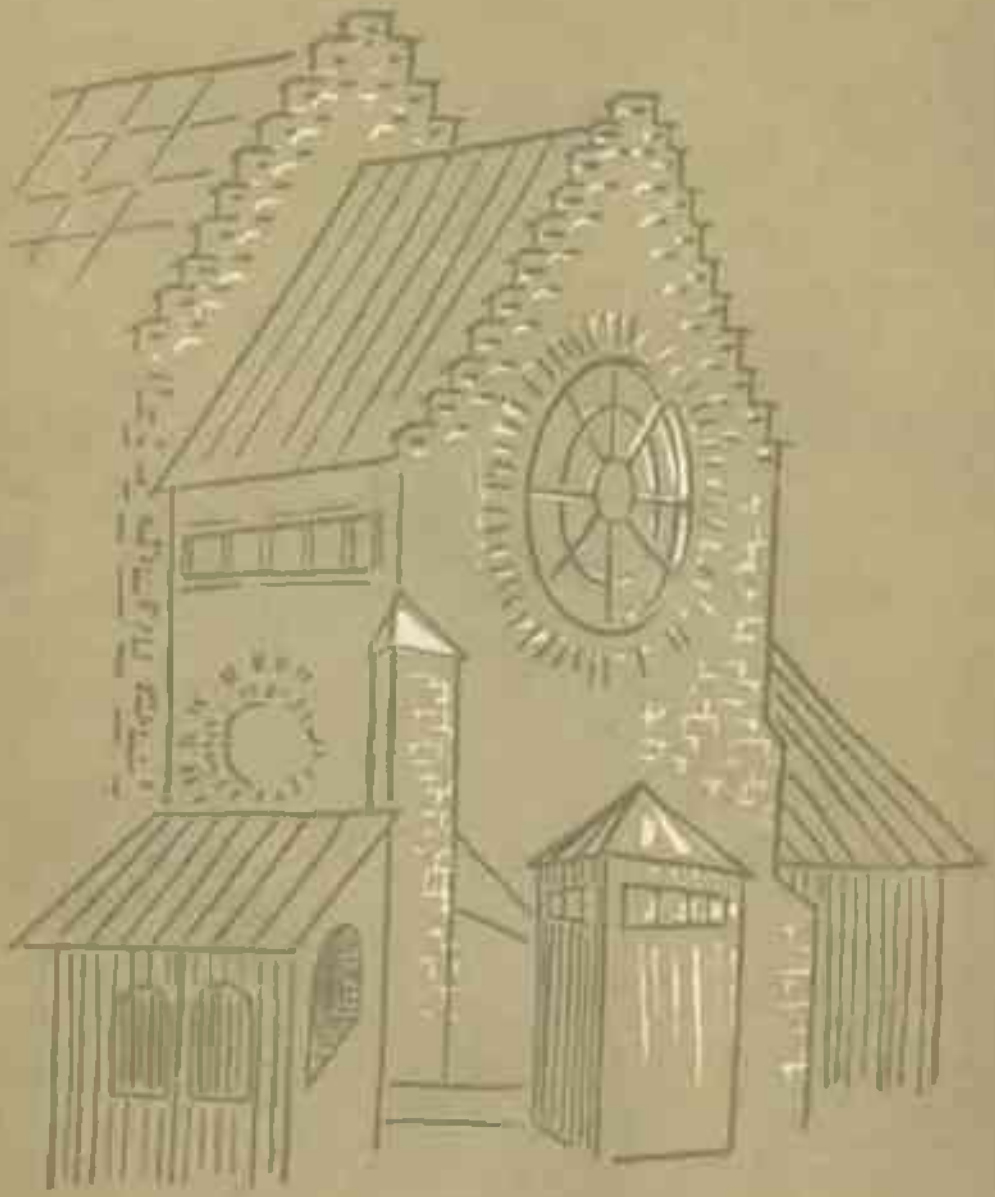

ערים ואמונות בישראל

הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים

ערים ואמהות בישראל

מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי
עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה

חלק שני

ערוך בידי

הרב י. ל. הכהן פישמן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים תש"ח

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

כל הזכויות שמורות

נדפס בארץ ישראל
Printed in Eretz-Israel (Palestine)

דפוס „העברי", י. ורקר ירושלים

התוכן

אה"ו (אלטונה־המבורג־וונדסבק) — ישעיהו וולפסברג ..... 5 – 57

אודיסה — ברוך שוחטמן ..... 58 – 108

בודאפשט — ד"ר אהרן פירסט ..... 109 – 186

הומל — יל"ג כהנוביץ ..... 187 – 269

נמירוב (פלך פודוליה, אוקראינה) — יוחנן פוגרבינסקי ..... 270 – 283

קראקא — צבי קארל ..... 284 – 354

ישעיהו וולפסברג

א ה "ו

(אלטונה–המבורג–וונדסבק)

ה ק ד מ ה

תולדות אה"ו (אלטונה, המבורג, וונדסבק) הן בעלות אופי מיוחד. העובדה כשלעצמה ששלש קהלות היו קיימות בשלש ערים המחוברות יחד ואין מרחק או חציצה כלשהם ביניהן, איננה רגילה. לפי השתייכותן המדינית היו ערים אלו תמיד נפרדות זו מזו. המבורג, הכרך הגדולה שביניהן, היתה מאז ומתמיד עיר עצמאית; לפי מעמדה המדיני כינוה "עיר חפשית" ועיר ה"האנזה"; "האנזה" היתה ברית של מספר ערים בגרמניה, שהצטיינו במקח וממכר וריכזו בידן את מסחר הים הבלטי. כשמרכז המסחר העולמי עבר למערב עלתה המבורג על אחיותיה. המבורג היתה בזמנים קדומים כפופה לשלטון דניה או הולשטיין, ובימי הביניים נהרסה ע"י הסלבים והנורמנים. אחרי שנוסדה הברית הצפון־גרמנית בשנת 1866 נכנסה המבורג למסגרת זו כמדינה וכזה היה מעמדה כאחת מעשרים ושש המדינות שבממלכת ה"רייך", שנוסדה בשנת 1871. המבורג היתה עיר ומדינה כאחת ועל שטחה נמנו מספר עיירות, כפרים וכו'. ואילו אלטונה, לכתחילה נחלת הרוזנים לבית שויאנבורג, היתה כפופה מאות בשנים למלכי דניה, שהיו בעלי המחוז שלזוויג־הולשטיין (אלטונה נמנית על הולשטיין), עד שפרוסיה כבשה את השטח הזה מידי הדנים בשנת 1864 והחזיקה בו. גם וונדסבק היתה עיר פרוסית. אנו עומדים, איפוא, בפני התופעה המענינת, שערים שנמצאו בתחומים מתחומים שונים, מבחינת השתייכותן המדינית, היו מאוחדות בשטח חייהן היהודיים במסגרת קהלה אחת.

אך לאמיתו של דבר המצב לא היה כה פשוט. לא בכל הזמנים היה קיים האיחוד. במשך תקופה קצרה היו הקהלות נפרדות ולבסוף נתפרדה החבילה לחלוטין. כיבוש המבורג ע"י נאפוליון שם קץ לאחדות הקהלות עפ"י גזירת הקיסר ופירוד זה נשאר בתקפו גם אחרי שנאפוליון ירד מגדולתו והמצב המדיני שב לקדמותו. תולדותיהן של קהלות אה"ו אינן, איפוא, מעור אחד, ועלינו לדון בכולן יחד ובכל אחת ואחת לחוד.

אכן, גם בימי הקהלה המאוחדת לא טושטשו גבולות העיר לחלוטין. כל רשות התיחסה באופן מיוחד אל יהודיה; כל ממשלה העמיסה חובות ומסים על היהודים שבגבולותיה והתיחסה אליהם לפי קווים פוליטיים מסויימים, לא ראי זאת כראי זאת. יתירה מזו: גם התכונות הפנימיות של היהודים שמרו על אפיה

של כל קהלה וקהלה ואבטונומיה מסויימת לא פסקה מעולם.

תופעה מיוחדת במינה בגרמניה (לעומת ארצות אחרות, כהולנד ואנגליה), היתה התישבות יהודים ספרדים — שנקראו בהמבורג „פורטוגיזים" — במספר די גדול ובמשקל רב באה"ו, וביחוד בהמבורג, באופן שיש בפנינו שתי קהלות, עדת האשכנזים ועדת הספרדים. אם כי התקיימו יחסים מהודקים בכמה שטחי חיים בין אשכנזים לספרדים, הרי הקשרים הדתיים היו רופפים, יותר מאשר באמשטרדם.

קהלת אה"ו המשולשת היתה אחת הקהלות הצעירות בהשוואה לקהלות הותיקות שבגרמניה. אין לקהלות אה"ו היסטוריה בעלת היקף רב, דוגמת וורמייזא, מגנצא, אשפירא, פרנקפורט ע"נ מיין, רגנשבורג, אויגשבורג, נירנברג ווינה. קהלות עתיקות אלו לא החזיקו אמנם כולן מעמד במשך כל הזמן, אך יש להן שרשים עמוקים בקרקע ההיסטוריה. למרות הגרושים וההשמדות הן נבנו מחדש וזכרונן נשאר לעולמים.

תחלתן של תולדות אה"ו נעוצה במאה השבע עשרה למספרם, כלומר לפני יותר משלש מאות שנה; ספרדים נזכרים כבר בסוף המאה השש עשרה. מימי הבינים אין וכר ליהודים בהמבורג ואנו שומעים אך ורק על משומד אחד (או שנים?) שתפס עמדה חשובה במאה האחת־עשרה, בזמן שהמבורג וברמן היו מאוחדות וכפופות לשלטון הארכיהגמון; באותן השנים עמד בראש מחוז זה הארכיהגמון אדלברט.

כדי להבין את האופי המיוחד של ג"ק (=ג' קהלות) ותפקיד הדיינים, מפני מה חתמו אחדים „דייני אלטונא המבורג" ואחרים „דייני המבורג אלטונא", עלינו לדעת שבהמבורג היו שלשה סוגי יהודים. סוג אחד היתה לו חזקת הקהלה בהמבורג וביהכ"נ שלהם היה ברחוב שטיינווג, וחלקת שדה לבית־עלמין באוטנזן ואח"כ גם בקניגנשטרסה, שם נקנתה חלקה מיוחדת לאנשי המבורג. לסוג שני היתה חזקת הקהלה שבאלטונה והם קבעו להם מקום תפילה בבית־הכנסת באלבשטרסה ומקום בית־העלמין שלהם בקניגשטרסה. בידי הסוג השלישי היתה חזקת הקהלה בוונדסבק, והם התפללו ברח' פֶּטֶר, ומקום בית־העלמין שלהם בוונדסבק. לכל סוג היו מוצי"ם ודיינים משלו, שמושבם היה בהמבורג. אך גם באלטונה ובוונדסבק היו נמצאים דיינים. פעמים באו דייני המבורג לשבת לדין בביה"ד שבאלטונה, ויש וישיבות ביה"ד המשותף היו מתקיימות בבית הקהלה שבהמבורג. דייני המבורג שהשתתפו בבי"ד אלטונה קרויים „דייני המבורג אלטונא", וכו'. גם לאחר שנפרדו הקהלות באופן סופי עוד הוסיפו לבוא מדייני המבורג להשתתף בבית־הדין שבאלטונה, שסמכותו בדיני „חושן משפט" לא פסקה אלא בשנת תרכ"ד (1864), בעת שאלטונה ומדינת שלזוויג־הולשטין נכבשו בידי פרוסיה.

I. הספרדים באלטונה

קהלת הספרדים (פורטוגיזים) באלטונה נוסדה באמצע המאה הי"ז, אחרי שכבר בשנת 1611 קנו הפורטוגיזים שבהמבורג את בית־הקברות באלטונה, לפי שיהודים לא הורשו להביא לקבר ישראל את מתיהם בהמבורג. בית־קברות זה הוא המפורסם ב־Koenigstrase בשנת תס"ג (1703) התיישבו באלטונה 13 משפחות פורטוגיזיות מהמבורג והן יסדו את העדה „בית יעקב הקטן", ששמה מעיד על כך שנחשבה כסניף לעדה שבהמבורג. בשנת תק"ל (1770) בנו בית־כנסת, אך כבר בשנת תקמ"ז (1787) חוסלה הקהלה הפורטוגיזית. בית־הכנסת היה עוד קיים בתחלת המאה הזאת והיה קנין פרטי של משפחת מֶנֶר.

II. ראשית ימי האשכנזים באלטונה ותולדות יהודיה בכלל

אשכנזים אנו מוצאים בסוף המאה הט"ו, שכן עוד בשנת 1582 רכשו להם חלקת אדמה לבית־עלמין באוטנזן. הרשיון לייסוד הקהלה ניתן בשנת ת"א (1641) ע"י מלך דניה, כריסטיאן הרביעי, וכן הורשו לבנות בית־הכנסת. זמן קצר אח"כ התאחדו יהודי המבורג־וונדסבק עם אחיהם שבאלטונה לקהלה אחת — אה"ו. בשנות הששים של המאה השבע־עשרה נפרדו שוב המבורג ואלטונה, אך הקשר נתחדש בשנת תל"א (1671) ונתקיים עד תחלת המאה הי"ט (1811), כשהמבורג נאלצה להיפרד לפי פקודת הצרפתים הכובשים שלא נגעו באלטונה הדנית.

מושב הרב הראשי לג"ק היה באלטונה, ושם היה בית־דין קבוע, שבסמכותו לשפוט את האשכנזים בג"ק ובהולשטיין. מפורסם היה בית־הכנסת הגדול באלטונה שבנייתו התחילה בשנת ת"א (1641). בשנת תע"א (1711) פרצה תבערה והרסה חלק גדול של בית הכנסת, אך תיקנו אותו; הבנין סבל שוב בימי המצור של השוודים בשנת תע"ג (1713). חמשה כדורי תותחים נשארו תקועים בחומה. שני בתי־מדרש היו קיימים בעיר, ע"ש חכם צבי וע"ש זומבל. זה האחרון נוסד ע"י בנו של מיניסטר יהודי במרוקו (בשנת תרי"ג 1853), שבא להשתקע באלטונה. בבית־מדרש זה ישבו יוצאי חלציו. גם בית ספר עממי שנקרא ת"ת, בית־יתומים ומושב־זקנים היו ברשות הקהלה.

קהלת אלטונה נשארה כל ימי קיומה נחלת היהדות החרדית, אם כי לא מעטים מחבריה התרחקו מהמסורת. הרבנות והמוסדות לא שינו את פרצופם הרוחני. בית הקברות החדש נמצא בבאהרנפלד. לא רחוק מהעיר.

במאה הי"ז וי"ח עסקו יהודי אלטונה במסחר ובבנין אניות לפי רשיון מיוחד שקבלו ממלכי דניה. עובדה זו הוסיפה משקל מיוחד ליהודי אלטונה באותה התקופה, שכן ליהודי המבורג לא היתה זכות כזו, אך הם ידעו להתקשר עם אחיהם שבאלטונה לשם שיתוף פעולה.

בזמן האחרון לקיום הקהלה באלטונה גדל בה האחוז של יהודי המזרח, ביחוד של יוצאי גליציה, שבחרו באלטונה משום ששלטונותיה לא החמירו כדרך

הרשות בהמבורג (גם בה לא היו חסרים, כמובן, יהודי המזרח, אך האחוז היה יותר קטן). עקב ההגירה הזאת נשתנו פני האוכלוסיה והמבנה החברתי-הכלכלי שלה. יהודי גרמניה היו סוחרים, רופאים, עורכי-דין וגם חלקם בתעשיה היה ניכר; יהודי המזרח הגדילו את האחוז של בעלי-מלאכה והסוחרים הרוכלים.

III. וונדסבק

תולדותיה היהודיות של וונדסבק אינן עשירות ביותר. יהודיה התאחדו במחצית השניה של המאה הי"ז עם יהודי אלטונה, בחסותה של אלטונה. בימי ר' הלל, בעל מחבר הספר „בית הלל", הופעלו תקנות לקהלות המאוחדות, בעניני מסים, בית-החולים, וכו'. לג"ק היו פקידים משותפים, אך לכל קהלה וקהלה היו גם דיינים ומטיפים משלה.

ראשון לשורת הדיינים בוונדסבק היה ר' יהודה ליב ב"ר יעקב, שנפטר בשנת ת"נ (1690). הוא חיבר ספרים בשם „מנחת יהודה" ו„קול יהודה", אף הוציא „מרפא לנפש", קיצור „ראשית חכמה".

ר' מיכאל פרידבורג היה דיין בהמבורג, אך גר בוונדסבק ושם לימד תורה ברבים; הוא חיבר את הספרים הבאים: „מיכל מים" (דרושים) ו„עץ חיים" עם פירוש האידרא רבא וקדישא.

ר' בנימין פרידבורג פרנס ומנהיג בוונדסבק, תלמיד-חכם גדול ועסקן למופת, נמנה על ידידי ר' יונתן אייבשיץ, שלהגנתו הקדיש הרבה מרץ. הוא כתב לבעל „פני יהושע" ולר' אריה ליב באמשטרדם בענין זה, כדי להשבית אויב ומתנקם. יעב"ץ טוען, שר' בנימין פ"ב נקט עמדה נגד בנו של ר' יונתן ומוכיח מזה, שהוא חזר בו מאהבתו לאב"ד, אך אין זו הוכחה. הוא בשם קהלתו תמך בבחירת ר' יונתן לאב"ד מחדש. ספרו „אמתחת בנימין" על ששה סדרי משנה יצא בהסכמת ר' דוד ברלין.

ר' פייבוש כהן כתב מבוא בסגנון משוכלל למחזור אלטונה משנת תקל"ב (1772).

ר' יוזפא ב"ר דניאל היה מחברי ר' בנימין פרידבורג. על ספרו „אמתחת בנימין" כתב המלצה יפה וחיבר חידושי תורה. יחד עם חברו הצדיק את ר' יונתן. בימי המו"מ בין שלש הקהלות בשנת תק"ל (1770), לשם סידור כמה סכסוכים בדבר יחסיהן, היה הוא אחד הבוררים.

בין רבני וונדסבק מהזמן החדש ייזכר הרב ד"ר דוד הנובר (1833-1901), תלמיד הרב ר' י. ד. במברגר בווירצבורג וחניך האוניברסיטה שם. שנים מספר היה מורה בביה"ס ת"ת בהמבורג ואח"כ נתמנה לרב בוונדסבק. זכותו המיוחדת היתה להציל יהודים מרשת המיסיון שהיה פעיל מאד בעירו.

IV. הספרדים בהמבורג

הספרדים בהמבורג, „הפורטוגיזים", קודמים לאשכנזים כברוב קהלות אירופה המערבית. הם הקדימו לבוא להמבורג ולהתיישב בה, כפי שמוכח מדו"ח

שנתחבר ע"י הציר הגרמני שבתוגרמה בשנת 1577. יהודי פורטוגל ואנוסים מספרד ופורטוגל עזבו במשך המאה הט"ז במספר גדול את חצי-האי הפיריניאי והגיעו להולנד, אנגליה ודניה ומשם להמבורג. ישיבתם בעיר היתה בתחלה ללא יסוד חוקי ורבים היו המאמצים לגרשם (כך ניסה לעשות הפרלמנט ההמבורגי בשנת 1603), אך כבר תשע שנים אח"כ סודר הענין ע"י חוזה רשמי. בחוזה זה הוכנסו אילו שינויים במרוצת הזמן, והמגמה היתה לרעת הספרדים, עד שבשנת תרנ"ז (1897) עזבו הרבה מעשיריהם את העיר בשל עומס המסים וכו', על מנת להשתקע באלטונה או באמשטרדם. בכל זאת נשארה הקהלה הספרדית בהמבורג בעלת משקל וחשיבות, ורק אמשטרדם עלתה במשך כל הזמן על המבורג. אלטונה ירדה יותר ויותר כמקום מושב הפורטוגיזים, ובמאה האחרונה היתה המבורג כמעט הקהלה הפורטוגיזית היחידה הראויה לשמה. אכן, גם ערכה פחת והלך בהמשך הזמן. אם כי הספרדים החשיבו את עצמם מאד ועלו בעיניהם הם על אחיהם האשכנזים, התערבו יותר ויותר באשכנזים, ולא רק ע"י „נשואי-תערובת" כי אם גם בדרך ההסתגלות אליהם. הם היו, איפוא, קרבנות של „התבוללות" כפולה, שכן כדוגמת אחיהם האשכנזים, ואולי יותר מהם, הושפעו מן ההשכלה, מלחמת השחרור והאידיאלים העל-לאומיים. באירופה עשתה ההתבוללות שמות ביניהם במדה העולה על זו שבין האשכנזים. ואין בכך פלא, שכן הספרדים נעקרו מסביבתם הטבעית ונתפזרו בהרבה ארצות. האנוסים, אף אם חזרו בתשובה, נפגעו ע"י הכפיה והאונס שהיו מנת חלקם, ונפגמו באופן רציני עד שנשארו בלבם חולשה ותשישות מסויימת; ולכן היו נוטים לכל מיני גורמי חוץ.

כיון שהאשכנזים התבצרו והתחזקו והיוו את האלמנט היסודי ביהדות הגרמנית, התעוררה סכנה חדשה לספרדים. היה קיים צורך להתקרב לאשכנזים שהיוו את הרוב של יהודי גרמניה, אף כי היו צעירים מהספרדים מבחינה היסטורית. תקופת הזוהר של הספרדים כבר עברה, בעוד שאצל האשכנזים רק החלה, וההגירה שבאה מהמזרח, ביחוד במאה הי"ז, חיזקה ואימצה את שורותיהם וממילא התישה את כוח הספרדים.

בהמבורג נשארה הקהלה הספרדית עדה בפני עצמה. עד לשנת תר"ע (1910) שמרו על עצמאותם המלאה ורק עם בואו של הרב שפיצר, שנבחר אז לאב"ד של האשכנזים, בחרו בו אף הספרדים כ„חכם", כיון שכבר נתגלו הירידה וההתמוטטות של קהלתם.

משנת ת"ע (1610) נזכרים בתי-כנסיות שהגיעו עד מהרה למספר שלשה: „כתר תורה", „תלמוד תורה" ו„נוה שלום". סבורים שרב אחד, חכם, (Sacerdote), היה ממונה על שלשתם. ביהכ"נ „בית ישראל" שנוסד בשנת תי"ב (1652), היה מני אז בית התפלה היחידי בעיר, שכן מתפללי כל שלשת בתי-הכנסיות הנ"ל התאחדו בו. בדרך כלל היו אנשי הכנסיה מתנגדים לריבוי בתי כנסת, וכך היו היהודים נאלצים לרכז את כל קהל המתפללים במקום אחד. עד שנת

תק"פ (1820) התקיים בעיר תלמוד-תורה (אין הוא מזדהה עם בית-הספר התיכון של האשכנזים).

1. החיים הכלכליים

הספרדים בהמבורג הצטיינו כסוחרים ובנקאים. הם ניצחו במאה הט"ז וי"ז על המסחר עם הולנד, וביחוד על המסחר עם ספרד ופורטוגל. מסחרה של המבורג היה קשור לצי המסחרי, וגם בשטח זה היה חלקם של הפורטוגזים גדול. מהצית המסחר של העיר היתה מכוונת לאותן הארצות.

היהודים יוצאי ספרד היו במאה הט"ז היחידים בין היהודים שהורשו לעסוק בעניני כסף במסגרת הבנקאות, ביחוד בקנה מדה בין-לאומי. במאה הי"ז התפתחה המבורג, בעזרת היהודים הפורטוגיזים, לדרגת עיר בעלת משקל בעולם הבנקאי. יהודים אלה באו מאמשטרדם ונסיונם בשטח זה בידם. ארבעים יהודים היו בין מיסדי ה„בנק של המבורג" בשנת 1619. וגדולי הבנקאים הספרדיים שימשו יועצים למלכה כריסטינה משוודיה. לא פחות חשובה היתה פעילותם בפיתוח הבורסה. כבר בתחלת המאה הי"ז אנו מוצאים בבורסה ארבעה סרסורים יהודים ואח"כ עשרים, לפני שהאשכנזים הורשו לפעול בלי הגבלה. אין פלא, איפוא, שהונם של הפורטוגיזים היה כביר וגדולים היו תשלומי המכס והמסים שלהם.

2. רבנים

בתקופה הראשונה אנו מוצאים בין הספרדים רבנים ומלומדים גדולים. הראשון היה רודריגו די מרצינה. הרבנים נקראים „חכמים" (Sacerdoti). אחריו בא ר' יצחק עטיאש, שעבר לכאן מאמשטרדם לאחר שנוסד בית-הכנסת „תלמוד תורה" בהמבורג ע"י אליהו אבוהב קרדוזו, ומהמבורג עבר לוויניציאה בשנת שפ"ב (1622). הוא חיבר את Tesoro de Preceptos (אוצר המצוות— תרי"ג מצוות עם פירושים, ווינציאה, שפ"ז-1627); הוא גם תירגם לספרדית את חיבורו של יצחק מטרוקי הקראי נגד הנוצרים: „חזוק אמונה", Fortificacion de la Ley de Mose, אך התרגום נשאר בכתב יד.

י ש"ר מ ק נ ד י ה, הוא ר' יוסף שלמה ד ל מ ד י ג ו הנקרא הרופא, איש רב-גונים: רב, אסטרונום, מתימטיקאי ופילוסוף. הוא פעל זמן קצר כרב ומטיף וראש-ישיבה בהמבורג, אך עזבה בשנת שפ"ז (1627) והתיישב בגליקשטדט הסמוכה להמבורג. משם עבר לאמשטרדם והמשיך את נדודיו. היות ויש"ר ישב בהמבורג רק זמן קצר מאד, אין כאן המקום להעריך בפרוטרוט אותו ואת מפעלו. הוא היה אחד המוחות הגדולים, הקיף הרבה מדעים, נתקל בכל מקום בקשיים ובהתנגדות בשל עמדתו המיוחדת, שכן הוא איחד בנפשו תורה, פילוסופיה, קבלה ורפואה; היה בין הראשונים שהודו בתורת קופרינקוס וגלילי. יש"ר הרגיז את בני דורו גם בשל יחסו הידידותי אל הקראים. מבין חיבוריו: „תעלומות חכמה", „מצרף לחכמה" (הגנה על הקבלה), „קצור עולם התקון"

ו„נובלות חכמה". הרבה מכתביו לא ראו אור.

בהמבורג נולד אבי הענף ממשפחת אבוהב, שהצטיין אח"כ באיטליה, ר' שמואל (1610־1684), ה ר ש " א. מהמבורג בא לוויניציאה ללמוד אצל ר' דוד פרנקו ונבחר כרב בוירונה. בשנת ת"י (1650) עלה על כסא הרבנות בוויניציאה. כפוסק היה מחמיר גדול, הוא כתב שו"ת „דבר שמואל" (שם גם תולדותיו, כתובות בידי יעקב בנו, וצוואתו, וויניציאה תס"ב). „ספר הזכרונות", שיצא בעילום שם, מיוחס לו. בכתב יד נשארו נאומים ו„קצור משנה תורה".

ייזכרו גם: ר' אברהם כהן די לרא (1602-1674), רב, מתרגם ולכסיקוגרף; ר' משה ישראל ברנדאו; ר' אברהם פונשיקא, שחיבר את „עיני אברהם", מפתח הכתובים הנזכרים במדרש רבה (אמשטרדם שפ"ז). הוא נפטר בהמבורג בתי"א (1651): ר' יצחק ישורון חיבר: „פנים חדשות" (ויניציאה, תי"א), דינים מתוך ספרי הפוסקים ושו"ת כסדר שו"ע עם מפתחות התלמודים, הפוסקים והמפרשים; Liuro da Providenziq Divina = על ההשגחה האלהית (אמשטרדם 1663); ר' יעקב ששפורטש (נפטר בתכ"ה, 1665); ר' אברהם כהן פימנטל (נפטר בתנ"ז, 1697), שהיה מטיף בעל שם.

המאה הי"ח, ויותר ממנה הי"ט, עניות ברבנים גדולי תורה.

3. אנשי הרוח

על אנשי הרוח הספרדים נמנים: פאולו יוסף פרנצס דה פינה, משורר (מת בת"מ, 1680); המתרגמים דוד כהן קרלוס (באמצע המאה הי"ז) ושמואל בן יצחק עבאס, משורר ששימש אח"כ רב באמשטרדם ותירגם את הספר „חובות הלבבות" לר' בחיי מעברית (של ר' יהודה אבן תיבון) לפורטוגיזית (א"ד 1670). בעל ספריה מפורסמת. לאחר מותו נדפס קטלוג של ספריתו המכילה שלושים עמודים (1635-1693).

משפחת אבודיינטה אף היא קשורה להמבורג. משה גדעון, נולד בליסבון במאה הי"ז, בא לאמשטרדם ומשם להמבורג, אחרי שחי שנים מספר בגליקשטדט (ע' לעיל); שם פעל יחד עם חברו ר' אברהם פונשיקא בהמבורג התידד עם המשוררים הספרדים. הוא היה מדקדק והוציא לאור בשנת שצ"ג (1633) בהמבורג Grammatica Hebraica. הוא הצטיין גם כמשורר בעברית ובפורטוגיזית. כתב ספר על הנביאים, שלדעת דה־קוסטה (בספרו Israel en de Volken) הושפע בו במקצת משבתי צבי. גם בנו גדעון משה היה משורר וחיבר „אסירי התקוה", „פרדס שושנים". יעקב פידנקה, שעבר ללונדון, כתב הערות לפירושו של ר' יצחק אברבנאל לנביאים ראשונים (המבורג, 1687) והוציא את המהדורה השלישית של „מכלל יופי" לתורה לר' שלמה אבן מלך (א"ד 1685).

בין הרופאים: רודריגו דה קסטרו (1550—1627); יעקב פרנצס בוקארו, המכונה גם עמנואל רוזלס (1588—1622), נולד בליסבון, למד במונפליה, חי זמן מה ברומי והיה תלמידו של גליליי, בא לאמשטרדם והתישב בהמבורג

(1637) והקיסר פרדיננד השלישי העניק לו את התואר Pfalzgraf בשל השכלתו; הוא גם פירסם מספר חיבורים בחכמת התכונה כגון Tratado das Cometas que apareceras em novembro 1618 (על קומט שהופיע בנובמבר 1618), כתב כמה שירים ומסות פילוסופיות, למשל נגד אריסטו: Commentario sobre a verdadeira composicao de mundo (כ"י). כמה משיריו מוקדשים למנשה בן ישראל, אמאטוס לוזיטאנוס; שמואל דה סילווה (1571—1631), שכתב נגד אוריאל דה קוסטה, וחתנו בנימין דיאוניס מוספיה (1609—72) שהיה גם לכסיקוגרף.

4. משפחות

בין המשפחות המפורסמות: טייכסיירה, רוקה־מורה, קאסוטו, אבן־צור. משפחת אבן צור היתה פעילה בקהלה ומפורסמת בעולם המסחר. יהושע אבן צור היה יו"ר ה„תלמוד תורה" וגזבר הקהלה; דניאל—סוחר טבק, שאצלו התארח ר' יעקב ששפורטש כשבא מלונדון; דוד—בעל הון גדול שהלווה ליאן סובייסקי, מלך פולין, סכום כסף גדול—היה לאזרח פולני בהמבורג. גם בנו (?) יעקב היה אזרח פולני. גם פורטוגיזים אחרים היו פעילים כאזרחי שוודיה, פורטוגל, ועוד.

שנים ממשפחת קאסוטו שימשו בדור האחרון היסטוריונים לעדתם ופירסמו פרוטוקולים ותעודות אחרות בשנתון של החברה הספרותית-היהודית בפפד"מ ובכתב עת לתולדות היהודים בגרמניה.

בהמבורג לא היה בית דפוס ספרדי-פורטוגיזי, ומשום כך מועט היה מספר הספרים שנדפסו בהמבורג בשפה זו. רק כחמשה עשר ספרים יצאו שם. הראשון מהם: Tratado de Herem (קונטרס החרם) (1618), כנראה בקשר לחרם שהוכרז על אוריאל דה קוסטה בהמבורג; האחרון—תחינה שחיבר אותה החכם בסאן אחרי רעידת אדמה בליסבון (1756). המדפיס היחידי הפורטוגיזי בתחלת המאה הי"ח, יצחק מקורדובה, לא עסק אלא בהדפסה בעברית.

הקהלה הספרדית רכשה בשנת שע"א (1611) חלקת אדמה לאחוזת קבר באלטונה. אח"כ נמסר חלק מבית החיים הזה לאשכנזים שהורשו להתיישב באלטונה. בית עלמין זה הורחב במרוצת הזמן ונרכשו גם שטחים אחרים. בבית הקברות בגרינדל, שנקנה בשנת תי"ס (1700), נקברו גם פורטוגיזים שלא מהמבורג. משנת תרמ"ט (1889) נקברו הספרדים יחד עם האשכנזים בבית הקברות אולסדורף.

V. המבורג בעצמאותה

ראשית עצמאותה של קהלת המבורג קשורה לתאריך 5.4.1812. בו ביום הוגש למושלה הצרפתי של המבורג תקנון הקהלה הנקראת בהצעה זו „הקהלה הישראלית בהמבורג". תכנו ומגמתו נתקבלו גם ע"י הסינט ההמבורגי אחרי

השחרור והחזרת עטרת העיר ליושנה, אך הוא השלים את התקנון בקבעו שבראש הקהלה יעמדו תשעה טובי העיר, שכל אחד מהם יהיה מחוייב להשבע בשעת קבלת התפקיד (8.7.1815). בשנת 1821 (8 לאוקטובר) נתמנתה מועצת הקהלה, בת עשרים ואחד, ושם הקהלה נקבע מחדש „הקהלה הישראלית-האשכנזית" Deutsch-Jsraelitische Gem. in H.; הגדרה זו באה להבחין בין אשכנזים לספרדים, ומאז נשאר תואר זה בתקפו.

1 הריפורמה וההשכלה

תכונת הקהלה והמבנה שלה נשתנו עקב המאורעות היסודיים והמהפכניים שנתרחשו לרגלי תנועת הריפורמה.

זמן קצר לאחר גמר תקופת נאפוליון החלו רוחות חדשות מנשבות ביהדות גרמניה. אמנם קדמו לכך מספר שלבים, אולם ההשכלה, המכונה בגרמניה Aufklärung, בלבושה הברליני המיוחד, מהווה את הגורם החשוב ביותר. ר' משה בן מנחם מדסוי, אבי ההשכלה, היה קשור להמבורג ע"י אשתו פרומיט, ילידת העיר, וע"י בנו אברהם הבנקאי, שהוליד את הקומפוזיטור המפורסם פליכס מנדלסון ברתולדי (שנולד בהמבורג ב-1809 ומת ב-1897 בליפסיה) והכניס את הבן הזה בהיותו ילד, לחיק הנצרות. ר' משה הוא שלימד את העם שפה גרמנית צחה, דרך הצנור של תרגום התנ"ך ואילו ספרים שחיבר, ביחוד: Phädon, Jerusalem, וקירב את הצמאים להשכלה אל מקורות המחשבה והשירה בגרמנית. עם היותו בין לוחמי האמנציפציה הנלהבים נשאר יהודי נאמן לתורה. בין תלמידיו היו לא מעטים שהרחיקו לכת ולא המשיכו את דרכו הזהירה, האורגנית והקונסטרוקטיבית. הם התכוונו בראש וראשונה לשחרור היהודים ולכניסה לחברה הכללית. דרכם של דוד פרידלנדר והרץ הומברג, ועוד, היתה שלילית והרסנית. האמנציפציה, אמנם, לא הושגה באותם הימים, אך החתירה תחת יסודות החיים המסורתיים והלמדנות התורנית עלתה בידם.

2. התבוללות

בא נאפוליון והעביר את היהודים בכוח, בעריצות ובאכזריות לתחום ההתבוללות. הוא הגביל את השחרור שכבר ניתן בצרפת במידה רבה והעבירו גם לארצות הכבושות בגרמניה. שיטתו, שבאה לידי ביטוי בימי הסנהדרין שבפריז, היתה מכוונת להריסת המסגרת הדתית-הלאומית של חיי היהודים בגלות, וביחוד את הגורם הלאומי.

צירוף זה של שאיפה לשחרור (שהוענק בהמבורג רק אחרי מאורעות שנת 1848), של השכלה שהיתה אז בחיתוליה בהמבורג ושל השינויים הכבירים שנתחוללו בחיי החברה והכלכלה בתקופת נאפוליון ומסעיו המלחמתיים, העלה את המגמה לריפורמה. מתקני הדת נשענו על ההשכלה, על הגישה המדעית-פופולרית ועל שאיפות ההתבוללות, להידמות לעמים אשר סביבותינו, וגם בתיקונים ראו אמצעי לחקות את ה„גויים" ולהתקרב אליהם. התיקונים

נבעו מהקו של שכלתנות (ראציונליזם), וכן היה בהם, באותם הימים, משום תחליף ונוחם לנוכח כשלון האמנציפציה.

בהתחלה הכתה התנועה הזאת גלים בברלין, בקסל (הֶסֶן), בווסטפלן, ובזיגן בה יסד יעקובסון בית-ספר. השאיפות הללו חדרו להמבורג, ושם באו עד מהרה לכלל גיבוש. בשנת 1818 (ב-18.10) הוקם ה„היכל" (טמפל בלע"ז) בהמבורג, בית-התפילה הפומבי הראשון בגרמניה שהיה בו עוגב, שבו נאמרו הרבה תפילות בלועזית, שינו פני כמה מהן והנהיגו זמרה ע"י מקהלה מעורבת, כלומר, גברים ונשים יחד. לחנוכת ההיכל הזה קדם ייסוד חברה מיוחדת „חברת ההיכל הישראלי החדש" (17.12.1817), בה השתתפו ספרדים ואשכנזים: מספר הספרדים נשאר — במשך כל הזמן — זעום, אולם מענין שדוקא בשטח זה התאחדו השבטים.

מגמותיו של ארגון מתקנים זה מצאו ביטוי מדוייק ב„סידור התפילה" של היכל זה, הנקרא: „סדר העבודה לשבתות השנה ומועדי ד' מקראי קודש כמנהג קהל בית חדש אשר בהמבורג". סידור זה, שהופיע בשנת תקע"ט (1819), נמצא בסתירה למסורת, בין היתר, ביחס לתפילה לחידוש הקרבנות לעתיד לבוא, ביאת המשיח ובנין ירושלים. אם בהחדרת הלועזית, העוגב והמקהלה המעורבת, יש משום תקונים בדת שכל עיקרם מודרניזציה, חיקוי חוקות הגויים, תיקונים העומדים, אמנם, בניגוד לדעת ההלכה, הרי גישת המחדשים אל העבודה בבית המקדש ואל קיבוץ גלויות לפי המסורת: ביאת המשיח, חידוש המדינה-המלכות, פוגעת עוד יותר בעיקרים יסודיים של אמונתנו, של צפיית האומה המדינית-ההיסטורית, שאף לה לבוש ותוכן דתי, שכן עתיד ישראל מכוון לנצחון האמונה הצרופה שלנו.

בית-הדין שבהמבורג, בנשיאותו של ר' ברוך עוזר, יצא במחאה נגד המגמות האלה והודיע ברבים, שאסור להתפלל מתוך סידור זה. הוא פנה אל גדולי הדור שיתנו תוקף לאיסור זה ופירסם את התשובות שניתנו לשאלתו בספר הנקרא „אלה דברי הברית" (תק"פ — 1819).

3. תגובות האורתודוכסיה

המתיחות והניגודים שהיו קיימים בין נאמני המסורת לבין המחדשים נתעוררו מחדש כשנתפרסמה מהדורא חנינא של הסידור הנ"ל בשנת תר"ד (1844), לרגל חנוכת בית-התפילה החדש שהוקם אז ועמד על תלו כשמונים שנה. אכן, סדור זה היה שמרני מקודמו: חלק השפה העברית גבר הפעם והיתה גם זהירות יתירה ביחס לעניני העתיד, כלומר, הקרבנות ושיבת ציון וכל הכרוך בה. אך גם הפעם הגיב הצד שכנגד. בינתים עלה על כסא הרבנות הרב ר' יצחק ברנייס, שאף כי היה איש התורה וההשכלה התיחס לתופעה זו, הארגון ו„סדר העבודה" שלו, בהתנגדות גמורה. אף הוא הוציא כרוז בבית-הכנסת וחזר על האיסור, מעשי ידי קודמו. הפעם התגונן הארגון ופירסם קובץ, בו נדפסו חוות דעת רבות. ה„משיבים" הללו לא היו רבנים

שכל שאיפתם לשקוד על תקנת המסורת ושפסק דינם לא זז מארבע אמות של הלכה, ואם כי לא כולם הצדיקו את מעשי המחדשים, הרי כולם גינו את ה„חכם" ברנייס.

4. ייסוד „האיגודים הדתיים" — הקהלה

ההיאבקות הדתית הקשה, שנמשכה שנים רבות בחריפות והתרגשות רבה, לא הביאה לכלל פירוד מוחלט. הקהלה בהמבורג, שבתוך כתליה נתקיימו כל הוויכוחים והפולמוס, נשארה אחידה. פתרון המחלוקת נמצא בדרך חדשה שלא היתה כמותה בתולדות הקהלות בישראל. הקהלה הוציאה מתחום פעולתה את הדברים השנויים במחלוקת, כלומר את העבודה, הפולחן, והעבירתו אל איגוד שנוצר לשם כך, לאיגוד בתי הכנסיות הנקרא Deutsch-Israelitischer Synagogenverband. הקהלה לא הזדהתה מעולם עם פולחן המחדשים. האיגוד האורתודוכסי היה ממשיכה של הקהלה, אך כדי להבטיח את השלום בקהלה ולא לגרום להתפלגות, הקיפה הקהלה מאז והלאה שני איגודים שלעניניהם הפנימיים לא נכנסה. ארגון המחדשים נקרא מאז Israelitischer Tempelverband. בידי הקהלה נשארו עניני צדקה (עניים, יתומים, בית-חולים), חנוך גמילות חסדים של אמת, כל העניינים היהודיים הכלליים שאינם שנויים במחלוקת, היחסים עם השלטונות והממשלה, ובכלל זה הייצוג כלפי חוץ.

עניני שחיטה, כשרות, מילה, גטין, חליצה, בית-דין, וכו', נמסרו לידי הארגון האורתודוכסי. מענין, שהתואר „רב ראשי" נשאר זכותו של הרב אב"ד (כפי שהוא חתם תמיד עד לחורבן הקהלה). הרב של ה-Synagogenverband, וזה היה תארו הרשמי גם מטעם הקהלה, אם כי הוא נתמנה ע"י האיגוד האורתודוכסי וקבל את משכרתו ממנו. גם בעיני הקהלה הנייטרלית היה הוא האבטוריטטה ההלכית לכל העניינים הנוגעים לדת ודין. מוסדות הקהלה היו מתנהלים תמיד עפ"י דרכי המסורת.

מחוץ לכתלי המבורג לא הבינו כראוי כיצד נשתמר שלטון התורה במוסדות הקהלה. ביחוד קשה היה להם לתפוס כיצד לא נתערער הכיוון המסורתי בבתי-הספר. כדאי, איפוא, להתעכב במקצת על מצב העניינים בקהלה זו.

בהמבורג לא היתה קיימת חובה להשתייך לקהלה. לפי חוקי המדינה היתה הברירה בידי כל אדם להימנות על ארגון דתי או לא, וכל יהודי שהיה חבר בקהלה התחבר אליה מרצונו הטוב. מוסדות החנוך לא היו כולם מוסדות הקהלה במלוא מובן המלה. רק בית-ספר אחד לבנות היה כולו ברשותה. בית-הספר התיכוני „תלמוד תורה" קבל, אמנם, חלק הגון של תקציבו מאת הקהלה והיתה לה נציגות חשובה בועד המוסד, אך גם מוסדות ורשויות אחרים השתתפותו בהנהלתו ובפיקוחו. הרב היה בין החברים הקבועים. שני רבנים ראשיים היו אפילו מנהליו: ה„חכם" (ברנייס) ור"א שטרן. התקנון הבטיח את טיבו ואפיו המיוחד של בית-הספר. בית-הספר התיכוני לבנות נוסד בלי

השתתפות הקהלה. יוזמו היה הרב ר' מרדכי עמרם הירש; בעלותו של בית-ספר זה לא היתה מוגדרת ולא היתה לו זיקה לקהלה. גם הנהלת בתי היתומים (אחד לבנים ואחד לבנות) היתה מסורתית בהחלט, לא ביחס לכשרות בלבד כי אם גם לפי הכיוון החנוכי; כל היתומים ביקרו ב„תלמוד תורה" וגם המגמה האישית של המנהל בהנהלת המוסד היתה בהתאם לחנוך זה. גם מושב הזקנים היה מוסד מסורתי. כל אחד מהמוסדות הכיל בקרבו בית-כנסת.

5. בתי הקברות.

קשי מיוחד נוצר בעניני קבורה. ה„חברה קדישא" הרשמית של הקהלה שמרה על צביונה הדתי, אך המחדשים הקיצוניים רצו לחדש אילו מנהגים ויסדו לעצמם מעין חברה. בית-הקברות נשאר משותף לכולם והקהלה הסתפקה בהנהלת העניינים הכלליים בהשאירה את הפרטים לזרמים.

בעניני קבורה חלה בשנות השמונים של המאה הקודמת מחלוקת רצינית בקרב המחנה החרדי. כשהקהלה היתה זקוקה לבית-קברות חדש אחרי שבית קברות הישן (גרינדל) נתמלא עד אפס מקום, לא עלה בידה להשיג מאת ממשלת המבורג קרקע לקנין עולם. הסינאט ההמבורגי סירב להעמיד לרשות הקהלה חלקת אדמה בתנאים אלו. הקהלה נכנעה אז והסכימה לקבל מידי המדינה בית-עלמין באולסדורף. הרב אב"ד שבאותם הימים, ר' אשר אנשל שטרן, לא השלים עם המצב הזה ולא נח ולא שקט עד אשר הצליח לרכוש קרקע במדינת פרוסיה הקרובה — עפ"י התערבותו המיוחדת של ביסמרק — במקום הנקרא לנגנפלדה הסמוכה להמבורג, לקנין עולם.

מחלוקת כבדה פרצה אז בין שני המחנות, ונוסדה „חברה קדישא" חדשה של אלה שעמדו לימין הרב. הקהלה הרשמית, ולא מעטים מבין החרדים, הסתפקו בבית הקברות שבאולסדורף. כמה קונטרסים פורסמו בימים ההם בשאלה זו. המתיחות היתה קיימת בתוך הקהלה ובקרב החרדים כל ימי קיומה של הקהלה. לנגנפלדה ואולסדורף היו סיסמאות ולפי זה נחלקו המשפחות. הרב הירש, שהיה אב"ד בהמבורג אחרי הרב שטרן, בבואו המבורגה מצא לפניו את הקרע ונזהר כל ימי שבתו על כסא הרבנות מלהכריע לטובת צד אחד, ובשעת פטירתו הופתעו שני המחנות, שכל אחד קיווה שבבית-הקברות שלו יניח צדיק את ראשו, כשנודע מתוך צוואתו כי הבטיח לעצמו מקום בבית הקברות שבאוטנזן אשר באלטונה, שכבר היה סגור מזמן (בית הקברות הזה היה מלפנים בית-הקברות של יהודי המבורג). בימי הרב ר' אברהם שמואל בנימין שפיצר, שהיה אב"ד כממלא מקומו של ר' מ. ע. הירש, דאגו לכך שתובדל חלקה באולסדורף שבה ייקברו אך ורק לפי דיני ישראל על כל תגיהם, וכשנפטר הרב שפיצר, כבר בימי היטלר, קברו אותו שם עפ"י צוואתו.

VI. האמנציפציה ותנאי החיים בהמבורג

האמנציפציה של יהודי המבורג לא כל הגבלה בתחיקה לא הושגה

אלא ב-19 למאי 1850. היא נכנסה לתוקף עם אישור הקונסטיטוציה של ה„תשעה". התחיקה של העיר החפשית, „עיר ההאנזה" המבורג, מ-13 לאוקטובר 1879, המהווה תיקון לתחיקה מ-28 לספטמבר 1860 הכריזה בסעיף ה על חירות המחשבה, הדת והמצפון ללא כל צמצום. הלוחם האמיץ למלחמת השחרור היה גבריאל ריסר, עורך־דין מפורסם, יליד המבורג וראש המדברים במאבק למען שחרור היהודים בכל מקום. את זכויותיו ואת פעלו נעריך במקום אחר.

אם כי לפי החוקה לא היו קיימות כל הגבלות, נשארו היהודים למעשה מקופחים בכמה שטחים, כברוב המדינות של גרמניה. הגבלות אלו נתגלו בשטח הפקודות, וביחוד הגבוהה, אף כי יהודים הגיעו למשרות מסויימות, ביחוד באוניברסיטה. בגוף השולט של העיר, בסינאט, לא ישב יהודי למרות משקלם הניכר של היהודים, לעומת זאת נכנסו כמה יהודים לפרלמנט העיר־המדינה (Bürgerschaft).

כדי לעמוד על אופיה של המבורג ועל יחסי היהודים עם סביבתם, יש לעמוד על תכונתה המיוחדת של עיר זו.

1. מסחר

חשיבותה של המבורג — בדומה לברמן, ליבק ודנציג, אך גם רוטרדם, אנטוורפן וליברפול — היתה מיוסדת על המסחר השואף למרחקים, למדינות הים, והיבוא והיצוא באניות. אך ערכן של ליבק ודנציג, שהיה גדול לאין ערוך בימי הבינים כשהקשרים המסחריים היו מרוכזים בין ארצות הצפון והמזרח לאירופה התיכונה והדרומית, התחיל יורד אחרי שהאוקינוס האטלנטי נהיה הגשר בין אמריקה לאירופה, מתחלת המאה השש עשרה, ומני אז עלתה במדה מפליאה חשיבותם של הנמלים על חוף הים הצפוני או הסמוכים לים הזה, בהיותם שוכנים על גדות הנהרות הגדולים הנשפכים לים הצפוני. והמבורג תפסה מאז מקום מיוחד, מפני שנהר האלבה מאפשר גם תחבורה מצויינת לגרמניה המרכזית, לבוהמיה ומשם לאוסטריה, וכו'. הנמל — חוט השדרה של המבורג, המסחר המכוון למדינות הים ובנין אניות, היוו את יסודות החיים הכלכליים של העיר. בניה היו נוסעים למרחקים והיו לאזרחי העולם הגדול. הקשר שבין המבורג לבין אנגליה — וגם אמריקה — היה אינטנסיבי.

יש משפחות בהמבורג שמדורי דורות רכזו בידיהן תפקידים חשובים בעיר ובארצות רחוקות, שקשריהן עם המבורג היו יציבים. כך נוצרה מין אריס־טוקרטיה מיוחדת שחבריה היו קרויים „פאטריציים" לפי הדוגמה הרומאית. סוחרים גדולים, בוני אניות, בנקאים, מהווים את היסוד, אך גם חוקרים, מלומדים, רופאים, עורכי־דין ופקידים גבוהים יצאו ממקום זה. לעומתם רב היה בעיר מספר הפועלים, הספנים והדייגים, וכו'. אצילים כדוגמת פרוסיה לא הוציאה המבורג, אך כבוד המיוחסים היה גדול ושרשיהם בחברה היו עמוקים.

2. שמרנות

שמרנות ממין מיוחד היתה שלטת בחוגים הפאטריציים הללו וסוציאליזם בעל תקיפות — בשכבות הרחבות. שלטון העיר היה במשך דורות רבים בידי משפחות מעטות וסמלים נשתמרו ללא החנגדות, מצד שני הסתגלו אבות העיר לצרכי הזמן. אפשר להשוות את התנאים בהמבורג לרומי הריפובליקנית או לאנגליה.

3. הרכב האוכלוסיה היהודית

באוירה זו חיו היהודים, שמספרם לא היה גדול. בתקופה האחרונה הגיעו לעשרים אלף נפש לערך בתוך אוכלוסיה כללית של מיליון ורבע, אחוז די קטן. אף הם היו ברובם המכריע סוחרים, שעסקו ביצוא וביבוא, בבנקאות, בתעשיה הקרובה לספנות ובמסחר המכוון למדינות שמעבר לים. האינטליגנציה המקצועית היתה די חזקה, אך מעולם לא היה אחוז הרופאים ועורכי הדין היהודיים מופרז. יחסי הבנה הדדית והשפעת גומלין היו שוררים בין יהודים ושאינם בני ברית, אך בכל זאת נשארה מחיצה מסויימת. הקשרים החברתיים בין „אצילי" העיר לבין היהודים המיוחסים היו יותר אינטנסיביים מאשר באמריקה, אך אולי פחות אמיצים מאשר בערים אחרות בגרמניה, למשל ברלין. ההיסטוריה הארוכה של העיר והקביעות המגובשת של תנאי החיים בה עיצבו את דמות החברה הכללית ביתר יציבות מאשר בערים צעירות, בעלות דינמיקה יותר חזקה ונטיה יותר גדולה לחליפות וחמורות.

עובדה זו גרמה ליציבות ניכרת של חיי היהודים. היו אמנם בהמבורג מתבוללים במספר רב, נשואי התערובת איימו על קיומה של הקהלה, אך במשך כל השנים נשאר גרעין יהודי בריא, חזק ודי גדול. אפילו בחוגי הליברליזם הדתי היתה מגמה ניכרת לשמירה על חיי יהדות. הראדיקליזם של חוגי „ההיכל" בתקופה הראשונה לא החזיק מעמד. סדור התפלה במהדורא תנינא היה פחות הרסני וריפורמי, כפי שציינו לעיל: אחוז העברית גדל, התוקפנות נגד ציון, קרבנות ומשיח לא היתה כה בולטת ופרובוקטיבית. מעולם לא ניסו, למשל, לבטל את השבת בחוגים אלו. בהמבורג לא ניסתה תנועת הריפורמה להכות שרשים בלבושה הקיצוני. כל זה איפשר את השמירה על אחדות הקהלה.

4. היהדות החרדית*

היהדות החרדית שקדה כל הימים על טהרת החיים התורניים. כפי שתיארנו, נמצאה בהמבורג דרך להמנע מפירוד ופילוג שלם, העשוי לבתר את בית ישראל. הקנאות הדתית והקיצוניות בחיי הקהלה, לא מצאו להן כאן מקום. פרט ליחידים, שלא עמדו בראש הקהלה והמוסדות, לא רבו הקנאים,

* הערכה זו חלה, כמובן, גם על יהודי אלטונה.

אך עשירה היתה העיר ביהודים נאמנים, מסורים לקדשי האומה, לצורות החיים הדתיים. אמנם, חיי הקהלה ובניה לא התרוממו לעתים קרובות לגבהי מרומים. הטיפוס והשכיח של „בעל הבית" ההמבורגי היה פשוט וצנוע, לא הלך בגדולות ממנו, לא שאף להתחרות בקהלות אחרות, אך בתוך כתלי הקהלה היו מצויים צדקות, דבקות, קיום המצוות, למוד תורה, אהבת יהודים ויהדות, ששון החיים וחבת הארץ.

קהלת המבורג לא היתה ראשונה לערים ואמהות בישראל ביזמה רוחנית ומעשית, אבל היתה שותפה להרבה מפעלים יהודיים בשטח הצדקה, הענינים הרוחניים, הדתיים והכלל ישראליים. וחלקה המיוחד של המבורג בתנועה הציונית, ועוד יותר בתנועת ה„מזרחי", ייזכרו עוד.

5. לתולדות ה„טמפל"

לתולדות העדה הנקראת „טמפל" (היכל) יש להעיר, כי מלבד מ"י ברסלאו (1785—1839) וליברמן, שהיו הלוחמים הראשונים, תפסו מקום חשוב בימים הראשונים קליי וגוטהולד סלומון, המטיף הראשון המפורסם של עדה זו. נגד ברסלאו, שהוציא את הספר „חרב נוקמת נקם ברית", קם מ. ל. ריניץ והגן על הרבנים בספרו „להט החרב" (תק"פ, 1820). אח"כ שימשו כמטיפים: צ יזאר זליגמן, שהיה אח"כ רב ליברלי בפפד"מ ויוזם ה„קו" של היהדות הליברלית (1912); דוד ליימדרפר, יליד אונגריה וחניך ישיבות, שהיה חרד בנעוריו; יעקב זונדרליגג, שעזב אח"כ את המבורג וחי באמריקה ושם התקרב ליהדות המסורתית; פ. ריגר, שכתב יחד עם פוגלשטיין את „תולדות היהודים ברומי" ועבר לשטוטגרט. האחרון היה ב. איטלינר.

6. הציונות

חלקה של המבורג-אלטונה בציונות ניכר מאד, ועוד בימיה הראשונים של התנועה היו בהמבורג ציונים נלהבים. נזכיר ביחוד את גוסטב ג. כהן, היהודי האציל, חותנו של פרופ' אוטו וואלברוג, אף הוא יליד המבורג, שהיה זמן מה נשיא ההסתדרות הציונית ופרופ' לבוטניקה באוניברסיטות ברלין וירושלים. כהן היה סוחר גדול, מכובד מאד בעירו ובהרבה ארצות, והיה קשור באופן מיוחד להרצל.

וואלברוג בילה את רוב ימיו בברלין, ירושלים ובארצות טרופיות, לרגל חקירותיו המפורסמות. שירותו בהסתדרות הציונית ידוע, ואם כי לא היה בין הכוחות המכריעים בציונות, הרי היה נאמן לתפקיד שהוטל עליו. כל התנהגותו היתה זו של אביר ואציל. מסור היה לידידיו, לרעיון ולתנועה, וכל מי שהכיר אותו מקרוב לא ישכח את האיש הדגול הזה. במיוחד היה חשוב לתנועה עצם התופעה, שאיש מבית זה ובעל השכלה וחנוך מסוג זה — יהודי גרמני טפוסי, מלומד, איש שקט, יושב אוהל ורחוק מאמביציה פוליטית—הזדהה ללא הסתייגות עם האידיאל הגדול של תחית עמנו בארצנו. הוא וארתור רופין מייצגים את

סוג היהודים בגרמניה, שעל אף השתרשותם העמוקה בתרבות ארצם השכילו להיאחז בציונות.

המבורג זכתה — היחידה בין ערי גרמניה וקהילותיה — לאכסן בתוך חומותיה קונגרס ציוני, את הקונגרס התשיעי בשנת תרס"ט (1909). זכות זו נפלה בחלקה מכמה טעמים: המבורג היתה עיר חפשית, ריפובליקה, בלתי כפופה למלכים ולנסיכים, בלתי תלויה בפרוסיה, פתוחה לכל מפעל בין-לאומי, עולמי; בקהלה היה הד לתנועה. יהודי המבורג, שכבר נענו לקריאת חובבי ציון, נתפסו גם לציונות המדינית של הרצל והתלהבו למפעל הציוני יותר מרוב ערי המדינה, וביחוד יותר מאשר ערי הדרום. המבורג תופסת מקום בתולדות הקונגרסים, כשם שהקונגרס נשאר מאורע חשוב בדברי ימי הקהלה בהמבורג.

מנהיגים ציוניים גדולים לא יצאו מהמבורג, אך נרקמו בה במשך כל השנים חיים ציוניים מאורגנים, שלא הצטמצמו בפעולות השגרא: שקל, בחירות, נציגות בקהלה, קרן קימת וקרן היסוד. ציוני המבורג היו שוקלים וטרים את בעיות התנועה, היו מתעניינים מאד בעבודה החלוצית והיו דואגים בעצמם למפעלים חלוציים שקמו בסביבות המבורג. הוא הדין בנוגע ללימוד השפה העברית, ערנות תרבותית, מועדון ציוני, בירור בעיות מעשיות ועיוניות. הסיעות והמפלגות, עם כל נאמנותן לדגלן, לא היו רחוקות זו מזו. בא לעיר מנהיג של המזרחי, שחזקה עליו שישמיע דבר של ממש, זרמו להרצאתו גם אנשים משאר החוגים.

המזרחי בעיר היה מאורגן יפה ודי חזק. עוד בשנים האחרונות היה מורגש שלפנים היה שם מרכז המזרחי העולמי, וגם החברים מאותו הזמן נתנו מהודם על התנועה. בבחירות לקונגרס הציוני התברר כמה פעמים, שהמזרחי הוא המפלגה החזקה ביותר בהמבורג. בחגיגות לכבוד חצי היובל של המזרחי היה מורגש שיש בהמבורג הד עצום ואהדה קבועה לזרם זה. כל טובי הקהלה באו לספר בשבח המזרחי וניכרים דברי אמת.

לבח"ד (=ברית חלוצים דתיים) היתה חוות הכשרה שהוקמה בסביבת המבורג, בבלנקנזה, ודוקא בימי הנאציזם התרכזו בה כוחות חלוציים ונתכנסו שם חברי תנועת „תורה ועבודה" לועידות, שכן בהמבורג היה גם המרכז של „צעירי מזרחי, ולא רק מבחינה משרדית-ארגונית אלא גם כיון שטובי החברים היו יושבים שם.

זמן רב היה בהמבורג מרכז „אגודת ישראל" בגרמניה וכמו כן מרכז „קרן התורה", מפני שראשם של שני המוסדות היה הרב הראשי של המבורג, הרב שפיצר, אך המבורג לא היתה מבצר התנועה הזאת.

גם לתנועת הנוער הנייטראלי ולגופים ליבראליים היו סניפים בהמבורג.

7. בתי־כנסיות ומוסדות בהמבורג

ביהכ"נ הגדול הראשון שנבנה על ידי יהודי המבורג ברח' שטיינווג, נוסד באמצע המאה הי"ז והורחב בשנת 1780. ביהכ"נ שברח' אֶלְבה, שהוקם בשנת תקמ"ח (1788) ע"י הארדיכל הנוצרי סונין, נועד ליהודי אלטונה שבהמבורג. לכתחילה עמד על מגרש זה בית מדרש מיסודו של הפרנס ר' בֶּרֶנד כהן משנת ת"מ (1680), אולם בית מדרש זה לא החזיק מעמד והבנין והשטח נמכרו, גם צוואתו של ב. כהן הלכה לאיבוד, אולם הרב ר' רפאל הכהן, שהתענין מאד בדבר, מצא העתק מהצוואה באמשטרדם ולפי דרישתו נקנתה הקרקע ע"י הקהלה. בינתים נשתנה בהרבה מבנה הקהלה, מבחינת מקום מגוריהם של חבריה. עקב עזיבת הסביבה ע"י היהודים נתרוקן בית־כנסת זה, שמאז הפילוג הסופי של אה"ו היה בית הכנסת המרכזי לקהלת המבורג ונסגר בשנת תרס"ו (1906) מבלי באי מועד במספר מספיק.

עוד בשנת תרי"ז (1857) הוחל בבנין בית הכנסת החדש ברחוב Kohlhöfen. חנוכת הבית היתה בשנת תרי"ט (1859). היה זה אחד מבתי־הכנסיות המפורסמים בגרמניה ולא היו רבים כמותו, ביחוד לגודל. התפללו שם עד בערך תר"צ (1930), ואז התרוקן גם הוא ממתפללים, כיון שזרם האוכלוסיה כבר עבר מזמן לשכונות אחרות והיהודים עזבו כמעט כליל את הרובע ההוא.

עם סגירת בית הכנסת ברחוב אֶלְבה נסתיים בנינו של בית הכנסת בבורנפלאץ, אף הוא מבתי התפילה היפים והמרווחים בעיר ובמדינה. שם התרכזו רוב המתפללים עד שבאה השואה גם על קהלת המבורג. ובשנת 1938 בעשירי לנובמבר, ביום המר והנמהר של שריפת בתי הכנסיות שבגרמניה, הוצת אש גם בארמון זה. אלה שקבעו שם את מקום תפילתם יזכרו תמיד שבתות ומועדים בהם נאם הרב נובל, מגדולי המטיפים, ועבר לפני התיבה החזן המהולל והמחונן בקולו ובטעמו, בצדקתו ובהתלהבותו, ר' יוסילה רוזנבלאט.

הרבה מניינים ובתי־כנסיות היו בעיר, מהם שהאריכו ימים ומהם שלא החזיקו מעמד זמן רב. כשנתפשטה העיר היה צורך להוסיף מקומות תפילה חדשים. גם שלושת בתי־המדרש הקבועים שבעיר היו משמשים בתי תפילה. מוסדות אלה נקראו: א) „קלויז ישן וחדש המאוחד", שהעתיק את מקומו כמה פעמים, ב) „קלויז לוין סלומון" (לוי שלמה), ג) ה„קלויז" של ר' יחיאל וולף המכונה בית מדרש לייב שאולס, שנוסד במחצית השניה של המאה הי"ח. להפצת לימוד התורה היו קיימות חברות שונות: חברת ש"ס, „מקור חיים", „אוהל יצחק", ושעורים קבועים בבתי־מדרשות ושל האב"ד. מקומות קבועים לתפילה היו מסודרים גם בכמה ממוסדות הקהלה: בית־החולים מיסודו של שלמה היינה; מושב זקנים; בית יתומים (היה קיים גם בית יתומות); וכן בכמה מקומות שיכון לעניים שנקראו: Stiftung (או: Stift) ובבית הספר „תלמוד תורה".–בשנים האחרונות נוסדה בעיר „ישיבה" בהנהלת הרב רבינוב.

8. בתי־ספר

בית־הספר „תלמוד־תורה", שנוסד בתור בית־ספר עממי בשנת תקס"ה (1805), הועלה לדרגת בית ספר תיכוני (בן תשע כתות) בשנת תרכ"ט (1869). מני אז התקיימו בחינות שהקנו לבוגרים את הזכות לשרת בצבא רק שנה אחת. אחרי המלחמה העולמית הראשונה, בשנת תרע"ט (1919), ניתנה לת"ת הרשות להשלים את תכניתו ולהגיע עד לבחינת גמר (שתים עשרה כתות). תעודות אלו העניקו לבוגריו את הזכות להתקבל לאוניברסיטה. בית־הספר היה בעל כיוון ריאלי. המנהלים היו: החכם ברנייס, הרב שטרן, שהיו מכנים אותם Ephorus, ד"ר יוסף גולדשמידט, וזמן מה גם ד"ר יוסף קארליבך. במשך זמן רב עמד בנין בית־הספר ליד בית־הכנסת קולהיפן ובנינו היה מתנת הנדיב סלי לויסון, אח"כ הועבר הבנין לשכנות בית־הכנסת בבורנפלץ. בנין נהדר זה הוקם בעיקר מנדבותיה של משפחת וואַרבורג, שהצטיינה גם בתרומותיה להקמת בית־הכנסת.

כן היו בעיר בית־ספר לבנות מטעם הקהלה; בית־ספר תיכוני לבנות מטעם חוגי איגוד בתי־הכנסיות. היה גם בית־ספר ממין מיוחד בהמבורג, מיסודו של הפילוסוף ריי, ששאף למזיגה יהודית־נוצרית בחנוך. שאיפה זו היתה ביטוי למגמות הנויטראליזאציה של הדת והגזע, ואפיו של בית־ספר זה מקורו בטשטוש כל הגבולין, פרי ההתבוללות, הריפורמה והאמנציפציה גם יחד. מובן שלא היה לקהלה כל חלק בו. רוב התלמידים בבית־ספר זה היו יהודים.

בשנים האחרונות רבו בעיר האגודות והחברות התרבותיות. אין צורך להזכיר את כולן, מפני שהן היו קיימות בכל הקהלות הגדולות, אך מוסד אחד, שרכש לו שם טוב, ראוי לציון מיוחד בשל רמתו ויעודו המיוחדים: המוסד ע"ש פראנץ רוזנצווייג. היה זה בית־ספר גבוה לתורת ישראל וחכמתו. מרצים בעלי שם הרצו בו על תורה, נ"ך, תלמוד, ספרות רבנית, תולדות ישראל, פילוסופיה וכו' (בין המרצים ייזכרו: הרב קארליבך, הפרופיסורים קאסירר ומרקון, ד"ר ראובן, וולפסברג, ועוד). גם בית־הספר לעברית בהמבורג ראוי להזכר כאן. לקהלה היה בית־נוער, בו מצאו מקום כל הזרמים בנוער. גם ספריה נוסדה, וכגרעינה שימשה ספרית הרב נובל שנפטר בפרנקפורט; הספרן היה פרופ' י. ד. מרקון.

כן היו בעיר הרבה מוסדות חסד וצדקה שנועדו לעזרה ותמיכה לעניים וחולים, גמילות חסד של אמת (נוסדה בשנת תל"א – 1671, ונתארגנה מחדש בתקע"א – 1811), „חברה קדישא", ביקור חולים ומשמרת (נוסדה בתע"א 1711); מהמבורג דאגו לארגון מסעדות כשרות בגרמניה וברוב ארצות אירופה, ואפילו בקונטיננטים אחרים. המבורג היתה גם מושב איגוד הקהלות בשלזוויג־הולשטיין ובערי ה„האנזה" (המבורג, ברמן, ליבק).

טיפול ודאגה מיוחדים היו נתונים למהגרים שעברו דרך גרמניה, ובפרט דרך המבורג. היות ובשנות השמונים, ואח"כ בתחלת המאה הי"ט, עבר זרם כמעט בלתי פוסק של מהגרים מרוסיה ורומניה וגם מגליציה בדרכם לאמריקה וכו', נבנתה ע"י חברת האניות המפורסמת Hamburg-Amerika Packetfahrt A. G. שכונה גדולה שנקראה Auswandererhallen בשכונת פֶּדל, שם

התרכזו כל הנוסעים מחוסרי האמצעים, בני ברית ושאינם בני ברית. הודות להת־ עניינותם המיוחדת של עסקני המבורג ובראשם יחיאל וורמסר, מורה בת"ת, הוקצה חלק גדול בשכונה זו ליהודים וסודרו מטבח כשר, בית־כנסת וכו' על שמו של הנדבן וורמסר * נבנה בתוך העיר בית לאיכסון עוברים ושבים הזקוקים לעזרה.

בהמבורג היו קיימות שלש אגודות אחים „בני ברית": ע"ש הנרי ג'ונס, חיים שטיינטל ונחמיה צבי נובל.

הספריה של העיר והאוניברסיטה הכילה כתבי יד עבריים בני ערך. הביבליוגרף כריסטיאן וולף התענין בהם, ומשה שטיינשניידר ערך קטלוג. מפורסם גם האוסף של ה. ב. לוי (הקטלוג מאת שלמה גולדשמידט סופר ומו"ס בהמבורג).

9. עתונים.

בהמבורג הופיעו: 1) עתון הקהלה, 2) Hamburg. Isr. Familienblatt, שבועון נייטרלי, פופולרי מאד בכל המדינה, 3) Deutsch-Israelit.-Zeitung mit Laubhütte (שבועון אורתודוכסי שהועבר להמבורג מרגנשבורג), 4) שבועון ציוני.

בבית הקהלה התרכזו כל המחלקות ואולמי הישיבות של ההנהלה ושל הועד, וכן הספריה, אולמי קריאה, וכו'.

VII. הרבנים

1. רבני אה"ו

על הרב הראשון של אלטונה – בטרם התאחדו ג"ק – ר' דוד ב"ר מנחם הכהן, אין אנו יודעים הרבה. מוצאו, כפי הנראה, מהאנוי. דוקס משער, שר' דוד בא לאלטונה בשנת ת"א (1641). אותה שנה ניתנה ליהודים הרשות מאת ממשלת דניה לבנות להם בית־כנסת ולרכוש מקום לבית־עלמין. אף ייפתה את כוחו של הרב לשפוט את היהודים ולדון דיני ממונות וכל ריב לפי דיני ישראל. ר' דוד נזכר כאחד מגדולי הדור בספר המפורסם „זכרונות של גליקל מהמלן".

הרב הראשון של ג' הקהלות המאוחדות היה ר' מאיר ב"ר בנימין וולף אשכנזי, שחי במחצית השניה של המאה הי"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח. זמן בואו המדוייק לקהלה לא נודע, אך כבר שירת בקודש באה"ו בשנת תכ"ד (1664). בשנת תכ"ז (1667) עזב את ג"ק על תנאי, כלומר התנה עם הקהלות שרשאי הוא לשוב למשרתו אם לא יאחר לבוא. בדרכו נתקבל כרב בעיר חלם, אך לא הלך לשם אלא שב לאה"ו. אכן, רק קהלת אלטונה הסכימה לקבלו חזרה, בעוד שהמבורג־וונדסבק סירבו, בטענן שנודע על מינויו בחלם. הענין גרם למחלוקת, והרב ר' יעקב ששפורטש הספרדי

* בין הפילנתרופים הגדולים בהמבורג בזמן החדיש נזכיר גם את גוסטב טוך.

הצדיק את שתי הקהלות. לכן כיהן ר' מאיר מני אז באלטונה בלבד ואחדות הקהלות נתערערה לזמן־מה, כי המבורג מינתה לעצמה רב אחר. גם יחסי האהבה בין ר' מאיר ור' יעקב ששפורטש נתקררו. ימי שבתו של ר' מאיר באלטונה לא ארכו, בשנת תר"ט (1669) עזב את עירו ויש להניח שהלך משם לחלם. בימיו של ר' מאיר ובפיקוחו התרחש מאורע חשוב בתולדות ג"ק: סידור התקנון לעניני בית הקברות שבאוטנזן ודיבר השותפות של ג"ק בבית קברות זה.

לפירסום רב הגיע הרב ר' הלל ב"ר נפתלי הרץ (1615–1690), שנולד בזולקווא. הוא למד תורה תחילה בבריסק דליטה, מקום מגורי קרוביו, ואח"כ אצל הגר"מ בעל „חלקת מחוקק" בווילנה, בה נתמנה לדיין. לאחר שישב על כסא הרבנות בכמה קהלות שבליטה יצא את המדינה ונבחר כרב באלטונה והמבורג בשנת תל"א (1671). זמן קצר אחרי בואו נתאחדו מחדש הקהלות, והפעם באופן קבוע. אחד מתנאי האיחוד היתה הרבנות המשותפת. בשנת ת"מ (1680) נענה לבקשת בני זולקווא לבוא לשם ולהיות להם לאב"ד ולר"מ. ספרו „בית הלל", על „יורה דעה", נדפס בשנת תנ"א (1691) בדיהרנפורט; הופיע גם ח"ב על „אבן העזר". הוא חיבר גם פירוש על התורה, והערות וכו' על או"ח וחו"מ.

הרב משולם זלמן מירלס ב"ר דוד ניימרק (1624–1707), ממשפחת העליר המפורסמת בוולרשטיין שבבאוואריה (מקום מולדתו של בעל „תוספות יו"ט"), יליד ווינה בה למד, אך הוכרח לעזוב את העיר עם הגולה אשר הגלתה ע"י הקיסר ליאופולד הראשון ועבר לגרמניה והגיע לברלין. בשנת ת"מ (1680) נבחר כממלא מקומו של ר' הלל בג"ק. הוא החזיק גם ישיבה ולימד תלמידים רבים בהתמדה רבה. בימיו נתבססו ג"ק ונתחזק הקשר ביניהן, גם עשרן גדל. אז נבנה בית הכנסת הגדול באלטונה, בנין מפואר שהחזיק מעמד עד לימינו אנו. עקב השריפה הגדולה בשנת תע"א (1711), נהרס, אמנם, חלק ניכר של הבנין, אך היסודות לא נתערערו. ר' משולם הצטיין בענוותנותו ואהבתו את הבריות, כיבד מאד רבנים ות"ח ועינו לא היתה צרה בשל אחרים. כך הסכים בכל לבו שרבנים מערים אחרות יופיעו בביהכ"נ וידרשו בו דרשות. הרבה תקנות תיקן בעניני בית־הקברות, בית–החולים וחזקת הקהלה. ספרים לא פירסם, אך כמה מתשובותיו נדפסו בספרי בני דורו. ממשפחתו יצאו הרבה גדולים בתורה, וגם בין חתניו היו גאונים מפורסמים, כגון הרב ר' צבי אשכנזי ור' אלחנן ברלינר, אבד"ק הורודנה. הוא היה הרב הראשון שנקבר בבית–הקברות המפורסם שברחוב קיניג (על כל פנים מצבתו היא הישנה ביותר מבין אלה שנשתמרו).

הרב ר' צבי הירש אשכנזי ב"ר יעקב (1660–1718) בא לקהלות אה"ו אחרי שנות נדודים וסבל שאין לתארם. נולד בטרֶבּיץ או באונגריש־ברוד, מקום שם נתגלגלו הוריו וזקנו ר' אפרים כהן אשר ברחו מווילנה בימי הפרעות בשנות ת"ח–ת"ט. הוא ישב עם משפחתו בבודין (אופן) שבאונגריה ומשם פנה לשאלוניקי לשאוב ממקור חכמי ספרד; אח"כ אנו מוצאים אותו

בבלגרד. בבודאפשט התחתן, אך בימי המצור בשנת תמ"ו (1686) מתו עליו אשתו ובתו היחידה והוא נמלט והגיע אחרי טלטולים רבים לגרמניה. לרגל נשואיו השניים, עם בתו של הרב משולם זלמן מירלס דג"ק, בא לאלטונה ושם יסדו בשבילו בית מדרש, שבו הרביץ תורה ברבים. גם למד כל יום בפני הצבור פרק תנ"ך ופרק משניות עם כל המפרשים. הרבה התענין בבעיות הלכותיות ולא נרתע מהתנגשויות עם חבריו, ביחוד עם ר' אברהם ברודא. אחרי מות חותנו ר' משולם זלמן מירלס בחרו בו, בחכם צבי, המבורג וגם וונדסבק, אך באלטונה פרץ ריב בין שני צדדים ולמען השלום נתפשרו, והוא והרב משה רוטנבורג נתמנו שניהם, עד שפרצה קטטה ביניהם והרב ר' צבי עזב את מקומו. בשנת ת"ע נקרא לאמשטרדם להיות אב"ד בקהלת האשכנזים שם ומאד היה מכובד על כל תושבי הקהלה הגדולה הזאת, ולולא המחלוקת בינו לבין חכמי הספרדים בדבר נחמיה חיון, מחבר ספר „דברי נחמיה", שהיה חשוד בעיניו בשבתאות, כי אז היתה תקופה זו הטובה בחייו. בעקבות הריב עזב את העיר ושם מחדש לדרך פעמיו בעברו הרבה ערים עד שהגיע למדינת פולין. מקום רבנותו האחרון היתה לבוב, אך לא האריך בה ימים. שכלו החריף ובקיאותו המפליאה מעמידים אותו בין גדולי הרבנים. יש לציין שהוא היה גם בקי בהוויות העולם וידע גרמנית, תורכית, צרפתית ואיטלקית. ר' צבי היה בעל אופי חזק ועקשן שלא נשא פנים. עקשנותו זו חוזרת אצל בנו בכורו ר' יעקב עמדן. הרבה מגדולי ישראל היו מצאצאי „חכם צבי". באמ"ד פירסם את ספר שו"ת „חכם צבי", תע"ב (1712). כן פירסם הערות לטו"ז ש"ע ח"מ ח"א (המבורג, תנ"ב–1692).

הרב משה זיסקינד רוטנבורג ב"ר מרדכי, אב"ד לובלין (נפטר בשנת תע"ב–1712) שימש כראש בית דין בבריסק ובטיקטין עד שבא להמבורג. אחרי מספר שנים בהן חי מיגיע כפיו, נבחר, אחרי מות ר' משולם זלמן מירלס, כאחד הרבנים באה"ו, יחד עם הרב חכם צבי, וקבעו שכל אחד ישמש ברבנות חצי שנה, אך פרצה מחלוקת בינו לבין ה„חכם צבי" בדבר תרנגולת שנמצאה נטולת לב והכשירה ה„חכם צבי" והטריפה הרב משה זיסקינד, ו„חכם צבי" עזב את משרתו. עקב המאורע הזה נבחר הרב רוטנבורג לאב"ד ור"מ של ג"ק. בימי שבתו על כסא הרבנות פרצה שריפה באלטונה וחלק גדול של ביהכ"נ הגדול עלה באש. אז נאבדו גם הרבה כתבי־יד של הרב הנ"ל. שו"ת של הר"מ נדפסו יחד עם שו"ת אביו (המבורג תנ"ו, אמ"ד תע"ו); כן פירסם חדושי תורה על כל הש"ס ופוסקים ודרושים על התורה.

הרב ר' יחזקאל קצנלבוגן ב"ר אברהם (1667–1749), נין להרב אברהם ב"ר יואל אשכנזי, רב בלבוב, למד בנעוריו בבריסק דליטא אצל ר' מרדכי זיסקינד רוטנבורג. בנעוריו ישב זמן מה גם בלבוב. שימש ברבנות בכמה מקהלות ליטה, ביחוד בז'יטל, רוז'נאי וקיידן, ומשם נלקח אחר כבוד לג"ק בתע"ד (1714). הוא היה בין מורי־ההוראה המפורסמים והכריע בהרבה שאלות, ביחוד סידר דיני „קדיש" בקהלתו ופסקו נתקבל להלכה. דברי צוואתו

היו לעינים גם להרב ר' יעקב עטלינגר שחזר כמעט מלה במלה על מה שקבע ר"י קצנלבוגן בצוואה בדבר קבורתו. ר' יחזקאל עמד לימינו של ר' משה חגיז, הרב הספרדי מצפת שלחם את מלחמת התורה נגד נחמיה חיון באמשטרדם בצדדו בזכות ה„חכם צבי". כמוהו כמוהם קינא קנאת ה' צבאות והחרים את גרורי שבתי צבי. בכרוז גדול שנתפרסם בבית־הכנסת הגדול באלטונה הוקיע נגד השמש את אנשי הכת. כן התרה הרב בבני הקהלה לבל ייגררו אחרי ספרי הקבלה שנדפסו משנת תכ"ו ואילך, לפי שרובם ככולם נוטים למינות. בענין פינוי עצמות מתים של יהודים שמתו במגפה לפני בואו לג"ק ונקברו מחוץ לעיר, כדי להביאם לקבר בתוך תחום הקהלה, פסק הוא שמותר לפנותם. הוא התנגד באחד מפסקיו לדעת הפרנסים, שרצו להכריח את מבקרי בתי־הכנסיות הקטנים לבוא ולהתפלל אך ורק בביהכ"נ הגדול. עם ר' יעקב עמדין (הרב יעב"ץ), שהתישב באלטונה אחרי שעלה ר' יחזקאל על כסא הרבנות, הוא חי בתחלה בידידות והרשה לו להתפלל במנין מיוחד. אף הגן הריעב"ץ עליו כשר' שמשון חסיד, בעל „תוספות חדשים", התנגד להכרעתו של הרב אב"ד בדבר דינו של אדם שרופאים הסירו ממנו את האשך הימני, אם דינו כדין פצוע דכה ופסק להקל („אגרת בקרת" להרב יעב"ץ), אך בענין אחר של „זקוקה למומר" יצא ר' יעקב עמדן בחריפות נגד הרב דמתא ודיבר קשות כדרכו. הרבה ספרים חיבר ר' יחזקאלי: 1) שו"ת „כנסת יחזקאל" (אלטונה, תצ"ג), 2) „לחם יחזקאל" על הש"ס והרמב"ם (כ"י), 3) „מים יחזקאל", דרושים על התורה (פורישק, תקמ"ו), 4) צואת הרב ר' יחזקאל, 5) „מעורר זכרון ומאסף מחנות", בו מתבררים מקורות רש"י ותוספות ועוד. תשובותיו מופיעות בכמה מספרי הפוסקים.

לא היו ימים קשים לג"ק כימים שהרב ר' יונתן בהרב ר' נתן נטע אייבשיץ שירת בה בקודש (בערך 1690–1764). המלחמה הכבדה שהתלקחה בימיו בהמבורג גרמה לפחיתת כבודה של יהדות תורה ומצוות וחתרה תחת קיומה של אה"ו. אך מאידך עלינו לומר כי רק בתקופה ההיא הגיע שמן של ג' הקהלות למרחקים והריב שבין ר' יונתן ור' יעקב עמדן שיתף הרבה מגדולי הדור בעניני ג"ק.

הימים היו ימי משבר ודכאון אחרי הרבה אסונות בעולם היהודי באירופה. במזרח: הרס הרבה קהלות עקב גזירות ת"ח ות"ט. הרבה יהודים. מהם גדולי תורה, ברחו ותעו בדרכם. בגרמניה נשארו עדיין עקבות המלחמה הגדולה (1618–1648), שהביאה עוני וירידה רוחנית על כל המדינה, לרבות היהודים. ביחוד נסתבכו בני הדור בשל התקוות לקראת בוא המשיח, שנתעוררו ע"י נביאי שקר ושנתבדו כולן. תנועת שבתי צבי הגיעה לרוב ארצות אירופה והרוחות לא שקטו גם כשמת מיסד הכת ונתאכזבו הנגררים אחריו. על רקע זה מצטיירת המחלוקת החמורה באה"ו בימי ר' יונתן.

ר' יונתן נולד בקראקא (או בפינצ'וב) לאביו הרב ר' נתן, ששימש לאחרונה כרב באייבשיץ. מצד אביו היה מזרע בעל „מגלה עמוקות", מצד

אמו – יוצא ירכו של מהר"ם שיף. הוא היה תלמידו של ר' מאיר אייזנשטט, בעל „פנים מאירות", ובהיותו צעיר לימים נסמך להוראה ושימש כרב ביונגבונצלאו (בומסלה). אח"כ חי על התורה והעבודה בפראג ובאלטונה. בשנת תע"ג (1713) חזר לפראג וניהל שם ישיבה, אף נתמנה כעבור זמן למ"מ של הרב אב"ד ר' דוד אופנהיים. הוא התמסר שם ללימוד הקבלה ונעשה לזמן מה תלמידו של נחמיה חיון, שהיה מחסידי שבתי צבי. זו הפעם הראשונה שר' יונתן בא במבוכה, שכן גם בפראנקפורט וגם בפראג יצאו נגדו הרבנים בהאשמה שהוא קרוב לגרורי שבתי צבי. ברם, ר' יונתן חתם על החרם שהוכרז בפראג בשנת תפ"ה (1725) לפני „כל נדרי" וטענות מתנגדיו נשתתקו במידה כזו שנתמנה באופן רשמי כמ"מ של הרב דמתא בפראג ולאחר מות ר' דוד א"ה – לראב"ד. בשנת תק"א (1741) נבחר כאב"ד במץ והצטיין בה כראש ישיבה, אולם שם נתעורר נגדו חשד אחר: הממשלה האוסטרית הטילה בו דופי שהוא בגד במדינה בנהלו מו"מ עם הצרפתים בימי המלחמה בין אוסטריה לצרפת והיא שמה עיקול על הונו שבפראג ואסרה עליו לשוב לביהם.

בשנת תק"י (1750) בחרו בו ג"ק כרב וזמן קצר אחרי בואו לשם החל הריב הקשה בינו לבין ר' יעקב עמדן. ר' יונתן, שעסק בקבלה מעשית, היה נותן קמיעות לחולים, וביחוד ליולדות. והנה, אשה אחת מתה אף על פי שהחזיקה בידיה קמיע שנכתב ע"י ר' יונתן, וכיון שכבר ריננו אחריו מימי מץ ופרנקפורט, פתחו את הקמיעות ומצאו בהם רמז לשבתי צבי. ר' יעקב עמדן, שחי כאיש פרטי באלטונה וראה חובה לעצמו (כ„קנאי בן קנאי", כפי שקרא לעצמו) ללכת בדרך אביו ה„חכם צבי" ולרדוף את מאמיני הכת הזאת, הכריז בבית־הכנסת שלו, שמחבר הקמיע הוא מין מכת ש"ץ, שהחרם משנת תפ"ה (1725) חל עליו, ושעל ר' יונתן להשיב להאשמה. הרב יעב"ץ נתן לענין פירסום רב, על אף ההתראה מצד פרנסי אה"ו, בהביאו את הדבר בפני שלשה רבנים: הרב מאמשטרדם ר' אריה ליב, הרב מפפד"מ בעל „פני יהושע" ור' שמואל היילמן במץ. ר' יונתן הקהיל את בני עדתו בביה"כ הגדול באלטונה ונשבע שאין בהאשמה זו אף שמץ של אמת, אך הריב לא שקט. ר' יעקב עמדן היה, אמנם, נאלץ לעזוב את אלטונה לפי פקודת ראשי הקהלה, אך ידידיו הרבנים גילו בכמה קמיעות רמזים שלפיהם נחשב ש"ץ למשיח המקווה. ר' יונתן הצטדק והסביר, כי אין לפרש את נוסח הקמיעות כדרך שפירשוהו מתנגדיו ושהוכנסו בהם זיופים אחרי שהוא כתבם ולא כולם נכתבו על ידו. בארצות המזרח ואצל מומחים לקבלה מצא ר' יונתן תומכים ומגינים, הם הוציאו אפילו חרם על שונאיו, אך רבני גרמניה עמדו ברובם לימין יעב"ץ שדרש מר' יונתן לבוא ולהצטדק בפני בית דין של רבנים. ר' יונתן לא נענה לתביעה זו. בינתים הגיע הענין לרשות ומלך דניה והסינאט ההמבורגי נוספו אף הם על שונאיו. אשתו של ר' יעקב עמדן פנתה למלך בבקשה להרשות לבעלה לשוב הביתה והסינאט לא הרשה לר' יונתן לשמש כרב בהמבורג. המלך הרשה ליעב"ץ לבוא הביתה ודרש מר' יונתן לתת הסברות

שאינן משתמעות לשני אנפין בקשר להאשמה. את הסניגוריה שלו הטיל הרב על אחד מתלמידיו שהתנצר בינתים, פרופ׳ קרל אנטון (לפנים: משה גרשון הכהן). דבריו הניחו את דעתו של המלך ור׳ יונתן נבחר מחדש לרב של אה״ן, אך הסערה לא חלפה. ר׳ יונתן הסכים להופיע בפני בית דין, אולם הדבר לא יצא לפועל. כשמצדדי יעב״ץ פנו שוב למלך, מסר הלה את הענין למלומדים נוצרים לשם בירור וליבון. ר׳ יונתן המציא להם את דברי ההתגוננות בספר „לוחות העדות״. המלומדים הללו מצאוהו חף מפשע; אחד מהם, פרופ׳ מגרלין, חיווה את דעתו, שר׳ יונתן רמז בקמיעות לנוצרי והיה בעמקי לבו קרוב לנצרות. הפעם סיים המלך באופן סופי את המחלוקת והושיב את הרב על כנו.

הרבה כתבו על מחלוקת זאת. מלבד רבני אשכנז הנזכרים התנגדו לא מעטים לר׳ יונתן, ביניהם ר׳ יחזקאל לנדוי בעל „נודע ביהודה״, אך אחרי מותו התאבלו עליו רובם ככולם (ור׳ יחזקאל בתוכם) והספידוהו כאחד הגדולים. בדורות האחרונים תקף אותו ביחוד ההיסטוריון גרץ ונגדו יצאו הרב ח״נ דמביצר והרב יעקב כהן, ועוד לפני כן קם לו סניגור בדמותו של ג. קלמפרר. גם הרב ר׳ מרדכי עמרם הירש, שהיה אב״ד בהמבורג בסוף ימיו, יצא להגנת ר׳ יונתן נגד גרץ, בבואו להיות רב בפראג בשנת תר״מ (1880), והוכיח שאחד המיסמכים שעליו הסתמך גרץ (מכתב ר׳ יחזקאל לנדוי אל הקיסרית, בו מבקשה, שלא תרשה לר׳ יונתן לשוב לפראג) אין בו משום ראיה כל שהיא, כיון שאין עליו חתימה.

לא כאן המקום להכריע בבעיה כה מסובכת. ר׳ יעקב עמדן היה בלי ספק אדם גדול בתורה ובחכמה אך לא ידע גבול בדבריו, וככעסן ורגזן לא היה כוחו אתו לרסן את עצמו ולבחון אם חשדו מבוסס או לא. הרבה אנשים שעמדו בין שני הגדולים הרעילו את האוירה, כגון ר׳ יוסף פרגר, ר׳ אפרים הֶקֶשֶׁר (ואתו רוב משפחת הקשר), ר׳ עוזר הילדסהיימר, אברהם היילבוט. מאידך היו באה״ו תלמידי־חכמים בעלי צורה, שתמכו כל ימיהם בר׳ יונתן, כגון ר׳ בנדיט מוניש, ר׳ משה פולק, ר׳ מיכאל פרידבורג, ר׳ אברהם גוגנהיים, ר׳ אריה ליב לנדוי, ר׳ בנימין וולף פרידבורג, ר׳ ישעיהו יפה, ר׳ יעקב יהודה פרסה, ר׳ אליהו אופנהיים, ר׳ יחיאל ווליך. כדאי להזכיר, כי גם בין קרובי ר׳ יעקב עמדין היו כאלה שצדדו בזכותו של הרב אב״ד, למשל ר׳ מרדכי הנוי, שמתחילה עמד לימין יעב״ץ ועבר אח״כ לצדו של ר׳ יונתן. גם ר׳ שלמה פרנקל, אחיו של ר׳ דוד בעל „קרבן העדה״, קרובו של יעב״ץ, ותלמיד־חבר לבעל „פני יהושע״, היה בין מצדיקי ר׳ יונתן. מבין תלמידיו הרבים של ר׳ יונתן ייזכרו: ר׳ זרח אוידליץ, ר׳ נ״ה וַסֶרטרילינג, נכדו ר׳ ישראל, ר׳ שמואל הלברשטט, ר׳ מ״מ פרנקפורטר, ר׳ נפתלי הירץ ווייזל, ועוד, וכולם נקשרו לרבם בקשר של אהבה ויראה.

ר׳ יונתן היה מפורסם כ„חכימא דיהודאי״, מוח עצום, חריף ובקי, בעל פלפול, בעל זכרון, איש ההלכה, נואם מפורסם, מקובל, בקי במדעים

רבי יהונתן אייבשיץ

שער של כתב־יד על מנהגי האמבורג משנת תקל"ג

ובהויות עולם, ידע להתווכח עם כמרים ומלומדים נוצרים והצליח בכשרונו זה להיות מליץ טוב לישראל, בעל נפש, טוב לב ורחוק מכעס. הרבה אגדות נתרקמו סביבו, ביחוד בדבר חכמתו בשיחות עם נוצרים.

מזגו של ר' יונתן ומזגו של הרב יעב"ץ היו שונים זה מזה, וגם עובדה זו מסבירה את רקע הריב הנורא שביניהם. ר' יעקב התנגד לחסידות, התיחס בספקנות לספרי הקבלה, ביחוד לדעה המקובלת שה„זוהר" הוא מעשה ידי מחבר אחד והוא מצא בספר זה דעות הסותרות את הדעות המקובלות בישראל. הרב עמדן גם סבל הרבה מכשלונות בדרכו בחיים, גם בשאיפותיו להבחר לרב באה"ו וגם באסונות המרובים במשפחתו. יעב"ץ, כאיש הרוח, היה מעור אחד, איש השכל; ואילו ר' יונתן היה בן דורו בנטיות מרובות הסותרות זו את זו; איש שאהב את המסתורין, וזה כשלעצמו כבר פותח פתח להבנת החיכוכים הפנימיים, ומכאן נתעורר הרושם כי יש דברים בגו.

הרבה ספרים חוברו ע"י ר' יונתן: א) ספרי הלכה: 1. „בני אהובה" על אה"ע, 2. „אורים ותומים" על חו"מ (קרלסרוה, תקל"ה), 3. „כרתי ופלתי" על יו"ד (אלטונה, תקס"ג), 4. „חדושי הלכות" על הלכות נדה, עם תפארת ישראל לנכדו ר"י אייבשיץ (קרלסרוה, תקל"ג), 5. „ספר המדע" על הלכות רבית (פראג, תקע"א), 6. „מטה יהונתן", הערות על יו"ד (וילנה, תר"מ), 7. חדושי הלכות יום טוב על הרמב"ם (ברלין), 8. בינה לעתים (וינה, תקנ"ו), 9. שר האלף, פירוש על או"ח הלכות פסח (וורשה), 10. תרי"ג מצוות עפ"י סדר הרמב"ם בחרוזים (פראג, תקכ"ה). ב) ספרי דרוש: 1. „יערות דבש" ב"ח קרלסרוה, תקל"ח, ועוד, 2. „תפארת יהונתן" על התורה (זולקווא), 3. „אהבת יהונתן" על ההפטרות (המבורג, תקכ"ו); חלק ב' „אלון בכות" על מגלת איכה (אוסטראה, תק"פ), 4. חדושים על ההגדה, 5. פשוטים על התורה, כ"י, 6. „חצי יהונתן", דרשות, ו„קשת יהונתן", הספד (לבוב, תקמ"ד), 7. חדושים על התורה, כ"י. „לוחות העדות" – אגרות מרבני וגאוני ארץ להצדיקו בריבו (אלטונה, תקט"ו). ג) ספרי קבלה: „אוצר חכמה", „פנת הדת", „חידות מני קדם", „חובת הנפש", „זהר הרקיע", (כ"י). כל אלה לא נשתמרו. בבית־המדרש באלטונה נמצאו חדושי תורה בכ"י. „ספר יהונתן", פירוש על „ילמדנו" (פיטרקוב, תרס"ב).

את הרב ר' יעקב ישראל בן הרב ר' חכם צבי אשכנזי (ראה לעיל) (1697־1776), המכונה יעב"ץ וגם ר' יעקב הרשל או ר' יעקב עמדן, על שם העיר עמדן בה שימש זמן מה ברבנות, הזכרנו בעמדנו על הריב בימי ר' יונתן אייבשיץ. ואם כי הוא לא היה אב"ד, ואפילו לא דיין וכו', נפסיק כאן את שורת הרבנים אבות בית־הדין, כדי לקבוע את מקומו ליד יריבו הגדול. לא נחזור כאן על ענין המחלוקת, פרט להערות הנוגעות להבנת עבודתו הספרותית. הוא נולד באלטונה, היה נין להרב ר' אפרים כהן בעל „שער אפרים" (מצד אביו), ונכדו של הרב ר' משולם זלמן ניימרק־מירלס אבד"ק אה"ו (ראה לעיל); למד תורה אצל אביו ואצל ר' יעקב מרדכי הכהן

באונגריש-ברוד. כסוחר נסע למרחקים עד שהתישב בעמדן והיה שם רב בשנות 1728—1733. אחרי התפטרותו השתקע באלטונה והתחיל שוב לסחור באבנים טובות והיה גם בעל בית דפוס. מנין קבוע היה קיים שם בביתו.

אלמלא אופיו הקשה, נטיתו המופרזת לפולמוס ואי-סבילותו הבולטת, היה יכול להיות ממנהיגי הדור וממדריכיו, שכן תכונותיו היו מפליאות: גדול בתורה שאין רבים כמותו, בעל זכרון עצום, בעל טעם ספרותי, מהמעטים שהצטיינו באותה התקופה בסגנון מלוטש ומדוייק, בעל אופק רב, ידען בהרבה מקצועות, אדם שראה ארצות שונות והעשיר בחוויותיו את רוחו ונסיונו, איש שניחן בשכל חד וחוש בקרתי, עצמאי, מקורי, מוכשר למחקר מדעי, בעל טמפרמנט לוהט ויחד עם זה שכלתן (רציונליסטן — בעיניי מדע ורוח). כבר ציינו, שהוא התייחס בביקורת לגבי ספר ה„זוהר", התנגד לחסידות, והעיז להחבטא בשבחו של מחולל הנצרות בזכות זה שהכניס בימי קדם לתחום האמונה המונותיאיסטית אומות של עובדי אלילים (כדאי להדגיש רוחב דעת זה לעומת קנאותו וצרות עינו לגבי בני דורו).

בהיותו באלטונה היה לר' יעקב ריב עם רבנים מספר. הוא תקף את ר' יחזקאל קצנלבוגן בשל תשובה הלכית (ראה לעיל); אחיכ התלקחה המחלוקת עם ר' יונתן. וגם נגד ר' יצחק'ל המבורגר יצא. קשה היה לאדם גדול זה לקבל את המרות של אחרים עליו. היא ציפה לכך שייבחר לאב"ד באה"ו, אך פרנסי הקהלות נמנעו מלמנותו בידעם את אופיו הקשה ובחששם שמא לא יהיה מינוי זה לטובת ג"ק. אין להטיל ספק בישרו ובכנותו. גם במחלוקת הקשה עם ר' יונתן היתה כוונתו לשם שמים, שכן כל ימיו קינא קנאת ד' צבאות ושקד על תקנתה של האמונה הצרופה, והיות ובימיו רבו מאד כל מיני שאיפות נלוזות ואנשי ש"ץ — ויתר הכופרים והמסלפים את הדרך המקובלת — סרו מדרך האמונה, עמד על משמרתו וחשש תכופות לסכנה מצד מגמות בלתי טהורות. כוח שכלו ומוחו, אמיתת אמונתו וגדולתו בתורה היו ממוזגים עם איזה קו חולני של חשדנות וזוהי הטראגדיה של חייו. בחיים המשפחתיים ניתכו עליו הרבה אסונות. הוא התחתן שלוש פעמים (שתי נשים מתו על פניו) והרבה מילדיו המרובים לא האריכו ימים (מט"ז יוצאי חלציו מתו י"ב על פני אביהם).

ספריו וחיבוריו:

1. לחם שמים, פי' על המשנה, ב"ח (ח"א וונדסבק, 1728; ח"ב אלטונה 1763)
2. עץ אבות, פירוש על מס' אבות (אמשטרדם, 1751).
3. שאילת יעב"ץ, שו"ת ח"א (אלטונה, 1738) וח"ב (אלטונה, 1759).
4. מור וקציעה על ש"ע או"ח, ב"ח (אלטונה, 1761-68).
5. דברי אמת ומשפט שלום (בענין ג"ק. אלטונה, 1776).
6. הערות ופירושים לתלמוד, נדפסו בהוצאת ווילנה עפ"י כתבי יד.
7. אגרת בקורת נגד ר' יחזקאל קצנלבוגן (בענין מי שנותח באשך אחד אם נקרא פצוע דכה, אלטונה, 1736).

8. סדר התפלה, ח"א: עמודי שמים (עם דינים, אלטונה, 1745); ח"ב: שערי שמים (1748); ח"ג: ברכות שמים או מגדל עוז (אותה שנה).

9. לוח ארש, נגד ס' שערי תפלה לר' שלמה הנוי (אמ"ד 1748).

10. מטפחת ספרים, בקרת על ס' הזהר וכו' (אלטונא, 1768).

11. ציצים ופרחים (לקט אורות) בענין סודות האותיות (אלטונה, 1768).

12. סדר עולם רבה וזוטא וכו' עם הערות (המבורג, 1757).

13. מגלת ספר, הופיעה בחלקה ב„מאסף", 1810, ויצאה ע"י דוד כהנא (ורשה, 1896). — שאר הספרים נמנים על ספרי פולמוס.

14. שפת אמת ולשון זהורית — בדבר הקמיעות (אלטונא, 1752, שנית — לבוב, 1877 עם „התאבקות").

15. תורת הקנאות, נגד תנועת ש"ץ (אמ"ד, 1752).

16. למען דעת, מכתבים בדבר המחלוקת עם ר' יונתן אייבשיץ (אלטונה, 1753).

17. עקיצת עקרב (עלון נגד ר' יונתן, אלטונה, 1753).

18. מאירת עינים, באותו ענין, אותה שנה.

19. שבירת לוחות האון, נגד לוחות העדות לר' יונתן איבשיץ (אלטונה, 1756—59).

20. פתח עינים, הוספה למ' 19 (אלטונה, 1757).

21. עדות ביעקב, תולדות המחלוקת (אלטונה, 1756).

22. בית יונתן הכופר (אח"כ חוקן ל„סופר" במקום „כופר"), נגד ר' יונתן (אלטונה, 1763).

אחרי התקופה הסוערת של ר' יונתן נבחר כרב ר' יצחק הלוי הורוויץ, יליד ברודי, בנו של הרב ר' יעקב יוקל, אבד"ק ברודי וגלוגוי, אשר ראשית דרכו היתה הורוכוב, משם בא לגלוגוי כממלא מקום אביו, אח"כ היה אב"ד בברודי, עיר מולדתו. רבנים גדולי הדור הופיעו כמועמדים לכסא הרבנות בג"ק אחרי מות ר' יונתן ועלה בגורלו של ר' יצחק להבחר; הרב יעב"ץ הסכים לבחירה זו (תקכ"ה-1765). ר' יצחק התאמץ לרפא את השבר הגדול שנתהווה באה"ו עקב הריב הנורא בימי קודמו, וזו עלתה בידו במידה ניכרת, אך מכיוון שלא הסכים לדעת יעב"ץ שדרש לגרש את הנגררים אחרי הרב אייבשיץ מתוך העדה. ואף נהג כבוד בנכדו של ר' יהונתן, ר' ישראל, חרה אפו של ר' יעקב עמדן גם בו. בימי כהונתו של ר' יצחק פרץ הריב בדבר הגט בעיר קליבה. דייני פרנקפורט רצו לבטל את הגט שסידר ר' ישראל ליפשיץ והלה פנה לגדולי הדור בבקשה להגן עליו. בין המצדדים בזכותו היה גם ר' יצחק המבורגר (גם מחותנו ה„נודע ביהודה"). בימיו רצו אנשי המבורג להפרד מאלטונה והרב השיב להם, שאין להוציא לפועל דבר

כזה בלי „דין-תורה". בני המבורג סירבו לכך והענין לא יצא לפועל. ר' יצחק נפטר צעיר לימים בשנת תקכ"ז (1767).

גם ממלא מקומו, הרב דוד ב"ר יהודה ברלין, לא האריך ימים. הוא נולד כנראה באייזנשטט בתחלת המאה הי"ח. היה רב בדסוי ומשם עבר לרבנות ג"ק. בימיו רצו מלך דניה והסינאט ההמבורגי להפריד בין הדבקים, בין המבורג לאלטונה, אולם הקהלות לא הסכימו לפירוד זה ושיגרו משלחת לקופנהגן, ובתוכה את הרב ד' דוד, להשיב ולבטל את הגזרה. ובאמת עלה בידם לקיים את המצב הקודם של קהלה מאוחדת. ר' דוד היה גדול בתורה בדומה לאחיו ר' ישעיהו פיק ברלין וגיסו הרב יוסף שטיינהרט (בעל „זכרון יוסף"). חדושי תורה שלו לא נדפסו והם נמצאים באנגליה (בבודליינה) בכ"י. הוא נפטר בשנת תקל"א (1771).

הרב ר' רפאל ב"ר יקותיאל זיסקינד הכהן (1722—1804). אביו היה רב בליפלנד הגדולה. בעודו צעיר לימים הובא לביתו של שאר בשרו ר' אריה ליב, בעל „שאגת אריה", ראש ישיבת מינסק בימים ההם, וכשהלה נבחר כאב"ד הקהלה בא ר' רפאל במקום רבו הגדול. הוא שימש ברבנות בווילקומיר ובמינסק, ומשם עבר לפינסק. כאשר בא, לשם הדפסת אחד מספריו, לברלין, רצו שם למשוך אותו לקהלתם ולהמליכו עליהם, אך הוא סירב. מפינסק בא לפוזנא כאב"ד ור"מ וישב שם שלש שנים עד שבחרו בו ג"ק, בה שקד על תקנת החיים הדתיים ועבודת ביה"ד, דאג לשלמות שלטון התורה ועסק בעניני הלכה, אעפ"י שהיה, לפי דברי עצמו, מיראי הוראה, ביחוד בדיני עגונה. הוא חיזק את מוסדות התורה ורכש לו זכות מיוחדת בחזקו את יסודות בית-המדרש שיסד ר' יששכר בר (המכונה בֶּרֶנד) הכהן, והדבר היה חשוב היות והצוואה נשכחה ור' רפאל לא נח ולא שקט עד שמצאוה באמשטרדם. ר' רפאל היה בין הרבנים שהתנגדו לרמ"ד ולתרגומו ובאורו לתורה. אין כל הוכחה לכך שהוא ובעל „נודע ביהודה" החרימו את ספרי מנדלסזון, אך התנגדותו נבעה מעמדתו העיקרונית.

עד כמה היה האיש ענוותן וותרן, ניכר מעמדתו לגבי הספר „מצפה יקותיאל", שנכתב בעילום שם ע"י מחבר אחד (ר' שאול ב"ר הירש ברלינר) נגד „תורת יקותיאל" של ר' רפאל. ברם, רבני אה"ו חברי ביה"ד, וכמה מגדולי הדור, קמו נגד המחבר שהעיז לזלזל בכבודו של ר' רפאל הכהן. כך כתב הרב ר' לאזי ברלין קונטרס נגד „מצפה יקותיאל" וביחוד יצא ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקולשבורג במכתב חריף, ובי"ד אה"ו הטיל חרם על המחבר. ר' רפאל היה בין המעטים בין חבריו הרבנים שלא רצו לשאת את משרת הרבנות עד יומם האחרון. בהרגישו שתש כחו, התפטר (נגד רצון פרנסי הקהל) ובקש להעמיס את עול הרבנות על שכמי איש צעיר ממנו. תקיף ובעל אופי חזק, שיהיה מסוגל לשמור את משמרת הקודש. בדעתו היה לעלות לארץ-ישראל ולבלות בה את שנותיו האחרונות, אך לא איסתייע מילתא בשל המלחמה שפרצה באירופה והוא נאלץ לשוב להמבורג, בה חי עוד

ארבע שנים. חתנו היה ר' אליעזר, אביו של גבריאל ריסר, לוחם השחרור המפורסם.

ר' רפאל חיבר: „תורת יקותיאל", הלכות ש"ע יו"ר, וגם שו"ת „ושב הכהן", ק"א שו"ת; „שאלת הכהנים תורה", חדושים למס' זבחים, מנחות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, יומא; „מרפא לשון", „תוכחות מוסר", „דעת קדושים" (דרוש); „ציון במשפט ותורת חסד". הרב ר' צבי מזמושץ' חיבר מספד תמרורים על מות ר' רפאל.

כשהרב ר' רפאל הכהן עזב את משרתו, בא במקומו הרב ר' נח חיים צבי ב"ר אברהם מאיר ברלין (1739—1802), יליד פיורדא, שהיתה אז מרכז לתורה בגרמניה. אביו היה פרנס המדינה וסוכן החצר. דרך חייו: בתקכ"ד (1764) — דיין בעיר מולדתו, אח"כ רב בבירסדורף ובביירויט. בתקמ"ג (1783) עלה על כסא הרבנות במיינץ (מגנצא), בשנת תקנ"ט (1799) בא לג"ק כאב"ד. כדאי להזכיר, כי שאר המועמדים לכס הרבנות בג"ק היו אז ר' צ"ה מזמושץ', ר' עזריאל לובלין, ר' משולם איגרא מטיסמניץ, ר' לייב מרוטרדם, ועוד. אך ר' נח לא האריך ימים על כסאו זה, כי נפטר בשנת תקס"ב (1802). בין תלמידיו מתבלט ר' וולף היידנהיים, המו"ל המפורסם שהוציא את המחזור הנודע ברדלהיים וחיבר את הפירוש המפורסם שלו ואת המבוא. גדול היה שמו של הרב ברלין בין הרבנים גדולי דורו. ר' חיים מוולוז'ין ור' פנחס הורוויץ, בעל „הפלאה" ו„מקנה", היו בין מעריציו. ב„חוט המשולש" מובאים דברי תורה ממנו. גם המשכילים החשיבוהו. ספריו: „עצי אלמוגים", ביאור על דיני נטילת ידים, ערובי חצרות ושניות לעריות (זולצבך, 1779); „עצי ארזים", על טור וש"ע אבה"ע ע"ד הלכות כתובות וביאור כל המאמרים והסוגיות לענין זה בבבלי וירושלמי (פיורדא, 1790); „מעין החכמה" תאור תרי"ג מצוות בחרוזים, בצירוף פירוש (החבור לא נשלם ע"י המחבר והשלימו אחיו ר' אריה ליב. ר' וולף היידנהיים קרא את הגהות הספר והוציאו ברדלהיים ב-1804); „עצי בשמים ועצי לבונה" — שני ספרים אלה לא זכו לדפוס. הערות לש"ס, מס' ברכות ושבת, הוצאו לאור ע"י אחיו ר' אריה ליב בפיורדא (1829 ו-1832). יחד עם חדושיו הוא. חדושי ר' נח לשבועות נדפסו בש"ס דפוס וילנה.

הרב ר' צבי הירש בשקו ב"ר בנימין (1790—1804), נולד בזמושץ' וכבר בילדותו הצטיין כעילוי. עוד בהיותו צעיר לימים נכנס בשקלא וטריא בעניני הלכה עם גדולי הדור. ביחוד מפורסם הפולמוס ההלכתי עם קרובו ר' יחזקאל לנדוי בענין גט בעיכ ושליח לדבר עבירה. רבנותו החשובה הראשונה היתה ברודי. אח"כ נוקבל כאב"ד בגלוגוי רבתי, בה קיים ישיבה חשובה והעמיד תלמידים הרבה. כשנבחר כאב"ד דג"ק גרם הדבר קורת רוח מרובה לר' רפאל הכהן, שהתפטר מרבנותו וישב בהמבורג, מפני שהחשיב מאד את שאר בשרו זה. גם בהמבורג נהרו אליו תלמידים. בימיו וביזמתו נוסדו בהמבורג בית-חנוך לנערים ובית-מדרש חדש מיסודו של ר' ליב ב"ר

שאול. הרב ר' צבי היה הרב-האב"ד האחרון של גיק, ובצדק כתוב על מצבתו: „לא קם כמוהו ואחריו לא יהיה עוד". גדולתו בתורה זכתה להוקרה רבה. בעל „נודע ביהודה" כתב עליו: „פאר הדור נר ישראל הוא ראשון שבראשונים ואין למעלה הימנו", וגם הגאון ר' עקיבא איגר מחותנו הפליג בשבחו. ר' צבי היה בין המקילים והתנגד לנצחנות במלחמתה של תורה. כוונתו היתה לברר את האמת והכל לשם שמים. ספריו: „תפארת צבי", שו"ת אורח חיים ויורה דעה (וורשה תקע"ו, לבוב תקפ"ח); שו"ת אבן העזר; פירושים על כל הש"ס; אמרות טהורות על התורה (כ"י); הספד וקינה על מות ר' רפאל הכהן בס' „זכר צדיק" לר' אליעזר קצנלבוגן (אלטונא, תקס"ה).

2. רבני אלטונה

בימי הפרוד בג"ק גברה פעילותו של אחד, שאיחד בקרבו כמה מדות טובות: הרב ר' מנחם מנדל ב"ר צבי הירש פרנקפורטר לבית שפירא (1742—1823). משפחה זו מוצאה מפפד"מ, אך עוד ר' מנחם הראשון בא המבורגה בשנת ת"ן. ר' מנחם השני למד תורה בעיקר אצל ר' יונתן אייבשיץ וכל ימיו שמר אמונים לרבו מתוך יראת הכבוד. ראשית דרכו בחיים היתה לשטוטגרט שבמדינת וירטמברג, בה שימש כמלמד. התחנה השניה היתה פרנקפורט ע"נ מאין. כמלמד שימש גם בברלין. באותם הימים הוציא לאור את „תורת הבית" להרשב"א. אחרי שנות נדודים אלו התישב בהמבורג עיר מולדתו וחי מיגיע כפיו. עם זה עסק בתורה יומם ולילה וביחוד הרבץ תורה ברבים. בהיותו ממונה על הת"ת באלטונה ראה שאין תוצאות הלמודים מניחות את הדעת, שכן הרבה צעירים יצאו לחיים ותורתם מועטת. אז פנה אל נדיבי עם והשיג סכומים ניכרים לשם יסוד „תלמוד־תורה" בהמבורג והניח באופן כזה יסוד למוסד המפואר שהיה קיים משנת תקס"ה (1805) עד תרצ"ט (1939). בית-ספר זה השתכלל במשך השנים ונהיה לבית אולפנא ממדרגה ראשונה במערב-אירופה. הרב ר' צ"ה מזמושץ', שהיה אב"ד דג"ק באותו פרק זמן, שיבח מאד את ר' מ"מ פ"פ על מעשהו הטוב הזה. אחרי שחל הפירוד בין ג"ק נתמנה ר' מנחם מנדל כדיין וראש בית-הדין בקהלת אלטונה. מפורסמת צוואתו, בה הזהיר את בניו ובנותיו ועוררם לחיי קדושה ויראת שמים. ביחוד דרש מהם, שלא יימנעו מלמוד תורה כל יום. בין בניו ייזכר ר' רפאל, אביו של הרב שמשון (רפאל) הירש. אחת מבנותיו נישאה לר' חיים מיי, בן למשפחה מיוחסת בהמבורג. בן אחר, ר' משה, נזכר במקום אחר במאמר זה כמשורר.

הרב ר' עקיבא ב"ר אביגדור וורטהיימר (נולד בברסלו ונפטר בתקצ"ה—1835), שהיה לכתחלה דיין ומגיד שעורים באלטונה, שירת אח"כ בליבק-מויסלינג כעשר שנים, ומשם נקרא חזרה לאלטונה ובשל חולשתו של ר' מ"מ פרנקפורטר ישב ר' עקיבא בראש בית-הדין. רק אחרי מות ר' מ"מ נתמנה ר' עקיבא לרב אב"ד. הוא שיתף פעולה עם רבני המבורג במלחמה עם מנהיגי הריפורמה.

אחרון לשורת הגדולים ששימשו ברבנות באלטונה היה הרב ר' יעקב ב"ר אהרן עטלינגר, הגאון האחרון באשכנז (1798—1871), יליד קרלסרוה. בין רבותיו היה בנו של בעל „שאגת אריה", ר' אשר. לאחר שמילא את כרסו בש"ס ובפוסקים, למד גם באוניברסיטה בווירצבורג וחזר משם לעיר מולדתו, בה הרביץ תורה ברבים ושימש כמטיף בביה"כ. גם במאנהיים (ובדנבורג) גידל תלמידים חשובים לתורה ולמצוות. בשנת תקצ"ו (1836) הוזמן להיות רב ור"מ באלטונה ובמדינה. רבנות זו היתה אז בעלת חשיבות רבה, כיוון שבית־הדין היה מופקד עדיין ע"י הממשלה (הדנית), עד שבשנת תרכ"ג (1863) ביטל המלך את סמכות בית־הדין. הרב ע. הוסיף להחזיק ישיבה חשובה בקהלתו ותלמידים גדולים יצאו ממנה להוראה. עמד ביחסים טובים עם רבני המבורג, ה„חכם" ברנייס והרב א. שטרן. במות החכם ברנייס הספידו בביהכ"נ שבהמבורג.

הרבה ספרים כתב ר' יעקב, רובם בהלכה: „בכורי יעקב" לדיני סוכה וד' מינים (אלטונא, 1836); מהדורא תנינא עם „תוספות בכורים" (שם, 1853). לפירסום רב זכה „ערוך לנר" לראש השנה, סוכה, יבמות, סנהדרין, מכות, כריתות, נדה; שו"ת „בנין ציון" (אלטונה, 1868); „בנין ציון החדשות" (וילנה, 1874); נאומים ודברי דרוש: „מנחת עני" (שם, 1873).

כאחד הלוחמים הכבירים למען היהדות המסורתית יצא ר' יעקב במחאה נגד החלטותיהן של ועידות הרבנים המתקנים שנתכנסו בברונשווייג בתר"ד (1844), אך יותר פורה היה נסיונו לבנות במה לצרכיה הרוחניים של היהדות הדתית: „שומר ציון הנאמן", בשני חלקים, אחד עברי ואחד גרמני. הוא עמד על משמרת התורה והיראה משנת תר"ה (1845) ונעזר בכך ע"י תלמידו אנוך. כמה מגדולי הדור השתתפו בבטאון זה במאמרים וחידושי תורה. הרב ש. ר. הירש והרב עזריאל הילדסהיימר היו בין תלמידיו המפורסמים. בין חתניו היו הרב ישראל מאיר פרידמן באוסטרובו והרב מרדכי הלוי הורוויץ, אבד"ק פרנקפורט ע"נ מיין.

במקומו של ר' יעקב עטלינגר נבחר הרב ד"ר אליעזר לב (Laeb) (1837—1892), יליד פונגשטט, תלמידו וחתנו של הרב ר' בנימין צבי אוירבך. הוא יסד בית ספר תיכוני בעיר מולדתו וניהלו עד שנתמנה לרב בעיירה אייכנהויזן (במדינת באווארייה). משנת תרל"ג (1873) שימש כרב באלטונה וניהל גם את בית הספר שבעיר. היה מפורסם כדרשן ובקי בפילוסופיה דתית. קשור היה לר' עזריאל הילדסהיימר ולסמינר שלו. את חדושי התורה שלו הוציא בספר „דמשק אליעזר". כן הכין לדפוס את ס' „אור החיים" לר' חיים מיכאל, אך לא הספיק לגמרו בשל מחלתו והחכם ר' אברהם ברלינר השלימו.

הרב האחרון באלטונה, שהצטיין כגדול בתורה, היה הרב ר' מאיר ב"ר מרדכי לרנר (1857—1931), יליד צ'נסטוחוב שבפולין. למד תורה בעירו ובאייזנשטט אצל ר' שלום קוטנא, משם בא לברלין והיה תלמיד

מובהק של ר׳ ד. צ. הופמן וגם למד באוניברסיטה. היה רב בווינצנהיים במדינת אלזס (1884—1890). אח״כ — רב של התאחדות בתי הכנסיות בלונדון, ומשנת תרנ״ד (1894) עד שנת תרפ״ג (1923) — ראב״ד באלטונה. לבסוף התפטר מחמת חולשתו וחי עוד שנים מספר בהמבורג. פעולתו העיקרית היתה עבודה מדעית ומחקר ההלכה. הוא הלך בדרכי רבו הרב הופמן וכתב על מדרש בראשית רבא, על מדרש ילמדנו, על תולדות המשנה, וכן הוציא ספר „תורת המשנה״. במחקרים אלה התווכח בחריפות עם ר׳ יצחק אייזיק הלוי בעל „דורות הראשונים״. ב„מגזין״ לר׳ ד״צ הופמן ור׳ אברהם ברלינר כתב על „י״ח דברי״ והתפלמס עם גרץ. הוא הגן על התורה שבכתב ויצא נגד מבקרי המקרא, שמר על דת ודין בישראל, על סדרי גיטין ועל קבורה כהלכה. נגד שריפת מתים וקבורתם יצא ב„מנוחה נכונה״ ו„חיי עולם״. בקשר לזה נוצרה מתיחות בינו לבין הרב ר׳ מ. ע. הירש אבד״ק המבורג. את מקומו של הרב לרנר מילא הרב יוסף קארליבך, שעבר בשנת תרצ״ה (1935) להמבורג.

3. רבני המבורג

כשהרב ר׳ רפאל הכהן הניח את השלטון מידו, נכנס לתפקיד של ראש בית-דין ר׳ אלעזר לאזי ב״ר יוסף מברלין. הוא נולד בברלין בשנת תק״א ובהיותו ילד חולני למד תורה בבית, אח״כ בבמברג אצל ר׳ טבלי שייער, שהיה אח״כ רב במגנצה. אחרי נדודים התישב בפוזנא, הרביץ שם תורה ונתקבל כדיין. בפוזנא שימש בימים ההם כאב״ד הרב ר׳ רפאל הכהן שקירב את ר׳ לאזי, וכאשר נבחר ר׳ רפאל כאב״ד בג״ק משך אחריו את ר׳ אלעזר, שבא לאלטונה שנים מעטות אחרי בוא ר׳ רפאל. ר׳ לאזי נתמנה כדיין בוונדסבק והמבורג ואח״כ באלטונה והמבורג, ובשנת תקנ״ט (1799) נהיה לראב״ד. בימיו נכנסו לתקפם השינויים שהעמיס הכובש הצרפתי על ג׳ הקהלות. השר חבאן הפריד בין הדבקים והכריח את הקהלות להפרד זו מזו. הענין נמשך בשל הקושי לסדר את הבעיות השנויות במחלוקת, שכן רכוש רב וכמה מוסדות היו משותפים לג״ק. בידי הרב ר׳ לאזי הוכרעו הדברים, כיון שהוא היה בקי גדול בהלכות „חושן משפט״. אח״כ בא סבל על הראב״ד, כיון שבימי הכבוש השני ע״י הצרפתים דרש המצביא, שכל תושבי העיר יכינו מזון לשלשה חדשים ומי שלא יעשה כן יגרשהו מהעיר. הראב״ד השתדל בכל כוחו להעביר את רוע הגזירה, פיזר את כל אשר לו לטובת העניים ודרש מאת בעלי הבתים לבזבז אף הם את כספיהם, שכן בשעה כזו, אמר, מותר לבזבז יותר מחומש. הרבה יהודים גורשו מהעיר בימים ההם, ימי חורף קשה. כאשר אחד משרי הצבא, הגנרל לואיסון, הטיל קנס של 50,000 פרנק על יהודי המבורג סירב ר׳ לאזי, בהיותו זקן וחלוש לבוא לגנרל ושלח אליו את בנו, אף לא בא למחרת כשרצו לקחתו בכוח, משום שידע שהקנס הוא בלתי חוקי. חדשים מעטים אחרי התנגשות זאת שוחררה העיר שנית, אך הרב ר׳ לאזי נפטר קודם לכך. הוא שבק חיים

לכל חי בחודש שבט תקע"ד. ר' לאזי חיבר חדושים ובאורים לש"ע, חושן משפט ואבן העזר (אלטונה, תקע"ה) וקונטרס נגד ס' מצפה יקותיאל לר' שאול ברלין. ספרים אחרים נשארו בכתב יד.

ר' ברוך ב"ר מאיר עוזר (1743–1823), יליד פראג, בנעוריו שקד בהתמדה מופתית על התורה ועל העבודה. בשנת תקמ"ד (1784) נתקבל לדיין בהמבורג ומילא את מקום ר' לאזי ברלין כראש בית דין בהמבורג בשנת תקע"ד (1814). ר' ברוך היה מסור מאד לקהלתו, ובשנת המצור התיר לעניים, כהוראת שעה, לאכול קטניות ודגים מלוחים בפסח, אך התנגד בכל כוחו ליעקבסון ולקונסיסטוריום בווסטפלן, שדרשו להתיר קטניות בכל מקום בהסתמכם על מנהג הספרדים. ימי כהונתו של ר' ברוך עוזר מפורסמים בשל המחלוקת האדירה בעניני ה"טמפל" והעוגב, כלומר, מלחמת הריפורמה. ר' ברוך עוזר, האחראי לעניני הרבנות, היה רוח החיה בכל המלחמה הקדושה הזאת. בשם בית הדין הוציא כרוז המסתיים במסקנות אלו: א) אסור לשנות שום נוסחה מנוסחאות התפילה המסורה לנו מקדמונינו נוחי נפש ז"ל. ב) אסור להתפלל בביהכ"נ בשאר לשונות זולת לשון הקודש כפי מנהג כל ישראל. ג) אסור לנגן בשבת ויו"ט בשום כלי שיר בביהכ"נ אפילו ע"י נכרי המוכן לכך מערב שבת ויו"ט. הוא פנה בשם הרבנות בהמבורג לגאוני הדור לבקש מהם הסכמה לפסק דינו וכל הגדולים נענו לדרישתו והודו לו. ביניהם היו ר' עקיבא איגר, ר' מרדכי בנט, ר' יעקב מליסה, ר' משה סופר, ועוד. בספר "אלה דברי הברית" נאספו כל התשובות הללו ויצאו יחד עם חוות דעתו של בית הדין בהמבורג. ספר זה בא כתשובה לאליעזר ליברמן, שהוציא "נגה הצדק" אשר הכיל את תשובות "אחר" מאראד (אהרן חורין) ומשה קוניץ באובן וגם של שני רבנים איטלקיים, ואת הספר "אור נוגה" אשר חיבר בעצמו לטובת הריפורמה. אחרי הופעת הקובץ "אלה דברי הברית" הדפיס הנוטאריון מאיר ישראל ברסלאו, מנהיג המתקנים ומזכיר הקהלה בהמבורג, את ספרו "חרב נוקמת נקם ברית" (1819) המכיל בקרבו הרבה דברי הלצה. ר' ברוך עוזר לא נלאה מלהשיב מלחמה שערה למציעי תיקונים בדת והרשות ניתנה לומר, שלא קם בדורו ובדורות אחריו לוחם נמרץ בריפורמה כמותו. ע"י כך הציל ליהדות הרבה יהודים וחיזק את קהלתו.

עוד בימי הרב ר' ברוך עוזר נבחר, עפ"י המלצתו, כרב הקהלה הרב יצחק ברנייס (1792–1849), ראשון לרבנים בעלי השכלה. הוא נולד במגנצה ונתחנך בישיבת ר' אברהם בינג בווירצבורג, אחרי שלמד תורה אצל ר' אייזיק מץ בעיר מולדתו (את רבו זה הביא אתו המבורגה כשנקרא לעלות על כסא הרבנות בעיר זו והושיבו כמורה בבית הספר ת"ת, לבסוף נתמנה דיין ואחרי מות תלמידו הגדול מילא את מקומו עד בוא הרב שטרן). בווירצבורג ביקר ברנייס באוניברסיטה ורכש לו שם את יסודות השכלתו העמוקה. זכותו העיקרית כרב בהמבורג היא – מלחמתו בריפורמה, ביחוד בשנת תר"א (1841), כשהופיעה המהדורה השניה של "סדר העבודה" לעדת ההיכל, והוא חזר על אזהרת ביה"ד משנת תקע"ח (1818). אך יותר משהשפיע הרב ע"י מלחמתו עשה נפשות למסורת ע"י התמסרותו

לבית הספר „תלמוד תורה", שאותו העלה למדרגת מוסד חנוכי מצוין לתורה, יראת שמים והשכלה. כרב משך את טובי הקהל בנאומיו עשירי התוכן בבית־הכנסת. בהיותו הראשון שנאם בשפה גרמנית צחה ובסגנון מלוטש, השיב רבים מעוון ושמר על תחום היהדות החרדית בעירו. ידוע, שהמשורר היינה, שלעג לפטפוטי המתקנים, דיבר מתוך דרך ארץ ויראת הכבוד על הרב ברנייס. הרב היה מפרש את תורת היהדות לפי שיטה פילוסופית, בהיותו מושפע באופן מיוחד מתורת שלינג. דרכו המיוחדת נראתה לו כהתחלת תקופה חדשה ביהדות המסורתית והוא ציין את הדבר ע"י השימוש בתואר „חכם" במקום רב; כנראה, רצה להדגיש בזה את ההבדל בין התפקידים שהיו מוטלים על הרבנים לפנים לבין אלה שנטל הוא על עצמו, ומשום כך העדיף את התואר הספרדי. החכם ברנייס לא השאיר ספרים. הספר Der biblische Orient, שייחסוהו לו, לא יצא מעטו אלא מעטו של ידידו וחברו מזמן הלמודים פרופ' קאלב. בימי ווירצבורג התידד גם עם הרב הגדול ר' יעקב עטלינגר שהיה אח"כ שכנו באלטונה. ר' יעקב עטלינגר הוזמן להספ־ד את חברו הדגול בהמבורג. לר' יצחק היו תלמידים בעלי שם, המפורסם ב־ניהם היה הרב שמשון רפאל הירש, שכיהן אח"כ בפרנקפורט ואשר היה מושפע מרבו כמפרש התנ"ך ומצטט אותו כפעם בפעם. גם ר' עזריאל הילדסהיימר, בזמן שלמד תורה באלטונה אצל הרב עטלינגר, היה בין שומעי הרצאותיו. המורה והדיין המצויין הד"ר שמשון נתן בהמבורג, נמנה אף הוא על תלמידיו המובהקים, וכן פרופ' שלמה פרנסדורף בהנובר.

עם מותו הפתאומי של החכם ברנייס הוזמן להמבורג רב, שכל מחותו היתה אחרת מזו של הרבנים ששימשו לפניו ולאחריו: הרב ר' אשר אנשל ש ט ר ן (1820־1888): הוא היה בעצם עסקן גדול, ואף כי היה גם תלמיד־חכם גדול הרי עיקר פרסומו במה שפעל בשטח הצדקה. החנוך ובכלל בכל שטחי החיים, בפרט בחיזוק האמונה. הוא נולד בשטיינבך, קנה תורה אצל ר' זקל וורמסר, אב"ד פולדה, ואצל הגאון מווירצבורג, ר' יצחק דוב במברגר (שישב אז עוד בעירו וויזנברון כסוחר). ושאתו הלך ר' אנשל לווירצבורג כשנתמנה ר' יצחק דוב כרב העיר; שם למד גם באוניברסיטה. בעבותות אהבה היה קשור הרב שטרן לרב וולף המבורג, בעל „שמלת בנימין", רב בפיורדא. באותן השנים פירסם ר"א שטרן יחד עם חברו ר' יונה רוזנבאום מצֶ', חותנו של ר' ד"צ הופמן, את הספר „גדולי טהרה" להרב מ"מ קרגוי. הרב שטרן שימש מורה ומטיף בהומבורג ליד פפד"מ ונקרא לשרת בקודש בהמבורג כרב בשנת תר"י (1850) אחרי מותו של ה„חכם". היה חתנו של הרב נתן אדלר בלונדון, בעל „נתינה לגר". זכויותיו מרובות. הוא שפתח את בית"ס ת"ת, ובהשתדלותו הבלתי פוסקת הושג הרשיון מאת המדינה לכנותו בית־ספר תיכוני ריאלי, על כל היתרונות שבתואר הזה. בימיו נבנה בית־הכנסת ברחוב קולהיפן. את בית הקברות החדש בלנגנפלדה, שהיה קנין עולם, העביר נגד דעת הקהלה (עיין בתולדות העיר).

הרב ר' מ ר ד כ י ע מ ר ם ה י ר ש (1833–1909), יליד אונגריה (טיסה בעא) למד תורה בנעוריו אצל גדולי מדינתו והלך לפראג על מנת להשתלם אצל שי"ר (הרב שלמה יהודה רפאפורט) באיניברסיטה. שם רכש השכלה כללית ונהיה לטיפוס מיוחד כליל המעלות. ר' מרדכי שימש כרב בקרצג, עיר מולדתו, ואח"כ נבחר לאב"ד באלט־אופן, בה עלה לגדולה והצליח להשכין שלום בכמה קהלות: ראב וקשוי, כבא־כוח הממשלה (הדברים נתפרסמו בספרו "דברי שלום ואמת"). בימי המחלוקת הגדולה בין המפלגות באונגריה, סביב הקונגרס היהודי, עמד הרב הירש בראש התאחדות הקהלות המכונות קהלות "status quo", השוללות את הפירוד ביהדות אונגריה שהביא לכלל יצירת אורתודוכסיה וניאולוגיה כשני גופים ללא כל קשר. בשנת תר"מ (1880) עלה על כסא הרבנות של רבו, הרב שי"ר, והצטיין כאב"ד בפראג וכמנהיג רוחני, באותם הימים עשה לא מעט כדי להגן על כבודו של ר' יהונתן אייבשיץ שנפגע ונפגם ע"י ההיסטוריון צבי גרץ בספרו הגדול (מענין, שהרב הירש אף הוא שימש ברבנות בפראג ובהמבורג, בדיוק כמו ר' יהונתן). בשנת תרמ"ט (1889) נתמנה כרב אב"ד בהמבורג וניהל את עדתו בחכמה ובאהבה במשך עשרים שנה, הרביץ תורה, השכין שלום והשפיע בהרבה בנאומיו והרצאותיו שהיו מלאים תורה וחכמה. דבריו תמיד בנחת נשמעו. התענין מאד בחנוך הרבנים הצעירים והשתתף, כחבר הקורטוריון של הסמינר לרבנים מיסודו של הרב ע. הילדסהיימר, בדיונים הנוגעים לתפקיד המוסד. מלבד "דברי שלום ואמת" פירסם מספר נאומים ושו"ת בספר "בית ישראל" (פאקש, תר"ס) ובמקומות אחרים; פירוש על נוסח ברכות נישואין ב"אוצר הספרות" הערוך בידי ש. א. גרבר, תרמ"ז.

בימי זקנתו של הרב הירש הוזמן הרב הצעיר ד"ר נחמיה צבי נובל (1871–1922), שהיה אז רב בקהלת החרדים שבליפסיה, לבוא ולעמוד לימין האב"ד. הרב נובל נולד באונגריה בתרל"א (1871) לאביו הרב ר' יוסף, אתו בא בילדותו להלברשטט שבגרמניה (אביו נבחר כרב בבית המדרש שם), ושם נתחנך על ברכי התורה ולמד בגימנסיה. למודיו בברלין קרבוהו לגדולי הסמינר: לר' ע' הילדסהיימר, ר' ד"צ הופמן, ר' יעקב בארט ולר' אברהם ברלינר, וגם לחוקרים הגדולים שבאוניברסיטה, ביחוד הפילוסופים, הבלשנים, חוקרי השפות הקלאסיות וההיסטוריונים. רוחו העשיר והצמא לחכמה וליופי קלט הרבה ענינים יסודיים, וכבר בראשית צעדיו הצטיין כאיש האשכולות. בקולוניה ובקניגסברג שבפרוסיה משך קהל מקשיבים גדול. אח"כ עזב לשנה ויותר את משרתו ועבר למארבורג לשאוב חכמה מבאר ההוגה הגדול ה ר מ ן (יחזקאל) כ ה ן, שישב שם על כסא ההוראה לפילוסופיה באוניברסיטה. ממנו קבל ועליו השפיע, ומני אז נקשר חוט של אהבה בין שני היהודים הגדולים הללו. בהמבורג עלה הרב נובל לגדולה. כוחו כנואם בחסד עליון, עושר מחשבותיו, יפיה של צורת הנאומים, בקיאותו הרבה בתנ"ך, שעוריו המעמיקים בתורה שבעל־פה, וכל מה שעשה כנואם, מורה, מדריך, מורה הוראה ודיין, וחינו האישי העמידוהו במרכז החיים היהודיים בעיר

וגרמו לגאות החיים בקהלה. הוא שנתכבד להספיד את הרב הירש וגם את הפרנס משה (מוריץ) וארבורג. קהלת פפד"מ בחרה בו כרב אב"ד אחרי פטירתו של הרב מרדכי הלוי הורוויץ, בעל "מטה לוי", ושם הגיעו מעשיו לשלב גבוה. הרב נובל פירסם מספר מחקרים בהלכה (על "שעבודא דר' נתן", "קם ליה בדרבה מיניה", "כבתה זקוק לה", "פורת יוסף" (בדבר תיקון העירוב בפפד"מ). חלק מנאומיו פורסם, ולהערצה מיוחדת זכה מאמרו על ה ש ב ת. הוא מת צעיר לימים וקהלת המבורג קנתה את ספריתו והעמידתה כגרעין הספריה של הקהלה.

אחרי מות ר' מ"ע הירש שימש כ"ד שנה כרב אב"ד הרב א ב ר ה ם ש מ ו א ל ב נ י מ י ן ש פ י צ ר (1872–1934), יליד אונגריה אף הוא, תלמידו של בעל "שבט סופר" ה"ה ר' שמחה בונם סופר מפרשבורג. הרב שפיצר למד זמן קצר גם בישיבת פרנקפורט ונכנס לאוניברסיטה של וירצבורג, בה רכש את התואר דוקטור לפילוסופיה, על יסוד דיסרטציה על הפילוסופיה של ספיר. הוא שימש כרב באחדות מקהלות אונגריה, בתוכן מישקולץ, מהקהלות הגדולות ביותר במדינה, והיה מכובד בעיני גדולי הרבנים באונגריה. בהמבורג לא זכה להצלחה רבה היות וחינו של הרב הירש וקסמו של הרב נובל נשתמרו בלבותיהם של בני הקהלה. כוחו לא היה אתו כנואם, וגם לא היה וותרן, אך כגדול בתורה, כמפיץ תורה וכשומר את משמרת הקודש, מילא את תפקידו. בעצם היה יושב אוהל ולא היה מסוגל להכנס לסבך החיים, משום כך היסס לכתחלה לקבל עליו את עול החיים הצבוריים, אך לבסוף הצטרף ל"אגודת ישראל", היה זמן ממושך יו"ר הארגון בגרמניה, נשיא "קרן התורה" וגם חבר "מועצת גדולי התורה". בתפקידים אלה הראה דוקא את אהבתו לשלום ולמתינות והתנגד לזרם הקיצוני שבא מאונגריה וכפרנקפורט (מבית ברויאר), תשובה שלו "כתורה יעשה", בענין זכות בחירת נשים, פורסמה בספר היובל ליעקב רוזנהיים, פפד"מ, תרצ"א.

הרב ד"ר יוסף ק א ר ל י ב ך (1883–1943) היה האחרון לרבני המבורג. בימי היטלר (תרצ"ה) עלה על כסא הרבנות המפואר ויחד עם בני הקהלה יצא בימי המלחמה לכיוון בלתי ידוע... יליד ליבק, בנו של הרב ד"ר שלמה ק., חניך בית המדרש לרבנים בברלין והאוניברסיטה בה למד מתימטיקה ומדעי הטבע ש'מש מורה בבתי־ספר, גם בירושלים (עזרה). בימי המלחמה הראשונה, ואף זמן מה אחר־כך, ניהל בקובנה את הגימנסיה הריאלית הדתית. משם עבר לנהל את בית־הספר בהמבורג ונתמנה רב באלטונה בתרפ"ה (1925), כשהרב מאיר לרנר התפטר מרבנותו. באלטונה הראה את כוחו כנואם ומדריך והצליח מאד להשפיע על הנוער. בתקופת כהונתו בהמבורג לא ניתנה לו ההזדמנות לנהל עדה גדולה, שכן רוב בני הנוער וגם בעלי־הבתים המצויינים עזבו את העיר. הוא גמר אומר להשאר נאמן לעדרו והצטיין, בהיותו בעל נפש כל ימיו, בשנים הטראגיות כאב ודואג. אין לתאר את מעשיו הגדולים, ואם כי לא הגיע כרב למדרגת קודמיו, אעפ"י שהיה בן־תורה ובעל כשרונות בלתי רגילים להוסיף חכמה ודעת מדי יום

ביומו, הרי כירא שמים, אוהב הבריות, לוחם מלחמת ה', וכבוד התורה והאומה, זכה לאצטלא של רב גדול וסופו מעיד על תחילתו. הוא מת בסביבת ריגה כאחד הגולים. לא עזב את אלה שנמסרו לפיקוחו וכקדוש סיים את חייו. הרב ק. כתב בגרמנית על הרלב"ג כמתמטיקאי (1910); וכן Das heilige Land (1909), "נביאים אחרונים".

4. חכמי התורה באה"ו

נזכיר בקיצור את המו"צים, הדיינים והלמדנים המפורסמים, שישבו באה"ו, הורו, דנו והרביצו תורה בבתי־המדרשות שם.

הדיין הראשון שנזכר בפנקס קהלת אלטונה היה ר' שמחה לויצקר מווילנה, שבא לשם בשנת תט"ו (1655) ומת בשנה שלאחריה. בזכרונותיה של גליקל מהאמלן ואצל שודט נזכר ר' אברהם מ"ץ הנקרא הקדוש, מפני שנהרג בשנת תמ"ד (1684) ממארב. הרוצח לא בא על ענשו אלא בשנת תמ"ח (1688).

ר' שמואל אורגילס בא לאלטונה מקראקא, בה ישב בבית־הדין של הקהלה ולמד, כנראה, בבית־המדרש שיסד אוהבו ר' בר הכהן. ר' שמואל נחשב לאחד מגדולי הדור ונתפרסם בפירושו על שו"ע או"ח, אשר נדפס באמשטרדם בשני חלקים: "עולת שבת" (תל"ד־1674) ו"עולת תמיד" (תמ"א־1681). בעל "מגן אברהם" מזכיר אותו ואף מתנגד לו פה ושם.

ר' ירמיהו פירסט (נפטר בתס"ג־1703) שפט את העם באלטונה־המבורג, משפחת פירסט היתה נשואת פנים בג"ק והצטיינה בשתדלנות ובמעשים טובים אין לקבל את דברי יעב"ץ, שמשפחה זו היתה עשירה ברכוש, אך עניה בתורה. בנו ר' יוסף היה נאמן הקהלה, וחתנו של ר' יוסף היה הרופא גרשון, שהיה אב למשפחת רופאים ידועים באה"ו. — ר' אליהו דייץ בהמבורג חיבר "פי אליהו", פירוש על פרק שירה.

אחד הדיינים המפורסמים ביותר ששימשו בהמבורג היה ר' שמשון בלוך הנקרא "חסיד". מלבד חסידותו ופרישותו שהיו למופת ושתדלנותו המובהקת למען בני העדה, דאג לכך שבני המבורג יורשו לעבור לאלטונה בעת צרה. הוא היה מגדולי התורה שבעיר. את אהבתו המיוחדת הקדיש ללימוד המשניות ומספרים עליו שסיים ש"ס משנה כל שבוע. פירושו על המשנה נדפס לראשונה במהדורת המשנה שבאמשטרדם (תצ"ג־1773) בשם: "תוספות חדשים". גם לש"ע או"ח כתב הערות וכו', שיצאו בברלין בשנת תקכ"ט (1769). אחרי מותו, ונקראות "נזירת שמשון". אך הוא לא הצטמצם בשטח זה ונוסח המצבה משבח אותו כ"בקי בתלמודא דא"י ובבלי". הוא ישב על התורה בביה"מ של ר' יששכר בר הכהן, ידידו המובהק, שדאג באופן מיוחד לפרנסתו.

משפחת הֶקשר היתה בין המושרשות ביותר באה"ו. ר' מאיר הקשר היה בין מיסדי קהלת אלטונה, ובני המשפחה נשארו בהמבורג עד לימי היטלר. הראשון שהגיע לפרסום היה ר' אפרים הקשר, מתומכי יעב"ץ; ר' יששכר בר הכהן מנה אותו כ"קלויזנר" בבית מדרשו. בתס"ט (1709) נתמנה כדיין בהמבורג והשתתף בישיבות בית־הדין באלטונה בימי בעל "כנסת יחזקאל". הוא מילא את מקומו של

הרב בהמבורג בין גברא לגברא, עד שבא ר' יונתן אייבשיץ. ר' אפרים פירסם: "דברי חכמים וחידותם" (דרך בחינת תלמידים); "לוית חן", ב"ח; שו"ת "אבני פז" לש"ע או"ח; "ענקים לגרגרת" ו"עוללות אפרים". כל משפחת הקשר וביחוד הפרנס ר' מרדכי, אחיו של ר' אפרים, היו ממצדדי ר' יעקב עמדן וממתנגדיו של ר' יונתן.

ר' יעקב קליף, מתלמידי ר' יעקב עמדן ומאוהבי ר' יונתן, היה פרנס ומנהיג בהמבורג וחיבר: 1) ספר "שמן הקיק", חדושי שמעתתא; 2) ס' "במת יחיד" על התנ"ך; 3) ס' "אחיטוב וצלמון", כ"י (ר' אוצרות חיים, מ' 42).

יוסף פרגר הלוי, מהקנאים הקיצוניים ליעב"ץ, כתב בענין המחלוקת את העלון "אספקלריה המאירה" ואת הספר "גחלי אש".

ר' יהודה שטטהגן, שישב בביה"מ באלטונה, פירסם ס' "מנחת יהודה" (פירוש על כל "כלומר" ברש"י בשלש מסכתות ברכות, שבת ועירובין). — ר' ישעיהו יפה, ממשפחת בעל ה"לבושים", היה ראש בי"ד במשך חמש שנים אחרי מותו של ר' דוד ברלין, ניהל ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. — ר' אברהם היילבוט חזן ושוחט באלטונה, היה בין מחרחרי הריב במחלוקת שבין ר' יונתן ור' יעקב עמדן, וכבעל תפלה במנין ר' יעקב נמנה על בני סיעתו. הוא היה בלשן ובעל דקדוק וכתב "כף נחת" על פרקי אבות.

ר' יעקב יהודה פערשע, היה מגדולי הדיינים באלטונה—המבורג ורב בביה"מ ישן וחדש. פעמיים מילא את מקום הרב, אחרי פטירתו של ר' יונתן ואח"כ אחרי מותו של ר' יצחק הורוויץ. הוא פירסם "לשם זבח" על זבחים וחולין. — ר' אברהם ישראל כהן, עשיר ובעל בעמיו, יסד בית־מדרש בהמבורג וכתב ס' "זרע אברהם" (חדושי תורה).

ר' יחיאל מיכל שפיירא, דיין בהמבורג, חתנו של הרב ר' רפאל הכהן, השתדל בשביל הנרדפים בימי הכיבוש הצרפתי ודאג לכך שלא יגורשו. הוא התנגד באופן מיוחד לתנועת התקונים בדת בהמבורג. עד לבואו של החכם ברנייס ישב הוא בראש בית־הדין. יחד אתו שימש כדיין ר' משה יעקב יפה ואף הוא הרים את קולו נגד ה"טמפל". — ר' שמואל זנוויל הנובר הוציא את המחזורים הכיפורכמים, דפוס אלטונה, וכתב מבוא אלידם (תקס"ד־1804). כן הוציא את ס' "רפואת הנפש" עם דיני חולה, גוסס, הלויה וקבורה. — ר' מנחם מן, מגיד בח"ק באלטונא ו"קלויזנר", הגיה את המשניות שנדפסו באלטונה וגם הוסיף הגהות משלו ב"איזהו מקומן". — ר' יהודה לייב פרנקפורטר, אחיו של הראב"ד ר' מ"מ פ"פ לבית שפירא, חיבר ס' "הרכסים לבקעה" על התורה. ר' שמשון רפאל הירש, מבני משפחתו, מביא בשמו כמה פירושים.

מתלמידי ר' עקיבא אייגר היה ר' מרדכי מיכאל יפה (1803־1868), יושב בביה"מ ישן וחדש בהמבורג. הוא חי בעיר מולדתו קרוטושין עד שנהרס רכושו ע"י תבערה. אז נענה להזמנה לשמש רב ובשנת תר"ד (1849) בא להמבורג. הוציא ס' "בית מנחם", שו"ת "מהר"מ יפה", לשו"ת מהר"ח אור זרוע, שהוכנו לדפוס ע"י ר' יהודה רוזנברג, כתב ר"מ יפה הגהות והערות וגם הקדמה. הוא הרביץ

תורה ברבים מתוך אהבה ושיתוף פעולה עם חברו ומחותנו ר' אליקים גיצ'ליק שלזינגר.

בהמבורג ישב זמן מסויים ר' ברוך יצחק ב"ר ישראל ד"ר ליפשיץ, שהיה מקודם רב במדינת שוורין (מקלנבורג), והצטיין כנואם, מגיד ומורה. אביו, בעל "תפארת ישראל" על המשנה, מזכיר תכופות את בנו בפירושו. ר' ברוך הוציא ספר של דרוש "תירת שמואל".

שני דיינים ויושבי בית המדרש באלטונה ראויים להיזכר יחדיו: ר' ישעיה הולנדר (1806-1872) ור' יעקב כהן (1808-1905), שניהם ילידי אלטונה ושניהם תלמידי בעל ה"חתם סופר". בהיותם עדיין בגיל הילדות, החליטו לשים לדרך פעמיהם לסור לישיבת פרשבורג והגיעו לשם לאחר שעשו בדרך חצי שנה. למדו במחיצת ר' משה סופר כעשר שנים וחזרו לעירם עפ"י הוראת רבם. שניהם שימשו דיינים ומלומדים בביה"מ. ר' יעקב כהן, שהאריך ימים מכל הלומדים באה"ו, מילא את מקומו של הרב אחרי פטירת ר' יעקב עטלינגר ושנית – אחרי מות הרב ד"ר לב, ר' מאיר הס מביה"מ בהמבורג, כתב "נתיב הלשון" (אלטונה, תקפ"ח-1828). המכיל משלים ו"בקשת הלמדים" (אלטונה, תק"צ-1830), תפילה שכל מלה ומלה שבה מכילה את האות "למד".

ר' חיים נתנסון (1814-1878) מביה"מ בהמבורג, היה למדן חריף, שני ספריו: "עבודה תמה", בענין הקרבת קרבנות בזה"ז, ו"אבן הטועים", קונטרס בדבר עשית קפה ותה בשבת.

תלמידי ר' עקיבא אייגר מספרם היה גדול בין דייני אה"ו והלומדים ביניהם ראוי לציון מיוחד ר' יחזקאל יואלסון (1788-1855), שמילא את מקום הרב בתקופת הביניים בין ר' עקיבא וורטהיימר לבין ר' יעקב עטלינגר. כלמדן ומסביר וכדיין רכש לו זכויות רבות.

תורת ליטא ותורת המוסר של מדינה זו ייצג בהמבורג ר' ישעיה וולגמוט (1820-1899), ידידו של ר' ישראל סלנטר כארבעים שנה, שהיה מפורסם כדיין ושופט. בבואו להמבורג, לאחר ששימש ברבנות במֶמֶל שנים רבות, בהיותו בן ששים שנה, עוד היה כוחו עמו ללמוד וללמד ולהיות בבי"ד הקהלה לצדו של הרב ר' אשר שטרן. – בנו ר' לוי היה תלמיד חכם גדול ונאמן הקהלה; נכדו הרב ד"ר יוסף וולגמוט נתחנך בהמבורג ולימד אח"כ בבי"מ לרבנים מיסודו של ר' עזריאל הילדסהיימר.

אף ר' אליהו מונק (1815-1899), יליד אינוברוצלב, היה חניך ישיבת ר' עקיבא אייגר, זמן מה למד באוניברסיטה שבברלין, אך נאלץ לעזוב אותה ובא כמורה לבית הירש המפורסם בהלברשטט, שם התידד עם ר' עזריאל הילדסהיימר ולקח את אחותו לו לאשה. הוא נקרא להמבורג כמורה בת"ת ומשם בא לאלטונה ל"קלויז" ונתמנה אח"כ כדיין. בין בניו היו שנים שהצטיינו כרבנים: הרב ד"ר יהודה מונק, רב במארבורג, ידידם של הרב מרדכי הורוויץ, הרב נובל והפילוסוף ה. כהן; ור' עזריאל, רב בברלין ב"עדת ישראל", ממלא מקומו של דודו ר' עזריאל הילדסהיימר ואחרון לרבני העדה. הוא עלה ארצה ונפטר בה.

כבר הזכרנו את ר׳ אליקים גצליק שלזינגר (1813־1900), רב בביה״מ הישן וחדש בהמבורג, תלמידו של הרב ר׳ יעקב עטלינגר. הוא מילא את מקומו של הרב שטרן כשהלה היה רחוק ממקומו וזמן מסויים אחרי מותו. בניו היו כולם לומדים מופלגים ויראי שמים. שנים מהם היו מורים לתלמוד ואחד גם מתמטיקאי בת״ת שבהמבורג, ר׳ דוד ור׳ אליעזר ליפמן.

בימי המחלוקת בדבר בית־העלמין בהמבורג יצא הרב ר׳ ראובן פינק, יליד פולין, מיושבי בית המדרש, נגד הרב אב״ד, בטענו שבית־הקברות שבאולסדורף הוא כדין וכדת, ולשם הגנה על קניה זאת מטעם הקהלה פירסם את החוברת „חסד ואמת״. הוא היה תלמיד־חכם גדול והראה את כוחו הרב בספרו „תנובת יהודה״, בו הדפיס חדושי תורה על כמה מסכתות והגהות על המהרש״א. הוא מת בשנת תר״ס (1900).

בין גדולי הלומדים בביה״מ ייזכרו עוד ר׳ יוסף שמחה הכהן וביחוד גדול חכמי המבורג ר׳ יצחק אייזיק הלוי (שם משפחתו היה לפנים רבינוביץ), בעל „דורות הראשונים״ (1847־1914). גאון ליטאי זה היה אחד מרבני ה„קלויז״, אך שמו הטוב הלך לפניו מאז ישב בווילנה כסוחר גדול וידידם של גדולי הרבנים שברוסיה. בספרו הגדול ניסה לכתוב את תולדות ישראל על פי המקורות בהתעמקות רבה ויצא נגד גרץ וא. ה. וויס ואחרים בכל שנינותו, על מנת להגן על המסורת. עם ערכו הרב של מפעלו המחקרי־הספרותי לא הגיע לכלל כתיבת היסטוריה ממש, מפני שבדבריו בלט יותר מדי צד הפולמוס עם מתנגדיו. הוא יסד מעין אסכולה של המחקר ההיסטורי המסורתי. בין תלמידיו ייזכרו ר׳ יונה בונדי, רבי שלמה במברג בהנוי, ועודי. ר׳ יצחק כתב חדושי תורה, וביחוד נתפרסמו חדושיו על מסכת חולין.

מקום מיוחד תופס בתולדות המבורג ר׳ שמשון ב״ר אורי שרגא נתן (1820־1905), יליד המבורג, תלמיד מובהק לחכם ברנייס, שלמד באוניברסיטאות וירצבורג וברלין; שם הוסיף ללמוד תורה ונעשה תלמידו של ר׳ מיכאל לנדסברג. אחרי תקופה קצרה של עבודת הוראה בפרנקפורט הוזמן להמבורג לת״ת, ביחוד למקצוע החשבון וגם ללמודי קודש. כמורה לחשבון לא היה שני לו. הרביץ תורה ברבים ללא הפוגות. חמשים ושבע שנים שירת כמורה בת״ת, מחנך תורני בעם, רוח החיה בחברות „מקור חיים״ ו„אוהל יצחק״, דיין ומורה הוראה בקהלה. הוא זכה להערכה והערצה גדולה עד מאד. בריב בדבר בית־הקברות יצא להגן על הרב הראשי ר׳ א. שטרן בחוברת נגד ר׳ ראובן פינק בשם „צדק ומשפט״ (תרמ״ד־1884). בימיו הוציא בגרמנית Die Tonzeichen der Bibel (1893); אחרי מותו הוציאו את חיבורו „הגהות על המשניות״.

בני המבורג מפורסמים ורבנים:

גדול הרבנים שנולדו וגדלו בהמבורג היה הרב ר׳ שמשון בן רבי רפאל הירש (1808־1888), שמצד אביו היה נכדו של ר׳ מנחם מנדל פרנקפורטר, ראב״ד אלטונה. הוא ביקר בגימנסיה שבעירו. היה תלמידו של החכם ברנייס, פנה

מלכתחילה למסחר, אך למד אח"כ פילוסופיה באוניברסיטה בבון וישב בבית־מדרשו של הרב יעקב עטלינגר, בהיותו רב בולדנבורג – מאנהיים. הוא שימש ברבנות באולדנבורג ובעמדן – עירות בצפון־מערב גרמניה, עלה אחרי ר' נחום טרביץ על כסא הרבנות בניקלשבורג, קהלה מפורסמת בה כיהן פאר ר' מרדכי בנט המפורסם, ושם השתתף בחיים המדיניים בימים הסוערים של מלחמת השחרור. אף היה חבר הפרלמנט במוריה. משם לוקח אחרי כבוד לעמוד בראש הקהלה הנפרדת, עדת ישורון שבפרנקפורט, כשהחרדים באו שם במבוכה בימי הריפורמה ההרסנית, את הקהלה הזאת בנה ושיכלל והיה לראש הלוחמים לעצמאות הקהלות האורתודוכסיות הנפרדות, עד שעלה בידו להגשים את החוק שהרשה ליהודים להפרד מעל הקהלות ההסטוריות מטעמים דתיים (תרל"ו־1876). הוא הצטיין כנואם וסופר, כמארגן ומחנך והוא שייסד את בית־הספר התיכוני והעממי שבעירו. ר' שמשון חיבר: „אגרת צפון", הנסיון הראשון להגן כמשכיל על המסורת; ס' „חורב", מעין שולחן־ערוך חדיש בגרמנית; תירגם את התורה לגרמנית ופירשה. כן תירגם ופירש את ספר התהלים והסידור, לפי שיטתו הסמלית; הוציא ירחון בשם „ישורון", ועוד. כל מאמריו נאספו בששה כרכים. הוא יצא נגד גרץ, שהיה פעם תלמידו הנאמן, נגד ר' ז' פרנקל (בעל „דרכי המשנה"), נגד שי"ר, שהגן על פרנקל, וגם נגד ר' יצחק דוב במברגר, שלא הסכים להשקפת הרב הירש ביחס לתורת הפירוד בצורתה הקיצונית.

גם הרב ר' שמואל אנוך (1814–1876), יליד המבורג, היה בין התלמידים המעטים של הרב ר' יצחק ברנייס (ה„חכם") והרב ר' אברהם בינג בווירצבורג. אחרי גמרו את חק למודיו באוניברסיטאות ווירצבורג וארלנגן חזר לעיר מולדתו ובהיותו באלטונה התמסר לחנוך. הוא יסד באלטונה בית־ספר עממי. משנת תרט"ו (1855) שימש כרב בפולדה. להערצה מיוחדת זכה כסופר ויותר מזה כעתונאי; במשך עשר שנים (1845–1855) הוציא את השבועון האורתודוכסי הראשון: Der treue Zionswächter, לבטאון זה צורף חלק עברי ושמו: „שומר ציון הנאמן". שנערך ע"י ר' יעקב עטלינגר בהשתתפות אנוך. א. היה בין מיסדי ה־Jüdische Presse בברלין, כלי מבטאו של בית הילדסהיימר, שהיה שנים רבות שופרה של האורתודוכסיה הברלינאית בניגוד ל־Der Israelit שיצא במגנצה ואח"כ בפרנקפורט.

את ימי נעוריו בילה בהמבורג ר' יוסף וולגמוט, נכדו של הר' ישעיה וולגמוט. ד"ר יוסף וו. למד אח"כ בברלין בסמינר של הילדסהיימר ובעודו צעיר לימים נתמנה כמרצה לתלמוד, פוסקים, פילוסופיה, דרשנות ואפולוגטיקה. וולגמוט הצטיין כסופר, הוציא את הירחון „ישורון", בו פירסם הרבה מסות יפות, וכן כמה ספרים, ביניהם: „האמונה בהשארת הנפש בתנ"ך", „ההלכה היהודית באספקלריה היהודית", „בעלי חיים והערכתם ביהדות", „היהדות והמלחמה העולמית" ו„שאלת ההשכלה ביהדות המזרח". השכלתו היתה רחבה ומבוססת. הוא שמר על קשרי משפחתו עם היהדות הרוסית ונשאר נאמן לחורת המוסר.

5. בני תורה וחכמי ישראל

בהמבורג התפתחה מסורת של בעלי קריאה, בקיאים בדקדוק. אחד המפורסמים ביניהם, שהעמיד תלמידים הרבה בשטח זה, היה ר' יצחק אייזיק ברלין, יליד המבורג, בנו של הראב"ד ר' אלעזר לאזי. בקיאותו בתנ"ך היתה למופת. שנים רבות שימש כבעל קורא בביהכ"נ הגדול, ניהל בית-ספר פרטי ונתמנה כלמדן קבוע ב„קלויז ישן וחדש". בשנת תקצ"ט (1839) הוציא מחדש בהנובר את המחזור של ר' וולף היידנהיים והוסיף תרגום לפיוטים והערות לבאורו של היידנהיים. אף פירסם משלים ומליצות ב„שושנת ציון הנאמן" לר' יעקב עטלינגר.

אחיו ר' משה היה הרב הראשון שישב בבית־המדרש שנקרא ע"ש ר' ליב ב"ר שאול. הוא נולד בפוזנא ובא להמבורג לפי בקשת אביו, ר' לאזי, שהושיבו בבהמ"ד הנ"ל, כבר הזכרנו שבמקום אביו ובפקודתו התיצב בפני הכובש הצרפתי. ר' משה הוציא גם לאחר מות אביו את ספרו „משנת דר' אליעזר" בצירוף הקדמה וחידושי תורה מעטו הוא.

בהמבורג לא היה שכיח הטיפוס של בעלי־בתים אמידים, בני תורה ויודעי ספר, המחבבים ספרים והוגים בספרים, כדוגמת ר' שלמה בובר ואברהם מרצבאכר, ועוד. אך יש להזכיר אחד שהצטיין בשטח זה: ר' חיים ב"ר יוסף מיכאל (1792־1846), שנולד בהמבורג ונתחנך בה, תלמידו המובהק של הרב ר' לאזי ברלין וחתנו. הוא השתלם גם במדעים חיצוניים והצליח בעסקיו עד שעלה בידו לרכוש לו ספרים וכתבי יד יקרים. פרי מאמציו הרוחניים היה ספרו „אוצרות החיים", רשימת ספריתו (6000 ספרים, 850 כתבי יד). את הספר הזה הוציא לאור ר' משה שטיינשניידר, בצירוף הקדמה שנכתבה ע"י יו"ט ליפמן צונץ, שניהם ידידי המנוח. את ספרו השני „אור החיים", המכיל תולדות מחברים עברים מפורסמים, שר' חיים התחיל לכתוב ולא סיימו, מסרו בני המחבר להרב אליעזר לב על מנת לגמרו ולהוציאו, אך מכיוון שהרב הנ"ל חלה את מחלתו ולא זכה לברך על המוגמר, נפל תפקיד זה בחלקו של ר' אברהם ברלינר (תרנ"ט־1891).

מבין בני המבורג קובע פרק לעצמו, כאדם מקורי שאין לו בן־זוג, ר' אהרן מרכוס. ידועה החלטתו (שנתגשמה על ידו) לעזוב את עירו, ארצו וחוגו ולהשתקע בפאדגורזה ליד קראקא שבגליציה. תלמיד־חכם ומשכיל דתי זה, שהעמיק עיון בעולם המדע והפילוסופיה, וביחוד בביולוגיה, נמשך אחרי החסידות, משנתה ומנהגיה והתחבר לאנשים שלא ידעו להעריך את שאיפותיו הרוחניות. אפייני ומעניין, שהתעניינותו המדעית והפילוסופית לא פסקה אפילו בתקופה בה פרש מניימוסיה של יהדות גרמניה ודרך מחשבתו הקודם. להיפך, רוב מאמציו המחשבתיים והספרותיים נעשו בהיותו אדם בא בימים. דרכו היתה מקורית גם בחיים וגם במחשבה. הוא התמסר ביחוד לבעיות ההתפתחות בביולוגיה, תורת דרווין, בעיות הגיאולוגיה, וביחוד לשאלת התהוות השפה. הוא הלך בדרך המקובלים וראה בשפה כלי מפואר להתגלות הרוח והקדושה בעולם. בספריו „ברזילי", המוקדש לבעית השפה, הביאולוגיה, הפסיכולוגיה, ועוד, הוא מפתח את רעיונותיו על הפילוסופיה

היהודית. ספרו על החסידות זכה לפרסום רב והחדיר את הערצת החסידות לחוגים רחבים במערב. יחד עם ש. ז. שכטר וחוקרים והוגים אחרים בשטח זה, עורר תשומת לב ניכרת לתנועת החסידות, את דמותו הרוחנית נשלים אם נזכיר, שהוא היה בין ראשוני הציונים ובין מעריצי הרצל. שלשת הקוים העיקריים בדמותו: חסידות, ציונות ופילוסופיה דתית, נובעים כולם מנשמה עשירה וגדולה, מלב מאמין של יהודי, הקשור להווה, לעבר ולעתיד. בודד היה בזמנו ודרכו היה דרך יחיד.

העולם התורני בגרמניה לא היה עשיר בדורות האחרונים. לא היו גדולי תורה בין ילידי הארץ, לא בין הרבנים ולא בין בעלי-הבתים. אכן, המסורת של לימוד התורה נמשכה והמספר הרב של חברות ש"ס, בתי-מדרשות ו„בתי-קלויז" מעיד על כך, אולם שרידי הדורות הקודמים נשארו במספר קטן. המבורג יכלה להתפאר בכך, שאיכסנה בתוך חומותיה כששים שנה אחד מבעלי הצורה שנשתיירו במדינה: ר' אלחנן (הרמן) גומפרץ, נצר ממשפחה מפורסמת שנתנה לעם היהודי הרבה אנשים גדולים, פרנסים ומנהיגים. הוא נולד בפרנקפורט ונתחנך שם אצל גדולי הלומדים, ר' משה מינץ וחוגו. אח"כ היה תלמיד מובהק להרב אלטמן בקארלסרוה שבמדינת באדן ולמד תורה מפי הרב ר' יצחק דוב במכרגר בווירצבורג, שהיה שני בממשלת התורה בגרמניה לגאון ר' יעקב עטלינגר באלטונה. ר' אלחנן התישב בהמבורג ותפס בה מקום מכובד מאד מאז בואו לשם עד יומו האחרון. פעמיים מלא את מקומו של האב"ד כשנתפנה המקום: אחרי מותו של הרב ר' אנשל שטרן, יחד עם הרב ד"ר שמשון נתן והרב ר' אליקים ג. שלזינגר, ושנית יחד עם הרב נחמיה צבי נובל, אחרי פטירת הרב הירש. הרבה שנים שימש כדיין שלא על מנת לקבל פרס. הוא הרביץ תורה ברבים גם בחברת ש"ס גם בביתו בתוך חוג תלמידים שלמדו גמרא, רמב"ם, פילוסופיה דתית (כוזרי, ס' המורה, ועוד). רבי אלחנן בעצמו היה מתמיד גדול וישב על התורה שעות רבות ביום. בקי נפלא היה בכל חדרי התורה, עד שהסבא קדישא ר' שמואל סאלנט העיד עליו בהיפגשו אתו בירושלים: „חשבתי שיבוא אלי בעל-בית מכובד מיהודי גרמניה והנה נוכחתי לדעת שלפני גדול בתורה משיעור קומתם של גדולי ליטה". היה גם ידען בתורת הקבלה ובן בית בספרות העברית והיהודית המדעית. נוסף לכך ידע רבות משפות אירופה ואת ספרות העמים. בהיותו סוחר עשיר, אף שידע להמנע מהתמסרות מופרזת לעניני עסק, היה נוסע לעתים קרובות ובנסיעות אלו רכש לעצמו אוצר ידיעות באמנות ובתרבות. הוא הכיר את אירופה ואמריקה, ובילה מספר חדשים בארץ-ישראל ובארצות השכנות. ר' אלחנן הצטיין גם כנואם ומרצה. שנים רבות היה יושב-ראש של איגוד בתי הכנסיות החרדים ונתן מהודו על העדה. מכובד ונערץ ואהוב היה בכל חוגי העיר; שירת את הכלל בהיותו נציג בכמה הסתדרויות גדולות, באיגוד יהודי גרמניה, בחברה לעניני היהדות האורתודוכסית; היה מראשי חברת „כל ישראל חברים" והתקרב על ידי כך לגדולי צרפת (למשל, לכרמיה). מתפקידיו העקריים

היתה הדאגה לסימינר לרבנים מיסודו של ר' עזריאל הילדסהיימר. זכה האיש וניהל את עניני המוסד כיושב-ראש הקורטוריון במשך תקופה ארוכה. כידידו של ר' יעקב בארט, של המיסד וממלא מקומו רד"צ הופמן, החמסר לבעיות חנוך הרבנים.

VIII. משוררים ופילוסופים

אחד המשוררים המעטים שהו במאה האחרונה בג"ק היה רבי יוחנן ו י ט ק ו ב ר (1830-1890), חתנו של ר' אשר ליכטנשטיין, יושב בביה"מ שבהמבורג ומתלמידי ר' עקיבא אייגר. ויטקובר למד בישיבת ר' יעקב עטלינגר ובסימינר של ר' יצחק דוב במברגר בווירצבורג והוזמן להורות בת"ת שבאלטונה. הוא ידע את לשון הקודש על בוריה. בשנת תר"א (1880) הוציא לאור קובץ שירים „אגודת פרחים" המכיל גם כמה מצבות של גדולי אה"ו. ב„שומר ציון הנאמן" פירסם דברי מליצה והביא מספרים ישנים כ„ספר החרשיש"; אף הביא לביה"ד כ"י המבורגי „ספר המוסר" לבן אפרים.

ר' משה ב"ר צבי גלוגאו (1760-1821) הצטיין כסופר ומשורר. הוא כתב „חבל להחיות", דו-שיח על שמחותיהם של בני אדם וסבלותיהם; גם חיבר חידות ושירים מצורפים, שירי פורים וסיפורי מעשיות לרבות נוסחאות של מצבות (פראג, 1816; וורשה, 1844).

השפעת נפתלי הירץ וויזל (Wessely) שישב בהמבורג, ניכרת במשוררים המעטים שקמו בהמבורג. המפורסם שביניהם היה ר' משה מ נ ד ל ס ו ן (1782-1861), בנו של הראב"ד ר' מ"מ פרנקפורטר. ר' משה היה דודו של ר' שמשון רפאל הירש. כוחו של מנדלסון היה רב בדקדוק השפה העברית ובסגנונה. בימי המצור של המבורג היתה צפויה לו סכנה, שכן חיבר שיר לכבוד הגנרל הרוסי טֶטֶנבורן, שגירש את הצרפתים מהעיר, וכשחזרו הצרפתים נאלץ מנדלסון לעזוב את המבורג ולברוח לאלטונה. ברם, פקחותו עמדה לו והוא פירסם שיר בשבחו של נאפוליון וזה נתן לו את האפשרות לחזור. הוא נלחם בתנועת הריפורמה — כדרכו: ע"י חיבור שיר. כן השתתף ב„מאסף" וב„אורינט" לפירסט. שיריו הופיעו אחרי מותו תחת השם „פני תבל". ערך רב יש למאמרו הגדול על תולדות התפילות, שנכתב כהקדמה למחזורים הנודעים לתהלה של האחים בון באלטונה.

חוטים מספר קושרים את המבורג לתנועת ההשכלה. בהמבורג ישב שנים מספר ר' נפתלי הרץ וויזל, המשורר הגדול של אותה התקופה. נזכיר את „גן נעול", „שירי תפארת" ואת עמדתו הפשרנית במלחמת ההשכלה, שבאה לידי ביטוי בחוברתו „דברי שלום ואמת". גדולתו כמשורר מעמידתו בין גדולי המשוררים בישראל.

חותנו של משה מנדלסון, אברהם ג ו ג נ ה י י ם, מצאצאי שמואל אופנהיים מוינה, אדם אציל ונדיב לב, היה בין התומכים בידי ר' יונתן אייבשיץ. משפחת מנדלסון חורה בחלקה להמבורג. אשתו פרומט נקברה באלטונה ובנו אברהם

חי שם כבנקאי. בהמבורג נולד גם בנו של אברהם מנדלסון, הקומפוזיטור המפורסם פליכס מנדלסון־ברתולדי, שאביו העבירו לנצרות. בחייו הקצרים הצליח המוסיקאי הגאוני לעלות בסולם התהלה, גם כמנצח הצטיין והוא נחשב לאחד מראשוני המנצחים ששללו את הדרך לתפקיד חדיש זה. הוא נתמנה למנצח ב-Gewandhaus המפורסם אשר בליפסיה.

בין המשומדים הקשורים להמבורג עומד בשורה הראשונה המשורר היינריך היינה. דודו שלמה חי בהמבורג כעשיר מופלג, ומתוך כך בא גם המשורר הצעיר לשם. בניגוד לפליכס מנדלסון המיר הוא את דתו על דעת עצמו בלי אונס, אחרי שנוכח לדעת כי שמד מביא לכלל הצלחה בחיים. זמן קצר לפני מעשה בגידה זה היה פעיל יחד עם צונץ, מוזר, גנס ואחרים, ב„חברה לתרבות ומדע של היהודים" וחלם על שיפור המצב החברתי והתרבותי של היהודים. מכל הנזכרים נשאר רק צונץ נאמן לעמו ולדתו. אכן, גם אצל היינה לא פסקו הגעגועים על היהדות והיהודים ובכמה שירים ומאמרים הוא נותן ביטוי לכך. בהיותו בהמבורג העריץ את החכם ברנייס ולעג לריפורמה. המבורג, סוחריה, יהודיה, אוכלוסיה, רחובותיה וכו', שימשו אמנם מטרה תמידית לחִציו של היינה. אך מבעד להלצותיו משתקפת לפעמים אהבתו לעיר והתעניינותו בגורלה. על גדולתו כמשורר לא כאן המקום לדון, אך מהראוי להדגיש שבכל תקופות חייו התיחס באהבה אל התנ"ך, אל השבת, אל גדולי המשוררים העבריים. ליריקן וסטיריקן גדול זה, שכתב את השירים העדינים ביותר ושידע יחד עם זה יותר מרוב הסופרים לפניו ולאחריו לדון באומץ לב ובמקוריות בגרמניה, בעמים אחרים ובסכנות האורבות לעתיד אירופה, לא מצא את דרכו הוא ביהדות ובעולם. תופעה זו היתה טבעית לתקופה ההיא, אשר שיברה את הרצון ואת האופי, אף כי המריצה את כוחות השכל והיצירה.

איש רב ההיקף, בעל מחשבה עמוקה, שונה לגמרי מהטיפוס השכיח באוירה של ג"ק, היה ד"ר שלמה שטייניהיים (1789-1866), יליד הכפר ברוכהויזן, מנעוריו התעמק בפילוסופיה; מורה מתאים לתורה לא היה לו. הוא למד את תורת הרפואה והתיישב באלטונה ונתפרסם בה כרופא מצויין, אף התענין בצרכי הצבור, הקדיש מזמנו לעניים ולעניני הכלל והיה אחד מפרנסי הקהלה. הוא הגן על הת"ת שבעיר כשקמו המחדשים ורצו לבטלו. כן היה מלוחמי האמנציפציה הנלהבים, יחד עם ידידו גבריאל ריסר בהמבורג. הוא כיבד מאד את ר' יעקב עטלינגר. לעת זקנתו עזב את אלטונה והתיישב ברומי. בסוף ימיו גר בציריך ונקבר שם בבית-הקברות של נכרים. הדבר נודע באלטונה וחברו וידידו ר' וולף ווברג דאג להביא את גופתו, אחרי פינוי, לקבר ישראל באלטונה. שטייניהיים היה סופר פורה. מלבד ספריו בחכמת הרפואה ראויים לציון מיוחד ספריו בעלי תוכן יהודי. שיריו יצאו באלטונה בשם

„שירי עובדיה בן עמוס". ספרו היסודי בפילוסופיה דתית: Die Offenbarung nach dem Lehrbegriff der Synagoge (פפד"מ). כן פירסם בשטח זה: „Die Glaubenslehre der Sinagoge als exakte Wissenschaft", „Der Gottestaat nach dem Begriff der Offenbarung". עם כל גדולתו האישית וכוחו הרוחני לא היתה השפעתו ניכרת ביותר. תופעה מוזרה זו יסודה בידיעותיו הלקויות בתורה ובעבודה, שאם כי הגן על עיקרי הדת והמצוות לא קיים בחייו את כל מה שהורה כהוגה וסופר. סתירה זאת הביאה לידי כך שאחד מיהודי אלטונה חיבר ספר: Salomon Levi Steinheim Vor dem Forum der öffentlichen Meinung.

IX. יהודים בעלי שם: מדינאים, חוקרים, אנשי מעשה

גדולי המבורג אינם מרובים. נזכיר את החשובים שבהם, בין אם ישבו כל ימי חייהם בעיר, בין אם נולדו בהמבורג ופעלו בעירם וגם במקום אחר, בין אם מוצאם מעיר אחרת אך מקום פעולתם העיקרית בהמבורג.

בתחום המדיניות והחיים הציבוריים ראוי לציון מיוחד גבריאל ריסר, בנו של ר' אליעזר המכונה לזר, שהיה חתנו של הרב המפורסם ר' רפאל כהן, נולד בשנת תקס"ו (1806) בהמבורג. זקנו היה יליד ליטה ושימש שם ברבנות עד שהוזמן לכהן פאר באה"ו. חתנו של ר' רפאל, אביו של גבריאל ריסר, היה יהודי תלמיד-חכם ומשכיל ירא שמים, אם כי לא תמיד היה גלוי לב במחלוקת בין האורתודוכסיה למתקנים. הבן גדל באווירה של האידיאלים של גרמניה הליברלית-הדמוקרטית של שנות הארבעים. תנועה זו המשיכה באידיאליזם של שנות מלחמת השחרור נגד נאפוליון, אך לא השלימה עם העריצות הריאקציונית של המלכים, של מטרניך והקרובים להם. ריסר למד משפטים באוניברסיטאות שבגרמניה, אך היות והאמנציפציה בוששה לבוא ומכיוון שביחוד בהמבורג לא ניתן לו להכנס למקצועו, לא כעורך-דין ולא כמרצה באוניברסיטה, התמסר למלחמת האמנציפציה. בשנת תק"צ (1830) פירסם את חיבורו „על מצבם של בני דת משה בגרמניה" ובשם האידיאלים של האנושיות הרים את קולו נגד השנאה ליהודים והביע את דעתו האופטימית שהשנאה כעשן תכלה. שפך את זעמו על הבוגדים בין היהודים, ששאפו לזכויות מדיניות, לשוויון ע"י בריחה מהיהדות, ע"י התנצרות. במאמר אחר, שהופיע בשנת תקצ"א (1831), הוא נלחם בתיאולוג פאולוס, שהתנגד לאמנציפציה של היהודים: „להגנה על שווי הזכויות האזרחיות של היהודים נגד טענותיו של הד"ר פאולוס". יהודי גרמניה אינם נופלים משאר האזרחים בזכותם ליהנות מחרות מלאה, הוא טוען. מאמר זה מפאר את תרבות גרמניה שהיא קנין היהודים בגרמניה לא פחות משהיא נחלת לא יהודים. ההתבוללות הרוחנית מתגלית כאן בכל עמקה. ריסר הופיע כלוחם אדיר גם כשבעית הזכויות עמדה על סדר היום בפרוסיה והתנגד בחריפות כשסופר אחד, שטרקפוס, הציע פתרון שלפיו יחולקו היהודים לבעלי זכויות מלאות ולבעלי זכויות מוגבלות. הכל לפי

מדת השכלתם וכניסתם לחברה הכללית. בירחונו „היהודי" יצא ריסר ללחום בתכנית זו. המשיך במאמציו בשנת תר"ב (1842), כשענין האמנציפציה לא זז בפרוסיה. אז פירסם חיבור בשם: „דאגות ותקוות בדבר סטאטוס היהודים בפרוסיה לעתיד", בו סתר לחלוטין את טיב התהליך ההיסטורי של העם היהודי וגורלו בהתעלמו לגמרי ממהותו הלאומית. עם כל המגרעות והליקויים שבעמדת ריסר אין להכחיש, שהיה יהודי גאה אשר לא רצה לרכוש זכויות אזרחיות ע"י וויתור על זכויות דתיות. הוא התנגד לא רק לשמד ועזיבת היהדות אלא גם התרה ביהודים שלא ישאפו לרכוש את האמנציפציה ע"י פשרות בשטח הדת. גאותו כאדם וכיהודי לא השלימה עם שאיפה לאמנציפציה כלדבר תועלתי, לשם יתרונות ממשיים; המלחמה לחירות היתה בשבילו ענין של כבוד אנושי. למאמץ זה הקדיש את מרצו ואת כשרונו הגדול, אך בעצם עשה זאת מתוך הכרה· עיקר כוונתו היתה השתתפותו במאבק הגדול של הליבראליזם הגרמני נגד כוחות הריאקציה. הוא נלחם את מלחמת החירות, ויחד עם זה — את מלחמת האחדות הגרמנית, והיה מהיהודים המעטים שנבחרו כצירי האסיפה הלאומית הגרמנית, גם שם שימש כנציג הענין היהודי, אולם תוך כדי כך עמד בראש התנועה ליצירת גרמניה גדולה והיה חבר המשלחת אל המלך פרידריך ווילהלם הרביעי, שבאה להניעו כי יקבל את כתר הקיסר מידי העם. נאומו למען הרבונות של פרוסיה נתקבל בהתלהבות רבה בפרנקפורט, מקום האסיפה הגדולה, ונחשב כמעשה אמן. ריסר מת בשנת תרכ"ג (1863) בהמבורג.

בין היהודים שעסקו במדיניות גרמנית ראויים לציון היוריסטן יצחק וולפסון, שהשתתף ביצירת ספר החוק האזרחי הגרמני, והסופר מ. הייניריכסן. וולפסון והפילוסוף־הפדגוג ריי ייצגו את המבורג ב„רייכסטאג" הגרמני. ממשפחת הייניריכסן יצאו כמה מהעסקנים גדולים שבעיר; אחד מהם, זיגמונד, שימש זמן מה יושב-ראש הפרלמנט ההמבורגי.

מפורסמים כמה מגדולי המסחר והכלכלה היהודים. הגדול שביניהם היה אלברט באלין, שכושר פעולתו העלה את חברת האניות המבורג-אמריקה למדרגה בלתי שכיחה, עד שחברה זו נעשתה לאחת הגדולות ביותר בעולם. הוא איבד את עצמו לדעת עם תום מלחמת העולם הראשונה בשעת תבוסת גרמניה, שחזה אותה מראש, אחרי שלא הצליח להניע את הקיסר, שבדרך כלל הקשיב לו קשב רב, לחפש דרך פשרה בעוד מועד עם שונאי גרמניה. התנגדותו של באלין היתה מכוונת ביחוד נגד מלחמת הצוללות הבלתי מרוסנת באניות מסחר וכו'.

גם בין הבנקאים הגדולים בהמבורג היו יהודים אחדים. בית אחד נקרא בני בהרנסי אך המפורסם ביותר היה בית וואַרבורג, שנוסד בסוף המאה השמונה עשרה וממנו יצאו דורות של יהודים בעלי שם בקהלה. רוב הדורות הללו היו יהודים חרדים והדור האחרון בכלל זה, שאם כי לא היו כבר חרדים כאבותיהם, הרי עדיין היו קשורים מאד ליהדות ולמוסדות הקהלה, וביחוד

להמסורתיים שבהם. מוריץ ווארבורג, שנפטר בשנת תרס"ט (1909), עוד היה חבר הנהלת הקהלה (אחריו בן אחיו, אברהם) והצטיין בשמרנותו המובהקת. בניו המרובים זכו כמעט כולם לשם ולתפארת. כבנקאי הצטיין ביחוד מאכס, שנולד בהמבורג בשנת תרכ"ז (1867) ועזב את עיר מולדתו, שלה היה נאמן ומסור באופן מיוחד, רק עם ההרס הגדול בשנת תרצ"ח (1938), לאחר שהרסו את בתי הכנסיות וגם פגעו בבנק שלו. הוא חי עתה בניו-יורק. מאכס ווארבורג התעניין במוסדות הצדקה של הקהלה, בבית-הספר התיכוני „תלמוד תורה" ובבית-המדרש ע"ש פראנץ רוזנצוייג, תמך בישיבות, בנה בית-מדרש להרב שפיצר; יחד עם אחיו תרם תרומות עצומות לבנין בית-הכנסת החרדי הגדול והבנין החדש של בית-הספר. הוא הצטיין גם כנדבן גדול לטובת מוסדות המחקר שבעיר (האוניברסיטה) והיה בעל השפעה גדולה בהמבורג בכל מקום. גם בניו-יורק עשה גדולות בשביל החנוך החרדי מטיפוס בית-הספר שבהמבורג.

אחיו פאול, אף הוא בנקאי גדול, הצטיין באופן מיוחד כתיאורטיקן כלכלי וייסד באמריקה, שאליה היגר בעודו צעיר, מוסדות כספיים כבירים של המדינה, ביניהם את מועצת הריזרבה הפדרלית (מעין בנק המדינה), בעקבות חוק הריזרבה הפדרלי שעל יוזמיו הוא נמנה. הוא מת בשנת תרצ"ה (1935).

אח שלישי, פליקס, זכה לפירסום רב באמריקה כבנקאי, ועוד יותר כפילאנטרופ למופת. כנשיא הג'וינט עמד בשורה הראשונה של העסקנים, אך כאן חשוב לציינו ביחוד כחובב בנין ארץ-ישראל. הוא מילא את מקומו של לואיס מארשל כיושב-ראש הועד המנהל של הסוכנות היהודית לא"י, היה בין תומכי האוניברסיטה העברית בירושלים, וביקר מספר פעמים בארץ. על שמו נקרא אחד הישובים הכפריים בארץ. גם באמריקה היה אחד התורמים הגדולים למוסדות דתיים ומוסדות חכמת ישראל, בהמשיכו את המסורת של חותנו יעקב שיף, שניהם עמדו בראש הבנק המפורסם Kuhen, Loeb & cie.

משפחת ווארבורג העמידה מתוכה גם מלומדים מפורסמים. פרופיסור אברהם (אבי) ווארבורג, הבכור בין האחים, היה חוקר מפורסם בתולדות התרבות ופירסם מחקרים מעמיקים על תקופת הרינסנס. חקירותיו נתפרסמו ב-Studien der Bibliothek Warburg, ספריתו היתה נודעת לתהלה והיא נתעשרה גם אחרי מותו וכן נמשכו הפירסומים אחרי הסתלקותו. את הספריה היקרה הזאת הצליח מאכס ווארבורג להציל בימי היטלר ולהעבירה ללונדון. מאכס דאג גם במיוחד לשכלולה כל ימי קיומה.

באוניברסיטה שבהמבורג שימשו כפרופיסורים שני פילוסופים יהודים גדולים: ארנסט קאסירר, גדול תלמידי הרמן כהן, שכתב ספרים מפורסמים על לייבניץ, קארטזיוס וקאנט, וחיבר ספר גדול על בעית ההכרה, יצר בנין של פילוסופיה של השפה ושל הצורות הסמליות, ועוד. אחרי עזבו את גרמניה הורה באנגליה ובשוודיה ומת בניו-יורק בשנת תש"ה (1945). השני, וויליאם

ש ט ר ן הצטיין כפסיכולוג ופירסם ספרים על הפסיכולוגיה של גיל הילדות, התפתחות השפה וכו' ושיטה פילוסופית מתוך גישת הפילוסופיה של הערכים בשם: Personalismus והספר העיקרי: Person und Sache.

בהאמבורג נולד ונתחנך הפילוסוף יוליוס ג ו ל ד ש ט י י ן (1873-1929), שלימד פילוסופיה בתכניון בדארמשטאט. הוא היה תלמידו של אויקן והיה מושפע גם מברגסון וג'יימס. שטחו המיוחד היתה הפילוסופיה של התרבות והרבה התפלמס עם מצדדי תורת הגזע. לפי השקפתו היהודית היה מתבולל, הלך בעקבות ה־Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens וייסד את הירחון Der Morgen שנועד לשמש שופרה של יהדות מתקדמת בלתי־לאומית, אך הוא צירף לירחון כסופרים גם ציונים דתיים־מסורתיים, אם כי מגמתה של הבמה נשארה בולטת. גולדשטיין כתב בין יתר פירסומיו: 1) Rasse und Politik; 2) Deutsche-Volksidee und deutsch-voelkische Idee; 3) Die empiristische Geschichtsauffassung Humes; 4) Die Technik; 5) Die Presse (kulturphilosophische Studie); 6) Die Schule im Dienste der Volksversöhnung. הוא גם תירגם לגרמנית את ספרו של ג'יימס: Pluralistic Universe.

ילידי האמבורג היו האחים הבלשנים א ו פ ר ט שעברו לפריס ונתפרסמו בה.

למשה בן מאיר ה א ר ב ל י י כ ר (1797-1869) נודעת חשיבות כהיסטוריון הקהלה. אם כי הוא נמנה על מיסדי ה„היכל" הליבראלי והשתתף בעריכת הסידור של עדה זאת והיה קשור לקליי, אחד ממנהיגי ההיכל, שירת באמונה כמזכיר הקהילה, וגם ספרו „שתי תקופות מתולדות הקהילה בהאמבורג" Zwei Epochen ausder Geschichte der deutsch-israel. Gemeinde in Hamburg (1867) מעיד על אוביקטיביות רבה. היה בין הליבראלים המשכילים ששלטו יפה בשפה העברית ותרגומיו מגרמנית שפירסם ב„המאסף" מוכיחים את אהבתו לשפה זאת. אחד משיריו הגרמניים, „הגבהה", אפייני לאותו הזמן עם מזיגתו המוזרה של אהבה לערכי היהדות, שיש בה גם זכר לגאוה לאומית ונטיה להתבוללות ועזיבת הירושה הדתית.

עם בית וואַרבורג היה קשור באנקאי גדול, קארל מ ל כ י ו ר, שתפס מקום מכובד מאד בחיי הכלכלה בגרמניה והוזמן ע"י ממשלת „הרייך" כמומחה לרוב הועידות הבין־לאומיות בימי הריפובליקה הווייימארית.

יליד האמבורג היה גם הפרופ' אוטו ו ו א ר ב ו ר ג, בוטניקאי מפורסם וציוני מסור. הוא היה נשיא ההסתדרות הציונית אחרי דוד וולפסון. מהענף האלטונאי של המשפחה בא הפיסיקאי הגדול פרופ' אמיל וואַרבורג ובנו הביולוג הגאוני אוטו שזכה לפרס נובל.

על הרופאים שפעלו בהאמבורג נמנה ברוך נחמיה בינדיקט ד ה־ ק ס ט ר ו (1597-1684), בן הרופא רודריגו. ממשפחה זו, ממוצא ספרדי־פורטוגאלי, שבה היו הרבה אנוסים אשר עזבו את ארצם ושבו ליהדות בכמה ארצות (הולנד, אנגליה, א"י, וכו'), יצאו כמה רופאים ומלומדים. ברוך נחמיה עזב את האמבורג

והיה לרופא החצר אצל המלכה כריסטינה. בהאמבורג שימש זמן מסוים כנשיא הקהילה הפורטוגיזית. הוא חיבר תחת הכינוי Philotheus Castellus הגנות שתעודתה היתה להגן על הרופאים היהודיים בפני התקפות Joachim Curtius. שם החוברת, שהופיעה גם בלטינית: Tratado da calumnia (אנטוורפן, 1629). מעטו יצא גם מחקר רפואי בשם: Monomachia sive certamen medicum quo verus in febre synocho putrida cum cruris inflammatione medendi usus per venaesectionem in bracchio (1647). דה־קאסטרו היה מחסידי הכת השבתאית.

בהאמבורג חי משנת תקכ"א (1761) הרופא, הנדבן והסופר המפורסם ד"ר אהרן בן ר' זלמן עמריך גומפרץ (1723־1769), מבני המשפחה המפורסמת שמצודתה היתה פרושה על גרמניה, הולאנד, אנגליה, אוסטריה ואונגריה. אהרן, יליד ברלין, היה אדם בעל היקף בלתי רגיל, בקי במתימטיקה, מדעי הטבע ופילוסופיה דתית. חבר היה למלומדים גדולים וביניהם למאופרטויס. הוא למד רפואה והתקרב לגדולי המדע בברלין, ללסינג, ניקולי ולמשה מנדלסזון, שהיה תלמידו. כסופר רכש לו שם בפירושו לר' אברהם אבן עזרא לחמש המגילות (מגלה סוד, האמבורג, תקכ"ה) ובמאמר על המדעים והתפתחותם ההיסטורית (נדפס בסוף "מגלה סוד").

ייזכר כאן גם הפיסיקאי בעל שם עולמי היינריך הרץ (1857־1894), שאם כי לא נולד כיהודי היה נצר ממשפחת יהודים בהאמבורג, גדול תלמידיו של הלמהולץ. הרץ מת צעיר לימים כפרופיסור בבון, אך זכה לתגליות הקובעות ברכה לעצמן בתולדות המדע. הוא הוכיח את צדקתו של השערת הפיסיקאי מאכסוול, כי גל האור מורכב מגלים אלקטרו־מאגנטיים בני אורך קטן מאוד. עיקר חידושיו—יצירת גלים חשמליים ארוכים, הנקראים "גלי הרץ", שנעשו יסוד לטלגרפיה האל־חוטית. משפחת הרץ תפסה בהאמבורג מקום מכובד; ממנה יצאו עוד שני פיסיקאים גדולים, פאול וגוסטב. האחרון זכה לפרס נובל. אף אלה מהמשפחה שעזבו את היהדות נשארו אוהבי ישראל בדומה למשפחת מנדלסון, יוצאי חלציו של ר' משה בן־מנחם.

פיסיקאי יהודי גדול היה גם ג'מס פראנק, יליד האמבורג (1882), פרופיסור בגטינגן, חברו של גוסטב הרץ, שיחד אתו בחן באורח אכספרימנטלי את תורת פלאנק ובוהר. אף הוא קבל פרס נובל.

בהמבורג חי ופעל רבות בשנים הרופא הפאתולוג הגדול אויגן פרנקל (1853־1925), שמקום חקירתו היה בית החולים האוניברסיטאי בהאמבורג-אֶפֶּנדורף. כאנאטום ובאקטריולוג תרם הרבה למדע. ביחוד בשטח ה־Lymphogramulomatosis וגם Gasphlegmone.

רופא עור בעל זכויות במחקר ובפראקטיקה היה פאול גרשון אונה (1850־1929), יליד האמבורג, מגזע רופאים שנשתרשו בעיר. הוא אחד המעטים שהצליחו לעלות ללא כל עורה מבחוץ. כאיש הפראקטיקה מצא את הדרך למחקר מקיף בכל חלקי הדרמאטולוגיה, ביחוד באנאטומיה ופאתולוגיה של העור, אך

גם כפיזיולוג, כאיש הביוכימיה וגם כתירפבט חידש הרבה. בסוף ימי חייו נתמנה כפרופיסור באוניברסיטה.

יחד עם האחים אופרט הצטיין ועלה על רוב המלומדים שנולדו ופעלו בהאמבורג, יעקב ברנייס (1824-1881), בנו של ה„חכם" ששימש רב ראשי בהאמבורג. הוא היה מגדולי הבלשנים הקלאסיים. באוניברסיטה של בון נתמנה כמרצה, אך לא כפרופיסור, משום כך הסכים להזמנת רבי זכריה פראנקל לבוא ולהורות במוסדו כמורה לשפות קלאסיות ולספרות גרמנית. אך למעשה הרצה גם על תולדות השירה העברית ופילוסופיה דתית. בשנת 1866 חזר לבון כפרופיסור ומנהל הספריה האוניברסיטאית. הוא נשאר נאמן לחיי מצוות ולא הרצה באוניברסיטה בשבתות. על ידידיו נמנה תיאודור מומזן המפורסם. ברנייס היה נחשב כאחד המעמיקים במדע וכבקי גדול. גם הרמן כהן מזכיר אותו לשבח במאמרו על הסמינר בברסלוי. מפורסמים מחקריו על הֶרַקליטוס, לוקרציוס, אריסטו ותיאופרסטוס ועל ספר הדקדוק העברי של שפינוזה. אוזינר, מגדולי החוקרים של תרבות יוון, הוציא את כל כתבי יעקב ברנייס.

אחיו של יעקב, מיכאל, אף הוא היה מלומד מפורסם ופרופיסור לספרות גרמנית באוניברסיטה של מינכן, אך הוא המיר את דתו אין זה מהראוי לתאר כאן את חייו ומעשיו.

אשה אחת ראויה לשבח ולתהלה, הלא היא גליקל מהאמלן (1645-1724), ילידת האמבורג, בת ליב שטַדֶן, מפרנסי קהלת האמבורג, שהיה נאלץ להעתיק את מושבו לאלטונה בעת הגירוש בשנת ת"ז (1647), אך הצליח להשיג רשיון חדש מאת הסינאט בשבילו ובשביל יהודים אחרים לשוב להתיישב באהמבורג וליסד שם את העדה האלטונאית. גליקל נישאה בגיל 14 לחיים גולדשמיד, תושב הַמֶלן, וחיה אתו בעיר מולדתו. בעלה היה סוחר מוכשר ואף היא לקחה חבל בעסקיו המרובים, שכללו מסחר בזהב, פנינים ומרגליות. אחרי מות בעלה (תמ"ט, 1689) המשיכה גליקל בעסקיו, אף הרחיבה אותם ביסדה בית-חרושת לגרבים. היא היתה אם מסורה לבניה; משנים עשר בנים נשארו בחיים שמונה. בשנת (ת"ס-1700) עברה למץ אחרי שהתחתנה שנית, עם הבאנקאי לוי, שגם הוא מת לפניה. נפטרה בשנת (תפ"ד-1724). גליקל היתה אשה חכמה, מעשית ויראת השם. היא רכשה לה תהלה על ידי זכרונותיה המפורסמים שנכתבו על ידה באידיש. דוד קויפמן פירסם את כתב היד לראשונה באותיות עבריות בשנת תרנ"א (1898) עם מבוא מדעי. את ההוצאה הגרמנית הראשונה הכינה וערכה ברתה פפנהיים, 1910; מהדורה נבחרת הוציא א. פיילכנפלד בגרמנית, 1913; בפעם הרביעית הוציא הספר א. טפליץ בשנת 1929, עם תמונות והערות. ובתרגום עברי על-ידי א. ז. רבינוביץ יצא הספר בתל-אביב תרפ"ט („זכרונות גליקל"). „הזכרונות" הם מקור חשוב לתולדות יהודי האמבורג, יתירה מזו: הם מהווים אחת התמונות הנאמנות המלאות של החיים הפנימיים של היהודים שבאותו הדור. אשה דתית זו, בעלת עמדה ורמה רוחנית, העניקה לנו תיאור חי ומציאותי מהחיים המשפחתיים והכלכליים מאותו הזמן. מתוך הספר ניכר, שהיתה בקיאה בתנ"ך וגם ידעה לא מעט מהספרות התלמודית-הרבנית.

X. בתי דפוס באה"ו

שמואל זנוויל פופרט הדפיס בהאמבורג בשנת תע"ה (1715) ות"פ (1720) שני חבורים. הוא הקים בתפ"ז (1727) בית דפוס באלטונה, שהיה פעיל עד תצ"ו (1736). החל מתצ"ב (1732) אנו מוצאים את בית הדפוס של אפרים בן חיים הֶקשֶר שעלה על קודמו. שותפו וממשיכו היה אהרן בן אליהו הכהן, שהמשיך עד תפ"ו (1726). גם אברהם בן ישראל הלה הדפיס בין 1743-1747. על כולם עולה בגדולתו ר' יעקב עמדן, שהיה בעל דפוס בין 1745-1776. לרוב הוציא את ספריו הוא בהמבורג. התעניינו בדפוס העברי גם נוצרים. הוטר הוציא תנ"ך (86-1887), גיאורג רבנלין „כתר כהונה" לר' דוד כהן דה לרה (1668). מ-1668 מופיע תומס ר ו ז ה ובנו יוהאן (1718-1721). בוונדסבק ישב ישראל בן אברהם (1726-1733). אצלו הופיע „נחלת שמעוני" לשמעון פייזר. גם ישראל בן אֶנזל מנארול התיישב שם. בית הדפוס של האחים בונה באלטונה הגיע לפירסום רב ובו נדפסו מחזורים.

ביבליוגרפיה

א. עברית

יחזקאל דוקס: 1) אוה למושב; 2) חכמי אה"ו.

ב. לועזית

לתולדות הספרדים:

M. Grunwald, Portugiesengraeber auf deutscher Erde 1902.

A. Cassuto, Gedenkschrift d. portug.-jued. Gemeinde in Hamburg 1927.

id., Neue Funde aus d. aelteren Geschichte d. portug. Juden in Hbg. Zeitsch. f. Gesch. d. Jud. Deutschl. 1930-31.

I. Cassuto, Anmerk. Uebers. aus d. aeltest. Protokollbuechern. d. port.-jued. Gem., Hamburg. Jahrb. d. Jued. Literar. Gesellsch. VI ff.

Cecil Roth, New Light on the Marrano Community of Hamburg.

Reils, Zeitschr. Ver. of Hamburg. Geschichte II 380.

לתולדות האשכנזים:

M. M. Haarbleicher, Zwei Epochen aus d. Geschichte d. deutsch-Israel. Gem. in H.

Sutor, Darstellung d. Aufnahme d. ersten Juden in Hbg.

Ed. Duckesz, Geschichte u. Genealogie d. ersten Familien d. Hochdeutsch-Israel. Gem. in Hbg.

A. Feilchenfeld, Die aelteste Gesch. d. deutschen Juden in H.

M. Grunwald, Hamburgs deutsche Juden (1904).

Br. Tannenwald, Die rechtl Verhaeltnisse d. deutschen Juden in H. (1911).

Jos. Goldschmidt, Geschichte d. Talmud Tora Realschule in H. 1905.

S. Goldschmidt, Festschr. z. Jahrhundertfeier d. Beerdigungsbruderschaft d. Deutsch-Israel. Gem. in H, 1911.

Staatsarchiv Hamburg.

Staatsarchiv Schleswig.

G. Salomon, Kurzgefasste Geschichte d. neuen Isr. Tempels, 1844.

D. Leimdörfer, Festschr. z. hundertjaehrigen Bestehen d. Isr. Tempels zu H. 1918.

Victor, Die Emanzipation d. Juden in Schleswig Holstein.

D. Weigert. D. jüd. Bevölkerung i. H., Z. f. Demogr. xv.

Gonsirowski, D. Berufe d. Juden Hamburgs v. d. Einwanderung bis zur Emanzipation, 1927.

ועוד : ספרי תולדות ישראל מאת גרץ, דובנוב, אלבוגן והאנציקלופדיות.

ברוך שוחטמן

אודיסה

עיר זו, הנמל הראשון ברוסיה לפי גודל היצוא והשני לפי גודל היבוא, היתה עד המלחמה העולמית הקודמת העיר הרביעית במדינה לפי מספר אוכלוסיה והקהילה היהודית השניה לפי גדלה (הראשונה—ווארשה). אחרי המלחמה ועד שנות השלושים היתה אודיסה הקהילה הראשונה ברוסיה, וכעבור שנים מעטות השלישית (הראשונה והשניה: מוסקבה וֶלֶנינגרד). ואף־על־פי שהיתה אחת הערים הצעירות ברוסיה (נוסדה ב־22 לאבגוסט 1794) הצליחה אודיסה כעבור זמן מועט להימנות על הערים הרוסיות החשובות ולהתפרסם בפנים המדינה ומחוצה לה כ„פאריז הקטנה" וכ„פֶּנינה של הדרום". גם קהילת אודיסה תפסה במשך זמן קצר מקום נכבד בחייה של יהדות רוסיה כקהילה גדולה, עשירה ומשכילה, וכמרכז ציבורי תרבותי חשוב. צירוף של גורמים שונים הביא את העיר, ואתה את הקהילה היהודית שבה, למצב של פריחה, שהגיע לשיאו בתחילת המאה העשרים.

מצבה הגיאוגראפי המצויין של העיר; נמלה הטבעי הטוב; מאמציה של הממשלה הרוסית ליישב בזמן קצר ביותר את חבלי רוסיה החדשה (נובורוסיה), שקבלה מטורקיה בשנת 1791, ומתוך זה — דאגתה המיוחדת לפתוח עיר זו, הגדולה שבחבל ובמשך עשרות בשנים גם מרכזו האדמיניסטראטיבי (אודיסה היתה מקום מושבו של הגנראל־גובירנאטור של נובורוסיה); פעולתם המבורכת של מושלים כשרוניים ומתקדמים (רִישֶׁלְיֶה הידוע, שהיה אחר כך ראש ממשלת צרפת, הגראפים פַּאלֶן, וורוֹנצוֹב, סָטרוֹגַאנוֹב, הפרופיסור פִּירוֹגוֹב, ועוד) וזכות הפורטוֹפְּרַאנקוֹ, בלומר: הזכות לקבל סחורות מחוץ לארץ בלא מכס, שהוכרזה בשנת 1817 ועמדה בתקפה מ־1822 עד 1859—כל זה גרם לה לאודיסה שתגדל ותפרח. בהיותה מעונינת בפיתוחה המהיר של אודיסה, התיחסה הממשלה בסבלנות וגם באהדה לזרים בני עשרה עמים ומעלה, שהיו פעילים בבנין העיר (בעיקר יוונים ואיטלקים). אודיסה נעשתה המתווכת בין דרום רוסיה ומרכזה לבין מדינות חוץ לארץ, ודרך נמלה נשלחו לחוץ לארץ כשליש, ואחר כך כרבע, של התבואות של כל מדינת רוסיה.

העיר נוסדה בשנת 1794 (התקנ"ד), במקום שבו היה מבצר טורקי מימי הטאטארים בשם חג'י־ביי. עוד לפני ספה"נ נמצא סמוך למקום זה נמל Odyssos או Odyssosse, ומכאן שם העיר. היהודים היו בין מיסדיה, שכן נמצאו כבר בחג'י־ביי. אנו יודעים על מצבה עברית מי"ג ניסן תקצ"ג, היינו כשנה וחצי לפני ייסוד אודיסה. על גידולה המהיר של העיר והקהילה תעיד הטבלה הבאה.

טבלא 1: האוכלוסיה באודיסה מזמן הווסדה עד המלחמה העולמית השניה

שנה		האוכלוסיה הכללית	האוכלוסיה היהודית	אחוז היהודים	הערות
תקנ"ה	1795	2349	246	10.5	רק המספרים המסומנים
תקצ"א	1831	41700	6950	16.7	בנקודה – מבוססים על
תר"א	1841	–	8000	–	ספירה, שאר המספרים –
תרי"ד	1854	97000	17000	17.5	על חישובים.
•תרל"ג	1873	193513	51378	26.5	
•תרנ"ב	1892	340526	112235	33	
•תרנ"ז	1897	403815	139984	34.7	
תרס"ד	1904	499555	152364	30.5	
תרע"ד	1914	481500	165600	34.4	
תרע"ז	1917	461875	185000	40.1	הספירה משנת 1920
•תר"פ	1920	427831	190135	44.4	התקיימה באוגוסט; באפריל
תרפ"ג	1923	316762	130041	41.1	1920 היה מספר האוכלוסין
•תרפ"ו	1926	420862	153242	36.4	477000. כחמישים אלף איש
תר"ץ	1930	–	160000	–	עזבו את העיר תוך ארבעה
•תרצ"ט	1939	604213	180000	29.8	חדשים.

האוכלוסיה גדלה פי שנים כמעט בכל 20־25 שנה. הישוב היהודי גדל במהירות גדולה פי שלושה מזו של הישוב הכללי. בשנות 1795־1904 גדל הישוב הכללי פי 200 ויותר והיהודי פי 600 ויותר.

עד 1920 (תר"פ) היה האחוז של האוכלוסיה היהודית בדרך כלל במצב של עליה מתמדת מ־10.5% עד 44%. בשנת 1920 היו באודיסה הרבה פליטים יהודים, מה שהשפיע על הגדלת האחוז, ובעשרים השנים שלאחר כך הלך וירד האחוז מ־44.4 עד 29.8, האחוז הנמוך ביותר ב־50 השנים האחרונות, וזה בעיקר מפני שהמוני רוסים ואוקראינים התחילו לזרום לערים הגדולות. כשנתים אחרי יסוד העיר, בתקנ"ו, נוסדה „חברה קדישא", או כפי שנקראה „גמילות חסדים של אמת"; החברה נתחלקה לשני ענפים: ביקור חולים והעלאת נר־תמיד. באותה שנה נוסד באודיסה המאגיסטראט (בית המשפט) הראשון ובין חבריו הנבחרים נמצא גם יהודי, ר' מאיר אֶלמינוביץ, ובשנת תקנ"ט מוצאים אנו את היהודי טבל לזרוביץ כחבר („גלאַסני") של הנהלת העיריה. בשנה זו ישבו באודיסה לפי סימַרוקוב (בספרו הרוסי: מסע לקרים ולבסרביה) 312 יהודים, מהם 187 גברים. היה להם בית כנסת, שנודע בשם „בית הכנסת הגדול", אשר היה קיים עד שנסגר ע"י הממשלה הסוביטית. בתקס"ב נוסד

בית החולים היהודי, שבמשך הזמן יצאו לו מוניטין בעיר ובכל החבל. בתקס"ט הוזמן רבי יצחק מִבֶּנְדֶרי לרב באודיסה ולאחר מותו של הרב הראשון הזה (בתקע"ה) בא במקומו רבי דוד בר' מאיר כהנא (אבי זקנו של החוקר רבי דוד כהנא), שהיה שולחני עשיר ושימש ברבנות שלא על מנת לקבל פרס, עד נפלו בתקפ"א בפרעות הראשונות ביהודי אודיסה. בשנות תק"ף–תק"ץ התחילה הגירה גדולה לאודיסה של יהודי גאליציה, ובעיקר מעיר הגבול ברודי, ומכאן כינויים – ה„ברודיים" (די בראדער). הם הכניסו יסוד אירופי־תרבותי לתוך חיי העיר והקהילה. אנשים משכילים ובעלי מרץ אלה, שהכירו את החיים במערב אירופה ושרבים מהם היו באנקאים וסוחרים ועמדו בקשרים עם חוגי המסחר בפטרבורג, ברודי וּבֶּרְדִיטשֶב (מרכז חשוב בזמן ההוא), פיתחו באודיסה את ענף הבאנקאות ואת המסחר הגדול; הם גם פתחו בתי־ספר לנערים ולנערות מישראל, מהראשונים ממין זה ברוסיה, והקימו (בשנת ת"ר) את בית הכנסת הברודיי הידוע לתהילה. שנות הששים למאה הי"ט, הן שנות תר"ך־תר"ל, היו שנות עליה גדולה לאודיסה העיר ולקהילתה היהודית במיוחד. השנים – ראשית ימי מלכותו של אלכסנדר השני, „תקופת הריפורמות הגדולות" וההתעוררות הכלכלית והתרבותית אחרי מפלת רוסיה במלחמת קרים. אודיסה נהנתה במיוחד מבנין הרכבות בדרום מערב רוסיה. במאי 1863 התחיל בנין הרכבת אודיסה־בֶּלָטָה ובשנת 1856 האריכו את הקו עד חארקוב, אחר כך קשרו את אודיסה ברכבת גם עם קיוב. אודיסה חוברה עם מקומות רחוקים ברוסיה וגם עם רומניה – בוקובינה ונמלה שימש חבלי מדינה מרוחקים יותר. ואמנם, בעשר השנים 1862־1872 גדל מחזור הנמל פי שלושה. המסחר הגדול בעיר עבר ברובו לידי יהודים. מספר היהודים בעיר גדל בשנות 1853־1872 (תרי"ג–תרל"ב) פי שלושה, מ־17 אלף ל־51 אלף. בשנים אלו נוסדה באודיסה גם עתונות יהודית בשלוש לשונות (עברית, אידיש ורוסית), הוקמו האגודות המקצועיות היהודיות הגדולות (חברת עוזרי המסחר היהודים וחברת המורים היהודיים) ונוסד סניף מקומי של חברת מפיצי השכלה, שפעל הרבה וריכז סביבו כוחות תרבותיים חשובים. כארבעים שנה, עד התחלת המלחמה הרוסית־יאפאנית (ב־1904) נמשכה באופן כללי העליה (היו גם באמצע שנה־שנתיים של ירידה). המלחמה היאפאנית פגעה קשה באודיסה בכלל וביהודיה בפרט. הפסקת החיבור הימי עם המזרח הרחוק, המשבר הכלכלי שהתחיל אז והחריף בשל המהפכה והפרעות, ידה הקשה של הממשלה הצארית, שהחליטה ל„רסן ולהכניע" את אודיסה, אשר נחשבה בחוגי השלטון כעיר מהפכנית־יהודית, ושלחה לשם מושלים ריאקציוניים אנטישמיים (מבין אלה התפרסם שר העיר ובאופן זמני גם גנרל־גוברנאטור צבאי, א. נ. טולמצ'וב, שרדף את היהודים בכל האמצעים שברשותו) – כל אלה החמירו את המצב. המלחמה העולמית הראשונה פגעה עוד יותר באודיסה. הפסקת החיבור הימי עם חו"ל לרגל סגירת הַדַּרְדָּנֶלִים, צמצום גדול במחזור הנמל, שאפשר היה להשתמש בו רק לחיבור עם הנמלים הרוסיים של הים השחור, קריעת בסרביה ששימשה מערופיה חשובה בשביל אודיסה–

גרמו לירידתה של העיר. המהפכה השניה ומלחמת האזרחים זעזעו את יסודות חייה של המדינה כולה, ובפרט של היהודים, בשל המבנה המקצועי שלהם המיוחד במינו. ובשנות 1914-1922 (תרע"ד-תרפ"ב) מראה התנועה הטבעית של האוכלוסיה היהודית באודיסה גרעון גדול, כפי שיש לראות מטבלא 2.

טבלא 2: התנועה הטבעית של האוכלוסיה היהודית באודיסה בשנות תרס"א-תרפ"ה

השנים		לידות	מיתות	עודף (או גרעון)
בתקופה שלפני המלחמה העולמית הראשונה	1901	4900	3316	1584
	1902	5207	3229	1978
	1903	5419	3614	1805
	1904	5218	3834	1384
	1905	3984	4209	— 225
	1906	3785	3081	704
	1907	3661	3001	660
	1908	3706	2959	747
	1909	3061	3435	— 374
	1910	3507	2868	639
	1911	3466	2841	625
	1912	3449	2721	728
	1913	3171	3021	150
	ס"ה	52534	42129	10405
בשנות המלחמה העולמית הראשונה	1914	3208	2757	451
	1915	2537	2977	— 440
	1916	2377	3200	— 823
	1917	2180	3678	— 1498
	ס"ה	10302	12612	— 2310
בשנות המהפכה ומלחמת האזרחים, הרעב והמגפות	1918	3268	4219	— 951
	1919	2412	7948	— 5536
	1920	2062	6338	— 4276
	1921	1830	7264	— 5434
	1922	1114	21956	— 20842
	ס"ה	10686	47725	— 37039
בשנים שלאחרי המהפכה	1923	2602	1529	1073
	1924	4166	1224	2942
	1925	3713	1288	2425
	ס"ה	10481	4041	6440
ס"ה בשנות תרס"א-תרפ"ה (1901-1925)		84003	106597	— 22504

י. לשצ׳ינסקי עושה קוֹרֶקציה למספרים האלה הלקוחים מן המספרים הרשמיים על הילודים והמתים היהודיים. בשנים אחדות שונה מספר הילדים והילדות באופן ניכר מן הפרופורציה הבינונית הרגילה שנקבעה לגבי התלודה היהודית ברוסיה: 106 ילדים על 100 ילדות, והוא משער שזה בא מפני שלא כל הילדות שנולדו נרשמו. הקורלציה שלו מגדילה את ה„עודף" בתקופה הראשונה ב־1542 ומקטינה את הגרעון בתקופה השלישית ב־1323.

בשנות תרפ״ג־תרפ״ה (1923־1925) היתה התמותה קטנה. אבל יש לזכור שאחרי שנים של מגיפות או רעב, שבהן התמותה גדולה מאוד, היא יורדת תמיד במדה רבה. זקנים, תשושי כוח וחולים, שהיו צפויים למיתה בשנים הקרובות, אינם יכולים להחזיק מעמד בשנות מגיפה ורעב וזה גורם להקטנה זמנית של התמותה בשנים הבאות אחריהן וכעבור שנים מעטות המצב שב לקדמותו.

המצב הכלכלי

הפרנסות העיקריות של היהודים בתקופה הראשונה היו: מסחר, בעיקר זעיר (המסחר הגדול היה בידי היוונים והאיטלקים); מסחר התבואות, בעיקר סרסרות ותיווך בין מוכרי התבואה בכפרים וערי השדה לבין הפירמות הגדולות ליצוא; חלפנות; חנויות מכולת וטֶכסטיל; מלאכה. היו ביניהם גם אילו סוחרים גדולים. ברשימת הסוחרים מן ה„גילדה" הראשונה מ־31.1.1800 אין אף יהודי אחד, אבל יש לנו ידיעה משנת 1801 (תקס״א) על שני סוחרים יהודים גדולים: אברהם פרץ (אביו של הדיקבריסט פרץ ואבי זקנו של מזכיר הממלכה ברוסיה) ושטיגליץ, שהחזיקו באודיסה מחסנים גדולים של מלח. בשנת 1819 (תקע״ט) חי באודיסה סוחר יהודי גדול בשם בלנק, שעסק בקבלנות ולא סיפק את כל הארג שהתחייב להמציא לממשלה לפי החוזה ונשאר חייב לה בשנת 1820 (תקפ״א) 15.000 ארשין (כ־25000 מטר). ב„דומה" העירונית (הנהלת העיר) היה חבר יהודי, סוחר מן ה„גילדה" הראשונה, בשם עמנואל תמר. בשנת 1825 (תקפ״ה) נוסד באודיסה בית־מסחר גדול ליצוא של גורביץ שהתקיים עד 1894 (תקנ״ד) ואח״כ גם של רפאלוביץ ואפרתי. בשנת 1854 (תקי״ד) היו באודיסה 7 סוחרים יהודים מן ה„גילדה" הראשונה, 28 – מן ה„גילדה" השניה, 442 מן „הגילדה" השלישית, 29 סרסורי הבורסה, 20 סרסורים מתווכים מושבעים, 6 נוטריונים, 4 עורכי־דין, 12 רופאים, סרסור באנקאי אחד וסרסור ימי אחד. הסופר טרנופול מתאונן על חיי הבזבוז של המעמד הבינוני ומציין את חוסר היציבות במסחר היהודי, שהיה תלוי בעיקרו ביצוא ובמצב בשווקי חוץ. ידיעות מעובדות יותר יש משנות התשעים למאה הי״ט (תרנ״ב–תרנ״ז). ראה טבלא 3.

לפיה יוצא, שאחוז העוסקים במסחר אצל היהודים גדול פי שלושה מאשר אצל הלא־יהודים; אחוז העוסקים בתעשיה גדול בשמינית (או ברבע) מאשר אצל הלא־יהודים, לעומת זה קטן פי שנים אחוז בעלי אומנויות חפשיות

ושל העובדים בהובלה ובעבודה פשוטה ושרות. בחמש השנים 1892–1897 (תרנ"ב–תרנ"ז) ירד אחוז היהודים העוסקים במסחר ועלה אחוזם בתעשיה.

טבלא 3: יהודי אודיסה לפי משלוח ידם

משלוח יד	1892 – תרנ"ב			1897 – תרנ"ז		
	ס"ה	%	האחוז בין הלא יהודים	ס"ה	%	האחוז בין הלא יהודים
מסחר	14839	34.4	12.1	15.614	32.8	10.4
תעשיה	15008	34.9	30.4	18.446	38.7	31.5
אומנויות חפשיות	2812	6.5	12.2	1747	3.7	7.2
עבודות הובלה	1076	2.5	6.9	1705	3.6	7.8
עבודה פשוטה ושרות	6627	15.4	27.7	6882	14.4	31.4
סוגים אחרים	2723	6.3	10.7	3247	6.8	11.7
ס"ה	43085	100	100	47641	100	100

בשנות 1910–1911 (תר"ע–תרע"א) היו שייכים ליהודים 43% מבתי־החרושת באודיסה (155 מהסכום הכללי 359), ובהם עבדו 5600 פועלים (רובם ככולם לא־יהודים) מהסכום הכללי של 18,700 פועלי תעשיה. היהודים הרבו לעסוק בתעשית הניר והטפיטים ובטחנות־הקמח היו הם השליטים. גדול יותר היה אחוזם בבתי־המלאכה. 63% מכל בתי־המלאכה היו שייכים ליהודים (888־1410). מבתי־המסחר הגדולים היו שייכים ליהודים 1110, שהיוו 51%; מבתי־המסחר הזעירים 3661 (56%). גדול מאוד היה חלקם במסחר התבואות. מ–55 בתי־מסחר ליצוא היו בידי היהודים 46 (81.8%), שהוציאו לחו"ל 89.2% של כל התבואות, אשר יצאו מנמל אודיסה (67 מיליון פוד מהסכום הכללי 75 מיליון פוד *. בין הרופאים היו 50% יהודים ובין עורכי־הדין אחוז קצת גדול יותר. סוחרים יהודים מה„גילדה" הראשונה היו 30 (מהמספר הכללי של 39), מה„גילדה" השניה – 374 (מהמספר הכללי 474), ב־75% של הבאנקים (13 – 18) היו היהודים מנהלים ראשיים או חברי ההנהלה.

אבל צריך לציין שרמת החיים של ההמון היהודי היתה נמוכה. רבבות יהודים (כמעט שליש הישוב היהודי באודיסה) היו פונים בשביל קבלת „מעות־חטין" (כסף לקנית מצות). בתעשית הבגדים היתה נוהגת גם „שיטת־היזע".

עם המהפכה הרוסית השניה (באודיסה הוקם השלטון הסוביטי באופן קבוע רק ב–7.2.1920) חלו שינויים יסודיים בפרנסות גם באודיסה. חבלי ההסתגלות היו קשים במיוחד ליהודי אודיסה, שכן גדול היה ביניהם אחוז הסוחרים, וגם לא היה להם קשר עם הכפרים. הם עברו בהמוניהם למשרות סוביטיות, ביחוד לאלו הקרובות למקצוע המסחר (חנויות, קיאופרטיבים), ל„אַרְטֶלים" של בעלי־מלאכה, וגם למפעלי התעשיה. בשנות ה„נֶפ" (המדיניות

* פוד הוא קצת יותר מ־16 קילו.

הכלכלית החדשה, שהתירה במדה ניכרת את הסחר הפרטי) עסקו הרבה יהודים במסחר. אכן קליטת היהודים במקומות העבודה הנ"ל היתה לפי ה„פליטה", לפי הקצב של איבוד פרנסותיהם הקודמות. בשנת 1930 קבעה (לפי העתון „עמעס", מ–13.5.1930) ועדה בין־משרדית בת־סמך, מתוך חישוביה, שבאודיסה יש עודף יהודי של 30 אלף איש בעלי כושר עבודה ומהם לא נרשמו בלשכת העבודה אלא 12 אלף איש, ז. א. רק 40%, בעוד שמה„עודף" הלא־יהודי היו רשומים בלשכה כ–90%. מספר היהודים משוללי זכות ההרשמה בלשכה, כלומר משוללי זכות־בחירה וזכויות אחרות, היה גדול פי ששה ממספרם אצל הלא יהודים, אף כי היהודים לא היוו אלא כשליש מאוכלוסי העיר (מלבד זאת סיפקה אודיסה, כמו ערים גדולות אחרות, חומר אנושי רב גם להגירה וגם לתעשיה). פירושו של המספר הנ"ל הוא, שבס"ה (יחד עם בני המשפחה „התלויים") הגיע ה„עודף" היהודי ל–70–90 אלף איש. היינו 45–50 אחוז של יהודי אודיסה היו מחוסרי פרנסה, וב- 1928 (תרפ"ח) היה האחוז גדול יותר. בשנת 1933 (תרצ"ג) היו באודיסה 20 אלף פועלים יהודיים, מהם עבדו בתעשיה כבדה כ–4000 וחמשה עשר אלף פקידים. בחנויות ממלכתיות ובקואופראטיבים עבדו כמעט רק יהודים, גדול היה גם מספרם באדמיניסטראציה, במועצה ובמשטרה.

החיים הרוחניים והחברתיים

אודיסה הצעירה, העליזה ואוהבת החיים, העיר רבת העמים, לא היתה מושרשת במסורת. עברו עשרות שנים עד שהתחילה להווצר בה מעין מסורת, לעיר יצאו מוניטין של עיר חפשית־אפיקורסית. לפי הפתגם העממי – „שבעה מיל סביב לאודיסה בוער הגיהנום". גם לילינבלום, שבא לאודיסה בתר"ל. התאונן, שזוהי „עיר המסחר והמעשה, שהחירות שלה היא–הפקרות ושארלאטאניזמוס והחופש הוא גר יליד המסחר ואהבת התענוגים". יש גם ברוסית ביטוי של ביטול כלפי אודיסה: אודיסה החטה־אית (ז. א. שמתעניינת אך ורק בחטה). אבל למעשה נעשתה אודיסה במשך זמן קצר לאחד המרכזים הציבוריים והתרבותיים החשובים במדינה כולה וביהדות רוסיה במיוחד. כמעט כל הזרמים בספרות ישראל ובמחשבתו הכו שרשים עמוקים בעיר זו, ומכאן השפיעו על חלקים גדולים של יהדות רוסיה: ההשכלה בלבושה הגרמני ואח"כ הרוסי, התנועה הסוציאליסטית הכללית והיהודית, חבת־ציון, הציונות המדינית, ההגנה, החלוץ, הספרות העברית, הרוסית־יהודית ובמקצת גם זו שב„אידיש" המדוברת – לכולם שימשה 'אודיסה מרכז ולפעמים גם עריסה.

15 שנה לפני המלחמה מסביב להשכלה ברוסיה בימי אוברוב־לילינטאל – הוקם באודיסה בית־ספר מודרני לילדי ישראל (בשנת תקפ"ו 1826) והדחיפה לכך באה מבפנים: 66 נכבדי העדה הגישו בקשה מתאימה לגנראל־גוברנאטור גראף פּאָלן, שנתן את הרשיון על אף פעולות נגדיות של החרדים. בי"ס זה–מן הראשונים מסוג זה ברוסיה (קדם לו רק זה שבאומן) – שימש דוגמה כלפי פנים וכלפי חוץ; גם הקיסר ניקולאי, שהופיע כדואג להשכלת היהודים, ביקר בו בהיותו

באודיסה ב־1837. מנהלו הראשון היה זיטנפלד ואחד מן המורים בו היה ר׳ שמחה פינסקר (אביו של י. ל. פינסקר). בשנה הראשונה הגיע מספר התלמידים ל־200 והוא עלה אח״כ. ב־1828 (תקפ״ח), אחרי מות זיטנפלד, הוזמן כמנהל בצלאל שטרן מטארנופול שבגאליציה (תלמידו של י. פרל ועסקן ידוע של ההשכלה ברוסיה במשך 25 שנה עד מותו בתרי״ג). בשנת תר״ה (1845) היה הוא אחד מארבעת באי־כוחה של יהדות רוסיה בועדת הרבנים, שכונסה ע״י הממשלה לשם דיון בשאלות יהודיות. בשנת תקצ״ח (1838) הגיע תקציב בית־הספר לסכום של 29000 רובל אסיגנציות ומשכורת המורים היתה גבוהה מזו של הפרופיסורים בליציאום רישליה באודיסה. בשנת תקצ״ה (1835) נפתח גם בי״ס כזה לנערות, בסתו תר״ב (1842) ביקר לילינטאל באודיסה ונתקבל בכבוד רב ע״י המונים. הוא גם השתתף באסיפת 400 נכבדי הקהילה. לפי עצתו פנו הללו בבקשה לר״מ מונטיפיורי ולכרמיה שיענו להזמנת אוברוב־לילינטאל ויבואו להשתתף בועדת הרבנים. כן פנו לגנראל־גוברנאטור של אודיסה, הנסיך וורונצוב, בתזכיר, ש„יש להתאים את מצבם האזרחי של היהודים למצבם התרבותי שעלה״. המושל הבטיח את עזרתו וקיים את זה בפועל. בינתים התקדמה ההתבוללות באודיסה. „בכל רוסיה אודיסה היא היחידה, שבה משתדלים היהודים להיות אירופיים גמורים. באפני החיים, בחינוך הבנים אנו נוטשים את הלאומיות, שאין לה תקומה, ואנו מחקים בהצלחה את יתר בני ארצנו״ (מ. רפאלוביץ בעתון „אודיסה וויסטניק״, 1841). בתרי״ג (1853) היו באודיסה 1908 מתלמדים יהודים, מהם 1093 בחדרים. שנות תר״כ־תר״ל היו באודיסה לא רק שנות שגשוג כלכלי אלא גם של פעולה רבה ועניפה בשדה החינוך והציבוריות. בתרכ״ד (1864) הוקם בי״ס יהודי ללימוד מלאכות („טרוד״ – עבודה); בתרע״ב הגיע תקציבו לסכום של 36 אלף רו״כ ולמדו בו 212 תלמידים. בתרכ״ו נפתחה ישיבה שלימדו בה במקצת גם לימודים כלליים (בין תלמידיה היו סלושץ, בן־עמי, רבניצקי, וקלוזנר). בתרכ״ח נפתח בית־יתומים, שהיתה לו גם חווה חקלאית על יד העיר בשביל חניכי המוסד. בתרכ״ב נוסדה חברת עוזרי המסחר היהודיים. ובתרכ״ו נוסדה חברה לעזרה הדדית של המורים היהודיים (לנוצרים, היו באודיסה ארגונים מקצועיים משלהם). שנה לפני כן נפתחה אוניברסיטה באודיסה (בלא פקולטה לרפואה, שנוסדה רק ב־1900). ב־1876 (תרל״ו) למדו בה רק 20 יהודים (6.1%), ב־1886 (תרמ״ו) הגיע מספרם ל־176 (30%), וב־1909 (תרס״ט) ל־744 (24.2%). האחוז הקטן ביותר של היהודים היה ב־1901 (תרס״א): 13.3% – 182 סטודנטים. בפקודות המיניסטר משנת 1887 נקבע אחוז היהודים באוניברסיטה זו ל־10, אבל למעשה היה אחוזם גדול יותר. אגב, באוניברסיטה זאת שימשו בתקופת שני הצארים האחרונים – 4 דוצנטים יהודים (3 בפאקולטה המתימטית: הוכמן, כגן ושטינובסקי, ואחד ברפואה: יעקב ברד״ח, בנו של הבלשן העברי ברד״ח), וכמעט כולם מלאו תפקיד של פרופיסורים. אחרי המהפכה הסוביטית הגיע אחוזם של היהודים ל־40%, אבל בשנים האחרונות, עם זרימת אנשי הכפר אל העיר, ירד האחוז. באותה שנה, תרכ״ה, נפתח סניף של חברת

מפיצי השכלה בין יהודי רוסיה. כפעולה עיקרית נקבעה הפצת השפה הרוסית ביניהם באופן שזו תיהפך לשפתם הלאומית. בין שלושת חברי ועדת התכנית היה גם ד"ר פינסקר. בשנת תרנ"ג (1893) היו באודיסה 7182 תלמידים יהודים, מהם: באוניברסיטה – 92 (18.7%); בבתי ספר תיכוניים, ממשלתיים וציבוריים 1263, בחדרים – 950. בשנות החמשים והששים (למאה הז' למספרנו) נוסדו כמה בתי־ספר תיכוניים יהודיים עם זכויות, שהיו סגורים בשבתות. החשובים ביניהם: בי"ס תיכוני למסחר של הדוצנט הוכמן (נפתח בתרנ"ח), הגימנסיה לנערים של איגיליצקי־רפפורט (תרס"ג) והגימנסיה לנערות של ת. ז'בוטינסקי־קופ, שבה ניתן חינוך לאומי־ציוני. באודיסה התקיים גם במשך שנים רבות, עד סגירתו ע"י השלטון הסובייטי, בית ספר עממי לאומי־ציוני לפי רוחו ותכניתו. ביה"ס שנמצא במולדַבַנקה (פרבר העניים) ונקרא רשמית „בי"ס של ד"ר יעקב לנדסמן" (עסקן ציוני, בעיקר בשדה ההשכלה), עמד תחת פיקוחו של לנדסמן ונתמך ע"י „מפיצי ההשכלה". בתחילת המאה העשרים התקיים במשך שנים אחדות חדר מתוקן לאומי־ציוני, שהורו בו ביאליק וש. בן־ציון. בתרס"ה נתאשרה תכנית חדשה של הישיבה, שהפכה לבית מדרש גבוה, ורבי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) נתמנה רשמית לראש הישיבה. בין מורי המוסד היו ביאליק וד"ר קלוזנר. לאחר שטשרנוביץ עזב את רוסיה – שימש ראש ישיבה ד"ר ישראל רבין, ומתרע"ה עד סגירתה ע"י הבולשביקים (בתרע"ט) – הרב שמחה אסף. על יד הישיבה היתה גם ספריה (ע"ש ביאליק), שהתרחבה מאוד בתקופתו של הרב אסף (משלושת אלפים לעשרת אלפים ספר). בתרע"ה עבר מוארשה לאודיסה בית־המדרש העברי לגננות של ר' יחיאל הלפרין (שהוציא וערך, תחילה יחד עם י. אלתרמן ואח"כ לבדו, את העתון „הגינה" לעניני גני־הילדים, בתרע"ח ותר"פ באודיסה ואח"כ בירושלים), ובתרע"ו הוקם בית־מדרש עברי למורים שבראשו הועמד ד"ר יוסף מוהליבר. בשניהם לימדו טובי המורים והסופרים. בתרפ"ו למדו באודיסה 8700 תלמידים בב"ס רוסיים, ו־2445 ב„אידיש"אים, ז. א. 22%, אח"כ הגיע מספרם ל־30%. באודיסה הוקם תכניון פדגוגי אידישאי ומכון חקלאי ליהודים. גם בי"ס מפלגתי סובייטי, אבל אחוז דוברי אידיש הלך וירד: 94,5% בתרנ"ב, 89,5 בתרנ"ז. בתרפ"ו היה אחוז דוברי אידיש באוקראינה – 72, בין הפרוליטאריון – רק 58%, ובאודיסה ודאי לא עלה האחוז על האחוז הממוצע במדינה. באודיסה היו גם ספריות גדולות של מוסדות יהודיים: של עוזרי חברת המסחר (נוסדה 1875) עם מחלקה עברית. הקטלוג העברי שסודר ע"י ז. קוטליאר (אודיסה, תרס"ד) בהשגחתם של דובנוב ואחד העם, כולל 3000 שמות, אח"כ הגיע המספר ל־5000; בס"ה היו בספריה כ־30 אלף ספרים. כן יש לציין את הספריות של חברות סוכני המסחר ושל מפיצי ההשכלה.

מוסדות הקהילה היו מתנהלים ע"י עסקנים ציבוריים (רבים מהם מעסקני הסניף של מפיצי ההשכלה) בעיקר מתוך המשכילים המדופלמים והסוחרים הנכבדים. נקבע גם מעין מוסד מרכזי: מועצת היהודים האמידים והקבועים. אחרי מהפכת 1905 הוקם מוסד חדש: מועצת גבאי בתי־הכנסיות. כעבור

כמה שנים הוקמה ועדת העשרים (שכללה באי־כוח של שני הגופים הנ"ל). היו גם הרבה „מניינים" בלתי רשומים, שאחרי המלחמה אמדו את מספרם ליותר ממאה. בשנת תר"כ החליטה קהילת אודיסה להזמין בתור רב ציבורי („רב מטעם") את ד"ר שמעון אריה שוואבאכר, יליד ווירטמברג, ששימש כרב בלאנדסברג. הגנראל־גוברנאטור גראף סטרוגנוב אישר את בחירתו של נתין זר כרב, והרב שוואבאכר שימש ברבנות במשך 28 שנה ורבות פעל לטובת הקהילה (הוא היה מטיף בגרמנית). אחריו שימש שנתים כרב המלומד חיים יונה גורלנד (חיו"ג). אחרי מותו (תר"ן) לא היה באודיסה רב נבחר. היה רק מ"מ של הרב. ולמשרה זו נתמנו זה אחר זה סגני הרב: אייכנבלד, פומראנץ, ד"ר קרֶפס וד"ר אבינוביצקי. השתדלויות היהודים לא השיגו אלא קביעת בחירות בשנת תרס"ג, שנגמרו בנצחון שלם של המועמדים הציוניים: לרב נבחר זאב טיומקין ולסגניו – אבינוביצקי, הרב חיים טשרנוביץ והסופר ש. א. פן. ברם הבחירות לא אושרו ורק הסגנים הנבחרים נתמנו כממלאי מקום סגני הרב. לאחר מהפכת פברואר (1917) הוקמה קהילה, שנתפלגה לשלושה אגפים כמעט שווים: 1) הציונים, 2) הגוש השמאלי (בונד, פועלי־ציון, מפלגת הפאראייניגטע – ס"ס), 3) אגודת ישראל, מפלגה עממית מיסודו של דובנוב, וקבוצה עממית מיסודו של ווינבר. נבחרה נשיאות בת שלושה (משום שאף אחד מן המועמדים לא הצליח להבחר לנשיא הקהילה): ד"ר יוסף מוהליבר, ס. לזרוביץ' וג. א. לוריה (ציוני, קבוצה עממית, בונדאי). לראש הנהלת הקהילה נבחר ד"ר מיכאל שוואַרצמאן (ציוני). הקהילה חוסלה ע"י הבולשביקים.

הכנסות ממכס־הבשר (מס הקורובקה) היו בשנת 1854 – 26900 רובל, בשנת 1893 – 114,000 רובל ובשנת 1910 – כ—300.000 רובל. בתרי"ג היו בעיר 4 בתי־כנסיות ו– 34 בתי־תפילה, בתרע"א – 49. (במספר זה לא נכללו הרבה מניינים שלא היו רשומים ולא נתקיימו בקביעות). החשובים ביניהם: ביהכ"נ הגדול שנזכר למעלה, בית־כנסת של הברודיים (נוסד בת"ר), שבו שימש חזן שנים רבות ניסן בלומנטאל („בעלזער"), ומשנת תרנ"ב עד תרפ"א–פנחס מינקובסקי הידוע ומנצח המקהלה–חברו דוד נובקובסקי; בית הכנסת החדש („שֵׁשנִי", נוסד בתרמ"ז) ובית כנסת ציוני „יבנה" (נוסד בתרנ"ט לערך), שעל מיסדיו והגבאים שלו נמנה הסופר לוינסקי. בבית הכנסת הברודי הוכנס עוגב (תרס"ט) ונתקבלו נשים למקהלה (בשנת תרע"ח), מה שעורר התנגדות מצד חלק מן המתפללים בו (ביניהם אוסישקין וביאליק) שעזבוהו. לפי זכרונות מינקובסקי תפסה קהילת אודיסה את המקום הראשון ברוסיה בשטח הנגינה והשירה בקודש, חוץ מהנ"ל שימשו כחזנים בצלאל שולזינגר האודיסאי, פיצ'י האודיסאי (יהושע אברסי), ברמן, רזומני, שטיינברג וד. רויטמן. הבולשביקים התחילו לסגור בתי־כנסיות אחדים, אחר כך הגבירו את פעולתם זו עד שבשנת תרצ"ח לא נשארו בכל העיר אלא שני בתי־כנסיות, ש„חוקיותם" היתה מוטלת בספק.

הבחירות לפארלאמנטים הרוסיים היו פעמים מספר די סוערות ועוררו ענין בתוך יהדות רוסיה כולה. הבוחרים היהודיים, שהיוו אחוז גדול בין כל הבוחרים

ורוב בין הבוחרים המתקדמים, יכלו להעביר ציר יהודי ל„דומה" הממלכתית, אבל הדבר נכשל, פעם בשל הפרעות מבחוץ ובעיקר בשל התנגדות אקטיבית ופאסיבית מבפנים. לשלוש ה„דומות" הראשונות (1906–1912) נבחרו צירים מתקדמים (ב–1910 נבחר בבחירת משנה ציר ימני אחד), ל„דומה" הרביעית (1912) נבחרו שני צירים ימניים, בשל ההפרעות, שגבלו עם זיופים, מצד מוסדות הממשלה. ל„דומה" השניה (1907) נבחר מומר עורך־הדין אוסיפ פֶרגַמֶנט; אוסישקין, שהיה בין הבוררים, יצא במחאות חריפות נגד בחירת מומרים ואירגן התנגדות שנכשלה בשל התנהגותם של בוררים יהודים אחדים, שברגע האחרון שינו את דעתם ולא קיימו את הבטחתם. חדשים אחדים אחרי כן, בבחירות ל„דומה" השלישית, הוצג כמועמד ציוני ז. ז'בוטינסקי, אשר לא נבחר לרגל התנגדותם העצומה של המתבוללים והשמאל (מועצת גבאי בתי־הכנסיות תמכה בו). הוא הוצע שוב בבחירות ל„דומה" הרביעית והחלה תעמולה לטובתו בעתונות, שבה השתתפו גם סופרים ועסקנים נוצריים. אבל כשהתבררה הסכנה מצד הימין החליט המרכז הציוני להסיר את מועמדותו של ז'בוטינסקי, כדי למנוע אשמה בפירוד הכוחות המתקדמים. בבחירות־המשנה בסתיו 1909 נבחר ל„דומה" השלישית יהודי, עורך־הדין ארקדי ברודסקי, אולם שר העיר האנטישמי טולמצ'וב מצא אמתלה לערער על הבחירה: נבחר א ר ק ד י ברודסקי ואילו עורך־הדין ברודסקי רשום בתעודת הלידה בשם אהרן וקודם שועדת ה„דומה" החליטה בענין זה הגיש ברודסקי את התפטרותו. לעומת זה זכו יהודי אודיסה במקום במועצה הממלכתית („הבית העליון" של הפארלאמנט הרוסי). בשנת 1916 נבחר באסיפת הבוחרים ממוסדות המסחר והתעשיה ברוסיה העסקן הציבורי והנדבן המהנדס צבי (גריגורי) ווינשטיין מאודיסה כחבר המועצה. רק בבחירות לאסיפה המיסדת (שפוזרה בישיבתה הראשונה) בסוף 1917 נבחרו שני צירים מרשימת ה„גוש היהודי", שאורגן על ידי הציונים והם עורך הדין המפורסם גרוזנברג (שבינתים נתמנה על־ידי הממשלה הזמנית לסינאטור) וזאב טיומקין, כמובן נבחרו גם יהודים ברשימות של מפלגות רוסיות כלליות.

בעירית אודיסה היו הנבחרים היהודים פעילים, ואחד מהם, הסופר הרוסי־יהודי יוסף רבינוביץ, שימש כחבר הועדה לעיבוד תקנות חדשות של הנהלת העיריה (נתמנה ב–1859) ואחר־כך (ב–1863) כחבר הועדה להגשמת התקנות החדשות שנקבעו. משנת 1892 (תרנ"ב) נשללה מיהודי רוסיה הזכות להשתתף בבחירות למועצות עירוניות. במועצות השתתפו יהודים במספר שלא עלה על 10% ממספר נבחרי המועצה וגם אלה רק לפי מינוי הממשלה.

במועצות העיריה עד שנת 1892, כשנכנסו לתקפן הגבלות גדולות ליהודים, ניכרת היתה השפעתן של היהודים. בהנהלת העיריה שהורכבה בשנת 1873 השתתפו שני יהודים כחברים (ממספר הכולל של 6) וגם הסופר עמנואל סולובייצ'יק (מי שהיה עורך השבועון הרוסי־יהודי „דין") ואברהם ברודסקי, נדבן ידוע. הוא היה פעיל בהנהלת המשק העירוני. בשנות השמונים של המאה הי"ט הצטיין בפעולותיו הבאנקאי חארי, שהיה מנהל מחלקת הכספים של עיריית אודיסה.

במשך 25 שנה שפעל חוק העיריות של 1892 עם הגבלותיו הגדולות ליהודים לא השתתפו במועצות העיריה (ה„דומה" העירונית) אלא 6–8 יהודים (מספר הכללי של חברי מועצת העיריה היה 72–80). את החברים היהודיים של העיריה היתה, כאמור, ממנה הממשלה. על פי רוב היו ממונים אלה לא מתוך עסקני הציבור, אלא מתוך המקורבים לשלטונות. אבל לעתים היתה הממשלה מתחשבת עם העדה היהודית וצרכיה והיתה ממנה גם עסקנים ציבוריים או לפחות אנשים אהודים על הציבור היהודי. בזמנים שונים שימשו כחברי העיריה הרופאים הנודעים שהיו גם מרצים באוניברסיטה: יעקב בָּרַדָּח ובּוּכְשְׁטַב, הבאנקאים והנדבנים: ז. אשכנזי, י. חיות, ג. וינשטין (מי שנבחר אחר כך לחבר המועצה הממלכתית, ה„בית העליון" ברוסיה והיה שם היהודי היחידי), עורך הדין והמלומד הידוע ה. פ. בְּלוּמֶנְפֶלְד (שאחרי מהפכת פברואר 1917 נתמנה לסינאטור, ז. א. לחבר המוסד העליון לפירוש חוקים ולהשגחה על מוסדות הממשלה מבחינת חוקיות פעולתם. סך הכל מנתה אז הממשלה הזמנית 4 יהודים לסינאטורים; שלושת הנשארים: וִינֶבֶר, גרוזנברג מפטרוגרד ופְּרִלמן מסַרַטוב). אחרי מהפכת פברואר 1917 פירסמה הממשלה הזמנית ב־21 במרץ (3 באפריל לפי הלוח האירופי) חוק על ביטול כל ההגבלות על היהודים והכריזה הלכה למעשה על שווי־זכויות היהודים ברוסיה. בקיץ אותה שנה התקיימו באודיסה בחירות דימוקראטיות למועצת העיריה ובמועצה זו היו היהודים אחוז גדול. חלק של הנבחרים היהודים נבחרו לפי רשימות כלליות של מפלגות הסוציאל־דימוקרטים והבונד, הסוציאל־ריבולוציונרים וקַדֶטים (ליברלים) וחלק נבחר לפי רשימת ה„בלוק היהודי" (בלוק זה אורגן אז ע"י הציוניים והשתתפו בו הציוניים, מפלגת החרדים „אחדות ישראל" והמפלגה הדימוקרטית־לאומית מיסודו של דובנוב). לפי רשימת הבלוק היהודי נבחרו 14 צירים למועצה וביניהם: מ. מ. אוסישקין, ש. א. פֶּן, י. טריווש, שלום שוורץ, המורֶה ת. ז'בוטינסקי־קוֹפּ, אחותו של ז. ז'בוטינסקי, ד"ר יעקב גַּנְדְסמן והמתימטיקן הידוע פרופ. ב. כַּגַן, לא ציוני. אחד מן הנבחרים היהודים, בוריס פרידמן (חבר מפלגת הס"ר), נבחר לסגן ראש העיריה וזמן ממושך היה ממלא מקום ראש העיריה; חתימתו התנוססה על שטרי כסף שהוציאה עירית אודיסה – ברשיון השלטונות – בשנות 1917־1918. בסוף 1919 התקיימו שוב בחירות לעיריה (היה זה בזמן שלטון צבאות המתנדבים של הגנרלים דֶניקין וְרַנגֶל), נבחרה עיריה עם רוב ימני. בתוך המיעוט המתקדם היו גם מועמדים של ה„בלוק היהודי" וביניהם י. טריווש וש. שוורץ, יוסף פישר שהתפרסם אחר כך לתהלה בפעולותיו במחתרת בצרפת (כעת מנהל הקרן הקימת בצרפת) וגם המורה העברי יעקב וואסרמן, אבל עיריה זו – האחרונה באודיסה–התקיימה זמן קצר. השלטון הסוביטי שהוקם באודיסה בצורה סופית בתחילת פברואר 1920 (לפני זה התקיים השלטון הסוביטי באודיסה מאמצע יאנואר עד התחלת מרץ 1918 ומ־4 באפריל עד 23 באוגוסט 1919) בטל באודיסה כמו בכל ס. ס. ס. ר. את העיריה הנבחרת ואת הנהלת המשק העירוני (שנקראה מעכשו „קוֹמוּנאוֹטדֶ") מסר לועדה או לממונים מטעם השלטון המרכזי בעיר (איספולקום).

מקום חשוב תפסו היהודים באוד. בבורסת הסוחרים ובהנהלתה.

בצמרת השלטון הסוביטי באודיסה שמשו יהודים בתפקידים חשובים, כמובן

לא כנבחרים יהודיים ולא כיהודים אלא כשליחי המפלגה הקומוניסטית השלטת ושליחי הממשלה. וגם כאן כמו בכל ס. ס. ר. גדול היה אחוזם והשפעתם של היהודים בתקופתו הראשונה של השלטון ואחר כך אחוזם והשפעתם פחת והלך. אגב בתקופה הראשונה היה בין ראשי השלטון (כאחד מהשלישיה השלטת) יאן גַמַרניק גיסו של ביאליק, שהגיע במשך הזמן למשרת סגן הקומיסר למלחמה ואבד את עצמו לדעת, כשבאו לאסרו בתקופת הרדיפות על הגנרלים. – גם בזמן שלטון הלבנים – הדוּבּרובולצים (המתנדבים) – המדובר על הדובּרובולצים ששלטו בפיקוחו של הצבא הצרפתי (מ־19 בדצמבר 1918 עד 4 באפריל 1919)–השתתף יהודי אחד בצמרת השלטון הלא הוא פנחס רוטנברג, שהיה אז ממנהיגי מפלגת ה„סוציאל־ריבולוציונרים" (ס"ר) ברוסיה. בסוף ימיו של שלטון זה, כשהיתה נשקפת לו סכנה מן הצבא האדום, שהתקרב אז לאודיסה, הוקם באודיסה מעין „ועד הגנה" (זה היה תפקידו, את שמו הרשמי אינני זוכר בדיוק) בן עשרה חברים, שלו נמסר השלטון העליון בעיר ובסביבה. פנחס רוטנברג היה חבר הועד ומנהל ענייני הספקה, תפקיד אחראי מאוד בזמן ההוא. ועד זה לא האריך ימים, כי הממשלה הצרפתית החליטה לפנות את דרום רוסיה ו„הלבנים" היו מוכרחים אז לעזוב את אודיסה.

דברנו למעלה על הברכה והשפע שהביא הנמל לאודיסה. אבל הנמל היה לעתים מביא גם פורעניות על העיר: מגפות והפצצות.

מ ג פ ו ת: חמש פעמים השתוללה באודיסה מגפת החלי־רע: בשנות 1830 — 1831, 1848, 1855, 1865 — 1866, 1872; ארבע פעמים מגפת הדֶבר: בשנות 1812, 1829, 1837 ו־1910.

מחלות אלו היו באות „דרך הים", ז. א. על־ידי האניות שהיו באות לאודיסה ממקומות נגועים במחלות אלו ובהן היו או אנשים נגועים או עכברושים נגועים. בשנת 1812 לא היו עדיין באודיסה המוסדות הסאניטאריים, שעליהם היתה ברבות הימים תפארתה של העיר, ומגפת הדבר עשתה שמות ממש במחלה זו נספו אז 2600, ז. א. שמינית האוכלוסיה. את קרבנות הדבר היו קוברים אז בבית קברות מיוחד והמקום נקרא מני אז: צ'ומקה, ז. א. „הר הדבר". הוא נמצא מאחורי תחנת הרכבת המרכזית, לא רחוק ממנה. –

מהתפרצות האחרונה של הדבר (בשנת 1910) סבלו היהודים באופן מיוחד; וזה לא מפני שנתנו אחוז גדול יותר של חולים אלא בשל שנאתו ליהודים של שר העיר באותו זמן, הגיניראל א. נ. טוֹלמאצ'יוֹב, שניהל אז את המלחמה בדבר והיה משתמש בכל הזדמנות שהיתה באה לידיו כדי להזיק ליהודים שנואי נפשו.

ה פ צ צ ו ת: ארבע פעמים, עד המלחמה האחרונה, הופצצה אודיסה מהים. באפריל שנת 1854 בזמן מלחמת קרים הופצצה העיר על ידי הצי האנגלו־צרפתי המאוחד, וגרמה נזק לעיר. כדור תותח אחד נתקע באנדרטה של הֶרצוֹג ריֶשֶלְיֶה, מיסד העיר ומושלה בשנותיה הראשונות. אחרי המלחמה לא הוציאו הרוסיים את הכדור אלא השאירו אותו שמה לזכרון. – פעם שניה, הופצצה העיר על ידי הצי הטורקי באוקטובר 1914, בו ביום שטורקיה החליטה להצטרף לציר והכריזה מלחמה על רוסיה. ההפצצה לא גרמה כמעט שום נזק, ועוד שתי הפצצות היו בשנות

מלחמת האזרחים. בימים 15—17 (28—30) יאנואר 1918 היו בחוצות אודיסה קרבות בין הצבא של הריפובליקה האוקראינית (צבא הרַדָה האוקראיני) ובין הצבא הבולשביסטי. ספינות המלחמה („אלמאז" ואחרות) שעגנו על־יד נמל אודיסה תמכו בבולשביקים והפציצו את העיר. ולבסוף ביום השבת 23 באבגוסט 1919 התקיף צבא המתנדבים (הדוברובולצים), הפעם בעזרתם של האנגלים, את אודיסה והצי האנגלי ערך הפצצה על העיר, כדי לעזור למתנדבים בעלי־בריתו. ההפצצה גרמה לשריפות בעיר, כדור תותח אחד פגע בבית הכנסת החדש הגדול (שנקרא בית הכנסת השלישי), שנמצא סמוך לתחנת הרכבת המרכזית. בית הכנסת נשרף ולא נשאר אלא שלד הבנין. היתה נשקפת סכנה לספרי־תורה המרובים שבבית כנסת זה והנה מיהרו למקום יהודי־„מולדַבַנקה" (פרבר העיר הסמוך לבית הכנסת) וביניהם רבים מן „העולם התחתון", קפצו לתוך האש ממש ובגבורת נפש ובסיכון עצמי הוציאו כל ספרי התורה. ולמחרת היום הביאו את כולם לבית־הכנסת, אף אחד לא חסר.—אגב כדאי לציין, שמתוך חוגים אלה יצא אדם אחד, שהצטיין בגבורתו ובאהבתו להרפתקאות, שהתפרסם בכינויו „מישקה יאפונצ'יק" (ז. א. מישה יאפאני). אדם זה הצטרף בקיץ 1919 אל הבולשביקים, שמשלו אז באודיסה, עמד בראש גדוד של מתגייסים והיה במשך זמן ידוע מן המגינים העיקריים על אודיסה הבולשביסטית בקיץ ההוא (כשכוחות הבולשביקים היו מצומצמים). הוא נשלח עם גדודו מחוץ לאודיסה ובסופו של דבר נספה (בקרבות או נענש על ידי הבולשביקים). על מישקה יאפונצ'יק נוצרו שירי־עם באודיסה והוא גם תואר בסיפוריהם של סופרים רוסיים אחדים ידועים בזמנם.

הפורעניות הקשות ביותר שעברו על אודיסה ועל יהודי אודיסה במיוחד זהו הרעב של שנת תרפ"ב (1921—1922). שנה זו היתה שנת בצורת איומה ושנת רעב ברוסיה. אבל לא כל חלקי המדינה סבלו במדה שווה. חבל הוולגה ודרום רוסיה (פלכי נובורוסיה) נפגעו באופן הקשה ביותר וביניהם סביבות אודיסה. אמנם בכמה וכמה פלכים היה יבול טוב וגם במחוזים במרחק של 300 קילומטר ויותר צפונה מאודיסה (בפ' פודול) היה לחם בשפע, אבל התחבורה ברוסיה היתה אז הרוסה עדיין ולא יכלו להעביר במידה ובמהירות הדרושה אפילו מצרכים חיוניים. סופרי חוץ לארץ אחדים, שחקרו את הרעב ברוסיה, טענו בספריהם על נושא זה (ואת טענותיהם בססו על חומר סטאטיסטי), שהממשלה, שהיתה זקוקה לוַלִיוטה זרה, הוציאה, לשם סיפוק צורך זה, הרבה חטה ודגן לחוץ לארץ גם בשנת רעב זו, תהיינה הסיבות מה שתהיינה—הרעב של שנת תרפ"ב עשה שַמות באודיסה וסביבתה. נקבעו אז רשמית—על־ידי השלטונות—26 מקרים של אכילת אדם בסביבות הקרובות של אודיסה. היהודים סבלו במיוחד מן הרעב; לא היה להם קשר עם יושבי הכפרים, והלא רבים מהם היו עוזרים לקרוביהם וידידיהם בעיר. בחצי השנה הראשונה של 1922 מתו באודיסה עשרים אלף יהודים, ז. א. החלק העשירי של האוכלוסיה היהודית. לפי הדין וחשבון של ביליקוף־הקסטר רק 17% של הפועלים היהודים היו במצב בריאות „מספיק". רק חמשה עשר וחצי אחוז לא חלו בטיפוס.

לפי מחקרו של פרנקל, שפורסם באודיסה, היה אחוז הילדים הרעבים בפלך אודיסה בחדשי מרץ־יולי 1922 בין 20 ו־28.

מוסדות עזרה מחוץ לארץ כלליים ויהודיים: ARA (American Relief Administration) מיסודו של הובר, Joint, ועד העזרה מטעם המשלחות היהודיות („אידישע וועלט הילף קאנפערענץ"), ה„פדרציה הלונדונית לעזרת יהודי אוקראינה", מפעל העזרה מטעם מוסד נאנסן, חשו לעזרה ועשו רבות להקלת המצב, וע"י זה הצילו נפשות רבות מצפרני המוות. הם פתחו סניפים מיוחדים באודיסה או מינו באי־כוח מיוחדים. הם הושיטו עזרה ביד רחבה ובצורות שונות למוסדות, לגדולים ולילדים: בתי תמחוי, שחלקו בהם ארוחות מזינות בפרוטות ממש, עזרה אשראית לקואופראטיבים שונים, אמבולאנסים ועזרה רפואית אחרת, מוסדות לילדים, ארגון משלוח חבילות לפרטים. – מוסדות אלה רובם ככולם פעלו ברשיונה של הממשלה הסובייטית. אך הממשלה לא היתה מרשה להושיט עזרה אלא לפי הקו הטריטוריאלי ולא לפי קו דתי או לאומי. ולכן בתי־התמחוי של המוסדות היהודיים שהוחזקו אך ורק בכסף יהודי, היו מחוייבים לשמש את האוכלוסיה כולה. השנה הבאה, תרפ"ג, היתה שנה של יבול טוב וגם ה„נאֶפ" (הפוליטיקה הכלכלית החדשה) הביא הקלה רבה לחלק ניכר של האוכלוסיה היהודית. נפסקה פעולת העזרה לרעבים והמוסדות הנ"ל, ברובם, חסלו את פעולותיהם ונסגרו. רק ה„ג'וינט", ואולי עוד מוסד אחד, נשאר והמשיך בפעולות עזרה קונסטרוקטיבית (אשראי לקואופרטיבים ואַרטֶלים וכדומה). בפרוורים אחדים זכו מעזרה זו גם מוסדות ההכשרה של „החלוץ", שהתקיימו באודיסה.

פ ר ע ו ת. מכל ערי רוסיה הגדולות היתה אודיסה העיר „היהודית" ביותר. בה היה „החלק" היהודי גדול ביותר בכמות ובאיכות. החלק הלא־יהודי של אודיסה לא היה מעור אחד מבחינה לאומית. כאמור למעלה, ישבו באודיסה בני עמים שונים ועל־ידי זה התבלטה עוד יותר השפעתו של החלק היהודי. היחסים בין היהודים והלא יהודים נחשבו בדרך כלל לטובים ובכל זאת גם באודיסה היו פרעות ביהודים. ויותר מזה הם כאילו התחילו מאודיסה. הפרעות הראשונות היו כאן בשנת 1821. ובמשך 84 שנה (עד גל הפרעות הכל־רוסי של שנת 1905) חזרו ונשנו 6 פעמים: 1849, 1859, 1871, 1881 1886, 1900.

הפרעות של 1821 נגרמו ובוצעו על־ידי היוונים יושבי אודיסה והיו קשורות (מבחינת הגרם) עם מאורעות שמחוץ לאודיסה וגם מחוץ לרוסיה. באפריל של השנה ההיא נרצח בקושטא הפאטריארך היווני גריגורי. גויתו הוטבעה בים ואחר־כך צפה על פני המים ונמשתה על־ידי היוונים. יוונים רבים שהגיעו לאודיסה מקושטא הפיצו שמועות, שהיהודים השתתפו בפעולות האיבה של הטורקים נגד היוונים. וזה הסעיר את הרוחות נגד היהודים. גווייתו של גריגורי הובאה לאודיסה ושם נקברה וביום קבורתו, ב–19 ביוני, פרצו פרעות ביהודים. הדבר התבטא בשוד ובבזה: נהרסו שולחנותיהם של חלפנים יהודים, נשדד רכושם של מאות משפחות יהודיות, בזזו גם את בית הכנסת. האגדה מספרת שלהפסקת הפרעות עזרה יהודיה אחת ביילה, שהיתה ידועה בעיר ושהיתה גם

בעלת השפעה בחוגי השלטונות. תיאור הפרעות אנו מוצאים בכתביו (חלק ו, ע' 293–295, הוצאת שנת 1859) של הסופר הגרמני Zschokke, ששהה אז באודיסה והיה עד ראיה להן ובמאמרו של דוד כהנא ברבעון „יְבֶרסקיה סטַרינה" (ברוסית, משנת 1911). גם הפרעות של 1849 ו־1859 היו מעשי ידי היוונים שבעיר. על הפרעות האלו כותב הגרף קוטַיסוב בתזכירו למיניסטר הפנים שהגיש אחרי פרעות אודיסה של שנת 1881. על פרעות 1859 נשתמרו לנו כתבות מאודיסה ב־Allgemeine Zeitung des Judentums מאותה שנה. הפרעות התחוללו ביום הראשון של הפסחא הנוצרית ב־12 (24) אפריל. שנים רבות רגילים היו יוונים לזרוק אבנים ביהודים וגם באלה שהיו עוברים בימי הפסחא על־יד הכנסיה היוונית. אבל בשנה זו הגיע הדבר לידי פרעות. ימים אחדים לפני החג נסה צעיר יהודי אחד (שהיה כפי שנקבע רשמית אחר־כך בלתי שפוי בדעתו) לתקוף כומר קתולי בזמן התפילה בכנסיה. שונאי ישראל נצלו מקרה זה להסתה נגד יהודים. ביום ראשון של חגם התנפלו קבוצות יוונים על יהודים במקומות שונים של העיר. בידי המתנפלים היו סכינים, מקלות וגם כידונים, והם נתמכו על־ידי מלחים מן הספינות היווניות שעגנו בנמל. יהודי אחד מת מפצעיו בו במקום, שנים נפצעו קשה וכמה נפצעו קל. יוונים עשירים של העיר השתדלו להגן על הפורעים ולמנוע שיבואו על ענשם. במשך שלושה ימים אחרי יום זה חזרו ונשנו מקרי פגיעות ביהודים. שלטונות העיר אחזו באמצעים תקיפים כדי לשים קץ להתנפלויות.

הסכסוכים ורגשי האיבה בין היהודים והיוונים מקורם היה בהתחרות המסחרית שביניהם. התחרות זאת הלכה וגדלה, הלכה והתחדדה. בשנת 1871 נשמטו סוגי מסחר אחדים מידי היוונים והתחילו לעבור לידי בתי־מסחר יהודיים שנוסדו בזמן ההוא ובפסחא הנוצרית של אותה השנה רבו וחזקו התקפות היוונים על היהודים בסביבת הכנסיה שלהם עד שעברו לפרעות, ופרעות אלו קיבלו ממדים רחבים (הן לפי הזמן שנמשכו הן לפי ההזקים שגרמו). גם הפעם קדמו עלילות ושמועות־שוא. התרופף צלב אחד מגדר הכנסיה והפיצו דבה, שהיהודים זממו דבר־מה נגד הצלב. אחר כך פשטה שמועה אחרת מסוכנת יותר: היהודים סחבו למרתף יווני אחד כדי להתנקש בו. הפרעות היו גם הפעם בימי הפסחא הנוצרית משבת 27.3 (8 באפריל לפי הלוח האירופי) עד יום ד' 31 במרץ (12 באפריל). ה„מאורעות" הלכו והתפתחו מיום ליום. העמדה ההססנית של השלטונות, שהיו נמנעים מלהתנגש עם הפורעים ושמרו בעיקר שהפגיעות ברכוש לא תעבורנה לפגיעות בנפש, הוסיפה אומץ רוח לפורעים. רק ביום האחרון של הפרעות התחילה הממשלה לפעול בתקיפות ודכאה אותן. במשך הימים הצטרפו אנשים מהוגים שונים להמון הפורעים: הופיעו על „הבמה" גם פועלים מ„אַרטַלים" שונים, בעלי־מלאכה שונים, בעלי־בתים וגם רבים מן „העולם התחתון" מהגנבים והשודדים ובין אלה היו גם יהודים. חל גם שנוי ביחסו של הציבור. רבים היו ה„סקרנים" מן הציבור, עכשיו הצטרפו אליהם אוהדים ולאלה נתוספו גם אנשים נכבדים ובעלי עמדה וכמה מהם היו נוסעים במרכבות וזורקים בחשאי אבנים לתוך בתים יהודיים ובדרכם חזרה היו מכניסים לתוך מרכבותיהם רכוש יהודי שדוד. גם משכילים רוסיים לא היו

מתביישים להביע בגלוי את אהדתם לפורעים. כפי שקובע החוקר והסופר אליהו אורשאנסקי במאמרו החשוב על הפוגרום האודיסאי (שנכנס לתוך ספרו הרוסי: היהודים ברוסיה), התיחסה אז האוכלוסיה הנוצרית באודיסה ברובה הגדול בשנאה ליהודים. ובשכבות אמידות ומשכילות היתה השנאה עמוקה יותר ומחושבת יותר מאשר בין ההמונים הפשוטים. ה„סך הכל" של הפרעות: כאלפים דירות וחנויות שדודות והרוסות ונזק חמרי בסכום של 1.670.000 רובל. (9.6 רובלים היו שווים אז ללירה אנגלית, אבל לפי המחירים של הזמן ההוא היה ערך הרובל פי כמה יותר). התנפלו גם על משרדי מסחר ושם השמידו את כל הפנקסים, החשבונות ושאר התעודות. כוונת המדריכים היתה כנראה להשמיד את שטרי החובות של הנוצרים ועל ידי זה לבטל למעשה את החובות האלה. פגעו גם בבתי־כנסיות; בבית הכנסת הישן ובבית הכנסת החדש של הברודיים. תחילה שדדו ובזזו ואחר־כך גם התעללו בספרי־תורה. המשכילים היהודים של אודיסה התמסרו לאוסף ידיעות מוסמכות על הפרעות האלו במטרה לפרסם את החומר ברבים. בראש קבוצה זו עמדו עורך־הדין אלכסנדר פאסובר (שבמשך הזמן נתפרסם כאחד מגדולי עורכי־הדין ברוסיה וכחכם משפטים חשוב) והרופא צ'אצקין, בין המשתתפים בקבוצה זו יש למנות את העסקן והמלומד מ. קולישר מפטרבורג, אליהו אורשאנסקי והעסקן והסופר הידוע של תקופת ההשכלה מנשה מרגליות. את החומר במילואו עמדו לפרסם בירחון החשוב „אוֹטֶצֶ'יסטביניה זאפיסקי". פאסובר וצ'אצקין נסעו במטרה זו לפטרבורג וכאילו השיגו את מבוקשם, מחקרם נתקבל על־ידי המערכת ואפילו כבר סודר בדפוס, אבל ברגע האחרון חל שינוי בעמדת המערכת, התערב בדבר אחד העורכים החשובים של הירחון שנעדר קודם והסֶדֶר פוזר והמחקר לא ראה אור. פגיעה זו מצד מערכת מתקדמת ובעלת השפעה גדולה היתה מורגשת ביותר. תיאור מפורט של פרעות אלו נשאר לנו במאמרו החשוב של מנשה מרגליות: המהומות של 1871 באודיסה (לפי תעודות וזכרונות אישיים), שפורסם ברוסית ברבעון „יֶבְרֵיסקי מיר" 1910 חוב' ב-ג, ע' 42-66. פרץ סמולנסקין שישב אז באודיסה, הגיב על פרעות אלו במאמרו ב„השחר", שנה ב, וגם הקדיש להם פרק מיוחד ב„התועה בדרכי החיים" (חלק ד פ' כב) ובהם הוא רומז על הצורך בהגנה עצמית.—נשמרו לנו זכרונות על פרעות אלו מאת מחבר נוצרי, שהיה עד ראיה. אלכסנדר דה־ריבאס, נכדו של אחד ממיסדי אודיסה, מזכיר בספרו המלא ענין „אודיסה הישנה" יהודי אחד יענקל ציטרון, מוכר לימונים. בפעם השניה והאחרונה נפגש המחבר עם ציטרון זה בשעת פרעות של 1871. והנה דברי המחבר: „אותה התמונה האפינית שראינו לא מזמן. אותה כנופית הפורעים, שבאה מפרברי העיר, מנוהלת על ידי פרחחים. אותה שבירת חלונות, זריקת רהיטים החוצה, פתיחת כספות, הוצאת חביות עם משקאות מן המרתפים... אבל בפרעות הקודמות היה יותר „טוב־לב". אם אפשר להשתמש בביטוי זה. לא הורגשה אז החיה בדמות אדם, כמו שהתגלתה בזמן הקרוב לנו. וכהוכחה של טוב־הלב יכול לשמש המקרה עם יענקל ציטרון.— הפרעות הגיעו לשיאן בשוק החדש. כאן שדדו כל מה שהיה שייך ליהודים, הכל הפכו,

הכל הרסו. ההמון השתולל על הככר כרוח זלעפות. כל הקיוסקים היהודים היו הפוכים ושברו אותם לרסיסים. הצעקות הפראיות של הפורעים התמזגו עם היללות והדמעות של אלפי נשדדים. עברו במהירות אֶסקדרונים של קוזאקים והכו במגלביהם את כל מי שנפגש בדרכם, אבל זה לא הפריע לפורעים לעשות את מעשיהם השפלים. והנה בעצם השוד הזה, כשכל היהודים עזבו את חפציהם העלובים והסתתרו אחוזי פחד במרתפים, הופיע פתאום, לתמהון כללי, יענקל ציטרון במעילו הארוך עם שני סלי לימונים בשתי ידיו. לאן אתה הולך? — שאלו אותו — מיד הסתלק מכאן, הלא יהרגוך! — אבל ציטרון רק צחק לדברים הללו והרגיע את אלה שדאגו לשלומו והמשיך בדרכו להכריז על הלימונים שלו. עוז רוחו (ואיני יודע מה היה הגורם לזה: האינסטינקט של סוחר, או הבוז לפחד ולהמון או מצב של שגעון פתאומי) השפיע כל כך על הפורעים, שהם לא נגעו באמיץ־לב זה ולוו אותו בצחוק רם" (ע' 332־333). —

בשנת 1881 לאחר רצח הקיסר אלכסנדר השני עבר גל של פרעות על יהודי רוסיה, או "הסופות בנגב" כמו שקראו להם אז. התחיל בפרעות יליסבטגרד באמצע אפריל. ומני אז השתררה באודיסה אוירה כבדה של ערב פרעות. ב־3 במאי התחילו הפרעות באודיסה שנמשכו 4 ימים.

הפרעות התחילו מהשוק (הידוע בשם "טולוצ'וק") שבמולדובנקה (פרבר העיר) ובמהרה עברו אל העיר והתפשטו בחלקיה השונים. בתחילה "פעלו" כמאה פורעים. השתתפו בו אנשים בלא משלוח יד וגם פועלים פשוטים. בינתים מספר המשתתפים הלך וגדל ובסופו הגיע לאלפים. בזזו ושדדו דירות, חנויות, בתי־מרזח. פעלו בעיקר בנשק קר ובמקלות עבים. פגעו גם בבית הכנסת (אחד או אחדים), לא רק נשדדו והרסו את הריהוט אלא הוציאו גם ספרי־תורה. היו גם פצועים והרוגים יהודים. יש לציין שהפעם היו פצועים גם מבין הפורעים, כי חלק מן היהודים התנגד ואף הגנה יהודית מאורגנת פעלה, והיה זה בפעם הראשונה באודיסה ואולי גם בפעם הראשונה ברוסיה (על זה להלן). הממשלה היססה מלכתחילה. שלחה משמרות, אבל לא ניתנו להן הוראות חריפות, והיו הרבה מקרים שהפורעים עשו את פעולתם לנגד עיני השוטרים ומשמרות הצבא; ה"שומרים" לא הפריעו וכשנמצאו יהודים שהעירו על זה לקצינים או לראשי המשמרות, היו מקבלים תשובות פורמאליות: תפקידנו לשמור בפנה זו ולא לרוץ אחר הפורעים הנמצאים במקום אחר וכדומה (הופעות אלו היו אז גם במקומות אחרים בדרום רוסיה, בזמן הפרעות). אבל אחר־כך כשהפרעות הלכו והתרחבו וכשהפורעים היו לפעמים גם מתחצפים כלפי השלטונות או לא היו כל־כך מדייקים והתחילו גם לפגוע ברכוש לא־יהודי – התחילו השלטונות להחמיר ואחזו באמצעי דיכוי. תחילה פורסמה הודעה של שר העיר המזהירה את תושבי העיר לא לצאת החוצה ברחובות שבהם נמשכות הפרעות, כדי שלא יופגעו על־ידי הנשק של המשטרה והצבא. אחר־כך נשלחו הקוזאקים שבמגלביהם פזרו את האספסוף. נאסרו 1150 איש (לפי ידיעות אחרות סמוך לאלפים איש) מן הפורעים. כשנעשה צר המקום בבתי־הסוהר, כלאה הממשלה הרבה אסירים בסירות וספינות קטנות והוציאה אותם

אל מחוץ לנמל והחזיקה אותם שם עד שנתפנה מקום בבתי הכלא או עד שיועמדו למשפט. נאסרו גם אחדים מן ההגנה כמו שיסופר להלן. – הפרעות הגיעו הפעם לידי ממדים רחבים יותר והעיקר לא היתה זו הופעה מקומית (כמו בפרעות הקודמות), אלא חלק של הגל הגדול שהתפשט בדרום רוסיה. הרושם היה מדכא יותר. התחילה גם בריחת בהלה וגם הגירה אל מעבר לים. 600 משפחות נסעו לקושטא. הרבה חנויות נשארו סגורות. נראו סימנים של משבר במסחר. – הסופר מ. בן־עמי, שהיה אז אחד ממארגני ההגנה באודיסה והתהלך ברחובות בזמן הפרעות, השאיר לנו תיאור יפה של הפרעות וההגנה (במאמרו: הפרעות באודיסה בשנת 1881 וההגנה העצמית הראשונה, שפורסם ברוסית בירחון „יְבְרֵיסקי מיר", 1909, חוב' ה, ע' 21־48, ואחר־כך בעברית ב„העולם" שנה תרצ"ט גל' 20־24 וב„ספר הגבורה", סודר בידי י. היילפרין, ח' ב, ע' 63־85). פרעות „קטנות" היו גם ב־1886 ובשנת 1900.

ב־14 (26) אפריל 1886, יום השני של הפסחא הנוצרית, התחיל שוד (הסיבות לא נקבעו) של חנויות יהודיות. כל החנויות היהודיות נסגרו מיד. הפורעים לא הספיקו לשדוד אלא 3 חנויות של טַבַּק ושני בתי־מרזח ולשבור שמשות עוד באי־אלו מקומות ולא יכלו להמשיך בפעולתם, כי דוכאו בחוזק יד על־ידי כוחות המשטרה, שפעלה הפעם במרץ רב. כמו כן דוכאו הפרעות בהתחלתן ממש ב־16–17 (29־30) יולי 1900. היה אז חוסר עבודה באודיסה. הממשלה שלחה צבא רב לסין כדי לדכא מרד החונחוזים, נלקחו למטרה זו הרבה ספינות והרבה פועלי נמל נשארו בלא עבודה. ההמון התאסף בימים אלה והתחיל ב„פעולות" בחנויות יהודיות. הפעם התחילה הפעולה במרכז העיר ברחוב דה־ריבַּס ובסביבה. התחילו ל„פתוח" גם חנויות לא יהודיות: רוסיות, צרפתיות, יווניות. המשטרה התערבה מיד ובתוקף רב. הצבא נקרא לעזרה. נאסרו יותר מאלף איש. רבים נידונו למאסר, ופועלים שבאו מפלכים אחרים גורשו מאודיסה אל מקומות מושבותיהם. פרעות אלו של 1900 נשכחו כמעט כליל ולא מצאתי זכר להן בספרות על אודיסה. מספר עליהן במפורט עד ראיה פ. גרבי (עסקן ס"ד) בזכרונותיו שיצאו בניויורק ברוסית.

הפרעות האחרונות והאיומות ביותר שעברו על יהודי אודיסה היו הפרעות של שנת 1905. הן נמשכו 4 ימים, 18–21 אוקטובר (31 אוקטובר – 3 נובמבר), ב–ה מרחשון תרס"ו. הפרעות התחילו בו ביום שנתקבל באודיסה „המניפסט" (הכרזה) הידוע של הקיסר ניקולאי השני מ־17 באוקטובר, בו הוכרז על שינוי במשטר המדיני והובטח להנהיג משטר קונסטיטוציוני. בחודש ההוא היו פרעות מרובות בכל רחבי רוסיה, בשש מאות מקומות; אבל פרעות אודיסה תופסות, כמדומני, את המקום הראשון לפי מספר הקרבנות וגודל הנזקים ולפי אכזריותן. כפי שקבעה ועדה של יוריסטים באודיסה, אורגנו הפרעות על־ידי שר העיר דימיטרי ניידהַארדט (גיסו של סטוליפין, שהיה אחר־כך ראש ממשלת רוסיה) והמצביא בגליל אודיסה הבארון א. קַאולברס לא הפריע לדבר וגם נתן להם להתפשט. הסינטור קוזמינסקי (גיסו של ל. נ. טולסטוי) שנשלח על־ידי הממשלה הרוסית לחקור את מעשי־הפרעות כתב בדין וחשבון שלו שהמציא

לקיסר: שיש למסור למשפט את שר־העיר ניירהארדט בעד אי־פעולת פושעת בתור ראש השלטון ושהוא בעצמו מסר למשפט כמה מקציני המשטרה העירונית של אודיסה. בפרעות אלו נהרגו 302 יהודים (45 מהם אי־אפשר היה להכירם ולזהותם), ביניהם 55 מאנשי ההגנה. נהרגו גם 17 נוצרים שהשתתפו בהגנה (וביניהם 6 סטודנטים ו־בורנט אחד). — אגב יש להעיר שגם במקומות אחרים השתתפו בזמן ההוא נוצרים אחדים בהגנה: בקרבות ממש או באוסף כספים לטובתה. בפרעות ז׳יטומיר באביב 1905 נהרג הסטודנט הנוצרי ניקולאי בלינוב, שעמד בראשה של ההגנה היהודית. כמו כן זוכר אני שבעיר מולדתי בלטה (פלך פודול) הלך בנובמבר 1905 פקיד ממשלתי, סגן מפקח על המסים (סגן אינספקטור), מירוטבורצב, לעשירי ישראל לאסוף כסף לטובת ההגנה היהודית. — מן הפורעים נהרגו כמאה איש. מספר הפצועים היה עצום (לפי השמועות כחמשת אלפים). ההפסד החמרי: 3 3/4 מיליון רובל, 1400 בתי־מסחר הרוסים, 3000 בעלי מלאכה נהרסו כליל. מספר היהודים (ביחד עם בני משפחותיהם) שסבלו הגיע ל־42975, ז.א. כשליש של הישוב היהודי באודיסה. הרבנים קבעו תענית צבור ביום ח כסלו, יום השלשים לקבורת הקדושים. בבתי הכנסיות נקבעו תפלות עם סליחות שחוברו ליום זה. אחרי קריאת התורה היתה אזכרת נשמות לפי הסדר הזה: „א. המגינים, ב. חללי הפרעות, הידועים בשם, ג. החללים באודיסה ובכל ארץ רוסיה שאינם ידועים בשם, ד. חסידי אומות העולם שמסרו נפשם להגן על ישראל״. החנויות היו סגורות עד חצות, בעלי מלאכה בטלים ממלאכתם, המלמדים ותלמידיהם בטלים כל היום. ליום זה יצאה חוברת מיוחדת בשם: מ ג י ל ת ת ע נ י ת על ההרג הרב שהיה לאחינו בני ישראל באודיסא ובכל ארץ רוסיא בימי ב, ג, ד, ה למרחשון שנת תרס״ו. אדעסא, דפוס האחים בלעטניצקי, תרס״ו. 16 ע׳. החוברת כוללת סליחות ליום זה ושמות הקרבנות. פ. לחובר ז״ל כותב (בספרו ביאליק, חייו ויצירותיו כרך ב, ע׳ 603): „אומרים שביאליק השתתף בעריכת הקונטרס ונראה שהשתתף בעריכת ההקדמה לקונטרס ואפשר שהוא כתב את ההקדמה. ואפשר שלקונטרס זה חבר המשורר את השיר „לקדושים״, שנתפרסם בכנסת ספר א׳ לשנת תרצ״ו, (ע׳ 23)״. על כל פנים יש בחרוז האחרון של שיר זה רמז ל„מגילת תענית״, הקונטרס שיצא ליום השלושים של „קדושי״ אודיסה.

אנו מביאים כאן את ההקדמה (בהשמטת ההתחלה, שאינה שייכת לאודיסה) ואת השיר: בשנה זו, שנת תרס״ו, יום ראשון למרחשון (ז. א. 17/30 אוקטובר 1905) נצחו בעלי החרות ודת־מלכות ניתנה לאשר את יסודות הדרור של סדרי הממשלה החדשים; וביום שלמחרתו, ב מרחשון, הגיעה הדת לכל אנסי רוסיה ותבשר ישועתה ודרור לכל „האזרחים״. ואולם העריצים... כבר הקדימו „מכה לרפואה״, ובעצם היום ההוא, בעוד כל שוכני הארץ מריעים ושמחים וכל רחובות העיר הומים מאדם ומהמון חוגג—והנה שוד ושבר, הרג וחורבן!... וחרשי משחית יצאו... ויִשְׂמו את האספסוף מבני ההמון החשוכים ביהודים, באמרם להשתמש בשעת מהפכה זו להפוך גם את כל קערת החרות על פיה ביום הנתנה. כחיות טורפות התנפל ההמון, — עדת שכורים ונבלים, חברי גנבים ורוצחים, עם

פקידים מתחפשים בראשם—על בתי היהודים ושלושה ימים רצופים הרגו ויבוזו בהם באכזריות גדולה ובחמה שפוכה, שלא נשמעה כמוה מימות חמי״ל וגונטא, והחריבו כמאה קהלות, גדולות וקטנות, ברוב ערי ישראל ברוסיא [ההקדמה נכתבה שבועות אחדים אחרי הפרעות ובגלל חיבור לקוי — היו אז שביתות במסלות הברזל ובדואר ובטלגרף ברוסיה כולה—לא הגיעו כל הידיעות; מפני זה כנראה מדובר כאן על 100 קהלות שסבלו מהפרעות בזמן שלמעשה הקיפו הפרעות 600 קהילות]. גם בעירנו אודיסה החל ההרג ביום ההוא ב חשון, שלישי בשבת, ונמשך עד יום השבת בבוקר. רבים מצעירי ישראל (ועמם מקצת מצעירי עם הארץ מן המעולים) נזדיינו ויצאו להגן על אחיהם היהודים, וגם הצליחו להציל ביום הראשון כמה נפשות ממות אכזרי. אבל בצאת חיל צבא ומשמרות השוטרים לשוטט בעיר—לא יכלו המגינים לעמוד עוד ויפלו מהם רב ודמי היהודים ורכושם נעשה הפקר.

מספר החללים היהודים באודיסה, שניתנו לקבורה בבית הקברות העברי עד ראש חודש כסלו, מגיע לשלש מאות ועוד, בתוכם מן המגינים חמשים וחמשה נפש. מלבד אלה הנפשות שאבדו ואין יודע היכן הן. מספר הפצועים (על ידי הרוצחים מן ההמון ומן הצבא והשוטרים) עולה לכמה אלפים. נחרבו ונבוזו כמה אלפים בתים וכחמשים אלף איש נשארו בעירום ובחסר כל.

והנה השיר:

לַקְּדוֹשִׁים

לַקְּדוֹשִׁים אֲשֶׁר בָּאָרֶץ הֵמָּה
וְאַדִּירֵי כָל חֶפְצִי בָם

תהלים טז, ג

אַחִים לַצָּרָה וּלְמַשָּׂא קְשֵׁי-עֹלָם,
אֶת-סִבְלוֹת חַיֵּיכֶם נָשָׂאתֶם נִפְרָדִים,
אַךְ הַגֶּה פֶּרַח הַמַּשְׂחִית בְּגִבּוֹלָכֶם —
וַתֶּאֶסְפוּ אֶל בּוֹר וַהֲיִיתֶם לָאֲחָדִים.

אִם זָקֵן אִם נַעַר, אִם אִשָּׁה אִם גָּבֶר,
שִׁכְבוּ עַתָּה בָטַח, אַחִים לַקֶּבֶר!
פֶּה תֻּחְדַּל רֹגֶז, שֹׁד לֹא יְחִתְּכֶם,
עָרִיץ וְחוֹמֵס לֹא יוֹסִף הַחֲרִידְכֶם.

הַחַיִּים עֲדָנָה — הֵם יֹאחֲזוּ שָׁעַר,
יִרְאוּ אַחֲרִיתְכֶם וְיִלְמְדוּ בִינָה:
כִּי אוֹי לָעָם, נִדַּף כַּמּוֹץ בְּיוֹם סָעַר,
וְאָבוֹי לְאֻמָּה, כִּי נִשְׁבְּרָה יְמִינָהּ

וַאֲנַחְנוּ הַחַיִּים, פְּלֵיטֵי מַטְבֵּחַ,
הָעֲדִים לְאֵימַת חַיֵּיכֶם וּמוֹתְכֶם,
אֶת עֶצְמַת מַכְאוֹבֵינוּ מַה-נְּשׂוֹחֵחַ? —
פִּינוּ בַּעֲפָרְכֶם וְנִדּוֹם כְּמוֹתְכֶם.

וּבְכַסּוֹת הָאָרֶץ הַשְּׁמֵאָה עַל דְּמְכֶם,
דַּם נָקִי וְקָדוֹשׁ, דְּמֵי הַפְּצוּרִים,
נַחֲרֹת בְּדָמֵי לָבָבֵנוּ אֶת-שִׁמְכֶם
בְּמִגֵּלַּת הַתַּעֲנִית וּבְסֵפֶר הַיִּסּוּרִים.

אחרי הפרעות נוסד באודיסה (ברשיון הקיסר) ועד עזרה ליהודים נפגעי הפרעות, בראשו עמד מנשה מרגליות. הועד היה גלילי, ז. א. הושיט עזרה לא רק ליהודי אודיסה אלא גם ליהודים של שאר הערים והעיירות בדרום רוסיה, שנפגעו על ידי הפרעות. הועד המשיך את פעולתו עד שנת 1908. נאספו 943 אלף רובל, מזה 672 אלף מועד עזרה בין־לאומי, 210 אלף מתושבי אודיסה, 31 אלף מאנשי חוץ לארץ, 16 אלף ממקומות אחרים ברוסיה. — עסקני אודיסה החליטו לאחר הפרעות לשגר משלחת אל הממשלה המרכזית, למשלחת זו נבחרו: אחד־העם, העסקן והנדבן הידוע המהנדס גריגורי וינשטין והעסקן־הסופר (מחוגי השמאל, קרוב לס. ר.) יעקב סֶקֶר. אחד העם סירב להשתתף במשלחת זו, כיוון שהתנגד לעצם הרעיון של שגור משלחת, ופירסם בענין זה מכתב בעתון המקומי „אוֹדֶיסקיה נובוסטי", בו הכחיש את הידיעות, שמשתתף במשלחת והוסיף: הנסיון של המשלחות היהודיות הקודמות מוכיח, שאין טעם להוסיף משלחות. בקיץ תרס"ו ובכל שנת תרס"ז (מחצית השניה 1906 ושנת 1907) השתוללו באודיסה אנשי המאה השחורה או בשמם הרשמי חברי „אגודת העם הרוסי". הם שלחו אנשים בודדים ולפעמים קבוצות קטנות מזוינות באלות, מקלות גומי ובסכינים כדי להתנפל על עוברים ושבים יהודים. הממשלה שהביטה בעין רעה על אודיסה היהודית־המהפכנית, שלא יכלה לשכוח את מרד ספינת פוטיומקין בנמל אודיסה, התיחסה בסלחנות לפעולות הכנופיות האלו. אבל יש לזכור שזה היה לפני 40 שנה ואז גם ממשלה אנטישמית כממשלה הצארית התבישה עוד בפני דעת הקהל ברוסיה ומחוצה לה. הדבר לא הגיע לידי פרעות ועד כמה שידוע לי לא היו גם קרבנות, אבל היו מוכים ופצועים והיו רחובות הסמוכות לבתי־התה של „אגודת העם הרוסי", שיהודים היו משתדלים להמנע מלעבור בהם בשעות הערב. ולמען האמת יש גם לציין, שאחדים משרי העיר באותו הזמן (למשל הגיניראל גריגוריב) היו לוחמים בכנופיות בכנות, אבל היו מחוסרי־יכולת.

ה ה ג נ ה. פרק חשוב כתבה יהדות אודיסה בתולדות ההגנה היהודית ברוסיה. אפשר להגיד שאודיסה היתה הראשונה להתגוננות. בפרעות 1881 פעלה כבר הגנה מאורגנת. מ. בן־עמי, אחד מן הראשונים לרעיון ההגנה וממארגניה באודיסה, נתן לנו במאמרו הנ"ל תיאור חי ומלא ענין של יסודה ופעולתה של

ההגנה וקורא לה: ההגנה־העצמית הראשונה, בשבועות הקשים שעברו על יהדות אודיסה בין הפוגרום ביליסבטגרד באמצע אפריל ובין הפוגרום באודיסה (2־3 במאי), כשהאויר היה מלא אוירה של פרעות, נתעוררה קבוצת סטודנטים צעירים להקים ארגון שיוכל במקרה התנפלות להשיב מלחמה שערה, בקבוצה זו השתתפו, חוץ מבן־עמי, עורך־הדין ש. קלמנוביץ (שנתפרסם אחר־כך בתור עורך־דין ועסקן ציבורי בפטרבורג), מרדכי זאב (ולדימיר) חַבקין, שקנה לו אחר כך פירסום עולמי בתור ממציא נסיוב נגד החלירע, ק. פוריץ (אחר כך רופא מפורסם ואהוב באודיסה), רוזנבליט, שהיה קשור עם מפלגה מהפכנית ועוד סטודנטים אחדים. הם חששו שהחיגים היהודיים הרשמיים, עסקני ציבור הידועים והעשירים, עלולים לצנן את התלהבותם ואולי גם להפריע ופנו ישר אל חוגי נוער יהודי ואל עמלים יהודים, ביחוד ל.לה שעל־פי עבודתם המקצועית ה'ו מוכשרים יותר לעבודות הגנה, כגון עגלונים, סבלים, מוכרי פירות ואחרים. הקריאה אל המשכילים מצאה הד ורבים התלהבו. ואף־על־פי שהפרעות פרצו זמן קצר לאחר שהתארגנו קבוצות ההגנה — פעולתה היתה ניכרת. בכמה מקומות הצליחו להבריח את הפורעים ובלא ספק הקטינו את ממדי האסון. בזמן הפרעות נאספו רבים מאנשי ההגנה וזה גרם שהיא לא המשיכה להתקיים. באביב תרס"ג (1903), עוד לפני פרעות קישינוב, פשטו שמועות באודיסה ש„מכינים" פרעות ואז הוקם שוב ארגון של הגנה. הפעם עסק בזה צעיר אחד, שעתיד היה לתפוס מקום חשוב בציונות, זאב ז'בוטינסקי, שעל אף גילו הצעיר (בן 22) היה כבר עתונאי ידוע. יחד אתו פעל ישראל טריווש, עזר בהרבה מאיר דיזינגוף. לאחר פרעות קישינוב התאספו סופרים עבריים חשובים והחליטו לפנות בקול קורא אל קהילות ישראל ברוסיה לסידור הגנה עצמית וקריאת „אסיפה כללית של נבחרי כל העדות הראשיות אשר בארצנו", שתטפל בשאלה זו וגם בענין סידור האמיגרציה. הכרוז שחובר על־ידי אחד־העם ונחתם על־ידי א"ה, ביאליק, בן־עמי, דובנוב ורבניצקי נשלח שבועים לאחר פרעות קישינוב, בשם אגודת סופרים עבריים. השולחים חשבו שמוטב בגלל חשש הצנזורה לחתום בשם כללי. א"ה, שלא היה באודיסה בזמן משלוח הכרוז, התמרמר וטען, שאף על פי כן צריך היה להשאיר את החתימות האישיות על קול קורא זה. הכרוז, שהיה חשאי, נתפרסם ברבים רק לאחר פטירתו של א"ה. פירסם אותו דובנוב בצירוף מבוא ב„התקופה" כ"ד בשם „מגלת סתרים של א"ה" ועכשיו נדפס שנית בכל כתבי א"ה שהוציאה זה עכשיו הוצאת „דביר". ביאליק נסע פעמים לקישינוב בשליחות הועד הלאמה (שמו ברוסית: Komitet natsionalisatsii) כדי לחקור את הפרעות על המקום. זמן קצר לאחר שובו משם כתב (אמנם לא באודיסה אלא באחת העיירות שבפלך קיוב) את „משא נמירוב" (= בעיר ההרגה), שנעשה לא רק מאורע ספרותי אלא מאורע ציבורי־חינוכי כביר והיה אולי הגורם החשוב ביותר לארגון הגנה בקהילות רבות ברוסיה. פואימה זאת ניתרגמה מיד לרוסית על־ידי ז'בוטינסקי שצרף לה שיר־מבוא ותרגום זה נתפרסם ברבים עוד קודם שנדפס, ואת התרגום המצוין הזה קראו יותר מאשר במקור — מטעם פשוט, שיודעי רוסית מבין הנוער היהודי מרובים היו מיודעי עברית. — לפסחא תרס"ד

פירסמה ההגנה העברית כרוזי־אזהרה לפורעים האפשריים; הזהירו אותם שבל יעיזו, כי הם יתקלו בהגנה חזקה ועלולים להתחרט על מעשיהם. וחג זה עבר באודיסה בשקט על אף כל השמועות.

בסוף דצמבר 1904 (התחלת 1905) נתפסה ונאסרה באידיסה ועידה לארגון הגנה עצמית (נקראה וכונסה על־ידי „ועד לארגון של פועלי־ציון"), והמשטרה שאסרה אותה לא ידעה מה „שתפסה". המשטרה חשבה, כפי שזה ברור מתעודה שפירסם לאצקי־ברתולדי בחוב' ג־ד של „ידיעות ארכיון העבודה", שכאן לפניה ועידת־יסוד מפלגתית.

בפרעות תרס"ו (1905) מלאה ההגנה תפקיד עצום וזה ידוע למדי. האוניברסיטה באודיסה ובית הכנסת הציוני „יבנה" היו בין מרכזי ההגנה. ומי יודע לאיזה ממדים היו מגיעות פרעות תרס"ו לולא פעלה ההגנה. בחיברת מיוחדת ברוסית (שהוציא הועד המרכזי המערבי של הגנה עצמית פועלי־ציון) יש ידיעות מענינות על זה. שם החוברת: הפרעות באודיסה והגנה עצמית (Odesskii Pogrom i samoborona. Paris 1906).

שנות 1917—1919 (תרע"ז—תר"פ) היו שנות חלופי־שלטונות. שלטו אז בסדר כרונולוגי: הממשלה הצארית (עד אמצע מרץ 1917), הממשלה הזמנית (עד נובמבר 1917) ועד פועל מעורב מבאי־כוח הממשלה הזמנית והרומצ'רוד (אנשי הצי בים השחור, עד דצמבר 1917), הממשלה של הרַדַה האוקראינית — ממשלת ויניצ'נקו־פטליורה — (עד סוף ינואר 1918), ממשלת הסוביטים (עד התחלת מרץ 1918), ממשלה אוקראינית של הרדה ואחר־כך של הֶטמן יחד עם צבא גרמני־אוסטרי שבא לעזרת אוקראינה להשליט סדר אבל למעשה היה אוקופנט (עד נובמבר 1918), שלטון הדומה (העיריה) המקומית ושלטון קורפוס אוקופציוני פולני (בשם בנות הברית, סך־הכל 2—3 שבועות בנובמבר 1918), שלטון הממשלה האוקראינית (עד 18 דצמבר 1918), שלטון הצבא הלבן המתנדב (צבא דניקין־ורנגל) יחד עם צבא צרפתי (עד 4 אפריל 1919), שלטון הסוביטים (עד 23 באוגוסט 1919), שוב שלטון צבא הלבן המתנדב, הפעם עם צבא אנגלי (עד 7 בפברואר 1920), ובו ביום הוקם בצורה סופית שלטון הממשלה הסוביטית. בחילופי שלטונות תכופים היתה נשקפת סכנה מיוחדת לבטחונם ולרכושם של היהודים. ובשנים האלו פעלה ההגנה. ההגנה התגברה אז הודות לארגון חיילים יהודים (חיילים בהווה ובעבר) שהוקם אז בשם: „יְבריסקאיא וואיינא אורגניזציה", או בשם המקוצר „יְוָאָ". זו היתה הפלוגה היהודית המזוינת הגדולה והחזקה ביותר בכל רוסיה. בראשו עמד העסקן הציוני הצעיר יענקלביץ (יעקובי, בן אחיו של משה קליינמן), אחר־כך עסקן רביזיוניסטי ידוע, מת בפריז בגיל צעיר. — בשנים אלו היתה ההגנה (ב ר ו ב הזמן ולא כל הזמן) מוכרת באופן רשמי. ההגנה מלאה אז תפקיד עצום בשטח הבטחון, ובזמן חלופי שלטונות באודיסה, קרה לא פעם שההגנה היתה כוח מזוין מאורגן בעל משקל רב ואולי גם החשוב ביותר באודיסה כולה.

אגב יש לציין, שהחומר על ההגנה הוא מעט ודל. בעיקר יש לנו ספרות מימואריסטית. ההגנה היתה כמעט כל השנים ארגון בלתי־ליגאלי בהחלט; לכן אי־אפשר היה לכתוב עליה בשעתה, גם שמירת תעודותיה היתה כרוכה בסכנה.

ובגלל זה הידיעות החשובות ביותר נמסרו לנו רק אחרי הרבה שנים בספרות־הזכרונות.

אודיסה כמרכז ציבורי־תרבותי

במשך כמעט 90־100 שנה מהתחלת שנות השלושים של המאה הי"ט ואילך היתה אודיסה בין הקהלות הספורות שקיימו בידיהן הגמוניה על יהדות רוסיה (חוץ מאודיסה יש למנות בבחינה זו את ורשה, וילנה, פטרבורג־לנינגרד ובשנת מלחמת העולם הראשונה גם מוסקבה). לכל התנועות והזרמים הגדולים של יהדות רוסיה (פרט ליהדות החרדית) שימשה אודיסה מרכז חשוב, מכוון ומשפיע. אי־אפשר לנו לתאר את ההשכלה, את התנועה המהפכנית בין היהודים, את חבת ציון והציונות, בלא המרכז האודיסאי. השפעת האסכולה האודיסאית בציונות כמו השפעת „נוסח אודיסה" (לפי הגדרתו הקולעת של פיכמן) בספרות העברית חרגה מגבולות רוסיה והיתה מורגשת ובמדה ידועה גם מורגשת עכשיו בתנועה כולה וגם בספרות העברית שנוצרה מחוץ לרוסיה.

בהתחלת השליש השני של המאה הי"ט כבר תפסה אודיסה מקום חשוב בחיים הצבוריים והתרבותיים של יהדות רוסיה (אף כי הקהילה מנתה אז פחות מעשרת אלפים איש). אודיסה היתה מן המרכזים הראשונים והחשובים של ה„השכלה", הן זו שבשפה הגרמנית והן זו שבשפה הרוסית. בענין יסוד בתי־ספר הקדימה אודיסה את ליליינטל ב 15־16 שנה ואין פלא שקבלה את ליליינטל בהתלהבות רבה (אולי היחידה בכל קהילות רוסיה). בועדת הרבנים שנקראה בשנת 1841 על ידי ממשלת ניקולאי I משתתף בא־כוח אודיסה בצלאל שטרן הנ"ל (תלמידו של יוסף פרל) והוא היה המשכיל היחידי בין 4 חברי הועדה שהשתתפו בה לפי בחירות. קהילת אודיסה היתה מן הראשונות (ואולי גם הראשונה) שפנתה לשלטונות בענין האמנציפציה והמושל גרף וורונצוב (היחידי בין מושלי רוסיה) תמך רשמית ובגלוי בתביעת היהודים. בשנות החמישים פעלו באודיסה הסופרים העברים: א. מ. וֶרבֶּל, יעקב איכנבוים, שמחה פינסקר, ישראל ראלל, יהודה ברד"ח. כאן ישבו מטובי הסופרים הרוסיים־יהודיים: יוסף (אוסיפ) רבינוביץ, פינקל, בָּרטֶנסון, ובעשרות הבאות פעלו כאן: עמנואל סולוביצ'יק, ד"ר י. ל. פינסקר, מנשה מרגליות, אליהו אורשאנסקי ואחרים. אבל אז (בשנות החמישים) כחבו סופרי ישראל שבאודיסה גם בשפות אירופיות אחרות: בגרמנית: שטרן הנ"ל, י. וולפסון, י. הורוביץ; בצרפתית: יואכים טַרנוֹפוֹל, לבנסון; באיטלקית: דרבליך, וולטוך. באודיסה עמדה עריסת העתונות היהודית ברוסיה: העברית, הרוסית־יהודית ובמקצת גם היהודית המדוברת. כאן נוסד העתון הרוסי־היהודי ה ר א ש ו ן: רזסויט (1860־1861) בעריכתו של יוסף רבינוביץ, מעין המשך לו „סיון" בעריכת עמ. סולוביצ'יק וד"ר י. ל. פינסקר (1861־1862), ואחר כך (ב 1869־1871) „דֶּין" — 6 אלה היו שבועונים. דין נערך על ידי אורנשטין ועוזרו הראשי היה א. אורשאנסקי הנ"ל. שבועון זה הטיף לטמיעה. בכ"ה תשרי תרכ"א (29.9.960)

התחיל לצאת השבועון „המליץ" של אר"ז, ברוסיה קדם לו רק „הכרמל" של פין ב־3½ חדשים ומכ"ט תשרי תרכ"ג התחיל אר"ז להוציא הוספה ביודית „קול מבשר" שהפך אחר כך לעתון בפני עצמו. „המליץ" עבר ב 1871 לפטרבורג, בתרכ"ה הוציא הסופר והמדפיס משה אליעזר ביילינסון (מאב"ן) „עלי הדס". יצאו רק 4 גליונות ובהם מכתבים חשובים של מאפו ובהם גם הצעה של מאב"ן להוציא עתון יומי ב ע ב ר י ת. כעבור 14 שנה התחיל מאב"ן להוציא באודיסה קבצי „יגדיל תורה", לקוטים בד"ת, שו"ת וחד"ת. יצאו 11 קונטרסים תרל"ט־תרמ"ה. בשנות הששים ישבו וכתבו באודיסה סמולנסקין, אברהם קרוכמל, אורי קובנר ובסוף הששים התישב באודיסה לילינבלום ונשאר כאן עד סוף ימיו, ז.א. יותר מ 40 שנה. בשנות השבעים נעשתה אודיסה מרכז חשוב של תנועת השחרור המהפכנית. כאן פעלה אגודת הצ'יקובצים. כאן נוסדה (1875 ואחר כך ב־1879) „אגודת פועלי דרום רוסיה" וב 1882 הוחרם דפוס של מפלגת „נרודניה וליא". בין אלה היתה ניכרת השתתפותם של היהודים וביניהם יש להזכיר את פ. ב. אַכְּסֶלרוֹד (שהשתתף בשתי האגודות) ושל לַזר צ'ודנובסקי. בשנות התשעים פעלו כאן האגודות הסוציאליסטיות של גולדנדך־ריאזנוב, נחמקיס־סטֶפְלוֹב, ולטמן־פבלוביץ וציפרוביץ. בהתחלת המאה העשרים (וקצת גם לפני זה) פעלו ה„בונד", אגודות „איסקרא" ואגודת הפועלים היהודים הבלתי־תלויה. פעלו באודיסה גם מפלגת סוציאליסטים־ריבולוציונרים (מפלגת ס"ר), מפלגת האנרכיסטים וכו'... אודיסה שימשה מרכז גלילי לכל המפלגות האלו או לרובן, ז. א. הועדים האודיסאים של המפלגות נהלו וכוונו את הפעולה בדרום רוסיה. פ גרבי מספר בספרו הרוסי הגדול „ווספומינניא סוציאלדימוקרטה" (זכרונות של סוציאל דימוקרט) על המפלגות הסוציאליסטיות באודיסה בהתחלת המאה העשרים; הוא מטעים שאי־אפשר לתאר לנו מה גדול ה־ה חלקם של היהודים בכל המפלגות האלו. חברי המפלגות (וגם אנשי הצמרת) היו כמעט כולם יהודים. לעתים הם בחרו לעצמם שמות רוסיים, כדי להגדיל את כוח השפעתם על ההמונים; הנוצרים הוו אז מיעוט במפלגות המהפכניות. גדול היה חלקם של היהודים בעתונות המקומית; הם השתתפו בכל העתונים, פרט לעתוני הימין, וכאן יש להזכיר את העתון הגדול, ראדיקאלי לפי כיוונו הכללי: „אוֹדֶסקיה נובוסטי" (חדשות אודיסה), שהתקיים יותר משלושים שנה. עתון זה היה עתון רוסי־כללי, אבל נחשב לעתון יהודי. סופרי העתון וחותמיו היו ברובם המכריע יהודים. גם המערכת היתה „יהודית". מתחילתו נערך העתון עַל־ידי שני העורכים ואחד מהם, טוֹלצ'ינסקי, היה יהודי. במשך הזמן חלו שינויים במערכת, בא עורך רוסי ואחר־כך נערך העתון על־ידי יהודי: חפץ. הוא ערך אותו שנים רבות עד סגירתו על־ידי השלטונות הסוביטיים. סגן עורך שימש א. ל. סוקולובסקי (גיסו של טרוצקי). אחדים מסופריו נתפרסמו אחר־כך בקנה מדה רוסית, כמו המשוררת וורה אינבֶּר, המבקר הספרותי וחוקר הספרות הרוסית ליאוניד גרוסמן, זאב ז'בוטינסקי. במשך הזמן שינה העתון את עמדתו בענין הלאומיות היהודית והציונות ואפילו הפך להיות צנור חשוב של אינפורמציה לאומית־ציונית ושימש אכסניה למאמריהם הציוניים של ז'בוטינסקי ושלום שווארץ כמו שזה יוסבר להלן.

בגליון שיצא בראש השנה תרס"ט (1908) הקדיש סגן העורך סוקולובסקי ("סָדוי", ס.ד. מובהק) את מאמרו היומי לשאלת קיומו וגורלו של העם היהודי והמאמר נכתב מתוך השקפה כמעט לאומית. מאמר זה היה בשעתו מעין סֶנסאציה. – גם הראשונים שבסופרי אידיש ישבו וכתבו באודיסה, כמו שמ"ר, אקסנפלד, לינֶצקי, אחר-כך גולדפאדן (שנים אחדות), פלטיאל זאמושטשין ואחרים. יותר מאוחר פ. הירשביין (זמן קצר), ב. שאפיר, ח. גולדין ואחרים. אבל צריך לציין שאודיסה לא היתה אף פעם מרכז של הספרות האידית לא בתקופת הצאר וגם לא אחר-כך, תחת השלטון הסוביטי.

לעומת זאת היתה אודיסה מרכז ציוני חשוב גם בתקופת חבת ציון וגם בתקופת הציונות המדינית והמעשית. וחשוב היה המרכז גם מבחינת ההשפעה הרעיונית והתעמולתית, מבחינת ה"הקרנה" הספרותית וגם מבחינת הפעולה הארגונית והמעשית. במדה ידועה, הונח בעיר זו היסוד לתנועה. כאן כתב פינסקר את ה"אוטואֶמנציפציה" שלו, כאן כתב לילינבלום את מחברתו "על תחית עם ישראל בארץ אבותיו" ואת שאר מחברותיו ומאמריו הציוניים. בשל מצבה הגיאוגרפי שימשה אודיסה כנמל עיקרי ולמעשה נמל יחידי לעליה לארץ ישראל מרוסיה. אודיסה היתה מעין "שער לארץ ישראל". אגב: העולה הראשון דרך שער זה היה ר' נחמן מברסלב. כאן היתה הלשכה הראשית של "בי"ל". מכאן נסעו שני צירים בשביל משא ומתן עם אוליפנט בקושטא. כאן היה המרכז (או החשוב שבמרכזים) של חובבי ציון עם פינסקר ולילינבלום בראשו. כאן היתה מושבה של "מזכרת משה" (המחודשת), לכבוד משה מונטיפיורי שנוסדה בועידת קטוביץ בתרמ"ה ונתקיימה כחמש שנים בעיקר על ידי עבודתם של פינסקר ולילינבלום. כאן יסדו שני אלה ביחד עם הרמאן שפירא את האגודה הראשונה של חובבי ציון בשם "זרובבל". כאן התקימה באייר תר"ן אספת היסוד של חובבי ציון, לאחר שהשיגו אישור מן הממשלה ליסד "חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ ישראל". אספת היסוד של החברה היתה למעשה ועידה של חובבי ציון ברוסיה. וגם האספות הבאות של החברה שהיו נקראות אחת לשלוש שנים, היו למעשה ועידות של חובבי ציון. באספת יסוד הנ"ל נבחר ועד החברה, שהיה ידוע בשם הועד האודיסאי הפלשתינאי או הועד לישוב ארץ ישראל ולמעשה שימש מרכז של חובבי ציון ברוסיה, וועד זה פעל במשך 30 שנה כמעט (בשנות תר"נ-תר"פ) עד שחוסל לגמרי על ידי השלטון הסובייטי. גם בשנת תרע"ט היה סגור כחצי שנה בזמן השלטון הסוביטי. בתקופה זו נתוספו למרכז הספרותי העברי כוחות חדשים וחשובים. בשנת 1882 התישב באודיסה ונשאר בה עד סוף ימיו – מנדלי מוכר ספרים, ששימש מנהל תלמוד תורה וכעבור 5 שנים (בתרמ"ז) שב לספרות העברית, אחרי ששנים רבות כתב רק אידית. 3 שנים אחרי מנדלי התישב באודיסה הצעיר אשר גינצברג, שעם התחלת פעולתו הספרותית בתרמ"ט התפרסם כ"אחד העם". בשנת תרמ"ט זו, בין כתיבת מאמרו הראשון של א"ה ובין פירסומו נוסדה בז אדר אגודת "בני משה". שא"ה היה אביה הרוחני וראשה במשך כמה שנים. בעיר זו ישב א"ה כעשרים ושלוש שנים ובעיר זו נכתבו כמעט כל מאמרי א"ה, שכונסו אחר

כך בשלושת החלקים הראשונים של „על פרשת דרכים". כעשר שנים לפני כן בסוף שנות השבעים עלה על הבמה הספרותית צעיר אחד יליד אודיסה (כמדומני הסופר העברי היחידי שנולד בעיר זו) י. ח. רבניצקי. בשנת תרמ"ז הוציא ביחד עם צבי פרנקפלד את הקובץ הציוני „דער אידישער וועקער", שנערך על ידי לילינבלום ובשנות התשעים (תרנ"ב-תרנ"ו) הוציא וערך את שלושת קבצי „הפרדס", שהשפעתם היתה גדולה מאוד, ושהיו לזמנם (לפי דברי ביאליק) מה ש„השלח" היה לזמנו הוא. ביאליק גם הטעים, ש„הפרדס" ועורכו הכניסו אותו לשירתנו. בשנת 1891-1893 עלו כאן על הבמה (שנה אחרי שנה) ח"נ ביאליק, ש. טשרניחובסקי, יוסף קלוזנר. עוד לפני הפרדס (בשנת תר"ן) יצא קובץ „כְּוָרֶת" בעריכתו של אחד-העם. באותו זמן בערך התיישב כאן ש. דובנוב, ונשאר כאן עד תרס"ג; רש"ד אף פעם לא היה ציוני, אבל באודיסה שתף פעולה עם הציונים (ביחוד עם אחד-העם) בעניני עבודת ההווה וביחוד בעניני חינוך. באותו זמן בערך התחיל את פעולתו הספרותית נחום סלושץ. חוץ מאלה שנזכרו קודם – ישבו וכתבו באודיסה אלימלך איש-נעמי, צבי שֶׁרשֶׁבסקי, ד"ר אהרן פוֹרֶס (מ„הפורמציה" הקודמת), בן-דוד, זלמן אפשטיין, א. ל. לוינסקי (ר' קרוב), ר' חיים טשרנוביץ („רב צעיר"); זה האחרון חדש את פני הישיבה באודיסה, שנעשתה לבית-ספר לחכמת ישראל ושכמה ממוסמכיה נעשו במשך הזמן מראשי המדברים בספרות ובמדע העברי וכמה שנים גם שימש סגן רב ציבורי. למרכז הספרותי האודיסאי יש לצרף גם את בן-עמי, פרוג, אף אם לא כתבו עברית. בתרנ"ז נוסד „השלח" בעריכתו של אחד-העם; הירחון נדפס – בשל חוסר רשיון להוציאו ברוסיה – מחוץ לרוסיה, אבל נערך (פרט לכרך א') באודיסה. א"ה ערך את עשרת הכרכים הראשונים (בשנות תרנ"ז-תרס"ב). בתרס"ג אחרי התפטרותו של אחד-העם נמסרה העריכה ליוסף קלוזנר ובמשך שנתים הוא נערך בווארשה או בווארשה ובחלקו באודיסה. עם חידושו בתרס"ז (אחרי הפסקתו בזמן מהפכת 1905) הוא גם נערך וגם נדפס באודיסה כל השנים שהיה קיים ברוסיה ז. א. עד סגירתו על-ידי הממשלה הסוביטית (כרכים ט"ז-ל"ו, שיצאו בשנות תרס"ז-תרע"ה, תרע"ז-תרע"ט בעריכת קלוזנר וכרכים ט"ז-י"ט בעריכת קלוזנר וביאליק). שנים אחדות לפני זה בשנת תר"ס מתיישב באודיסה ביאליק ונשאר כאן בהפסקות קצרות – עד עזבו את רוסיה בשנת תרפ"א. ערכה של אודיסה כמרכז של הספרות העברית החדשה הולך ועולה, במשך הזמן הזה נוצר „נוסח אודיסה" לפי הגדרתו של פיכמן, ויש רושם כאילו ההגמוניה עוברת לאודיסה. והנה דברי פיכמן (שספג השפעות ופעל גם באודיסה וגם בווארשה) על „נוסח אודיסה" לעומת נוסח ווארשה. „כבר אז (בתרס"א) היתה לי ההרגשה שקבוצה קטנה זו (חבורת אודיסה) הניחה יסוד לתרבות החדשה, שעל פיה יִקבע הסגנון החדש, הקצב החדש. אודיסה נבדלה לטובה בזו שהיתה מטבעה תובעת. היא חייבה כשרון ויותר מכשרון. כשאני חפץ למצות את נוסח אודיסה, לעומת ווארשה, איני מוצא הגדרה טובה יותר מזו, שווארשה הטיפה, עוררה, הניעה, בעוד שאודיסה הדגימה, הגשימה – הראתה בפועל. שם

היתה קלות, לבלוב, התחדשות, וכאן: חומרה, קבע, גידול. אודיסה היתה אצילית יותר ופניה היו יותר אל הקהל הנבחר. משום כך היתה אודיסה צוננת יותר לגבי חידושים נוצצים. לאמתו של דבר היתה אודיסה לפי סגנונה, לפי יסודות המדע שעכלה עכול שלם מערבית כולה. היא הטביעה חותם של קלסיות על הכל – קלסיות שפירושה צלילות, בנין, סדר, חוסר־בהילות... אודיסה, שתבעה הגשמה, שלא הסתפקה באגדה (גם ביצירה גם בציונות) סימלה לנו את כושר־העבודה, את שמחת העשיה. זו המשמעת, הכפיפות למציאות, קדרות הבונה – הכלולות במנדלי, באחד־העם ובביאליק, מבליטות שוב את אודיסה דרך אספקלריא של שלושת נגידיה כחטיבה אחת, כתורת־חיים אורגאנית, שנשמת אפה היא השנאה למליצה ביצירה ובחיים, כשנאה לתחליף לשקר, לפריצות עול נסתרת" (בספרו „סופרים בחייהם", ע' 6־8). בשנים אלו ישבו וכתבו באודיסה: ש. בן־ציון, יהודה שטיינברג, א. מ. ברוכוב־ברכיהו, דרויאנוב, פיכמן, מ. קליינמן, יעקב רבינוביץ, מ. גליקסון, י. קרני, א. ליטאי; ישבו כאן זמן קצר: ברקוביץ, שניאור, קבק, שטיינמאן, אביגדור המאירי, צמח ואחרים. – בתרס"ג נוסדה באודיסה (על־ידי ביאליק, רבניצקי, לוינסקי ובן־ציון) הוצאת ספרים „מוריה", שפעלה רבות ובשנת תרע"ט־תר"פ נוסדה (ביזמתו ובעזרתו של העסקן הציוני חובב ספרות מרדכי סובול) הוצאת „דביר". בתרע"ח הועברה ממוסקבה הוצאת ספרים „אמנות" (של זלטופולסקי ופרסיץ) ונוסדה כאן על ידם הוצאת „כנרת". זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה נוסדה כאן הוצאת ספרים Juventus (בעיקר בשביל הנוער) וגם דו־שבועון יהודי לאומי בשביל הנוער: „קולוסיא" (בשפה הרוסית). בשנות 1910־1913 יצאו כאן בזה אחר זה עתונים יומים באידית: „גוט מארגען", „שלום עליכם", „דער איד"–כולם לאומיים־ציוניים. בשנות תרע"ב־תרע"ד יצא כאן „העולם". בתרע"ג יצא דו־שבועון „שחרית" (בעריכת שמואל איזנשטדט). בשנות תרע"ז־תרע"ט שלושה מאספים: כנסת (בעריכת ביאליק), משואות (גליקסון) ו„ארץ" (צמח ושטינמן). בהתחלת תר"פ יצא במשך חדשים אחדים שבועון „ברקאי".

גם הציונות המדינית הכתה גלים חזקים באודיסה. אין זו אומרת, שרוב יהדות אודיסה או לכל הפחות מיעוט גדול שלה הצטרף לתנועה הציונית. גם כאן כמו בכל רוסיה עמדו שכבות גדולות ומשפיעות של היהדות מחוץ לתנועה וגם התנגדו לה. הבורגנות הגדולה (פרט לאחדים), האינטליגנציה המדופלמת (פרט לחלק קטן שלה), המפלגות הסוציאליסטיות, הפרוליטריון ברובו הגדול–כל אלה התיחסו גם כאן כמו בכל הערים הגדולות ביחס של התנגדות מתוך ביטול ולעתים התנגדות מתוך שנאה. אבל היו חוגים רבים משכבות שונות שנענו בהתלהבות לכרוזו של הרצל. נוסדו הרבה אגודות ציוניות. קבוצות סטודנטים נלהבים (וגם אנשי תעמולה אחרים) התמסרו להטפה ולתעמולה; את החוגים האלה השכיל לתאר טשרניחובסקי במאמריו „סטודנטים", החסיד (שיינקין), בסריה שלו „אודיסה שמתה". אודיסה היתה שולחת הרבה צירים לקונגרסים הציוניים. לקונגרס השביעי נסעו יותר

משלושים ציר. כאן היתה מלחמת דעות ומלחמת זרמים חריפה: הרצל – אחד־העם, ציון־אוגנדה, ציונות מדינית או מעשית או בשמה „הפֶּרסונלי" מלחמת וולפסון־אוסישקין, במשך הזמן נעשתה אודיסה עיר־הגליל מבחינה ציונית וגם ישב ופעל בה מורשה ציוני. המורשה היה ד"ר יוסף ספיר (שאחר כך ישב בירושלים) וזמן ידוע מ. שיינקין. שניהם היו אנשי תעמולה מצוינים ויכלו לשמש דוגמא של התלהבות ומסירות ציונית (עד סוף 1906 ז.א. עד ועידת הלסינגפורס, היתה הנהלת עניני הציונות ברוסיה בידיהם של 12 או 13 מורשים שישבו בערים שונות וכל אחד מהם נהל את העבודתו בגלילו). ד"ר ספיר הקים כאן הוצאת ספרים ציונית „קאפיקע־ביבליטעק" (ספרית־אגורה), שהוא היה עורכה. ספריה זו הוציאה עשרות חוברות־הסברה ציונית כתובות על־ידי טובי סופרינו (לילינבלום, לוינסקי, קליינמן, אוסישקין, יעקב רבינוביץ, שלום שוואַרץ ואחרים). חוברות אלו נפוצו במאות אלפי טפסים ברוסיה כולה ומלאו תפקיד גדול. שלמה זלצמן (שמת לא מזמן בתל־אביב) מו"ל כשרוני הוציא ספרות תעמולה ברוסית בהוצאת ספרים שלו ואח"כ בהוצאת ספרים „קדימה" שהקים או עזר להקמתה ושהתקיימה באודיסה עד שנת 1907 ואחר כך הועברה לווילנה לרשותו של המרכז הציוני. לשם הפצת הציונות בחוגים חרדים ובחוגים עממיים רחבים בכלל יסדו בית כנסת ציוני „יבנה" שהתקיים יותר מעשרים שנה עד שנסגר על־ידי השלטונות הסוביטיים. אחד ממיסדי בית־הכנסת היה הסופר לוינסקי, שהיה מנהלו הרוחני עד סוף ימיו והיה דורש בו לעתים תכופות. גם טובי הנואמים והסופרים הציוניים לא־חרדים היו דורשים בבית כנסת זה. המקום: בית כנסת ותלבושת הדרשן (הנואם היה לובש טלית) הגנו מפני רדיפות המשטרה. סוף סוף גם המשטרה הצארית רדפה את הציונות אף אם לא באותה המדה כהשלטונות הסוביטיים. רק כשנתים, בשנות תרע"ז־תרע"ט, היתה הציונות ליגאלית ברוסיה (בזמן הממשלה הזמנית, האוקראנית וזו של המתנדבים), ורק שנים מעטות בממשלת הצאר היתה הציונות נסבלת או חצי נסבלת. בית הכנסת „יבנה" הקל אם כן בהרבה על התעמולה הציונית. מפורסם היה החצר של בית־הכנסת „יבנה" ששם היו מתאספים בשבתות וחגים לפני התפילה ואחריה ולפעמים גם בשעות התפילה המונים רבים ציוניים וגם מתנגדי הציונות ובאופן כזה היו מתהווים שם מעין מיטינגים. ביחוד היו מרובים האסיפות האלו בחצר „יבנה" בזמן מהפכת 1905. הויכוחים יש והיו מסתיימים גם שם בתגרות ידים. כשבאתי לפני שנים רבות לבית הכנסת „יבנה" התפלאתי לראות שם את השמש עוור בעין אחת. חברי הסבירו לי שהוא קרבן של תגרות ידים ב„יבנה". גם שבועון ציוני (בשפה הרוסית) הוקם כאן. „קדימה" שאחר כך שונה ל„יֶבריסקיה מיסל" שיצאה בשנות 1905־1907 בעריכתו של ז'בוטינסקי ואחר כך של מ. שורצמן (שמת לא מזמן בלונדון) ושל ד"ר ספיר „יבר. מיסל" חודשה בתרע"ז ויצאה עד התחלת תר"פ בעריכתו של שלום שוואַרץ (היושב כעת בירושלים). בשנת תרס"ט־תר"ע יצא באודיסה עתון כללי בעל כיוון ציוני מפורש ובולט בשם „אוֶדסקויה סלוֹבו", שהיה מופיע בכל יום ב', ביום

שהעתונים הכלליים לא היו מופיעים. העתון נערך על־ידי הֶרצפלד (שהיה בשנת 1917, אחרי מהפכת פברואר, מיניסטר בממשלת טורקסטן ונהרג שם) ושלום שוואַרץ.

בהתחלת המאה העשרים נוסד כאן ועד ההלאמה, שהשתתפו בו טובי המשכילים הציוניים והלאומיים. בראשו עמדו אחד־העם, דובנוב, מ. דיזנגוף. המטרה היתה להשפיע ברוח הלאומיות על המוסדות היהודיים באודיסה ועל מוסדות החינוך במיוחד. באביב 1902 הוגש בשם קבוצת „חברים להפצת השכלה" תזכיר לועד החברה בדרישה להרחיב את לימוד השפה העברית וההיסטוריה הישראלית בבתי הספר הנתמכים על־ידי החברה ולהגביר את היסוד הלאומי בבתי־ספר אלה (נטיות ה„רוסיפיקציה" שלטו זמן רב בסניף האודיסאי של המפיצים גם לאחר שנטיות אלו נחלשו במרכז). הדבר אורגן על ידי ועד ההלאמה. באספה הכללית של החברה שהתקיימה ב 15/28 במאי 1902 באולם מועצת העיריה התנהלה מלחמה בין הלאומיים ומתנגדיהם ונאומיהם של ראשי המדברים מטעם הלאומיים, אחד־העם ודובנוב, שיצאו אחר כך בחוברת מיוחדת (בשם „החינוך והלשון") שימשו שנים רבות בסיס עיוני חשוב ביותר בשאלה זו, אבל ניצחו אנשי הועד והלאומיים נשארו במיעוט. ויכוח זה היה מתעורר אחר כך כמעט בכל האספות השנתיות של החברה. כעבור 9 וחצי שנה, בתחילת תרע"ב, התלקחה שוב „המלחמה" בכל תקפה. המארגן מצד הציוניים היה זאב ז'בוטינסקי, שנהל תעמולה גדולה ורחבה בעל־פה ובכתב. הוא העמיד אז דרישה של „שתי חמישיות", ז. א. שבכל בתי הספר של החברה יקדישו ללימודים עבריים שתי חמישיות של כל שעות הלימודים. צריכים היו לבחור אז שני חברי ועד חדשים ושני מועמדים והציוניים הציעו בתור מועמדים את ז'בוטינסקי, ביאליק, י. קלוזנר וש. א. פֶּן. כראשי המדברים באספות בשם הציוניים הופיעו ז'בוטינסקי, אוסישקין וקלוזנר. באספה מרובת משתתפים של החברה שהתקיימה באולם המפואר של הבורזה המסחרית התלקח הויכוח בכל תקפו. אז הופיעו גם ה„אידישסטים" בתביעות להכניס חינוך אידישיסטי לבתי הספר של החברה. בשם האידישיסטים הופיע א. מֶרזִ'ין (לפנים ציוני ואחר כך בונדאי ובעתיד ממנהלי ה„יְבסֶקציה" באודיסה שאחר כך הודח כ„סוטה" וגם נרדף). גם הפעם לא הצליחו הציוניים להשיג רוב, אף אם קיבלו אחוז גדול של קולות, גדול יותר מאשר בכל האספות הקודמות. כל המועמדים הציוניים נכשלו, אף אם אחד מהם, ביאליק, היה חבר נכבד של החברה.

המשבר שעבר על התנועה הציונית בכלל וברוסיה בפרט בשנות 1904 1905 בשל מות הרצל, הפילוג בקשר עם אוגאנדיזם וטריטוריאליזם, השפעת־המהפכה הרוסית – השפיע גם על הציונות באודיסה. אבל מצד שני גורמים אחדים השפיעו לגבוש המחנה הציוני באודיסה ולהגברת הפעולה בכמה שטחים. באביב תרס"ו התישב באודיסה מנחם אוסישקין ונשאר שם עד עזבו את רוסיה (בשנת תרע"ט). חדשים אחדים אחרי התישבותו באודיסה נבחר אוסישקין ליושב ראש הועד האודיסאי לישוב ארץ־ישראל (ז. א. לראש מרכז חובבי ציון

ברוסיה). בזה נפסקו לגמרי החיכוכים שהיו קיימים בין ההסתדרות הציונית ובין ועד חובבי ציון והועד לישוב ארץ ישראל נעשה בהנהלתו של אוסישקין לאחד המוסדות הציוניים. שתי ועידות חובבי ציון (בשמן הרשמי אספות כלליות של החברה לתמיכת יהודים בא"י) שהתקיימו באודיסה בתקופת אוסישקין וב:שיאותו בשבט תרס"ט ותרע"ב נערכו ברוב עם ובתכנית רחבה ומלאת ענין ועברו במצב רוח מרומם היו למעשה מעין ועידות של ציוני רוסיה. אוסישקין היה באופוזיציה לוולפסון, כי דרש להעמיד בראש כל הפעולות את העבודה המעשית בארץ ישראל. באודיסה היה למעשה המקום הראשי של האופוזיציה לוולפסון, שאוסישקין עמד בראשה. בציונות הרוסית הסתמנו אז שלושה כיוונים או זרמים. כיוון הפטרבורגי (זה של ה„רזסויט" ואידלסון), הכיוון הווילנאי (של המרכז הציוני בווילנה וגם צ'לינוב היה שייך לזרם זה) והכיוון האודיסאי (זה של אוסישקין). כשפרצה מהפכת פברואר, בשנת 1917, וכעבור 3 שבועות פורסם החוק על שיווי־זכויות ליהודים–היה חשש שמא זה יחליש את הציונות, שמא תחגבר שוב האידיאולוגיה הגלותית. והנה התברר שזה היה פחד שוא. בועידת ציוני רוסיה שהתכנסה בסיון תרע"ז בפטרוגרד התברר, כי הציונות גדלה והתרחבה והקיפה המונים דוקא בחדשים אלה, חדשי השחרור. ביחוד התבלט זה באודיסה. שלוש הפגנות ציוניות גרולות ראתה אודיסה בשנה ההיא: מיד אחרי פרוץ המהפכה נקרא מיטינג ציוני גדול. באולם הגדול ביותר באודיסה התאספו אלפי אנשים ונאומו הנמרץ של אוסישקין נתקבל בהתלהבות גדולה. בראשון למאי של אותה השנה השתתפו ציוני אודיסה לפי הצעתו של אוסישקין בהפגנת ראשון למאי (הפגנה ליגאלית ראשונה של ראשון למאי), אבל תחת דגלם הם. ולמרות האיומים מצד מפלגות השמאל היהודי – נענו לכרוזו של אוסישקין והתיצבו בתהלוכה זו תחת הדגל הציוני 10,000 בני הנוער והפגנה ציונית זו עשתה רושם עצום. הדבר הגיע לשיא בהפגנה אחרי שנתקבלה הידיעה על מתן הכרזת בלפור. בשל מלחמת האזרחים ושבוש הקשר הגיעה הידיעה באיחור של שלושה שבועות. רבים פחדו והפחידו ודרשו להמנע מכל שמחה פומבית בזמן קשה של מלחמת האזרחים ברוסיה. אוסישקין דרש לקיים את ההפגנה ולהביע בפומבי את רגשותינו. ההפגנה התקיימה ביום ה' 16/29 לנובמבר 1917. ההפגנה היתה ענקית, אולי הגדולה ביותר שראתה אודיסה, ובכל אופן הפגנה הגדולה יותר מכל ההפגנות לכבוד ההכרזה שהתקיימו ברוסיה. השתתפו בה יותר ממאה אלף איש. התהלוכה נמשכה לאורך של שני קילומטר בערך. אפשר להגיד שכמעט כל יהודי אודיסה (המבוגרים) השתתפו בהפגנה זו. הקונסולים, האנגלי והאמריקאני, יצאו, כשהתהלוכה עברה על־יד משרדיהם, וענו בדברים נלבבים. כשנה לאחר גמר המלחמה הפליגה מאודיסה הספינה „רוסלן" ובה כשש מאות חוזרים ועולים לארץ ישראל. היה זה ב־27 בנובמבר (10 דצמבר) 1919. על־ידי ספינה זו התחילה העליה השלישית מרוסיה. שכירת הספינה והפלגתה, בחירת העולים וכו', כל זה נעשה על ידי הועד האודיסאי. הועד ניגש להכנת הפלגת ספינה

שניה, גם נעשתה כבר ההרשמה, אבל בינתים הוקם בעיר זו השלטון הסוביטי, הועד נסגר ובשנים הראשונות נאסרה כל יציאה מרוסיה. – בשנת 1903 הופיע על הבמה הציונית זאב ז׳בוטינסקי, יליד אודיסה, בן 22, אבל כבר מפורסם בעתונות הרוסית הכללית כעתונאי בחסד עליון. רק 11 שנה פעל ז׳ב. ברוסיה ורק חלק של זמן זה ישב באודיסה, אבל פעל גדולות כנואם, תעמולן, עתונאי וסופר. הוא היה מן הסופרים הקבועים החשובים של העתון הראדיקאלי הכללי „אודיסקיה נובוסטי", היה אהובם של הקוראים עד שגליונות העתון שבהם נדפס פיליטון של ז׳ב. היו למפרע מדפיסים במספר אכסמפלרים יותר גדול. הוא היה בשל כך „ילד שעשועים" של המערכת (אחר כך גם חבר המערכת) וניתנה לו אפשרות להדפיס בעתונה את מאמריו הלאומיים והציוניים, אף־על־פי שהעורכים התיחסו בשלילה לציונות. ויש לזכור שעתון זה היה הנפוץ ביותר בדרום רוסיה. היתה לו טירז׳ה של 26000 חותמים, טירז׳ה גבוהה מאוד בזמן ההוא בשביל עתון מערי השדה. העתון ההוא גם התחיל להדפיס אינפורמאציה מקפת על הציונות (עד כמה שזה אפשר היה לפי תנאי הזמן). ועוד עתונאי ציוני אחד היה מפרסם בעתון זה מאמרים לאומיים־ציוניים, סקירות ומאמרים על הספרות העברית ועל סופריה הלא הוא – שלום שווארץ, גם כן עוזר קבוע של העתון ואחר כך גם חבר המערכת. כשהוקם בעתון זה מדור מיוחד: מדור המיעוטים הלאומיים, היה ש. שווארץ מנהל מדור זה. – בזמן המלחמה העולמית הראשונה עברו לאודיסה בית־מדרש לגננות של יחיאל הילפרין (מווארשה) והוקם בית מדרש עברי למורים בהנהלתו של ד״ר יוסף מוהליבר. התקיימה גם הישיבה הגדולה (ראש הישיבה הרב ח. טשרנוביץ, אחריו ד״ר ישראל רבין והרב שמחה אסף). בשלושה מוסדות אלה למדו טובי המורים והחכמים וכמעט כולם ציוניים. ובכולם שררה אוירה ציונית גמורה וכל מוסד ומוסד היה מעין תא ציוני חשוב. תפקיד חשוב בענין חינוך ציוני של הנוער מלאו אחדים מבתי הספר התיכוניים הפרטיים. הגימנסיה של ת. ז׳בוטינסקי־קופ, שהיה מוסד לאומי בולט, ובמדה ידועה גם בית־הספר למסחר של הפרופיסור ח. הוכמן. פעמים התקיים באודיסה מועדון ציוני ליגאלי. בשנת 1907 מועדון ציוני „קדימה" שלא הוציא את שנתו, כי נסגר אחר־כך על־ידי השלטונות ובשנות 1918־1919 מועדון ציוני גדול (כמדומני בלא שם). – בשנת 1918 פתח האגרונום אברהם זוסמאן (חבר הועד לישוב א״י זקני האגרונומים הציונים) חוות הכשרה חקלאית בשביל חלוצים המתכוננים לארץ ישראל. החווה שהיתה בסביבת אודיסה (כמדומני בשדות ההשקאה) התקיימה בשנה זו וגם בשנת 1919. למדו בה כמאה תלמידים וכמה מהם נעשו חקלאים בקרית־ענבים ובקבוצות חקלאיות אחרות. זוסמן זה גם ערך את הירחון לידיעת ארץ ישראל (ברוסית) בשם „פלשתינה", שנוסד ב־1917 על־ידי אוסישקין והועד לישוב א״י. – באודיסה הוקמה בראשונה (בגולה) חברה לדיבור עברי בשם „שפתנו אתנו". נוסדה בשנת 1890 על ידי המבקר והפדגוג י״ל בן־דוד ובין חבריה היו יוסף קלוזנר ונחום סלושץ. כשנוסדה בפטרבורג אגודת חובבי

שפת עבר עם רשות לפתוח סניפים בכל רוסיה (הודות לקשריו ולהשפעתו של מיסד החברה הבארון והמלומד דוד גינצברג קבלה האגודה זכות יוצאת מן הכלל ברוסיה הצארית – הזכות לדבר גם באספות הפומביות בעברית בלא החובה לתרגם את הדברים לבאי כוח המשטרה, שהיו נוכחים בכל אספה פומבית) – נפתח סניף גם באודיסה (בתרס"ח או תרס"ט), שהתקיים בשמו ואחר כך בשם תרבות עד תר"פ, עד שנאסר על ידי השלטונות הסוביטיים. ראש ועד האגודה היה אוסישקין, בין חברי הועד: ביאליק, קלוזנר, מינקובסקי, ועוד. באודיסה נעשו גם נסיונות של הצגות בעברית; הצגה אחת התקיימה בשנת תרע"ב ואחר כך התקיימה הצגה בתרע"ט או תר"פ. – עם הקמת השלטון הסוביטי הורעו התנאים בשביל עבודה ציונית. המרכז הציוני באודיסה התחיל להתרוקן עוד קודם; רוב המנהיגים התפזרו, יצאו לחוץ־לארץ, רבים עלו לארץ ישראל. ההתרוקנות התבלטה במיוחד כשבאביב תרפ"א עזבו את רוסיה 12 סופרים עבריים באודיסה עם ביאליק בראשם. ביאליק קבל בעצם ימי הקומוניזם הצבאי רשיון לצאת את רוסיה (הוא ושאר י"א הסופרים) הודות לעזרתו והשתדלותו של גורקי שהעריץ את ביאליק. האסור על הציונות מטעם השלטונותהסוביטיים ואמצעי הדיכוי הכבידו באופן איום על העבודה; ביחוד כשכל אחד ואחד היה תלוי מבחינת אפשרות מחיתו מהממשלה נותן העבודה היחידי כמעט בכל המדינה. ובכל זאת נמשכה העבודה גם בתנאים קשים אלה. באודיסה נמצא היה ב־1919 מרכז חחלוץ של דרום רוסיה. באוגוסט 1920 התקיימה באודיסה ועידת החלוץ בהשתתפות 33 צירים מ־17 סניפים. חוות ההכשרה של האגרונום זוסמן היתה מטעם „החלוץ". בשנת 1923 הוקמו באודיסה שני משקים חקלאיים של „החלוץ": „קדימה" ו„הגנן", שניהם על אדמות שדות ההשקאה. אלה היו המשקים של החלוץ הבלתי ליגאלי. התקיימו גם קבוצות בעלי מלאכה שהיו שייכות ל„החלוץ" ואחדות מהן עלו ארצה במשך הזמן. כמו כן התקיימו שעורים בלתי־ליגאליים לידיעת ארץ ישראל. מנהלם והמרצה העיקרי היה המהנדס יעקב טרכטנברג (אחר כך בתל אביב מהנדס בחברת החשמל, מת בתרפ"ט). התקיימו גם קבוצות הכשרה אחרות. גם החלוץ הליגאלי (השמאלי) הקים משקים בשדות השקאה על־יד אודיסה. ביוני 1924 התקיימה באודיסה מועצת החלוץ של דרום רוסיה בהשתתפות בא־כוח המרכז שמואל שניאורסון (שלא מזמן הגיעו אלינו ידיעות על מותו בפינה נדחת בגירוש סיביר). התקיימה גם הסתדרות „תרבות" באודיסה ובשנים הראשונות (בתרפ"א־תרפ"ב) היא הקימה בית ספר עברי חשאי. בית ספר זה הוחזק, כפי שנתברר אחר כך, על ידי העסקן הציוני מרדכי סובול (מת בתש"ג בתל־אביב), שבמקצת אסף למטרה זו אבל בעיקר נתן מכיסו. היו גם מקרים של הפגנות: שירת התקוה בבית הכנסת ה„ברודי" בליל שמחת תורה בזמן ההקפות, פיזור כרוזים ציוניים באיזו ועידה ובתיאטרון בשעת ההצגה. גם ציוני אודיסה נפגעו על ידי הרדיפות והמאסרים. בגל המאסרים של 2 בספטמבר 1924 נאסרו עשרות רבות של ציונים ממפלגות שונות ורק אחר כך קיבלו כמעט כולם

רשות לצאת את רוסיה במקום גירוש לסיביר (זה בא, כפי שנתברר אחר כך, הודות להשתדלותו של פרופ׳ ד. שור). היו מאסרים גם לפני זה וגם אחרי זה. גם בתקופה הצארית היו מקרי מאסרים: נאסרו וגורשו לסיביר: יוסף פישר, יעקב גראנובסקי והנדלמן. במקרה אחר נאסר משה קליינמן וגורש לפלך סרטוב. – כשכותב העמודים האלה עזב את אודיסה בחורף תרפ״ו התקיימו שם: מפלגת „התאחדות״ (צעירי־ציון), מפלגת צ״ס, הסתדרות נוער ציוני, שתי הסתדרויות החלוץ וגם ציוניים כלליים שלא היו כבר מאורגנים, אבל עזרו בהרבה וכמדומני גם החזיקו את הסתדרות „תרבות״. שנים אחדות עוד נמשכה העבודה הציונית עד שנפסקה לגמרי באמצע שנות השלושים. בדצמבר 1928 איבדה את עצמה לדעת סיבה דרנובסקה חברה של השומר הצעיר בת 18. היא היתה אסורה. תחת לחצו של החוקר פרינץ ובהשפעת הוריה הסכימה לתת מודעה פנימית (בתנאי שלא תפורסם ברבים) שמסתלקת מן העבודה הציונית. כשהשלטונות פירסמו את התחייבותה שחתמה – הפילה את עצמה מהקומה הרביעית. – בזמן התעמולה האנטי־דתית היו נוהגים לקיים וויכוחים על הדת וכפי שהודיעו בשעתם העתונים לקח חלק בויכוחים הרב ש. גליקסברג (מעסקני המזרחי במשך עשרות בשנים). הוא התנהג באומץ רוח ועשה רושם. בתרצ״ד עלה ארצה אחד מן העסקנים הציוניים ד״ר פנחס פלדמן והעלה אהו את עצמותיו של ד״ר פינסקר, שנקברו בהר הצופים בירושלים. מעטות הן ידיעותינו על החיים הפנימיים של יהודי אודיסה תחת השלטון הסובייטי. עוד לא הוקם קשר נורמלי, נסיעת אנשים מהכא להתם ולהפך. ידוע רק שאודיסה לא שמשה אף פעם מרכז תרבותי אידישאי. מרכזים אלה שימשו: מוסקבה, קיוב ומינסק. באודיסה נוסדו בית ספר מפלגתי (ז. א. קומוניסטי) יהודי „Evreiskaia Sovpartshkola״ בית משפט אחד באידיש וטכניון יהודי פידגוגי. כמו שנזכר למעלה הוקם בית ספרים יהודי אקדימאי על שם מנדלי, ששמה הועברו הספרים העבריים והאידיים מהספריות השונות באודיסה וגם הוסיפו אליהם. נוסד דו־שבועון „דער אידישער ארבעטער״ שהיו לו רק 1800 חותמים. בשנים האחרונות נוסד באודיסה גם תיאטרון באידיש, שבזמן המלחמה הועבר לטשקנט. בבתי ספר האידישאיים למדו רק 20% מכל ילדי ישראל המבקרים בתי־ספר.

אודיסה בספרות היפה

ארבעה סופרים יליד אודיסה תיארו ביצירותיהם את עיר מולדתם, מהם אחד רוסי, וולנטין קַטַיֶב, והשאר יהודים: זאב ז׳בוטינסקי, שמעון יושקביץ ועמנואל בֶּבֶל. ז׳בוטינסקי מתאר בספורו „חמשתם״ (נכתב ונדפס רוסית, עכשיו הופיע בתרגום עברי) את המעמד הבינוני היהודי ומצייר את התנוונותו והתפוררותו. ז׳ב. היה חסיד נלהב של אודיסה והתפאר בה. הוא היה מכריז „אודיסה אינה מושג גיאוגרפי בלבד; זוהי תפיסת עולם שלמה״. גם בספורו זה הוא מקדיש פרק לאודיסה ומסיים באפותיאוזה. גם באחדים מפיליטוניו הוא

ΜΕΓΑΡΟΝ ΤΟΥ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΥ ΑΘΗΝΗΣΙ

נותן תיאור אמנותי של העיר ומצייר את אופיה ואת מהותה המיוחדת (אקקיה, עיר הבירה שלי ואחרים). עמודים מעניינים על אודיסה נמצאים גם באבטוביוגרפיה שלו (שיצאה זה עכשיו בהוצאת בנו). ו. קַטַיֶב, מספר רוסי ידוע בן זמננו, מתאר את אודיסה ערב המהפכה הרוסית הראשונה וביחוד מרד „פוטיומקין" בספרו „מלבן עוגן באופק" (זה עכשיו יצא תרגום עברי בהוצאת „ספרית הפועלים"). יושקֶביץ מתאר בסיפוריו ובדראמות שלו חיי הפרוליטאריון והשכבות העניות באודיסה והתפוררות חיי המשפחה. הטנדנציה בולטת מאוד. בבל מתאר את יהודי אודיסה ופרבריה בזמן התחלת המהפכה הבולשביסטית. את טבע אודיסה ובעיקר את הים של אודיסה ושל פרבר הקיטנות לוסטדורף צייר בהצלחה רבה יעקב פיכמן ב„אידיליות־ים" שלו שנכנסו לתוך ספר שיריו ימי־שמש (ע' 135־198). תיאורי אודיסה ניתנו דרך אגב בספריו „סופרים בהייהם" (שם גם מבוא „נוסח אודיסה") ו„שירת ביאליק". האידיליות־ים מוקדשות לביאליק. יש לציין, שביאליק שישב באודיסה יותר מעשרים שנה לא הקדיש לעיר זו אף אחת מיצירותיו וגם לא כתב שירי ים. טשרניחובסקי בפואימה שלו „מים שלנו" (כל שיריו, הוצאת תרצ"ז, ע' 411־423) מתאר את אודיסה בשנים הראשונות של השלטון הסוביטי. בפרוזה צייר טשרנ. פורטרטים יפים של כמה מסופרי אודיסה ועסקניה בשורת מאמריו „אודיסה שמתה" שנדפסו בכרך ו' של כל כתביו (הוצאת היובל תרצ"ב); כמו כן בכמה מספוריו הקטנים מקום המעשה אודיסה. בספורו האחרון „שלט שהוסר" (נדפס אחרי פטירתו ב„כנסת" לשנת תש"ג, ע' 36־54) הוא מתאר רחוב ראשי אחד של אודיסה ואת תושביו. אודיסה של שנות הששים והתחלת השבעים מתוארת ב„התועה בדרכי חיים" של סמולנסקין ובמקצת ב„חטאת נעורים" של לילינבלום. גם בסיפורו הידוע של ברוידס „הדת והחיים" מקום המעשה אודיסה. את אודיסה (רק שכבה אחת: שכבת העניים) מצייר מנדלי מוכר ספרים ב„ספר הקבצנים" שלו ועוד ספור אחד (מספוריו הקטנים) „בימי הרעש" מוקדש לאודיסה. שלום עליכם שישב באודיסה שנים מעטות „שלם מס" לעיר זו בחלק של „מנחם מנדל" ובאי־אלה מספוריו האחרים. גם אי־אלו מיצירות בן־עמי וספורי יהודה שטיינברג מוקדשים לאודיסה. בכרך מחשבות ומעשים (כרך א' של כתבי א. ל. לווינסקי) ובפיליטונים אחרים שלו נמצאים פה ושם תיאורים יפים וידיעות מעניינות על אודיסה היהודית. המשורר אדוארד בֶּגריצקי, יליד אודיסה, קראי (מת לא מזמן), מתאר את אודיסה בשיר אחד גדול ובאחדים משיריו האחרים. אביגדור המאירי פירסם ספר מיוחד על עיר זו בשנים הראשונות של השלטון הסוביטי, בשם: „בין שיני האדם; ראינוע אודיסה תרע"ט־תר"פ". יעקב רבינוביץ ברומאן שלו „נוה קיץ" מספר על אודיסה (ובמיוחד על אודיסה הציונית) אחרי המהפכה הרוסית הראשונה של 1905. – לפני שנתים הופיע רומן מחיי אודיסה היהודית בשנות הששים והשבעים של המאה הי"ט: בין גבוריו פ. סמולנסקין, פינסקר וארז. זהו „ספור בלי גבורים" של א. א. קבק (ספר שלישי

וכמעט אחרון של האפופיאה שלו „תולדות משפחה אחת". רומאן זה יצא אחרי פטירת מחברו.

הסקירה אינה מלאה. נסיתי להזכיר את היצירות הבולטות ביותר.

הקראים באודיסה

ולבסוף יש להזכיר שבאודיסה היתה קיימת גם קהילה קראית. לפי הסטאטיסטיקה שפורסמה בירחון הרוסי „קראימסקיה ז'יזן" (החיים הקראים) מנתה קהילה זו בשנת 1912 – 1059 איש. זהו כמעט חלק העשירי של הקראים שנמצאו אז ברוסיה, ושמספרם היה קצת יותר מי"ב אלפים. הקהילה הקראית באודיסה היתה השניה לפי גדלה ברוסיה (הראשונה בְּיבפַּטוֹריה בקרים). גם מנהיגם הרוחני של הקראים (החכם), שמקום מושבו היה ביבפטוריה, היה נקרא „חכם הקראי של טַבריה ואודיסה". הקראים באודיסה עסקו במסחר, באמנויות חפשיות ובמקצת במלאכה. היתה להם כְּנֶסֶה (בית כנסת), חברת צדקה ובית סֵפֶר בשביל ילדיהם. אחדים מהם תפסו מקום נכבד במסחר, בציבוריות (היו ידועות משפחות בּוּבּוֹביץ, קַפֶּה, מַנגובי, ועוד). – וקראי אחד, יליד אודיסה, אדוארד בגריצקי, שנזכר למעלה, היה משורר רוסי, די ידוע בשעתו; מת לפני שנים אחדות בגיל צעיר.

אודיסה בזמן המלחמה האחרונה ולאחריה

ב־22 ביוני 1941 (כ"ז סיון תש"א) נכנסה רוסיה למלחמה העולמית לאחר שגרמניה התנפלה עליה על אף ההסכם הרוסי־גרמני, מאבגוסט 1939. אודיסה היתה בין הכרכים הגדולים שהופצצו בבוקר של אותו היום, עוד קודם שהמלחמה הוכרזה רשמית. ב 13 באוגוסט 1941 (כ' אב תש"א) התחיל המצור על אודיסה לאחר שהגרמנים סגרו עליה ממערב וממזרח (כבוש אוֹצַ'קוב וניקוֹלָיֶב); דרך הים נשאר פתוח אף אם לא בטוח.

ב־16 באוקטובר 1941 (כ"ה בתשרי תש"ב) נכבשה העיר. באודיסה הוקם שלטון הרומנים והיא הוכרזה כעיר הבירה של „טרנסניסטריה" (מדינה שמעבר לדניסטר Frans-Nistaru). שטח כיבוש שהכיל את השטח שבין הדניסטר והבּוּג הדרומי או בֶּסרביה ופלך חֶרסון לשעבר. טראנסניסטריה זו נמסרה על ידי הגרמנים, לפי שעה לרשות הרומנים, ז. א. עד לסידור הענינים אחרי המלחמה (הם חשבו אז שהם יהיו המנצחים ו„מחלקי העולם"). לעיר זו הועברו המוסדות המרכזיים של טרנסניסטריה, שעד אז היו בעיר טיראספול שעל הדניסטר. כידוע, רומניה, כמו שאר המדינות הקטנות שנגררו אחרי היטלר, לא היתה למעשה עצמאית בגבולות ארצה מקודם ועוד פחות מזה בארץ הכיבוש שנכבשה בעיקר הודות לצבא הגרמני. הכיבוש הרומני־גרמני נמשך כשנתים ומחצה, עד 8 באפריל 1944 (יום ראשון של פסח תש"ד); ביום זה שוחררה אודיסה על ידי הצבא הסובייטי. ידיעותינו על מה שנעשה באודיסה בשנים ההן וגם לאחריהן הן צנומות ודלות; הלא למעשה אין עדיין חיבור וקשר תקין בין אודיסה ובין העולם שמחוץ לס.ס.ס.ר. אין אנו יכולים לקבוע–לו גם בערך–את מספר היהודים שנשארו באודיסה, בזמן שנכבשה על ידי

הגרמנים. ידוע שבמשך חדשים שעברו בין התחלות המצור על העיר ובין כיבושה, עזבו הרבה יהודים את העיר. מוסרים שהממשלה הסובייטית עזרה בזה. הפליטים מאודיסה הועברו לאסיה התיכונה וגם לקַבקַז. התיאטרון היהודי באודיסה הועבר לטַשקֶנט.

היציאה היתה מבוהלת והתנהלה בתנאים קשים: לא מעט מן הפליטים נפלו כקרבנות ההפצצות הגרמניות בדרך, לא חסרו גם פגעי־דרך אחרים. – יהודים רבים גויסו וגם התנדבו לצבא האדום. אבל לא כולם יכלו לצאת והרבה נשארו. כאמור, אין אנו יודעים את אחוז היוצאים. – השלטונות הסובייטים השאירו באחד הבנינים הגדולים של אודיסה, ששם נמצא קודם מוסד ממשלתי חשוב, ובימי הכיבוש שוכן בו מוסד צבאי רומאני (הקומאנדאטורה או המטה הצבאי) פצצה עם שעון. כעבור ימים אחדים לאחר הכיבוש (אומרים שב־23 באוקטובר) התפוצצה הפצצה והרגה את הגנרל הרומאני, הגנראל גלוגוז'יאנו ו־220 חילים רומנגיים. הגנראל דומיטרֶסקו שבא במקומו, אירגן שחיטה איומה ביהודים, שהם היו בעיניו האשמים על מעשה זה. אלפי יהודים, גברים, נשים וטף, נכלאו בצריפים צבאיים ונורו במכונות־יריה. את הצריפים הציתו והיהודים שנשארו בחיים נשרפו. עד ראיה, ש. קליבַנוב, שהצליח להמלט, מסר שעשרים וחמשה אלף יהודים נהרגו באודיסה בשחיטות היהודים. למושל טראנסניסטריה נתמנה הפרופיסור ג. אַלֶקסיאנו. עתונים גרמניים שנתקבלו בג'ניבה ב־26 באוקטובר כתבו שעל אף הכיבוש ממשיכים אוכלוסי אודיסה להתנגד; עתונים אלה מאשימים את היהודים שהם ממלאים תפקיד חשוב בהתנגדות זו. המטה הצבאי של הציר מאשים את יהודי אודיסה בריגול. העתון הרוסי, שהתחיל להופיע באודיסה בתמיכתו של צבא הכיבוש הגרמני־רומאני, שמו „אוֶרסקיה גַזֶטה", הכריז על מתן פרס בסכום של 25 – 50 רובלים לאנשים, שיעזרו למצוא עקבותיהם של סוכנים יהודים של השלטון הסובייטי, המסתתרים בעיר. – ב־27 באוקטובר 1941 טילגרף סופרו הברליני של העתון השבדי Dagens Nyeter לעתונו, על תכניתם של שלטונות הכיבוש להקים גיטו בקרבת בית הקברות כתשובה על ה„סבוטז'ה היהודית". ו„ששים עשר אלף יהודים כבר נשלחו למחנות־ריכוז ומדי יום ביומו מוסיפים לרשימה זו אלפי יהודים". כפי ששמעתי מאיש שבא משנת תש"ו מאודיסה תחומי הגיטו היו הפרברים: מולדַבַנקה וסלובודקה־רומנובקה. ב־11 בנובמבר 1941 הוציא המארשל יון אַנטוניסקו, המצביא הראשי של הצבא הרומאני, פקודה על עבודת כפיה ליהודי טראנסניסטריה, שלפיה טראנסניסטריה הפכה להיות מחנה עבודה של עונשים בשביל האוכלוסיה היהודית. והנה סעיפים אחדים של פקודה זו: 1) האינספקטור של משטרת טראנסניסטריה מחליט לאיזה מקומות לשלוח את היהודים. 2) כל יהודי המקום מחוייבים להרשם ומקבלים תעודות זהות. 3) כל היהודים מחויבים לעבוד: בעלי מלאכה במקצועם, פועלים פשוטים נמצאים ברשות המאגיסטראט ומחויבים למלא עבודות שיטילו עליהם. יש להשתמש בהם בשביל עבודות חקלאיות ותיקון דרכים, בשביל כריתת עצים ביערות ובשביל עבודות במחצבות וכדומה.

בעד יום עבודה יקבלו הפועלים היהודים מארקה אחת ; פועלים מומחים שתי מארקות. 4) יהודי שנמצא לא במקום שמצווה עליו להמצא ואין לו לזה רשיון השלטונות, דינו כדין מרגל (ז. א. צפוי למשפט מוות). פקודה זו הכוללת 10 סעיפים, פורסמה במלואה בעתון Jewish Affairs (כ׳ א׳ גל׳ 7 מפברואר 1942) שיצא על ידי The Institut of Jewish Affairs בניו־יורק, ע׳ 11—13. שם גם פורסם הפוטוסטט של פקודה זו. בסוף 1942 כמעט שלא נשארו יהודים באודיסה (There were scarcely a Jew left in Odessa), עתון גרמני Donauzeitung מודיע שבאודיסה נמצאים 340.000 תושבים ומהם יותר מחצי רוסיים, שמינית אוקראינים, שמינית רומנים, כעשרת אלפים גרמנים והרבה יוונים טאטארים ואחרים. יהודים אינו מזכיר. גם עתון אחר „קרקיבסקי ויסטי״ התפאר שאין ככר יהודים באודיסה. אמנם בפירסום אחד של הקונגרס היהודי העולמי Reports on the Jewish situation בחוברת Rumania II אנו מוצאים ידיעות על ביקורה של הועדה היהודית באודיסה בהתחלת ינואר 1943. ועדה זו הוקמה — ברשיון השלטונות — על ידי הועד המרכזי של יהודי רומניה ומוסד העזרה. חברי הועדה הזאת, שנתקבלו על ידי המושל אלכסיאנו קבלו רשות ואפשרות לבקר את בית־המלאכה הממשלתי בגיטו אודיסה. הועדה בקרה את בית המלאכה, שנמצא ברח׳ אדולף היטלר מס׳ 6 ב־3 בינואר ומצאה שם 54 יהודים (גברים, נשים ושני ילדים) אבל רובם של יהודים אלה באו ממקומות אחרים של רומניה: מטשרנוביץ, מבוקארשט, ועוד. יהודים אנשי אודיסה לא נזכרו בדין וחשבון של הועדה. ראש העיריה החדש של אודיסה גרמאן פאנטאָא נתן פקודה, או בכל אופן הרשה, להסיר מצבות השהם מעל בית העלמין היהודי ולהביאן לבוקארשט, כדי למכרן במחירים גבוהים. ועל הרבה ממצבות אלו היו חרוטים שמותיהם של גדולי ישראל באודיסה. —

בין השאר נהרסה ונשדדה הספריה היהודית על שם מנדלי מוכר ספרים. ספריה זו היתה קודם הספריה של הישיבה הגדולה באודיסה ונקראה על שם ביאליק. השלטונות הסיביטים הפכו ספריה זו לספריה יהודית מרכזית והעבירו לתוכה את כל הספרים בעברית ואידיש שנמצאו בספריות צבוריות יהודיות באודיסה (הספריה של חברת מרבי השכלה, הספריה של עוזרי המסחר, זו של סוכני המסחר ועוד). את הספריה קראו על שם מנדלי מוכר ספרים ואת אולם הקריאה על שם מֶרז׳ין (עסקן יְבסֶקי, שבמשך השנים סר חינו בעיני השלטונות וגם נאסר). במשך השנים נצטברו בספריה זו כארבעים אלף כרך, ביניהם דפוסים, עתונים (בעיקר מפולין), כתבי־יד ואינקונבולים, פנקסים, אוספים של דוד כהנא, הרב הפרופיסור ש. אסף (שבהיותו ראש הישיבה הגדולה עשה רבות גם בשביל הספריה, הרחיבה וארגנה) ועוד.

כשבועים לאחר שחרור אודיסה מן הרומאנים ב־21 אפריל 1944 הודיע ראדיו מוסקבה, שבשנות שלטונם של הנאצים נשחטו באודיסה שבעים אלף יהודים. — לפי חישובים מאוחרים יותר, מספר הקרבנות היהודיים היה גדול יותר והגיע ל־99000 ; את המספר הזה נקבו שלטונות העיריה באודיסה בהודעתם

מיום 19 ביוני 1944. — אגב לפי הידיעות שנדפסו בעתון רוסי לבן שהופיע בברלין „נוֹבוֹיֶה סלוֹבוֹ" מיום 22.7.1942 נשארו באודיסה שלוש מאות אלף איש ז. א. פחות מחצי אוכלוסיה עד המלחמה (אז ישבו בעיר זו 604 אלף איש).

לאחר גירוש הרומנים מאודיסה התחילו לחזור הפליטים היהודיים לעיר זו, תחילה במספר מועט ואחר כך במספרים גדולים. ידיעות רשמיות או אופי־ציוויות מרוסיה אומרות, שבאודיסה נמצאים כעת מאה אלף יהודים. יעקב לשצ'ינסקי (עיין מאמרו המקיף „אידן אין סאוועטן־פארבאנד" ב„דער אידישער קעמפער", גליון ראש השנה תש"ז) סובר, שהמספר הוא ללא כל ספק מוגזם. בכל אופן, רב הוא מספר היהודים באודיסה, ביחוד לפי קנה מדה של עכשיו. ואודיסה היא שוב הקהילה היהודית השלישית בגדלה (עולות עליה מוסקבה ולנינגרד). כאמור מעטות הן הידיעות על חיי היהודים בעיר זו כעת. הידיעות הפרטיות מאת השבים מספרות רובן ככולן, שמצאו את דירותיהן שדודות. יעקב לשצ'ינסקי במאמרו הנ"ל מוכיח, שהאוכלוסיה הנוצרית באוקראינה גלתה בשנות השלטון הנאצי יחד עוין ואכזרי כלפי היהודים ומקרי הצלה של יהודים על ידי לא יהודים היו פחותים מאשר בפולין, שגם שם היו מעטים, ואודיסה לא היתה יוצאת מן הכלל. ב"צ גולדברג, עורך ה„טאג" בניו־יורק, ביקר בקיץ 1946 בס.ס.ס.ר והיה גם באודיסה ואת רשמיו פירסם בעתונו בגל' מ־18־21 באוגוסט ובהם הוא כותב בין השאר (מצטט לפי מאמרו הנ"ל של לשצ'ינסקי) „באודיסה משתמשים עוד הרבה באידיש, יותר מאשר בקיוב. שומעים דיבור באידיש ברחובות. אבל פעילות גדולה יותר מאשר לדבר אידיש, לשמוע חזן בבית הכנסת או לבקר בנשף יהודי, שקורה לעתים נדירות, אין למצוא באודיסה. את הדרמה 200.000 של שלום עליכם ראיתי באודיסה בתיאטרון אוקראיני באוקראינית". הוא נפגש עם ראש הקהילה באודיסה. איש זה (לפי מקצועו חייט) ספר לו, שראשית כל נתן אלפים רובלים אחדים בשביל להתקין גדר חדש בבית הקברות. ה„עמך" הם מנהיגי הקהילות. מורגשת אדישות גדולה לעניני יהדות בין יהודי אודיסה".

המאמר מוקדש באהבה וביגון לזכרו של אחי אליעזר יצחק (לאזר) בן יוסף שוחטמן, שבהיותו פארטיזאן בסיבסטופול נרצח בימי הכיבוש הגרמני (בין 1942 ו־1944).

ברוך שוחטמן

נספח

רשימת כתבי־עת בעברית, אידית וברוסית (בעלי תוכן יהודי), שהופיעו באודיסה

א: בעברית

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
1. א ר ץ	מאסף	שלמה צמח ואליעזר שטינמן	ציוני	ערב ראש שנת תר"פ
2. ב ר ק א י [1]	שבועון	לאה וידרוביץ'. בפועל ערכו: א. ליטאי ויצחק ספיבק	"	י"ד תשרי־ד טבת תר"פ
3. ה ג ָנ ָה: מכתב־עתי ל־עניני גן הילדים העברי להלכה ולמעשה [2]	דו־ירחון	יצחק אלתרמן ויחיאל הילפרין בהשתתפות יעקב פיכמן	"	תשרי תרע"ח־כסליו תרע"ט
4. ט ל: קבץ ספרותי ערוך בידי צעירים [3]		בפועל ערכו: נתן גרינבֶּרג ומשה אליהו ז'ק [ז'ירנֶנסקי]		תרע"א
5. י ג ד י ל ת ו ר ה: לקוטים בדברי תורה, שו"ת חדושי הלכות ממרנן ורבנן [4]		משה אליעזר בילינסון		תרל"ח — תרמ"א
6. כ ו ֶר ֶת: קובץ ספרותי [5].	מאסף	אשר גינצברג (אחד־העם)	חובב ציוני	תר"ן

1 ס"ה יצאו 14 גליונות.

2 ס"ה יצאו 7 חוברות. בשנת תר"פ התחדש בירושלים.

3 על הקובץ שיצא רשום: (א), אבל לא יצא יותר.

4 ס"ה יצאו 6 חוברות (= „קונטרסים").

5 שם העורך לא נזכר; הכתובת למשלח חומר היא זו של ביליגבלום. אבל לפי עדותו של א"ה בפרקי זכרונות שלו הוא היה עורך המאסף.

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
7. כְּנֶסֶת [1]	מאסף	ח. נ. ביאליק		תרע"ז
8. מכבי; מכתב עתי מצויר לעניני החנוך הגופני [2]	רבעון	יעקב זַסְרמן		חשון-טבת תרע"ט
9. המליץ; בין עם ישרון וממשלה, בין האמונה וההשכלה הוא יהיה לפה לכל הנוגע לכנסת ישראל [3]	שבועון	אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) ושותפו אהרן יצחק גול-דנבלום		כ"ה חשרי תרכ"א ח'שבט תר"ל
10. משואות	מאסף	משה גליקסון	ציוני	תרע"ט
11. העולם [4]	שבועון	חיים ש. רוזנטל בפועל ערך: א. דרויאַנוב; בהעדרו מסבח מחלה ממושכת ערך: מ. גליקסון	"	י"ג אייר תרע"ב-ז' אב תרע"ד
12. עולמנו; מוסף לכפ-רות ולשאלות החיים		משה גליקסון	ציוני	תרע"ז
13. עלי הדס; כתובים בכל היקר בספרות ישראל ממחכמי זמננו וסופרים משכילים הנו-דעים בארץ. [5]		משה אליעזר בילינסון		שבט-סיון תרכ"ה

1 יצא בסיוע הלל זלטופולסקי; נגשו להוצאת המאסף בשנות המלחמה אבל בגלל הפרעות הצנזורה והאיסור על הדפסת ספרים עברים בשטח הצבאי יצא רק אחרי מהפכת פברואר.

2 יצאה רק חוברת אחת.

3 העתון עבר מפטרבורג (או נקראה פטרבורג) והמשיך לצאת עד התחלת שנת תרס"ד; הופיע אח"כ פעמיים בשבוע ואח"כ בכל יום. על העתון היה נדפס מוטו: שלח אורך ואמתך המה ינחוני.

4 רוזנטל היה העורך והמו"ל האחראי. „העולם" היה כלי-מבטא של ההסתדרות הציונית ברוסיה ויצא ע"י הועד המרכזי הציוני ברוסיה. העתון נוסד בשבט תרס"ז בקלן ושמש כלי מבטא של ההסתדרות הציונית העולמית ונערך ע"י נ. סוקולוב; מטבת תרס"ט העבר לווילנה ומני אז שימש כלי מבטא של ההסתדרות הציונית ברוסיה. העורכים תחלה ב. גולדברג, לייב יפה ויעקב פיכמן (שהתפטר אח"כ) ומקין תרס"ט: א. דרויאנוב. אחרי המלחמה חודש בתרפ"ט בלונדון בעריכת א. אידלסון והופיע שם עד קין תרצ"ו (פרט לשנה אחת תרפ"ג שהופיע בברלין) ומני אז עד עתה בירושלים. עורכו מתרפ"ג ועד ימינו: משה קליינמן.

5 ס"ה יצאו 4 גליונות.

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
14. הפרדס; אוסף ספרותי הוצאת י. ח. רבניצקי [1]		יהושע חנא רבניצקי	חובב ציוני ברוח „בני-משה“	תרנ“ב,ג,ד,נ“ו
15. השלח; ירחון לספרות למדע ולעניני חיים [2]	ירחון	יוסף קלוזנר וחיים נחמן ביאליק	ציוני	שבט תרס“ז-אדר תרע“ט
16. שחרית; עתון מוקדש לעניני הצעירים הלאומיים בתפוצות הגולה [3]	דו-שבועון	שמואל אַיזֶנשטַדט	〃	שבט-אדר ב' תרע“ג
17 אונזער וואַרט; ארגאן פון אדעסער קאמיטעט פון דער ציוניסטישער פאלקספרקציע „צעירי-ציון“ [4]	פעמים בשבוע	מיכאל כֶּכטמַן	צעירי-ציון	כסלו-שבט תר“פ
18. אונזער וואַרט; ארגאן פון אדעסער ראיאן קאמיטעט פאר-אייניגטער יודישער סאציאליסטישער ארבעטער פארטיי (ס.-ס. און י.-ס.) [5]			„ס.-ס ו י. ס.“	תמוז תרע“ז-תשרי תרע“ח

1 ס“ח יצאו 3 מאספים.

2 באודיסה יצאו כרכים טז—לו; מכרך כ“ב ואילך התפטר ביאליק מעריכה (ערך מדור ספרות יפה) וה רחון נערך ע“י קלוזנר בלבד. מאייר תרע“ה עד אייר תרע“ז היה סגור בפקודת שלטונות הצבא והתחיל שוב להופיע אחרי מהפכת פברואר. כרכים א—י של הירחון (תרנ“ז—תרס“ב) נערכו ע“י אחד-העם ונדפסו בברלין, כרכים ב—י נערכו באודיסה. בתר“פ חודש בירושלים ויצא בהפסקות עד התחלת תרפ“ז.

3 בתרע“ד יצא בורשה ואח“כ נפסק.

4 ס“ח יצאו 20 או 21 גליון.

5 ס“ח יצאו 7 גליונות. גל‘ א‘ ב-20 ביוני; האחרון ב-19 בספטמבר 1917.

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
19. דער אידישער וועקער	מאסף	משה ליב לילינבלום	חובב־ציוני	תרמ־ז
20. דער אידישער קאמוניסט; ארגאן פון דעם אדעסער קאמיטעט פון דער אידישער קאמוניסטישער פארטיי "פועלי־ציון"				12. II. – 14. VIII. 1920
21. דער אשמדאי; א זשורנאל פאר הומאר און סאטירע 1		דער טונקעלער		קיץ תרע"ז
22. גוט מארגען 2	יומון	חלפון	ציוני	תר"ע־תרע"א
23. דער גלאק; ערשיינט יעדן שבת; ארגאן פון אדעסער קאמיטעט פון "בונד" 3	שבועון			26. III. – 1. V. 1918
24. דיוואך; פאליטיש־ליטעראריש וואכנשריפט 4		ש. חליאפ	קרוב ל"פועלי־ציון"	14. III. – 14. VI. 1919
25. דער יונגער ארבעטער; ארגאן פון אדעסער ביורא פון דער אידישער סעקציע באם קאמוניסטישען יוגנט־פארבאנד פון אוקראינע 5	דו־שבועון			26. III. – 12. VI. 1920

1 רק גליון ראשון יצא באודיסה, בשנת 1918 יצאו שלשה גליונות בקיוב.

2 בהשתתפותם הקבועה של א. ל. לוינסקי ("קאכלעפעל־"), משה קליינמן וב. שאפיר.

3 ס"ה יצאו 4 גליונות.

4 חליאפ הוא עורך אחראי. ס"ה יצאו 5 גליונות.

5 ס"ה יצאו 6 גליונות.

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
26. דער יונגער קאמוניסט; ארגאן פון דער אידישער סעקציע פון אדעסער גובקאָם פון קאמסאמאל אין אוקראינע [1]				אפריל-מאי 1920
27. מאנאטס־זשורנאל פאר ליטעראטור, קונסט און קריטיק [2]	ירחון	קואופרטיב פון אידישע שרייבער		יאנואר 1920
28. דאס ניע לעבן; געזעלשאפטליך פאליטיש־אן ליטעראריש צייטונג [3]	יומון	צבי אוערבאך (א. חאשין)	פועלי־ציון סוצ־יאל־דימוק.	22. XII. 1917 – 18. VIII. 1918
29. קאמוניסטישע שטימע; ארגאן פון אדעסער קאמיטעט פון אלאוקראיניישען (אידישן) קאמפארבאנד	3 פעמים בשבוע	א. טשעמעריסקי, א. מערזשין, נ. נעמאנאוו, ש. עפשטיין	קומוניסטי	יוני 1919 — סוף 1921
30. קול מבשר [4]	שבועון	אלכסנדר צעדערבוים ואהרן יצחק גאלדענבלום		11/23 אוק־טובר 1862 - סוף 1871
31. שלום עליכם [5]	יומן	י. פרידמן	ציוני	תשרי-שבט תרע"ב
32. День אורגן של יהודי רוסיה [6]	שבועון	ס. אורנשטין בהשתתפות מנשה מרגלית ואליהו אורשנסקי	"השכלה"	16 מאי 1869 - תחלת קיץ 1871

1 ס"ה יצאו 2 גליונות.

2. יצא רק גליון אחד.

3. ס"ה יצאו 168 גליונות. בשנת 1919 יצא בקיוב.

4 תחלה כהוספה ל"המליץ" ומ1867 עתון עצמאי.

5 פרידמן היה רק עורך אחראי.

6 המוטו: "ויקרא אלהים לאור, יום" – (בראשית א, ה).

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
33. Еврей				1912 – 1914
34. Еврейская Мысль **אורגן של המחשבה הלאומית בדרום רוסיה ואח"כ (מתרע"ח) כלי מבטא של הועד הציוני הגלילי באודיסה** 1	שבו־עון	מיכאל שווארצמן, שלום שווארץ, ישראל טריווש	ציוני	תרס"ו, תרע"ז־תר"פ
35. Еврейский Голос 2	שבו־עון	ל. פאפֶּרין	טרי־טוריא־ליסטי	תרס"ז
36. Еврейский медицинский Голос **עתון רפואי**	רב־עון	ז. אדֶסמן, י. שֶלין, ש. מראַשֶס, ויעקב רַימיסט		תרס"ח־ס"ט
37. Еврейский Мир **אורגן בלתי מפלגתי של המחשבה היהודית הדימוקרטית** 3	שבו־עון	מ. ביקֶרמן	אנטי־ציוני	26. XII. 1919 — 16. I. 1920
38. Единение **אורגן של הועד המרכזי של המפלגה היהודית הרדיקל־סוציאליסטית פועלי־ציון**	דו־שבו־עון			התחלת תרע"ח
39. Кадима **אורגן הציונים בדרום רוסיה** 4	שבו־עון	תחלה מיכאל אליינקיוב ואח"כ ד"ר יוסף ספיר		תרס"ו

1 הופיע מהתחלת תרס"ז (5 באוקטובר 1906) עד קיץ תרס"ז (בהפסקה של שלשה חדשים בערך מרץ־יוני 1907) בעריכתו של מיכאל שווארצמן; גליונות אחדים נערכו ע"י ז. ז'בוטינסקי. נפסק מעצמו והתחדש בי"ב באייר תרע"ז בעריכתו של ישראל טריווש. מתרע"ח עד ג' שבט תר"פ (שבו יצא הגליון האחרון) העורך: שלום שווארץ.

2 התחיל באודיסה מגל' 19, שיצא ב 14 באוקטובר 1906 (גל' 1—18 יצאו בביאליסטוק). נפסק עם גל' 34 של שנת 1907.

3 יצאו 3 גליונות.

4 הגליון האחרון, הי"ב, יצא ב 20 בספטמבר 1906: במקום העתון הזה בא העתון "יבריסקיה מיסל", עיין לעיל מספר 34; הכוון לא שונה.

השם המלא של הפרסוס	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
40. Колосья זורנל אמונתי־ספרותי מצויר בשביל ילדי ישראל 1	ירחון	מ. ל. בר אח"כ מ. אוסי־פוביץ	לאומי	יאנואר 1913-1918
41. Маккаби אורגן "מכבי" ברוסיא	ירחון	שלום שוואַרץ	ציוני	נובמבר 1917— אפריל 1919
42. Молодая Юдея אורגן של הסתדרות ציונים מתלמדים בדרום רוסיא 2	דו־שבו־עון	ברוך וינשטין		תרע"ז— תרע"ח
43 Наш Голос אורגן של הועד האו־דיסאי של ה"בונד" 3	שבו־עון	גריגורי לוריא		
44 Одесское Слово 4	שבו־עון	הֶרצפלד ושלום שוואַרץ	ציוני	תרס"ט — תר"ע
45. Палестина מוקדש לשאלות ישוב ארץ ישראל 5	ירחון	האגרונום אברהם זוסמן	ציוני	אוגוסט 1917— התחלת 1918
46 Посредник 6	שבו־עון	א. צעדדרבוים וא. י. גולדנבלום		
47. Рабочий Понедельник ומגל, ה, ואילך: Рабочий Еженедельник 7	שבו־עון		בונדאי	1 ביאנואר־ החחלת או־גוסט 1918

1 העורך בפועל היה הסופר הרוסי־יהודי נחום אוסיפוביץ.

2 התחיל להופיע באייר תרע"ז.

3 אחרי שנסגר יצא Рабочий Понедельник (ראה להלן מספר 47).

4 זה היה עתון כללי, שהיה מופיע בכל יום ב' ביום שלא היו מופיעים העתונים היומיים באודיסה. בעתון היה מדור רחב לאינפורמציה יהודית כללית וציונות וגם מאמרים בעלי כוון ציוני.

5 בטאון הוועד האודיסאי לישוב ארץ ישראל. ס"ה יצאו שש חוברות.

6 הוספה ל"המליץ".

7 יצא במקום Наш Голос שנסגר (ראה לעיל מספר 43).

השם המלא של הפרסום	סוג	העורך	הכוון	זמן הופעתו
48. Расцвиет 1	שבועון	אוסיפ רבינוביץ ויואכים טרנופול	השכלה	27 מאי 1860 עד 19 מאי 1861
49. Руский Еврей בשאלות הפוליטיקה החיצונית והפנימית וּבשאלת החיים הצבוריים 2	שבועון	ח. זֶלדיס	לאומי	28 מרץ – 5 ביוני 1906
50. Свободный Путь; אורגן של הועד האודיסאי ושל הועד הגלילי הדרומי של המפלגה היהודית הסוציאל - דימוקרטית "פועלי־ציון" 3		ח. ז. לוין		יולי 1917
51. Сион 4	שבועון	עמנואל סולוביציק ויהודה־ליב פינסקר	השכלה	19 במאי 1861 – 27 באפריל 1862

1 מגל' 20 ואילך העורך—א. רבינוביץ בלבד, בהששתפותו הקבועה של ל. לבנדה. המוטו (בעברית): „ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור" (בראשית א, ג).

2 ס"ה 6 גליונות: היתה גם הפסקה (מטעם הממשלה) לחדשיים. מופיע בכל יום ב' ובערבי חגים יהודיים.

3 ס"ה יצאו שני גליונות (ב־1 וב־22 ליולי).

4 ס"ה יצאו 43 גליונות; נפסק מאליו מפני שלא היה יכול למלא את תפקידו בתנאי הצֶנזורה. מגל. 22 ואילך העורכים: ע. סולוביציק וג. ברנשטין (במקום פינסקר שהתפטר). "סיון" שימש המשך של "רזסויט" (ראה לעיל מספר 48).

ספרות *

א. עברית

דוד כהנא: זכרון בספר; מאיר נתיב על קורות היהודים באודיסה. כנסת ישראל I. ורשה, תרמ"ו. ע' 784 – 793 (על נושא זה כתב גם ברוסית ברבעון "יבריסקיה סטריגה" שנת 1911, ע' 260 — 67).

אודיסה. חברה קדישא. ציונים מצינים בבתי הקברות הישן והחדש אשר לעדת ישראל אדעססא. וואַרשא, תרמ"ח.

א. ב. גוטלובר: הגזרה והבניה (זכרונות). ב"הבקר אור" תרל"ט.

ב. דינבורג: קהילות ישראל. אודיסה (עדיין בכתב יד).

י. קלוזנר: אודיסה. כנסת, ספר ח, תש"ד. ע' 61 — 66.

א. דרויאַנוב: פינסקר וזמנו. ב"התקופה" יב, יג, טז. כולל חומר רב על אודיסה.

י. קלוזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה. ד, ספר א – ב. ירושלים, חברה להוצאות ספרים על יד האוניברסיטה העברית, תש"א – תש"ב.

הנ"ל: יוצרים ובונים, כרך א־ג. ת"א, דביר, תרפ"ה — פ"ט.

הפרקים הביוגרפיים על סופרי אודיסה.

אחד־העם: פרקי זכרונות. תל אביב, בית אחד העם, תרצ"א.

הנ"ל: אגרות א – ג, ו. תל אביב, "יבנה", תרפ"ג – תרפ"ו.

ח. נ. ביאליק: אגרות א־ב. תל אביב, "דביר", תרצ"ח.

מ. מ. אוסישקין: לוינסקי כעסקן מדיני, "השלח" כג, נכנס גם לתוך ספר־אוסישקין. ירושלים, ועד היובל, תרצ"ד.

אודיסה. הישיבה הגדולה. דין וחשבון לשנת תרס"ז ותרס"ח. אודיסה, תרפ"ט. כולל גם ידיעות על תולדות הישיבה.

שלום שוואַרץ: ז'בוטינסקי — לוחם האומה. ירושלים, הוצאות המחבר, תש"ב, תש"ג (מהדורה ב). פרק גדול וחשוב על תקופת אודיסה.

י. לשצ'ינסקי: היהודים ברוסיה הסוביטית ממהפכת אוקטובר עד מלחמת העולם השניה, תל אביב, "עם עובד", תש"ג.

מ. קוטיק: גולה במאבקה. ירושלים, מוסד ביאליק; תל־אביב, 1944.

מ. רַיפֶּר: מסע המות. תל אביב "עם עובד".

ב. אידית

י. לעשטשינסקי: דאס אידישע פאלק אין ציפערן. בערלין, כלל־פארלאג, 1922.

הנ"ל: געבורטן, שטאַרב־פאלן און חתונות ביי אירן אין אדעס פון 1892 ביז 1919 ב"בלעטער פאר איד. דעמאגראפיע, סטאטיסטיק אין עקאנאמיק". גל' 2, ברלין, 1923.

אי. אי. ווייצבליט: די דינאמיק פון דער יידישער באפעלקערונג אין אוקראינע פאר די יארן 1897—1926. אינסט. פאר ייד. קולטור ביי דער אלאוקר. וויס. אקאד. כארקאוו, ליטעראטור און קונסט, 1930.

* ספרים ברוסית נרשמו באותיות לטיניות.

אידישע וועלט הילפקאנפערענץ. די טעטיקייט. באריכט פאר די יארען 1920 – 1923. פאריז, 1924.

מ. ווישניצער: די אידישע היסטאריקער און געלערטע אין סאוויעט רוסלאנד. ב"צוקונפט" 1928, ע' 461 – 463.

ג. לועזית

Odessa 1794–1894. Odessa, Odesskoie obshchestvennoie samoupravlenie, קובץ גדול שהוציאה עירית אודיסה ליובל המאה של יסוד העיר (1895), מלא וגדוש חומר עובדתי וטבלאות סטטיסטיות.

Odesskoe obshchestvo istorii i drevnosteî. Zapiski, t. XVI, XVII, XXX, XXXII. Odessa, 1893, 1894, 1912, 1915. גם כרכים אחרים של חברה זו כוללים מאמרים לתולדות אודיסה.

חוץ ממה שנזכר במאמר גופו ביחוד בפרקים על הפרעות וההגנה, אודיסה בספרות היפה.

A. M. Deribas: Staraia Odessa. Odessa, 1913. ספר זכרונות (ברוסית) חשוב על אודיסה, שנכתב ע"י נכדו של אחד ממקימי אודיסה. הספר הוא יקר-המציאות. בארץ נמצא בספריתו הפרטית העשירה של מר יעקב פֶּרֶמֶן (תל אביב). ואני מביע לו בזה את תודתי שהואיל להשאיל לי את הספר הזה.

Rossia: polnoe geographicheskoe opisanie nashego otechestva. Pod redaktsieî V. P. Semionova - Tian - Shanskago. Tom XIV: Novorossiia i Krym. Peterburg, Devrien, 1910. p. 456 — 481.

A. de Démidoff: Voyage dans la Russie meridionale. Executè en 1837. Paris, Bourdain, 1840. p. 263 — 299.

J. G. Kohl: Russia. St. Petersburg, Moscow... Odessa. London, Chapman and Hall, 1844. p. 417 — 430. המחבר עשה באודיסה בשנת *1839.*

O. M. Lerner: Evrei v Novorossiîskom kraie. Odessa, 1901.

Joachim Tarnopol': Notices historiques et caractéristiques sur les Israélites d'Odessa. Odessa, 1855.

Voprosy biologii i patrologii evreev. Sborniki I-III, vypusk 2. 4v. *Leningrad, Evreîskoie istoriko-etnographicheskoie obshchestvo, 1926 – 1930.* כל קובץ כולל מאמרים על יהודי אודיסה; חשובים ביחוד מאמריו של ג. ד. פינקלשטין: התנועה הטבעית של האוכלוסיה היהודית באודיסה. התלודה. הנשואין. התמותה.

M. Morgulis: Voprosy evreîskoî zhisni. Peterbug, 1889. K istorii obrazovania russkich evreev. מאמר הראשון שבספר:

P. Marek: Ocherki po istorii prosveshchenia evreev v Rossii. Moskva, 1909.

Obshchestvo dlia rasprostranenia prosveshchenia messhdu evreiami v Rossii; Obzor deiatel'nosti za 25 let (1867—1892). Odessa, 1893.

S. M. Dubnow: Kniga zhisni I. Riga, 1934.

S. V. Pozner: Evrei v obshcheî shkole. Peterburg, Razum, 1914.

N. Ossipovich: Chornyî oktiabr' בתוך הקובץ: *Revoliucionoe dvizhenie v Odesse i Odeshchine. Odessa, Istpart, 1925, p. 220 – 235.*

I. V. Jashunskiî: Evreîskaia periodicheskaia pechat' v 1917 i 1918 godakh. Petrograd, 1920.

S. L. Rubinstein: Odes'ka periodichna pressa rokiv revoliutsii ta gromadian'skoî viîny 1917 – 21. Odessa, Odes'ka Tsentral'na Naukova Biblioteka, 1929.

H. H. Fisher: The famine in Soviet Russia, 1919 — 1923. London, Oxford University press, 1927, 1935.

Ort: Materialy i isledovania. Moskva, 1927–29.

U. S. S. R. Odessko okrusshnoie statisticheskoe biuro: Predvarítel'nye itogi perepisi 1926.

V. P. Shibaev: Etnicheskiî sostav naselenia Evropeiskoî chast¡ Soiuza S. S. R. Leningrad, Akademia Nauk, 1930.

The Black Book: The Nazi crime against the Jewish people. New Jork, Duell, Sloan & Co, 1946. הספר י"ל מטעם הקונגרס היהודי העולמי. הועד האנטיפשיסטי היהודי במוסקבה...

Hitler's ten years war on the Jews. New Jork, The Institute of Jevish Affairs.

American–Jewish yearbook. v. 44 (5703), 46 (5705) Philadelphia, The Jewish Publication Society of America.

בכל כרך נמצאת סקירה שנתית על יהדות התפוצות, והסקירה כוללת פרק על רוסיה.

Contemporary Jewish Record, 1943, Oktober, 1944 June. August.

J. Shekhtman: Sovetskoe evreîstvo v germano-sovetskoîî voîîne, בקובץ הרוסי: *Evreiskiî Mir II, New Jork, 1941.* המאמר נכתב באה"ב, בשעה שהיו עדיין נויטרליות. במדינה זו נתקבלו אז גם עתוני גרמניה.

הערך "אודיסה" באנציקלופדיות.

השתמשתי גם בזכרונות אישיים.

ד"ר אהרן פירסט

בודאפשט

בודאפשט, בירת אונגאריה, היתה לעיר אחת בתוקף החוק מס' 36 משנה 1872, כשחוברו יחדיו: העיר העתיקה בודא שעל הגדה הימנית של הדנובה, העיירה או־בודא, אף היא על אותה גדת הנהר, והעיר פשט שעל הגדה השמאלית. ואמנם, שלושת חלקי העיר האלה, היסטוריה מיוחדת לכל אחד מהם, הן מבחינה טופוגראפית, והן מבחינת הסדר הכרונולוגי. מתחילה היתה המצודה הבצורה בודא, על מרומי ההר, מושב מלכים ומושלים; אחרי כן התפשטו על ידה מתחתית ההר איזורים שונים, ביניהם או־בודא, המשתרעת במקומה של אקוינקום הרומאית; ולבסוף עלה עליהם הכרך הגדול פשט, על בקעת ראקוש רחבת־הידים. מה שנאמר על חלקי העיר בכללותם, חל אף על הקהילות היהודיות שבהם. לכן נתחיל בתולדות היהודים בבודא (אופן בגרמנית), שהיתה עיר ואם בישראל למן המאה ה־12 ועד המאה ה־18, ועברו עליה תקופות פריחה ותקופות של גירוש וגזירות. אחר כך נדבר על הקהילה הקדושה או־בודא (אלט־אופן), בעלת סדר ומסורת למופת, מאמצע המאה ה־18 והלאה, ולבסוף נעבור לקהילה הגדולה, המורכבת עדות שונות, שהתפתחו במשך מאתים השנים האחרונות עם התפתחות עיר הבירה.

בדברי ימיהן של הקהילות הללו קויים מאמר חז"ל: „עוד לא שקעה שמשה של זו, זרחה כבר שמשה של זו". בקהילות אילו תססו כוחות ומפעלים יהודיים מזהירים; הן היו מקומות תורה ותרבות, ואיכסנו בתוכן בתי אולפנה, מוסדות תורה חסד וצדקה. ראויות הן שייאמר „קדיש" על חורבנן.

I בודא (אופן)

1. שאלת הכוזרים. הידיעות הראשונות. „איגרת־חסות" של המלך (1251). רובע היהודים ובית־הכנסת שלו. מצבות. גירוש בשנת ק"כ (1360).

לפי ההיסטוריון הראשון שעמד לה ליהדות אונגאריה, הרב המפורסם ליאופולד (יהודה ליב) לעף, בודא היא הקהילה בעלת הזכרונות המרובים והעתיקים ביותר באונגאריה. עקבות התישבות יהודית במקום זה נמצאים מימי הרומאים, שהקימו פה על־יד מעינות חמים ועל שמם את המחנה המבוצר אקוינקום. לפני שנים מספר

חפרו ומצאו כאן מצבה רומאית עם כתובת לטינית, שמוצאה לפי צורת האותיות מן המאה השלישית או הרביעית. לאחר בדיקה גילו בכתובת את השם בנימין, ומעל לשורות — שתי מנורות בעלות שבעה נרות, חרותות באבן באופן פרימיטיבי, ובצדן — ליתר תוקף — ה"אני מאמין" היהודי: "ה' א ח ד" בלשון ובכתיבה יונית. המצבה השמורה עתה בארמון הרוזנים סאפארי באלברט־אירשה, והידועה מכבר באוסף הכתבות העתיקות בשם "האבן מאלברט־אירשה", מעידה ברורות, שחיילים יהודים מאסיה הקטנה, או מארץ־ישראל, שמרו כאן על "לימס פנוניקוס" (הגבול האונגארי) והגנו עליו.

חלפו ועברו מאות שנים, חלפו ועברו גם העמים והשבטים, שהתהלכו ודרכו על מקום־מעבר היסטורי זה, עד שבסוף המאה התשיעית התיישבו על גדות הדנובה שבטי האונגארים עולי אסיה. אם אמנם התחברו אליהם, או התמזגו אתם, משפחות או שבטים מעם הכוזרים, הידוע מאגרתו של ר' חסדאי אבן שפרוט (משנת ד' תש"י—תש"כ) אל מלך הכוזרים, ותשובת המלך יוסף על התיהדותו ועל תולדות ארצו — עדיין הוא בחזקת שאלה שלא מצאה את פתרונה המוחלט. הד"ר כהן, מחסידי הדעה החיובית, מקבל את דעת חוקרי־הדורות הסבורים, שמן העם הכוזרי, שהיה שכנם, בעל בריתם, ואולי אף שאר בשרם של האונגארים, התיהדו שכבותיו העליונות, ואחד משבטיו, החברים או כברים, גם התלכדו בתור שבט שמיני אל שבעת השבטים האונגארים כשהלכו מערבה לכבוש להם ארץ. השם נתבאר כמלה עברית: חבר; כמלה אונגארית: מעין "נדודים", ולפי הנוסע המלומד ואמברי — כמלה טורקית, שפירושו "מרדן", מפני שהם מרדו במלכות ונלוו אל האונגארים יוצאי ארצם.

כן אין הדבר מוטל בספק בעיני הד"ר כהן, "שחלק ניכר מן האונגארים הכובשים האמין בדת משה, אף כי לא היו יהודים מבטן ולידה, ולא מצאצאי יהודים" אבל קרובים לעם הארץ בלשונם, במלבושם ודרך חייהם. על יסוד השקפתו זו הוא מתאר את דברי ימיהן של מאתים השנים הראשונות, בהן התחברו והתידדו "העולים" החדשים, רוכבי רכב ופרשים, עם יושבי הארץ הותיקים. מתחילה עובדי אדמה היו היהודים, רכשו אחוזות, לפעמים כפרים שלמים, שנקראו אח"כ בשם "ז'יד" (יהודי, בלשונות הסלאביות) או "כוזר". מענין מאד, שב"חוק היהודי" הראשון (1092), שמקורו בפקודת הכנסיה בלבד, נאסרו על היהודים רק דברים המעידים על קשרים "דתיים", כביכול, בין היהודים והנוצרים: אסרו להתחתן בנכריות, להעביד עבדים נוצרים ולחלל את מנוחת היום הראשון. היהודים חיו כנראה כמו תושבי הארץ, והיו דומים להם אף בבערותם ובבורותם, כי עוד במאה ה־13, כשיהודי מערב־אירופה שקדו כבר על לימוד התורה וזו האירה את דרכם, היו יהודי אונגאריה בורים וריקים. משנתעוררו אצלם שאלות דתיות היו נזקקים לרבני חוץ לארץ לשם פתרונן, או שהיו פונים לתלמיד־חכם זר ששהה בתוכם. אפייני ומאלף, למשל, פסק דינו של ר' קלונימוס בר שבתאי החזן (הפיטן) מרומא, שבהזדמנו פעם לאונגאריה דן שני יהודים מרגנשבורג שבגרמניה, אשר איחרו לבוא בעגלותיהם לעיר אסטרגום או בודא על הדנובה אחרי קבלת שבת, לענשים וקנסות מחומרא דחומרא. "כדי

שלא יקחו אחרים מהם קל וחומר, שלא יפרוץ בגדר יותר פרצה גדולה לחלל שבת בזדון", דוקא פה בארץ זו („שבלי הלקט" ס). כמה פעמים ביקר בארץ (בשנות י'—כ', 1250—60) רבה של וינה, ר' יצחק בן משה, בעל „אור זרוע". בפסק דינו כרך א, שסו, נזכרת בראשונה במפורש קהלת בודן או בודון, „השוכנת על יד הדונה ועל מעינות החמים", ומעינותיה כשרים לטבילת נשים. בספרו הנ"ל („אור זרוע" א, קיג) נדפסה גם אגרתו של ר' אליעזר בן יצחק (הטשכי), רבה של שפירא, אל ר' יהודה בן יצחק מפאריס, שבה הוא גוער בו על איסורו החמור: „אם אתה מבטל להם מגבת פורים ושמחת תורה ונדבת חתנים, הנו ברוב מקומות שבפולין, רוסיה ו א ו נ ג ר ן, שאין שם לומדי תורה מתוך זוחקם, ושוכרין להם אדם מבין אשר ימצאו, והוא להם שליח צבור ומורה צדק ומלמד בניהם, ומבטיחים אותם על כל (מתנות) האלה. וכשאתה בא לבטלם, לא יספק שכרם למחייתם וירדו מתחומתם (?), וישארו בלי תורה, בלי תפילה ובלי מורה צדק".

בעקבות מסע־הצלב הראשון (ד' תתנ"ו, 1096), שנעצר כידוע ע"י המלך הנאור ק א ל מ א ן („חובב הספרים") מפאת אכזריותם של הנוסעים, הגיע זרם היהודים הראשונים מאשכנז לבודא ולשאר ערי השדה, ואתם גם רוח האנטישמיות. אז שמע בודאי גם הפרשנדתא הגדול, ר ש "י, על אונגאריה וגבולותיה, שהיא „מוקפת הרים ויערות, ואין יוצאים ממנה אלא דרך שערים" (יומא יא). ויהודי אונגארי אחד, הקצין יצחק יוסקונט (אולי שם אונגארי) מבאר לו באופן עממי, למה נקראת „שבת הגדול" בשם זה („פרדס" סי' יז). היהודים המערביים התחילו גם פה לעסוק במסחר, ברוכלות, במקח־וממכר בזעיר־אנפין, ואף בעסקי כספים ובנשך בממדים עצומים, זה המקצוע השנוא והמשניא שהמציאות כפתה עליהם. ב י כ ל ר מצטט דבריו של מומחה נוצרי אחד, שהכנסיה הקאתולית הכריזה לאמר: „אסור לנוצרי לקחת נשך ורבית, אולם הנשך צורך נחוץ הוא והכרחי. לכן צריך שיהיו נושכים בלתי־נוצרים, אשר להם לא נחשב הנשך לחטא, או כמעט ללא־חטא", היינו, היהודים. מכלל לאו אתה שומע הן; מתוך החלטות הכנסיות והכנוסים, גם מתוך הסעיף מס. 24 ב„מגילת הזהב" (1222), אחד מחוקי־היסוד לתחוקת אונגאריה, אנו למדים, שיהודים חכרו את אדמות האצילים, אף של המלכים, ואת הכנסות המסים המלכותיים, או שהם היו ממונים עליהם בתור פקידים או סוכנים. אחדים, „רוזני הקמרה" (=אוצר המלך), שניקבו גם בשמות: חנוך, תיקה, מופיעים כמלכים קטנים ממש, שלידם נמסרה אפילו טביעת המטבעות; אפס כי מסירת העניינים הללו לידי „ישמעאלים וישראלים" לא היתה תמיד לתועלת המדינה. וכן גברה ההתמרמרות נגד הזרים *.

באותו הזמן התקרבה לארץ סכנה גדולה מבחוץ. מערבות אסיה המזרחית פרצו בשנת 1241 לאירופה המוני הטאטארים הפראים, שבהם ראו המאמינים הנוצרים

* אין אפשרות, כמובן, להצטמצם בקורות עיר הבירה, וגם להלן יהיה צורך לעמוד לעתים על מצב היהודים במדינה, כי בלא תיאור הרקע ההיסטורי הכללי קשה יהיה להסביר את תולדות יהודי בודא או פשט.

את ה„אנטיקריסט", היהודים — את המבשרים של חבלי ימות המשיח, אחדים — גם את שרידי עשרת השבטים. הם הציפו בסערה את המדינה האונגארית מקצה עד קצה והחריבוה, עד כי לא נשאר בה כמעט שריד ופליט. המלך בילה הרביעי, המכונה „מייסד המדינה השני", אחרי שובו מן הגולה, חש להסדיר קודם כל את שאלות הכלכלה ואת עניני הכספים, ובזה היה זקוק — באונס וברצון — לתמיכת היהודים. הוא היה המלך הראשון, שציווה לטבוע מטבעות־נחושת ומעות־קטנות („מטבעות טאטארים") לצרכי המסחר, והנה על רובם נטבעו אותיות עבריות (ש. ל. ק. א.), משמע שבין חוכרי המטבעות רבו היהודים. אכן המלך בילה דאג גם לכלל היהודים. כדי למשוך אליו את לבם ומאודם, אפילו של אלה שבחוץ לארץ, העניק להם בשנת 1251 חוק־יהודי מיוחד, כעין „אגרת־חסות", ששימשה מכאן ואילך יסוד ועיקר לכל הזכויות המיוחדות שהובטחו ליהודים במאות הבאות. לכאורה חוזר החוק הזה על החוק שניתן עשר שנים קודם לכן ע"י הנסיך פרידריך השני ליהודי אוסטריה, ונשנה וניתן במשך השנים הבאות גם ליהודי טשכיה (1254), מוריביה (1268), פולניה (1264), אולם סעיפיו מותאמים בכוונה וברצון טוב לנתיני אונגאריה ולרוח המלך „הליבראלית". ראוי לציין, למשל, כי בתעודה זו לא נזכרה כלל — כמו ביתר החוקים הדומים — אזהרת האפיפיור בענין עלילת־הדם, כנראה מפני שבין תושבי אונגאריה עוד לא פשה הנגע הזה בעת ההיא. אין להרחיב כאן את הדיבור על פרטי החוק, על ענין חסות היהודים, על סדר המשפטים בין יהודי ונוצרי, על שבועת היהודים וכו', אבל עלינו להדגיש את עיקר החידוש שבאגרת זו. החוק משריש באונגאריה השקפה ויסוד־משפטי חדשים, המשנים את מעמדם המדיני של היהודים בכלל ובפרט. מאז הם מוגדרים „עבדי הקמרה המלכותית" או „עבדי המלך" סתם, כאילו היו קנין המלך בגופם ובממונם. לפי זה נשללה מהם אמנם זכותם האזרחית ואפילו החופש האנושי, כביכול, אבל לעומת זה ניתנה להם זכות מיוחדת אשר העלתם למדרגה בטוחה ומועילה ביותר. כעבדי המלך עמדו היהודים תחת חסותו הישירה של המלך, ואזרח או שליט שפגע או התעלל בהם, פגע במישרים בכבוד המלך ונתחייב בתשלום פיצויים למלך. בדיני נפשות, או כשהיהודי היה חייב להשבע על התורה, היה המלך עצמו, או סגנו, יושב על כסא הדין; בדיני ממונות בינם לבין עצמם לא דנו בתי הדין הרגילים אלא בתי הדין היהודים. רק במקרה שבעלי הדין לא הסכימו לפסק ביה"ד, פנו אל „שופט היהודים", וזה הביא את משפטם בהמלצתו הוא אל הערכאות. „שופטי היהודים" שפטו כבאי־כח המלך בערי השדה משפטים פחותי־ערך בין יהודים ונוצרים, והם נתמנו תמיד מבין חשובי העיר הנוצרים.

נחוץ היה, כמובן, למשוך אל הארץ החרבה גם יהודים זרים, שייהנו מן הזכויות הנ"ל. ובאמת הזמין בילה הרביעי יהודים מכל הארצות השכנות, וקודם כל לעיר בודא, שהוכרזה אז על־ידו כבירת המדינה. בלי ספק ישבו בה כבר מקודם יהודים אחדים, אבל הוא, „בונה הערים", בנה להם שם „רובע יהודים" מיוחד, ודוקא על יד ארמונו המלכותי במעלה ההר, החולש על נהר הדנובה ופשט מצד מזרח, ועל הבקעות והגבעות של טרנס־דנוביה מצד מערב. במקום צר זה מעטים

וצרים היו הבתים והסימטאות, אבל ערכם הלך ועלה, ואף במאות הבאות נקרא שער העיר שעל יד „רחוב היהודים" — „השער היהודי", או „שער פהיר־וואר", כי דרכו הלכו לבירה הקודמת, לעיר ההכתרה העתיקה: סקש־פֶהֶר־וואר (שטול־וויסנבורג בגרמנית). לפי „הכרוניקה הבודאית" עמד על יד השער גם בית־הכנסת של היהודים. דרך שער זה היו היהודים מורידים את מתיהם לקבורה בתחתית ההר. בשנת תרנ"ד (1894) גילו שם מצבות־אבן, חלקן במצב מצויין, המעידות על קיום בית הקברות היהודי, שבו השתמשו במשך 300 שנים לערך. העתיקה שבהן הוקמה „בשנת ל"ח לאלף הששית" (1278) לפסח בן פטר (אולי שם אונגארי). על מצבה זו השלימה ללא פגם, וכתבתה חקוקה באותיות גדולות וברורות מאד, וקלה לקריאה, ועל האחרות שנמצאו בו במקום, הודיע בראשונה החכם הידוע ד"ר דוד קויפמן (רד"ק) בכרכי ה„מונאטס־שריפט" בברסלוי (1895—1896). המצבה נמסרה אז למוזיאון הלאומי בבודאפשט, וכשהתחיל המוזיאון היהודי לקבץ את שרידי העבר היהודי, נעשתה מטעם הממשלה העתקה מדויקת ממצבה זו בשביל המוזיאון היהודי.

בתעודות הזמן נזכרים שמות יהודיים פרטיים, לפעמים אונגאריים, וכנראה הצליחו היהודים בעסקיהם ובמלאכתם. ואם כי האפיפיורים ושליחיהם התאמצו בכל כוחם לקפח את זכויות היהודים, „אשר בגלל עוונם נידונו לעבדות־עולם ואינם רשאים למלוך ולפקוד על הנוצרים", הוסיפו היהודים להחזיק באריסויותיהם, בחכירת המסים, ואפילו האפיסקופים הגבוהים היו מחכירים להם את ההכנסות ממעשרות הכנסיה. לכל היותר היו משתפים אתם נוצרים לשם בקורת. וכש„כנסת בודא" משנת 1279 שאפה שוב להשפיל את מעמדם המדיני של היהודים למדרגה האירופאית הכללית, וערכה לשם כך תכנית של 125 סעיפים מפורטים וגם כפתה עליהם „אות־יהודים" אדום, — התנגד לכך המלך, סירב לאשר את ההצעות, גם אסר על אזרחי בודא להמציא לחברי הכנסת לחם ומזון, באופן שתקנות אלו מעולם לא קיבלו תוקף. להיפך, תריסר שנים אחר כך (נ"א 1291) זיכה המלך אנדריאס השלישי, האחרון לשושלת הארפאדים, את יהודי פרסבורג ב„אגרת־זכויות", בה נאמר, „שכל יהודי ייהנה מאותן הזכויות והחרויות, המגיעות לשאר האזרחים". רוח זו שררה עוד כששים שנה אחרי תום משפחת הארפאדים (ס"א 1301), אף בעת משברים קשים. אונגאריה נחשבה אז לנאות־מדבר על רקע הפרעות הפראיות באירופה. באותן השנים, כשגורשו והרשמדו קהילות למאות בכל ארצות המערב, ואפילו בשנת „המות השחור" — „גזרת ק"ח" (1348), כשה„מצליפים", „הרועים", וה„גדודים הורגי היהודים" עברו ושבו דרך אירופה מספרד ועד פולניה, ועשו ביהודים הרג ואבדון, הרי ליהודים בכל אונגאריה לא חרץ כלב לשונו.

והנה עלה על כסא אביו לודוויג הראשון, מן המשפחה הצרפתית־אנזוי, המכונה בתואר „הגדול". כל היסטוריוני הדור שיבחוהו כאיש היושר, החסידות והאצילות, אולם דוקא חסידותו ואדיקותו, צייתנותו ל„בעל הכסא הקדוש" ויראתו מפניו, הפכוהו למפיץ־דתו, ל„נושא דגל הכנסיה" נלהב, וכן — לצורר היהודים. אחרי שהדביר בחוזק־יד את הסרבים, הבולגארים והרומאנים, שהחזיקו באמונתם האורתו־

דוכסית, והחזירם (למראית עין) למוטב, פנה אל היהודים, אל העם קשה העורף, וכשהללו עמדו בפני כל נסיונות השידול וכוחות השמד — כך מוסר מזכירו של המלך, יוהנס קוקולי, בכרוניקה שלו — החליט המלך לשחרר את כל יהודי אונגאריה משלטונו ולגרשם מארצו. גזירה זו שנגזרה בקיץ שנת ק"כ (1360), לא היתה מבוססת על חוק מחוקי הארץ, אלא על סמכות המלך בנוגע ליהודים שנזכרה לעיל, והיא יצאה בצורת „פקודת המלך". כיון שלא תאוות ממון הניעה אותו לגזירה זאת, אלא התלהבות דתית בלבד, לא פגע לודוויג בהונם ובתביעותיהם הכספיות של היהודים ובביזה לא שלח את ידו; אדרבא, הוא סייע בידם בגביית שטרותיהם. רק על נכסי דלא־ניידי של היהודים נטה את ידו, החרים את בתיהם ברחוב היהודים בבודא, ונתנום מתנה לכמרין־ידידיו.

כך נסתיימה התקופה הראשונה לחיי היהודים בבודא ב ג י ר ו ש...

אולם לא נמחה זכרונם וזכרון בית־התפילה שלהם מתחת השמים. באמצע המאה הי"ט, „ההיסטורית", החליטה „האקדימיה האונגארית למדעים", בפקודת הממשלה, לציין בתוך בודא המבצר את כל המקומות והמוסדות בעלי ערך היסטורי באבני זכרון, ולהנציח עליהן את העובדות ההיסטוריות. וכן אנו מוצאים על קירות הארמון, שבו גר הנסיך יוסף מבית הבסבורג, סמוך למושב המלך, שתי אבני־זכרון, המודיעות כי „רחוב זה נקרא עד שנת 1421 „רחוב היהודים", עד כי המלך־הקיסר סיגיסמונדוס בנה בו את הכנסיה והמנזר על שם סיגיסמונדוס הקדוש", הלא היא הכנסיה הקטנה העומדת עד היום בתוך חצרו של פלטין המלך ובה נגנזו ונשמרו על ידי „גדוד שומרי הכתר" המיוחד — כלי ההכתרה היקרים, ובראשם „הכתר הקדוש", ירושת המלך האונגארי הראשון משנת 1000. תופעה זאת של הקמת בתי־יראה של כנסיה דתית „מנצחת" במקומו של בית־פולחן שנכבש או נעזב כביטוי ל„נצחון" — אינה נדירה, ואין איפוא, לדחות את השערת חוקרים אחדים, שכנסיה זו, החשובה שבכל הכנסיות הקאתוליות באונגאריה, עומדת במקומו של בית־הכנסת היהודי הראשון בבודא.

2. רובע היהודים החדש. עסקם ומצבם של היהודים. „ס' החוקים לעיר בודא". ר' עקיבא הכהן. „הפריפקטורה היהודית". יעקב מנדל. המומר סרנטשיש והצדקתו. ג ל ו ת רפ"ו (1526).

לא ארכו הימים, מקץ חמש שנים, הוזמנו היהודים לשוב לאונגאריה, אך נתחדשו זכויותיהם הישנות: קיבלו רשות לשמור על דתם ומנהגיהם, לקנות, למכור ולהחזיק בכל נכסי ניידי ודלא ניידי שבאו לידם מתוך עסקי־ההלואות והמשכנתאות, אך לא חזרו אל רובעם הנעזב ואל בתיהם, בהם גרו זרים, אלא נועד להם רובע חדש בקצה הר המבצר בצפון, במרחק של קילומטר לערך ממעונותיהם הקודמים. „השער הוינאי", ראש דרך מסחרם, נקרא מאז גם „שער השבת", בין על שום קרבתו אל מקום שוק השבת (Sambstager Margk) בין בגלל חוטי העירובין שהיו מתוחים עליו. כן נקרא הרחוב הראשי, שהוביל משער זה אל ככר בודא,

„רחוב היהודים החדש", — כפי שצויין על אבני הזכרון דלעיל. חוקרים שונים משתדלים להוכיח, שיהודים מספר ישבו בסביבה זו כבר מקודם, ובית הכנסת שלהם, הנזכר בכרוניקה הבודאית, עמד ליד השער הוינאי. והנה חפרו בשנת תרצ"ב (1932) בקירבת השער הזה וגילו מתחת לקרקע חלל ריק רחב־ידים, כעין אולם גדול, כ־12 מטר ארכו, ועל ידו גם שרידים של מקוה־מים. אין ספק שאלה היו שרידי בית־כנסת, אבל מידותיו אינן מתאימות כלל לישוב הקטן מימי הארפאדים. הבנין הזה היה בודאי אחד משלושת בתי התפילה, אולי הגדול שביניהם, שהיה קיים כאן ברובע הנרחב הזה מן המאה ה־14 עד ה־17.

הרובע הלך וגדל במשך מאתים שנות קיומו, ועד היום הוא עומד על תלו, סמוך לחומות העיר, נתמך ונסגר בהן כעין ג י ט ו. גם הבתים המיושבים עתה ע"י אזרחים זעירים ואצילים בעלי מעמד, מזכירים את הבתים בגיטאות אחרים וסגנונם. „והיהודים לא ראו — לפי ד"ר ב י כ ל ר — בגיטו זה שום התמעטות זכויותיהם או התבזות בכבודם; להיפך, דעתם היתה נוחה מכך, שבין בני עמם היו יושבים ואיש לא הפריע לחייהם הפרטיים והצבוריים". מותר לומר, שבשביל יהודי בודא, ואונגאריה בכלל, רק עתה התחילו ימי הבינים, כביכול, בלחצם החיצוני ובזהרם הפנימי, בשעה שמחוץ לאונגאריה כבר עמדה תקופה זו להסתיים.

שנות הגירוש הקצרות שינו את מצב היהודים בעיר ובמדינה שינוי רב. כגולי בבל בשעתם לא כולם חזרו ממקום גירושם, חלק ניכר מן האוכלוסיה היהודית נשאר באוסטריה (בוינה), בפולניה, ויתרם שחזרו ירדו מנכסיהם, נתרופף בסיסם הכלכלי, החברתי והמשפטי וירד כבודם. העובדה, שאפשר היה לקפח את כל זכויותיהם במחי־יד ולגרשם ממולדתם, נתפרשה ע"י האונגארים, שהיהודים עומדים מחוץ לחוק ואיש כל הישר בעיניו יעשה בהם. אף כ„קניני המלך" ישבו רק על אדמת המלך לבטח, ואילו בערים ובעיירות היה גורלם מופקר. הערים, שבעצם התקופה הזו שגשגו וקיבלו לידן את רשות הייצוג באסיפות הארציות כ„מעמד שלישי" (אחרי האצילים והכמרים), לא נמנעו, איפוא, מלעשוק את היהודים כרצונם. מעבודת האדמה כבר נדחו מזמן, אף חכירת קרקעות נאסרה עליהם, המסחר הצטמצם למכירת בלויי־סחבות ברחוב היהודים בבודא בימים מסויימים, וכן לא נשארה בידם אלא הרוכלות בלבד בעיר ובכפר. אכן אל יהא גם דבר זה קל בעינינו. הד"ר כהן מצטט בספרו את דברי מלומד גרמני (קיסלבאך: מהלך המסחר העולמי, 1866) על חשיבות הרוכלות היהודית: „בהיותו נדחה מן המסחר העירוני הולך לו היהודי אל איזורי הכפר המוזנחים, ושם הוא יוצר ובונה את תרכובת הצינורות הסימפונית, המובילה את זרמי החיים הדופקים בעורקי הגוף הכלכלי אל חלקי האורגניזם הרחוקים ביותר. כמו עכבר השדה הוא מלקט ומאסף את גרעיני התבואה הנושרים והנרמסים ומביאם לצרכנים. ע"י הונו ומרצו משתף הוא גם את האכר ואת רועה הצאן בפעולת החליפין בין חמרי הגלם ובין מוצרי התעשיה, המקיפה ברשתה את כל גדיר הארץ. ומכיון שכל חלקי החברה האירופאית משולבים ותלויים זה בזה, עלינו להודות, שהיהודי היה הכרח משקי בהתחלת ימי הבינים, ובארצות חקלאיות גם היום אי אפשר להיות בלעדיו".

קשות ורעות היו חמשים שנות מלכותו של המלך סיגיסמונד (1387—1437), אשר ישב גם על כסא הקיסרות הגרמנית, ונתפרסם ע"י פסק־דינו נגד המתקן יוהנס הוס וסיעתו בקונסטאנץ שבשוויץ. הוא לא היה שונא־יהודים סתם, אבל אוהב בצע היה וכל שאיפותיו היו למצוץ כספים מרובים מן היהודים. על כן מסרם לרשות הערים ומכרם לאצילים אחדים, שקיבלו את הרשות „להחזיק ביהודים, לגמול להם אותן הזכויות שניתנו להם בערי המלך, לשמרם בדתיהם ומנהגיהם ולשלוט בהם שלטון מוחלט, כדי שלא תהיה רשות לא לשרי־האוצר, לא לשרי־המשפטים או לשאר פקידי החצר, ואף לא לשופטי היהודים, להתערב בעניניהם". הסמכויות הראשונות מסוג זה ניתנו בשנת קמ"ג (1383) לרוזני גראַ בעיירה גינס, ולרוזני קאניז'אי באייזנשטדט (עיין רפאל פטאי על אייזנשטדט, „ערים ואמהות בישראל", כרך א' ע' 41). למעשה היה זה צעד הרה תוצאות לעתיד, צעד אשר חשיבותו הלכה וגברה במרוצת הזמן ונהיתה ליהודים בחינת רפואה שקדמה למכה. נגד שועלים קטנים וגם גדולים אלה התארגנו היהודים הפעם, בראשונה באופן פרימיטיבי: נציגי הקהילות נתאספו מזמן לזמן והתיעצו ביניהם לבין עצמם על גודל השוחד שעליהם לתת לאדוניהם ולמלך גם יחד, והם הם שביקשו בעת סכנה מנוס ומפלט מפני צורריהם ב„אגרות החסות" של המלכים הקודמים, בייחוד בזו של המלך בילה הרביעי הנזכרת לעיל. ימים רבים היתה תעודה זו סמוייה מן העין, עד ששני יהודים בשם שאול, אחד מבודא, השני מפשט, מצאוה בארכיונים של כמרי סיקש־פהיר־וואר והעתיקו אותה ברשות המלך. מאז היו היהודים ונציגיהם מתאמצים, „בין מלכא למלכא", כשגברה הסכנה פן יהיו כצאן אשר אין להם רועה, להוציא מידי המלכים החדשים אישור לזכויותיהם הישנות. כי לפי השקפת הזמן הרי חייו של יהודי והונו היו, כאמור, מסורים ביד המלך, לחסד או לשבט.

מה היה מצבם „החוקי" והמוסרי של היהודים בערים, בבודא, בעיני בני עירם? — יש בידינו ראיה מהימנת, המשקפת את רוח הזמן ועמדתו כלפי היהודים, ושאינה משתמעת לשני פנים, ה"ה „ספר החוקים לעיר בודא", שנכתב בהתחלת המאה ה־15 בלשון גרמנית ואף ברוח גרמנית. כנהוג בספרים כאלה גם בארצות אחרות, מובאים דיני היהודים לאחרונה, אחרי תקנות הזונות, התלינים, הקברנים והשחקנים. על היהודים היה ללבוש מעיל אדום—כתלינים, כובע חד כמכשפים, ועל כולם — את אות הקלון, הטלאי הצהוב. „שני הצבעים האלה היו מסמלים את רגשות ההמונים כלפי היהודים, את הקצף שותת הדם ואת תאות הקנאה הלוהטת"— מעיר ד"ר ביכלר. הסעיפים הראשונים מזהירים את היהודים לעבוד ולהשתכר כדרך הנוצרים, אולם לא הוגד שם במה ואיפה לעבוד. מגמת החוקים היתה לאסור ולהחמיר על היהודים כל מיני מקח וממכר רגיל, אף רוכלות, ולכפות עליהם את עסקי הממונות, נשך ומרבית. לכן היו יהודי בודא מלווים ומעביטים, על שטרי הלואה ועל משכונות, לכל מי שהזדקק להם: לעבדים משועבדים, לאצילים בעלי אחוזות, לקופות הערים והכנסיות, ואפילו למלכים. ההתחרות בין הבורגנים בבודא הגבירה את שנאתם ליהודים. רק רמזים אחדים ידועים לנו בנדון זה. בשנת קנ"א

(1391) „קול נהי נשמע מארץ הגר"; על מצבת יצחק אלמוני מבודא מנוקדת שנת פטירתו: ק'ל'ל'ה (1405), לזכר מאורע לא טוב, והחל משנה זו נמצאים יהודים מבודא (מגורשים?) בשאר קהילות המדינה, כגון אחד „השאול"ים הנ"ל. בספר הידוע „שבט יהודה" (לה) מסופר גם על גזירה בעיר בודון, בה הדליקו על ככר השוק אבוקת שעוה גדולה, והכריזו שהכנסיה תקבל באהבה כל מי שיתנצר טרם יכבה הנר ותסלח לו, אבל איש לא נענה, ואנשים, נשים וטף נשרפו על קדושת השם. לא נתברר ממקורות אחרים אם קרה הדבר בבודא ואימתי.

חרף כל הצרות והתלאות עלתה בכל זאת קהילת בודא גם במספר אוכלוסיה וגם בהשפעתה בארץ. ברשימת הקהילות היהודיות באונגאריה נמנתה בודא כבר בשנת קמ"ב (1382) בראש כל הקהילות. בזמן הזה, קפ"ב (1422) בערך, נזכר בראשונה שמו של רב מבודא, ה"ה ר' יוסף, שמוצאו — לפי המחקר „מזרע רש"י" של הרב ד"ר חיים ח ו נ א ב„סיני" כרך יא, עמ' קפג־ריג—היה מהמשפחה המפורסמת ט ר י ו י ש, שבאה אולי לאונגאריה יחד עם הקיסר סיגיסמונד מקונסטנץ. בדורות הבאים, ביחוד בתקופת הפריחה של המלך מתתיהו או מ ת י א ס ק ו ר ב י נ ו ס, הגדול במלכי אונגאריה, (1458—1490), שגשגה גם בודא וקהילתה. נוסעים מחוץ־לארץ מדברים על „המוני יהודים, שמספרם רב מלהאמין", אבל למרות זה ששילמו את מחצית המסים של כל תושבי עיר הבירה (כאלף פלורין זהב), קשה לשער שמספרם עלה על אלף נפש. אפס, כיון שבודא הפכה בתקופה זו למרכז מסחרי, מדיני וגם רוחני לכמה ממדינות המזרח והמערב, התאספו בה לא רק סלתה ושמנה של יהודי אונגאריה, אלא היגרו לשם אף יהודים מן הבלקאן, מאוסטריה, גרמניה, ואפילו מצרפת. אביר צרפתי אחד הרוזן ב ר ו ק י ע ר (Brocquiere) שעבר בדרכו מארץ ישראל את בודא בשנת קצ"ג (1433), מספר „על יהודים רבים שראיתי ומצאתי כאן, הם מטיבים לדבר צרפתית, כי רובם רק מקרוב הגיעו הנה מפני חרב הרודפים". „והיהודים האלה זרמו לארץ לא בהעלמת־עין, בסתר, כי אם ברשיונות המלכים והשלטונות, שקיבלום בתור נתינים נאמנים ומועילים". דיניהם ומשפטיהם נידונו ע"י שופטי היהודים שנזכרו לעיל, אשר עליהם נתמנה ע"י המלך לודוויג הגדול „שופט יהודי עליון", ששירת בקרבת המלך ומילא את מקומו בכל הענינים שנגעו לזכויות היהודים בכלל, או לדברי ריב ומשפט בין היהודים לאדוניהם השונים. השופט היהודי העליון דאג גם לגבית המסים מן היהודים לטובת אוצר המלך, ובשעת הצורך נסע בכבודו ובעצמו לערי המדינה ושפט בשם המלך. גם הוא, כמובן, נוצרי היה. הראשון נזכר בשנת קמ"ז (1387) בשם „מייסטר שמעון", האחרונים היו כרגיל הפלאטינים, סגני המלך, שלא אחד מהם השתמש במשרתו לרעת הצבור. בשנת ר"ד (1444) נתבטלה משרה זו לגמרי.

כעבור מספר שנים חודשה המשרה ע"י מתיאס המלך. הוא שאישר את זכויות היהודים לפני הכתרתו ואף לאחריה, לאמר: „בכתר כלולה כמעט כל גבורת המלכות ותקפה" (כלל גדול גם בתחוקת אונגאריה עד היום), הקפיד מאד על זכויותיהם כלפי הערים ובעלי האחוזות, ומאידך — על התחייבויותיהם כלפי אוצר המלך. על כן יצר בשבילם משרה חדשה בשם „פריפקטורה יהודית", ובראשה

העמיד את נשיא קהלת בודא, יעקב מ ג ד ל, שעלה באופן זה לראשות כל היהודים באונגאריה, דבר שאין דוגמתו בתולדות היהודים באירופה. עד ימינו אנו לא היה כדבר הזה, שליהודים יהיה „ציר" ובא־כח רשמי בחצר המלך מתוך בני עמם. בלי ספק היה יעקב מ ג ד ל אחד מנכבדי העיר, גם מעשיריה־קציניה, רב־ההשפעה על בני קהילתו וזולתם. כותבי קורות הזמן מתארים בהתפעלות ובהערצה את פארה ותפארתה של התהלוכה, בה קבלו מגדל ובני פמליתו, לפני שערי בודא, את פני המלך מתיאס וארוסתו, שהביאה מארץ איטליה בשנת רל"ו (1476). „בראש התהלוכה רכב על סוס צחור זקן היהודים (הפריפקט), בידו חרב נטויה שעליה היה תלוי סל מוזהב מלא עשרת ככר כסף (החרב, שצילומה העניק הרוזן מאנו אנדראשי למוזיאון היהודי בבודאפשט, עקומה כחרבות הטורקים, מצוירת ומקושטת יפה, ועל נדנה כתובת עברית: „ה' עוזי"). לשמאלו של הזקן רכב בנו, גם הוא עם חרב וסל מלא כספים. אחריהם הלכו 24 אבירים בבגדי ארגמן, ועל כובעיהם נוצות של בנות־יענה, ובאחרונה — מאתים יהודים, נושאי דגל אדום (פרוכת), אשר עליו מרוקמות רגלי ינשוף בנות חמש צפרנים („מגן־דוד"?), שני כוכבים וכתר זהב. ראשי כולם היו עטופים ומחובשים „אפוד" (עטרות הטליתים או מצנפת התרבוש?). הזקנים עמדו מתחת לחופה באמצע, והבחורים סביבם. בהתקרב המלך צעדו לקראתו בשיר ובזמרה והגישו למלכה ספר־תורה מקושט". צייר יהודי אונגארי, בילה ו י ז ק ל ט י, ניסה להנציח את הרגע החגיגי זה בדפוס־אבן (1850), כמובן לפי דמיונו. לעומת זה קרוב לודאי שפרצופו של יעקב מ ג ד ל נשתמר עד זמננו באופן דוקומנטארי, וזה אולי הפרצוף היהודי הראשון הידוע בתולדותינו. בתעודה חשובה אחת משנת רנ"ה (1495), הנמצאת בארכיון הארצי בבודא, גילו שתי חתימות של יעקב מגדל על שעוה ירוקה, הצבע הקבוע לחתימת לא־אצילים. בחתימה האחת בולטות פניו „היהודיות", בעלות זקן ופיאות, ובשניה — דגלו המשפחתי „אריה יהודה", בצירוף ראשי תיבותיו י. מ.. על יסוד שני הגילויים הללו הזמין המוזיאון היהודי בבודאפשט, לרגלי הכנוס היהודי הארצי 1935, מטבע זכרון אצל הפסל שטראסר־אירקיני (Orkenyi), וזו תבניתו. כנראה מילא „יעקבוס" את תפקידו כראוי וכרצון, כי אחריו נתמנו עוד שלושה מבני משפחתו למשרה זו: יעקב־יהודה, ישראל ויצחק. הראשון השתתף בתור „נסיך היהודים" בהכתרת המלך או־לאסלו ובחתונתו שנחוגה בפאר גדול, ש„בן־אדם לא ראה עוד כמותו", לפי דברי ש ו ד ט המפורסם.

מה היה תפקידה של הפריפקטורה? קודם כל היא קבעה וחילקה את מסי היהודים בין כל קהילות המדינה, והיא דאגה גם לגבייתם. לפי הרשימות עלה סכום המסים פי חמשה על אלה של התקופות הקודמות. הפריפקט נשלח ע"י המלך ליישב סכסוכים בין היהודים והערים, הוא הביא את תלונות היהודים בפני המלך והשתדל למען תיקון המעוות. הפריפקטורה שמרה על סידרי הקהילות והמשמעת בתוכן, החזיקה ברחוב היהודים בבודא בית־כלא מיוחד בשביל פושעים ובוגדים (מקומו ניכר עוד ברחוב ורביצי); השגיחה שלא תקופחנה הזכויות הישנות, ושהחדשות תאושרנה ע"י המלך. עם שינויים שחלו במדיניות ובכל העניינים הצבוריים בכלל

היתה הפריפקטורה מטכסת עצה עם ראשי הקהילות, וכן „היתה עושה ומעשה כל מה שהיה בתפקידה וביכלתה לעשות לתועלת היהודים". נושאי המשרה נהנו מזכויות מיוחדות; מעלת דרגתם בחצר היתה כה גבוהה, עד שמשמרות מזויינים ליוו אותם בדרכם, ואף אצל הדוג׳ה בוונציה השיג המלך שבני הפריפקט לא ייאלצו ללבוש את מלבושי היהודים.

ברם, עם מותו של המלך מתיאס, שעליו אמר הפתגם העממי: „נסתלק מתיאס המלך, נסתלק גם הצדק מן הארץ", שקעה גם שמשה של יהדות בודא ואונגאריה בכלל. המדינה נתדלדלה תחת שני יורשי כסאו של מתיאס, שני המלכים החלשים מבית היאגילונים הפולנים. הסכנה התורכית הלכה וקרבה, וקופת המלך והמדינה ריקה, אין כסף ואין צבא. לכן נאלצו המלכים האומללים להוסיף מסים, רגילים ובלתי־רגילים, וביחוד הכבידו על היהודים מתי המספר. להם משכנו את הכנסות המלך ואת אדמותיו גם יחד, בשעה שהמלך הצעיר, לודוויג השני, „לא הספיק לצרכי ביתו היום־יומים וסבל רעב" — לפי דברי עד נאמן, דוד גאנז, ב„צמח דוד". נוסף לכל התקוממו נגד המלכים האצילים, האוליגרכים; ואילו האכרים האומללים מרדו באדוניהם הנוגשים (מרד דוז׳א הידוע). מסתבר שמצב זה פגע בזכויות הפרט, בחופש שלו וברכושו, ושנאת ההמונים וקנאתם התפרצו בראשונה נגד היהודים, שנחשבו לבעלי רכוש חבוי. כבר בשנת רנ״ה (1495) התקיף האספסוף את הבתים ברחוב היהודים בבודא, והיהודים נאלצו להעמיד משמר מזויין משלהם כדי להגן על עצמם. „גרניסן" נקרא המשמר ע״י אחד מכותבי הכרוניקות, „כדי להשיב חמס בחמס". וכשנראה הדבר, שבמקומו של המלך החולה האנוש יעלה הקיסר מקסימיליאן מאוסטריה על כסא המלכות, פנו היהודים גם אליו בקריאה לחדש את זכויותיהם שהוענקו להם ע״י מלכי אונגאריה, והוא נענה לבקשתם בנימוק מוזר מאד: „מפני שהקיסר הרומאי הכניע בשעתו את עם ישראל (בארץ־ישראל), לכן כל היהודים בכל מקום שהם כנתינים ומשועבדים נחשבו לגבי צאצאי הקיסרים, מושלי הקיסרות הגרמנית־הרומאית". אבל גם קיסר גדול זה, „האביר האחרון", לא עצר כח לעכב את הירידה הכלכלית המוסרית הכללית. בעצם השנים האלה סידר וחיבר ראש המחוקקים באונגאריה, אישטוואן ו ר ב י צ י, את „ספר החוקים המשולש" (טריפרטיטום בלע״ז), שנתקבל ע״י אסיפת האצילים בשנת 1514 כחוק יסודי כללי. בו נכללה, בין השאר, „השבועה היהודית" המתועבת, פרי המאה ה־11 הגרמנית, שנשארה אמנם בתקפה עד שנת החירות 1848, והפריפקטורה לא נלחמה בה. מענינת העובדה, שהמדינאי הגדול הזה, איש ריב ומדון וצורר היהודים, שאנשי ריבו מנעו ממנו קבר נוצרי, נקבר אחרי מפלת העיר, באופן זמני או סופי, בבית הקברות העתיק של היהודים (כך מסופר גם ע״י נוסע גרמני, דרנשבאם, (Dernschwamm), שיומנו הופיע בשנת 1924 — במונטסשריפט 1924 ובאוצר התעודות למנדל, II מס׳ 14).

בינתים הורע המצב והיהודים הרגישו, כנראה, כבר מזמן ברעידת האדמה, הממשמשת ובאה. זיעזע אותם גם האסון בטירנוי, עירו של ר׳ אייזיק מ ט י ר נ ו י, מחברו של „המנהגים" החשובים. באשמת עלילת־הדם הראשונה באונגאריה נשרפו

שם בשנת רנ"ד (1494) כל יהודי הקהלה מנער ועד זקן (הקינה על המאורע הזה, מיסודו של יהושע בן חיים, הנמצאת בכתב־ידו של המחבר בפנקסה של קהילת קראקא, נדפסה בספרו של ד"ר כהן). אז ברח, כנראה, הרב נתן גיר"א (או: איגרא; אולי בעל „סדר הגט") מאובן, לפראג, ולמד בעיר הספר א י ג ר יחד עם ר' ישראל איסרלס, בעל „תרומת הדשן" ונזכר בשו"ת ר' ישראל ברונא, סימן רמח. באותו הזמן ברח מבודא לבירת בוהימיה גם אחד מגדולי הדור, ר' ע ק י ב א כ ה ן. „משחק המזל הוא, — מעיר ביכלר בדברו על ר' עקיבא — שפעם שומר ונוצר הגורל שמות אנשים וזכרונם, שאינם ראויים כלל להזכר, ופעם הוא דן לשכחה את הטובים ביותר, מעלים מדותיהם המעולות, שעוררו השתוממות אצל בני דורם, ומהם יכלו ללמוד גם הדורות הבאים אחריהם". „הנשיא מבודא" נקרא ר' עקיבא בספרי הזמן, וכן על מצבת בתו בפראג, שהיתה סבתו של ר' ישעי' הורביץ, בעל „שני לוחות הברית". אולי היה קיים גם איזה קשר בינו לבין נשיאי בודא ממשפחת מ נ ד ל. אחד מרבני בודא, ר' שמחה כהן, מעיד עליו (בספר „שמות"), „שהנשיא בבודון, ר' עקיבא ז"ל היה כותב (את שמו) באותיות זהב, ובאלף" (חתימתו של ר' עקיבא מצאנו על העודה אחת הנמצאת בבריסל, אמנם היא שחורה לגמרי). דרכי חייו של ר' עקיבא בפראג אף הן אינן ברורות, ידוע רק שהתמסר לתורה, עבודה וגמילות חסדים. אך מלשינות מקנאיו פגעה בו גם שם. שלוש פעמים נתנסה נסיון חמור, בכל פעם באחד משלוש הרגלים, וכאשר ניצל מהם, „עשה שלוש פרוכות קודש, שווין זו לזו באין הפרש ביניהן, והקדישן לשלושה בתי כנסיות, דהיינו בהכ"נ אלט־נייא, בהכ"נ הישן ובהכ"נ פנחס, והתנה עם הגבאים, שלא יפרשו אותן אל פני הקודש, כי אם בכל שלושה רגלים תמיד בלילה הראשון ולא יותר. גם נדב פמוט גדול לבית הכנסת פנחס, ולה נרות כמספר בניו". אותו מקור, „מגילת יוחסין", דף כח, חבורו של ר' מאיר פערליש מפראג, מספר עליו, שהיו לו שנים עשר בנים ושלוש עשרה בנות, מהן השיא שתים עשרה לכהנים, וכשעלה לדוכן יחד עם תריסר בניו ותריסר חתניו, לוקחי בנותיו, התפאר בעצמו שקיים מצות „כ ה (=בגמט' 25) תברכו את בני ישראל", ככתבה וכמספרה.

כמה מרבני בודא ודייניה נזכרים בשאלות־ותשובות מאותן הזמן. עליהם מרחיב את הדבור יקותיאל יהודה ג ר י נ ו א ל ד בספרו: קורות התורה והאמונה באונגאריה, ע' 7 וכו'. לפי דבריו „העיר בודא זכתה לשם גדול בתקופה זו, וגם גדוליה וחכמיה נודעים לתהלה עד היום הזה. רבני אופן עמדו במשא־ומתן עם כל גדולי הדור המפורסמים, וכולם התימרו והתכבדו עמם ונתנו להם כבוד ויקר. אך הושפעו — כנראה כבר מתחילת התקופה — על ידי חכמי תוגרמה (טורקיה), בקושטא, בלגראד וכו'". מעטים הם הנתונים על רבני אובן; על הרב א ב ר ה ם, על הרב מהר"ם כ"ץ ועל ר' יוסף ז ל מ ו נ י, שהיה מפורסם כבעל הוראה מובהק ומחמיר בגיטין. ר' נפתלי ה ר ץ כ ה ן בן יצחק היה קרובו של מהר"ם מפדובא. והחליף מכתבים עמו ועם ר' י ח י א ת ם מקושטא. פסקי הדין שלו לא נשתמרו עד זמננו. מענינת השאלה הבאה הנזכרת אצל ר' יחיא („תמת ישרים" סימן רד): „ראובן הקדיש פרוכת אחת לבית הכנסת של בודון, ועל הפרוכת כתובות ר"ל

מרוקמות ששה שורות של כתיבת שומרונים. הורוני אם יכולים להשתמש בפרוכת הזאת לפני ההיכל אם לאו. הפרוכת הגיעה מבהכ"נ שומרוני במצרים לבודא, והשומרונים הלא כעובדי ע"ז נחשבים".

בחצרו של המלך מתיאס, איש הריניסאנס, מוקיר האמנות והמדעים, חיו בעת ההיא כמה „הומניסטים", יודעי התנ"ך והשפה העברית, פרופיסורים באוניברסיטה שנוסדה ע"י המלך על יד בירתו. גם ספרים עבריים, כמו כתב־היד של „מלות הגיון" להרמב"ם בתרגום לטיני, נמצאים בספריתו המפורסמת „קורבינה", ע"ש Corvus =עורב, שהיה בדגלו של מתיאס קורבינוס, והיה טבוע גם על כל כרך באופן אמנותי (אגדת העורב מסופרת ב„צמח דוד", סימן רן). אחד המלומדים האלה, פטר שוארץ־ניגר (שחור, אולי משומד), כומר דומיניקאני, יצאו לו מוניטין בחוץ־לארץ ע"י „וויכוחיו הדתיים" עם היהודים, ועל ידי ספרו המיסיונרי „כוכב המשיח". אין לנו, אמנם, שום ידיעות על וויכוחים כאלה על אדמת אונגאריה, אולם יש לשער, שהמשומדים הראשונים הנזכרים בעת ההיא במקורות, אשר עלו לרום המשרות במדינה, לא היו חפשים לגמרי מהשפעת החוגים „הגאורים" האלה. חוץ מאלה נמצאים מומרים גם בין המהגרים מחוץ־לארץ, חוכרי מכרות ואחוזות, שפותו לשמד ע"י הנחות וזכויות מיוחדות, או ע"י פרסים כספיים. את הרבנים העסיקו אף מומרים מאספסוף העם, שהתנצרו והתיהדו לסירוגין, לשם עסק וממון גרידא. (ראה למשל ב„פסקים וכתבים" לר' ישראל איסרלין סימן קלח).

אחד המומרים עלה על כולם בגדולתו, בטראגיותו ובתפקידו ההיסטורי. מוצאו של שניאור אטל בן אפרים וימי נעוריו לוטים בערפל. בהיותו בעל לאשה בא ביחסי אהבים עם אשת נוצרי, וכשנודע הדבר, שעליו היה צפוי לעונש המוות: סרוס או שמד, בחר—מאונס—את השני. סנדקו לטבילה היה הפלטינוס גופו. אמרה סריני, ומאז נקרא „הנוצרי החדש" בשם אמרה סרנטשיש, ז. א. בר־מזל, או בלשון הלטינית הרגילה: פורטונאטוס (Fortunatus Imre). קשה לקבוע אם השם מורה על מזלו, על העלאת כבודו אחרי השמד, או אינו אלא תרגומו של השם שלמה־זלמן, שגם בו כינוהו לפנים. בלי ספק תפס סרנטשיש מקום חשוב בין חצרני המלך וחלפניו, בן־יקיר לאצילים, וחביב גם על אחיו מקודם. כי הוא לא הלך בדרכי המומרים הבועטים בבני דתם מתוך רוגז פנימי או כדי למצוא חן אצל ה„גויים". בלבו ואף במעשיו נשאר יהודי. בספרו של ר' אליהו הלוי („זקן אהרן" סימן צה) אנו קוראים את השורות הבאות עליו: „בהיותו בין הגוים עשה טובות לישראל בין בגופו בין בממונו עד אין חקר, והציל כמה נפשות וקהלות מישראל. פעם קם מלשין א' ורצה ליתן הלשנה, איך שהיהודים המיתו ילד אחד מהגוים וגנזו הדם בתוך היהודים; כשנודע הדבר לאותו שניאור הנז' עשה השתדלות עם המלך ועם השרים עד שמסרו את המלשין בידו, והוא מסר אותו בידי היהודים וחנקו אותו. כשיצא הקצף על יהודי פראג השתדל הוא עד שביטל גם אותה הגזירה. ועוד קם רשע אחד בארץ לועזית, ולקח את בנו ובתו בקטנותם והלך עמהם למדינת איסטרייך והשתמד, וגם את בנו ובתו מסר לע"ז, ואח"כ נפגר אותו רשע. ושלח אותו שניאור בעד בניו והביאום תחת כנפי השכינה ועל

זה פיזר קרוב ל־200 פרחים. ואחר שעשה המעשה הזה הכריזו כל החכמים וכל הקהלות בכל בתי־כנסיות, שכל מי שיקרא אותו משומד, שיקנסו אותו הראשים בגופו ובממונו". השאלה שנשאלה מאת הרב הנזכר היתה, אם יש לקרוא את בני שניאור על שם אביהם בעלותם לתורה, אחרי שבשעת מיתתו התוודה לפני כמה יהודים על עוונו בבכי ובתחנונים ומת בוודוי. ר' אליהו הלוי, שהיה רב בקושטא, ענה — כמו שראינו — באופן חיובי וגם גדולי הדור האחרים, בראשם ר' נפתלי הרץ כ"ץ מאובן, ור' מאיר ק צ נ א ל נ ב ו ג ן מפדובא פסקו כולם להתירא, אפילו לפנים משורת הדין, והפליגו בשבחו של המומר. בשו"ת הר"מ מ פ ד ו ב א (סימן פז) אנו מוצאים את הנמוקים שלקמן, להיתר הנ"ל: "עוד יש להתיר לקרוא האחין על שם אביהם כמקודם, כי היה תקיף ושר גדול ויש בו משום דרכי שלום. ומנהג הוא בכל הארצות האלו שהחזן אוחז הס"ת בידו ומברך את המלך או שר המדינה, אותו ואת כל שריו, ואין חוששין להזכיר אותם בבה"כ על הס"ת. ויש לנו סמך מן התלמוד כי אפילו במקדש היו עושין ככה. וכן (גם הוא) ראוי לקרבו ולא לרחקו במקום מקדש מעט, כי ברור לנו שאינו עובד ע"ז".

אכן, היהודים הם סלחנים ומכירי תודה, לא כן ה"גויים" שרובם ככולם היו חייבים כסף למומר, וחייבי תודה על אשר הציל מאבדון אותם ואת קופת המלך והמדינה. ס ר נ ט ש י ש, שעלה מעלה עד למשרת סגן־האוצר, הוטל עליו תפקיד קשה שאין כמוהו בתולדות אונגאריה. הארץ עמדה לפני השואה הגדולה ביותר בקורותיה. היא היתה חרבה ושוממה בעקבות מרד האכרים, קופת הממשלה היתה ריקה, אבל רבי המדינה, האצילים והפקידים הגבוהים, זללו וסבאו ובזזו את ממון המדינה ללא גבול, וסרנטשיש אף הוא עמהם. ברם, בהשתתפו במעילה עם חבריו־מסייעיו היה עליו לזכור שהוא יהודי, "והיהודי יישרף", ואמנם, האסיפה הלאומית בשדה ראקוש בשנת רפ"ה (1525) תבעה במפגיע את עקירת "היהודי", עד שהמלך נאלץ לאסור את סרנטשיש בכבלים ולהשליכו אל "הצינוק הקטוע" על יד רחוב היהודים. אחרי שבועות מספר, כאשר שוחרר מבית הסוהר וידידיו־חבריו עשו משתה ושמחה בארמונו, נקהלו עליהם משרתיהם של צירי האסיפה, פרצו־חדרו לתוך מעונו ועשו פרעות, שוד ושבר גם בשאר בתי הגיטו. באסיפה הנ"ל שוב תבעה האופוזיציה, ובראשה ורביצי הנזכר, את סרנטשיש לדין. דרשה לדונו לשריפה, אבל כעבור חדשיים ריחמה עליו המפלגה הממשלתית והמליצה בעדו. ואף כי אנשי האספסוף גזלו ושדדו מביתו ככל האפשר, עוד עלה בידי סרנטשיש להלוות למלך סכומים עצומים. ב־20 ליולי 1526 נכתב ונחתם שטר החוב האחרון, וביום 29 לאוגוסט, יום אסונו של מ ו ה א ט ש, טבע המלך בגיל 18 בנחל טשלה, צעיר לימים ושבע רעות. דוד ג א נ ז, בעל "צמח דוד", מביא את המשל הבא על המלך לודוויג השני: "נולד קודם זמנו, דיבר קודם זמנו, התחתן קודם זמנו, הוכתר קודם זמנו, מלך קודם זמנו, נלחם קודם זמנו, גידל זקנו קודם זמנו, חכם קודם זמנו, מת קודם זמנו". כתוב ברשימות, שבאותם הימים הקודרים שבק גם סרנטשיש חיים לכל חי, רצוץ ומדוכא. בצוואתו ציווה לבני משפחתו להתרחק מתאוות הממון. בניו יצאו את הארץ ברשות המלך, וקבלו עליהם את

השם ז ק ש, אשר לפי הסברתם מיוסד מראשי־תיבות: ז'רע ק'ודש ש'ניאור (Senior Sachs).

מה קרה ליהודי בודא אחרי מלחמת מוהאטש, „בה הושחתה סלתה ושמנה של האומה ונקברה עצמאותה למאות השנים"? — לשמע האסון ברחו יחד עם חצר המלכות ופמליתה גם ראשי הקהילה וקציניה, ובראשם הפריפקט היהודי, באניות בכיוון לפרסבורג. וכשהגיע ימים מספר אחר כך, מצד הדנובה התחתונה, השולטן ס ו ל י מ ן לבודא, מצא שם רק בעלי מלאכה ועסק זעירים, נוצרים ויהודים, שהיו קשורים קשרי פרנסה למקום מגורם. לפי „עמק הבכא" (קעג) „לא חרץ איש לשונו לבני ישראל ולא לוקח מהם אף שרוך־נעל". בשם האזרחים מסרו היהודים לשולטן את מפתחי המבצר הנעזב, בזה מודים כל כותבי הכרוניקות של הדור, הנוצרים והתורכים גם יחד, אבל גדולים חילוקי־הדעות על נימוקי התנהגותם, על „הפסיכו־לוגיה" של היהודים. הכתבים התורכים והאונגארים מדגישים כאחד, שהיהודים החזיקו בבתיהם ובנכסיהם הפעוטים, ובדלית ברירה תמכו בשלטון החדש, „ואפילו עזיבת מולדתם היתה בעיניהם כעין גאולה מכל צער". לא כן העלונים וה„עתונים" הנוצרים־הגרמנים. הם מספרים נצורות על גבורת היהודים, שהתנגדו בכל עוז לצבא הכובשים, עד שהלה עשה שמות בהם והשמיד מהם כארבעת אלפים וחמש מאות נפש. בשבחם את היהודים, לא התכוונו הכתבים הללו להצדיק את הצדיק אלא להרשיע את הרשע, להבאיש את ריח השולטן בעיני קוראיהם הגרמנים ולהטיל את אימת אכזריותו עליהם. מכל מקום, רק שרידי האוכלוסיה נשארו בחיים, ואותם סחבו התורכים בחוזק יד והובילום באניות לתורכיה. ביום הראשון לחג הסוכות רפ"ז (ספטמבר 1526) עזבו יותר מאלפיים יהודים מבודא ומסביבתה את ארצם, ונתחלקו ע"י השלטונות בין ערי תוגרמה השונות. שם צצו ופרחו לאחר זמן מה קהילות אונגאריות, גם בשם ב ו ד ו ן, ולא בוידין בלבד, שהיא מוחלפת לעתים ב ב ו ד א, אלא גם בערי סופיה, קושטא, סלוניקי, קאבאלי וכו'. במנהגיהן האשכנזיים השפיעו על קהילות הספרדים שם, ולא פעם היו סכסוכים ומשפטים ביניהן. לפי גרינוואלד "היו היהודים מאונגאריה פרושים ומצוינים במנהגיהם, הנהיגו מנהגים וחומרות כפרושים, והרבה גדולי ישראל (בית יוסף, יו"ד סד; דרכי משה או"ח סימן תרצו; שו"ת מהרשד"ם סימן מ; שער אפרים וכ') הביאו מנהגיהם ודיניהם".

כה נתרוקנה קהילת בודא בשניה, הפעם על ידי ג ל ו ת תושביה.

3. היהודים תחת „ממשלת חצי־הסהר". חלקם בהגנת המבצר. רבני הקהילה. „שער אפרים". „מגילת אובן" לר' יצחק שולהוף. פדיון השבויים ע"י זיסקינד טאוסק. ח ו ר ב ן תמ"ו (1686).

הקרב על יד מ ו ה א ט ש הסמוכה לדנובה, „בית הקברות הגדול לגדולת האומה", גרם לקרע העמוק ביותר בתולדות אונגאריה. אונגאריה נתחלקה ישנים מספר אחרי מותו של מלכה הגדול מתתיהו לשני חלקים, גם לשלושה. צבאות התורכים כבשו את אמצע המדינה, חלקה המערבי המליך עליו את קיסרי אוסטריה מבית הבסבורג, ובחלקה המזרחי, בטרנסילבניה, קמה מקץ זמן מה ממשלה

אונגארית, עצמאית למחצה. יהודים נמצאו בתחילה רק בערים בודדות על אדמת הקיסר, וגם משם גורשו לעתים. בבודא, בה לא נשאר אף יהודי אחד, נשדדו בתי היהודים בהתחרות בין אנשי הקיסר והשולטן. 15 שנה אחרי קרב מוהאטש, באוגוסט 1541, התגנבו התורכים (התוגר או התוגרמים בלשון הזמן) בערמה למבצר בודא וכבשוה „כיבוש עולם". מאז התחילה התקופה השלישית בדברי ימיה של יהדות בודא, תקופת פריחתה בבודא התורכית. כי הפחה התורכי בבודא, ראש המדינה, היה סבלן ולא הפריע ליהודים ולקיום דתם, והסתפק בגבית המסים בלבד. אפס, אלו נוגשו ע"י הדפטרדרים בקפדנות יתירה. באוסף התעודות ל מ א נ ד ל, כרך ב', נמצאות רשימות על כמה דפטרים (רשימות המסים), ביניהן שלוש גם בכתיבה ובלשון עברית (מס. 54). מתעודות אחרות אנו נוכחים לדעת, שיהודים מבודא חכרו את אולם הנשפים בפשט ובודא, את מסי הגשרים והנמלים, מסי המלח, ואת ההכנסות מכפרים אחדים, אשר בעדם שילם, למשל, היהודי אברהם 15,800,000 אקטשה לשלוש שנים. מחשש „עינא בישא" התנהגו היהודים בדירותיהם ומלבושיהם בפשטות ובצניעות, אסרו על עצמם כל מזמוטים קולניים, אף החמירו והצטמצמו בשמחות מצוה ונגינה בחתונות.

היהודים נתקבצו כאן, בחסות „חצי־הסהר", ממזרח וממערב. במפקד של שנת ש"ם (1580) כבר נמנו בבודא 88 משפחות יהודיות ב־64 בתים, היינו 800—1000 נפש, רובם אשכנזים, אבל ביניהם גם ספרדים מארצות הבלקאן, ואפילו קהל סיראטיקה (סוריה) נזכר במקורות. ברשימות הללו לא צויינו עסקי היהודים, אולם מסתבר שרוב עסקם היה במסחר, הלואת כספים, פדיון שבויים ומכירתם, כי הקיסר והשולטן שניהם לא התנגדו לכך, שגדודיהם המשוטטים יקחו את אנשי האויב בשבי וימכרום. תנועת המסחר עם מדינות הקיסר היתה כרוכה בסכנה מרובה, „כי מדינת האשכנזים סגורה ומסוגרת, אין יוצא ואין בא", לפי „שער אפרים". בכל זאת התגברו עליה היהודים, ולאחר שהתהדקו הקשרים עם ארצות המזרח, נעשתה בודא ל„עיר ספר", לירייד מרכזי לסחר החליפין משני העברים. אכן, בין יהודי בודא היו גם בעלי־מלאכה מצויינים, הם הצטיינו, למשל, בעשית שנצים לבגדים ולשמיכת סוס, ואף רופאים יהודים שירתו בחצר הפחות. רק המסחר ביינות היה אסור עליהם (לפי חוקי הקוראן), ומשום כך רבו המשפטים הפליליים ביניהם.

מקום מושבם של היהודים היה ונשאר מקום מושבם הישן, „רובע היהודים" בתוך המבצר, שנקרא אח"כ בלשון התורכית: Mahalle i Jehudian. שם החזיקו שלושה בתי־כנסת, ובית הכנסת הראשי, שהיה מחובר ע"י קשת־אבן לשער העיר ממולו, עורר, כנראה, את תשומת לב הסביבה, כי במפות וציורים רבים, שנעשו בתקופה זו ולאחריה, מצוייר ה„יודענקירך" (כנסית היהודים), כשמגדל גדול וגבוה מתנוסס עליו. אמנם, יתכן שכל הציור הזה לא נעשה אלא לשם תעמולה צרת עין גרידא, כדי להבליט את עושר היהודים ויוהרתם, כפי שנזכר בספר „פחד יצחק", בדברו על „פורים בודא" בעיר פדובא (ר' להלן). אפשר גם, שהצייר ערבב את „צריח" בית הכנסת ב„מגדל היהודים", שנבנה על בית הפריפקטורה ובית

הכלא שלהם. במרוצת הזמן הלך וצר ליהודים המקום המוגבל, לכן נמשכו כבר במאה ה־17 מחוץ לחומות, למטה, ומשפחות אחדות העתיקו אהליהן לתחתית ההר על שפת הנהר, ל„שכונת המים" (Wasserstadt בלע"ז) הנקראת מאז גם „שכונת היהודים". והיה זה נס מן השמים, כי בימי המאורעות הבאים בתוך מצב המצור, שימשו המעונות הצנועים הללו לא פעם מושב ומרכז, מעוז ומקלט ליהודי בודא. ועוד בשנת תע"ג (1713) נזכר רחוב היהודים שברובע זה, על יד המרחץ הטורקי („מרחץ המלך" היום). כן הפריחו היהודים במרצם ובממונם את בודא העיר, והפחות הכירו להם תודה על כך. הם המליצו בעדם אצל שלטונות הקיסר, ובאגרת (אונגארית) אחת אל הקיסר רודולף (1582) הודה הפחה עלי במפורש בתועלת המרובה שהיהודים עתידים להביא לקיסר והשולטן (ר' מאנדל, כרך ב' מס. 62, 67, 68, 69).

בכל זאת לא היו חיי היהודים שקטים ושלווים כל כך, כי סכנת המצור והמלחמה ארבה להם בכל שעה בבית, בבודא; וסכנת השוד, החמס, וגם המות — כשעברו לתחומי הקיסר לצרכי מסחרם (ר' מאנדל כרך ב' מס. 46, 47, 109 וכ'). בשנת שנ"ח (1598) התאמץ אותו הקיסר רודולף לחזור ולכבוש את „בירתו". והנה מספר לנו בכרוניקה של יוסף כ ה ן הרופא, „עמק הבכא": „ותהי המלחמה חזקה בגבול אונגאריה, ויבואו חילי הקיסר עד בודא, וילכדו את מגרשי העיר סביב, והתוגרמים אשר בתוכה נסו אל המבצר. ויראו היהודים אשר שם ויעמדו על נפשם, ויאמרו חזק ונתחזק בעד טפינו נשינו וממוננו, וה' הטוב בעיניו יעשה. וילחמו עם חילי הקיסר בכח גדול וביד חזקה, ויכום ויכתום עד חרמה, וישובו אחור בחרפה. ביה זימנא קריבו גוברין ואכלו קרציהון דיהודאי בי מלכא ויאמרו: אדוננו הקיסר, היהודים היו בעוברנו, שלא יכולנו ללכוד העיר בודא ועל כן (תהיה) אחת דתם לגרש כל היהודים יושבי ארצנו. ויען הקיסר כחכם ומלאך אלקים: אדרבא, ראוי להחזיק להם טובה, מאחר שנלחמו באמונה עבור מלכם (הנוכחי), אין ספק שגם היהודים אשר תחתינו ליום המבוקש ילחמו גם הם עבורנו באמונה, ואין להם אשם בעבור זאת", דברים שראוי להרימם על נס, וכן מסיים גם הכרוניקון את דבריו: ברוך ה' אשר נתן כזאת בלב הקיסר! — עוד פעמים מספר הועמדו היהודים בנסיון. בשנת שס"א (1601) הכבידה עליהם המערכה. רבים נפלו חלל או בשבי, דלת העם נשלחה לפהיר־וואר (ר' גם ב„צמח דוד"), וכאשר גם שם נכשלו התורכים, והיהודים אשר נשארו בבודא התחילו לתווך בין שתי המעצמות, נאלצו — כעונש — לחזק את שער היהודים על ידי קיר חיץ. הכתובת התורכית נראתה עוד בשנת תפ"ג (1723) על קירות השער, ואז ניזוקה. בשנת שס"ו (1606) ברחו דוקא האמידים־העשירים, רוב התושבים, מתוך העיר, ונשארה בה דלת העם. והנה כששמעו הפליטים אחר זמן מה, „כי פקד ה' עמו, וכי יעשה שלום בין החתן והחותן, אדום וישמעאל, אז קמו האנשים האלה לשוב על כנם ואל ארצם. ... ובראות זה הדבר קצת אוהבי ריב ומדון מהנשארים בתוכה, פיתו זה את זה בחלקלקות לשון לאמר: קומו ונעשה תקנה בינינו לכל מי שישוב הנה, שלא יורשה לשוב ובפרט ליכנס לקהל עד אשר נעריך אותו כפי חשבוננו ורצוננו. גם עשו תקנה, שבתוך עשר

שנים לא יוכל אחד מהשבים להיות לא פרנס, ולא בשום מנוי מהקהל". המשפט הובא לפני בי"ד של הרב חיים שבתאי בקושטא, והוא פסק שהדין עם השבים („תורת חיים" חלק ב', סי' טל). כחריצותם וגבורתם של יהודי בודא, כן חכמתם. „רבתי עם חכמים, זקנים, פרנסים", נקראת העיר בספרים. ביחוד כשנתחברו אליה במשך המאה ה־17 אחרי מהומות „מלחמת שלושים השנה", רבים ממגורשי פולניה; אחרי מרד הקוזאקים בשנת ת"ח (1648) — פליטי ליטא, ואחרי גזירות ת"ל (1670) — גולי אוסטריה ומוריביה, הגיעה קהילת בודא לשיאה, ורבים מהתורכים והנוצרים גם התיהדו ובאו לחסות תחת כנפי השכינה, כפי שמסתבר מכמה „שאלות ותשובות" מאותו הזמן („שער אפרים"; „מגן הגבורים" וכו').

בין רבני הקהילה בתקופה זו ידועים פחות או יותר: הרב ר' חיים הצמן או הרצמן בן יצחק, יליד אובן, שכיהן במוריביה ואח"כ חזר למולדתו; דייניו היו: ר' דוד הכהן בר' יעקב, מחבר הס' „מגדל דוד", ששקיל וטרי עם מהר"ם איסרלש, ר' שמחה בר' חיים פריידמן, אחד מאבות ר' שמחה כהן שייזכר להלן, ר' בנימין הלוי, מתלמידי מהרשד"ם בסלוניקי, שישיבתה שימשה זמן ממושך כעין „אורים ותומים" לבני בודא. בשו"ת נזכרים גם ר' משה, ר' אברהם ור' דוד, שאינם ידועים לנו אלא בשמם. בשנת ת' (1640) כיהן בבודא ר' גדליה, בן דורו של ר' חיים שבתאי בקושטה; אחריו (או לפניו?) שימשו ברבנות: ר' עזריאל הלוי, הרב חת והרב ישראל בערמן ממשפחה חשובה באובן, קרובו של הרב דוד אופנהיים מפראג, ואולי ישב על כסא ההוראה גם ר' מרדכי ב"ר יצחק הכהן אשכנזי, מחבר הספר „ראש מר דרור". בגלל מחסור רבנים באונגאריה, „היה מנהג בק"ק בודון, שעוברים עליה תמיד רבנים ממדינת אשכנז, שרוצים ללכת לארץ ישראל, לעכבם שם שנה ושנתים". ואפילו שד"רים שבאו מא"י יצורפו לעתים לבית־דינה של בודא. כשרבו בקהילה סכסוכים בין בעלי־הבתים וקרובי הרב, שהגיעו עד כדי כך שחשדו ברב שהוא נושא פני קרוביו, פנתה הקהילה אל הדיין ר' אורי שרגא פייבש מוינה, ששהה בדרכו לא"י בבודא, לעשות דין ומשפט, והוא פסק והחרים בחרם ושמתא דשמתא „...שלא לקבל שום רב ומורה צדק, שיהיה לו איזה קורב' בקהלה"... וכאשר הזמינו בשנת ת"כ (1660) כרב את ר' שמחה אפרים בן גרשון הכהן מבלגרד (פריידמן), „חקרן גדול, מפורסם בתורה, בחסידות ובכל מיני מעלות", שאמו היתה אונגארית וגם התחתן בבודא, מיד קראו עליו תגר מפני אותו חרם, והגאון נאלץ לעזוב את בודא ולשוב לבלגרד.

והנה בשנת תכ"ו (1666) הוזמן לאובן אחד מגדולי הדור, פארו והדרו, אשר הוסיף גם לקהילתו שם וכבוד לדורות, ה"ה ר' אפרים הכהן, יליד וילנה, שברח ממולדתו מאימת הקוזאקים, נע ונד במוריביה, כיהן במזריטש, פראג, ווינה, עד שבא לבודא, וכמעט שגם הוא נכוה בגחלתו של אותו חרם. כל הענין נודע לנו בדרך לא רגילה. בספרו של ר' אפרים, „שו"ת שער אפרים", יש שתי שאלות, סימ' סז וסח, הנושאות ונותנות בענין זה, ובהן פורטו כל נימוקי התשובה: „אנשי ק"ק בודון קבלו עליהם לר"מ ולמורה צדק חכם א' ממרחקים עד עת קבוץ נידודינו, והוא עזב את ארצו ומולדתו אשר ישב שם בכבוד גדול ובא לשכון כבוד

במקומנו. לא ישב פה חודש ימים עד אשר הקרה ה׳ לפניו בת־זוג לבנו, יתומה א׳ בת־טובים, ונשאה כדת משה וישראל... ועתה קמו קצת אנשים ומערערים על בני הק״ק ואומרים שהם עוברים על החרם, ... ובעבור זה רוצים שהקהל יתנו קנס וגם יעבירו את הרב מגדולתו. והקהל צועקים אנה נוליך את חרפתנו לבייש לאדם הגדול הזה אשר בא להסתופף בצל קורתנו... הנה הק״ק הנז׳ רחוקה מן הישוב וכל בני הק״ק מוכרחים לשדך את בניהם בתוך הק״ק, ולמה יגרע כחו של הרב הזה, וכי דוקא מוכרחים אנו לקבל איזה רב שהוא זקן וסריס שאין לו בנים?... אבל (את) הרב הזה קבלנו אותו בהכשר גמור״... הענין הזה העסיק אז רבנים שונים, דנו בו להיתר ולאיסור, עד כי בתשובה סח מעיר ר׳ אפרים גופו: „ואחר שכתבתי כל זה זכיתי לקבל כתב מקרתא קדישא דירושלים ת״ו מן הגאון ר׳ פ י י ב ש, שמפרש דבריו מה שכתוב בגזרתו, שמעולם לא היתה כוונתו על חכם ורב שנתקבל בהיתר, ובפרט כמו בנ״ד שהרב עקר ממדינות אחרות ועזב את ארצו.

גב שאר ימי כהונתו של ר׳ אפרים לא חלפו בשלוה. כמעט כל שתים־עשרה השנה לא חדלה מגיפת הדבר לשלוט בעיר, ובתוך קהילתו פרצה מגיפת השבתאות. חסידי שבתאי־צבי רבו בין בעלי הבתים, וגם בין מנהיגי הקהילה, ועשו את צום החמישי יום ששון ושמחה. ואם אפשר להאמין, לו גם בהגבלה מסויימת, לדברי ר׳ חיון נחמיה ח י י א (בספרו „הצד צבי״), היה גם חתנו של ר׳ אפרים, ר׳ יעקב א ש כ נ ז י, אביו של הר׳ ח כ ם צ ב י וסבו של ר׳ יעקב ע מ ד ן (יעב״ץ), מתנגדי השבתאות הידועים — בין חסידי ש״צ הנלהבים. „והוא אשר התיר דמו של החזן באובן, ומסר נפש מישראל, על אשר לא עשה מי שברך לחיי שבתאי־צבי ופסק דינו כמורד במלכות בית דוד״. מה היתה עמדתו של ר׳ אפרים בענין זה, לא ברור מכל ק״ן ה„שאלות־ותשובות״ שבספרו, אבל יש לשער שהיתה בבחינת „שב ואל תעשה״. הרב עמרם ב ל ו ם, בחיבורו על „ר׳ אפרים ועמדתו בשאלות הצבוריות, תקנות ומנהגים״, עונה גם הוא בשלילה לשאלה זו. על יחסו אל הקבלה אנו מוצאים הערה אחת בתשובה סה אל הרב ר׳ יוסף אלמושלינו: „הנה אין לי עסק בנסתרות להשיב על דברים של „הזוהר״, אבל מעלתו הוציאני חוץ למחיצתי ומעט אשר חנני ה׳ אשיבו״.

„שו״ת שער אפרים״ ומחברן חשיבות מיוחדת נודעת להם, הן בגלל הפסקים (לפי דברי ר׳ אפרים, שעו וחשו אליו גדולי אירופה הספרדים והאשכנזים), והן בגלל שפע הנושאים המפיצים אור רב על שאלות הזמן, וביחוד על מצבה החברתי והדתי של קהילת בודא. לא כאן המקום לעמוד על פרטי השו״ת, שנחתמו ברובן בזו הלשון: „אנכי עפר ואפר״ים, הוא הצעיר מבית אהרן מוילנה״, ואביא רק את דברי הסיכום בחיבורו הנ״ל של הרב ב ל ו ם: „באישיותו של ר׳ אפרים התמזגו והתחברו שתי תופעות, איש הספר והעסקן הצבורי. מצד אחד רואים את הלמדן הלן בעמקי ההלכה, מסור וקשור בכל נימי לבו ללמוד התורה ולהרבצתה בכל חומר הדין. ומאידך יש לו עין פקוחה ואוזן קשבת לשאלות הזמן, לכל דבר המתרחש בתוך היהדות ומסביבה. תמיד משתדל להשכין שלום בין הספרדים והאשכנזים, גם במנהגיהם. „לכאורה אם יכול אחד להכריע את חבריו למנהגו, להיות שפה אחת

ודברים אחדים, לעבדו שכם אחד ולנהוג מנהג אחד, מה טוב ומה נעים; דהלא כשנהגים בעיר אחד שני מנהגים, זהו לכאורה אסור משום "לא תתגודדו" (תשובה בענין "אקדמות"). פעם אחרת, בתשובה קיג, הוא מעיר: "אף כי אותי לא קרא, אמנם אין אני צריך לאזהרה, כי מזרע אהרן קאתינא, אוהב שלום ורודף שלום". כן עשה ועישה שלום בין אנשי הקהילה והרב, ובשעת הצורך הגן על התקנות אף בחרמים ונדויים, כדי שיהיה כוחם כדין משפטי־דתי".

כידוע לא זכה ר' אפרים להדפסת ספרו בחייו, וגם בן־זוגו "מחנה אפרים", מדרשים על התורה, הוצא לאור רק אחרי פטירתו ע"י בנו ר' יהודה ליב, המספר לנו בהקדמתו על תולדות אביו ונדודיו. מכאן אנו למדים שבסוף ימיו קבל ר' אפרים "אגרת הרבנות מירושלים קרתא קדישא, איך שמקבלים אותו עליהם לרב ולמ"ץ לישב על כסא רם ונשא, וימלא מקום זקנו ושמו בקרבו, הוא התיר הגדול ר' אפרים נ"ע שהיה בימים ההם, זה 80 שנה בירושלים ובארץ ישראל בשיא", ה"ה אותו הגאון ר' אפרים בן כה"ר יהודה, הנקרא וי"ש או פי"ש אשכנזי, הנזכר בספרו של א. ש. פרומקין "אבן שמואל", תולדות חכמי ירושלים מוילנא, ע' 64, ואחד מבני דורו בירך עליו: ברוך חכם הרזים. נפטר כנראה בשנת ה' שנ"ו (1596). "ואבי מורי זצוק"ל — ממשיך הבן בהקדמתו — רוח אחרת היתה עמו, שיפוצו מעינותיו חוצה, להביא תחילה ספריו לבית דפוס... ובזה יבוא אל שער המלך", אך מן השמים עכבוהו באופן טראגי ומזעזע ממש. "בשבעת ימי אבל אחי הבכור נהייתי ונחליתי מכותיה (?) אנושה, כי באה עד יהודה מכת המגיפה, והודעתיו לו (לאביו) בלחישה. ויהי כשמעו הדבר הזה התעטף בטליתו וכפיו פרושות השמים בתחינה ובקשה. וכך היה אומר הכ"ג בתפלתו: "אנא השם, יהי נפשי תחת נפש בני ידידי" — ועודנו עומד בתפלה, והנה יד ה' נגעה בי וירא אפרים את חליו ויהודה את מזורו... ונר אלקים טרם יכבה כבה שמשא". "טרם מותו קרא לבנו ויצויהו להוציא את ספרו: "יהודה יעלה בשיר המעלות כי ידברו אוהבים ב"שער אפרים". "ויהי אחרי המגיפה והדבר — מוסיף ומספר ר' יהודא, אשר ישב על כסא אביו ודוכנו — כאשר אימת המות נפלה עלי מבית ומבחוץ, כי המטירו עלינו גפרית ואש ואבני אלגביש, הצלחתי לברוח מן העיר המוקפה ולהגיע ירושלמה, "העיר העליזה והנעימה". שם נודע לו ככלות שנה תמימה על נפילת בודא וחורבנה הגמור. אז "ירד בעניות דרך אניה בלב ימה", עד כי בא לק"ק פראג ומצא בה את בני משפחתו. מקום מנוחתו כבוד של ר' אפרים, נפטר י"ג סיון תל"ח, אינו ידוע כיום. אבל הרב ר' עזריאל בריל מפשט (ר' להלן) עוד הכיר איש ת"ח אחד, אשר בכל ערב יו"כ ביקר על קברו בבית העלמין הישן של בודא.

על המצור האחרון, ששם קץ לבירת בודא ולקהילתה גם יחד, ישנו עד־ראיה נאמן, ודוקא ממשפחת הרב ר' אפרים שפטירתו מסמלת את התחלת המאורעות הגורליים. ה"ה חתנו, בן לויתו מוילנה, ר' יצחק מאשלש שולהוף, בן הקדוש ר' זלמן הלוי, שאת ספרו — יומנו על חורבנה של בודא ועל הינצלו הוא בדרך נס — הוציא פרופ' דוד קויפמן בתרנ"ה (1895) בשם "מגילת אובן". היא העדות הנאמנה והמוחשית ביותר לשנות המבצר האחרונות, מלאה וגדושה פרטים

היסטוריים ואישיים, הנוגעים גם היום עד לב הקורא. המחבר פותח בשבחו של הקיסר ליאופולדוס, „שאיש חסיד היה, ושונא גזל וחמס, (הוא הוא הקיסר שבפקודתו גורשו בשנת ת"ל (1670) כל יהודי וינה ואוסטריה מארצם!) ועל כן קרא גם לשולטאן לשלום, לכרות אתו ברית. אולם נכשל וחילות התורכים עלו חיש מהר על וינה (ששוחררה בשנת תמ"ג 1683)". בינתים הופחדו תושבי בודא מתופעות שונות מנבאות רעות, ובראש השנה תמ"ד כבר נאלצו גם היהודים לאפות לחם בשביל הצבאות הנסוגים מוינה. פעמיים באו עוד במצור ובמצוק, ופעמיים היתה להם עוד הרווחה. ידוע ברבים ספרו של יצחק חיים כהן מהחזנים בפדובא, „פחד יצחק", בו מסופר בלשון מליצות על המהלומות, „התלאות הנוראות והמוצאות לקהלת פאדובא", בעת המצור בתמ"ד (1684) על בודא. כשנתפשטה בפאדובא שמועת שקר: „נלכדה בודא, זה היום שקיוינו, בודא נלכדה, זה היום עשה ה' נגילה, ועל יהודים חמתנו נפילה", התנפלו המוני העם, שהוסתו ע"י אגדות ועלונים מצוירים על עשירות היהודים בבודא שעכבו עד הלום את נפילת העיר, על הגיטו, ועשו בו שמות שאין לתארן. „מי שלא ראה הפיכת בית הכואבה בת־יהודה בפאדובא, ומהפיכת העיר הגדולה כולה ביום א' עשירי לאלול תמ"ד, לא ראה הפיכה מימיו", אמר ר' יצחק החזן, הנקרא בספרות בשמו האיטלקי: ק נ ט ר י נ י. ס"ס ניצלו יהודי פאדובא בשלושת הדברים המסורתיים: דורון, תפילה ומלחמה, ועשו את היום הזה „פורים בודא" בתקיעת שופר, שירים ותשבחות. — בדיוק שנתיים אח"כ, בחתך גורלה של בודא באופן מוחלט. „ויהי ביום השני, — קוראים ב„מגילת אובן" — לא נאמר בו כי טוב, בשלושה עשר לחודש אלול, יום חושך ואפלה וצלמות בצהרים. והנה זעקה גדולה ומרה בתוך העיר, כי לפתע פתאום רצו עם הקרי'ה כפעם בפעם ברעש גדול נגד החומה". היהודים היו טרודים ועסוקים בהגנת העיר מתחילתה; עשרים איש היו בסירוגין מביאים וממציאים אספקה, זיון וציוד לחיילי השורה הראשונה, גם עמדו על החומות להפיל את האויב. „ואני הייתי רגיל מהתחלת ימי המצור להיות בבה"כ עם בני הנחמד שמעון כל היום מהבוקר עד הערב עומד בתפלה ועבודת ה', ולא ידעתי דבר מה ומאומה, עד כי באו כמה אנשים לנוס לבה"כ כמפני מהומת חרב ויצעקו אוי אוי לנו... ואני בעניי קמתי מהר ותפשתי בידי התפילין וספר „שערי ציון", וקראתי בקול נהי וצעקה אחרי אשתי ובני יחידי. ושם היה מנהגם שהחכם הדורש לרבים לא היה עומד לפני הארון כמנהגנו, באמרם אין דרך כבוד שלמעלה לעמוד באחוריו להיכל הקודש ועשו מרפסת גבוהה בשנים ושלושה מדריגות בצד המערב, ושמה עליתי עם אשתי ובני הנ"ל." בתוך המהומות נעלמו ממנו אשתו ובנו, „ולא ראיתים עוד". אח"כ נדחק ונפל לתוך מרתף פתוח ושם ניצל והוחבא ע"י שפחתו הנוצרית, „אשר קניתי אותה מישמעאל אחד שהיתה שבויה לו מן הנוצרים מהמבצר וינה. ושפחה זו היתה נאמנת לכל ביתי, כי לא רדיתי בה בפרך, רק עושה מלאכת הבית וכבר הכירה דת יהודית בהכשר כלים והבשול". בהיותו בסכנה גדולה ביותר התודע ר' יצחק לאחד קורפוראל בן־עירו, והוא מסרו לבסוף במקום „המרקטנדרים" על שפת הדנובה „לאשה גדולה שרת אחת", שפדתה אותו בשלושים זהובים. כך הגיע

לוינה, אל ר' שמואל אופנהיים, ומשם לעיר מולדתו פראג. ולזכר הנס קבל עליו ועל זרעו, „לצום בשלושה עשר לחודש ולעשות את יום י"ד משתה ושמחה". עוד עשרות בשנים המשיך בפראג בעבודת הקודש ובפעולתו הספרותית. בכתב־עתו של י. י. קאבאק „ישרון" (כרך 7, 1871, ע' 134) הוציא העורך מכתב־ידו של המחבר, ר' יצחק שולהוף, שתי קינות בשם: „קגים והגה והי". האחת הוקדשה לזכר אשתו ובנו, „ולמען לא ישכח מפי, כתבתי אותה לאמור מדי שנה בשנה ביום המר בחודש אלול בבכי ודמעה, ואולי ה' הטוב יכפר בעדי". „הקינה הגדולה" יסדתי על גזירת קהלת אובן בכלל, „והיא בחרוז שלושת אלפא־ביתא ושמי בקרבו... וגם נרומז שם העיר בחרוז עורנו כתגור (אובן) נכמרו, וגם מרומז מספר שנות העולם: תמו שנותי בבכי".

זכרו של ר' יצחק לא יעלה בין משוררי עמנו הגדולים, אולם ראוי הוא להערכה כברוניקון נאמן, ואף כאיש חסיד ומורה־צדק למופת. בהערותיו לקינה השניה הוא מספר לנו לאמר: „זה שלוש שנים התאספו קרוב לשלושים בעלי בתים ובחרו אותי ללמוד עמם, ולמדתי עמם בכל שבוע בליל רביעי כל הלילה עד הבוקר תורה, נביאים וכתובים, משניות, אגדה, מדרש, וכאשר הגיע זמן עליית השחר, למדנו „זוהר", ואח"כ קמו כולם על רגליהם בשיר ושבח פזמון „ידיד נפש" בקול רב ובנעים זמירות... וקנאת סופרים תרבה חכמה, אשר התאספו עוד אחרים, חתנים ובעלי בתים אשר מקרוב נשאו נשים, ולקחו להם הכם אחד ולמדו הם ליל שני כל הלילה עד הבוקר כסדר הזה אשר ניהגתי עם הברותא שלי... ולולי שנחרבה העיר היה זה חוק ולא יעבור"...

בי"ג אלול תמ"ו (בשני לספטמבר 1686) הובקעה העיר ונפל „חצי־הסהר" מעל חומותיה. כל אירופה שאפה לרוחה ויצאה במחול לקראת הנצחון המזהיר. הופיעו ספרים ועלונים, עתונים ומטבעות־זכרון אין מספר, אף תמונות וציורים, דפוסים ושטחי־קיר תיארו את „בודא הכבושה". בה במדה שרבתה התרברבות המנצחים, כן רבו מצד היהודים מעשי הצדקה וההצלה כלפי קרבנות החורבן. כמאתים החללים שלא ניתנו לקבורה מתוך המהומות, נקבצו יחדיו במקום הגניזה על יד בית־הכנסת, ונשרפו כליל, בעוד ששמות 72 קדושים הועלו על דפי „פנקס האזכרות" לק"ק ורמיזא (ר' Roest: Letterbode VI. Oxford No. 2205. על מקרה מענין אחד ראה אצל קויפמן ב־ע' Allg. Ztg. des Judentums, 1893, 236), פדיון השבויים, 500 בערך, עוררה תשומת־לב ונדיבות־נפש בכל קיבוצי הגולה במדה גדולה. חוץ מן השתדלנים רבי ההשפעה הידועים בווינה ובני חבורתם זכה לפרסום טפרותי מיוחד בחור אחד מבני פראג, ור' סענדר (אלכסנדר, זיסקינד) בן הר"ר יוסף טוישק (או טויסיג) שמו (עליו ועל מפעליו ר' מ. בראן: מונאטס־שריפט, כרך 30 משנת 1881, ע' 540). מצוייד אגרות המלצה מטעם נציגי חצר המלכות הגיע לבודא, התקרב למפקד העיר, הנסיך מלוטרינגן, וכן עלה בידו לפדות 270 איש ו־35 ספרי תורה ולהביאם לקהילת ניקולשבורג (נ"ש). אולם כשהשלטונות תבעו ממנו אח"כ את דמי הפדיון, כעשרים אלף זהוב, ולא השיגה ידו, כלאוהו בבית־הסוהר, בו ישב 39 שבועות. כדי לאסוף את הכספים הדרושים, שם למרחקים פעמיו ועבר

את חצי אירופה, בשעה שאמו הזקנה ואחיו ערבו לו וישבו במקומו. נשאר מספר תעודות המלצה וברכה, שניתנו לו מטעם קהילות שונות (פרנקפורט, מץ, אמסטרדם), ואף „שיר חדש ונאה" נדפס לכבודו באותיות עבריות אבל בלשון יהודית (א"ז"ש) בפראג. על יסוד צילום מדפוס השיר הזה, הנמצא בספרית בודליאנה באוכספורד, פרסמתי את נוסח השיר המקורי בכרך ה„מונאטס־שריפט" משנת 1937, ע' 223. השיר בן 55 בתים מסודר ע"פ א"ב ושם ר' סענדר, ובסוף כל חרוז הושמעה הקריאה: „ה' היה עזר לנו". המחבר, אחד השבויים המשוחררים, אהרן בן מהר"ר יוסף, מפליג בשבח גבורו ומתאר את מעשיו באופן מוחשי. למשל, כשהוא חדר לתוך העיר ולא ידע את מקום רובע היהודים: „דרייא יודין קינדער האט ער אן גטראפן, זי האבן אין גפירט אין דר יודין גס אנייך", ובכדי להבחין יהודים שהכרת פניהם לא ענתה בם ולהבדילם מן הישמעאלים

„קדושים וטהורים זייני דיא יהודים אין דר שטאט גוועזן,
דעָר דא שמע ישראל האט גיקאנט זאגן, איז וואהרן גנעזין.
דען דר ר' סענדר הוט אין אידן טאן פרעגן אוב ער קאנט
בעטן אונ' זאגין,
דר נאך האט ער זי אין די שול טאן יאגן, מיט גשרייא: ה' היה עוזר לנו".

כל החיבורים הנזכרים בפרק זה: „מגילת אובן", שתי הקינות לר' יצחק פישהוף, „השיר החדש, אף מכתבי ההמלצה לר' סענדר, נאספו וניתרגמו לעברית ע"י יקותיאל יהודה גרינוואלד בספרו על ר' אפרים הכהן מוילנה 1924.

פליטי אובן אחרים מצאו מנוחה בפראג, בהמבורג, בירושלים וקהילות אחרות, ותמיד הזכירו את העיר אובן בחתימתם: מגורשי אובן, מוצל מאש אובן, מגולי אובן וכ'; אף אלה שזכו להוציא ספרים, כגון ר' יונתן ב"ר יעקב, בעל ה„קסם יונתן", ר' יוסף ב"ר גרשון, שלמד באיזמיר אצל רבו של שבתאי צבי, ואחרים, לא שכחו את מקום מושבם הישן. אולם רק מעוטא דמעוטא ניצל ממות ומכליון, שהביאו צבאות הקיסרות ובראנדנבורג על העיר, כי לפי דברי רד"ק בהקדמתו ל„מגילת אובן", „רק לעתים רחוקות גרמסו חייה ההיסטוריים של עיר נבושה באכזריות כזו תחת מגפי האויב הזדונים". אפילו מצבות בית־הקברות שהיה בתקופה זו מצפון העיר בבקעה מחוץ לחומות, נתפזרו או נבנו לתוך קירות בתי הבורגנים, ונעקרות משם בימינו.

כה נחרבה קהילת בודא בשלישית, הפעם עקב חורבן העיר.

4. „יהודים מיוחסים" בעיר. התלבטויות בין מעצמת הקיסר ולחץ האורחים. גזירת תק"ו (1746).

קהילת בודא התנערה פעם נוספת מחורבנה לחיים, אמנם לחיי ספיח מנוון גרידא, שכמעט אין בהם ממש. אף לא זכתה לצורת קהילה ולזכויותיה. יהודים אחדים, משפחות מיוחסות, גרו בעיר הקאתולית, וכל חייהם פרפרו בין שתי מעצמות שהחזרו והחזיקו ביהודיהן לטובתן או לרעתן. חצר המלכות הוסיפה לתפוס את עמדתה

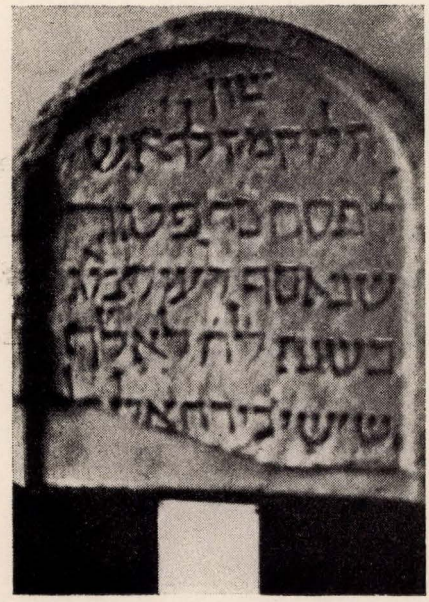
הנושנה: „יהודי הם, ולא ניתנה רשות לזולת לאחוז ולפגוע בם". מאידך, אזרחי העיר ומנהיגיה בשלהם: אנו קבלנו מאותו המלך־הקיסר ליאופולד בשנת 1703 את הזכות המיוחדת להתיעץ ולהחליט, אם נכונים אנחנו להכניס או להרחיק יהודים וצוענים מקרבנו, ובשום אופן לא יתאזרח בינינו איש זר בלתי־קאתולי. כי מושכות הממשלה ניתנו בעת ההיא בידי החשמן, הרוזן קולוניטש, ששיטתו היתה ידועה לשמצה בשעתו בכל מדינות הקיסרות, וביחוד באונגאריה: „רצוני להפוך את התושבים של מדינות הקיסר בראשונה לקאתולים, אח"כ לגרמנים, ולבסוף לעניים", כדי להשליט עליהם בקלות את משטר הקיסרות המרכזי המאחד.

והתקופה תקופת „היהודים המיוחסים". „יהודי החצר", „פקטורי החצר", „ספקי החצר", הועלו לדרגה חברתית מיוחדת וקבלו זכויות מיוחדות בכל המדינה, בשכר מפעליהם הכספיים והמסחריים רחבי ההיקף לטובת החצר, היינו לטובת הצבא הקיסרי שנלחם בעת ההיא לשחרור הקיסרות מעול התורכים. מהם ידועים ברבים: הראשון בשורה, ר' שמואל אופנהיים (היידלברג), העסקן הנדיב, שתמך בין השאר גם בעלית ר' יהודה החסיד לארץ ישראל, (ר' הרב יהודה ליב הכהן פישמן: הציונות הדתית והתפתחותה, עמ' רלו), וחברו־שותפו ר' שמשון וורטהיימר, שזכה לתורה וגדולה במקום אחד, תלמיד חכם מובהק ומוקיר רבנן, אשר עשה הרבה למען א"י והקדיש לה קרנות קיימות גדולות מאד. בשנת תע"ז (1717) נתמנה ע"י הקיסר על פי בקשתו הוא — לרבה הראשי של אונגאריה, מעין חידוש המשרה של „פריפקט יהודי". הם וסוכניהם הגדולים והקטנים סחרו בפקודת הממשלה את הארץ, לקחו תבואות, יינות, סוסים ובהמות בממדים ענקיים, נתקלו במכשולים ומעצורים שונים מצד פקידי המכס והמסים. רוב התעודות משנות 1680־1740 שב„אוסף התעודות" הנזכר נוגע לאנשים האלה ולעניניהם המשפטיים. תולדותיה של „יהדות חצר" זו נחקרו במפורט ע"י היסטוריוני הקהילה הויניאית: ב. ד. וואכשטיין, טאגליכט, הרב ד"ר מ. גרונואלד ואחרים.

ליהודים אחדים מבני חסותו התיר המלך להתיישב באופן יוצא מן הכלל גם בעיר המלוכה אופן, ביניהם אחד מצאצאי ר' עקיבא הכהן, אחד מנכדי ר' יאיר בכרך, אחד ממשפחת מרגליות־שלזינגר־גינס, אבות ר' עקיבא איגר וקרוביו, ואחד־שנים מבני הבנקאים בירגל מפרנקפורט דמיין. בכרך השלישי למאנדל, למשל, יש לא פחות מ־26 תעודות הדנות בענין בירגל, שגורש מן העיר ואח"כ הוחזר אליה. בעקבות הראשונים חדרו לבודא גם יהודים אחרים בתור „משרתי" היהודים המיוחסים, קנו ובנו שם חנויות ב„שכונת המים" הנזכרת והיו לה לתועלת רבה. לדברי הקמרה המלכותית „רק קשיים ונזקים יתהוו בהעדר היהודים, שמהם אפשר לקנות יין וסחורות חשובות בזול, ואף בהקפה, ואילו בלעדיהם היינו נאלצים לחזור אחרי חנויות האזרחים, שם ניתן הכל במחיר כפול". והיהודים רבו ע"י הגירה. במפקד הראשון הארצי משנת תצ"ה (1735) נמנו בעיר אופן בס"ה 32 משפחה, =156 נפש, ביניהן 71 ילד, 3 מלמדים ו־18 משרתים (סימן אמידותם). מבין אלה נמצאו תחת חסות המלך 16 משפחה, תחת חסות צבאית 5, תחת שלטון העיר 3, משפחה אונגארית אחת ו־7 מנתיני חוץ־לארץ.

רבי משה מינץ
אב"ד ור"מ דק"ק אובן ישן

מצבה עתיקה בבודא משנת ה' ל"ח (1278)

בכל זאת חזקה יד העיר, שהתאוננה שהיהודים מתחמקים מתשלום מסי העיר והממשלה, מזיקים למסחר האזרחים, רודפים אחרי בצע ולמלך אין שווה להניחם. ופעם בחג הסוכות פרצו ההמונים לתוך עדת מתפללים בחדר פרטי, פעם גם ניסו להרוס בית תפילה, אשר לו התנגד מתחילה החשמן, הנסיך מסכסוניה. הרבה אגרות ותעודות הוחלפו בין ראשי העיר ומשרדי הממשלה השונים, וכן בין היהודים ומגיניהם השתדלנים בחצר המלכות. הקיסר קארל השלישי עמד לעתים לימינם, אם כי הוא שהנהיג את חוק ה"פאמיליאנטים", ז. א. שבכל משפחה רק בן אחד רשאי להתחתן, כמעט חוק פרעה! אף בתו, המלכה מריה תרזיה, שהכריזה באחת מפקודותיה שבחטאות יהודים אחדים אי אפשר להעניש את כולם, כשהתכוננה להטיל על כל יהודי ארצה את "מס הסבלנות" (Toleranztaxe בלע"ז, ובפי היהודים. "מלכה־גלד") והיהודים, שגרו אז ברובם בכפרים ועיירות, על אדמת האצילים ותחת חסותם, התנגדו למס חדש זה בכל תוקף, הסירה את חסותה מיהודי בודא, וביום כ"ט סיון תק"ו (17 ליוני 1746), יצאה הגזירה, שכל יהודי העיר יעזבו אותה לפני המועד שנקבע (כ"ג אלול) לעולמי עד.

וכשם שעדי אבנים העידו על ראשית התישבותם של יהודים בבודא, כך מעידות מצבות אילמות כאלו גם על סופה. בעצם ימינו אנו הוצאו לאור מצבות מספר משדה הקברות הנרחב, גם מחוץ לעיר גם בתוכה. חלק המצבות מן המאות ה־17 וה־18 הוקם במוזיאון העירוני, ב"לאפידריום" נהדר על "מצודת הדייגים" (Fischerbastei), על במות ההר; חלקן ניתן במתנה ע"י הארכידוכס יוסף מבית האבסבורג, למוזיאון היהודי. בזה הסתיימה המערכה הרביעית הקודרת של המחזה בודא. המערכה החמישית נערכה כבר במקום אחר, בעיירה הסמוכה אובן־ישן, אשר עליה ידובר בפרק הבא. לשם הועברו בשנת תקס"ו (1806) אף שרידי בית הקברות מבודא, ונקברו שם בקבר אחים, וזו כתבתו: "למען דעת כל עמי הארץ, וידעו בנים אשר יולדו: כאשר גלתה יהודה מאובן־חדש, ושועלים הלכו בבית קבורתם, ועתה הכרחנו לפנות עצמות הקדושים האלה וקברנום פה. והאבן הזאת שמנו מצבה לעד בבני ישראל. ב' אב תקס"ו לפ"ק".

II או־בודא (אלט־אופן)

1. היהודים בחסות הרוזנת זיטשי והמלך. בית הספר, בית הכנסת והמוזיאון.

באו־בודא, עיר צנועה מצפון לבודא על שפת הדנובה, נשתמרו עד היום שרידי המחנה הרומאי הגדול, שנקרא בשעתו ע"ש המים החמים שבסביבתו "אקוינקום". לפי אגדה אונגארית עתיקה, העתיק גם אטילה, מלך ההונים הגדול (הוא מלך אֶצֶל של שיר ה"נבלונגן"), את אהלו ואת ברית מלכותו (אצילבורג) למקום הזה, שנקרא ע"ש אחיו שהומת — בודא (אמנם מפרשים את השם בודא על יסוד סלאבי: מים). זמן רב חפשו כאן את קברו של מלך ההונים שמקומו אינו ידוע. בגלל הזכרונות העתיקים הללו קיבלה העיר את השם או־בודא, היינו בודא הישנה, והמצודה על רמת ההר, שעליה הרחבנו את הדבור בפרק הראשון, נזכרת במקורות

אחדים בשם בודא־החדשה, אף כי ההיסטוריה הידועה שלה קדמה לזו של או־בודה במאות שנים.

תולדות היהודים באובן־ישן (זה שמה היהודי) מהוות ממש המשך לתולדות יהודי אובן. כאילו ההשגחה העליונה רצתה שוב להוכיח, כי הקדימה את הרפואה למכה, התקינה את הישוב הזעיר באלט־אופן דוקא עשרות בשנים בטרם הונף הברזל על בודא המפוארת, כדברי בעל הסליחה, „ממכה עצמה מתקן טריה", כי מחורבנה של בודא צמחה קהילת או־בודא. באותן השנים בהן נלחמו יהודי בודא קשה על קיומם, ורק כפשע היה ביניהם ובין המות בין שיני האריות: העיריה, והממשלה, עמדו להם רווח והצלה ממעצמה שלישית. ביום 29 לספטמבר 1737 (תצ"ז) חתמה הרוזנת אלישבע זיטשי, אלמנת הרוזן פטר זיטשי, בעלת האחוזה או־בודא וסביבתה, על תעודה, כתובה באותיות עבריות, והעניקה ל־43 משפחה, שמנו 198 נפש, שגרו על אדמתה ובחסותה, את כל הזכויות והחובות של קהילה יהודית למשך עשר שנים. הראשונה ל„אגרות חסות" כאלה („שוץ־בריף" בלע"ז) נמסרה ע"י הדוכס (נסיך) אסטרהאזי לתושבי הקהלה איזנשטאט (א"ש) ביום ראשון ליאנואר 1690 (ת"נ) ושימשה מופת לבאות אחריה. התעודה נדפסה בהקדמת הספר „תעודות ורשימות לתולדות יהודי אייזנשטאט ושבע הקהלות" לדב בער ואכשטיין (וינה 1926), בו נמצא גם מחקרו על היחסים בין הממשלות הללו לבין יהודיהן.

משפחת זיטשי האצילה קיבלה כבר במאה הקודמת את הרשות, שעליה דברנו לעיל, „להחזיק ביהודים על אחוזותיהם ולגמול להם אותן הזכויות שניתנו להם בערים המלכותיות"; ועתה, בהיותה כנראה במצוקה כספית, נענתה ברצון לבקשת „יהודיה", ופתחה שעריה גם לעתידים לבוא בצל קורתה. ובאותה השנה, בה הכתיבה הקיסרית מריה תרזיה את „אגרת־הגירוש" ליהודי בודא 1746 (תק"ו), חתמה הרוזנת אלישבע על הארכת „אגרת־החסות" שלה, שהיא בעיקר „הדרכה בשביל השופטים, הטובים וכל צבור היהודים באובן ישן". „מפני שבכל מקום נחוץ ודרוש קודם כל הסדר — אשר גם נשמת כל הדברים ייקרא — על כן הריני רוצה לציין בזה, איך יתנהגו השופטים וכל קהל היהודים, כדי שתתגדל ביניהם האהבה, תתגבר היראה כלפי ראשיהם, תינתן לי האמונה והחובה, תישמר על הצדק, תיתמך בידי הקהלה, וכן יווצר בכל מכל כל הסדר ההגון והנחוץ". הסעיף הראשון מזהיר את היהודים להתרחק בבית־הכנסת מכל ריב ומדנים, להמנע מלגרום המולה כלשהי, ובבואם הנה לעבוד את הבורא יעבדוהו לפי דתם ומנהגם. הסעיף השני קובע את מקום בית־הקברות שלהם, את גודל שני בתי הקהל העומדים על שטח בית־הכנסת ואשר יירשמו בספרי־האחוזה על שם הקהילה. גם ניתנה לה הרשות להרחיב את ביהכ"נ, לשכללו, אף לבנותו מחדש (כנראה הקימו כבר התושבים הראשונים שברחו מבודא איזה בית־תפילה, וגם טיפלו בעניני הדת ע"י רבני בודא). כנהוג בחוזים כאלה, כלולים גם בחוזה זה סעיפים רבים על זכויות בעלת־האחוזה ועל תביעותיה. היא זכאית לקבל חלק הכנסות הקהילה, מדמי החתונות והקבורות, ממסי הבשר והיין, מכל הקנסות המוטלים על המאכסן יהודי זר או המביא מת מן החוץ בלי רשות, או המתנגד לפקודות ראשי הקהל. לרוזנת מגיעות

גם מתנות קבועות ביום הולדתה, לראשי־השנה ולחג הפסחא שלהם, גם זוג־אוזים ליום הקדוש מארטין, פטרון האוזים. לעומת זה שומרת הרוזנת על סדור הענינים הצבוריים ועל המשמעת. בחירת השופטים והטובים נערכה על פי הצעה משולשת מטעם הרשות והיא מאשרת מצדה את הנבחרים. על הפרנסים לדון לפי מיטב ידיעתם, בנאמנות ובלי־משוא פנים; אם יחשדום בהזנחת תפקידיהם ייקנסו ע"י הרוזנת בכל חומר הדין. גם הטובים (המושבעים) יבואו על ענשם בעד רשלנות או פטפטנות. על פסק־דינם אפשר לערער בפני הרשות, והיא תמסור את המשפט לבית־הדין של האצילים שבאחוזה. משפטים בין יהודים לנוצרים יובאו בהסכמת שני הצדדים בפני בית־הדין של הקהילה, אבל התובע היהודי רשאי להביאו בפני השופט הכללי, וגם על פסק־דינו אפשר לערער בפני ביה"ד של האצילים הנ"ל. על הנהלת הקהילה לקבוע את המסים והמכסות על פי הצדק והיושר, גם לגבותם ולרשום אותם בדין־וחשבון מדויק. היא מזהירה ומוכיחה את בעלי הבתים, על שאינם שומרים על תיקון בתיהם ושכלולם כראוי. היא דואגת גם לכבאי אש ולכליהם. כל בעל בית רשאי להרחיב את ביתו ללא גרימת נזק לשכניו. כל הרוצה לעזוב את המקום — מפני דלדול פרנסתו — ישא ויתן עם הקהילה ועם הרשות על דמי היציאה, ואז יצא לכל מקום שהוא ויישאר בחסות הרוזנת עד שיתיישב באופן קבוע.

כה מתגלית לפנינו תמונה של ציבור מסודר ומתוקן, שאין בינו לבין החברה הנוצרית כמעט ולא כלום. על אף חסותה של הרשות עומדת הקהילה, הקהיליה היהודית, ברשות עצמה, והיא נהנית מאבטונומיה דתית, חינוכית, אדמיניסטרא־טיבית. והעיקר: הזכויות והרשיונות לא ניתנו מאז ליהודים אחדים או ליחידי הסגולה אלא לעדת היהודים, לקהילה הקדושה, או כמו שנזכר תדיר בתעודות הזמן: לאומה היהודית. חומות הגיטו, הגדרות החיצוניות הולכות ונופלות, אם גם לא סולקו עוד לגמרי, אבל הקהילות ממשיכות בחיי הגיטו מרצונן ומדעתן הן. זה תפקידן ותפארתן. וקהילת או־בודא עמדה בעת ההיא בראש כל קהילות אונגאריה; תקנותיה, חברותיה, מנהגיה, אף מנהיגיה, היו למופת בכל רחבי הארץ. ביחד עם זאת עלתה חשיבותה גם בשטח המדיני החברתי. מאז העביר הקיסר יוסף השני את משרדי הממשלה המשפטיים־המרכזיים לבודא (בה לא היו יהודים), התרכזו כל עניני היהודים שבטיפול הממשלה — בידי יהודי אלט־אופן; הם השתדלו לטובתם, וכנראה ראו גם ברכה במאמציהם: „גדלו והצליחו וגם עשו פרי".

התקופה הנידונה אינה רוויה מאורעות רבי עלילה כמו התקופות הקודמות. דברי ימיה של אובן־ישן שקטים הם, מצומצמים בחיי היהודים הצבוריים והפרטיים, וגם עלינו להצטמצם בפרק זה בתאור חייה הפנימיים של קהילה יהודית, משטרה וסידורה. התפתחותה היתה אטית, אבל תמידית. במפקדים הארציים שנערכו מטעם הממשלה לעתים קרובות למדי נתקבלו המספרים הבאים:

בשנת תקי"ב (1752) גרו באלט־אופן 59 משפחה, בהן 2 מורים,
בשנת תקכ"ז (1767) גרו באלט־אופן 109 משפחה, בהן 4 מורים,
בשנת תקמ"ד (1784) גרו באלט־אופן 382 משפחה, בהן 9 מורים,

בשנת תקס"ג (1803) גרו באלט־אופן 527 משפחה, בהן 14 מורים, רוב האוכלוסיה היה מתפרנס ממסחר, רוכלות, וממלאכת יד, בה הצטיינה במקצועות אחדים; רק בסוף התקופה הופיעו בעלי־התעשיה הראשונים, הקבלנים, אילי ההון, האצילים האונגארים שבעתיד (כגון, משפחת גולדברג די־בודא, ומשפחת פריידיגר די־או־בודא).

בראשון ליאנואר 1765 (תקכ"ה) נתחדש החוזה עם הרוזנת זיטשי לתקופת עשר שנים, אבל כבר בשנה שלאחריה עברו היהודים לרשות אוצר המלך („הקמרה") ומאז נקראו "יהודי־חסות רשומים אצל ממשלת הכתר" (incorporierte Schutz-juden der Kronherschaft). אמנם, ביחסיהם כלפי פנים או כלפי חוץ לא נשתנה כמעט כלום. במרץ 1766 (תקכ"ו) נחתמה „אגרת הפטרונות של בא־כח הממשלה" בת 17 סעיפים. הרשות מגינה על היהודים, דתם ומנהיגיהם, שלא יופרע, ע"י מישהו, אבל גם הם נזהרים לבל יפריעו לנוצרים בפולחנם. היהודים רשאים להחזיק באטליז אף בשביל הנוצרים, הקצב ינקר את הבהמות לפי דת היהודים וימכור את הטרפות (אפילו בשר־החזיר?) לנכרים. לבהמתם העומדח להישחט מקבלים היהודים כר מרעה; ועליהם לבנות בית־מטבחיים חדש על שפת הנהר מכלי לעכב את תנועת האניות. מותר להם למזוג יין ושכר מגנזי הממשלה, אבל אך ורק ליהודים, ולעסוק בכל מיני עסק ומלאכת יד, אבל יהודי־חוץ — רק ברשות השלטון והקהילה. כל יהודי שקיבל את חסות הכתר מחוייב להרשם גם כחבר הקהילה, ולא — אין קוראים אותו לתורה, אין מלים את בנו בבית הכנסת, וכד'; וכן על כל יהודי זר, הבא לבקר בקהילה, לשלם דמי־לינה לכל לילה. בכלל היו יהודי אלט־אופן נכנסים לירידי הערים המלכותיות, וסחרו כמובן גם את פשט ובודא הסמוכות. ומכיון שבאו במגע ומשא עם רבי המדינות והמשרדים, כאמור, התנשאו קצת על אחיהם.

בשנת 1783 (תקמ"ג) נוסף להם נושא ונמוק חדש לגאותם־יהרותם. ביום 31 למרץ אותה שנה ניתנה הפקודה מאת הקיסר יוסף השני, המכונה בשם „אוהב הבריות על כסא המלכות", המחייבת את קהילות היהודים הגדולות להקמת בית־ספר לנוער היהודי. על יחס הקהילות למושל זה אנו קוראים שורות מאלפות בספרו של אברהם בן ראובן חיית (חיות) מטריביטש, „קורות העתים", תקס"א „כל מגמתו נראה לרוממנו, ובהיכלי מלך להושיבנו... במלכו ישמחו המונים, אשר תחת דגלו חונים, הוא יאזוף מלכא רבא וקיסר רומי, בכל מלכי קדם אין לו דומי... הכי נקרא שמו צפנת פענח, לא למשמע אזניו יוכיח, רק למראה עיניו ישפוט מסית ומדיח"... פקודתו החשובה ביותר נקראת בקצור: Judenregiment = „תקנות היהודים", או בלשונה היא: Systematice gentis Judaicae regulatio. הפקודה יצאה מפי המלכות כעין המלצה, וכבר כעבור חדשיים הצהירה קהילת אובן־ישן, שהיא מוכנה להקים את המוסד על חשבונה בביתה היא, ולתרום למשכורת המורים מאתים זהובים. עם זה רצתה להתנות שהמורים יהיו רווקים (ששכרם מועט, כרגיל), שתכנית הלמודים ושיטתם תהיינה על פי הדוגמה שבמורביה ובבוהמיה, לשון ההוראה תהיה גרמנית אבל רצוי שהמורים ידעו וילמדו גם אונגארית, סלאבית

ולטינית. ההכנות נעשו בהתלהבות, אך לאו דוקא מתוך אהבת התרבות ולשם הפצתה, אלא רק בכדי לנהוג כבוד בקיסר, „שמקצוע זה אחד מחשקיו החביבים עליו ביותר". בצדק מעיר ב י כ ל ר (ע' 404) : „המוסדות החדשים, בתי הספר, נחשבו בעת ההיא בחוגי היהודים כיהודים עצמם בתוך המדינה : סבלום ולא אהבום". ביום 22 ליוני 1784 (תקמ"ד) חגגו את חנוכת בית־הספר ברוב פאר, בהיותם בטוחים, „כי דבר כזה בודאי יבוא בעתונים", וכן גם לאזני הקיסר. נאום הפתיחה נישא ע"י מלומד הקהילה וראשה, הרופא ד"ר יוסף מאנוש א י ס ט ר י י כ ר, היהודי הראשון באונגאריה שנסמך לדוקטור האוניברסיטה בבודא, על פי פקודה מיוחדת של הקיסר. העתון הרשמי המודיע על עבודה מהפכנית זו, מוסיף ומעיר, בצדק : „אין ספק, שתקנה חדשה זו תהיה לתועלת האוניברסיטה ולתפארתה". כי ד"ר איסטרייכר, הראשון שחקר (בדיסרטציה שלו) את הסגולות הרפואיות של מימי בודא, חקר אח"כ גם את מימי פירד על יד האגם באלאטון, והיה ל„אבי התעמולה" למרחצאות המרובים באונגאריה, וביחוד בבודא־פשט (אחד המיניסטרים כינה אותו בתואר־כבוד זה). תולדות ימי חייו, הובאו בספרו הגרמני של המורה יצחק ר י י ך „בית־אל", 1868. רבה היתה התכונה לקראת פתיחת בית־הספר, ובימים הראשונים הקשיבו המוני עם לשעורי „הפרופיסורים" מאחורי חלוני החדר, בו ישבו ילדים וילדות בכפיפה אחת. רשימת הילדים חייבי הוראה, שנערכה אז מטעם הקהילה, הכילה 113 ילדים ו־19 ילדות, אבל בשנה השניה נמצאו בבה"ס 56 בנים ו־5 בנות בלבד. ההורים לא היו מרוצים, כנראה, מן המורה הנוצרי, אף לא היו עוד מסוגלים להוראה פומבית, והאמידים שבהם הוסיפו לשכור לילדיהם מורים פרטיים, שלימדום גם לימודי הקודש. כה הלכה ופחתה ההתענינות ואתה מספר התלמידים, אף כי המפקחים הביעו לא פעם את הערכתם להתקדמות הנוער והנהגתו הטובה. בשעה שנשמעה הבשורה שהקיסר החולה, אנוש ביטל כל פקודותיו, מיהרה הקהילה לבטל גם את בית־הספר שלו ורק על פי צו מלמעלה המשיך המוסד להתקיים כיובל שנים (ראה את מחקרו של ברנאט מ א נ ד ל: „בתי־ספר היהודיים בתקופת יוסף השני" באונגארית ובגרמנית, 1903). לא ארכו הימים ונתמנו מורים יהודיים. בעלי תעודות ונסיון, מצויינים במקצועם, כגון, המורה חיים בן יעקב פ א ל ל א ק, שהוציא לאור את המלון העברי־האונגארי הראשון בשם „נחלת יעקב — הכולל שרשי שפת עברית וארמית, הנמצאים בכתבי קודש, פתרון המלות והוראותיהם השונים" (תרמ"א), חבור שמושי מועיל גם כיום. כמובן שבקהילה מסודרה זו התקיימו כמה וכמה חברות למוד, חסד וצדקה, שאין צורך לפרטם. כבר בשנת תק"ם (1780) נזכר בית־חולים יהודי, הראשון בכל רחבי אונגאריה, בהשגחתו של הד"ר איסטרייכר, אבל עם יציאת הרופא המפורסם הזה לעיר וינה הופסקה, כנראה, פעולת ביה"ח.

אכן שיא תהלתה של או־בודא הושג ובא לידי בטוי, כשנחנך בשנת תק"פ (1820) היכל מפואר, אשר בטרם נבנה בשנים הבאות בית־הכנסת הנהדר ברחוב זייטנשטטן בווינה נתרומם כ„מופת המונארכיה". מספרים על הפלאטינוס יוסף מבית הבסבורג, אוהב היהודים, שלכל אורחיו המכובדים שבאו אליו מחוץ לארץ, ביניהם אף העריץ הידוע מטרניך, היה מראה בראש ובראשונה את בית־הכנסת

הזה והיה מפליג בשבחו. ואמנם, עד היום מפליא הוא בסגנונו הקלאסי הטהור ובמונומנטליותו, בהיותו מתנוסס בהדרו מעל לכל בניני המקום. סופר גרמני־נוצרי, פ׳נץ ש א מ ס, שכתב בשנות השלושים שני ספרים רבי התוכן והתבונה על בודא ועל פשט, מתאר את הבנין בדברים אלה: „ששה עמודים כבירים, מכותרים צפת קורינתית, מעלים כעין שער־הכבוד את חזית הגג המשולשת, אשר באמצעו נקבע, בתור חידוש מוזר, שעון פועם. מפני שהתלמוד מתנגד לשמוש הפעמונים, נתמלא מקומם במכונה זו ע״י מצלצלות־מתכת. קירות ההיכל וקמרוניו מבפנים מכוסים קשוטי־גבס מהודרים, נאים בהתאמתם, והם מעלים עוד את יופי המזבח (ארון הקודש) והדרת טעמו. כי הנה עליו מתואר בתבליט נחושת הר סיני הבוער באש, בשעה שמשה האיש מקבל עליו מתוך רעמים וברקים מזעזעים את עשרת הדברות מפי הגבורה״. ואחרי סיום תאורו הנלהב מוסיף המחבר הערה אפינית: ״בית כנסת זה באמת עלול לחסל ולהפסיק סוף סוף את אבל היהודים הנצחי ואת תשוקתם למקדשם האמנותי בירושלים״...

מפורסמים היו בתפארתם גם כלי־הקודש המרובים של בית הכנסת, החל מן הפרוכות הכבדות של פלוסין ומשי, מרוקמות כליל זהב וכסף ואבני־חן (האחת קשורה באגדה למלכה מריה תרזיה בכבודה ובעצמה), עד הכוסות. קופסות הבשמים, כתרי ספרי־התורה הכפולים, טסיהם וידיהם לאין מספר, רובם מעשי ידי אמנים בעלי־שם מפשט, ווינה, ואף מאו־בודא. מלא טעם וחן הוא ״כסא של אליהו״ אחד, בסגנון העדין של תקופת בידרמייר, לעומתו בולטת מאחורי קערית־כסף, בה השתמשו לרחיצת המתים, גויתו של אדם בצורה אמנותית־ריאליסטית ממש. הרבה חומר אמנותי נמצא אצל משפחות ותיקות ואצל החברות; וברשותה של משפחת הפלטינוס יוסף שהזכרתי נשמרה בתיקה המקורי מתנה יקרת ערך, שניתנה לנסיך על ידי „יהודי ממשלת הכתר או־בודא בשנת 1800״, הלוא הוא כיור כסף כבד, מצופה זהב, וכנו, שעל שניהם מצויירים מחזות מהתנ״ך, מעשי ידי פסל ידוע מנירנברג מן המאה ה־16. לפי פקידי החצר משתמשת עוד המשפחה בכלי הערך הללו בטבילת ילדיה, כי „מתנת היהודים מאושרת״. כל האוצרות האלה של דור משכיל ואנשים מסורים בחיבה ודבקות לדתם ולהידור מצוות, נאספו ונערכו בטוב־טעם וכשרון ע״י המורה הצעיר המנוח, בילה (איסר) ו י י ס, ומוצגים בעליית בית הכנסת באולמים מרווחים, כעין מוזיאון מקומי בתוך היכל נושן וקהילה נושנה, המהווים בעצמם מוזיאונים.

גם פנקסי הקהילה ופרטיכליה נקבצו פה יחדיו סידרות סידרות, ומחכים לגואלם. בדפדפנו בהם מופתעים אנו שליד דיני תורה, משפטים פרטיים ופליליים, ענינים אדמיניסטרטיביים, נתמלאו דפיהם ברובם סכסוכים כספיים גרידא: חלוקת „מס־הסבלנות״ על בעלי־הבתים כפי יכלתם ואומדנת הטובים, ומאידך, טענותיהם־תואנותיהם של אלה נגד החלוקה. כי מאז הטילה המלכה מריה תרזיה את העול הכבד והמעליב הזה על שכם יהודי ארצה, והוציאה לפועל את הגזירה ב־16 למאי 1749 (תק״ט), העסיקה שאלה זו את כל מוסדות היהדות במדינה מאה שנה כמעט. בכל פעם כשנתחדש המס, בכל 10 שנים בערך, הוזמנו נציגי הקהלות אל משרדי הממשלה, ושם התחיל המיקוח, עד שראשי הקהלות (primores בלע״ז) יצאו

בפנים זועפות, ובידם תיקים על סכומים הולכים וגדלים. בראשונה השתוו על מס של 20,000 פלורין במקום דרישת המלכה ל־50,000 פל'; בשנת 1778 (תקל"ח) כבר שלמו היהודים 80,000; בשנת 1803 (תקס"ג) — 160,000 פלורין; ובאחרונה, כשהיו נאלצים לשלמו בבת אחת, עלה סכומו על שני מיליונים. תופעה מענינת מאד היא, שבעצם „מלחמתם" זו לא פעם עמדו לימין היהודים המחזות (קומיטאטים), בהם נשתמרה מאז ומקדם רוח ההתנגדות נגד המשטר „הזר", וטענו כי „למלך יש בידו וברשותו לגרש את היהודים מארצו, אבל לא להציק להם ולהפלותם לרעה במסים מיוחדים. המגיעים רק לשלטונות המקומיים המגינים עליהם". לחץ המסים האלה אילץ גם את היהודים להתארגן ולהלחם באופן ארצי שכם אחד על זכויותיהם, שווי־זכויותיהם התוכן והתכלית של כל התקופה הבאה.

2. תקנות הקהילה וחייה הצבוריים. ר' משה מינץ ובית דינו. משפטו של הרב אהרן חורין.

בין תעודות היסוד שנמצאו בארכיון זה של הקהילה ראויות להזכר כאן „התקנות החדשות" שנקבעו מטעם משרד האוצר בשנת תקמ"ז (1787). התקנות הללו הותקנו כדוגמת התקנות להנהלת הערים המלכותיות בודא ופשט, וחלו על כל קהילות המדינה (ציפסר הדפיס אותן במחקרו על קהילת רעכניץ כתקנות מיוחדות לה). לפיהן תיערך בחירת ראשי הקהילה בכל שנה ביום מסויים, בו פנויים גם בעלי־הבתים האמידים וגם העניים. ששים הם הבוררים, הבוחרים, במעמד פקיד הרשות, הרב ושני דיינים, קודם כל באפיטרופוס הקהילה, אח"כ „בארבעה ועשרים אנשים" שאינם קרובים זה לזה; זוהי המועצה הגדולה או החיצונה. על פי הצעה משולשת מטעם הרשות בוחרים אלה בהצבעה חשאית את ראש הקהל, את „בעל התיבה" (גובה המסים), את טובי הקהל, גבאי בית הכנסת ואת שני „אבות היתומים". אחרי גמר הבחירות מתייצבים הנבחרים זוגות־זוגות והולכים לבית־הכנסת לתפילה (בשבת שלאחר הבחירות נקראים הם לתורה), ושם משביעם הרב שבועת־אימון. המועצה מתכנסת לפחות פעמיים בשבוע לישיבה ועל „בעלי התמנויות" החובה להופיע בהן, ולא—יפסידו את שכרם הקבוע (זוהי תופעה מיוחדת במינה, שבעלי המועצה מקבלים שכר ושהמורים מקבלים חלק מהכנסות הרח"ש (ראשי תיבות: רב, חזן, שמש), זאת אומרת מסכום הנדוניה). בענינים השוטפים היתה דנה המועצה הקטנה או הפנימית, בת שנים עשר אנשים; חברי שתי המועצות נקראו „אלופי הקהילה". מאותות הזמן הוא, שנאסר עליהם איסור גיור לשלוח נציגים־שליחים לאיזו שהיא אסיפה יהודית כללית או איזורית, וכמובן גם אסרו לכסות דמי שליחות לצורך זה. נאמן הקהילה, הוא המזכיר, כותב את הפרטיכלים בלשון גרמנית צחה, אבל עליו לדעת לקרוא ולכתוב גם עברית על בוריה. האפיטרופוס ושליחיו הממונים משגיחים על בניני הקהילה, סידורם ושיפורם, מפקחים באיטליזים — על מידת המשקל, בבתי מרזח — על מדת הקיבול הנכונה, אף בודקים הם פעמיים בשנה את נקיון המעשנות. רשות הנשואין ניתנת רק לאנשים שיש להם פרנסה קבועה; עצלנים ובוחלים בעבודה יורחקו מן הקהילה והמדינה. הרבנים והדיינים יתעסקו

אך ורק בעניני דת; הרב צריך להיות איש מן החוץ, שאין לו שום קרובים בעיר. בעד כל פעולה רשמית מקבל הוא 30 צל' (קרייצר בלע"ז), דיין — 17 צל'. שכרם של פקידי הקהילה אינו נזכר בתקנות הללו, אולם פקודתה של הקיסרית מריה תרזיה משנת 1796 אל יהודי הבאנאט (בדרום אונגאריה) קובעת את שכר הרב השנתי ב־150 פלורין, של השוחט הראשון — ב־104 פל', של השוחט השני — ב־78 פל', של המורים ב־130 פל', של ראש־הקהל — ב־50 פל', והחזנים מקבלים שכר חדשי של 2,30 פלורין.

תשלומים כאלה מעידים על חיים צנועים ומצומצמים בקהילה. גם הבתים הראשונים, שנבנו עוד ע"י הרוזנת גופה, קטנים, צרים ונמוכי קומה הם, ואין בהם מן האצילות שבבניני הגיטו בבודא. בכל זאת התהוו והתרקמו ברחובות הארוכים המקבילים לנהר הדנובה (ביחוד ברחוב לאַיוש), בחדרים הנמוכים הצרים, חיים ערים ועליזים, לא חסרו אף תענוגות ושעשועים. על יסוד חומר מאותו הזמן מתאר ד"ר ביכלר את חיי הקהילה באובן־ישן, ובשאר קהילות אונגאריה, לאמר: „כדי להשכיח את עלבונם־קלונם, שעלה בחלקם מחוץ לתחום היהודים, הרבו בשמחות תוך מחיצתם; והאנשים ששבעו תמרורים מצד הזולת שקדו להרביץ חיבה ואחווה בינם לבין עצמם, השתמשו בכל כושר הזמן לשמוח ולשמח. נוהגים היו לשלוח מנות, לעשות משתה וחגיגות אחרי התחדשות הקהילה והחברות, בשבת אחרי האירוסין, כשהחתן עלה בראשונה לתורה מתוך קריאות תרועה וזמרה, בשבת לפני החתונה ואחריה, כשאיש החבורה נתכבד בתואר „חבר" או „מורנו", לרגל חנוכת בית או כניסה לדירה חדשה, בברית מילה ופדיון הבן, כשהאשה היולדת הובלה לבית הכנסת (פורגאנג בלע"ז), לעת דרשת הבר־מצוה וכו' וכו'. אור ליום החתונה נערכו מסיבות ויקודים ומזמוטים בכלי זמר (בשם „שטנדל־נאכט"=ליל הרקוד, או „טוק־מאל" = סעודת הטבילה), בהן זימרו זמרנים יהודים, ובדחנים שעשעו את שומעיהם בבדיחות ובהיתולים. סעודות החתונה ארכו לפעמים כמה ימים. האורחים הוזמנו ע"י „ביט־צטל" (פתקאות הבקשה) אל המשתה, שם הוכרזו הסבלונות (מתנות הדרשה) ע"י השמש או הבדחן בשם הנדבן המפורש, לא בלי בידוחים חריפים לעתים".

עיר של חכמים וסופרים, תלמידי חכמים ומוקירי רבנן היתה נקראת אובן־ישן, ועליהם אסף חומר רב הרב יקותיאל יהודה ג ר י נ ו א ל ד בספרו „מקורות לקורות ישראל", שפרקו השני עוסק באובן־ישן. אכן, תולדות הרבנים בקהילה זו מרוכזות בעיקר מסביב לאיש אחד, גדול הדור, אשר ישב על כסא־רבנותה יותר מארבעים שנה, משנת תק"ן עד תקצ"א (1789—1831), ה"ה ר' משה מ י נ ץ (מהר"ם מינץ) יליד פולין, שבא צעיר לימים לעיר גדולה בראד, שם לן באהלה של תורה ושמו יצא לתהילה כתלמוד־חכם מופלג, וגם כאיש מעשה ובעל מרץ. לאישיות כזו היתה צריכה קהילת אובן־ישן, כי רבם הראשון, ר' יששכר בער א ו פ נ ה י י ם, ממשפחתם של הרב דוד אופנהיים המפורסם, לא האריך ימים על כסא ההוראה, והרב שבא במקומו, ר' נתן בן ר' מתתיהו ג י נ ס ב ר ג מבלגראד, שכיהן שם כ־40 שנה, „תמים ונאמן היה בהליכותיו", אבל בקהילתו רבו המריבות ונתרופפו מידות המוסר. אפייני להלך

רוחו של הדור ומנהיגו היתה הופעתו הראשונה של ר' משה מינץ לפני קהל ועדה. ביום 6 לאוגוסט 1791 (תקנ"א) הגיע סגן המלך, הפלטינוס, לעיר הבירה, ועל קהילת או־בודא היה לקבלו בפאר וההדר הראויים לו ולה. אותו יום שבת חזון היה, ולכן יצאה הפקודה מטעם הרבנות, שכל מי שיש לו בגדי שבת ילבשם, וכל מי שמתגלח כל ימות השנה, יטול זקנו ויעמוד בשורה מחוץ לעיר בצוותא. שם יהיו גם אוהלים ומאכלים כדי שלא יאלצו להוציאם בשבת. את נאום הברכה של ר' משה הדפיסה הקהילה גם בגרמנית, ולשם "הידור מצוה" אף הכינה חותם חדש ומשוכלל לאותם הטופסים שנמסרו לאורחים הנכבדים. גם הדרשה לרגל זיגוך בית־הכנסת הופיעה בעברית וגרמנית בשם "דביר הבית", עם הקדמה מעניינת מאת המתרגם ר' זכריה ב"ר יוסף פאלאק.

ר' משה מ י נ ץ נהג את רבנותו ביד חזקה, והמשטר הזה הונהג כנראה גם אחרי מותו. במוזיאון היהודי בבודאפשט מוצג לוח עץ ועליו הכתובת "דין החוטא" משנת תקצ"ח (1838). כל מי שחטא ופגע בכבוד הקהילה, החברה או אחד מאלופי הקהל, אחד דינו לארבעים מלקות חסר אחת, אח"כ היו משכיבים אותו על הספסל ועליו היה להתחרט ולהתוודות על עוונו ולהכריז שכל דבריו "יהיו נחשבים כנביחת כלב בשוק". ר' משה אף הקים ישיבה גדולה, בה הרביץ תורה לתלמידים צעירים ומבוגרים, שזרמו אליו בייחוד מן העיר וסביבתה. במחיצתו ישבו דיינים מומחים, תלמידי חכמים מובהקים וחריפים, שהיו משתעשעים זה עם זה בפלפול והסברה: ר' משה אבליס, ר' פנחס פריידיגר, ר' שמואל פרייזאך, ר' יעקב בינעט, ר' וואלף בוסקוביץ וכו'.

והימים ימי ביכורי הריפורמה בגרמניה; ונציגיה בהאמבורג, ובראשם ר' אליעזר ליברמן, ממוצא אונגאריה, ביקשו הסכמות לדעותיהם ולספרם "אור נוגה" גם ביז רבני אונגאריה. ר' משה, שבעל ה"חתם־סופר" כיבדו בתארי הכבוד: "גאון ישראל, רכבו ופרשו, עמד לנס עמו, גדר גדר ועמד בפרץ", הועמד על פרשת דרכים. לדברי יקותיאל יהודה גרינוואלד, "אף כי אש דת בערה בקרבו, ומאד מאד המו מעיו בראותו מצב היהדות כי ירד פלאים, בכל זאת היה חכם ומבין מדעתו, ולא ארח לחבורה עם הגאונים כבירי הרוח, אשר לחמו בצבא המתקנים, לא לקח חלק נגד הספר "נוגה הצדק", שהדפיסו בעלי הריפורם, וכל גדולי ישראל יצאו במחאה גלויה נגדו בספר: "אלה דברי הברית". הוא משך ידו ממנו, באמרו כי אז יהיו האנשים האלה לאבן נגף לכל בני ישראל". אולם כשהגיעו גלי התנועה המסוכנת גם לאונגאריה, ונציגיה נראו בארץ, בא גם הוא במבוכה. ידוע ברבים משפטו־ריבו עם רבה של אראד, הרב אהרן ח ו ר י ן, המכונה בראשי־תיבות "א' ח' ר'". על ספרו "עמק השוה" (תקס"ג) עוד סמך ר' משה את ידו ולא מנע ממנו אמרי נועם ושבח, אבל כאשר התחיל חורין להקדיח תבשילו ברבים ולהוסיף בספריו המאוחרים בתיקונים, "כי יש כח בכל חכמי דור ודור לתקן תקנות חדשות ולשנות דברים וגם מצוות התלויות בזמן", הזמינו ר' משה בעת היריד בפשט לפני בית דינו ופקד עליו להתחרט ולשוב מהוראותיו הכוזבות והבזויות, ולא—יצווה לגלח את שער זקנו הנהדר קבל קהל ועדה. באין ברירה נאלץ חורין לחזור בו מדברי הסכמתו ב"נוגה הצדק", ובאגרת

ההתנצלות שהובאה ע"י מהר"ם מינץ בפני ה"חתם־סופר", ראש הלוחמים ברפורמה, נימק את סיבת ההתחרטות באמרו, "רק עתה שמעתי, שגם בברכות והתפלות יתנו מגרעת ולא יתפללו (המתקנים) כלל על ביאת משיח ועל קבוץ גלויותינו, אשר אמונה זו עיקר ויסוד תורתנו הקדושה, ומטעם זה לחוד אני קורא עלי: והמכשלה הזאת תחת ידיך"... כל הענין המסובך הזה מבואר, אבל לא מבורר למדי באגרתו של ר' משה מינץ אל מו"ה אהרן חורינר, שהובאה (בלי תאריך) בשו"ת חתם־סופר, חלק ו, תשובה צג, שיותר משהיא מקטרגת על הנאשם, היא מלמדת סניגוריה על ר' משה עצמו. ולפי עניות דעתי כל ענין הזקן והתגלחותו לא נאמר אלא דרך מליצה: "עלה בהסכמה לעבור לפניו תער השכירה ולהפשיט מעליו אדר היקר שם הרבנות, אשר כן בקשו אנשי קהלתו את כבודו, לעקר, גם את הראש והזקן תספה להכרית מאתו"... זאת אומרת להדיחו מכסא הרבנות. ראה בספרו של גרינוואלד: "מקורות" עמוד 85, שם נדפס גם מכתב התנצלותו של אהרן חורין אל ר' לעב ל ע ף בסגדין, שהופיע ב"כרם חמד", ח"ב, מכתב יא, בו מסופר בין השאר, "שבשבת שובה קם בבית הכנסת של אראד איש אחד מקהילתו וקילל אותו קללה נמרצת בשעה שעמד לפני ארון הקודש להגיד לעמו דברי חוק ומוסר". לדברי ביכלר, דחק פסק דין זה את חורין באופן סופי לזרועות הריפורמה. ואמנם הפסל האמנותי של חורין, משיש לבן, שהועמד במוזיאון הלאומי האונגארי בבודאפשט, עוד מתארו בתלבושת הרבנית, אולם בניו ונכדיו עלו כבר כנוצרים לדרגות גבוהות בחברה האונגארית. ראוי גם לציין, שעל ענין חורין לא נמצא בין תעודות הקהילה באובן־ישן — לפי ביכלר — אלא מכתב אחד, בו ממליצים תושבי אראד אחדים על רבם. ואף על פי שהממשלה נזפה בר' משה מינץ על האיום באלמות, נתמנה על ידה כעבור זמן קצר ל"רב ראשי" למחוז פשט, בו נכללו בשעתו כתריסר ישובים ופשט בכללם. אכן, רבנותו זו לא האריכה ימים כי הקהילות ה"אבטונומיות" התנגדו לה, אבל כבודו ומרותו עמדו בתקפם עד יום מותו, שבא מחמת מגיפת החולירע ביום ו' אלול תקצ"א. על מצבת קברו, שנחפר באמצע בית הקברות, נקבע שבחו במועט המחזיק את המרובה: "איש אמתי", ולא יותר. ספרו "שו"ת מהר"ם מינץ" תקפ"ז (1827), "לא גדול הוא בכמות, רק כ"ז תשובות, אבל לעומת זה הם רב האיכות, כי כתבם המחבר כסולת נקיה, ומעטים כמוהו לטוהר" — מעיד עליו גרינוואלד.

עם פטירת מהר"ם מינץ פנה זיוה ופנה הודה של קהילת אובן־ישן. כחצי שנה כיהן בה כרב ומורה־צדק ר' הירש ה י ל ר, הנקרא ר' הירש ח ר י ף, בעל "חודשי טיב גיטין", שנפטר בכ"ה תשרי לפרט: "אהה צדיק נאסף בעוננו" =תקצ"ד (1834). בתקופת ירידה זו בה רבו גם בקהילה אוהדי הריפורמה, ישבי על מדין דיינים שונים ממשפחות ראקוניץ, סעניץ, טריביטש, ר'עבנוורצל, שפיץ וכו', וכרב כיהן בשנות תקצ"ז—תרי"ז (1837—1857) הרב לעב ש ו א ב מפשט. באביב תקצ"ח (1838) הוצפה כל העיר בשטף הדנובה, שעשה שמות גם בפשט וסביבתה. "המורה בשפת עבר", א. ה. קאהן, הקדיש למאורע זה חיבור קטן "ימי צרה ומהומה" (1838), בחרוזים נמלצים וגם בגרמנית, "לטובת נערי העניים בבה"ס מחברת ת"ת". המחבר מתאר בחרדה ובצבעים מחרידים את מהומת הבהלה והיללה,

את הצלת החולים והזקנים דרך החלונות, והצטופפותם בבית־הכנסת, עד כי „פתאום באו המים / תוך משכן אל חיים". ושיא ההפיכה: „גם בקדושים בארץ / נגע הפרץ / אחרי שוכני עפר / האבדון חפר /, שטפם מקברותם / ושבר מצבותם". והקהילה העשירה היתה זקוקה לעזרת קהילות אחרות. בשנת תר"ח (1848) השתתפו גם יהודי או־בודא במרד הלאומי נגד צבאות הקיסר והקהילה נקנסה, יחד עם חברתה פשט, בקנס מיוחד של 20.000 פלורין. לכן ניגשה הקהילה השדודה לבחירת ר"ב רק בשנת תרכ"א (1861), כשהושיבה על כסא הרבנות המיותם את הרב המלומד עמרם (מרקוס) ה י ר ש, שיצא אחרי ה„קונגרס" לפראג ולהאמבורג. כן שימשו שם כרבנים: ד"ר יוליוס ק ל י ן, ד"ר יוליוס ו ל ס, מחבר ספר על רש"י, ד"ר אליהו א ד ל ר, אח"כ רב בפשט, ד"ר ו א ל נ ש ט י י ן, שנקטף בדמי ימיו, וייבדל לחיים — ד"ר יוסף נ י י מ ן, אחד מותיקי הציונות באונגאריה. אבל או־בודא הפכה בינתיים לחלק של בודאפשט, למחוזה השלישי, וגם ליהודי אלט־אופן אבד ה„לוקאל־פטריוטיזם" הקודם. כי, כמו שהדגיש כבר ש א מ ס הנזכר, „פשט היא בית חייהם, מחוז חפצם, מקור פרנסתם". ול„בית החיים" היהודי באו־בודא חוזרים ועולים מפשט רק לעתים רחוקות בני המשפחות הותיקות, כדי להשתטח על קברות האבות והאמהות.

III פשט (פעסט)

1. מלחמת יהודי פשט לזכויות מתוך קשר עם חוגים אונגאריים.
„חצר היהודים" ותושביה. הרב לעב שואב ותנוכת בית־הכנסת הגדול.

כשפנתה הנהלת המפקד הארצי אל עירית פשט לפני מאתים שנה, בשנת תק"ה (1745), בשאלה על דבר מספר יהודיה, השיבה לה היא ביוהרה: „בין חומותינו לא נמצא ולא יימצא אף יהודי אחד". אמנם כבר בימי הבינים נזכרים יהודים אחדים בפשט, ובתקופת התורכים השתרע על שפת הדנובה בית קברות משותף למושלימים וליהודים, אבל זה עשרות בשנים סגרו אזרחי העיר את שעריהם באופן מוחלט לפני כל יוצא ובא זר. רק „הסדר היהודים" על ידי הקיסר יוסף השני משנת תקמ"ג (1783) פתח את שווקי פשט לפני היהודים, להלכה, כי למעשה הצטמצמו ימי מגוריהם שם ל־16 ימי היריד בלבד. אכן, הפרצה שנפרצה הלכה והתרחבה מעצמה. לאחר קשיים רבים הותר ליהודי אחד מאובן־ישן להכין בביתו מסעדה יהודית בשביל באי הירידים; לפי פרטיכל הקהילה היה זה תאריך חשוב בחיי הישוב בפשט, תאריך הקמתו של המוסד היהודי הראשון בעיר הבירה. באותה שנה נתקשרת המועצה העירונית עם קהילת או־בודא לשם פתיחת ארבע מסעדות בפרבר־תרזיה, שם התרכזו האורחים היהודים הראשונים. אולם, כשהנהלת העיר רצתה לסגור אותן שם בגיטו באופן חוקי, לימד אותה ראש הגליל, הרוזן מאילאט, פרק בהלכה: „שעברה וחלפה התקופה, ונשתנתה שיטת המלוכה, בה נסגרו היהודים בגיטאות". במפקד של שנת תקמ"ז (1787) כבר נמנו בעיר 14 יהודים „נסבלים"

(טולעירט בלע"ז), בעלי זכויות מיוחדות, שהיו רשאים להחזיק בדירות, בסיטונאות ובקבלנות למלאכת־יד, ו־114 „זמניים"(commorantes), שנרשמו ברובם כמשרתים אצל הנסבלים. בשנת תקנ"ט (1799) חיו 765+310 יהודים בפשט, ובשנת תקצ"ג (1833) עלה מספרם ל־1346 משפחה, בהן 530 נסבלות. וקומץ אנשים זה, „יהודי פשט", שרק בשנת תקפ"א (1821) קיבלו את הרשות להקרא: עדת או קהל יהודים, ולהשתמש בחותם כזה, התחילו במלחמה בלתי פוסקת לזכויותיהם, „שויון־זכויות לכל אדם באשר הוא אדם", לפי סיסמת המהפכה הצרפתית, או ל„אמנציפאציה". בלשון התקופה המאוחרת. מספרים עליו על הפלטינוס יוסף, שהוזכר לעיל, כשהראה לאורחיו הנכבדים את בית־הכנסת המפואר באו־בודא והם שאלוהו: אם גם ליהודי פשט יש בית־כנסת כזה? ענה להם בחיוך: „אף שם יש יהודים רבים, אולי עשירים יותר, אך הם עסוקים כעת בדברים אחרים: עליהם להרים את קרן עירם ומולדתם". ואפילו אם הסיפור הזה בדוי מן הלב, הריהו אפייני מאד.

אין כאן מקום לעמוד על פרטי מלחמה זו ועל שלביה, אשר כלי זינה היו בקשות אל המלך ותזכירים אל משרדי הממשלה העליונים, ובפרט לאסיפת צירי האומה, שנתכנסו מזמן לזמן בעיר הבירה של אז, בפרסבורג. האסיפה היהודית הראשונה, בה התאספו שליחי הקהילות מ־54 נפות המדינה, התקיימה בשנת תק"נ (1790) בבודא. אחד ממחולליה, העסקן הידוע, אליהו רוזנטאל, פנה בדבר אינפורמאציה אל אחד היהודים המיוחסים בצרפת, מר סרף־בער, והוא ערך גם את התזכיר הראשון, בלאטינית, אל אסיפת הצירים. הוא ידוע לתהילה אף ע"י אוצר הספרים שלו, שנקרא בשמו „ספריה רוזנטאלינה" (על אביו, ר' נפתלי, ועל אחיו, ר' שלמה רוזנטאל או מוהר, על שם מקום מושבם Moor — עיין גרינוואלד: תולדות משפחת רוזנטאל, תרפ"א). כבר בתזכירם זה מתאוננים יהודי פשט על מצוקתם עקב האשמות מצד אזרחי העיר, בהדגישם את עמדתם, „שאין עיר באירופה אשר מסחרה וממכרה נזקקו כל כך ליהודים ונתמך על ידם במידה כזו של פשט". רבים עוד המתנגדים ליהודים בין אנשי העיר; לעומת זה היתה להם הצלחה רבה אצל רבי המדינה וצירית. אפייני הדבר, שמלחמת יהודים זו נתקבלה באהדה אמתית מצד האופוזיציה שבאסיפת הצירים, ומצד דעת הקהל בכלל, שנלחמו בעת ההיא גם לזכויות האומה האונגארית, לשונה ועצמאותה, נגד המשטר „האוסטרי". בצדק מעיר איגנץ איינהורן, אשר עליו ידובר להלן, בספרו הגרמני על „מהפכה והיהודים באונגאריה" (1851): „כשם שאצילי בית הצירים שחררו את איכריהם המשועבדים — לרעתם הם — רק כדי להוסיף למדינה אנשים ואמצעים מרובים, כך אמרו לשחרר את היהודים לא לשם חירותם בלבד, אלא מתוך הכוונה, שהיהודים המשוחררים, אסירי תודה, יוסיפו ליח ומרץ לאומה ויתהפכו למאדיארים נאמנים" (שם ע' 40).

כך השתזרו שתי המלחמות והביאו לידי הצהרות והצעות, מיוחדות במינן בדברי ימי ישראל. ביחוד הצטיינה בפעולותיה והחלטותיה אסיפת הצירים בשנות 1839/40, בה השתתפו בראשונה מנהיגי האומה הגדולים לעתיד, בכללם הבארון יוסף איטבייש (Eotvos), אחד המדינאים, הוגי הדעות והמשוררים המצויינים

ביותר. במחקר מעמיק ומקיף הוא עומד ב־1840 על „האמנציפאציה של היהודים", ובו המשפטים הבאים: „העם שאיבד כל נשקו ובכל זאת נרדף כאויב ממקום למקום, העם שנשדדה ממנו מולדתו וכן נאלץ לשוטט כעין סיוט נע ונד בין הגויים, כצל עובר בלי גוף, כבן תקופת קדם, זר בין בני זמננו, שפוגשים בו רק באיבה ובשנאה, כאלו רובצת עליו קללה ממאירה בלתי פוסקת". ברוח זו נתקבל החוק מספר 29 משנת 1840, שנתן ליהודים את הרשות להתיישב בכל מקום שהוא, לעסוק בכל מיני עסקים ותעשיות וגם לרכוש קרקעות ונכסי דלא ניידי. הודות להשתדלותה של „עדת היהודים הפשטית", שתפשה מאז מקום בראש הקהילות והודות לתעמולתה, קיבלו ארבעים מבין צירי האומה מאת שולחיהם המחוזיים הוראה לתמוך בכל דרישות היהודים; וציר מחוז פשט אף הציע, שדת היהודים תימנה על הדתות המוכרות, היהודים ייהנו מכל זכויות האזרחים, ואף יעלו למדרגת האצילים, אם יהיו ראויים לכך.

נשמעו גם תביעות שכנגד. כבר פקודת הקיסר יוסף, שביטלה את כל אותות ההפליה והקלון שליהודים, רמזה על אי אלו תמורות, בהכריזה שמכאן ואילך גם היהודים יסירו מהם את „האות היהודית", את זקנם ופיאותיהם. עתה, אחרי הסנהדרין של נאפוליון, נתגבשו התביעות בצורה בהירה וחריפה ביותר. על היהודים — כך נאמר — ליהפך למאדיארים בשמם, בלשונם, במלבושם וגם במנהגיהם ובהתנהגותם אפילו לודוויג קושוט, „אליל האומה" (ראה עליו גרינוואלד: לפלגות... ע' מד, הערה), שהשתחרר בימים ההם מבית־הכלא, חיווה את דעתו, שהאמנציפאציה לא תחול על היהודים, עד כי יכריזו על אסיפת סנהדרין, שתדון באופן חיובי בריפורמות הדת. רוב הציבור היהודי לא שם לב — כמובן — להכרזות כאלה, ודווקא הרב ליאופולד לעף התנגד להן בחריפות בעתונו של קושוט גופו. רוב הקהילות השיבו ברוחו של ה„חתם־סופר", שהאמנציפאציה אינה לטובת היהודים, והם לא יוותרו במחירה אפילו על מנהג קל, אולם נמצא מספר יהודים אמידים ומשכילים, שקיבלו הצעות ממין זה בהתלהבות. בריצה ודיצה מיהרו ובחרו להם שמות אונגאריים, לימדו את לשונם דבר אונגארית, והתרגלו לכל הצורות החיצוניות המקובלות בחיי האומה האונגארית. הידען מוריץ ב ל ו ך — אשר השתמד אחרי כן, היה לכומר פרוטנסטאנטי בשם באלאגי מור, וחיבר את המלון האונגארי־גרמני הגדול — תירגם את התנ"ך לאונגארית, חיבר גם ספר דקדוק עברי־אונגארי ובאותו יום, בו הופיע תרגום הספר „בראשית", נבחר ע"י האקדמיה האונגארית למדעים לחברה היהודי הראשון. אחרים תירגמו את הסידור, את פרקי האבות, „משלי" וכו'; קהילות אחדות הנהיגו בבתי־הספר שלהן את השפה האונגארית כשפת הוראה, ואף בין הרבנים המודרניים נמצאו שנים־שלושה, שניסו לנאום נאומים אונגאריים מעל הדוכן. הראשון ביניהם היה מטיף הקהילה בפשט, יוסף ב א ך, שהספיד בשנת תר"א (1841) סטודנט יהודי אחד באולם האוניברסיטה (עיין על ימי חייו של באך ב„בית־אל" ליצחק רייך, כרך א); המפורסם ביניהם־הרב ליאופולד ל ע ף, שמוצאו ממורביה, אשר נהפך בזמן קצר לפטריוט אונגארי נלהב, וסבל גם מאסר קשה על דרשותיו האונגאריות שנשא כרב צבאי בשנת תר"ח (1848). עוד

שנים לפני כן, בשעת האסיפה (1839/40), נוסדה בפשט „חברה למען הפצת הלשון המאדיארית בין יהודי המדינה", בקיצור: חברת המאדיאריזאציה, שבראשה עמד המוסמך־לרב, איגנץ איינהורן, בעל כשרונות גדולים, שנעשה בימי מהומות המהפיכה לרבה של „להקת המתקנים וראש המדברים שלה". ערב ראש השנה תר"ח ניתן להם בית־תפילה מיוחד, בו התפללו לפי נוסח הריפורם של שמואל הולדהיים בברלין. אף התכוננו לתיקונים מקוריים בדת, אלא שלא האריכו ימים. אחרי דיכוי המרד נסגרה החברה ובית־התפילה שלה. איינהורן, ששימש גם כרב צבאי, גלה לגרמניה, לצרפת ובלגיה, עסק הרבה בתורת הכלכלה ועשה לו שם טוב בפעולות חשובות, עד שאחרי החנינה הכללית (1867) חזר הביתה ונתמנה בשם הורן אדא לסגן המיניסטר לעניני המסחר (תולדות חייו מסופרות ב„בית־אל", כרך א. אין להחליפו בד"ר דוד איינהורן, ממוצא גרמני, שכיהן אף הוא באותו חברת המתקנים, ואחר ביטולה היגר לאמריקה ועשה וכתב שם הרבה למען הריפורמה). בזה נסתיימה תנועת הריפורמה בפשט ובאונגאריה, שאמנם ינקה לשדה מחוץ־לארץ ובילבלה את המוחות וגם את הסידורים בתוך קהילת פשט לזמן מסויים, אולם, לא יכלה להשתרש במדינה, שכל קרקעה, אף רקעה הרוחני, נוטים, כנראה, לשמרנות.

מה היה המצב הדתי בקהילה החדשה בפשט? — שנים רבות ניצח והשגיח עליה ועל מוסדותיה ומסעדותיה רבה של אובן־ישן, ר' משה מינץ, שלא על מנת לקבל פרס, אבל כשהתישב בפשט אחד מתלמידי־החכמים הגדולים של אובן־ישן, ר' וואלף בוסקוביץ, בנו של „מחצית השקל", מחבר פירושים והגהות לשני התלמודים ולרמב"ם, והוא החל להשגיח על עניני הכשרות בעיר, לא הניח לו הר"מ, אסר את המסעדות שבפיקוחו ולא נח עד שגירשו מפשט (על המחלוקת — ראה גרינוואלד: מקורות לקורות... ע' 23), ואף כשבחרו אנשי פשט ברבם הראשון, ר' ישראל וואהרמאן, יליד או־בודא, התנגד לו מהר"ם מינץ, שהאמין שהרבנות בפשט שלו היא, והביא את הענין גם לפני המלך, עד שסוף־סוף נאלצו פרנסי הקהילה לשלוח לר' משה גט־פטורין לאובן־ישן — וקהילת פשט החלה לעמוד ברשות עצמה. בשנת תקפ"א (1821) אושרו „תקנותיה", מעשה ידי ר' ישראל, ע"י המלך, לאחר שכבר בשנת תקס"ה (1805) יסדו אנשי פשט בית־חולים, ב־תקס"ז (1807) בנו מקוה כשרה, וב־תקס"ח (1808) קנו שטח לבית הקברות הישן.

אף בית־כנסת ובית־ספר למופת התקיימו כבר בעת ההיא, ושניהם בבית אחד אוכסנו, הלא היא „חצר היהודים" הידועה, שנקראה ע"ש בעליה, הבארונים מבית אורצי, „אורצי־הויס", בנין ענקי בעל שתי חזיתות ארוכות וארבע הצרות, בתוכן גזוזטראות וקומות, מחסנים ובתי מגורים לרוב. אמרו על „בית אורצי" זה, ששכר הדירות הכניס לבעל הבית זהוב אחד בכל שעה. במערכת הבנינים הללו, „עיר בזעיר אנפין", בה התרכזו היהודים בשנות התישבותם הראשונות, מצאו מקומן בורסת־התבואות, בורסת העורות, היין, הדגן, וגם בורסה מיוחדת במינה: בורסת המורים. בריש „הזמנים", בתחילת האביב והסתיו, נקבצו יחדיו בבית־קפה־אורצי כל המורים ובחורי החמד שחפצו להתנסות בהוראה, גם

כל פרנסי הקהילות או גבאיהן, שביקשו מורים לבית־הספר שלהם, או מורים פרטיים לילדיהם; פה נפגשו הצדדים, התפשרו בעסקי משכורת, תקעו כף, ובזה הוסרה מעליהם דאגת החינוך לזמן או לזמנים. בחצרות ה"אורצי־הויס" השתעשעו והתחנכו גם קטני "הגיטו מרצון", העתידים להיות אמנים חשובים: השחקנים המפורסמים זונגטאל בווינה; בארנאי בברלין; המוסיקאי גולדמארק ואמן הכנור יואחים, שהמיר אח"כ את דתו; הפסל יוסף אנגיל, שנתן לפשט את האנדרטה של "גדול המאדיארים": הרוזן סיטשיני; הנוסע המלומד ארמין וואמבירי, ידידו של הרצל והשולטן, שהיה מקרבם זה לזה ועוד.

באחד המקומות בחצר זו הוקם בשנת תקנ"ו (1796) בית־הכנסת הראשון בפשט, ה"אורצי־שול", שהאריך ימים — באילו הפסקות — עד ימינו אנו, עד שנהרס כל הבנין כולו. על ידו נתקיימו בתי־התפילה גם לספרדים ולפולנים; וכשראו חוגים מסויימים, שנחוץ לסדר גם בפשט, על פי דוגמת ההיכל החדש בוינה, "פולחן מסודר", הכניסו גם את ה"קוהר — או קולטוס־טמפל" לאולם נרחב סמוך ל"אורצי־שול". בבית־כנסת מודרני זה שימשו ודרשו הרבנים הראשונים לסירוגין, בלא להכניס שינויים עיקריים בנוסח התפילה. חברי בית־דינו של ר' ישראל וואהרמן היו: הישיש ר' שמעון אופנהיים (קרומנאו), שנפטר בן מאה שנים; ר' ישראל ברי"ל, שהדפיס בשביל בתי־הספר על לוח־קיר אחד רשימות גיאוגרפיות והיסטוריות יקרות־ערך על אונגאריה בשם "עין הארץ" ור' משה קוניץ (או קוניצר), יליד אובן־ישן, תלמידו של ה"נודע ביהודה", שכיהן כדיין בפשט וכרב בבודא. הוא אחד הראשונים שניסו כוחם בחקר תולדות ישראל, כתב ספר "בית רבי" על תולדות ר' יהודה הנשיא, ויגע שמונה שנים על ספרו "בן יוחאי", כדי לברר ולזכות, כי הזוהר ו"מדרש הנעלם" חוברו מאת התנא ר' שמעון בן יוחאי. עוד בימי נעוריו, כשישב על התורה מתוך הרחבה, חיווה גם הוא את דעתו באהדה על תקונים אחדים ב"נוגה הצדק". ואם כי "כל ימיו היה נזהר בקלה כבחמורה, ואפילו במסיבת סעודה שלישית", לא היתה עמדתו ברורה כל צרכה. ליצני הדור אמרו עליו: "המשכילים מאסו בו בשביל שנלחם בעד ה"זוהר"; והיראים — לפי שהתיר את בית הכנסת הריפורמי" (עיין: גרינוואלד: מקורות... ע' 26, ו"בית־אל" ליצחק רייך, כרך א, 169).

אחרי פטירתו של ר' ישראל וואהרמאן ב־תקפ"ו (1826) מילאו את מקומו כדיינים ר' דוד יהודא וואהרמאן ור' שמואל ליב ברי"ל, בנו של ר' ישראל בריל, שניהם תלמידי חכמים מופלגים ובעלי ידיעה גם במדע, אבל קשה היה להם להשלים בין כת החרדים ובין כת החפשים, שמשקלם עלה וגבר בהנהלת הקהילה ובהשפעה על השלטונות. לכן הוזמן כרב בשנת תקצ"ז (1837), אחרי משא־ומתן ממושך, הרב לעב שוואב מפרוסניץ, אשר כוחו היה בלבו וישרו, ולא רק בפיו. כל ימיו התרחק מכל קיצוניות הריפורמה. אולם, שאף לחבב על כל שומעיו משני המחנות את הסדר והמשמעת בתפילה, את טעם הלשון הגרמנית הצחה, ואת שאלות המוסר והתרבות. אז חרתו על חותם הקהילה שתי ידים משולבות, ועליהם הכותרת אחוה וריעות: concordia. בתשובה להתקפות מתנגדי האמנציפאציה

(הנוצרים), שחירפו וגידפו את התנהגות היהודים ומוסרם, הוציא לאור ספר קטן בעל ערך גדול על עיקרי הדת והמוסר, שחולק בין תלמידי בית־הספר המבוגרים, בלשון אונגארית או גרמנית: „זכרון להוראת דת שקיבלתי בימי נעורי בבית־הספר". הרב שוואב, אף על פי שלא ידע את שפת הארץ (גם לא למדה כחתנו הרב לעף) נמשך בכל נימי נפשו אל לוחמי ה־מאדריזאציה והאמנציפאציה, ולכן השתדל להרים את בית־הספר הלאומי מיסודו של ר' ישראל ווארהרמאן ב־תקע"ד (1814) למדריגת „בית־ספר ראשי לדוגמה"; גם הקים על ידו את גן הילדים הראשון ודאג למורים טובים, שהשרישו בלב חניכיהם אהבת דתם ומולדתם גם יחד. ואמנם הלך שמע בית הספר במרחקים, ונוסעים צרפתיים שיבחוהו כפארה של פשט, ואפילו כאחד מבתי־הספר המצויינים בכל יבשת אירופה. כידוע ישבו גם הרצל ונורדוי על ספסלי בית־ספר זה, אמנם לא „בחצר אורצי", אלא במעונו החדש, על יד ההיכל הגדול והנפלא ברחוב טאבאק (דוהאני באונגארית).

ההיכל המפואר הזה, גאון תפארתה של בודאפשט ויהדותה, העולה בממדיו וביפיו על בתי־הכנסת הגדולים בוינה, ברלין, ווארשה, גם הוא מתכניות הרב שוואב שהיו חביבות עליו ביותר. שני בתי־הכנסת בחצר־אורצי כבר מזמן לא יכלו להכיל את המוני המתפללים, אף אחרי התחדשותם בשנת תק"צ (1830), ומובן שגם תנועת המסחר בחצר־אורצי היתה מפריעה לעדת המתפללים. בשנת בואו של שוואב, תקצ"ז (1837), פנתה הקהילה בבקשה אל המלך להרשות לה קניית מגרשים לצרכי בית־כנסת ובית־חולים, אבל רק בשנת תר"א (1841) עלה בידה לרכוש אחוזה נרחבה בפינת הרחוב טאבאק ולרשמה על שמה. בהתחלת שנות החמישים התחילו בבנין ה„היכל" המפואר, בעל שני מגדלים מתומרים גבוהים, על פי תכניתו של האדריכל הווינאי (הנוצרי) ל. פֶּירסטר, ובהנהגת המהנדס היהודי, איגנץ וֶכסלמן (אשר נתעור אח"כ ועזב את כל הונו העצום למוסדות שונים ולטובת המורים). על יד ביהכ"נ התנוסס עד שנות השמונים הבית הגהדר, בו נולד בשנת תר"כ (1860) הילד בנימין זאב הרצל, ובמקום זה הוקם בתרצ"א (1931), מצורף לבית־הכנסת, „בית התרבות היהודי". ובו ספרית הקהילה והמוזיאון היהודי. חנוכת ההיכל התקיימה ביום 6 לספטמבר 1859 (תרי"ט) ע"י הרב ו. א. מייזל כ־שטטין, שמילא את מקומו של הרב שוואב, אבל התפילה החגיגית הראשונה נערכה בחג השבועות תר"ך (1860). לפי מראה התמונה, מפותחת־נחושת, שררה בה משמעת למופת וסדר צבאי ממש. חנוכת הבית היתה מאורע בממדים אירופיים. הפרופ' לודוויג פילִיפסון הקדיש לה זמרת־מקהלה, שהונעמה ע"י המורה (הנוצרי) פרנץ קניפל בבית־הספר היהודי. מורה אחר, מאיר קאהן־ביסטריץ, הדפיס לכבוד בית־הכנסת „שיר קול רנה" בחרוזים עבריים וגם גרמניים, בו הוא מתאר את בנין ההיכל וחנוכתו. אפיניים הבתים 10—13, אשר בהם מהדהדים קולות הזמן ודעותיו, קנאת השכנים וצרות־עינם בהישיגי היהודים, ביחוד החמריים:

ELLINGER: MICHEL ANGELO

„עודנה התם ידבר: „המראה מה נעמה,
תעורר בלב הצורר שנאה ומשטמה,
תסית אותו לדבר התולים ודברי פצע:
איכה יקום יעקב, — ישאג זד ושונא,
איך עם נבזה קטן בית גדול בונה,
אם לא בתוך מרמה, בחמס, שוד ובצע?
יען כי העברים רק לעקוב יביטו.
ויען מעלינו עורנו יפשיטו,
לכן נקל למו לבצע דברים אלה,
על גוי ועל אדם ישאפו כצמים,
דם לאומים ישתו, ואכלו חיל העמים,
ואיך מהם יבצר עשות הפלא ופלא?

אכן, נימה מוזרה בתוך שיר נצחון יהודי, כביכול!

2. מאמצי היהודים ב„מלחמת החירות" של 1848 ושכרם. „קרן הלימוד".

בינתיים חלפו הזמנים ונשתנו העתים. אפסו לגמרי קולות העידוד וההערצה של אסיפת הצירים ב־1839/40. באסיפה הבאה בשנת 1847/48, שעליה הכריז קושוט גופו „שבעשרת השנים האלה הלכנו אחורנית עשרת מונים", כבר דובר על היהדות כעל מכה הכרחית, ושעל הנוצרים מוטל התפקיד „להרגילם לנימוסי העולם וללמדם עיקרי הדת הנוצרית". והנה הגיעה שנת הדרור, „אביב החירות", לכל עמי אירופה. בווינה עמדו יהודים אונגאריים בראש המרד וקרבנו הראשון היה בן או־בודא, היינריך שפיצר, מתלמידי הטכניון, אולם, בפשט עבר „היום הגדול", ה־15 למרץ, בלי כל שפיכת דם ואלימות. הנוער הפשטי השיג בהתלהבותו בשעות ספורות את חופש הביטוי, ואילץ, על־ידי משלחת, את הממשלה בפרסבורג להכריז על מינוי מיניסטריון אחראי בלתי־תלוי ועל תחיקה דימוקראטית. בתחיקה זו נתגשמו כל דרישות האומה, זכויותיה המדיניות ותקוות אזרחיה. בני כל העמים ללא הבדל דת ולשון, תושבי אונגאריה, הושוו בפני החוק בלא יוצאים מן הכלל.

אולם לא הרי ההלכה כהרי המעשה, בייחוד כלפי היהודים. אזרחי הערים, בהן ניתנו ליהודים דריסת רגל וחופש המסחר, התעוררו והתקוממו ומיד למחרת ה־15 למרץ, התפרצו תושבי פרסבורג לעיני הצירים והממשלה, וערכו כעין „פוגרום" ברחוב היהודים. בעקבותיהם הלכו תושבי ערים ועיירות אחרות, ברובם גרמנים וסלובאקים, ועוד במשך החודש אפריל, בימי חג הפסח, התחילו מאורעות דומים גם בפשט. ואף על פי שנציגי האומה, סופריה־דבריה, המשוררים המוכתרים, פטופי ווירשמארטי, יצאו בדברים קשים וחריפים נגד „מטמאי קדושת האומה", והיהודים הנלהבים, התנדבו בהמונים ל„הגנה הלאומית", בכל זאת גבר לחץ הבורגנים על השלטונות העליונים. אפילו קושוט ביטל את רצונו מפני

רצונם: רוב היהודים הוצאו מן ההגנה ומצבם הכללי הלך וירד. אפייני מאוד הלך רוחו של אחד מראשי הדברים של היהודים, יונה קוניוולדר, ראש הועד לגביית מס הסבלנות וגם ראש צירי היהדות באונגאריה וטרנסילבאניה. ביום 17 למרץ יצא בכרוז אונגארי־גרמני אל אחיו, מלא שמחה ואושר, חדור תקוות מופרזות. „בימים הנפלאים האלה — נאמר בו בין השאר — לא היתה שום הפלייה אישית, עמדתית או דתית מורגשת בעיר הזאת; הנוער היהודי יחד עם המבוגרים התמזג מן הרגע הראשון עם שאר חוגי האוכלוסיה ונלחם שכם אחד אתה. אחדים מהם יושבים במועצה המנהלת הזמנית, ואני נתמניתי גם לחבר המשלחת שתצא אל הממשלה לפרשבורג. כולנו אונגארים אנחנו, לא יהודים כאומה מיוחדת; כיהודים נחשבנו אך ורק כשנכנסנו לבתי־התפילה שלנו, להודות ולהתפלל לאל עליון על הטובות שעשה לנו... הקהילות היהודיות תחדלנה להיות גופים פוליטיים כביכול, הדואגים לזכויות חבריהן והסרת ההגדרות מלפניהן, כי מן היום והלאה חוק אחד לכולנו. הקהילות תהיינה, לפי דוגמת הקהילה בפשט, עדות דתיות גרידה"... והנה אותו קוניוולדר, כשחזר כעבור חמשה ימים משליחותו, מאוכזב ומדוכא, שוב פנה לאחיו, ביום 22 למרץ, בכרוז דו־לשוני, שעיקרו וויתורים ויאוש (הוא בעצמו התייאש עד כדי כך, שתוך זמן קצר המיר את דתו ופנה עורף ליהדות).

בכל פעם עמדו „הנתינים החדשים", כך נקראו היהודים פעם בהערצה פעם בלגלוג, באמונתם. הרב ד"ר בילה ברנשטיין הקדיש ספר חשוב ל„השתתפות היהודים במלחמת החירות 1848/49" (1898). על פי תעודות רשמיות ועדויות בעל־פה הוא רושם כמה שמות של קצינים וחיילים, רופאים ובעלי מקצוע, שנלחמו נגד האוסטרים, הרוסים והעמים המורדים בתוך המדינה; ובספר היובל לפרופ' בלוי „וזאת ליהודה" עוד הוסיף על אלה 1008 שמות. בהקדמה לספר ברנשטיין הנ"ל קובע מוריץ יוקאי, המספר הידוע, את העובדה המשמחת: „באותה שעה שכל עמי המדינה בעלי לשון אחרת, ששותפו על ידי המולדת בחירות המולדת ובניהם שוחררו מעבדות ונעשו לאדונים על אדמתם, בגדו ומרדו והחזיקו בנשק נגד המדינה המסוכנת, הקריב הגזע העברי כל הונו ומאודו, דמו ושכלו, בעד האומה האונגארית, בעד הגנת חירותה ותחוקתה, למרות שהוא הגזע היחיד שנשכח ונשאר מחוץ לתחום התחוקה, העם היחיד שלא קיבל שיווי־זכויות, זכיות האזרח בין מיליוני בני המולדת". ואף החוקר היהודי ד"ר יוליוס פירסט מלייפציג, קובע בהקדמה לספרו של איגנץ איינהורן, שהשתתפות היהודים במלחמת החירות של 1848/49 אין כמותה בדברי ימי ישראל. לפי אומדנת המחבר (המוגזמת בוודאי) היו בין הלוחמים בחזית כ־20,000 יהודים, זאת אומרת מן האונגארים התגייסו אחד לשלושים מן האוכלוסיה, ומן היהודים אחד מתשעה. והיהודים, „אוהבי־הבצע", „רעבתני־הכסף", הצטיינו גם במתנותיהם ונדבותיהם בכסף ובשווה־כסף. לפי רשימות ברנשטיין תרמו הקהילות והחברות, אנשים ונשים, למעלה מיכלתם, בכספים, בבגדים, בתחבושות לפצועים וכו'. היהודים הסירו כלי כסף וזהב מעל שולחנם, כלי הקודש מעל ספרי הקודש והקריבום על „מזבח המולדת". בראשם הלכו יהודי פשט, שהפליאו לעשות.

והתאמצות היהודים להיות ולהיראות ראויים לאמנציפאציה לא היתה לשווא לגמרי. סוף סוף, אחרי התלבטויות המלחמה ואחריתה הטראגית, אחרי אשר ממשלת קושוט ובית־הנבחרים שלה נאלצו לעזוב את עיר הבירה והעתיקו את אהליהם הזמניים לדברצן, ואחר כך בסגדין, בא גם תורה של האמנציפאציה. בישיבת הפארלאמנט הנודד האחרונה, ביום 28 ליולי 1849, בשבת חזון תר"ט. שוב נשמעו קולות ברוחו של יוקאי הנ"ל, זאת הפעם מפיו של ראש המיניסטריון, ברטלן קלוזאל, בעת הגשת תכנית החוק בעל ארבעה פרקים, המליץ בעדו בדברים אלה: „רבותי! אם העם היהודי נמצא שם על שדה־הקרב ושפך את דמו בעד המולדת, שאין הוא אזרח בה, בהקריבו את חייו ונכסיו בעד החירות, שלה עליו עוד לחכות, בעד זכויות שישנן רק ברשות אחרים, ולא עוד אלא שהאויב מוסיף ומעמיס על תלאותיו פי שנים, סבורני, שהצדק דורש מאתנו, לא להסס ולשהות בהצעתנו הקדושה, שגם היהודים הם אזרחי מדינה זו בכל זכויותיהם והתחיבויותיהם". ההצעה נתקבלה פה אחד, בלי הערות, אולם מעולם לא הוצאה לפועל; כי שבועיים אחרי החלטה הגיגית זו באה התחלת הקץ, הכנעת הצבא האונגארי אצל וילאגוש, והחוק נשאר שטר־חוב, הבטחה לעתיד. לפי דברי איינהורן זכו היהודים בנוקה של האמנציפאציה בלבד, ולא בטובתה...

ברם, היהודים באו על „שכרם" מן הצד שכנגד. מיד אחרי צאת המגינים את עיר הבירה בינואר 1849 (תר"ט), כשנכנס אליה המצביא האוסטרי, הנסיך ווינדישגריץ, פנה בכרוז חריף אל יהודי העיר: „הנני להעיר ולהתרות ביהודי בודא, פשט, בייחוד או־בודא, להתרחק בכל הריחוק מקושוט, המורד במלכות, מוועד הגנה ובית־הנבחרים שלו, כי נוכחתי לדעת, שדוקא היהודים הם המשמשים כמרגלים ושגרנים לטובת המרדנים... בעבור כל יהודי הנתפס והנדון בעוון זה, על קהילתו לשלם 20,000 פל' קנט" (ובאמת שילמה לידיו קהילת פשט לאחר ימים מספר 40,000 פלורין), אבל זו היתה רק התחלתה של מערכת הקנסות. ביוני אותה שנה הדריו צבאות הרוסים לארץ, יחד עם חיל המילואים של אוסטריה, ובראשם הפלדמרשל היינוי (haynau), שהיה ידוע לשמצה בשם התלין או הצבוע Hyäne מברשציה (איטליה).

בהכרזתו מיום 19 ליולי הוא פונה גם אל היהודים: „קהל היהודים באו־בודא ופשט התנהג כמה וכמה פעמים באופן כה מגונה ובלתי־חוקי כלפי מלכו־קיסרו, בתמכו, בפעולותיו והתנגדויותיו, את ידי המורדים, עד כי אני רואה חובה לעצמי, להטיל עליהם בתור עונש — וכדי להשיב אחרים מן העבירה — את קנס־המלחמה הבא:

40,000 מעיל לחיל הרגלים, 8,000 — לחיל הפרשים; 40,000 אברקים לחיל הרגלים, 16,000 אברקים לחיל הפרשים; 8,000 אברקים ירוקים לחיל הפרשים; 12,000 כובעים לחיל הפרשים, 60,000 זוג נעלים גרמניים, 20,000 זוג נעלים אונגאריים, 18,000 זוג מגפים, 60,000 חלוקים, 60,000 תחתונים, 30,000 אמה צמר לבן ועוד ועוד.

כמובן, לא עלה בידי הקהילות אלו ושאר הקהילות שנקנסו, לספק ציוד

ענקי כזה, להשיגו ולמסרו במשך ששה חדשים כדרוש, אפילו אחרי שהגישו בקשות והצעות להמעיט את המספר ולהאריך את המועד. רק כשהבינו השלטונות הצבאיים, שהזמנות מרובות כאלה בזמן מוגבל יאמירו גם את מחירי ההזמנות שלהם עצמם נעתרו לבקשת הקהילות לפצות את קנס המלחמה במזומנים, בסכום כללי של 2,300,000 פל'. קל להבין שגם סכומים כאלה עלו בהרבה על יכולת היהודים. שבאותו שעה נאנחו עוד תחת משא הפדיון למס הסבלנות. כה החל משא ומתן ממושך, שבסופו הוטל הקנס לא על הקהילות החשודות בלבד, אלא על כל יהודי אונגריה, «שברוב רובם תמכו על ידי רגשותיהם ופעולותיהם הזידוניות בעניין המרד, אשר בלא עזרתם בודאי לא היה מתפשט כל כך». לפי ל. פיליפסון (ב«לוח» של בוש לשנת 1847/8) היתה «מלחמה» זו גם לתועלתם ולטובתם של שאר יהודי המונארכיה, ביחוד הטשכים והפולנים. —

לאחר שהיהודים התאוששו לאט לאט מאימת הקנס התמידי, התאספה בפשט וועידה ארצית, כדי לחלק את הסכום הנזכר — על פי הרשימות של מס הסבלנות — על כל מחוזות המדינה ועריה. מפשט הגיעו למשל, 169,200 פלורין, ממחוז פשט: 73,000, מפרסבורג: 80,000 וכו'. אז באה כהפתעה נעימה (למעשה, דבר מוכן ומסודר ע"י הצעת קהילת פשט) פקודתו של הקיסר הצעיר, פרנץ יוסף, מיום 20 לספט. 1850, שהיה רוצה לפייס, כביכול, את היהודים, פקודה שוויתרה אחת ולתמיד על כל קנס־מלחמה שהוא. לעומת זה דרש מאת היהודים, שישלמו מרצונם הם את חצי הסכום 1,200,000 בערך, לקופת הממשלה, בשם «קרן החינוך» (Schulfond), שנועדה אך ורק ליהודים. בפקודה שניה מ־20 מרץ 1856 פורשו גב הפרטים, לפיהם ישמשו פירות הקרן הבלתי מחולקת בראש וראשונה להקמת בית־מדרש לרבנים (בו דנו כבר באסיפת הצירים בשנת 1831 ואחר כך ב־1844), שנית — ליסוד בתי־ספר עממיים לדוגמה בכל מחוזות המדינה ובהם יסודרו שיעורים לחינוך מורים יהודיים, ובסוף יתמכו מן הפירות בילדים עוורים וחרשים, בני עניים. אכן, בית המדרש למורים הלך לעולמו עוד בשנת תרי"ז (1857) וגם בני העניים נתחלקו במוסדות ממשלתיים.

3. המשטר האבסולוטיסטי. ה«קונגרס» (1868/9) ומפלגותיו. יציאת המיעוט.

בעקבות הכניעה הלאומית בא משטר האבסולוטיזם האוסטרי, שביטל את תחוקת המדינה, מוסדותיה, וכל תנועה מדינית בארץ. תקופה זו הנקראת על־שם המיניסטרים האוסטריים ב א ך ו ש מ ר ל י נ ג, נמנית בהכרת הציבור האונגארי על התקופות הקודרות ביותר, בה הצטמצמו כל כוחות האומה ב«התנגדות פאסיבית» גרידא. המנצח שלח ידו בכל קניני האומה, ויקחם אחד אחד בחזקה, גם גזר גזירות להשכיח את שפת האומה. יחד עם זה השוה המשטר את כל בני המדינה, בלקחו מהם כל זכויות מיוחדות, מדיניות וחברתיות, והשריש בין האזרחים — לרוב בעל כרחם — סדר, משמעת ותרבות גרמנית.

והוא הדין ביחס ליהודים. הממשלה, שהגדילה בכל המדינה את מספר בתי־

הספר, הכירה גם בבתי־הספר היהודיים, שהנהלתם הופקרה בידי הרבנים; תמכה בבתי־כפר לדוגמה בפשט ואו־בודא, ומינתה למפקחם את הרב ליאופולד לעף, בלא ספק הרב המלומד ביותר בעת ההיא והיהודי היחיד שלו רחשה הממשלה אימון. ליהודים ניתנה הרשות להשתלם בכל מיני מדעים ומקצועות, וביחוד שאפה הממשלה להנחותם אל החקלאות ואל האומנות. החברה היהודית הראשונה „למען החקלאות ומלאכת־היד" נוסדה עוד בשנת תר"ב (1842) והכשירה במשך מאה שנים כאלף צעירים במקצועות אלה. בשנת תרי"ח (1858) היו באונגאריה בסך הכל 301 בתי־ספר יהודיים, ביניהם 59 בגליל פשט; 584 יהודים ביקרו בבתי־הספר התיכוניים בפשט, ו־128 באוניברסיטה. במרוצת הזמן הושפעו גם היהודים מסיסמת התקופה הנודעת: סדר, אורגניזאציה. במוחות האנשים הנאורים התעורר והתפשט הרעיון, שגם „האומה היהודית" זקוקה לאיזה סדר פנימי, שישחרר אותה מן העבודה המבישה, שכל משפט הקהילות ופקידיהן, המדנים והמחלוקות בינן לבין עצמן, יובאו כרגיל לפני ערכאות הערים והמחוזות. ואפילו החרדים הרגישו בצורך זה. ואמנם הם רצו בחיזוק משטר הרבנים, ובעל ה„חתם סופר" פנה עוד בשנת תקצ"ב (1832) פעמיים בבקשה אל הוד מלכותו, שתינתן רשות לכל רבני הקהילות להעניש, בעזרת השלטונות, מחללי שבת וכל פורצי גדר, ואסיפת הרבנים בפאקש בתר"ד (1844), שגם היא הסכימה לעמדה זו דרשה גם ריכוז ארגוני והחליטה, בין היתר, שהרשות לתת לרבנים היתר־הוראה תינתן רק בידי בית־דין של רבנים מחוזיים. מובן, שחסידי הריפורמה פחדו מפני „ממשלת הכנסיה" (היעראַרכיה) ונתנו קולם בעד אבטונומיה שלימה, שגם ההדיוטות ישותפו בה. תזכירים מתזכירים שונים הוגשו כבר מזמן לממשלה, לפלטינוס, לאסיפת הצירים, לאסיפת שליחי הקהילות, ובשנת תר"י (1850) התעוררה הממשלה האבסולוטיסטית גופה, לדרוש מאת אחדים ממנהיגי היהדות תזכירים מפורטים על מצבם הדתי והחינוכי של היהודים ועל דרכי תיקונם. התזכירים נמסרו לידי וועד בן שבעה אנשים, ארבעה רבנים ושלשה הדיוטות, אשר הרוח החיה בהם היה כנראה הרב לעף, כי מידו, בתור מרצה, יצאה בנובמבר 1851 (תרי"א) „תכנית התקנות לארגון היהודים באונגאריה" בקיצור: Organisations Entwurf תכנית מקיפה בת 285 סעיפים, הכוללת כל שאלות ההסדר העומדות על הפרק על כל פרטיהן ודקדוקיהן. גם במה מיוחדת נוצרה בשנים הבאות על ידי הרב לעף לפרובלימות המדינה ולשאלות היהדות בכלל, כתב־עת „בן־חנניה", שהופיע בסגד בגרמנית (1858/67) וריכז במחיצתו כמעט את כל חוקרי אירופה היהודים.

אולם, נקודת־הכובד של המדיניות היהודית עברה זה מכבר אל העיר פשט, שהיתה מאז תר"ח (1848) גם באופן רשמי לעיר הבירה. קהילת פשט הרבתה לפעול ולהפעיל וגם לסבול; היא עמדה בראש המלחמה בקנס־הינוי, ובידה נשארה היזמה גם לאחר מכן. לעת עתה, כשקומיסארים, פקידי המשטרה, שלטו בכל האוכלוסיה, הצטמצמו עניני הקהילה בסידורים ותיקונים פנימיים, בחיזוק בתי הספר, בהרחבת בית־החולים ומוסדות ה„חברה קדישא", בבנין בית הכנסת המפואר שנזכר ועוד. הרב המהולל, לעב שוואב, לא זכה לראותו בבנינו, הוא נפטר בשנת תרי"ז

(1857), ובמקומו הוזמן בשנת תרי"ט (1859) מעיר שטטין בגרמניה הרב ו. א. מ י י ז ל, לא לשביעת־רצונם של כל החוגים. רבים רצו באישיותו המופלאה של הרב ל. לעף, אבל מזגו החם והתוסס, דרך הנהגתו בגילוי הלב והדיבור, מנעוהו מכבוד זה. גם מייזל, כמו קודמו שוואב, הגיש תזכיר לממשלה בענין הסדר עניני היהודים, ודרש לקבוע מוסד עליון לכל הקהילות, כעין וועידה קונסיסטוראלית, חציה רבנים חציה הדיוטות, שתתאסף לדיונים מדי שנה בשנתה בעיר אחרת. באין מקום לפעולה מדינית ארצית התרבו המדנים בתוך הקהילה הפשטית, בין השכבות השונות, גם בין הרב לראש הקהילה, ד"ר איגנץ ה י ר ש ל ר. רופא עיניים מפורסם וחבר האקדימיה, שפוטר מטעם זה ע"י השלטונות. הוא נתמנה אמנם שוב למשרתו, אבל כשהגיש גם הוא בקשה אל השלטון (1862) לכנס אסיפה כללית, כדי לדון ולהחליט בדבר חלוקת „השולפונד" ושמושו, התרו בו ואסרו עליו לעסוק בשאלות הכלל.

לבסוף תש כחו של הלחץ. אחרי מפלת אוסטריה במלחמתה נגד איטליה ואחר־כך נגד פרוסיה, ראתה וינה לטוב לה לכרות שלום עם אונגאריה ולהתפשר עמהם. פרנץ ד ע א ק, „חכם האומה", ביצע את „הפשרה המדינית" (Ausgleich), הכתיר את הקיסר פרנץ יוסף למלך אונגארי (8 ליוני 1867), והקים את המיניסטריון האחראי והבלתי־תלוי השני (הראשון נוסד בשנת 1848, ופעל עד 1849). ואותו מיניסטר ההשכלה הבארון יוסף איטביש, אשר כבר בשנת 1840 השתדל בכתב ובדיבור לטובת היהודים, החיש עכשיו לפרוע את שטר החוב לטובת היהודים. בין החוקים הראשונים אשר עליהם הכריזה הממשלה החדשה, נמצא החוק מספר 17 משנת 1867 על אמנציפאציה של היהודים בלא תנאים. עוד קודם לכן פנה איטביש בשאלה סודית אל קהילת פשט: מה בקשת היהודים ותינתן להם?, והנהלת הקהילה בשלה: „על האמנציפאציה אין לנו לבקש, כי הנה רשותנו וזכיותנו היא מכבר, זהו ענין המדינה והאומה, שיצליחו וירוויחו על ידה. לעומת זה מסובך ומסוכסך יחס הקהילות אל השלטונות, גם אל חברותיהן ואל פקידיהן, וכן יהיה נכון ונחוץ לקרוא את נבחרי הקהילות לאסיפה כללית כדי לדון בארגונן". ואכן, על פי הערות והמלצות אלו הקהיל הבארון א י ט ב י ש בזמן קצר את הקונגרס היהודי הראשון (והאחרון) באונגאריה. שדיוניו נמשכו החל מסוף שנת תרכ"ח (1868), כחדשיים ימים, בבית־המחוז פשט בבודאפשט.

„ה ק ו נ ג ר ס" — כה נקראה אסיפה כללית זו, המאורע הגדול בתולדות יהודי אונגאריה, ואולי גם בתולדות יהודי אירופה, שתוצאותיו ותוצאות־תוצאותיו מורגשות עד היום גם פה בארץ־ישראל. בו נתגלו ונלחמו בראשונה מעל במה ציבורית שני הזרמים המנוגדים, השמרנים והמתחדשים, אשר אמנם התקיימו זה מכבר, אך זמן רב היו הניגודים סמויים מן העין, מפני דרכי שלום. אף הקונגרס נקט בסיסמה זו, וכמעט כל נואם שעלה על הדוכן, מצא לנחוץ להדגיש, כי למרות כל חילוקי־הדעות שביניהם, עם ישראל אחד הוא ותורתו אחת, ובכל זאת דוקא כאן התפרדה התבילה.

ואלה דברי־ימיו של הקונגרס, בקיצור נמרץ ובאובייקטיביות האפשרית.

החומר על נושא זה אינו אובייקטיבי, כי כל הסופרים בעבר ובהווה הדנים בז נוגעים בדבר, לשבט או לחסד, איש איש לפי עמדתו. היסטוריונו המובהק של הקונגרס, ליאופולד ל ע ף, אחד ממחוללי הרעיון הראשונים, שלא השתתף אחר־כך בקונגרס כל עיקר, אף לא עמד לבחירה, כנראה מסיבות אישיות, מתח בספריו בקורת חריפה על שתי המפלגות גם יחד, על „מנהיגי האורתודוכסיה, המודים בתורת האורתודוכסיה בלי להיות אורתודוכסים, ועל בעלי הריפורם, המתחדשים ממש, אבל אינם מעיזים להודות בו", כך נאמר בספרו „המהומות היהודיות באונגאריה", שהופיע בשם אנונימי: ליאון מודנה רדיביבוס (1868) (Leon de Modena, redivivus: Die Jüd. Wirren in Ungarn). ספרו השני „הקונגרס היהודי באונגאריה, בהסברות היסטוריות" (1871) הופיע במהדורה שניה בלי שום שינויים, בשם „לתולדות היהודים בזמן החדש באונגאריה" (1874) (Zur neuren Geschichte der Juden in ungarn). נגד הצעות ל ע ף, המנוגדות קצת זו לזו, יצא הרב אברהם ה ו כ מ ו ט בספרו „ליאופולד לעף בתור תיאולוג, היסטוריון ופובליציסטון" (1871) (A. Hochmuth: L. L. als Theolog. Historiker u. Publizist). הרב יקותיאל יהודה ג ר י נ ו א ל ד („למפלגות ישראל באונגאריה" תרפ"ט), עמדתו אורתודוכסית מוחלטת. דו"ח של ד"ר עזריאל ה י ל ד ס ה י י מ ר: ח"א Rechenschaftsbericht der...35 Mitglieder des ung. isr. Congresses (1869), מכיל רק את נאומי בני סיעתו ופעולותיהם. יצא גם פרטיכל שלם בהוצאה אונגארית וגרמנית, על פי הסטינוגרמה, אבל קשה להתמצא בו.

על פי הצעת ד"ר הירשלר הנזכר הזמין אליו הבראון איטביש ביום 16 לפברואר 1868 (תרכ"ח) 36 אנשים מכל חוגי היהדות האונגארית והטרנסילבאניה לוועידה מיעצת ומכינה בדבר הקונגרס. בין המוזמנים לא היה אף רב אחד; לפי הסברת הירשלר, כדי להמנע גם ממראית־עין, שבישיבות הקונגרס ידובר בכלל על עניני הדת. מאותם הנמוקים אף לא הרשו התקנות הראשונות לרבנים לבחור או להיבחר לקונגרס. ואף על פי שחיש מהר חזרו מטעותם זו, לא הצליחו לרכוש את אימון היראים, שחששו מפני כל מה שיצא „מחוגי פשט". הם למדו לקח ממעשים שהיו בעשרות השנים האחרונות בתוך קהילות שונות, שגרמו לסכסוכים רציניים, והביאו לידי פילוג ופירוד. לדוגמה „המהומות בווייסנבורג", עיר מולדתו של הפרופ' גולדציהר ובתקופתו, גרמו סכסוכים קשים וחריפים בעניינים של מה בכך, אשר העסיקו אז — דרך דפי „בן חנניה" — גם את דעת הקהל בחוץ־לארץ. על כן התארגנו היראים כבר מקודם, יסדו להם ברשות הממשלה לשכת „שומרי הדת", ובשנת תרכ"ו (1866) התקבצו 24 רבנים, רובם מכפרי „האונטרלאנד", היינו הגליל העליון בצפון־מערבה של אונגאריה, בעיירה נאדי־מיהאלי (מיהלוביץ בסלובאקית), וטיכסו עצה „איך לעצור בעד זרם הזמן, שכל כוונתו אך־ורק להתדמות אל הגויים". ראש המדברים היה הרב ר' הלל ל י כ ט נ ש ט י י ן, קנאי מופלג, אשר כיהן אז בק"ק סיקסו ואח"כ בקולומיא שבגליציה. מאחורי הפרגוד פעל והפעיל הרבה חתנו, ר' עקיבא יוסף ש ל ז י נ ג ר, מחבר „לב העברי" הידוע, אשר דוקא בשנות פעולתו אלו באונגאריה, הושפע ליצירת עיקר תכניתו „כולל היהודים", שהופיעה בירושלים

שנים מעטות אחרי עלותו לשם בשנת תרל"ב (1872). תכנית זו מעניינת מאד, ונמצאו בה כמה וכמה רעיונות דומים לאלה של הרצל; לפי דברי א. י. ש ח ר א י, „היא מגלה לנו את צורתה של התחיה הלאומית בשעת ירידתה מן עולם האצילות לעולם ה׳עשיה״ (עיין ספרו על ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר תש״ב, עמוד כב). אסיפה זאת בנאדי־מיהאלי הוציאה פסק־דין בן תשעה סעיפים המורים, שעליו חתמו לאחר־המעשה 71 רבנים, כנגד בה״ד הגדול. בסעיפים אלה נאסר, בין השאר, לדרוש דרשה בבית הכנסת בלשון לאומית, ז. א. בלשון גרמנית צחה או אונגארית, והותר רק הדבור באידיש; כן נאסר להתכנס ולהתפלל בבית־כנסת אשר בו הבימה אינה באמצע, לבנות בית־כנסת עם מגדל, לסדר מלבושים מיוחדים לש״ץ ולמשוררים בדומה לנימוסי הדתות האחרות, לשמוע תפילה בליווי מקהלה (קאהר) וכו׳. מובן מאליו, שלא היתה דרך פשרה בין בעלי דעות כאלה ובין אנשי הכרך הגדול החילוני, שבאותה שנה הזמינו להם בפעם הראשונה מטיף אונגארי להיכלם, הלא הוא הרב ד״ר שמואל כ ה ן, חוקר תולדות היהודים באונגאריה, ששימש במשך יובל שנים ומעלה יחד עם הד״ר מאיר ק י י ז ר ל י נ ג, היסטוריונם של יהודי ספרד, כרב ראשי בקהילת פשט. ואמנם, כבר למחרת הפתיחה קמו כמה מחברי הוועידה מבין החרדים וביקשו רשות להתייעץ ביניהם, והמיניסטר השיב את פניהם ריקם, באמרו כי חוק האמנציפאציה אינו מכיר אלא ביהדות אחת ואחידה. התחלה זו העידה מראש על התפתחות העניינים בבאות.

באוירה מתוחה התחילו ההכנות לבחירות בכל רחבי המדינה ונמשכו כל חדשי הקיץ. קול האמונה הבוערת התערבב בקול הפולמוס הקולני ובקול התעמולה הרגשנית והבלתי־מרוסנת. לרגל יובלו השבעים של הקונגרס נערכה במוזיאון היהודי בבודאפשט תערוכה היסטורית, בה הוצג שפע של תעודות רשמיות ופרטיות, שקדמו לקונגרס, ובפרט הספרות הרצינית וההיתולית שליוותה אותו. מלבד העתונות הארצית על כל גווניה, שהקדישה מאמרים וגליונות שלמים לענין הקונגרס והכרזות ומודעות־קיר אין מספר, היו שם כמאתים חוברות, עלונים, ציורים ותדפיסים מיוחדים, וויכוחים אישיים, חריפים ועוקצניים, שאת לשונם וסגנונם המפריז יכול להבין ולהעריך רק מי שמצוי אצל בחירות כלליות באונגאריה. היתה זו ההזדמנות הראשונה בה יצאו גם יהודי אונגאריה לבחירות, לחירות הבחירות, ונהגו ממנה. אין, איפוא, לתמוה על ש„אזרחי המולדת החדשים״ הללו הסתגלו במהירות לכל הצורות החיצוניות המקובלות של בחירות, והשתמשו בנוצות התרנגולים על כובעיהם באותה מידה בה השתמשו בנאומי „הקורטשים״ (עושי הבחירות ותועמלניהן), המלהיבים את שומעיהם מעל פני חביות־יין. ראוי לציין, שבאותם „ירחי־הדבש״ למאדיארים כליהודים, כמעט שלא נשמעה נימה עויינת בדעת הקהל; קולות צריחה צורמים עלו רק מפי הבוחרים היהודים וסיעתם.

ביום 14 לדצמבר 1868 (ב׳ בטבת תרכ״ט) נתאספו בבודאפשט 220 איש, נבחרי הקהילות של אונגאריה וטרנסילבאניה; רובם נמנה על השואפים ל„תיקונים״ בדת, ולכן נקראו בשעתם „פורטשריטס־פארטיי״ (מפלגת המתקדמים), ושכונו אחר־כך בשם „ניאולוגים״ (בני דת חדשה). ומיעוטם, 88 איש, שנקראו בשם

אורתודוקסים (שומרי הדת הישנה). בין האחרונים ישבו הן חברי „כת הלל", שקיבלו מראש את שיטת ההתבדלות ברוח פסק־הדין של נאדי־מיהאלי, הן סיעת הילדסהיימר, בת 36 איש, כעין מרכז מתווך, אשר יכלה להיות הפוסק השלישי המכריע, ולא עלתה בידה. את הישיבה הראשונה פתח המיניסטר איטביש בדברים נמרצים, מפיקים אהבה לעם ישראל ודתו, הוא עודד את הנאספים לקראת השגת המטרה הנשגבה אשר לפני הוועידה וידבר על לבם לעשות מעשיהם בשלום, להנהיג סדרים מתוקנים בעניני עבודת ה׳ ובתי־הספר וביתר השאלות שבחיי הקהילות. „יען והממשלה תוכל להעניק מן האבטונומיה לכל דת שהיא רק בתנאי מוחלט, שבני חבורה זו מוכשרים יהיו למשול על עצמם ולהסדיר סדרים פנימיים באופן כזה, שקל יהיה לפקח עליהם מטעם הממשלה, על כן על אחינו היהודים לדאוג בראשונה לאירגון הקהילות היחידות, ואחר־כך להוסיף ולארגן מאליהן רשויות מיוחדות, בלא לנגוע באבטונומיה של הקהילות. תפקידן של הרשויות העליונות הללו יהיה לשמור בעינים פקוחות על סדר הקהילות ובתי־הספר שלהן, ועמהן תוכל הממשלה להתקשר, בלי להתערב בעניניה הפנימיים של החברה הדתית היהודית". שר ההשכלה דיבר כאן על אבטונומיה של הקהילות ועל ריכוז כאחד (צנטראליזאציה), שני דברים המכחישים זה את זה במקצת. בלי ספק היו חיי היהודים בגולה הארוכה מתרכזים מסביב לקהילה (עדה) וראשה הרוחני, הרב, שלא היו נתונים לשום פיקוח או שלטון יהודי עליון; אולם מאידך גיסא הצנטראליזאציה התאימה לרוח הזמן ולמציאות אצל הדתות הנוצריות, ולכן הסכימו לזה ברצון אנשי הקידמה. לא כן הרבנים, שהוכיחו מש״ס ופוסקים, שגם תיקונים באדמיניסטראציה הנראים קלי ערך, פוגעים או עלולים לפגוע במוסדות הדת, ועל כן צריך להתנגד להם מראש. בישיבות רבות וסוערות נדונה הצעת הרוב, שבכל מקום תוקם קהילה אחת בלבד, ועליה לבנות בית־כנסת, בית מועד לכל חי, בית־ספר כמשפט כל בתי־הכפר. כך עלתה על הפרק השאלה המרכזית, שאלת „חופש המצפון", היינו אם רשאי, ואולי גם מחויב, המיעוט לצאת מן העדה הכופה עליו את דעתה ומנהגיה. בסיסמה של „חירות הדעת" דגלו פעם משמאל, פעם מימין. אמנם הקונגרס היה יכול, כנראה, להתגבר על נקלה על הקשיים האדמיניסטרטיביים, ברצון טוב, אבל כשהציעה הוועדה לעניני בתי־הספר לייסד בית־מדרש לרבנים (סמינאר) בבודאפשט, למען יצאו משם רבנים חכמים, אנשי מדע, הגיעה התמרמרות הרבניב הוותיקים לשיא. אלה הדגישו בתוקף, כי אין מקום לוויכוח בענין זה, הנוגע לעיקרי האמונה, ושנית, כי לא תצמח תועלת לישראל ממוסד זה, „שאסור לנו מן הנסיון, מן המושכל ומן הקבלה". כך כתוב ב„קול קורא" ובאגרות ההסברה של הגאון מהר״ם ש״ק, שנשלחו לכל קיבוצי הגולה בלשונם. הירואים הציעו עוד מקודם הוספה לנוסח הוועדה, בה נאמר שכל בתי־הספר, והסמינאר כמובן בתוכם, „ינוהלו על פי הדינים בשולחן־ערוך". ואף על פי שגם רבים מן המחדשים הסכימו לנוסח דומה, „על פי דת משה והנביאים", „על פי התורה והתלמוד" וכיוצא בהם, בכל זאת רעמו בשעת ההצבעה — לדברי גרינוואלד — מאה ושלושים קולות יחדיו, לאמר: „אין לנו חלק בשולחן־ערוך ונחלה בפוסקיו". 43 ימים

ארכה המלחמה בין שתי המפלגות, עד כי ביום כ"ב שבט הוחלט ברוב דעות שאין כל צורך להוסיף אף מלה אחת להצעת הוועדה. ואז — מוסיף גרינוואלד — היושבים מצד שמאל בשמעם את ההחלטה הזאת מפורשת יוצאת מפי נשיא הוועדה, קמו כולם בחרי אף ממקום שבתם, והרב ר' ירמיה לעוו, אבדק"ק אויהילי, קרא בקול רם בשם מפלגת היראים: „ארור האיש אשר ישב פה במושב האנשים החטאים האלה", וכאיש אחד עזבו (48 במספר) את אולם המועצה. כך גבר „השולחן־הערוך" על השולחן הארוך של הוועידה, שנסדק לשנים, כי הנשארים המשיכו בהתיעצויותיהם עד יום 23 לפברואר, ואז הגישו את החלטותיהם למיניסטר ההשכלה, אשר החתים עליהם את המלך פרנץ יוסף הראשון. „חוק הקונגרס" היה קודם כל ארגוני שיצר מנגנון מסויים, מסודר לפי דוגמת שאר הדתות, הקיים בשינויים קלים עד היום. לפיו נחלקה המדינה ל־26 גלילות (דיסטריקטים), לכל אחד בית־דין מיוחד, מוסמך לדון במשפטים בין קהילות לקהילות או במשפטים בין הקהילות לפקידיהן, ובערעורים, ועל כולם — „הלשכה הארצית" על נשיאה ומזכירה, נציגי היהדות כלפי חוץ, ביתר דיוק: נציגי היהדות הניאולוגית, כי החרדים גם אחרי צאתם מן הקונגרס לא שקטו. חמשה מן הרבנים הישישים, ביניהם ה„כתב סופר", ר' חיים סופר, רבה לעתיד של קהילת האורטודוכסים בפשט, ר' מנחם א"ש מאונגוואר, הביאו את דבר „התורה הקדושה שהיא בסכנה גדולה" בפני כס המלכות, והחברה „שומרי הדת" הביאתו בשם „כפיית המצפון" בפני בית־המורשים, בו ישב כבר אז כציר יהודי ראשון מוריץ וואהרמן, נכדו של הרב ר' ישראל וואהרמן, סגן יושב־ראש הקונגרס. ואמנם בשעת הדיון בעט דוקא וואהרמן ב„שולחן ערוך" ועשה אותו ללעג ולקלס; לימין הדת עמדו חסידי אומות העולם, ביניהם יוקאי הנזכר לעיל, ובייחוד האיש הנכבד מאד בשעתו, מיניסטר המשפטים, פרנץ דעאק, אשר טען, כי „צדקו היהודים החרדים, כי כן לא ייעשה; אין בכוחנו ואף אין ברצוננו לגזול מאנשים יראי ה' סגולתם"... הדבר יצא מפי המחוקקים, ורבים מן היראים אשר היו ביציע הבית, דלגו בשמחה וצהלה עשר מעלות בפעם אחת, מעיר גרינוואלד. וימי הפורים האלה של שנת תר"ל (18 במרץ 1870) לא ימושו מתוך חרדי כל אירופה, שהלכו בעקבות החלטה זאת. לשוא עמלה הועדה המתאימה של הקונגרס ושלחה בחודש דצמבר 1870 תזכיר מפורט לבית־המורשים, מצוייד ב־75 נספחים ו־33 חוות־דעת מרבני חוץ־לארץ, בו השתדלו להוכיח, שמעולם לא היו שתי כנסיות בתוך היהדות, והם (הרוב) ויתרו ועברו על מידתם יותר מדי, כדי לשמור על האחדות. ביום 15 לנובמבר 1871 (תרל"א) חתם המלך על „תקנוני החברה שומרי הדת", המשמשים מאז תעודת־יסוד להסתדרות החרדים, אשר קהילותיה נקראות מאז והלאה בשם „אורתודוכסיות אבטונומיות". גם הם נאלצו ליצור מנגנון ארצי ויסדו „לשכה מרכזית", שהוציאה לפועל את צווי המיניסטריון ופקודותיו (ע"כ נקראה בשפת העם: Durchfuhrungskommision) על ידה פעל ה„ועד המרכזי", המורכב מועד הרבנים ומועד בעלי־הבתים (ההדיוטות), שניהם אחראים ונותנים דין־וחשבון ל„נציגות הארצית", שגם בה משתתפים 40% רבנים. לפי רשימת פנחס זעליג הכהן שוארץ, בהוספה לספרו

„שם הגדולים בארץ הגר" (תרצ"ה), נמצאו אז במדינת אונגאריה המוקטנת 144 קהילות אורתודוכסיות ו־44 קהילות־משנה (שאין להן רב).

אחרי פילוג אדמיניסטראטיבי זה עוד נשארו קהילות אחדות, שלא אבו להמנות על אחת מן המחנות ודבקו במצבן החוקי שמלפני הקונגרס, לכן נקראו „קהילות סטאטוס־קוו" (Status-quo ante). קהילות אלו הביאו את משפטיהן בפני ערכאות המדינה, והממשלה היתה באה אתן במגע באמצעות השלטונות. רק בשנים מאוחרות, אחרי אשר הושלמה „האמנציפאציה של היהודים" על ידי „רֶצֶפְּצְיַה הדת היהודית" בחוק 42 משנת 1895, ואחרי שבתוקף החוק נתמנו בשנת תרפ"ו (1926) כעין „אפיסקופים" יהודיים, שני נציגי היהדות, רב ניאולוגי ורב אורתודיכסי, לבית־העליון של הפארלאמנט, מצאו גם קהילות אלו לנחוץ להתארגן. כה התהוותה בשנת תרפ"ז (1927) „אגודת הקהילות של סטאטוס־קוו", שהצהירה בתקנותיה, כי תשמור על זכויותיה עד שהיהדות האונגארית תקבל מידי הממשלה את עצמאותה השלמה והאחידה. מוסדותיה: האסיפה הכללית, מועצת האגודה והנהלתה. בראשן עמד הרב מנייר־אדי־האזה, ד"ר בילה ב ר נ ש ט י י ן, הנזכר לעיל. קהילות האגודה אינן רבות בכמות, אבל חשובות באיכותן ובגדולתן, והן נוטות בדרך כלל לשמרנות.

4. הסמינאר. מוריו ומתנגדיו. בית־המדרש למורים. הקהילה האורתודוכסית.

הסמינאר, זו „שבולת" הקונגרס, אבן הנגף, בה נכשלו מכאן ומכאן, מה היה עליו? — גם עם גמר הקונגרס לא בא המוסד אל המנוחה ואל הנחלה. הואיל ועמדו לרשותו עוד לפני הוולדו סכומים כבירים. חשקו בהם רבים, ואפילו „שומרי הדת" שאפו ליהנות מכספי ה„שולפונד" והציעו הצעות שונות: לתמוך בכספי הקרן גם בבתי הספר האורתודוכסיים ובישיבה הגדולה בפרשבורג, או לפחות, בשביל קסקרטין לחיילים יהודיים פצועים. ואמנם כבר נראו בעת ההיא בעליל ראשי קווים של המכון העתיד להיבנות. וועדת המומחים הראשונה ערכה בשנת תרכ"ד (1846) תכנית לשתי מחלקות: התחתונה — המכינה, בת חמש שנות למודים, מתאימה לארבע הכתות העליונות של גימנסיה, בה יוכנו ה„תלמידים" לבחינת גמר, בהוספת למודי תנ"ך, תלמוד, היסטוריה ודקדוק; והמחלקה העליונה, התיאולוגית, גם היא בת חמש שנות לימוד, מיועדת ל„שומעים", המבקרים באוניברסיטה. הוועדה השניה שנבחרה מטעם הקונגרס, קירבה את סדר הלמודים במחלקה העליונה לזה של בית־המדרש בברסלוי, וכזה הוא נשאר עד היום. בשנת תרל"ג (1873) נתן המלך רשות להקמת בית־המדרש, וביום 4 לאוקטובר 1874 (תרל"ד), ביום חגיגת פטרונו של המלך, נחנך ברוב פאר ובמעמד שליחי קהילות ומוסדות מאונגאריה ומחוץ־לארץ — הבנין המפואר המשותף לבית־המדרש למורים. כעבור חודש ימים ביקר המלך בכבודו ובעצמו במוסד החדש, אף היה נוכח בשיעורים; לאחר מותו, בשנת תרע"ז (1917), הוסיף המוסד — ברשות המלך קארל — את שם מיסדו הראשון לשמו,

ונקרא מאז: בית־מדרש ארצי לרבנים, על שם פראנץ יוסף הראשון. בית־המדרש לרבנים עומד תחת פקוחו הישיר של מינסטריון ההשכלה, המבצע את הפיקוח על ידי „וועד מנהל" בן 27 אנשים, ביניהם רבנים, אנשי מדע ואנשי מעשה. המורים־הפרופיסורים נבחרים על ידי הוועד המנהל ומאושרים על ידי הממשלה, וכן מקבלים הם את משכורתם ודמי חופשתם מקופת הממשלה, ונחשבים כפקידים ממשלתיים לכל דבר. מספר התלמידים היה עולה ויורד; מקץ העשור הראשון ביקרו בשתי מחלקות הסמינאר 129 בחור; בשנת 1919, שנת הדיקטאטורה של הפועלים, שסגרה גם את שערי המכון, רק 26 בסך הכל. לרבים מבני העניים הוקמה בעשרות השנים האחרונות, ע"י יוסף פרידנד ורעיתו, פנימייה מסודרת סמוכה לבית־המדרש. לדברי הרקטור, אריה ליב בלוי, בספר היובל לחמשים שנות המוסד, תרפ"ז (1927), ע' 20, „רוב חניכינו באו בתקופה ארוכה זו מאותם החוגים (החרדים), שהתנגדו בשעתם בכל עוז ותוקף להקמת בית־המדרש הבלתי־נחוץ וגם מסוכן". אכן, מן המפורסמות, כי מי שלא שקד בנעוריו על התורה, התלמוד ועל מפרשיהם, גם שערי „מדעי היהדות" נעולים בפניו, ומורי הסמינאר יוכיחו.

הנה מנהלו הראשון, ר' משה אריה בלוך, ממשפחת בעל „שמן רוקח", „שערי תורה", שהוזמן לסמינאר מכסא הרבנות בלייפניק, וכיהן בפשט כמורה לתלמוד ופוסקים עד יום פטירתו בגיל 94 שנים. חיבורו החשוב ביותר הוא: „ס' שערי תורת התקנות, אשר יסודותיו בהררי קודש מימות משה אבי הנביאים עד זמן חתימת התלמוד" (Die Jnstitutionen בלע"ז) בארבעה כרכים, 1879—1904. חוץ מזה פירסם בדינים־וחשבונות השנתיים של המוסד, בגרמנית ואונגארית, מחקרים בשאלות המשפט היהודי, כגון על חוקי הירושה, המשטר, האפטרופסות וכו'. על ידו של בלוך עמדו „שלושת הענקים" שהאצילו מגדולתם על מוסדם, וגם על צור מחצבתם, על יהדות אונגאריה כולה. הרקטור הראשון, ר' בנימין זאב בכר, בנו של המשורר העברי, שמעון בכר, שפירסם משיריו גם בעתוני ארץ־ישראל, ומצא את מחייתו מעבודתו כפקיד בקהילת פשט. באכר הבן, מופת החריצות, היה בעיקר פרשן ובלשן; ספריו רבי־ההיקף על „אגדות התנאים והאמוראים", שחלקים מהם יצאו לאור גם בעברית, הם ספרי יסוד במדע התלמודי; מחקריו על משוררים עברים בפרס, בערב ובאיראן, על הזוהר, על בלשני ימי־הביניים וכו', מעידים על רוב ידיעותיו ובקיאותו. ר' דוד קויפמן (רד"ק), ההיסטוריון וחוקר הדת, הצטיין בעדינות רוחו ובנעימות דיבורו, עד כי מרתקים מחקריו על מאורעות ואישים בישראל, ואף אלה שעל „תורת התארים" (Attributenlehre) בפילוסופיה הדתית. כבעל הרגשה דקה ואיסתיטית (ובעל הון משפחתי) אגר וקנה במומחיות רבה ספרים עתיקים וכתבי־יד מצויירים, אוצר כביר, שהובא אחרי מותו לספרית האקדימיה האונגארית למדעים, שהוציאה את קאטאלוג האוסף ע"י הרב ד"ר מיקשא ווייס, תלמידו המובהק של קויפמן. הפרופ' ר' יצחק גולדציהר, הגאון שבגאוני המזרחנים, שהתפרנס רוב ימיו מעבודתו כמזכיר ראשי לקהילת פשט, הרצה בסמינאר גם על הפילוסופיה הדתית אצל היהודים, אולם

שדה עבודתו התפשט על כל המדעים המורחיים, על הקוראן ומפרשיו, שהוא גופז לימדו ב„מדרסה" (בית־המדרש שעל יד האוניברסיטה בקהיר. הוא חזר בו אחר כך מעמדתו הביקורתית שבספרו הראשון „המיתוס אצל העברים" ורבים מחיבוריו דנים בענינים יהודיים דתיים וביחסם לתרבות המושלימית. חלק ניכר מספריתו נקנה, כידוע, ע"י האוניברסיטה העברית בירושלים, וביבליוגרפיה שלמה לכל חיבוריו הוצאה בצרפתית על ידי תלמידו הרב דב בער הע ל ר, גם הוא מורה בסמינאר. הדור השני, בראשותו של הריקטורים יהודה ליב ב ל ו י ואחריו ר' מיכאל הכהן ג ו ט מ א ן, המשיך במסורת קודמיו. בלוי, המוח החריף, המומחה לתלמוד ותולדות התרבות והפולקלור היהודיים, ביקר והסביר יותר מ־1500 ספרים מקצועיים שונים, בכתב־העת שלו Magyar Loido Szemle (סקירה אונגארית־יהודית); הוא גם הוציא לאור את העתון העברי הראשון באונגאריה, „הצופה מארץ הגר" (משנת תרנ"א—1891 והלאה). גוטמן, בעל „מפתח התלמוד", האנציקלופדיה המיוחדת במינה, כיהן שנים אחדות גם בבית־המדרש הרבנים בברסלוי, והרצה כאורח גם באוניברסיטה העברית, אולם רוב החומר לחיבורו זה עובד בבודאפשט ומונח שם בכתובים. בבודאפשט נאגרו ונכתבו רוב פרקי „הארכיאולוגיה התלמודית" לד"ר שמואל ק ר ו י ס, שיצא לבית־המדרש לרבנים בווינה, הוא הדין ביחס לפרטי חקירותיו של ראש ה„דזשוויש־קולידזש" בלונדון, הפרופ' ד"ר אברהם ב י כ ל ר. הדור השלישי עוד לא יצאו לו מוניטין בעולם. אולם ניצנים כבר נראו בארץ. על תלמידי בית־המדרש נותן הרקטור בלוי דין־וחשבון מפורט בספר היובל הנ"ל, לאמור: במשך חמשים השנה נסמכו בסך־הכל 135 רבנים; מהם נפטרו 22, 34 עוסקים בהוראה בחוץ לארץ (7 בבתי מדרש גבוהים), והשאר יושב על כסאות הרבנות או משמשים מורים לדת באונגאריה. אולם הוא מתפאר גם בחניכי המחלקה התחתונה, התופסים מקום חשוב בחברה היהודית, כרופאים, מהנדסים, פקידים וכו', וממלאים את תפקידם לקרב את הרחוקים לתורה וליהדות, לענין אותם בשאלות הציבור, ולעשות את הדת היהודית „ראויה לטרקלין" (ע' 25).

מטרות דומות רחפו גם לנגד עיני בן־זוגו של הסמינאר, בית־המדרש למורים. אמנם גדול הוא מן הסמינר במספר שנותיו, שכן עוד בשנת תר"א (1841) הכריז על הקמתו מ. בלוך־באלאגי הנזכר, ואז תרמו לטובתו בהתלהבות לאומית אפילו רבי המדינה, כמו הרוזן אישטבאן סיטשיני, „גדול המאדיארים"; גדול הוא ממנו במספר חניכיו, אבל מעולם לא הגיע לאותה החשיבות. אף בית־המדרש למורים יסודו בקרן הלימוד; הוא התחיל פעולתו כבית־ספר לדוגמה ליד הקהילה, תרי"ז (1857), עמד ברשות עצמו בשנת תרכ"ז (1857), נכנס לבנינו החדש בשנת תרל"ז (1877), ופה התפתח — כדרך שאר בתי־המדרש למורים — למוסד בעל תקופת למודים של 3־4־5 שנים, עד כי בימינו הועלה למדרגת בית־ספר גבוה בעל תקופת למודים של שש שנים, בשם „אקאדמיה פידאגוגית". בין מוריו נמצאו מלומדים אנשי שם, כגון הפרופ' שמואל קרויס, פרופ' מרטין ש ר י י נ ר וד"ר משה ר י כ ט מ ן, הציוני הנלהב שלחם בקרב חבר המורים הנוכחי את מלחמותיו הקשות להשקפתו. רוח החיה בבית הזה היה ד"ר יוסף ב א נ ו צ י, מרצה באוניברסיטה

פטריוט מתבולל, אשר בתקופת הנהלתו, שנמשכה 40 שנה, הוציא המוסד 793 מורים (עד היום — יותר מאלף). מורים אלה נעשו רובם מחנכי הנוער היהודי באונגאריה, ולא בבתי הספר היהודיים בלבד. בתוך 310 הישובים היהודיים באונגאריה המוקטנה היו — לפי המפקד האחרון משנת 1939 — 144 בתי־ספר עממיים, ז. א. בערך מחצית הקהילות וקהילות־המשנה החזיקו בבית־ספר דתי, אחוז גדול שלא הושג בשום מדינה במערב־אירופה, ועל כן היתה השפעת המורים האלה ניכרת. אף כי ידיעות הנוער האונגארי בנ"ך, היסטוריה ודקדוק, מוגבלות אולי במידה מסוימת, הרי מבחינת אהבת התורה ואהבת ישראל אין הוא נופל מן הנוער שבארצות השכנות. הרצל היה מדגיש, „כי היהודי האונגארי אלמנט הגון הוא: המונים רבים יש להם עוד שרשים עמוקים ביהדות המסורה ולא הגיעו לידי טמיעה גמורה כיהודי צרפת או גרמניה".

כל זה נאמר על בתי הספר בערי־השדה ובכפרים, שבהם היו ילדי היהודים לומדים ברובם בבתי־הספר של הקהילות. לא כן בעיר הבירה בודאפשט. במשך עשרות בשנים עמד שם לרשות חיובי החינוך רק בי"ס יהודי אחד לבנים ואחד לבנות. בבתי־הספר של העיריה והממשלה הלכה והתפשטה, כמובן, רוח ההתבוללות בלי מצרים. כה נגלתה לעיני כל ראיית הנולד של עוזבי הקונגרס, וברכת ההשגחה העליונה שלא תנום ולא תישן. לדברי גרינוואלד, הרי „אלמלא האורתודוכסים, כי עתה לא נמצא כיום „מניין" יהודים, שומרי דתם, בכל גבול ארץ אונגאריה". בכל אופן יש להודות, שבהרבה מקומות שימשו כוחות החרדים משקל נגדי חשוב להתפשטות החפשיות. כך היה גם בבודאפשט, בה התרכזו ברבות הימים המוני חרדים, ובכל רחוב וכפר הזכירו חנויות סגורות את קדושת השבת. ברם, קשה היתה ההתחלה. עוד לפני שאושרו תקנוני „שומרי הדת", קודם שיצא חוק המלכות על הכנסיה האורתודוכסית האבטונומית, נתאספו בפשט תריסרי אנשים ביום 16 לאוקטובר 1870 (תר"ל) והחליטו פה אחד, „כי מכיוון שהם חסרים מאונס כל מוסדות הקהילה, שציוו להם מטעם הממשלה ומטעם הדת", הם מתארגנים לקהילה עצמאית. קטנה, דלה וצנועה היתה הקהילה החדשה, שכל מוסדותיה היו מגין אחד ואטליז כשר אחד, אבל כיוון שהיתה צורך השעה, גדלה והצליחה והיתה במרוצת הזמן לקהילה מסועפת בת 50,000 נפש בערך, בהם כ־7000 משלמי מסים. קהילה זו היתה היחידה בבודאפשט שפרשה את רשתה על כל גלילות העיר משתי גדות הדנובה, ולכן נקראה קהילת האורתודוכסים הבודאפשטית. לעומתה שם „הקהילה הגדולה" — קהילת פשט, ועל ידה מתקיימות קהילות נפרדות: בגליל הראשון והשני — קהילת בודא, בגליל השלישי — קהילת או־בודא, ובגליל העשירי — קהילת קו־באניה (שטיינברוך). רב האורתודוכסים הראשון (תרל"ט—1879) היה אחד הקנאים בקונגרס, ר' חיים סופר, ששימש לפני כן במונקאטש, תלמיד־חכם מופלג, מחבר ספרים שונים: „פלס חיים", „מחנה חיים", שו"ת בארבעה כרכים, „חלול שבת", „קול סופר", פירוש על המשנה, „דברי שערי חיים" על התורה, „שערי חיים" על תהלים. הוא נפטר בשנת תרמ"ו (1886), ונקבר בעיר מולדתו פרשבורג, מפני שקהילתו עוד לא זכתה אז לבית־קברות נפרד. אחרי סכסוכים

שונים הוזמן במקומו ר׳ קופל יעקב ר י י ך מוורבאו, אף הוא חבר הסיעה השמרנית בקונגרס. במשך תקופת כהונתו הארוכה, יותר מ־40 שנה, ובראשותו של העסקן והלמדן הנפלא, ר׳ משה פ ר י י ד י ג ר (מחבר הספר „משה ידבר״), שעלה בשנת 1910 לדרגת האצילות בתואר די אוֹ־בודא, התעשרה הקהילה במוסדות חסד וצדקה במידה מפתיעה, ובסוף ימיו, בהיותו כבן תשעים, נכנס ר׳ קופל כנציגה של האורתודוכסיה לבית העליון של הפארלאמנט, והיה שם זקן ה„לורדים״. בתרפ״ז (1927), אחרי פטירתו שמו רבני המדינה את עיניהם בראש „הלשכה המרכזית״ ר׳ אברהם פ ר א נ ק ל מ״ש (מצאצאי בעל־השם ממיכלשטאט), ששימש גם נשיא הכולל האונגארי „שומרי החומות״ בירושלים. פראנקל היתה אישיות אצילה ומקסימה, בה התאחדו תורה וגדולה במקום אחד, תלמיד־חכם מובהק ובעל תרבות ונימוסים אירופאיים, וכדי שיוכל להבחר לבית העליון, בחרה בו הקהילה האורתודוכסית כרב־הכבוד שלה.

בית־הכנסת הראשון של הקהילה מצא את מקומו בשנת תרל״ג (1873) בבית־הכנסת הישן באורציהוֹיס, ששכרוהו מן הקהילה הגדולה, אחרי אשר שימש זמן מה למסעדה, לבית־דפוס, ואפילו לאולם ריקודים. כתגובה על צעד זה בנתה לה גם הקהילה הגדולה באותה שנה בית־כנסת „כשר״ כעין „סטאטוס־קוֹ״, ברחוב רומבאך, סמוך לבית הולדתו של נורדאו, המצטיין עד היום בסגנונו העדין והאינטימי. על ידו הוקם תלמוד־תורה לנוער ובית־מדרש למבוגרים. והאורתודוכסים, שהרבו שנה שנה את בתי־התפלה שלהם (לימים הנוראים ניתנו לפעמים יותר ממאה רשיונות) בנו לבסוף בשנת תרע״ג (1913) ברחוב קאזינצי — לפי דוגמת בית־הכנסת הגדול בפראנקפורט דמיין — בית־כנסת מפואר בן 1000 כסאות ושני יציעים לנשים, בו התפללו תמיד חזנים ממדרגה ראשונה. מהתחלת קיומה התפרנסה הקהילה על „חברי־חוץ״, כביכול, כי רוב הכנסותיה באו מן הבשר ומן המצה, כי נהוג היה בחוגים נרחבים מחוץ לאורתודוכסיה, ליהנות רק מבשר ומצה שנמכרו בהשגחת הקהילה החרדית. בית־הספר הראשון שהוקם בשנת תרל״ג (1873) היה עוד חציו „חדר מתוקן״, אבל חיש מהר הסתגל לדרישות הפידאגוגיה וללשון המדינה. כשהנהיגה הממשלה סוג חדש של בתי־ספר עממיים, בעלי דרגה רמה יותר, בשביל בני המעמד הבינוני, יושבי העיירות, שאינם שואפים להשכלה מדעית או מקצועית גבוהה, נספח גם לבית־הספר של האורתודוכסים „בית־ספר אזרחי״, בן 4 כתות לבנים ולבנות, המעניק לתלמידיו ידיעות מעשיות ועיוניות לצרכי החיים האזרחיים. בתי הספר הללו עלו ופרחו, בייחוד כשהעתיקו מושבם לבנין הנרחב והמודרני על יד בית־הכנסת הגדול בבית הקהילה, ונמסרו יחדיו בידי הפידאגוג המובהק, הרב ד״ר אברהם ד י י ט ש, אשר נתנסה בבית־הספר האזרחי גם בנסיון חדש: הקדיש את שעות לפני הצהרים אך ורק ללימודי־קודש, ואחרי הצהרים למדו הבנים בשיעורים פרטיים את המקצועות החילוניים, בהם עומדים לבחינה בסוף השנה. עתה מלמדים 50 מורים בבתי־הספר האלה, וראוי לציין, שגם ה„מלמדים״, נותני שיעורים עבריים לתינוקות, נימנו על המורים מן המנין ומקבלים משכורת כמוהם. כיוון שחלק ניכר מן הגומרים עובר אחר־כך

לישיבות קטנות או גדולות, דואגת הנהלת הקהילה לפרנסתם שם באמצעות החברה, „הזהרו" (בבני עניים), שאיפשרה למאות רבות של בחורים ללמוד תורה. בודאפשט גופה, הכרך הרועש הגדול, מעולם לא נראתה כמקום מתאים ל„ישיבה"; ברם, רבים בה תלמידי־חכמים בין בעלי־הבתים, הקובעים עתים לתורה ויושבים ב„חברה ש"ס" וכד'. מאז התעשרו משפחות אחדות עישרו את הונן והקימו על יד הקהילה או ה„חברה קדישא" בית־חולים גדול, בתי מרפא, בית מושב זקנים וזקנות, בתי־תמחוי למבוגרים ולילדים וכו'. תולדות הקהילה האורתודוכסית עדיין לא נכתבו, גם דינים וחשבונות שנתיים לא פורסמו בדפוס, אולם הם בכתובים בעזבונו של המזכיר המהיר ר' חיים ל ע פ ל ר ז"ל.

5. היהודים אחרי האמנציפציה, תרכ"ז (1867). טיסה־אסלאר. לקראת הריצפציה (1895). שיא ההתבוללות (1896).

ליכוד שתי המדינות, אונגאריה ואוסטריה, בשנת 1867, ובאותו זמן — כניסת היהודים לתוך „חומות התחוקה", פתחו תקופות אושר ועושר בפני שני העמים „המשוחררים" גם יחד. עת דודים הגיעה לאורחים ולמארחים, והראשונים הגדילו לשמוח. כזרם עצור מני דורות הציף מרץ היהודים, הדרוך לפעולה, את כל שטחי העבודה המוזנחים, שתחומיה התרחבו בעצם שנים אלה והקיפו את כל הממלכה ההבסבורגית הגדולה. מתוך אהבת המולדת ומתוך אהבה עצמית, השקיעו היהודים את כל מרצם, אונם והונם במפעלים ציבוריים. בספרו של ד"ר ו נ צ י אֶ נ ר, „תולדות היהדות האונגארית" (1922), נימנו בפרוטרוט בתי־החרושת והמלאכה, העסקים ומוסדות המסחר, והתעשיות החדשות, שנוצרו ונוסדו על ידי היהודים, כבר מאז שנות הארבעים, ואשר מספרם והיקפם רק גברו והלכו עכשיו, כשנפתחו השערים לרווחה, במידה שלא שוערה. והנה אחד המפעלים שהיתה לו חשיבות היסטורית: איש יהודי נרדף, ויצחק ל ו י שמו, קנה לו בשנת תקצ"ז (1836) בגבולות פשט אחוזת אדמה רחבת ידים מאת הרוזנים הכבירים ממשפחת ק א ר ו ל י. מיד אחרי הפרצלאציה הושיב שם יהודים בעלי־מלאכה; גם התנה בחוזה עם הרשות, שלעולם לא יתקיימו במקום הזה מסדרי־אומניות (Zunft בלע"ז) והגבלות אחרות. „השכונה" התפתחה יפה, והיתה בימינו לכרך גדול בן 150.000 נפש, הלא היא אוי־פשט, היינו פשט־חדשה, מרכז התעשיה בצפונה של פשט, ובו גם קהילה יהודית גדולה. אחד הרחובות נקרא על שמו של יצחק לוי, ועל מצבתו הכתירתו העיריה בשם „אב העיר ומייסדה". יהודים מספר הועלו, בזכות מפעליהם התעשיתיים והכלכליים בכלל, למדרגות אצילים. כבר בשנות תרכ"ו־ז (1866־67) „בעל הבית של או־בודא", נותן לחמה ופשתה, הוא שמואל ג ו ל ד ב ר ג ר, אשר הנהיג שם את כחילת הבדים; משפחת פ י ש ר יצרה בכפר הרנד את תעשית הקראמיקה האמנותית, בעלת שם עולמי (עתה מגיע מספר האבירים היהודים לשלוש מאות בערך, כשלושים מהם קיבלו גם את התואר בארונים, אולם, אף אחד מהם לא זכה לכסא קבוע בבית העליון, כמו משפחות האצילים מלידה).

הבתים והחצרות הראשונים באובן ישן

בודאפשט. בית הנכות היהודי החדש

כמובן, שמשקל היהודים והשפעתם עלו גם בשטח הרוחני. בו הצטיינו, בין השאר, הפסל אנגיל הנזכר לעיל, זמרים ומנגנים בתיאטרוני האומה, הצייר יוסף ט י ר ו ל ר, ששרטט את שטרי־הכסף המפורסמים של קושוט, וסופרים ומלומדים שונים. בייחוד עלו לגדולה ולהשפעה כתבי־העת ועורכיהם, גם בארץ, גם בהגירה בחוץ־לארץ, שם עשו בהתלהבות את מלאכת האומה הלוחמת. נזכיר רק את עורכו הראשי של „פסטר לויד", מקס פאלק, איש סודה ומחנכה של המלכה אלישבע בענייני אונגאריה, ואת תיאודור ה ר צ ק א, חברו של הרצל, שעורר את חזונו על ידי ספרו „פריילאנד". מן הראוי להעיר, שליד רבים מרבי המדינה, כקושוט, דעאק, אנדראשי, סיטשיני, ישבו אנשים מגזע יהודי, שהיו אנשי סודם, מזכיריהם ומכיגי כתביהם לדפוס. „הבנה והכרה הדדית, אימון ואמונה שררו בין האונגארים והיהודים בכל החוגים, כי ידוע ידע הקהל, שהעם היהודי הזה קנה לו מכבר את הזכות לפיצויים ששולמו לו עכשיו" — מעיר ונציאנר.

בתוך אוירה שלווה ושקטה זו נשמע פתאום — כקול רעם משמים בהירים — קול מוזר ומזהיר. כשדנו באביב תרל"ה (1875) בבית־המורשים בחלוקת „קרן הלימוד" הידועה, קם מאחד הספסלים של האופוזיציה עורך־דין צעיר, ד"ר אישטבאן א י ש ט ו צ ׳, והצהיר: „אחרי נאום המיניסטר שעמד על השפעתם הרבה של היהודים ואחרי דברי השבח והערצה שניתנו להם על ידי מרצה הענין, הנני מביע רק את דעת הקהל הרווחת בארץ, שאלימנט זה לא בלבד שעולה ויעלה על גבינו, הוא גם עלול לסכן ולדכא אותנו עד דכא", ולכן הציע לממשלה למנוע הגירת יהודים מחוץ־לארץ, ולהתארגן נגדם בפנים הארץ. תשובת המיניסטר היתה שלילית לגמרי, ולא היה כל הד בפרלמנט לדברי השטנה. אך אישטוצי לא הרפה מהתקפותיו, פעם הפליג בשבחה של רומניה על שום חוקיה האנטי־יהודיים, פעם הציע ביטול חוק האמנציפאציה ומס מיוחד על עסקי הבורסה, וביום 12 ליוני 1878 (תרל"ח), ערב פתיחתו של הקונגרס הברליני, הוא הפתיע את שומעיו באינטרפלאציה „ציונית" ממש (המצוטטת באריכות במחקרו של ד"ר נ. מ. ג ל ב ר „שאלת א"י והקונגרס הברליני", באנגלית בכתב־עת Historia Judaica 1940). בפתיחתו מרמז הנואם על הקונגרס הברליני, שמתפקידו גם לסדר את עניני המזרח הקרוב ולפתור את הפרובלימות הקשורות בתורכיה, „האיש החולה". „ואת השאלה הזאת צריך לפתור לא לפי אינטרס העמים הנוצרים באירופה בלבד, אלא בראש ובראשונה לטובת העם היהודי, שגורש לפני 1800 שנה מארץ מולדתו הנחרבת. הצדק דורש מאתנו להחזיר לו את ארצו, החביבה והאהובה עליו כל כך, או בתור מדינה אבטונומית תחת חסותה של „הפורטה", או בצורת מדינה יהודית עצמאית. כך יתעשרו העולם והעם העברי, המעכב עתה בפיזורו את התקדמות של עמי אירופה ומהווה סכנה לתרבותם הנוצרית, באלמנטים טובים, כבירים ופעילים, והם יתפתחו בארצם לתועלת עצמם ולתועלת העמים השמיים שבקרבתם, הנמצאים כעת בשפל המדרגה". בישיבת הפארלאמנט מיום 24 ליוני מבאר ומברר אישטוצי עוד פעם את דבריו, בנימוקים אנטישמיים, כמובן: „מעצמה חדשה עומדת לכבוש את עמי אירופה ולשעבדם, הלא היא היהדות. וכשם שבאונגאריה חדרו היהודים לעמדות

חשובות בכל תחומי החיים וכבשו אותן, כך המצב גם בשאר הארצות, בהן נראו בעליל אותות העליונות היהודית. על כן עלינו לחפש אחרי פתרון השאלה יחד עם העם היהודי, ואין לנו פתרון אחר מאשר החזרת ארץ־ישראל לעם ישראל. הלא בעצם עשרות השנים האחרונות נוכחנו לדעת איך עמים משועבדים, כגון אונגאריה, איטליה ועמי הבלקאן, חזרו לחירותם הישנה, למה יהא הדבר בלתי אפשרי לגבי המדינה היהודית? — ואם כי שכבות אחדות מבין היהודים המתבוללים מתנגדות לרעיון זה, הרי רוב היהודים דבקו ודבקים במסורת עמם וקשורים בקשרים נפשיים לארץ־ישראל". גם הסברה זו לא נתקבלה על דעת הממשלה והצעה לא הובאה כלל לדיון בפני הפארלאמנט. הצעת אישטוצי הובאה על ידי ארבעה יהודים אלמונים מ־ברסלוי כבר „בחצי חודש יוני" בפני כס הקונגרס הברליני, אולם גם שם לא שיחקה לה השעה, כי — לפי הוכחות גלבר — מעולם לא נרשם התזכיר באופן רשמי, ולא עלה על שולחן הדיון, כי „ביסמרק חשב את המציעים היהודים לשוטים".

גם באונגאריה לא התייחסו ל„אפיזודה" זו בכובד־ראש, עד אשר לעזרת הגבורים האנטישמיים (בבחירות 1881 נבחרו כבר 17 אנשים מסוג זה לפארלאמנט) בא מאורע עגום. בראשון לאפריל 882 (תרמ"ב), בפרוס חג הפסח, נעלמה בכפר טיסה־אסלאר שעל הנהר טיסה, עלמה נוצרית בשם אסתר שולמושי, ובן־לילה נפוצה בסביבה גבערת זו הסתה פרועה ועלילת־דם לכל פרטיה, שהסעירה חדשים רבים את דעת הקהל בכל רחבי המדינה מחוצה לה. יד הבולשת התערבה בחקירה והוציאה מפי בן השוחט, בן שש, מוריץ שארף, עדיות מסולפות, בדויות מא' עד ת', אומרים, שגם בין היושבים כסאות למשפט, בין פקידי המיניסטריונים ונאורי הצבור, נמצאו מאמינים, ומאמינים למחצה, בהאשמות הכבוד. אחרי מאמצים קשים נמצאה גוויתה שלאסתר, והודות לארבעת הסניגורים יצא לאור דינם של כל הנאשמים באוגוסט. הסניגור הראשי, קארל אייטבייש (Eotveos), נוצרי אציל לא ממשפחת בארונים, מסר דין וחשבון שלם ומדוייק מכל הענין המסובך, והכתיר את ספרו בעל שלושת הכרכים בשם סמלי נכון, „משפט אשר זה אלף שנים נדון וטרם נגמר".

לשווא משתדלים היסטוריוני הזמן, הסוציולוגים וחסידי המאטריאליזם של ימינו, לפענח את החידה, מה ומי הסעירו את „הים השקט האונגארי", מה היו הגורמים לתנועה זו של התרגשות והתרגזות, שאמנם לא האריכה ימים אבל הרעילה את הלבבות גם לעתיד לבא. הם מדגישים, שבעקבות החוקים משנת 1848, ובייחוד משנת 1867, השתנה מצב השכבות השונות עד היסוד. האכרים המשוחררים קיבלו חינם קרקעות בלתי־פורות, אולם לא היה ביכלתם לעבדן כראוי, וכן נשארו דלים וריקים. גם בעלי האחוזות הישנים, „האצילים הזעירים" (gentry בלע"ז), ירדו מנכסיהם, ופה ושם ישבו יהודים במקומם. ואם כי הם חיפשו ומצאו להם מקום מקלט במשרדים הממשלתיים המרובים, המחוזיים והעירוניים, בהם הסתדרו והמשיכו בחיי הבזבוז שלהם, בכל זאת לא שבעו רצון, כי הקומץ לא השביע את הארי. ומאז התפשט וגדל הקאפיטליזם, אף שכבת הפועלים הדקה הוסיפה עדרים

עדרים למחנה הרוטנים שלא שמחו בחלקם, וכולם כאחד קינאו והביטו בעין רעה על „העשירים החדשים" (שעליהם הכבידה דוקא בימים ההם מעמסת המשבר הגדול שבווינה, 1873), וברצון הטו אוזן לכל מסית ומדית. לכן נבחרו גם בבחירות משנת 1884 עוד 17 חברים מן המפלגה האנטישמית, ואונודי גיזע הביא אפילו את אשמת עלילת־הדם בפני הפארלאמנט. אבל כבר פג אז כוחם של האנטישמים ובשנת תרמ"ז (1887) כמעט שלא נשאר מהם שריד. החיים הכלכליים חזרו למסלולם וחמת העם שככה... ונציאנר כיביא את המספרים המפתיעים הבאים: בשנת 1887 הסתיים תקציב הממשלה בגרעון של 49 מיליון, והנה כעבור שנים מעטות הגיע כבר העודף ל־28 מיליון, אשר חלק ניכר ממנו יש לזקוף בוודאי על חשבון המסים היהודיים. סימנים להצלחת היהודים בחיים הכלכליים ולהכרת ערכם משמשים גם הנתונים הבאים: בתערוכה הארצית בשנת תרמ"ה (1885), הראשונה מסוג זה, נמצאו בין 8218 מציגים — 7184 יחידים, וביניהם 1165 יהודים, היינו 16%; מבין 114 תעודות שחולקו — קיבלו היהודים 18, ומבין 3776 מטבעות ההצטיינות — 653.

אכן, השנים הסוערות עוררו את היהודים לחשבון הנפש. עד כה הקדישו את כל כוחותיהם למען המולדת בלבד, אולם, אחרי האכזבה הראשונה החלו לנטור גם את כרמיהם הם. העתונות, למשל, אשר עד עתה לא התעניינה בשום שאלה יהודית מחוץ לכתלי בית־הכנסת, והתייחסה לעניינים יהודיים בבוז ובביטול, כיוונה עכשיו את פניה גם כלפי שאלות היהדות והתקינה עצמה להגנת זכויותיה הנתונות בסכנה, יחיד במינו היה כתב־העת הגרמני של הרב יוסף נ ט ו נ ק Das einnige Israel (ישראל האחידה), העתון הציוני הראשון בעולם, שיצא בבודאפשט בשנת תרל"ב (1872. עיין ספרו של שמואל הכהן וויגנארטן „הרב יוסף נטונק", תש"ג). בין שאר ההתחלות והנסיונות קצרי־הימים נודעת חשיבות מיוחדת לשבועון „Egyenloseg" (שיווי זכויות), שנוסד בשנת טיסה־אסלאר 1882, אולם כעבור זמן קצר, כשהוא עמד להיסגר, קנה אותו עתונאי אברך, בן־ישיבה לשעבר, מיקשא (מרדכי) ס א ב ו ל ט ש י, אשר טיפל בהתנדבות בפענוח התעלומות השונות מסביב למשפט טיסה־אסלאר, ועזר וסייע הרבה בידי הסניגורים. סאבולטשי הפך את עתונו לעתון המדיני היהודי הראשון באונגאריה, אשר שימש עשרות בשנים בטאון ונשק ליהדות הניאולוגית. בסוף שנות השמונים התחבר עם צעיר מלא תקוות, המדינאי הידוע, בנימין זאב ו ו א ז ו נ י (Vazsonyi Vilmos), המיניסטר היהודי שלאחר זמן, ושניהם יחדיו עם עוזריהם פתחו בתעמולה מדינית וספרותית למען קבלת (ר צ פ צ י ה) ה ד ת היהודית למסגרת יתר הדתות המופרות. אחרי מאמצים והתלבטויות שונים הגיש „המיניסטריון הליבראלי הגדול", ווקרלה־סילאגי־טשאקי (1893), לפארלאמנט שורה של „חוקים כנסיתיים(Kirchenpolitisch)", כגון חוק המחייב את כל העדות למטריקולציה ממשלתית, חוק על קידושין חילוניים, חוק המתיר נשואי תערובת, וביניהם גם החוק על ריצפצית דת היהודים. שנתיים ויותר הסעירה המלחמה מסביב חוקים אלה את דעת הקהל. הבית העליון, נציגות העשירים והכמרים, שלח את הצעות החוקים שלוש פעמים חזרה לבית התחתון, עד שבשנת 1895 נתקבלו באי־אלו שינויים, וחוק הרציפציה (מס. 42, 1895) נתקבל כמעט

פה אחד. חוק זה קבע, שדת היהודים (עדה אחת ולא שתיים!) תיהנה מכאן ואילך מכל זכויות שאר הדתות הנוצריות. כן הוטלה על הממשלה החובה להשתתף בתשלומים בעד הוראת הדת בבתי הספר העממיים והתיכוניים, בתשלומים לרבנים (קונגרוא) וכו'. עד היום מקבלת הקהילה הגדולה בפשט, מלבד התמיכה הזאת של הממשלה, גם תמיכה שנתית מעירית בודאפשט, וכן קהילת בודא, או־בודא וקהילת האורתודוכסים (את זכות הייצוג של העדות היהודיות בבית העליון של הפארלאמנט הוסיפו לחוק זה רק בשנת תרפ"ו (1926), ואז נבחר מטעם הגיאולוגים רבה המפורסם של סגדין, ד"ר עמנואל ל ע ץ).

בימי ההתרוממות ההם, כשהתעוררות החוגים הנוצריים והתעניינותם בריצפציה עלו פי כמה על אלו של היהודים, הרגישו, כנראה, אחדים מן ה׳אמידים גם בחובתם היהודית לעשות גם לביתם הם. כן הקציבו שלושה אנשים סכומים כבירים, יותר מארבעה מיליונים פנגות, לשם הקמת בית־ספר תיכוני לילדי ישראל. הפידאגוג הגדול, הנודע בתואר „פריצפטור אונגאריה", ד"ר משה ק א ר מ א ן (קליינמן), חניכם של הרבנים לעף, האב והבן, התקין כבר תכנית לימודים מפורטת, גם את תכנית הבנין, ל„קוליגיון של שלוש לשונות" (יונית, רומאית ועברית). ואם כי מטרתו היתה פאטריוטית בהחלט, „כדי להעניק מן התרבות היהודית גם לתרבות האונגארית", הרי פרנסי הקהילה המתבוללים, שפחדו גם ממנה עברית זו, מסרו את המיליונים לפיקוח הממשלה ודחו את הקמת הגימנסיה משנה לשנה, עד שבשנת תרע"ט (1919), שנת המהומות והמהפכות האנטישמיות, הוקם המוסד בן־לילה, ומיד בצורת תאומים, לבנים לחוד ולבנות לחוד. מאז היתה הגימנסיה היהודית, אשר בארמונה המפואר ובית התפלה הנהדר הרהיבה את עיני העוברים ושבים בעיר, למבצר נאמן לחינוך היהודי בבודאפשט (עיין „הד החנוך", חוברת ניסן־סיון תש"ה, „מחנכה של אונגאריה — חניך התנ"ך" (קארמאן); כסלו־טבת תש"ה, „חנוך היהודים באונגאריה"; אדר תש"ה, „יובלות עצובים" — מאת כותב הטורים האלה).

כתוצאה מ„החוקים הכנסיתיים" התארגנה מיד בשנת 1895, בראשותה של הכמורה העליונה והאצילים הקאתוליים, „מפלגת־העם", העתידה להיות מרכז הריאקציה והאנטישמיות בארץ. השנה הבאה, 1896, עברה עוד באוירת החופש הגמורה. בשנה זו חגגה אונגאריה את שנת האלף לקיומה, את המילניום, כשיא זיוה ותפארתה, וגם רמת החיים המדיניים של היהודים הגיעה לשיאה. מובן מאליו, שבתערוכה הארצית המפוארה, אשר מלכים ושרים, רבי־המדינות והמוני עם מכל ארצות תבל באו לבודאפשט לבקר בה, השתתפו יהודים רבים, אנשי המסחר והתעשיה, המדע והאמנות, וקיבלו פרסים חשובים, בין השאר — 55 מן ההצטיינויות העליונות ביותר. גם הקהילות והחברות היהודיות הציגו את אוצרותיהן, מעשי זהב וכסף, וגויליהן העתיקים; רובן גם הכינו את דברי ימיהן, ע"י רב הקהילה, ברוח פאטריוטית, כמובן, וכחמשת אלפים יהודים שינו את שמם לשם אונגארי בשנה ההיא. בימי הזוהר ההם רב היה מספר היהודים שהועלו למדרגת פרופיסורים באוניברסיטאות בודאפשט וקולוש־וואר, בירת טראנסילבאניה, או שנבחרו לחברי האקדמיה האונגארית למדעים, שהיתה בדרך כלל בררנית מאד בבחיר חברים.

כאן נזכיר רק שמות מועטים של אנשים שעסקו אף בשאלות היהדות, ואשר שמעם הלך גם בחוצה־לארץ: הנוסע המלומד ארמין וואמבארי, שהזכרתיו כבר כידידו של הרצל והשולטן; פרופ' אדולף שטרויס, בן־סודו של פרדינאנד, צאר הבולגארים, וממנהיגי הציונות; פרופ' ברנאט מונקאטשן ממשפחת מונקאטשי תולדותיה, יוצר הבלשנות של העמים האורל—אלטאים באסיה, ומפקח ראשי לכל בתי־הספר של קהילת פשט; פרופ' אדוארד מאהלר, חוקר בארכיולוגיה המצרית, שקבע על פי רשימות אסטרונומיות את יומה ותאריכה של יציאת מצרים בהתאם למסורת היהודית; פרופ' איגנץ קונוש, אשר עסק בחקר הלשון התורכית, ספרותה והפולקולור שלה ויחסיהם לאגדות היהודים; פרופ' גולדציהר, המזרחן המפורסם, שנבחר מספר פעמים לראש מחלקתו באקדימיה ושהלויתו יצאה מארמונה ברוב פאר; פרופ' הנריק מארצאלי, ממשפחת רבנים מורגנשטרן, היסטוריונה של אונגאריה בה' הידיעה, שהוציא גם את דברי ימי העולם ב־10 כרכים; פרופ' ברנאט אלכסנדר, שהורה דורות רבים לחשוב מחשבות פילוסופיות ומוסריות, יחד עם חברו הנזכר משה קארמאן, איש המיתוס. מבין אלה שהצטיינו בשאר המקצועות נציין רק את הדראמאטולוג המפורסם מיקשא שכטר, יהודי נלהב ולוחם בהתבוללות, ופרופ' יוליוס דונאט, זקן הרופאים, מראשי "האגודה למען ארץ ישראל", משוחרי האוניברסיטה העברית. לפי סטאטיסטיקה משנת המאה להיווסדה של האקדימיה, 1930, נספחו לה בסך הכל 54 חברים מגזע יהודי, ביניהם 35 בני ברית. לפי המקצועות היו במחלקה לארכיאולוגיה ופילולוגיה 19 (12), במחלקה ההיסטורית —6 (3) במחלקה למשפטים—6 (2), במחלקת הטבע והרפואה—8 (5), מתימטיקה ופיזיקה—10 (5). לא ייספר ברוב מספרם של חכמי המשפט, השופטים העליונים (בהם שנים מבני ליאופולד לעף), עורכי־הדין והמדינאים לכל סוגיהם וסיעותיהם, שצמחו ועלו לגדולה בעת ההיא. גם בין בחירי האומה, ציריה ואצילה, בציגי הערים והמחוזות, בתי המשפט והמוסדות העליונים, שליוו ביום שיא החגיגות (8 ליוני 1896) על סוסים דוהרים ועל מרכבות מוזהבות את "הכתר הקדוש" בתהלוכה מפוארת מארמון המלך אל ארמונה של האומה, בנין הפארלאמנט החדש על גדת הנהר, נמצאו יהודים במספר ניכר. ברם, איש לא הכירם כיהודים. בהיותם לבושים "תלבושת לאומית", כובע אונגארי בעל נוצות עגור חבוש לראשם, וחרבות עקומות תגורות על מתניהם. בכלל לא היה נשמע בזמן ההוא השם יהודי בחלל הצבוריות, ובאוניברסיטה, למשל, אי אפשר היה להבחין בין יהודי לנוצרי.

6. המפנה. התחלת הציונות. רשימות סטאטיסטיות.

לפתע בא המפנה, ודוקא על סף המאה החדשה. בפי כל ובעמודי כל עתון נתעוררה שאלת היהודים, אמנם לפי שעה רק בצורה עיונית. כתב־העת הסוציולוגי "המאה העשרים", פתח בוויכוח באופן מדעי, כביכול, והעתונים היומים והשבועונים ענו לו כל אחד כפי עמדתו־השקפתו. מובן, שתשובת האנטישמיים והאנטישמיים־

למחצה היתה קרובה לזו של היהודים הלאומיים, שהתחילו אז להתארגן. כך נוצרה האגדה, שהציונות הולידה את האנטישמיות. מהי היהדות, דת או גזע, עם או תרבות? ומה הם היהודים באונגאריה, מאדיארים העובדים את ה' לפי דת משה וישראל, או אורחים שנולדו במקרה במדינה זו והסתגלו ללשונה, מנהגיה, ותרבותה? — כמעט כל היהודים הישרים הצביעו על ההרגשה של חברות כל־ישראלית, אולם, בכל זאת היו הבדלים דקים. החברה הספרותית הגדולה, שנוסדה בשנת תרנ"ה (1895) על ידי הפרופיסורים באכר ובאנוצי, להוצאת ספרים ושנתונים, עור קראה לעצמה „חברה לספרות ישראלית־אונגארית", זאת אומרת שהספרות האונגארית היא העיקר, ואילו הספרות „הישראלית" טפל לה. לעומת זה, אגודת הנוער האקדימאי הראשונה, שנוסדה ע"י כותב טורים אלה בשנת 1902, כבר הכריזה בשמה „נערים אונגארו־יהודים", שחבריה הם יהודים ממוצא אונגארי. היא עוד רצתה להיות על־מפלגתית. ולהעניק לחבריה „הכרה עצמית יהודית" גרידא, אבל ממנה יצאו מייסדי החוג הציוני הראשון „המכביה" (Maccabea) מטובי הלוחמים לציונות (1903), שרוב חבריה הוותיקים נמצאים כיום בארץ־ישראל. מאגודת נוער זו יצאו גם עורכי העתונים הציונים הראשונים, Zsidó Néplap (עתון העם היהודי), 1903, ו־ Zsidó Elet (חיים יהודיים), 1906; הלא הם המורה בבית־הספר היהודי הריאלי בוואג־אויהלי, ארמין בוקור, וגיסו ייבדל לחיים, הרב ד"ר ליאו זינגר, ממלא מקום אביו בקהילות וואר־פאלוטה, שניהם מראשי המזרחי. בטאונה הרשמי של „הסתדרות הציונים" הופיע רק בשנת תרס"ט (1909), בשם Zsidó Szemle (משקיף יהודי). הוא התלבט בצרות ובצורות שונות, בעריכת עורכים שונים, ביניהם ארמין ברגי, לודוויג באטו והמשורר משה בולגאר, הידועים גם בארץ־ישראל. בשנותיו הראשונות היה העתון מלא ויכוחים עם עתוני המתבוללים, הניאולוגים והאורתודוכסים גם יחד, עד שלאחר המלחמה, משנת תרפ"ה (1925) ואילך, ניתן לעורך ד"ר יוסף שינפלד, לעסוק בהסברת תורת הציונות והפצתה באופן שיטתי ללא פולמסנות. אז עמד כבר לימינו הירחון המצוייר Mult es Jovo (עבר ועתיד), בעריכת המשורר בשתי לשונות ד"ר יוסף פטאי. פטאי בחר לו דרך מיוחדת להפצת ידיעותיו. הוא לא בא להפריד בין אחים, כי אם לקרב את יהודי המזרח והמערב, את החרדים והמתקדמים, ולקשרם יחד באהבת התרבות היהודית. תפקיד ירחונו היה לאגור ולהעריך את מכמני העבר היקרים, כדי לבסס על יסודם עתיד מזהיר לעם ישראל. הודות לעושר תכנו ולהידורו החיצוני חדרו הגליונות המהודרים גם לטרקליני „היאהודים", ועניינו אותם בשאלות צבוריות ותרבותיות העומדות ברומו של עולם, נטעו בהם חיבה לארץ־ישראל ולשפה העברית הקמות לתחיה. בצדק קבע טשרניחובסקי: „פטאי הכניס את יהודי אונגאריה תחת כנפי השכינה של התרובת העברית, ובהדרגה ראויה עשה את הישראלים ליהודים, אחר־כך לחובבי־ציון ולבסוף לציונים ממש". נאמנו גם דברי פטאי במאמרו האחרון על היהדות האונגארית (בשנתון „תו שין דלת", עמ' 170): „יהודי אונגאריה, אפילו בתקופת התבוללותם הקיצונית, שאפו במעמקי נפשם להעמיק שרשים בעבר יהודי ולקשור קשרים

להבטחת עתידו של עם ישראל. יהודי הגבול היו, הן במקום, הן בזמן, עומדים בתחומי מזרח ומערב, בין גבולות העבר והעתיד, נפתלים בבעיה הקשה של מסורת והתקדמות, מורשת אבות ותקומת בנים, מתלבטים ונאבקים בשאלות ההתאמה בין נאמנות לציון, בית חיינו הנצחי, ובין מסירותם לארץ מגוריהם, שהעניקה להם שויון זכויות וכבוד אדם יותר מכל ארצות אירופה".

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור גם על העבר הקרוב וההווה של יהדות בודאפשט. חרותים עוד בזכרון בני דורנו מאורעות המלחמה הראשונה והקומוניזם בן 135 הימים, שבא בעקבותיה, שהמיטו אסונות קשים על הגזע והדת היהודיים. המגיפה לא נעצרה, לא על ידי הגבלת ה"נומרוס־קלאוזוס", לא על ידי הסגר "החוקים היהודיים" מספר א' ב' ג' ולא על ידי סכנת המלחמה השניה. "בין המצרים" הלכו ופחתו יהודי אונגאריה, הלך וירד מעמדתם, והם החלו להתכונן לשנוי־ערכים ומקצועות, גם לשיני המקום, ואלפי עולים ומעפילים מצאו להם מפלט ומולדת בארץ־ישראל. מה היה היחסים של היהודים שנשארו בארץ והאונגארים, אל משטר הזדון הזר, עדיין לא הובהר כראוי. הולכים ומתרבים סימנים להתקוממות מזויינת שהיתה גם בגיטאות בודאפשט, אולם גורל אחד היה שמור לשניהם, לרודפים ונרדפים, וכליון ואבדון היו מנת חלקם.

לפני עינינו מרחפת עוד תמונת העיר היפה, השלוה והשקטה, בת מיליון תושבים ויותר, מבורכת ברכות שמים מעל וברכות תהום רובצת תחת, משוש כל הארץ ומרפא למחלותיה, המשתפרת והמשתכלת ללא הפוגה, המשגשגת בצעדי ענק, במאמצי בניה־בוניה, ובתוכם גם היהודים. השם "בודאפשט" (פשט היהודית), בו לגלג עליה ל ו ע ג ר הוינאי, לשבח היה לה ולא לגנאי. אכן, באזנים מצלצלים דברי המשורר האונגארי הגדול, אימרה מאדאץ' מחבר "הפאוסט האונגארי", "חזון האדם", דבריו שניתנו בשורות האחרונות של המחזה בפי אדם הראשון (בתרגומו של אביגדור ה מ א י ר י, תרס"ד):

"אך הקץ, הוי הקץ, מי יתן ושכחתיהו!"

קץ כל הפלאים והנפלאות האלה, קץ רבבות יהודים טובים וחשובים, קץ המוסדות שהתנוססו לתלפיות ונהרסו לתלי־חרבות, קץ לכל השופרא דבלי בארעא. — מה נאמר ומה נדבר? —

לבסוף נביא שורת מספרים סטאטיסטיים יבשים, שיעידו על היקף חיית של יהדות בודאפשט ומפעליה.

1. לפי הרשימות שנערכו ע"י משרדי הסטאטיסטיקה של העיריה, היו בבודאפשט:

בשנת	1870	בין	254,474	תושבים —	44727, יהודים, באחוזים 16,6
"	1880	"	360,551	"	70,227 " " 19,7
"	1890	"	491,938	"	102,377 " " 21,0
"	1900	"	716,476	"	166,198 " " 23,6
"	1910	"	880,371	"	203,687 " " 23,0
"	1920	"	1,000,000	" (בערך),	215,512 " " 21,5
"	1930	"	1,200,000	" (בערך),	204,371 " " 20,3

2. ריבוי האוכלוסיה והיהודים בכל אונגאריה:

בשנות	1870—1880	14,8% = 229,804	15,3% = 84,673
"	1880—1890	10,9% = 1,724,532	14,4% = 92,028
"	1890—1900	9,5% = 1,858,549	15,8% = 115,912
"	1900—1910	9,2% = 1,764,147	8,5% = 72,204

ריבוי האוכלוסיה הארצית על ידי הגירה מן הארצות המזרחיות (לא רק יהודים):

עד 1880: 1,639, עד 1890: 5,052, עד 1900: 15,089, עד 1910: 23,706

התמעטות האוכלוסיה על ידי הגירה לחוץ־לארץ:

עד 1880: 1,3%; עד 1890: 1%; עד 1900 5,8%

אצל היהודים: עד 1880: 5,9%; עד 1890: 2,3%; עד 1900: 3,4%

ירידת מספר היהודים באופן יחסי, אחר כך גם באופן מוחלט, בעשרות השנים האחרונות, באה עקב סיבות שונות: חיסול הריבוי הטבעי על ידי עליית התמותה על הילודה; יציאה מוגברת מן הבירה שעלתה על ההגירה לתוכה. בייחוד רבתה היציאה למחוזות בודא ההרריים, הבריאים מאוד.

3. מקצועותיהם של יהודי בודאפשט בשנת 1930 (המפקד האחרון לפני המלחמה האחרונה) היו כלהלן:

אנשי חקלאות	1026	12,8% =	מכל אנשי החקלאות בעיר		
אנשי מכרות	246	37,5% =	פקידים ציבוריים	1512	13,3 %
בעלי תעשיה ועובדי"	53,599	16,3% =	" פרטיים	24,493	46,3 %
" מסחר "	47,041	54,3% =	מורים	2119	13,0 %
בעסקי כסף ובטוח	18,295	51,8% =	בעבודת הצבא	120	1,3 %
" תחבורה	4,944	? % =	בספרות ואמנות	2699	28,8 %
מקצועות חפשיים	22,537	46,1% =	שכירי יום	1157	4,3 %
בעלי הון ופנסיה	24,108	23,9% =	מחוסרי עבודה	2681	14,0 %

4. מספר הילודים, הנשואין והמתים בבודאפשט:

ב־1926 נולדו 1110 ילדים יהודים (מבין 8615) ו־1130 ילדות יהודיות (מבין 8152)

בהם מנשואים 1048 " " (" 6936) 979 " " (" 6493)

מחוץ לנשואים 62 " " (" 1619) 51 " " (" 1659)

ה. ת ח ת נ ו 1974 זוג " " (" 9866)

בהם נשואי תערובת 378 (299 חתנים יהודים, 79 כלות יהודיות)

התגרשו 2026 זוג

מתו 2703 (בין 15,301), בהם עד גיל 5 שנים: 184 (2669)

התאבדו 65 (20,9% = 310)

השתמדו (בשנת 1935) 582 (בשנת המהומות 1919: 2594)

התייהדו או שוב התייהדו: 94

5. מספר ה ת ל מ י ד י ם בבתי־הספר התיכוניים והעליונים בבודאפשט:

בשנות 1880—9867 ביקרו בבתי הספר התיכוניים 64,460 תלמיד, בהם 22,129 יהודים.

באוניברסיטה:	במחלקה למשפטים,	לרפואה,	לפילולוגיה	לרוקחות
1897	בין 2868 : 806	בין 707 : 356	בין 557 : 97	בין 113 : 17
1910	בין 3371 : 1087	בין 1863 : 942	בין 1144 :220	בין 381 : 110

כאמור, התקיימו בבודאפשט חמש קהילות נפרדות, אשר עליהן, אי־אפשר, לצערנו, להשיג דינים וחשבונות שנתיים או תאריכים סטאטיסטיים אחרים, ברם על התפתחותה של הגדולה בהן „קהילת פשט הישראלית" (Pesti Jzr. Hitteozseg) נמצא מחקר מקיף בירחון Mult es Jovo הנזכר, בחוברת ספטמבר לשנת 1936, מידי מזכירה הראשי, שאנדור א פ ל ו ר.

6. לפי תיאורו נמנו על הקהילה:

בשנת 1890:	87,000 יהודים,	בהם משלמי מסים 14,700,	תקציב הקהילה:	594,000 כתר.
" 1895:	120,000 "	" 21,500 "	"	800,000 "
" 1900:	150,000 "	" 20,000 "	"	1,000,000 "
" 1905:	168,000 "	" 30,000 "	"	1,500,000 "
" 1910:	185,000 "	" 38,000 "	"	2,000,000 "
" 1935:	250,000 "	" 63,000 "	"	4,342,000 "

7 השוואה בין שנת 1910		לשנת 1935	
מספר בתי־הכנסת	3		9
" בתי־ספר	4		8
" מורי הדת והת"ת	80		146
למדו בבתי־הספר הקהילה	1000 תלמידים	בערך	3000
" בשאר בת"ס	20,000 "		17,000 (1933 עוד 30,000)
בבתי החולים טיפלו	ב־93,482 ימי מחלה		205,588 ימי מחלה
במרפאות טפלו בחולים	41,836 (לא־יהודים 62%)		95,328 (70% לא יהודים)
תקציב בתי־החולים	431,565 כתר		1,422,000 פנגו (1,2— כתר)
" מחלקת החנוך	?		938,000 "
" " הצדקה	209,833 "		324,000 "
סכום הקרנות הקיימות	4,000,000 "	רובן התבטלו,	
		פירותיהן	48,000 "
תמיכות למוסדות שונים	15,300 "	יותר ממליון פנגו.	

8. לבסוף נזכיר לפחות בשמם את מוסדות החינוך, החסד והצדקה, שעמדו תחת פיקוחה של הקהילה, ובמקצת תחת הנהלתה, ושימשוה במפעליה.

הגימנסיה היהודית לבנים בת 8 כתות, ע"ש המיניסטר איטביש, נוסדה בשנת			1919
" " לבנות	"	" "	1919
בית היתומים לבנים עם ב"ס עממי ע"ש יעקב דייטש		"	1867
" לבנות	"	בהנהלת חברת הנשים	1869
בית חינוך לעורים	"	" איגנץ וכסלמן ורעיתו	1908
בית חינוך לחרשים־אלמים	"	" א. פוקס ורעיתו	1877
בית החולים הגדול בשבעה ביתנים		" הקהלה	1889
בית החולים לילדים		" הג' אדילה ברודי	1897
" פוליקליניקה		" אלאדאר קאסאב ורעיתו	1925
" אמבולטוריום		" יוסף ברודי ורעיתו	
" ליולדות		" הג' אליזה וויים	1910

ואלה המוסדות שנוסדו ונתמכו על ידי ה„חברה קדישא" בתקציב של שני מיליונים:

בית מושב לזקנים ולזקנות	1893
בית מושב לעורים מבוגרים	
בית מקלט ע"ש דיולה הופר ורעיתו	
„בית החסד" לחולים אנושים וחשוכי מרפא	1911

רוב הבנינים הגדולים והמפוארים האלה נבנו על ידי הארדיכל הגאוני בילה לאיטה, שיצר לו סיגנון מונומנטאלי מיוחד. ואחרון אחרון חביב—„בית החסד", הוא העולה על גביהם בפארו והדרו. כהכתרת מפעלו, כביכול, חפץ היה הבונה להעמיד על חזיתו ממעל את האנדרטה של משה רבינו, שיש לבן, ועליה חרותה: אל נא, רפא נא לה! גם אנו תפלה: אנא, רפא נא לכל יהודי העיר הזאת, רפא נא למזבחותיה ההרוסים!

7. השנים השחורות

כשכתבתי את הפרקים הקודמים בחורף תש"ו, כבר היתה תפילתי לשלומם של יהודי בודאפשט ומוסדותיהם, בה סיימתי את דברי, תפילת שווא, שכן עלה כבר הכורת על יהדות בודאפשט ונגזרה גזירת ההשמדה מטעם ממשלת הרשע וגירוריה האונגארים. אך הפרטים והתאריכים היו עוד לוטים בערפל, מאחורי מסך הברזל שהבדיל בין המזרח והמערב. אולם במשך השנה שעברה הוסר הלוט במקצת, ולארץ הגיעו גם אנשים מהימנים וגם ידיעות מפורטות, ובייחוד ספרים שהוצאו בהעדר הצנזורה הקפדנית, שחלה על כל מה שפורסם על אונגאריה בשעת החירום. מהם זכו לתהילה מיוחדת שלושה ספרים שחוברו על ידי מחבר אחד בשם ליואי ינו, בעל עבר עתונאי וספרותי חשוב, אשר עשרות בשנים עסק בהיסטוריה המדינית של יהדות אונגאריה, פירסם כמה ספרים ואסף במשך שנות המשבר בשקידת נמלים ובהקפדה מדעית את כל תעודות השלטונות הזרים

והאונגאריים הנוגעות ליהודים. אף עלה בידו אחרי גמר המלחמה לעיין ולהשתמש בפרטכלים הרשמיים והסודיים מישיבות המיניסטרים, של מפקדי הצבא ועושי דבריהם, גם בתזכירים ורשימות שבאו כמחאה ממעצמות־חוץ. הנה כי כן צבור כאן חומר היסטורי ממדרגה ראשונה, שכמעט אי־אפשר להפריז בערכו. כל החומר מחולק ומסודר יפה ומתואר באופן אובייקטיבי־דוקומנטארי, בלי פיטומי־מלים ומליצות מרעישות. העובדות עצמן עושות רושם.

ואלה הספרים ותכניתם לפי הגדרת המחבר עצמו:

1. „הספר השחור", תולדות התלאות של יהודי אונגאריה בסדר כרונולוגי; יסוריהם ועינוייהם עד השמדתם החלקית;

2. „הספר האפור", נסיונות הצלה מאורגנים ובלתי־מאורגנים, מטעם רשויות אונגאריות ויחידים;

3. „הספר הלבן", מפעלי ההצלה מחוץ־לארץ, בעיקר מתוך שימוש באמצעים דיפלומאטיים.

לא היה, כמובן, ביכלתו של המחבר להפריד הפרדה גמורה בין התחומים הנזכרים, מכאן הכפילות בכל חלקי הספרים, שתבניתם היתה לכתחילה אחידה. אכן, מן הראוי היה לצרף את כל החיבורים האלה יחד ולהוציאם בכרך אחד בעברית, לזכרון ולדראון עולם.

ד"ר יוסף מ י י ז ל במסתו המקיפה על ברלין (ערים ואמהות כרך א, ע' 80—140) מספר בבהירות ובפרוטרוט על צעדיו הראשונים של ההיטלריזם בגרמניה. אנסה, איפוא, לעמוד פה רק על התחלת התנועה והתפתחותה במדינת אונגאריה הסמוכה ועל תוצאותיה הסופיות. לפי תיאורו המשכנע של המחבר היה ה ו ר ט י מיקלוש, עוצרה וסגן מלכה של אונגאריה, קודמו של היטלר וסולל דרכו מספר א, אשר בכניסתו החגיגית לעיר הבירה ביום 16 לנובמבר 1919 השמיע בראשונה את הגדרתו המרשיעה של „בודאפשט החוטאת", שהיתה מכוונת ליהודים כגורמי המלחמה ומדיחי המהפכה גם יחד. הוא אשר הפיץ בקרב האומה בעלת המסורת ה„ליבראלית" את חידקי האנטישמיות, שאמנם קפואים היו בקרקעיתה אך מעתה צצו ועלו חיש מהר תחת שמשו של הורטי ובחסותן של ממשלות הבאות וביזמתן, עד שהורטי עצמו נבהל ונרתע לאחור בזמנים הבאים „מפני תוקף הכחות שהוא חוללם" בדומה ל„חניך הקסמים" לגיתה.

אחרי עשר שנות שלטונו של הרוזן ב ת ל ן אישטבאן (1920—30), אשר הכניע את פלוגות הפורשים והשליט סדר ומשמעת בארץ, היה ג י מ ב י ש דיוקנה ראש־הממשלה הראשון שהתפאר בכך, ש„תורת הגזע שלו הקדימה את זו של היטלר ואין לו מה ללמוד מן הנאציזם הגרמני". בימיו פרחו פרחחי „המאדיארים המעוררים", „מגיני הגזע" וכו' על כל סוגיהם, וה„נומרוס־קלאוזוס" בשיעור של חמישה אחוז התפשט מבתי־הספר על פני שאר תחומי חיי המדינה. ואמנם הממשלה עוד לא רצתה (או לא העיזה) לפגוע ב„זכויות האזרחיות" של היהודים ונתנה להם רשות והזדמנות לדון „באסיפה ארצית" (מרץ 1935) בהשלמת אירגונם האדמיניס־טראטיבי ובשכלולו, אם כי החלטותיה מעולם לא אושרו ולא יצאו לפועל. וממשלת

דאָראַני איגנץ, שירשה את מקום גימביש, הביאה את „חוק היהודים" הראשון בפני הפארלאמנט (1938), ימים אחדים אחרי שמגיפת הנאציזם הגיעה בעקבות ה„אנשלוס" האוסטרי עד לגבולות אונגאריה. לחוק זה עוד התנגדו אז מרבי המדינה וראשי כנסיות חשובים, כמו הרוזן בתלן הנזכר שלא פסק להדגיש, שאין להרחיק את היהודים מן השטחים הכלכליים, אלא יש לקרב לשטחים אלה את הנוצרים. גם חוגים ומוסדות מחוץ־לארץ, יהודיים ולא־יהודיים, עמדו לעורר את דעת הקהל הבינלאומית נגד הפרתם של סעיפי חוזה־השלום של טריאנון, אולם היהדות האונגארית עצמה, ביחוד דובריה, ראש קהילת בודאפשט, והמיניסטר לשעבר וילמוש וואָזוני, הכריזו וחזרו והכריזו שאינם רוצים בתמיכה כזו, כי „טריאנון, שהביאה נזק ואסון על המדינה, אינה יכולה לשמש מקור לזכותם של היהודים", שאינם מרגישים שום ניגוד בין דתם ולאומיותם. בינתיים כבר שינה בית־המשפט העליון (ה„קוריה") את פסק־דינו הקודם והצהיר, שהיהודים אינם בני דת וכנסיה אלא בני גזע מיוחד. יהנה לפנינו תופעה מאלפת: דוקא בשנים אלו כשחוקי היהודים עמדו על הפרק, חזרו על פי „פסק־הדין הווינאי" זה אחר זה חלקי המדינה המנותקים אל מולדתם הישנה: קרפטו־רוסיה, אונגאריה העילית, צפון־טראנסילבאניה ושטחי הבאנאט היוגוסלאבי. ברם, שמחת הארץ והתרחבותה היו בעוכריהם של היהודים וגרמו להם הפסדים, כי עקב הרחבת הגבולות רבו גם האוכלוסים היהודים, „שבפניהם נפתח פתח לרווחה" לדברי המיניסטר. אחוז מספרם גדל והלך, ועל זה התריעו הצירים בפארלאמנט השכם והערב ונימקו בו את הכרחיות החוקים היהודיים. ותחת לחץ גרמניה, שהתחילה כבר במלחמה העולמית השניה, הגיש הרוזן ט ל ק י פאל — אשר התחמק אחר כך מן העול הכבד הזה שהיה שנוא עליו והתאבד — את חוק היהודים השלישי (1939), כמעט העתק מחוקי נירנברג. מספר היהודים עלה גם בגלל הנוצרים החדשים „מן הגזע היהודי", מ־725,000 ל־850,000 בערך. החברה האונגארית התרוקנה חיש מהר מכל פקידיה הציבוריים והפרטיים היהודים. שופטים, מורים, עתונאים, רופאים ועורכי־דין החלפו כליל או צומצמו במסגרת צרה ועלובה למדי. יותר ממאה אלף מעובדי המסחר והתעשיה איבדו את משרתם, ועל פי החוק הרביעי, כביכול (1941), הפסידו את רשיונותיהם בבודאפשט עצמה 31,819 בעלי מלאכה (מבין 66,182), ז. א. 48%. באותה שנה נאסרה על היהודים קנית נכסי דלא־ניידי, מכירתם וחכירתם. החוק ה־8 משנת 1942 ביטל את רצפצית הדת היהודית משנת 1895, והשבית את שני נציגיה בבית העליון של הפארלאמנט, והחוק ה־14 מאותה שנה ביטל גם את זכות היהודים לשרת בצבא. היהודים, אף הקצינים מעוטרי אותות הכבוד נפסלו מללבוש מדים ולשאת נשק או חרב. הנערים והגברים היהודים בגיל 18 עד 48 גויסו „לשירות עבודה" גרידא, להגנה הצבאית בארץ ובחוצה־לארץ, אבל בלי מדים וכלי־זיין; הגזירה הקשה והרת־הסכנות ביותר.

על אף כל החוקים והתלאות האלה עמדה עוד היהדות האונגארית כמעט בשלמותה, בעוד שיהודי אוסטריה, סלובקיה, רומניה ויוגוסלביה השכנות כבר הוגלו והושמדו, ואף נתנה מנוס ומחסה לאלפי פליטים ונרדפים שהגיעו אליה, עד אשר

ביום 19 למרץ 1944 פלשו קלגסי היטלר באופן פתאומי אל המדינה וכבשו את עיר הבירה.

עוד לא שקעה שמשו של אותו יום המוכן לפורענויות (באותו יום לפני 50 שנה מת בגולה „אליל האומה" קושוט לאיוש, ולפני 25 שנה עברה הממלכה באותו יום לידי הקומוניסטים, קון בילה) ונציגי הגרמנים הופיעו בבית הקהילה הגדולה בפשט ופקדו על הקמת „מועצה יהודית" („יודנראט" בלע"ז) בת שמונה אנשים, בה יוצגו הניאולוגים, האורתודוכסים והציונים. כשפנתה מועצה זו אל משרדי הממשלה העליונים בשאלה, מה לעשות במצב הנוכחי, קיבלו את התשובה הנמרצת לציית לגרמנים! ואכן, מיד למחרת קיבלו לידם ראשי המפקדים, ביניהם אדולף איכמן הארצישראלי, את „כל הענין היהודי". ראשית פעולתם התנהלה באדיבות מסויימת, דרשו 300 מיטות, מזרונים, מכסות וכדומה בשביל קסרקטניהם, אבל במשך הזמן החמיר הטון, גדלה הכמות, והתביעות לא פסחו אפילו על מכונות־כתיבה בהמונים, על מכשירי ראדיו, על שמלות נשים ובקבוקי יין ועוד. העוצר הורטי, אשר לפי דברי היטלר היה היחיד שהעיז להתנגד לו בעת ההיא, ואשר מן הרגע הראשון הרגיש עצמו בארמונו „בשביה", דחה עכשיו את בן־סודו הקודם, את המיניסטר אימרידי בילה, שנכשל כידוע ב„סבתא יהודית", אף אל פי שהמציא בינתיים תעודות „אריות" מזויפות מגרמניה — ומינה תחתיו לראש הממשלה את ציר אונגאריה בברלין לשעבר, סטוידה דומה. הלה טס מיד אל היטלר וחזר בפקודה משולשת: את היהודים צריך להתוות, (לציין באות קלון חיצוני), להפריש ולהחרים. מאז והלאה היה זה הקו הראשי לפוליטיקה הקביזלינגית באונגאריה, שאיפתה ומטרתה. ועד נאמן, הציר הגרמני בבודאפשט, ווייזנמאייר העיד עליה: „אלמלא תמיכתן המלאה של הממשלות האונגאריות, לא היו הגרמנים אוזרים כוח לרכז ולשעבד מיליון אנשים באונגאריה, — כי שנת 1944 היתה כבר שנה קריטית, וכל הכיבוש באונגאריה נעשה אך ורק כדי למנוע מהורטי את מעשי בדוגליו האיטלקי"...

והעבדים הנרצעים פתחו במלאכתם. ביום 31 למרץ הנהיגו את „הכוכב הצהוב" כתו יהודי, והחיוב לענוד אותו חל על כל בן ובת מגיל שש ומעלה. בתחילה שוחרר מחובה זו רק מספר מצומצם של יהודים, המספר הלך וגדל הודות להשתדלותם של ראשי הכנסיות, שדאגו, מובן, ל„צאן מרעיתם" בלבד. ביום 27 לאפריל ראו השלטונות צורך בדבר. להעביר את זכויות מועצות היהודים המקומית לארגון ארצי „ברית היהודים באונגאריה" (ולא חס וחלילה האונגארים), שתפקידו היה לשמור על עצמאות היהודים ולהגן על עניניהם. אבל באותו יום קיבלו ראשי העיריות בבודאפשט ובמדינה כולה פקודה להחליט אילו רחובות ובתים יוקצו ליהודים. יהודי הכפרים נאלצו להתרכז בחלקים של ערי־השדה, בגיטאות, ובבודאפשט סומנו מבין 36,000 בתי הדירה של הבירה 2681 בית ברובעי היהודים בכוכב הצהוב. על הבתים בעלי הכוכבים או המכוכבים האלה הכריז אחר זמן מה אחד הארכילסטים בכנופיה, אנדרה לאיוש, בציניות שאין כמותה: „היהודים גרים שם בינם לבין עצמם, באין מפריע. שם ניתנה להם האפשרות לחיות לפי

החוקים והמנהגים של גזעם ועמם, ואפילו לבשל בשמן שומשמין (הכשר)".
התחילה בפעולתה הארורה גם „הפלוגה המיוחדת לעקירת היהודים" (Entjudungs Detachement—), בראשותם של קצינים גרמנים ואונגארים, אשר להם קבע אותו אנדרה אכסניה במשרדי המחוז שלו, ועליהם הכתובת הלגלגנית: „חברה בינלאומית להחסנה ולהובלה בערבון מוגבל".

הגרמנים טרם התיישבו ותצא מהם אש ותאכל בקצה המחנה. מיד אחרי בואם התחילו „לטהר" את מחוזות הגבול בקארפאטו־רוסיה ואונגאריה־העילית מן „הזרים", ושלחום לגאליציה, כי השטחים הללו נחשבו בעיני מפקדת הצבא הגרמני לשטחי החזית האחורית, באופן שלסכנה ייחשב כל יהודי הגר בתוכם. באותם מקומות המשיכה עכשיו „הפלוגה המיוחדת" בטיהור בממדים ענקיים ובמהירות מפתיעה שאין דומה לה בכל מלחמות ההשמדה שבוצעו על ידי הגרמנים. מונקאטש, עיר הספר בצפון, מלאה יהודים חרדים־חסידים, היתה תחנתם הראשונה, שם שמו בכלא מחוץ לעיר את כל יהודי המקום, אנשים, נשים וטף, כ־20.000 נפש. המרכזים היהודיים: קאַשוֹ, שאַטור־אַליה־אויהלי, הוסט, ברגסאס ועוד באו אחריה; אחר כך הבאנאט בדרום, שהוכרז אף הוא כשטח מלחמתי (שם נכרתו כבר יהודי אוי־וידיק, לפני הצטרפותם לאונגאריה, בעד התנכרותם למולדת הישנה, על ידי פלוגות פאטריוטיות). והפלוגות עשו עבודה נקיה: במשך חודש ימים „נוקו" כל ערי־השדה במזרח המדינה, בצפונה ובדרומה מכל יהדיהן, כארבע מאות אלף איש, באין שריד. האומללים הללו הועברו יחד עם בני משפחותיהם למחנות־שהייה, לכבשני המלבנים בערים הגדולות, למעונות צועגים ולמקומות מזוהמים אחרים בלי מזון ומחיה. לעתים קרובות הוקמו אהליהם־סוכותיהם במרחבי השדה תחת כיפת השמים, הוקפו מחיצות קרשים, ואף החלונות שפנו לכיוון העיר נחסמו בנסרים. היו אלה גרעיני הגיטאות שעתידים היו להבנות. אנדרה הידוע יצא אליהם לבקרם ולפקח עליהם, ובדין וחשבון שמסר לממשלה נמצאות שורות אפייניות אלו: „למחנות יש אופי של סאנאטוריונים ממש, היהודים נהנים מן האויר הצח ומסתגלים לאורח חיים חדש ובריא ביותר".

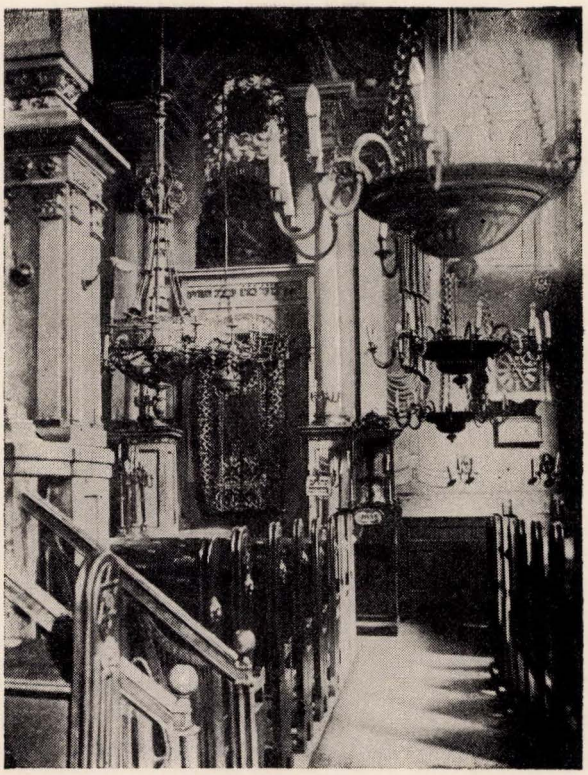
חיש מהר הגיעו הגרמנים גם לשלב השלישי, לפעולה האחרונה. את המוני הגיטאות אספו בעשר נקודות קבועות ומשם הוסעו, הובלו, ומתוך עינויים אכזריים נסחבו לקרונות־משא, גדושים 60—100 איש בקרון, בתנאים בלתי־אנושיים, לאי־שם מחוץ לגבולות, לתאי־הגאז. בחודש הבא כשהגיע תורם של מחוזות טראנסדאנוביה ועריהם המתורבתות ביותר, כבר דלגו על השלב השני של ריכוז ושלחו את קרבנותיהם ממעונותיהם הנוחים בדרך ישירה למנוחת עולמים... בראשונה היו עוד נפוצות שמועות ואגדות, שהגרמנים חסרים פועלים, עבדים לפעולות המלחמה, והאונגארים משאילים להם גברים — בשכר הגון — מן המלאי האנושי, שאינו מוכשר ואינו נחוץ לקרבת שדה (גם בעבר, כשנמסרו ל„שרות העבודה" אלפים רבים שנשלחו על ידי הגרמנים לחזיתות ולאבדן, היתה זאת האמתלה). משנודעה אחר כך האמת המרה והגמוני הכנסיות הפרוטסטאנטיות התייצבו לפני ראש הממשלה סטוֹיה ושאלוהו: „ומה לתינוקות, לזקנים, לנשים הרות במחנה

העבודה?", השיב להם הלה בלשון שקר רמיה: „אצל היהודים חזקה הדבקות והאהבה המשפחתית, על כן לא רצינו להפריד ביניהם, כדי שלא ידאג האב לשלום בני ביתו, ואלה לשלומו". אנדרה ובני סיעתו דרשו שש־שש רכבות ליום, הגרמנים נתנו שתים—שתים, וכל הפעולה נערכה ונעשתה בשיטתיות גמורה לפי מחוזות משטרתיים. ב־21 למאי התחילו הגירושים במחוז קארפאטורוסיה, ובסוף יוני כלו במחוז טראנסדאנוביה. רובם הובאו לאושבינצים שבפולין ולמחנות השמדה אחרים, רק חלקם נמלט, במקרה, למקומות אחדים באוסטריה. בסך הכל הועברו ב־193 רכבות 410,223 יהודים לחו"ל, לפי הסטאטיסטיקה המדוייקת של מלאכי החבלה.

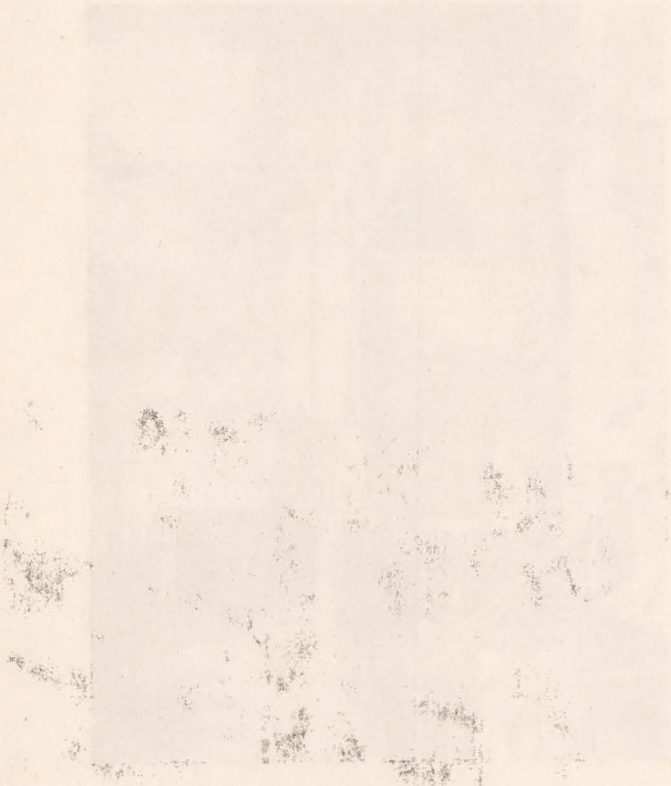
עיר הבירה עוד היתה שקועה בשלוה ובשאננות יחסית, מפני שהצנזורה הקפדנית העלימה מעיניה את אשר התרחש מסביב. אבל לא נמו ולא שתקו אנשים אחדים אמיצי־לב ונדיבי־רוח באונגאריה, הן מבין הצבור היהודי הנאור, הן מבין ראשי הכנסיות, הן מבין פקידי הממשלה הגבוהים ביותר. לדוגמה ייזכרו לטוב שני מורים־אחים גרינוואלד בגימנסיה היהודית, שפנו באגרות־חוזר חשאיות אל אצילי האומה ומלומדיה, כדי להפנות את תשומת־לבם אל מה שמתרחש בארץ; ומבני פמליתו של העוצר, ראש משרדו הפרטי אֶמברוזי דיולה, והציר הברליני יונגרט־אֶרנוט. כן לא עצמו עיניהם מן העובדות והסכנות שבארץ הצירויות הנייטראליות, שנשארו עוד על דוכנן. הריני מזכיר רק את הפעולות החשובות ביותר לפי התאריכים שב־„ספר הלבן". ב־7 למרץ פנה הנשיא רוזבלט דרך הראדיו אל העם האונגארי בבקשה, שכל משפחה נוצרית תקבל לתוכה משפחת פליטים או יהודים, ובזה תסייע גם לעם האונגארי. ב־25 ליוני שלח האפיפיור מכתב אישי להורטי: „זה אלף שנים שאונגאריה היא ארצם של הבתולה הקדושה והמלך אישטבאן הקדוש, התנהגותה הנוכחית כלפי היהודים תדבק ככתם־חרפה ואות־קלון בכבודה"; ב־26 ליוני בא תזכיר ממשלת ארצות־הברית בהמלצות דחופות. ב־30 ליוני הריץ המלך השבידי הישיש, גוסטאוו החמישי, מברק להורטי, וביום 13 ליולי שלח גם את פקידו הצעיר וואלנברג בשליחות מיוחדת לבודאפשט (הלה עשה גדולות לטובת היהודים עד סוף המלחמה, ובחזרתו למולדתו נעלמו עקבותיו באופן מיסתורי). ראש ממשלת אנגליה שידר כמה פעמים בראדיו אזהרות ואיים בפעולות־נגד. התערבו עוד להצלת היהודים הנהלת הצלב־האדום השווייצרי והבינלאומי, הועד הבינארצי לעניני הפליטים בלונדון ובאמריקה, ובראש ובראשונה הצירות השבייצרית. הודות להשתדלותו של הקונסול השבייצרי לוץ, שזכה על כך לדברי שבח והוקרה בקונגרס הציוני ה־22 בבאזל, ניצלו אלף ילדים בשוויץ ורבבות יהודים בבודאפשט מגירוש ומכליון, כפי שיתואר להלן. כמעט כולם הפעילו ופעלו ביזמת הקונגרס היהודי העולמי או לפי דרישתו. מובן, שגם מוסדות היהודים באונגאריה, ובייחוד ההסתדרות הציונית, לא ישבו בחיבוק ידים. כבר בשנים הקודמות התארגנה היהדות האונגארית על כל זרמיה ומפלגותיה לעזרה עצמאית, בשם המקוצר: O. M. Zs. A. ז.א. מפעל הצלה ארצי, בעל משרד מוציא לפועל: „לשכת התמיכה", שהמציא את כל הכספים להעברת פליטים ונרדפים לחוץ־

לארץ, לסמיכת נופלים ולהתרת אסירים בארץ, לכלכלת גדודי העבודה והלבשתם, למימון דרכיות עולים (במשך שנה אחת 1939—40, יצאו ב־1271 דרכיות 3,633 משפחות לארץ־ישראל), ולבסוף: לשיחוד הגרמנים במיליונים רבים. כי הונים מודרניים אלה צמאי־הדם צמאו באותה מידה גם לדמים, ואף הקדימו זה לזו. מיד לכניסתם לארץ „הכבושה" הכריזו, שהם קיבלו עליהם את פתרון השאלה היהודית ולכן מגיע להם גם ההון היהודי. לעומתם טענה ממשלת סטויה: „ההון היהודי הון לאומי הוא, ואין להפקירו בידי יחידים, אלא צריך להזרימו לתוך עורקי־דם האומה". לתפקיד זה הוקם מיניסטריון מיוחד „לכלכלה", ודוקא בראשותו של אימרידי הידוע, אשר המטיר פקודות על פקודות בכל עת ובכל שעה. החנויות הגדולות נסגרו ונשדדו על ידי האספסוף, פקדונות הבנקים הוחרמו, חפצים יקרים ושטרי ערך הופקדו „לשמירה" בידי הבאנק הלאומי, וכל נכסי־דניידי, שנעזבו על ידי בעליהם נרשמו לטובת הכלל. והשודד שודד. הגרמנים תבעו את כרטיסי המזון של היהודים המגורשים, וגבו אחרי קרנות ההספקה שברכבות ההשמדה ובזו אותם; ועל הכל עוד דרשו בעד כל אחד מן האומללים — „דמי נסיעה והזנה"! לפי דינים־וחשבונות, שנתגלו מדיוני בתי־הדין העממיים (אחרי השחרור), היה המיניסטר לכספים מחויב לשלם סכום עצום בעד היהודים הנשרפים, וסכום זה נוכה מחובות גרמניה לאונגאריה. צודק המחבר, המכנה את התנהגות הגרמנים הזו כ„מלחמת השוד הגדולה והמגונה ביותר בכל תולדות האנושות". ובגלל הממון הנמבזה הזה היה על רבבות יהודים להישמד...

בעת ההיא כבר הורגשה במקצת השפעת הפעולות הדיפלומאטיות שנזכרו. הגירושים מערי־השדה נפסקו לזמן מה, ושתי קבוצות ציונים וציונים־למחצה, אלפיים נפש בערך, הצליחו לצאת את הארץ, — הודות ל„מתן בסתר"! — ולהגיע דרך ברגנבלון לשווייץ. חלקם גם עלה ארצה, חלקם עודנו נעצר בשווייץ. והנסיון המוצלח עודד להמשכו. עורך ציוני אחד בטראנסילבאניה, עסקן ידוע, ד"ר רודולף קאסטנר, שזמם וביצע את „הטיול" לברגנבלון, התאמץ עכשיו להדק קשריו החשאים עם הגיסטאפו והס. ס.; אף התקשר ב„ועדת העזרה וההצלה" מארץ ישראל, (שעד כה הבריחה כ־15,000 פליטים מפולין, מרומניה וסלובקיה לתוך גבולות אונגאריה), והזריזה לרכז מכאן ואילך את פעולתה להצלת היהדות האנוגארית שמנתה אז כ־800,000 איש. מסתבר שמשא־ומתן כזה נוהל מאחורי דלתיים סגורות בחדרי חדרים; ולכן אין פלא שסודיות זו עוררה חשדים וחששות בלב המונים שהביאו אפילו להאשמות גלויות בקונגרס הבאזלאי. שם נמנתה וועדה מיוחדת לחקירת הענין, לה הגיש ד"ר קסטנר תזכיר מפורט בעל 200 דפים, ויצא זכאי. והנה אחד השבועונים הדימוקראטיים באונגאריה, „האֶלאֶדאֶש" (קדימה") פירסם בחדשים האחרונים, ממרץ עד מאי 1947, את דברי התזכיר הזה כמעט במילואם, בכותרת: „המסחר הגדול בבני־אדם". הסיפור מעניין מאד ומושך את הלב אף שהנושא די מעציב, ואף על פי שהדברים נאמרו — כמובן — באופן כזה שמגלים טפח ומכסים טפחיים. מוכח ומתברר כאן, כי לאחר שאחד מראשי הגיסטאפו, ו י ז ל י צ' י נ י, דרש וקיבל שוחד בסלובאקיה, ו־25,000 יהודים

בודאפשט. ארון קודש משנת תק"פ

„נגאלו" תמורת 50,000 דולארים, שאף קאסטנר „לתמרונים פוליטיים" כאלו על רקע של „יסודות כלכליים". בתחילה דובר על 15,000 אנשים ועל סכום של מאה דולאר לנפש; הטרנספורט הזה הובל „מתוך טעות" לאוסטריה, ורובם נשארו שם בחיים. אבל — לפי הפתגם העממי — מתוך האכילה מתגרה התיאבון, וכן נשאו־ונתנו האנשים, שסיכנו את חייהם, לבסוף עם „רב־הטבחים", עם אייכמן הארצישראלי, על הצלת מליון נפש מישראל באונגאריה ובטראנסילבאניה. אנשי הגיסטאפו, שנזהרו מאוד, פן אנשי הצבא הגרמני או השלטונות האונגאריים ישמעו על הדבר ויתערבו, ועשו את מלאכתם „באופן רשמי" כביכול, לא הסכימו כבר בעת ההיא, שעת משבר במלחמת הגרמנים נגד הרוסים, אפילו לכספים עצומים (5 מיליון דולאר), אלא דרשו כלי זין ומיני זיון חשובים, שאזלו להם, כגון: 10,000 מכוניות־משא מזוינות, 200 טון תה, 800 טון קפה, שני מיליונים תיבות סבון, וכמות מסויימות של החומר ההכרחי וולפראם. לשם מיקח־וממכר יצאה משלחת יהודית צנועה לקושטא, כדי להיפגש בנציגי המעצמות המאוחדות ונציגי הסוכנות היהודית, ומשה שרתוק טס אז לסוריה; אבל בסוף הדבר בוטל כל הענין וכל המאמצים עלו בתוהו. להגירת יהודים דרך הים לארץ ישראל, אף במספר מצומצם, מעולם לא הסכימו אנשי המשא־ומתן הגרמנים, „מפני שהבטיחו לאונגארים דיפורטאציה ממש", וגם „מאימת המופתי". בכל זאת גרמו הדיונים האלה להשהיית הגירושים, והצילו על ידי כך נפשות רבות לפחות בבודאפשט. כי לפי דברי ראש מועצת היהודים, כעת ראש הקהילה הגדולה בפשט, שטיקלר לאיוש, היה הכלית כל השתדלותם והתאמצותם לדחות את הגזירה עד עת השחרור הממשמשת ובאה בוודאות: „התחרות ומירוץ עם הזמן".

ומועצת היהודים יחד עם הוועדה לעזרה והצלה פעלו בינתיים גם בכיוונים אחרים. ראש הוועדה, המהנדס קומולי אוטו, מי שהיה מנהלה של המחלקה של הצלב האדום הבינלאומי וראש ההסתדרות הציונות, דן עם השלטונות האונגאריים, בייחוד עם אלה שבסביבת העוצר הורטי; ואילו על מנהל המשרד הארצישראלי בבודאפשט, קראוס מיקלוש (משה), הוטל התפקיד, למסור את עצמו ואת חבריו לחסותה של הצירות השווייצרית, ששימשה במשך המלחמה באת־כוחה של אנגליה באונגאריה. ולכן היה עליה גם הטיפול בענינים הנוגעים לארץ ישראל. הקונסול לוץ הנזכר, נענה לבקשת קראוס ושידולו, וכתב — באופן לא־חוקי למחצה — דרכיות קולקטיביות לכל האנשים (2000 בערך), שברשותם היו כעין „הבטחות לרשיונות־עליה" מן הסוכנות, או רשיונות־כניסה לארצות אחרות. התעודות העידו עליהם, שנרשמו ברשימת האנשים שהובטחה להם התאזרחות, ועד אז נמצאים בחסות הצירות השווייצרית. פרשת פעולותיהם וגבורותיהם של מר לוץ ורעיתו מסופר — על פי עד ראיה — באריכות, ב„פלסטין פוסט" מיום 23 למאי 1947. בהמשך הזמן הוציאו גם השווידים תעודות פחות או יותר. בעקבותיהם הלכו אחר כך הספרדים. הפורטוגאלים, הוותיקאן, הצלב־האדום הבינלאומי, ואפילו „הסהר האדום" התורכי. והנה נמלכו בדעתם גם טובי־לב מיועצי הורטי, ובשמו הופיעו „כתבי שחרור זמניים", שהצילו את בעליהם מכל עבודת־כפיה

או רדיפות. היהודים „המוגנים" האלה, בעלי זכויות בינלאומיות, גרו בבתים המכוכבים, שנהנו אף הם מזכויות בינלאומיות אכסטריטוריאליות, ולא נשאו על חזיהם השמאלי את „אות הקלון". התעודות הללו, אף המזויפות, שהוצאו בחדשים הבאים לאלפים, הצילו את חייהם של מאות ואלפים יהודים, ביניהם גם המשומדים למראית־עין. כי גם תעודות ההתנצרות, שמספרן באופן רשמי היה 4770, זויפו בהמונים, עד שהיו אומדים את מספרן ב־80,000, ושרי הכנסיות יצאו באזהרות נגד הכמרים. נוסדה אף „אגודת יהודים־נוצרים", שמכרה תעודות־חבר במחיר זול; אבל בגלל עושקם וזיופים של כמרי־שקר לא האריכו ימים.

בקיץ 1944 כבר הלכה וגברה ההתמרמרות וההתנגדות לגרמנים בכל שכבות האוכלוסיה בעיר הבירה. אחרי 29 ליוני, כשנכשלה ההתנקשות בהורטי מצד אויביו הפנימיים, אירגנה מועצת ההודים „במחתרת" גדודים מזוינים מקרב היהודים, הפועלים הסוציאלדימוקרטים, ואף מתוך החיילים האונגאריים הנאמנים. והגרמנים לא העיזו בעת כזאת, או לא אזרו־כוח להמשיך ברדיפותיהם האכזריות. בחודש אוגוסט שוב התאספו אנשי ס. ס. בחוצות בודאפשט והתעללו ביהודים. אז התאושש העוצר המאוכזב ונתן הוראות לממשלת ל א ק א ט ו ש החדשה, להודיע לשלטונות הגרמנים, שהוא מעצמו יסדר את שאלת היהודים, ולפיכך לא ירשה גירושים נוספים של יהודים, ואף את כספם ורכושם הנמצא במחסני הכובשים יתבע חזרה. הגרמנים, שמצבם הורע מיום ליום, — פאריס נפלה, הרומנים יצאו מן החזית, וכנראה גם הורטי היה מוכן לזה — הסכימו לרוב התנאים. במדינה גויסו אנשים ל„חזית בלתי־תלויה", כלואים ובני־תערובות שוחררו, וליום 21 לספטמבר נקראה ישיבת בית־המורשים. — שאמנם נתפוררו כבר כל מפלגותיו — לחלטה חשובה ודחופה. לאקאטוש הופיע במדים צבאיים, — חידוש בתולדות הפארלאמנט האונגארי! — ועל פי הצעתו פנה בית־המורשים בהכרזה נלהבת אל האומה, להעמיד ולצייד גדודי־עבודה חדשים להגנת הארץ ולזיינם עד ל־15 באוקטובר. פירושו של הדבר: מרד גלוי.

אך לכל ההכנות והמחשבות האלה קדם מעשהו הנועז של איש אחד, ס א ל א ש י פרנץ שמו, שעבד בתור קפיטן בצבא האונגארי המלכותי, הקדיח את תבשילו ברבים, ישב כמה פעמים שנים מספר בבית הסוהר, ושם עלה לגדולה, והיה למנהיגה הנערץ ולקדושה של סיעת „צלב החץ". הוא התקומם באותו היום המר 15 לאוקטובר, שנחשב מאז ליום הטראגי ביותר בתולדות אונגאריה ויהדותה; הוריד את הורטי מכנו והכריז את עצמו כ„מנהיג האומה". ההתנגדות המזויינת היתה קשה אך קצרה, המתנגדים נוצחו והושמדו ברחובות בודאפשט, ולמחרת נערכו פוגרומים וטביחות בכל רחבי המדינה וגם בעיר הבירה. הכרזתו של סאלאשי אינה מזכירה אמנם כלל את ענין היהודים, אבל עושה־דברו, מיניסטר הפנים, הדגיש והבטיח „ששאלת יהודים תיפתר אחת ולתמיד באופן מוחלט, בלי התערבות מכל צד שהוא. בתום המלחמה יועברו שרידי העם היהודי למקום שייקבע על פי חוזים בינלאומיים, אולם לעולמי עד לא יחזרו לחיים אונגאריים". מעתה משטר צבאי ישרור בארץ, כל אגרות־החסות שבידי היהודים פסולות, בטלים גם כל הנשואים

עם יהודים או יהודיות, בטלות כל תעודות ההתנצרות, כי גזע יהודי אחד יש במציאות, וזה כרות יכרת.

כה התחילה ממשלת הזדון האונגארית בפעולתה בשיטתיות גרמנית. מיד ביום הראשון נסגרו הבתים המכוכבים על מסגר ובריח, אין יוצא ואין בא: תקנה מבשרת רעות. בימים שלאחר כך התפרצו הבריונים — שהגיעו למלכות — בחוצות העיר, חטפו כל צעיר וצעירה, בהם רבים מגדודי העבודה היהודיים, הוליכום לגשרי־הדנובה, ומשם השליכו אותם לתוך הנהר. אחרים חיפשו אחרי סתם יהודים, אספום במגרשים ריקים, במגרש מרוץ־הסוסים, באיצטדיוני הספורט, ואף באולמי ההיכלות הגדולים ברחוב דוהאני ורומבאך, שם הצטופפו כ־5000 איש במצוקה גדולה כל כך, שאת גופות הנחנקים אי אפשר היה להוציא משם. באחד הלילות פרצו כנופיות מזויינות גם לתוך הבתים המוגנים, ומבלי להחשב עם אגרות־חסות או פיטורים, הוציאו משם כל איש מבן 16 עד 60, ערכום לגדודי־מאה ופקדו עליהם לחפור סוללות מסביב לבודאפשט ובגבולות המדינה. למחרת היום שולחו גם הנשים אחריהם. כמקום לקיטה וקליטה בשביל כל ההמונים האלה, כ־50,000 נפש, שימשו כבשני המלבנים הרחבים בפרברי או־בודא; שם קיבלו מזון לשלושה ימים, ואחר כך נאלצו האומללים, רובם חולים, זקנים וחלשים, ללכת ברגל מערבה לגבולות אונגאריה־אוסטריה, 25־40 קמ. ליום, עד שכמעט כולם נפלו וגוועו על יד הכביש ב„תהלוכת מוות" זו. באופן מקביל לרכבות שהובילו אלפי יהודים מזרחה לתחנות ההשמדה, רצו „רכבות זהב" מערבה, בהן אוצרות תועפות (קרוב לודאי־גם „הכתר המלכותי הקדוש"). באחת מהן נמצאו לפי רשימה רשמית: 41 ארגז כלי זהב במשקל 18½ ככר, 75 ארגז מלאי שעונים, 7 ככרות תכשיטים 114 קילו יהלומים ואחלמות, 160 קג. פנינים יקרות וכו', שרק חלקם ניצול אחר כך ע"י השלטונות האמריקאיים.

למען ה„סדר" חילק סאלאשי את היהודים לששה סוגים: א) יהודים בעלי־רכיות חו"ל; אלה היו מחוייבים לגור בבתים „שמורים", אבל עליהם היה לעזוב את הארץ בהקדם האפשרי. ב) יהודים בעלי אגרות־חסות; גם הם היו גרים בבתים הנזכרים, ועל יסוד הסכם עם הצירויות היה גם עליהם לעזוב את המדינה. ג) יהודים שרכשו להם זכויות מיוחדות במלחמה או בימות השלום, קצינים בעלי אותות הצטיינות, מלומדים, אמנים וכו'; הם היו פטורים מן „הכוכב הצהוב" ומן הבתים המכוכבים, אולם לא היו רשאים להשתתף בחיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים. ד) אנשי הכנסיות, שהיו פטורים מכל הגבלות, אבל גם הם היו חייבים לעזוב את הארץ ולהכנס למנזרים. ה) יהודים בני הדת הנוצרית, שהיו חייבים להכנס לגיטו, אך שוחררו מענידת האות היהודית, הם גם הורשו להציג את הצלב בחלונות מעונותיהם. ו) יהודי הגיטו, שנקראו גם „יהודים שאולים", כי לכאורה היו אלה מחוייבים לעבוד לטובת הגרמנים, תמורת נשק וחמרי מלחמה שניתנו לאונגארים.

במשך חודש נובמבר, בהתקרב הרוסים לבודאפשט, התגבר גם הלחץ הדיפלומאטי על הממשלה, והיא ראתה לנחוץ לדאוג בראשונה ליהודים מסוג ב', היינו יהודים שעמדו תחת חסות הקונסוליות הזרות. ב־12 לנובמבר יצאה הפקודה

שכל יהודי שבידו דרכיה, אגרת־חסות או תעודה אחרת מטעם המעצמות הנייטראליות, יעתיק מיד דירתו לבתים מסומנים במחוז החמישי המסודר יפה סמוך לנהר, שנקרא על שם המלך אישטבאן, יכונה ע"י העם בשם „תל־אביב", משום שבבתים החדישים גרו לרוב יהודים עשירים. ב־„גיטו בינלאומי" זה נתכנסו, איפוא, ברשיון הממשלה ולפי פקודתה 4500 בעלי חסות שבדית, 2500 בעלי חסות של העוצר הורטי, מיניסטר הפנים והוותיקאן, 3000 בעלי חסות ספרדית, 700 בעלי חסות של פורטוגל ו־7800 מוגני שווייץ, בס"ה 15,600 איש, שבאו להשתכן במקומם של 3,969 הדיירים הקודמים. למרות כל זכויותיהם היו דווקא דיירי הבתים האלה נתונים להתקפות תדירות מטעם „בעלי החצים", שארבו להם בחוצות ובחצרות, ביחוד בשעת כניסתם לדירותיהם; אף לאור השמש התנפלו עליהם, דקרום, הרגום, שדדו כל רכושם, וגוויות הקרבנות הערומות נפלטו אחר כך מתוך מימי היאור. גניבות וגזילות בדירות העשירים היו מעשים בכל יום. פרק מיוחד של גבורה ומסירות הנפש, הוא פרק „בית הזכוכית" בסביבה אחרת של המחוז הנזכר. בית סחורות זה של הסיטונאי ארתור ווייס, כולו זכוכית, נשכר על ידי הצייר השווייצי, שהפכו לבית מגורים למשפחות יהודיות, אף קבע בו את משרדיו ומעונות פקידיו הציונים. בכל יום ויום הסתערו עליו מאות ואלפים יהודים מבקשי עזרה ופספורט, וקרבות קשים ניטשו בקרבתו עם שוטרי הממשלה, בהם נפל חלל גם בעל־הבית הנזכר. „הגיטו האציל" הזה, אשר תושביו בכוונה לא נמנו ולא נרשמו כראוי (ואף אפשר לשער כי חלק ניכר היו יהודים רק לפי גזעם ולא לפי דתם), הוא שהפר את עצת השלטונות לעשות ביושבי הבירה את אשר עשו בערי־השדה.

אחר היה גורלם של רבבות פשוטי־עם, שלא היה ביכלתם להשיג איזה שהוא „שוצפאס" ולו גם מזויף. בשביל אלה הוקם בפקודת „המנהיג" גיטו ממש במחוז השביעי של הבירה, מקום בו התרכזו היהודים כבר מקודם מסביב לככר־קלאוזאל ומוסדות הקהילות. ב־29 לנובמבר נקבעו גבולותיו עם ארבעה שעריו כנגד ארבע הרוחות, ומאותו יום ואילך הוכנסו בו 10,000—15,000 אנשים ליום, עד שהגיע מספרם לחמשים־ששים אלף, פחות ממחצית המספר שהובא בחשבון על ידי השלטונות. לפי הסטאטיסטיקה נמצאו ב„גיטו היהודים הלא־מוגנים" הזה 162 בתים „יהודיים" ו־144 מעורבים; בהם יחד היו 3,267 דירות בנות 5922 חדר, בסך הכל ל־7375 דיירים; ב־133 בנינים נוצריים פונו 2,346 דירות בנות 3,162 חדרים, בסך הכל ל־1997 דיירים. בסך הכל היה על 11,935 נוצרים לפנות את דירותיהם בשביל 63,000 יהודים. הזנת הגיטו היתה מוטלת על העיריה, שחסר לה מלאי של כל מיני מיצרכים, בכל זאת הקימו היהודים שני בתי־תמחוי כשרים מחוץ לגיטו וגם שני בתי־חולים. המנה היומית לאיש, ערכה בקאלוריות לא עלה על 600, לעומת 1500 קאלוריות שניתנו בו בזמן לאסירים. ב־8 לדצמבר הוקף הגיטו חומת קרשים, כדי שההפרדה תהיה שלימה, והאדמיניסטרציה נמסרה כליל לידי המועצה היהודית, שעליה היה לדאוג גם לסדר ובטחון בתוך המחנה, בלי שוטרים ציבוריים ורק בסיוע חיילים מתנדבים בלתי־מזויינים. בינתיים לא חדלו ההפרעות ומעשי האלימות

בעיר ובגיטו, ביהודים ובנוצרים. בודאפשט כולה היתה עטופה אבל. בימים הקודרים האלה נחרץ והוצא לפועל פסק־דינה של חנה סנש, הצנחנית האמיצה ששאפה להביא מארץ־ישראל ישע לאמה ולחבריה באונגאריה, בה היה אביה אחד הסופרים המתבוללים המפורסמים ביותר. חייה, כתביה ושיריה, בייחוד יומניה וימיה האחרונים, ראויים לשמש מופת לנוער היהודי בכל מקום שהוא. ביומה האחרון של שנה טראגית זו נפל חלל על חומות הגיטו ראש ההסתדרות הציונית האונגארית, המהנדס אוטו קומולי ז"ל, אשר יצא לאחיו לארגן למענם מפעלי הצלה גדולים וגם הצליח בזה, רק את עצמו לא יכול ולא רצה להציל.

ביום סגירת הגיטו, ב־8 לדצמבר, סגרו הרוסים על העיר משלושת צדדיה, ובודאפשט באה במצור. מיד ביום השני למצור נפלה פצצה לתוך מושב המועצה היהודית והמיתה שבעה אנשים מחבריה; כעבור שבוע הופצצה שורת בתים בגיטו, 36 קרבנותיה נאספו במקוה של עדת האורתודוכסים והובאו יחד לקבורה; היתה זו ההלויה האחרונה בגיטו. מכאן ואילך נקברו המתים אחד־אחד או בקבוצות תחת רצפות הרחובות, למאות ולאלפים בקרקע הככר־קלאוזאל הנזכר או „בחצר הגבורים", אשר נבנה לתפארת לפני ההיכל הגדול ברחוב דוהאני (אחרי שחרור העיר נחפרו משם 2298 גופות והועברו ל־24 קברות־אחים בבית הקברות). מתי בתי־החולים נטמנו באופן זמני בחדר פנוי של אחד מבתי־הקפה שבסביבה. „עלה המות בחלונינו — דרך רעב ומגיפה, — בא בארמונינו, — דרך הפצצות, — להכרית עולל מחוץ בחורים מרחובות" — על ידי התעללויות אנשי החמס, שלא ידעו רחמים ומצרים. ובעצם השבועות האחרונים, בימי ינואר 1945, לאחר שכבר חדר הצבא האדום לפרברי בודא, וקרבות קשים התחוללו עוד בחלל האויר, הוסיפו אנשי הזרוע חטאים על פשעיהם, ודווקא בחלקה היהודי של בודא. בבת אחת התקיפו את בית־החולים לקהילת בודא, שעמד תחת חסותו והנהלתו של הצלב האדום, את בית־החולים של קהילת האורתודוכסים בפשט ובית־ההבראה שלה ואת מושב הזקנים של החברה־קדישא האורתודוכסית, ועשו הרג בכל תושביהם, רופאיהם, עובדיהם, יותר מ־400 נפש, ואף על עולל ויונק לא רחמו. מספרים, שאחד כומר קאתולי, בשם קון (כהן?), פקד על אנשי כנופיתו בזו הלשון: „בשם ישו הקדוש: אש!"

בימים 16־18 ליאנואר 1945 הגיעה סוף סוף שעת השחרור. הרוסים כבשו את העיר, חומות היגטו נהרסו בן־רגע, וליהודים היתה אורה ושמחה — אולם, עוד לא רווחה. עליהם היה לקבץ את הנמלטים מארבע כנפות העיר, להגיש להם עזרה ראשונה ולהזינם, ולעשות חסד של אמת עם הנעדרים. המוסדות הבינלאומיים שוב חשו לעזרתם, ביחוד הג'ונט האמריקאי, שחילק מיליון פרנק שוויציים מדי חודש בחדשו ובגדים ומזונות ללא שיעור. מפעלים אחרים השיבו כ־85,000 מגורשים הביתה. וכן חגגו ביום 18 ליאנואר 1946 ברוב פאר, בהלל והודאה, את יום השנה הראשון לשחרורם. והיום הזה נקבע לדורות לזכרון עולם.

סטאטיסטיקה כללית על אבידות היהדות בבודאפשט באונגאריה בכלל עדיין לא נערכה באופן רשמי וקפדני. אומדים את מספר היהודים שנשארו —

הודות לנידות נוצריים—בכפרים ובערי השדה במחבואים, במחתרת הפרטיזאנים או במחנות העבודה, בעשרים אלף. ואליהם נצטרפו עוד כ־70,000 משרידי מחנות הכפיה ומן השבי הרוסי. בבודאפשט, שמספר יהודיה היה במפקד האחרון (31.1.1941) 184,453 נפש, נמצאו בשעת השחרור 124,600 איש: בגיטו—69,000, בבתים שמורים — 20,000, בבתי הצירויות — 6000, במעונות ילדים ויתומים — 4600, במחבואים — 25,000. גדולה המבוכה לרגל הערבוביה בין היהודים בני דת משה ובין היהודים מסוגים שונים, שנספחו אליהם בתוקף החוקים היהודיים בשעתם, וגם המשומדים באונס וברצון, ולא הגיע עדיין הזמן לספירה מדוייקת.

בבודאפשט התחילו כבר בינתים במרץ בשיפוץ בתי־הכנסת, בתי־הספר ובתי־החולים ובשכלולם, אך רב עוד דכדוך־הרוח והיאוש. בתחילה היו עיני כל הנשארים, כמעט במאה אחוז, — נשואות לארץ־ישראל, וזאת היתה הודות לפעולתם של השליחים מא"י, שיסדו הרבה ארגונים ומוסדות ציוניים. כן נוסדה בפעם הראשונה באונגאריה רשת בתי־ספר „ת ר ב ו ת", שלשון למודם היא עברית. בדין־וחשבון השנתי הראשון, שיצא — לפי מנהג בתי הספר באונגאריה — בדפוס, אנו קוראים על בתי־ספר עממיים בבודאפשט ובכפר דסק על יד סגד, ועל בית ספר תיכוני בבודאפשט, המאוכסן בבית המדרש לרבנים. המורים, רובם חניכי הגימנסיות העבריות במונקאטש, בדברצן ובאונגואר; התלמידים והתלמידות, רובם חסרי הורים, גרים במעונות־הכשרה השייכים לתנועות ציוניות שונות. גם בגימנסיה היהודית בת 25 שנה, שכתותיה מלאות למחצה יתומים, רבה התכונה ללימודי קודש ולימוד הלשון העברית. יש לקוות שעל אף כל הקשיים הנוראים עוד תתאושש היהדות האונגארית בתוקף כח עצמה ותזכה — בע"ה — לחיים טובים, פוריים ו־הודיים ביותר ותשוב לאיתנה.

ספרות

היהודים באונגאריה, חלק א' תרע"ג (רשימה של 100 מחברים וספריהם שהופיעו בהונגאריה משנת 1420 עד 1840).

קורות התורה והאמונה באונגאריה תרפ"א.

תולדות חכמי ישראל: תולדות ר' אפרים הכהן מוילנה תרפ"ד.

לפלגות ישראל באונגאריה תרפ"ט.

מקורות לקורות ישראל (על קהלות אחדות, ביניהן או־בודא) תרצ"ד.

1. *Dr. Kohn Samuel: A zsidòk törtenete Magyarországon I. 1884.*
2. *Hâber kûtforrâsok és adatok Magyarország történetéhez 1881.*
3. *Bergl Josef: Geschichte der ung. Juden. 1879*
4. *Magyar Zsidó Oklevèltàr Izr. Magyar Irod. Tarsulat (J. M. J. T).*
5. *Dr. Venetianer Lejos: A magyar zsidósâg törtènete. 1922.*
6. *Dr. Büchler Sàndor: A zsidok törtenete Budapesteu 1901.*
7. *Grünvald Fülöp: O zsidók törtenete Budàn 1938.*
8. *Ujvá Pèter; Magyar Zsidó Lexikon 1929.*
9. *Lèvai Ienö: Fehèr Könyo* 10. *Levai Iéno: Fekete Könyo*
11. *„ „ Szürke Könyo* 12. *Kasztner Ienö:*

י. ל״ג כהנוביץ

הומל

תולדות העיר

הומל, לפנים עיר מחוז ואחרי המהפכה הבולשיבית (1917) עיר הפלך, המשתרעת על מרומי השפה הימנית של נהר סוזש, הנופל לתוך הדניפר. על נהר סוזש שלושה גשרים: אחד של עץ המחברה על ידי כביש עם צ׳רניגוב ושנים של מסילת הברזל הפוליסית והליבוי־רומנית. שטחה עם פרבריה מגיע ל־18—20 קמ״מ בערך ומושבה בין פלכי מוהילוב, מינסק וצ׳רניגוב.

בזכות מצבה הגיאוגרפי וקוי התחבורה, הנהר, הכביש — החוצה את העיר ועובר מפטרבורג דרך מוהילוב לצ׳רניגוב,—קיוב—אודיסה, ושני קוי מסילות הברזל, הפוליסית והליבוי־רומנית, העוברים דרך הומל, פרץ מסחרה בין ליטא ובין אוקראינה ורוסיה המרכזית, ותהי הומל לעיר גדולה בחבל הצפוני־מערבי.

התקופה ההיסטורית של עיר זו מתחילה משנת 1142 (5 שנים לפני יסוד מוסקבה). חליפות ותמורות רבות עברו על עיר זו מידם של שבטים פראים עובדי אלילים בראשית התישבותם, עד שחדרו לתוכה הרמדימיביציים (שבט סלבי). מייסדה הקדמון היה „הומי", ושמו נקרא על העיר — „הומיה". תושביה הראשונים עסקו בציד חיות, בדיג ורדיית דבש מכוורות של דבורי־בר. במאה הט״ו נזכרת העיר ע״י כותבי הדורות בשם „הומיה", ואילו במאה הי״ז, בהיותה תחת שלטון הפולנים, ובהשפעת השפה הלטינית שהיתה השפה הממלכתית הרשמית — שונה שמה ל־„הומול", הוא שמה עד היום הזה. היהודים משתמשים גם כיום בכתבי גיטין בשם „הומיה", וכך היא נזכרת גם בספר „יון מצולה" לרבי נתן הנובר.

במחצית הראשונה של המאה הי״ב השתייכה העיר לנסיכות צ׳רניגוב. בשנת 1446 נמסרה העיר ע״י קזימיר הראשון לירוסלביץ — נסיך בוריסוב. אחר זמן מה השתלטו עליה נסיכי מוואיסק ואלה מסרוה ליוהאן השלישי. לפי הברית שנכרתה בשנת 1537 עברה העיר למדינת ליטא. בשנת 1648 נחרבה ע״י הקוזקים ובשנת 1665 הוחזרה שוב לפולין. בשנת 1772, כשנספחה ע״י יקטרינה הגדולה לרוסיה, הוכנסה לתחומי רוסיה הלבנה וניתנה במתנה לרוזן רומיאנצוב־זאדונאי, ובשנת 1838 עברה לנסיך פסקביץ־איריבנסקי ונהפכה בשנת 1858 לעיר מחוז בפלך מוהילוב, במקום ביליצה הסמוכה, שמעבר לנהר סוזש משמאל.

הומל זכתה לביקוריהם של מלכים ורוזנים רמי־המעלה. בחודש מאי 1838 ביקר בה הנסיך הגדול קונסטנטין ניקולייביץ. בשנת 1840 — הקיסר ניקולי עם

יורש העצר. בחודש מאי 1845 ביקר בה הקיסר בפעם השניה ובשנת 1851 בשלישית. אותה שנה בקרוה גם בניו מיכאל וניקולי. באוקטובר 1857 עשו בהומל יומיים הקיסר אלכסנדר השני והמלכה מריה, ורשמו בספר הביקור שבארמון הנסיך: „לזכרון הכנסת אורחים הנלבבת שלכם".

מבין חמודות העיר יש לציין במיוחד את הגן הנהדר של הנסיך פסקביץ, הוא הגן הרביעי ליופי בכל מדינת רוסיה. מלבד הגן הזה יש גן עירוני גדול במרכז העיר, גן „סקביר" על כף הנהר מול גן־פסקביץ ובו התיאטרון העירוני. וגן „טרעק" באזור „קאוקאז" בעיבורה של העיר (ע"ש גוגול — הסופר הרוסי הקלאסי). את גן פסקביץ חוצה עמק „הומיוק" ועליו גשר של ברזל, — מעשה אמן, מתוך ממעל לעצים עתיקים. הגן מלא גשרים, ביתנים וסוכות למיניהם. בגן יש חממות נפלאות לצמחים טרופיים, מנהרות, ברכות, ובהן בני עוף למיניהם, מזרקי מים ופרחים.

בשדרות אחדות של הגן מתנוססות לתפארה אנדרטות שיש של גדולי רומא הקדמונים. ודמויות מהמיתולוגיה היונית, כמו: צאוס־יופיטר, אפרודיטי־וינוס, ארטימוס, ניאובי, אפולו ואחרים. הגן בכללו ערוך עפ"י תכניתו של האדריכל האיטלקי המפורסם גר. רסטלי בן המאה השמונה עשרה. הוא שבנה את ארמון החורף המלכותי בפטרבורג, את הכנסיה אנדרי בקיוב ואחרים. בתוך הגן מתנוסס לתפארת ארמון נהדר גדול ובראשו מגדל גבוה. הארמון בנוי על ידי האדריכל איזדיקובסקי: על מרפסת אחת תלולה עומדת אנדרטא יצוקה מברונזה של פרש רוכב על סוסו האביר. אנדרטא זו מסמלת את יוזף פוניאטובסקי, גבורה הלאומי של פולין (בשנת 1922, כשהשלימו השליטים הסובייטים עם הפולנים החזירו להם אנדרטא זו, והוקמה בווארשה), ושני תותחים משלל מלחמת טורקיה בשנת 1829, — מתנת הקיסר ניקולי לנסיך פסקביץ. בפנים הגן, על שפת הנהר, עומדת מצבה ועליה פסל הנסיך פסקביץ. בחדרי הארמון אוסף גדול של תמונות מעשי ידי הצייר סוחודולסקי מתקופת מלחמת הנסיך פסקביץ בתורכיה, פרס ופולין, וסוכת הקיסר ניקולי, שבה ניהל בשנת 1829 את מלחמתו בתורכים. כמו כן יש בארמונו אוסף עתיקות כלי חרסינה, בדולח ומתכת, שניתנו לנסיך ע"י ניקולי והמלך פרידריך־ וילהלם הרביעי. בארמון נמצאים גם פסלי שיש של אפולון והקיסר ניקולי — מעשי ידי אמן. נמצא שם כוך ירקרק מעובד ממזרק באחלציך (קוקז).

בכנסיה הפטרו־פאולית נמצאת מצבת הרוזן ניקולי פטרוביץ רומיאנצוב — מיסדה הנאור של העיר — בתקופת בעלותו־שלטונו עם האנדרטא שלו, העשויה ע"י הפסל האיטלקי המפורסם — קנובה וחרות בה מלמטה: „אשר לאלוה — לאלוה ואשר לקיסר לקיסר ולמולדת בהקרבה מתוך אהבה", ועל ידה פסל מברונזה, המסמל את אלילת השלום עם ענף עץ זית ושרביט בידה, ולרגליה רובץ נחש דרוס, סמל שנאת האויב. מקום קברו מקושט בתמונות וגלופות רבות ערך. לא רחוק מן הכנסיה נשקפת כנסיה קטנה בנויה מוזאיקה בסגנון המוסקבאי מן המאה השבע עשרה ובמרתף שבה קבורים הנסיך פסקביץ איריבנסקי ומשפחתו.

רק במקרים מיוחדים היו מרשים לעשירים ונכבדים—אבל לא להמוני העם—

להכנס לגן הנהדר הזה. אחרי מהפכת פברואר 1917 נפתח הגן לכל ואחרי מהפכת אוקטובר 1917 הוסב שם הגן כ כ כ ס ל א ו מ י, על שם לונאצארסקי.

מלבד הגן הזה יש בהומל עוד גנים עירוניים: „גן העיר" ברחוב רומיאנציווסקי; „סקווייר" על הר בקצה העיר על שפת נהר סוזש עם נוף נהדר, מראה הנהר והסביבה שמחוץ לעיר, ו„טרעק" באזור רחוב „קאוקאז" בעיבורה של העיר. ראויים לתשומת לב בנין הגמנסיה הנהדר, שבזמן המלחמה איכסנה בה את הנהלת מסלות הברזל הפוליטיות שהועברה אז מווילנה, בניני הבנקים: הרוסי־אסיאטי, הווילנאי והבנק המאוחד; ברכת המים על מרומי כף ההר מעל לנהר סוזש שנבנתה בשנת 1911, כשהתקינו בעיר את שרברוב המים. קרוב לאותה שנה הותקנה גם רשת טלפונית ע"י הקונציסיונר המהנדס רוקבישניקוב; נעשו גם אילו נסיונות להעברת חשמל ע"י קונציסיונרים פרטיים, ואולם מסיבות שונות לא הארכו הנסיונות הפרטיים ימים, עד אשר בשנת 1925, כשנתבסס השלטון הסובייטי הותקנה רשת החשמל באמת־מדה ממלכתית.

הישוב היהודי בהומל

הישוב היהודי בהומל התחיל בשנת 1537, אחרי ספוח רוסיה הלבנה למדינה ליטא. לפני מרד הקוזאקים (1648) היתה בה עדה יהודית ניכרת. בגזרת ת"ח הגיע מספר הרוגי חמילניצקי בהומל לפי דברי נ. הנובר ב„יון מצולה" — ל„כמה אלפים שנהרגו על קדוש השם". בספר „שארית ישראל" מובאים פרטים אלה: „בערב שבת קודש ד' תמוז בשנת הת"ח הכו הקאזאקין את הקריה הומיה (עיר במדינת רוסיא ע' פרסאות מעיר טולטשין) והיהודים אשר בהומיה קדשו השם הגדול יותר משאר קהלות, כי כאשר צרו הקאזאקין על העיר ההיא ניתנו להם היהודים אשר בעיר והפשיטו אותם ערומים והושיבום על פני השדה ודברו עליהם למה נכה אתכם ארצה ותהיו ככבש ואלוף לטבח יובל ואלוהיכם שפך עליכם חרון אפו עד למשחית. טוב לכם אם תדבקו באמונתנו והיינו לעם אחד וטוב הארץ תאכלו מללחוך עפר האדמה, אבל היהודים לא ענו אותם דבר, רק צרחו בקול מר „שמע ישראל" וכו' עליך נהרגנו כל היום ועבדיך מוכים ולוקים על קדושת שמך ואלהים זולתך לא נידע והצדיקו עליהם את הדין, וכאשר ראו האויבים כי מאנו לשמוע אליהם ויאמרו אליהם: עד מתי תקשו ערפכם, דמכם בראשכם ואנחנו נקיים, כי אתם הסבותם אליכם הרעה, ויענו היהודים אותם, למה תתמהמהו להמיתנו ארי לאלהכין לית אנן פלחין רק את אלהי השמים ואלהי הארץ אנחנו יראים ואותו נעבוד עד מתנו, הוא חלקנו וגורלנו ואתם שליחים מאתו ואם אתם לא תפגעו בנו שלוחים הרבה למקום, הרבה אריות ודובים למקום והם יפגעו בנו, ויכו אותם הקאזאקין וימיתום ולקחו כל אשר להם כסף וזהב אין מספר, כי רבים מעשירי אוקראינא ברחו שם להמלט".

ומרדכי בן הלל הכהן כותב בזכרונותיו:

ביום הששי בארבעה בתמוז שנת ת"ח התנפל האדקי, אחד מ־האוטומנים של חמילניצקי, עם חבורת מרצחיו על הומל והחריב אותה. ההיידמקים הפשיטו

בהומל את בגדי כל היהודים, העמידום ערומים בין בית העלמין ובין הכנסיה ודרשו מהם שימירו את דתם. הקוזאקים פנו אליהם בדברים רכים: על מה ולמה תהרגו כלכם, הלא טוב לכם כי תמירו את דתכם ותהיו אתנו. קול גדול נשמע בבית העלמין, פה אחד: „שמע ישראל!" וכמעט כלם נפלו חללים בבית העלמין. מספרים שרק שני סרסורים עברו מבית העלמין לעבר הכנסיה. בהומל רווחת כיום אגדה זו: נערה אחת ושם משפחתה באבושקין הטילה את עצמה בין גופות המומתים ושכבה ביניהם עד הלילה. בחשכת הלילה קמה ובחשאי נמלטה לעירה שזלאבין, שם נשאה לאיש ותנאי התנתה עם בעל נעוריה כי שוב ישובו להומל. והם אמנם קבעו מושבם בהומל ויסדו שם מחדש יהודי והמשפחה הראשונה יוצאי חלציהם של הזוג הזה, היתה משפחת „באבושקין", על שם סבתא זו. משפחה זו קיימת בהומל עד היום; ובית הכנסת של הבית־עלמין הזה שספג את דם הקדושים נקרא על שמה „באבושקינס־שול".

ובאוצר ישראל (ח"ב) מסופר על גזירת ת"ח ות"ט ופגיעתן בעיר הומל לאמר:

„בשנת 1648 מרד הקוזק בוגדאן חמעלינצקי במלכי פולין, ויעש הרג רב בפולנים וביהודים באוקריינא ליטא ופולין. בשנת ת"ט (1649) בא שר צבא נעאדא ועמו אלפים וחמש מאות קוזקים על עיר האמיל ויצר עליה בערב חג פסחם וילכדוה על נקלה, ויהרוג שם כאלף וחמש מאות יהודים. כן הוא לפי מקורים היסטורים של הרוסים, אך לפי דברי מגלת עיפה שכתב הש"ך היה המאורע בשנת ת"ח: „בארבעה ימים לחדש תמוז... באותו היום הששי נגזרנו שתי פעמים, כי גם אז הרגו ט"ו מאות נפשות הנאהבים והנעימים בקריה הומי"ה רוסיא". על דבר קדוש ש"ש ע"י יהודי האמעל יספר הש"ך כדברים האלה: „ונודע ידיעה ברורה באמת ובתמים, כי אותם היהודים אשר היו בקרית הומי"ה סגורים וחתומים קדשו את שם המיוחד יותר משאר היהודים הצדיקים והחכמים, באשר כי גם שם באו הרקים הטמאים ככלבים אלמים בברית עם שאר הפריצים וימסרו בידם את היהודים ככבשי שלמים, וגרשום מחוץ לעיר על פני שדות וכרמים, ואז הקיפום הרקים כחצי גרן עגולה והפשיטום ערומים והושיבום לארץ וכו'". להלן מוסיף הש"ך לספר, כי הקוזקים דברו על לב היהודים שימירו דתם וחיו, אך היהודים מאנו לקבל עצתם, „ואז הרימו הרקים בהם יד ויהרגו אותם בעונינו".

לפי דברי האגדה נשארה אז מכל יהודי האמיל רק ריבה אחת שנסתרה בערמת החללים ונצלה ממות, ואח"כ נשאה לאיש ותהי לאם משפחת „באבושקין" הידועה בהאמל גם עתה. ע"ש אמם הזקנה הזאת (באבושקא — אם זקנה בשפת רוסית). בקרב העיר על יד ביהכ"נ „באבושקין" יש בית עלמין ישן נושן, אך מצבותיו אבדו, אחת מהן מצא ש. דובנאוו בשנת 1896 והיא איננה עתיקה רק בערך שנת תקכ"ה".

נמשפחת באבושקין נפוצה בהומל ובערים אחרות ברוסיה. העו"ד שניאור אהרונוב ואחיו שלמה בת"א, הם מצד אמם נצר ממשפחת בבושקין הנזכרה.

לפי נוסח אחר:

אחרי ההרג הרב ביהודי הומל ע"י הקוזאקים של האוטומן חמילינצקי

(גזירות ת"ח) נשארה בחיים נערה צעירה אחת. כדי להמלט מידי הרוצחים הסתתרה 3 ימים בין החללים. ביום הרביעי ראתה הנערה כפרי אחד מוביל עצים בעגלה. היא יצאה ממחבואה ובקשה ממנו לחוס עליה ולהביאה למקום בו נמצאים יהודים. הכפרי רחם עליה, הסיר את אדרתו מעליו, השכיבה מתחת לעצים והביא אותה לכפר, בו נמצאו משפחות יהודיות אחדות. אחרי עבור ימי הזעם שבה הנערה להומל. היא נקראה בפי כל ה"סבתא" (בבושקה) וממנה יצאו כל בני משפחת בבושקין הענפה בהומל. עד הזמן האחרון נשתמר בהומל בית הקברות מימי גזרות ת"ח ובית כנסת ע"ש בבושקין. כשהרסו את הבית העתיק בן 2 הקומות שהיה שייך לר' חיים בבושקין מצאו מאות שלדי אדם — היהודים ההרוגים מהימים ההם.

וכה מקונן אחד קדמון (ב"ספר החיים" א, ז) על ימות הזוועה והפרעות, ימות הרג רב:

"ובונו של עולם הלא אתה טהור עינים מראות רע והביט על עמל לא תוכל, למה תביט בוגדים תחריש כבלע רשע צדיק ממנו ותעשה כדגי הים כרמש לא מושל בו, כלה בחכה תעלה יגרהו בחרמו ויאספהו במכמרתו על כן ישמח ויגיל, על כן יזבח ויקטר למכמרתו כי בהמה שמן חלקו ומאכלו בריאה ואנחנו בשוד ושבר בני עלפו בראש כל חוצות כתוא מכמר, מבקשים לחם ואין פורש להם, ראה ה' והביטה כי הייתי זוללה, יכרסמנה חזיר מיער וזיז שדי ירעינה, אכלה ומדקא ושארא ברגליה רפסה, שכבו לארץ חוצות נער וזקן בתולותי ובחורי נפלו בחרב, נגואלו בדם ומהרו לשפוך דם נקי לאבד נפשות, דם חסידים וחסידות, דם זקנים וזקנות, דם בחורים ובתולות, דם תינוקים ותינוקות, דם גמולי חלב ויונקי שדים דם רבנים והלמידיהם, דם צדיקים וצדקניות, כלם נהרגו ונשחטו ונשרפו ונטבעו על קדשת שמך, מהם קברו חיים, מהם טבעו במים, מהם צלאו באש, מהם משחו בגפרית וזפת ודלקום מאבר לאבר בנר הדולק, מהם תלאו ברגליהם ונבחים בצדיהם ואכלו בשריהם בעוד שהיו חיים, מהם פשטו עורם מעליהם וחתכו בטניהם כבהמות נדמו, מהם חתכו לשוניהם מפיהם וכל אבריהם וברית קודש זרקו למעלה לחרף נגד פניך, מהם המיתו ברעב וצמא עד שאכלו בשריהם ומצצו את דמיהם ונשים ובתולות ענו בענוים קשים ומרים, פושטים ערומות לגלות ערותיהן וחותכין מהן דדיהן וגררון בשעריהן, על שלא רצו לטמאות ולשמוע להם להיות עמהם ונשים מעוברות זרקו על חרבותיהן להשמיט מרחם עבוריהן ואנסו האב לשחוט בנו בחיקו ובחיק אמו מלבד שאר יסורין וענוים ומיתות קשות ואכזריות אשר עשו כאשר הכל גלוי וידוע לפניך ה' אלהינו ואשר עשו בעשרה הרוגי מלכות ומה שעשו עם קשה עורף בזמן קשי מות, תתנו לחרב ולהרג למכה ולחרפה וחבלי רשעים עודוני בזמן חבלי משיח קצתי בחיי מפני בנות חת ועוד ידם נטויה עלינו לכלותינו כי אין מי יעמוד בעדנו שמך הגדול יעמד לנו בעת צרותינו ולנקום דמינו מידם".

לפי המפקד הרשמי משנת 1897 נמנו אז בהומל כ־60,000 תושבים, ביניהם למעלה מ־20,000 יהודים. אולם עם גרוש היהודים מערי רוסיה המרכזית ומפולניה, — עלה בה מספר היהודים בסוף מלחמת העולם הקודמת ל־75—80 אלף נפש.

לפי המפקד משנת 1926 היה מספר האוכלוסיה בהומל 87,780 נפש, מהם 37,745 יהודים (43%). היהודים מחולקים:

3,482 פועלים בבתי־חרושת

4,057 פקידים בבתי־חרושת

3,239 בעלי מלאכה

5,046 חקלאים

לפני המהפכה הבולשביתית היו בהומל 30 בתי־כנסיות, ואלה הם:

1)	בית הכנסת הגדול	„חומה גדולה"	16)	בית הכנסת	צובין
2)	" "	„חומה קטנה"	17)	" "	מאיאנץ
3)	" "	ליובביץ הגדול	18)	" "	טריינין
4)	" "	ליובביץ הקטן	19)	" "	בבושקין
5)	" "	ליאדי ישן	20)	" "	קרופיץ ישן
6)	" "	ליאדי חדש	21)	" "	קרופיץ חדש
7)	" "	פסקובטו	22)	" "	סטאראסעליע
8)	" "	אלכסנדר	23)	" "	ביחובסקי
9)	" "	„בית יעקב"	24)	" "	במחזיקי יתומים
10)	" "	„ראש פינה"	25)	" "	בית תלמוד תורה
11)	" "	„הדרת קדש"	26)	" "	קרסיק
12)	" "	„הסוחרים"	27)	" "	הנפחים
13)	" "	„עוזרי המסחר"	28)	" "	בעמק
14)	" "	„קופוס"	29)	" "	"
15)	" "	לאוויאנאוו	30)	" "	"

ועוד כמה עשרות מניינים.

עד סוף המאה האחרונה שימש בחזנות בביהכנ"ס „חומה גדולה" החזן ברוך־דוד קרונהויז, שהיה חזן מפורסם ברוסיה הלבנה, והעמיד הרבה תלמידים. הרבה שנים אחרי פטירתו לא היה בהומל חזן קבוע, מלבד חזנים עוברים, עד כי בשנות התרס"ם הוזמן ע"י גבאי ביהכ"נ הגדול החזן ר' קופיל זעטלער מוואל־קאוויסיק (ליטא), אדם מוסיקלי שיסד מקהלה והיה עובר לפני התיבה עד פרוץ מלחמת העולם.

בהומל היו ארבעה בתי־עלמין ל י ה ו ד י ם. הומל, כבירת פוליסיה לסחר העצים נתפרסמה בעולם המסחר בשווקיה הגדולים. עד המהפכה הבולשיבית היו רווחות בה תעשיות רבות כמו: בתי חרושת לנסירת עצים, נייר (בית־חרושת הדוברושאי של הנסיך פסקביץ), גפרורים, מתכת, כוהל, שמנים, צבעים, בורסקאות וכדומה, ורב היה מסחרה בצמר, פשתן, קנבוס, טכסטיל, נפט, תבואות למיניהן, סחורות קולוניאליות, בקר ועופות. היו לה קשרי מסחר בשעור ניכר גם עם מרכזים בחוץ לארץ. ביחוד היה מפורסם היריד בחודש יאנואר שהיה נמשך כשבועיים ויצא לו שם גם מחוץ למדינה. מא' ביאנואר, במשך שבועיים, המתה הומל, בירת

פולסיה מרוב סוחרים, בעיקר סוחרי יער ונושאי כליהם: משולחנים, סרסורים וסתם יהודים, שבאו לנסות את מזלם במסחר. כל בתי המלון והאכסניות ומאות חדרים בבתים פרטיים היו תפוסים על ידי האורחים ובעיר רבתה התכונה בכל ענפי החיים. לא מעטים היו מתפרנסים במשך השנה מפרי יבולם שהביא להם היריד, אם במישרין או בעקיפין. ביריד ההומלי היו נקבעים מחירי הסחורות מכל המינים של תוצרת עצי היער ונחתמים חוזים על הסחורות — דוברות הנשלחות מהיערות דרך הנהרות סוזש, פריפאט, בערעזינא ודיסנא. בעונת האביב נשלחו ברפסודות ובאניות לחופים ולערים בשפלת הדניפר.

לא עסקי מסחר בלבד נגמרו ביריד זה. גם שדכנים מצאו כאן מקום להתגדר בו, וליריד שימש מקום פגישה בשביל התנים וכלות, שבאו לראות ולהיראות. גם אנו, הציונים, השתמשנו בו למטרתנו הלאומית והיינו מזמינים לאותו זמן את טובי המטיפים, כמוסינזון, שיינקין ואחרים, שהיו מפיצים את רעיון התחיה בין באי היריד הרבים. באספות הפומביות, שהתקיימו בבתי הכנסיות ובאולמים שונים היו מוכרים שקלים, מפיצים מניות הקולוניאל בנק, בולי קרן הקימת, והחתימו על העתונות והספרות העברית והציונית.

בעונת האביב היו מפליגות לשפלת הדרום דרך נהר סוזש בהומל 500 רפסודות שערכן הגיע עד ל־2—3 מליונים. תמורתן חזרו להומל שטרות, שמהם ניזונו הבנקים.

מלבד גנזכי־הממשלה, ששימשו גם סניף לאוצר הממשלתי, היו בהומל סניפי בנקים אלה: „הרוסי־אסיאטי", „הבנק המאוחד", ה„בנק הווילנאי", 2 חברות הדדיות למסחר ותעשיה, בנק עירוני, הלואה וחסכון — ובנקים פרטיים אחדים. כל הבנקים האלה עשו עסקים גדולים מנכיון שטרות וקונסומנטים ומהלוואות בערבון סחורות, שעלו למליונים.

בהומל ישבו למעלה מעשרים רופאים יהודים וכעשרה עורכי־דין מושבעים ופרטיים ששימשו את הציבור בעיר ובסביבה. בהומל היו שני בתי־משפט עירוניים, בית משפט מחוזי ובית־משפט גלילי לענינים פליליים שהיה בא לעתים ממוהילוב עיר הפלך.

בין בתי החולים והמרפאות הצטיינה במיוחד המרפאה לעינים, מיסודה של הנסיכה אלמנת פסקביץ, תחת יד הד"ר אברהם בן יעקב ברוק — יוזמה ומיסדה. מרפאה זו התפרטמה בכל החבל הצפוני־מערבי של רוסיה, והמוני חולים היו נוהרים אליה מכל פינות החבל ההוא.

גם בעניני השכלה לעם לא היתה הומל מן הנחשלות. מלבד בתי־ספר כלליים למתחילים ובינוניים וחדרים עבריים, — היו בה 2 גמנסיות מטעם הממשלה לבניך ולבנות ו־2 גמנסיות פרטיות ליהודים: של הד"ר עוריאל רטנר לבנים ושל אננה יעקובליבנה סירקינה לבנות, בית ספר עירוני ובית ספר מסחרי וגם בתי־ספר מקצועיים ליהודים לחוד ולנוצרים לחוד. היתה קיימת ספריה כללית על שם שמואל לוריא, בנקאי, אישיות־לויאלית, כשרה בעיני הממשלה והרשיון נתקבל על שמו הפרטי.

בהומול היו מבקרים טובי האמנים ולהקות תיאטרוניות מערי הבירה ומקיוב. בחורף היו מציגים בקלוב העירוני ובקיץ — באולם המועדון שב„סקוויר". גם התיאטרון היהודי של פישזון, אסתר רחל קמינסקי ואחרים היו מבקרים בהומל.

היהודים החרדים שבהומל מלפנים, רובם המכריע היו חסידי חב"ד ורבם — הצדיק ר' יצחק איזיק אפשטיין, שנקרא ר' איזיל האמליער — תלמידו של בעל התניא. בשנות השמונים למאה שעברה עם הגירת יהודים מליטא ומשאר מקומות שבחבל הצפוני־מערבי להומל, גדל בה גם מספר ה„מתנגדים", שהתפללו בבית־הכנסת הגדול, היחידי בעיר, בנוסח אשכנז, ורבם היה ר' רפאל־מרדכי ברישנסקי.

בהומל היו גם שלש ישיבות תחת ידי ראשי מתיבתא ר' מעניע שקולניקוב, ר' יעקב יואל סורקין ור' אליעזר גדליה מהרשוב. באחת מהן למד גם יוסף חיים ברנר בימים הראשונים לשבתו בהומל.

בסוף שנת תרע"ה באה להומל עם פליטי המלחמה גם ישיבת „בעלי המוסר" ובראשה ר' יוזל הורביץ מנובוגרודוק (נובהרדוק בפי היהודים) וקבעה מושבה בביהכ"נ ליאדי חדש אשר ברחוב הנפחים. אחדים מתלמידי ישיבה זו נמצאים כיום בארץ והם: הרב ר' הלל וויטקינד, ר"מ של הישיבה „בית יוסף" בת"א, והרב ר' אליהו מאיר קובנר, מנהל ישיבת „פורת יוסף" ברחובות, וכן הד"ר מ. זילברג — עו"ד בת"א.

על הפליטים שבאו אל העיר בימי המלחמה כותב הרב ר' אליהו מאיר קובנר:

„בימי מלחמת העולם הראשונה נהרו להומל רבבות יהודים מכל רחבי השטח הנכבש ע"י הגרמנים, מכל שטח פולין וליטא — הרבה הוגלו ממקומות מושבותיהם בגזרת הצאר. התחנה הראשונה שבה הורשו הגולים לפוש היתה הומל. יהודי הומל באו לעזרת אחיהם האומללים והעזרה ניתנה ביד רחבה, ברחמים, מתנת לב אוהב וכואב. עד מהרה נאסף סכום כסף רב ובהסכמת הרשות נפתחו מסעדות ומטבחים לעשרות. ועסקני כל המפלגות נתאחדו לעזור לאחיהם הנדכאים בעת צרתם. בנות הומל, בנות העשירים ובנות דלת העם, האינטיליגנציה ובנות המפלגות למיניהן כולן באו למטבחים והכינו ובישלו הכל וסיפקו ליהודים אלה כל צרכיהם. עם שיירות אלו באו גם בני הישיבה הגדולה והמפורסמת, ישיבת נובהרדוק ובראשה ר' יוסף יוזיל הורוויץ ז"ל, מיסד שיטת המוסר הנובהרדוקית. אך ירדו מהרכבת פנו והלכו לבקש בית כנסת או בית מדרש למען ישובו לעבודתם עבודת הקודש. כל בתי המדרשות היו מלאים פליטים ואך בקושי רב עלה בידם למצוא להם מקום בבית המדרש שברחוב קוזיניצני. ישיבת הומל נתפרסמה בכל רחבי המדינה ונהרו אליה תלמידים מכל העיירות הקרובות והרחוקות".

הציונים הוציאו לפעמים עלונים באידיש על נושאים ציוניים, בעריכת הסופר שלמה ברמן, וכן הוציאו את מחברתו של הרה"ח ר"י אילנאה (שיינבוים) „הציונות והמטריאליות". גם עתון יומי בשם Гомельская Копейка, יצא בעריכתו של ארתור מיליאיעוו. אחרי שעבר השלטון לידי הבולשביקים הוציאו עתון יומי בשם Гомельская Известия שכינוהו לבסוף בשם „Трудѣ".

מתוך עתיקות היהודים בהומל יש לציין את בית העלמין שעל ידי בית הכנסת „בבושקין", ברחוב טראיצקי. בו מצאו מנוחתם קדושי ת״ח. בבית העלמין נמצאו מצבות אחדות מן התקופה ההיא, וחוקרי קדמוניות, כמו פ. מארעק ואחרים, השתדלו לפענח את הכתובות המטושטשות שעליהן. גם קברו של הצדיק ר׳ איזיל ז״ל שמש ענין רב לחסידיו, שהיו באים להשתטח עליו. ברבות הימים נהרס גם קבר זה ועצמותיו של הצדיק העוברו לבית־עלמין אחר.

גם בית־הכנסת הגדול, „חומה גדולה", שנבנה בשנת 1822 ע״י הרוזן רומיאנצב, שליטה הקודם של העיר, נתן ענין לאורחים מבקרים. בית כנסת זה, ולהבדיל — הכנסיות הנוצריות הקתוליות, בית החולים העירוני וקסרקטין נבנו בסגנון אחד.

ה„עמק" הידוע בהומל, אשר מול גן פסקביץ הנזכר, — מקום מגורי דלת העם שעניותם וניוונם מצאו את בטויים „בעמק עכור" של י. ח. ברנר, שימש מחזה מול מחזה, בין גן העדן ובין הגיהנום. שליחי הברון הירש בשעתם ובאי כח יק״א אספו שם חומר לצרכיהם.

ברשות ה„חברה קדישא" היה גנוז פנקס משנת תקכ״ז (1767), ובו חומר רב־ענין בשביל כותב קורות היהודים בהומל בתקופה ההיא.

מוסדות הציבור ועסקניהם

בהומל היו קיימים מוסדות צדקה וחסד יהודיים ועניני הצבור היו נחתכים על ידי העשירים ושאר גבאים ואמרכלים שהיו מאספים פרוטות לדברים שבצדקה והיו מוציאים אותן על דעת עצמם. עם עלות הד״ר צבי בן יעקב ברוק בשנת 1897 על הבמה הלאומית־ציבורית, נשתנה הכל מיסודו. הוא ריכז סביבו את טובי הכחות הציבוריים ושיתפם בעבודתו, חידש את הסדרים ואירגן אותם בדמות חברה „צדקה גדולה", שנתאשרה ע״י הממשלה והסתעפה לענפים אלה: „לינת הצדק", „ביקור חולים", „סומך נופלים", „לחם אביונים", „מלביש ערומים", „מחזיקי יתומים", „מטבח עם", „מושב זקנים" ו„תלמוד תורה". בזכות עבודתם המאומצת שלראשי ה„צדקה גדולה": ד״ר צבי ברוק, ד״ר אלכסנדר זלקינד, ר׳ נתן פבזנר, מרדכי בן הלל הכהן, ד״ר זאב זכרין, יעקב צייטלין, פישל דובקין, ד״ר נחום אלכסנדרוב, אהרן שור ואחרים, עלה בידם להקים גם בנינים מיוחדים בשביל „מחזיקי יתומים" — שבהם לימדו את הילדים תורה ומלאכה ודרך ארץ; מטבח־עם, „מושב זקנים", מרפאה כללית לעניים בחנם, „לינת צדק" ו„תלמוד הורה", שהיה אחד המעזלים בחבל ההוא, הן בסדריו והן בשטח ההוראה כתקונה, עברית בעברית בהנהלת ד. ג. גלפרין והמורים בן ציון פרדקין, שמואל איזיקוב, חיים בריל, ש. ז. זלסקין, חיים קופיליוביץ, ע. רגישבסקי ואחרים. גבאי הת״ת היו. שמואל לוריא מפינסק, ראי אילנאה (שיינבוים), שמחה ויגודסקי ואחרים. ה„צדקה גדולה" בערי ישראל בתחום־המושב שימשה תחליף לקהילה רשמית, שכידוע היתה אסורה איסור גמור בימי הצאר, ואישיה היו ראשי העדה, שהשפעתם היתה מרובה כלפי פנים וכלפי חוץ.

הומל ריכזה בתוכה המוני צעירים יהודים, שמצאו בה את פרנסתם כפועלים וכפקידי, מסחר, וגם צעירים שבאו אליה לשם לימוד והשתלמות. ולפיכך מצאו התנועות הלאומיות והריבולוציוניות (הציונות, ה"בונד", הס"ד והס"ר). ברחוב היהודים בהומל כך נרחב לפעולותיהן.

עוד לפני הופעת הרצל והציונות הרשמית בעולם היהודי, נמצאה בהומל קבוצה קטנה של חובבי ציון: נתן פבזנר, מרדכי בן הלל הכהן, נחום הלל קופיליוביץ. המורשה הראשון בהומל מטעם ה"ועד האודיסאי לישוב ארץ ישראל", שלמה צייטלין, שמואל לגונוב, אליעזר חרלפ, מאיר לסניק, נחום יודליוביץ, האחים שמבדל ועוד, שעיקר עבודתם היתה איסוף תרומות ל"ועד האודיסאי לישוב א"י" וכספי נדבה בקערות עיוהכ"פ וכן קריאת מאמרי "המליץ" על ציון ועל מקראיה. אלה החמשה נמנו בשנת תרנ"ד בין חברי לשכת "הומיה" של "בני־משה": מרדכי בן הלל הכהן, שלמה בן יהושע צייטלין, שמריה בן אריה ליב ברלין, שמואל בן ראובן לגונוב וזלמן דוד בן יהודה לייב לבונטין (שהיה אז פנקסן בחברה ההדדית לאשראי, שליבונטין היה ממיסדיה).

לפני כינוס הקונגרס הציוני הראשון ביקר הד"ר יהושע בוכמיל — שליחו של הרצל, גם בהומל ובכוח השפעתו השתתפו בקונגרס הציוני הראשון מטעם חו"צ בהומל מרדכי בן הלל הכהן וגיסו נחום הלל קופיליוביץ, ש"י פבזנר ושלום אלכסנדר ריבקין — תלמידי האוניברסיטה ההיידלברגית. נאומו של מרדכי בן הלל הכהן בקונגרס היה הנאום הראשון והיחידי בעברית. מיד בשובו מן הקונגרס נתארגנה העבודה הציונית בהומל בידי הד"ר צבי ברוק. והיא נסתעפה לאגודות שונות: לארגון, לתעמולה, לתרבות וכדומה, והעבודה הציונית נתרחבה עד כדי כך שבקונגרס השני (אלול תרנ"ח) נבחר הד"ר צבי ברוק למורשה הגליל והומל נהיתה למרכז ציוני־לאומי חשוב. הסיסמה של לשכת גליל הומל על הטפסים בצורת "מגן דוד" היתה משובצת במלים אלו: "שאו נס ציונה העיזו אל תעמדו". למזכירות בלשכה הגלילית התנדבו כותב טורים אלה, משה שניאורוב, ובאחרונה גם יש"י אדלר. מספר הנוהים אחרי הציונות הלך וגדל מיום ליום, וכן הלך ורב מספר העסקנים שנספחו אל התנועה. באותה תקופה התבלטו אישים אלה: הרב רפאל ברישנסקי, רא"י אילנאה (שיינבוים), משה קזרנוב, שלמה ברמן (מחבר הספרים "מגבורי האומה", "אבותינו" ועוד), הלל צייטלין, ד"ר אברהם גרמנט, אפרים דב רובינשטיין, נחום יודיליביץ, מנחם וינץ, אברהם לוינסון, האחים הייליגמן, דוד ספירטוס, מרדכי אשכנזי, אברהם שמבדל ואחרים, אליהם נספחו הצעירים: יוסף חיים ברנר, זלמן יצחק אהרונסון (ז. י. אנכי), שלמה פרנקל, יהודה לייב חיקין (נרצח באלול תרע"ט ע"י הבולשיביקים), ברוך רובינשטין, משה שניאורוב, מנדל סלוצקי, דוד לוין (כיום ראש הסתדרות המורים בארץ), כותב טורים אלה ואחרים, שנכנסו לעבודה הציונית בכל חום לבם. נתארגנה אז חברת "שפה ברורה" לדבור העברי, ובראשה אליעזר הופנשטיין ואחיו עזרא ומשה, יצחק, משה ויהושע לבית אלתרמן (האחרון כיום בת"א), אברהם חיים כהן (חיפה), מאיר שולמן (נלחם מלחמת תנופה בסוחרי האתרוגים שהעדיפו את אתרוגי־קורפו על אתרוגי ארץ ישראל. כיום הוא בארץ

ומותיקי העסקנים ביפו־ת"א), שלמה רביץ (כיום החזן בת"א), חנן פריידקין ואחרים. נפתח מחסן להפצת ספרות ציונית. הלשכה הגלילית הוציאה אז את הקובץ „שיבת ציון" בעריכת אברהם יעקב סלוצקי מנובגורודסיבירסק (איסי הבבלי מקרתגא הצפונית), במהדורה שניה. גם זקני הדור המשכילים־הישישים — בני דורם של אד"ם הכהן לבנסון ואברהם מאפו, הביעו גם הם את יחסם החיובי לתנועה הלאומית החדשה: ר' אברהם אלישוב, הרב־מטעם הקודם של הומל, המורה מלכין וה' ווייסבנד.

קרוב לאותה תקופה נוסדו גדודים של מכבי־אש מתנדבים וחבריהם נתקבלו ללא כל הפליה. צעירי היהודים מחוגי האריסטוקרטיה והפלוטוקרטיה, הפקידים והפועלים נצטרפו, כמובן, למפעל זה שאיננו מפלה „בין יהודי ליווני" וכולם היו מתגנדרים במדיהם המגוהצים ובקסדותיהם הנוצצות.

החינוך והאגודות הציוניות

הדאגה לחינוך לאומי מתוקן התחילה למשוך לבם של העסקנים הציונים. הומל לא הצטיינה בשדה החינוך בסוף שנות השמונים למאה שעברה במאומה משאר ערי השדה: אותם החדרים אפלים ואותם המלמדים הרודים ב„צאן קדשים" ברצועותיהם. אמנם, בשנות התשעים קמו בשביל ילדי האמידים חדרים חדשים, שהיו גב מרווחים ומרוהטים בספסלים וכבר הונהגו גם ספרי לימוד חדשים: „אמון פדגוג", „גן שעשועים", „תלמוד לשון עברי", „מורה הלשון" וכדומה, אך שיטת החינוך עמדה בעינה, שפת ההוראה היתה אידיש מגומגמת או רוסית קלוקלת. בין מלמדי החדרים הללו היו מפורסמים אז משה שלום קזרנוב, יהודי ירא שמים, שהיה מצוי גם אצל המדע והשתתף ב„המליץ", „הצפירה", „הפסגה", „הפלס", „המודיע", זלמן חפץ, טוביה סגל, אנשיל פייגלסון, שמואל גולדין, משה יבנין, דב בוברוב, שמואל מיירום, ודוד ספירטוס, — מורה מודרני ששיווה לחדרו דמות של בית־ספר, — וחדרו של שלמה פרנקל (אביו של יהודה נדיבי, מזכיר העיר תל־אביב), שהנהיג בו את ההוראה לפי השיטה שנקבעה במחנה ה„ציוני־החלוץ" — עברית בעברית. המחדש הזה, סבל ביותר, בגלל מחסור בספרי למוד ונסיון, ולא הצליח להשריש את הרעיון של השיטה הטבעית. בני העשירים, שהיו מבקרים בבתי הספר הכלליים, הסתפקו בשעורי עברית של מורים פרטיים, שעה אחת ביום בבתי־הוריהם. בין מורים אלה היו מפורסמים אז: יהודה גרמיזא, מרדכי אשכנזי, שלמה ברמן, אברהם לפירוב, משה פלקוביץ, הלל צייטלין, מיכל וינובסקי ומן הצעירים: יעקב אלתרמן, יצחק זליצינוק, יח ח. ברנר, שלמד בעצמו ולימד אחריב, מרדכי ריזין, יהודה צבי ווינבלט ואחרים.

כשהאיר שחרה של התנועה הציונית, לא פסחה, כאמור, גם על הומל, והד"ר צבי בן יעקב ברוק, מרדכי בן הלל הכהן ואחרים, נגשו מיד אחרי הקונגרס הציוני הראשון, לארגון הציונים באגודות, וחילקו ביניהם את העבודה הציונית: מי לעניני שקלים (אח"כ גם למניות הקולוניאל בנק, ואח"כ לקרן הקימת); ומי לתעמולה הציונית בעל־פה ובדפוס ומי לעניני ספרות ותרבות.

האגודה „הראשונה" ריכזה את טובי־הכוחות והטילה עליה את העבודה התרבותית. בראשה עמדו: מרדכי בן הלל הכהן, ד"ר צבי ברוק, שלמה ברמן, נתן פבזנר, הלל צייטלין, דוד ספירטוס, יהודה גרמיזא, אברהם לוינסון, י. ל. חייקין, דב ברגמן, דוד לוין, האחים משה, יהושע ומרדכי־שלמה הייליגמן (ועד האגודה היה מתכנס בביתם), מנדל ריז'ין, דוד פיסר, יוסף זלצ'נקו, אהרן מירינסקי־מהנדס, ישעיהו לייב רבינוביץ, יעקב פרידמן, מנהל עסק לאוויאנאוו בהומל, יוכבידין עוזרו ובשנים האחרונות — מר שבתי נוטקין מרוסלבל, מאיר לסניק, ברוך רובינשטין, יש"י אדלר, ש. ח. ברכוז, ק. י. סילמן, גב' סילמן, שקליאר, ישראל קושגירוב (לעת זקנתו נספה לקומוניזם), חיים אבן־טוב ואחרים. האגודה השניה „דורשי־ציון" עסקה בעניני כספים, בראשה עמדו האחים יצחק, אברהם ואליהו שמבדל, זלמן ברכין, יצחק דניאלביץ, אליעזר חרלפ, אריה שפירא, אברהם פיטמן והאחים יהודה ואברהם בליאכר, ישראל ציטרון, אריה ליב מהרש"ק מוהילבסקי, זלמן קניזניקוב ואחרים. האגודה השלישית „מזרחי" ובראשה הרב רפאל מרדכי ברישנסקי, א"י אילנאה, מאיר קדר, נחום יודיליוביץ, מנחם ווינץ, אברהם יוסף הורביץ, צבי אינדמן, יחזקאל יפה, שמואל חיים גיליגוף, אפרים דב רובינשטין, צבי אברמוביץ, זאב שארף, טוביה פסלוב, קוריצקי, דוד קוזניצקי ובנימין בנו, שמואל גרשון לייקין ואחרים. האגודה הרביעית „עזרא" של בעלי מלאכה ובראשה י. ל. חייקין, פייביש סיפר, יצחק שפונוב, צבי מינדל, צבי ליברמן, אברהם לייב בעזפראזוואני, אברהם מירין, אהרן ליפשיץ, יעקב אוסטאשינסקי, כותב טורים אלה ואחרים. האגודה החמישית לתעמולה וארגון ובראשה הלל באם, מאיר שולמן, שלמה פרנקל, מנדל סלוצקי, חנן פריידקין, משה שניאורוב וכותב טורים אלה. האגודה הששית „צעירי ציון" ובראשה האחים אליעזר, עזרא ומשה הופנשטיין, חנוך צרניאבסקי, הלל באם, שמעון זלוטין, צבי מוגלין, מאיר שולמן, אליעזר ריכטער, אברהם חיים כהן, משה ויהושע אלתרמן ועוד ובאחרונה, בדור השני והשלישי: שניאור אהרונוב, יהושע חפץ, בן־ציון לייקין, דוב שמואלוביץ, שמואל קזרנובסקי, צבי ליברמן, מנדל וילנסקי — כיום רופא ויטרינרי בעמק חיזוור, משה אריה בלינצבסקי, זאב מאבעל, צילוב ואחרים. האגודה השביעית, „פועלי ציון" ובראשה אלתר מחנוביץ, אלכסנדר ברכמן, לידעביץ, ליבוביץ ואחרים. כגולת הכותרת בא „הועד המרכזי" ובו מבאי־כח האגודות, והעומדים בראשו: א"י אילנאה, יש"י אדלר, דוד לוין, יהושע הייליגמן, כותב טורים אלה ואחרים.

עיקר תעודתה של האגודה הראשונה היתה להרביץ תורה ברבים, האגודה הפיצה ברבים את ספרי „אחיאסף" ו„תושיה", ואף הגדילה את מספר המנויים על „השלח", „המליץ" ו„הצפירה". היא גם עזרה לא מעט בעצה ובמעשה לספריה העברית הבלתי רשמית, שמצאה את חסותה מעינא בישא של הממשלה בין כתלי בית הכנסת ה„ביחובי", — על יד עזרת נשים בבית הכנסת הגדול. שאלת הקולטורא בקונגרס השלישי (תרנ"ט) עוררה את האגודה הראשונה לתת לבה לחינוך הלאומי. החדר הישן וסדרי ההוראה לא הניחו עוד את הדעת ולכן החליטה האגודה לפתוח חדר מודרני על פי השיטה הטבעית ראשית כל בשביל ילדיהם של חברי אגודתנו,

לפי דוגמא החדרים שהיו קיימים אז בפינסק ובקצת ערים אחרות. לשם ייסוד החדר הוזמן המורה ישראל יהודה (יש"י) אדלר, ששימש לפני כן מורה בדוידהורודוק הסמוכה לפינסק. למר אדלר יצא אז מוניטון כמחנך ובעל מקצוע למופת על־פי השיטה הטבעית, והוא לא איכזב את התקוות שתלו בו.

עם בואו להומל נתרכזה מסביבו האינטילגנציה העברית הציונית, והדבור העברי בין הגדולים התחיל הולך ורווח, ואף הציונים הצעירים הלכו בעקבות הגדולים. לאחר שנתארגן הועד של החדר המתוקן, נפתח החדר בראשית שנת תרס"א בבית גדול, יפה, נקי ומרווח, ערוך ומסודר ממש כבית ספר „משלהם". וכל הלמודים בכתה המכינה היו נוהגים על טהרת העברית. חברי הועד הפדגוגי היו: האחים אברהם וצבי ברוק, אב. לוינזון, א"י שיינבוים (אילנאה) וב. רובינשטין, ובועד המפקח: זאב חיותין, האחים הייליגמן, דב ברגמן, י. ל. חייקין ואחרים.

מראשית צעדיו, עשה חדר זה רושם גדול לתמהונם ולשמחת לבם של ההורים. אולם המלמדים, מן הנבערים שבהם, לא יכלו בשום אופן להסכים לחדושי הציונים ולחדר המתוקן שבא, כביכול, להכרית אוכל מפיהם, והתחילו להשליך שיקוצים ולהעליל עלילות על אדלר ועל מיסדי החדר. ואולם חפצם לא הצליח, התנגדותם הגדילה עוד יותר את המסירות לחדר עד כי היה צורך להרחיבו ולהוסיף עוד מורים מן החוץ. בין המורים שהוזמנו עם התפתחות מחלקות החדר היו אז: א. ל. ביטקא, אליעזר זעלדעס, ש. ח. ברכוז, מ. פרידמ, מ. שקליאר, יחיאל הלפרין, ק. י. סילמן ואחרים. גידול החדר והתפתחותו, המריץ את מייסדיו לבקש ולמצוא דירה הראויה לתעודתה מכל הבחינות, בדירה זו היה אולם גדול גם לתפילות בשבתות ומועדים ולהרצאות ולחגיגות בשביל התלמידים בכל חג ומועד. רבים היו המורים וההורים מן הסביבה הקרובה והרחוקה, שבאו לבקר בחדר ולתהות על טיבו. ולא אחת ביקרו את החדר אחד־העם, דובנוב — ההיסטוריון, ולפני כנסית מינסק, אף מנחם אוסישקין, נ. סירקין וד"ר י. ל. כצנלסון (בוקי בן יגלי), שגמר עליו את ההלל וכתב לשבחו מאמר ארוך ב„הזמן" השבועי שיצא אז בפטרבורג. בכנסית מינסק, בשנת תרס"ב, הרבה נ. סוקולוב בהרצאתו לשבח את החדר. מתלמידי החדר המתוקן נמצאים בארץ: יהושע שצוב (ז"ל), האחים זלמן ונחום דוד יפה וישראל אשר פריידקין.

בתקופה ההיא היו אחד־העם ושמעון דובנוב עושים את חופש ימי הקיץ בקייטנתו של מרדכי בן הלל הכהן ברציצה ואח"כ — בטשונקא הסמוכה להומל. בשלהי קיץ תרס"ב, לפני הכנסיה הציונית במינסק, התארחו ימים אחדים אצל מרדכי בן הלל הכהן גם מנחם אוסישקין וד"ר י. ל. כצנלסון (בוקי בן יגלי) בדרכם למינסק. זכורני: במעמד הציונים שבאו בשבת להקביל את פני האורחים, שהתאכסנו בבית מרדכי בן הלל הכהן, קרא אז ד"ר כצנלסון מתוך כתב היד את ספורו „מעשה ביוגב שגורש מאחוזתו", שנתפרסם לאחר זמן מה ב„השלוח".

הציונות, ה„בונד"; יום הדמים וקרבנותיו

התעמולה הציונית הכתה גלים ברחוב היהודים, והעלתה עליה את קנאת ה„בונד" עד שהתחיל לגייס את מבחר חיילו למלחמת מצוה בציונות הבורגאנית...

תעמולת ה„בונד" ושאר המפלגות הראדיקאליות בעל־פה ובכתב, והשביתות שהלכו ותכפו מתוך מלחמה בבעלי המלאכה ה„בורגנים"־„המעבידים", עשו את הומל לקן ריבולוציונרי, והשלטונות שלא יכלו לו במלחמתם ביקשו עילה כדי להתנקם ביהודים — עם חרמם, ביחוד לאחר שבין המהפכנים התבלטו הצעירים היהודים. והשעה הרצויה להם לא אחרה לבוא. בראשון לאפריל 1903, הוא הזמן אשר לפי דברי ביאליק ז"ל, „קרא אדוני לאביב ולטבח גם יחד: השמש זרחה, השטה פרחה והשוחט שחט" בקישינוב כמה עשרות נפשות מישראל: דמם הותר, כבודם היה למרמס ורכושם לבז. הרציחות והפרעות, שמצאו את בטויים האיום ב„משא נמירוב" של ביאליק, עשו רושם מדכא על העולם התרבותי ורושם לא ימחה על היהדות לתפוצותיה. הלב ניבא, כי אין זו אלא ההתחלה, וההמשך לא יאחר לבוא. הרגשה זו המריצה את החוגים הלאומיים, וביחוד — הציונים, להתכונן ולהתארגן: התחילה להתארגן הגנה עצמית בערי ישראל, וגם בענין זה לא היתה הומל בין המפגרות.

במהירות התארגנו קבוצות קבוצות מצעירי הציונים, פועלי ציון, „הבונד" וסתם יהודים, והתחילו מתאמנים בלילות או בשבתות על „האחו־המלניקובי" שמעבר לנהר כוזש, באמנות הנשק — „ללמד בני יהודה קשת", על כל צרה שלא תבוא. כל אותו קיץ היתה האוירה בהומל מחושמלת וספוגה לחשים ונחושים מאיומי כנופיות „המאה השחורה", שעשו את מעשיהם בפרהסיה והכינו את עצמם ביד רמה לפרוע פרעות בישראל — מעשה קישינוב. ואמנם קיימו את הבטחתם. ביום הששי, י"ט אלול (29 לאוגוסט), יום השוק, כשנתקהלו בעיר אכרי הסביבה, שבאו לערוב את מערבם, נגשו שני אכרים בשעה החמישית אחרי הצהרים אל אחת החנויות היהודיות לקנות דגים מלוחים. אחרי קנותם חמשה דגים, שאל אחד הקונים את האשה המוכרת: מה מחיר יתר הדגים שבחבית? האשה ענתה לתומה: רובל וחמישים קופיקות. האכר הוציא את כספו לתת למוכרת ולקחת בחזקה את החבית עם הדגים, וכשהאשה סרבה לתתם התחילה מריבה ביניהם. לקול המריבה באו החנוונים השכנים לעזרתה ולא נתנו לאכר לקחת את הדגים. פתאום „הופיעו" כמה פרצופים והתחילו לשבור את חנויות הדגים, לזרקן החוצה ולשדוד. לקול הצעקות מהרו יהודים ובידיהם מקלות ומוטות, וכאן התחילו מתכתשים עם הפורעים, וסופה היה פצועים משני הצדדים. היהודים הכו בפורעים על ימין ועל שמאל, „לא קישינוב לכם כאן!" קראו. מיד נמלטו הכפריים הנבהלים על נפשם מן העיר מתוך מהומה וצעקות: הצילו! ורק עם בוא המשטרה התפזר ההמון. שנים־עשר איש נאספו אז, וכך נגמרד בערב שבת עם חשכה הפרשה הראשונה. ליל השבת, יום השבת, שבו מת אחד מהפורעים הנפצעים, ולמחרתו היום הראשון עברו מתוך צפיה עמומה וחרדה לאיזה דבר שעתיד להתרחש; חברי ההגנה עמדו על המשמר בתוך העיר ובכל

קצוי העיר. השמירה היתה מעולה וכל הכוחות המאומנים וכלי זין מתחת לבגדיהם עמדו הכן יומם ולילה. לראשי ההגנה נודע כי הנוצרים רוגזים מאד על היהודים בגלל הפורע המת, וכי בין המסיתים נמצאים גם אינטליגנטים מבני־העיר, תלמידי בתי הספר, חבר מועצת העיריה — הסוחר פטרוטשנקו וליאחוב פקיד מסילות הברזל, והם מסיתים את ההמונים למהומות וקוראים לפרעות ביהודים. ביום הראשון היו כל החנויות לממכר י"ש סגורות וגם הוגברה „השמירה", כביכול, מצד המשטרה בעיר.

ביום השני, כ"ב אלול (1 בספטמבר) בבוקר, אחרי שני ימי בלהות ובהלות שוא שלא אירע בהם מאומה, החלו החיים לשוב במקצת למסלולם, והיהודים התחילו להסיח מעט את דעתם מן המאורעות, וכל אחד חזר לעבודתו. ואולם באותו יום מר ונמהר, בשעה 12 לפני הצהרים, כשנשמעה צפירת בתי החרושת של מסילות הברזל הליבוי־רומנית להפסקת העבודה לסעודת הצהרים, דבר שהוא מן המעשים בכל יום — פשטה השמועה כי כ־500 פועלי בתי־החרושת הנזכר, בצאתם מעבודתם, התחילו לפרוע בבתי־היהודים ובחנויותיהם ברחובות בקרבת תחנת הרכבת, הגיחו לרחובות — מקום משכן היהודים. „נושאי־השחרור" הפרוליטארי התנפלו כזאבי ערבות על שכניהם היהודים — דורשי שלומם וטובתם שלא עשו להם כל רע — בתאוות דם, בשצף קצף, ובחמת־נקם. פצעום, רצחום, בזזו את רכושם והרסו את קיומם.

לשמחת האוכלוסיה היהודית הפצועה והשדודה הוחזר באותו יום לפנות ערב מן המחנה הגדוד „האבחזי" מחיל המצב שחנה בהומל, אשר לכאורה נשלח להשיב את הסדר בעיר ולהגן על חיי תושביה. אולם השמחה נהפכה מיד לחרדה, כי הלגיון פנה עורף לפורעים ועל ידי כך עודדו אותם לרצח, וכאשר יצאה ההגנה העצמית בפנת רחוב וויטרינאיא, המשתלבת עם הרחוב קלדבישצינסקאיא ואמריקה החדשה, והראתה לפורעים את נחת זרועה, ירו אנשי הלגיון בשלות נפש וללא התראה, על ההגנה שחרפה נפשה על כבוד עמה, חייו ורכושו שהיו לבז ולמשיסה. מעשה זה הגדיל עוד יותר את תאוות הרצח והשוד בלב הפורעים והפרעות הלכו וגברו עד בוא הערב; עד שנלאו הפורעים העושים „במלאכה", שהשלטונות לא ראו צורך להפסיקה, ועד שלבסוף יצא שר השוטרים ראייוסקי מגדרו ובירית אקדח אחת באויר הפסיקה בבת אחת. סוף דבר, ממעשי השטן המשחית הפרוליטארי המאורגן נפלו חללים שמונה יהודים, מספר היהודים הנפצעים קשה 15 ואלה שמותיהם: א. יעקב אהרן — צובין, ב. קרסיק, ג. אברהם לייב קולודין — נקטעה רגלו, ד. מרדכי קויפמן, ה. טוביה בילקין, ו־ז. אלחנן זכרין ובנו, ח. ישראל מירימסקי, ט. אידל נחמקין, י. שיינבוים, יא. יקיר אבן־טוב, יב־טו. לייב אהרונוב, אשתו ושני בניו. מספר הנפצעים קל הגיע ל־150 איש (גם פורעים אחדים נהרגו ע"י ההגנה העצמית וגם מספר פצועים היו ביניהם). כמה מאות בתים וחנויות נהרסו ונשדדו ברחובות זאמקאווי, וואגזאלני, טיחניציסקי, נובקובסקי, קלאדביש־צינסקי, וויטריני, קוזנייצ'ני וסטולארני. ברוב הבתים נשברו לרסיסים החלונות והדלתות, נופצו התנורים והכתלים, כלי בית ורהיטים נשדדו ונשברו. כל הרכוש

היה לביזה ולמרמס לרגלי הפורעים. מראה הרחובות הנחרבים היה איום: בכל מקום הרס, כליון ואבדון... מכסה עבה של נוצות כיסה במשך שבועות את הרחובות. אל הפורעים נלוו גם בנאים שעבדו ברחוב בכשיליהם וקרדומיהם ואחריהם „חיל המאסף". חבורה של נערים בני י"ד־ט"ז, זרקו אבנים לתוך חלונות היהודים וגמרו לבוז מה שהשאירו אחריהם הגדולים.

גם על בתי כנסיות פרש ידו צר: את היכל ה' טימאו ואת תורתו הללו. בבית הכנסת „קרופיץ־חדש", שברחוב טכניצ'בסקי נמצאו למחרת יום הזוועות — גוילי ספר תורה קרועים ואותיות פורחות בסדר שמות פרק כג: „הנה אנכי שולח מלאך לפניך", — רמז ליום נקם ושילם... ואמנם, יום הגמול לא בא אלא כעבור 15 שנה מצד הבולשביקים, — ממקום שלא שערו...

מן הראוי לציין שבגדוד ה„אבחאזי" הזה שירתו אז הסופר ג. שופמן ומשה אנצילביץ, והם המסכנים חייבים היו, מתוך חובת המשמעת הצבאית, להגן על הפורעים מאימת ההגנה העצמית. שופמן — הגבר אשר עיניו ראו ברצוח חייל את אחד היהודים. מי יתנה את רחשי לבם של החיילים היהודים ביום ההוא. לולא מנעו את יהודים מהגן על חייהם, כפי שהכינו את עצמם, ודאי לא היו תוצאות הפרעות איומות כל כך, מפני שבמקומות שלא קם שטן להגנה העצמית נסו הפורעים בבהלה מפחדם לנפשם. ואלה שמות כל שמונת ההרוגים הראויים ששמותיהם ירשמו לזכרון בספר:

אליהו בן יצחק אברמן, חיט, בן עשרים ושבע; פיבוש בן אליהו הלפריי, רוכל בן עשרים וארבע (שניהם הניחו אלמנות, אחת מהם שומרת יבם); זלמן בן מרדכי כהנסקי, בן עשרים, ציוני, יחיד להוריו. שלשה אלה נפלו חללים ע"י הצבא, „המגין" על הסדר: מאיר דוידוב, מלמד תינוקות, בן 40־45 שנה, הניח אשה ובן אחד, נרצח ברחוב בוביקובסקי והרבה זמן לא נמחה דמו הקדוש מעל הגדר שעל־ידה נרצח; דוב ליקין, רוכל, מוכר ספרים, בן ארבעים וחמש שהלך להציל את בנו יחידו ממקום הסכנה, אך הרוצחים הדביקוהו ברחוב זאמקאווי ורצחוהו נפש; דוב בן שמחה כבש, סוחר אמיד, בן שלושים ושתים, בעל אשה ובנים, בלכתו לתומו אל בית הדואר, הוכה ברחוב הרומיינצקי מכות־מות, בידי הפועלים העושים בבנין הבנק האורלובי (שם הפילו גם את השולחני בהומל שמואל לוריא בן אהרן מפינסק, ויכוהו בחזקה, ורק נערו, נוצרי משרת־ביתו, הצילהו מידיהם, באמרו כי אשכנזי רוסי הוא. גם את מנהל הבנק ל„קרדיט משותף" שמואל לגונוב ואת יעקב אהרונסון גיסו של הסופר מרדכי בן הלל הכהן (כיום בת"א) ועוד אנשים אחרים הכו ופצעו, בגזלם מהם את כל אשר בכיסיהם); ברוך פיטצקי, פינקסן בבנק, כבן עשרים וארבע, ברח מן העיר הוא ואשתו, שנישאה לו רק כשני שבועות לפני כן, ועוד אנשים אחרים אתו שהתחבאו יחד בבית אחד הנוצרים הישר באדם, בחבל „קאוקאז". כשקרבו הפורעים גם אל החבל ההוא, שלחם אדון הבית בעגלתו על ידי עגלונו הנוצרי. אל בית הנתיבות לא יכלו לגשת מפני הפורעים ויחליטו לנסוע אל התחנה קסטיוקובה. בדרך בעברם בכפר יערמינא התנפלו עליהם אכרי הכפר וימיתו את פיטצקי, ואת הנשארים, ביניהם גם נשים וילדים, פצעו קשה. אלמנתו חלתה מרב צער ומכאוביה

מחלה קשה; זאב אידלין, חוכר גן־פרי, כבן ששים, בעל אשה ובנים, נשחט בליל השבת שאחרי הפרעות בישנו את שנתו בסוכה שבגן, ברחוב הטרויצי. החשד נפל על שומר הרחוב.

עם הקדושים הנ"ל הובאה לקבורה גם ילדה אחת יונקת שגוועה ביום־הרביעי (היום השלישי אחרי הפרעות), אותה השאירו הוריה על יד מינקתה הנוצרית שנשארה לשמור את הבית בצאתם להסתתר, ובשובם מצאוה מתה. גם גוילי ספרי־התורה הקרועים נגנזו בבית הקברות.

על "קבר־האחים" שבבית העלמין החדש, בקצה רחוב רומיאנצבסקי (אחר כך: סובייטי), הקימו מצבה ועליה חרותים הפסוקים דלהלן, שכתבם מרדכי בן הלל הכהן (גם דבר המצבה גרם לבטים רבים, כי המשטרה שמה עיניה לרעה בה, אך לאחר משא ומתן ארוך ומנחה לעשיו דמי "לא יחרץ" — הוסר המכשול):

"א. למנצח על השמונה, ההרוגים על קדוש־ישראל. ב. ועל ספרי תורתו טמאום זידים ויחללום. ג. תכתב זאת לדורות, בנינו יקומו אחרינו. ד. עדים הקברים, עד הגל ועדה המצבה. ה. אשר קרה לקהלנו, עדת־ישראל פה הומיה. ו. ביום התהולל הרעם וחמת אדוני נתכה. ז. התהוללו בני עולה, היו כזאבי ערבות. ח. ויהרגו עוברים לבטח ויהרסו בתי מקדש, ויטמאו ספרי קדש. ט. ויתנו רכושנו לביזה, וחיינו — לממיתים. י. ויהיו גם מקרבנו, אשר רצו את מות. יא. בזו לחיי אפשר ויתנו חייהם כפר. יב. ויקברו האנשים על הספרים, ויקדשו לעולם".

וכשנתברר בבית־החולים העירוני מספר הנרצחים והפצועים, מיהרו ד"ר אברהם ברוק וד"ר זלקינד להריץ טלגראמה לבארון גינזבורג בפטרבורג, אולם מהומל אי אפשר היה, מטעמי צנזורה, לשלוח טלגראמה כזו. אז שלחו ע"י שליח מיוחד מתחנת רכבת סמוכה להומל טלגראמה בשפה הרוסית, שזה תרגומה בעברית:

"הטעינו שמונה קרונות. ההטענה נמשכת. השתדלו להפסיקה מיד".

כשנודע בפטרבורג דבר הפרעות בהומל, בא תיכף הד"ר ח. ד. הורביץ כשליח "הזמן" ו"דער פריינד", והוא פירסם אז את רשמיו ב"הזמן" בשם "הנסתרות והנגלות" וכן גם שורה של ידיעות ב"דער פריינד". ימים אחדים אחרי הפרעות באו להומל ד"ר צבי ברוק מוויטבסק, העו"ד שמשון רוזנבוים ממינסק, האחים משה ושמואל וויצמן מפינסק, בא גם העו"ד דוב גיסין ממוהליב, שחזר מן הקונגרס הששי בבזל, ולאחר זמן־מה בא גם הסופר ברשדסקי ועוד עסקני צבור מקיוב, בוברויסק, צ'רניגוב וערים אחרות, כל אלה באו לראות את המוצאות אותנו ולעודדנו.

בסיירי אחרי הפרעות ברחובות העיר הנהרסים, נצטרפו אלי האחים משה ושמואל וויצמן. עברתי אתם מחורבה לחורבה על גבי שכבת נוצות מפוזרות ברחובות המלאים שברי לוחות ורסיסי־זכוכית. מראה הבתים מחוץ, שהציצו בחוריהם האפלים חסרי־החלונות, עורר זוועה ובפנים הבתים שררה אימת מוות, מהקירות והתנורים הניתצים, שברי כלים ורהיטים, ספרים וכסתות קרועים ודלוחים, פרי עמל דורות, שנערמו לערמות. יתרת הפליטה, שלא הספיקו פריצי החיות לשדוד ולבוז, הרסו והחריבו במחי־יד מתוך שצף־קצף וחמת נקם.

בלכתנו מרחוב לרחוב ומבית לבית, הגענו לבית הכנסת „קרופיץ־חדש" בקרן רחובות טיחניציסקי וקלאדבישצינסקי שגם עליו פרש ידו צר, מראה הבית מחוץ היה נורא: חלונותיו פרוצים, דלתותיו שבורות וקירותיו מנופצים. ובתוך הקודש פנימה היתה התמונה איומה ביותר: ארון הקודש השבור תלוי ועומד באלכסון על הקיר; ספרי־תורה קרועים וגוילי־קלף מלוכלכים מתגוללים באשפה על הרצפה. את חלל בית מקדש מעט זה מילאו ערמות, ערמות ספרי־קודש קרועים לגזרים ושאר תשמישי קדושה שבורים ורצוצים, עד כי קשה היה לחדור לתוך הבית פנימה.

למראה חורבן הבית על קדשיו, נזדעזענו עד יסוד הנפש וזרם של דמעות התפרץ מעינינו על חורבן האומה, חלול ועלבון כבודה. בעמדנו שם שחוחים ובוכים על גלות השכינה ועל כבוד שגלה מישראל, פתאום לקחה אזנינו הד בת־קול, הד קול תפלתו של ר' מנשה ברוך שצוב הקצב, שאתמול נחרב ביתו, נהרס קנו ונשדד רכושו ורק עורו לנפשו נשאר לו לשלל. ר' מנשה ברוך שצוב עומד יחידי בתפלה בקרן זוית ב„חדר־שני" של בית הכנסת ההרוס למחצה, עטור בתפילין ועטוף בטלית קרועה ומרופטת ומתחטא בקול בוכים כלפי קונו. איז ר' מנשה־ברוך החסיד הה„בד"י מטיח כלפי שמיא על כל הצרות, הפורעניות והעוול, שאומות העולם עושות לעמנו דור דור. הוא בא בתפלה ובתחנונים, מתוך דמעות, התרצות והתפייסות כלפי אבא יקירא!... „אהבת עולם אהבתנו, חמלה גדולה ויתרה חמלת עלינו"...

ומהי בקשתו של רבי מנשה ברוך השדוד מאת אביו שבשמים? „— אבינו, אב הרחמן, המרחם, רחם נא עלינו ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה". הוא חוזר כמה פעמים על הפסוק ומונה כל מלה ומלה, וכאילו לא חסר לו כלום בעולמו של הקב"ה, מלבד „והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך". לדידיה הרי הכל אתי שפיר, — „כי בשם קדשך הגדול והנורא בטחנו — נגילה ונשמחה בישועתך" ומה ליהודי שכמותו עוד?... אולם כשהגיע בתפלתו ל־„ושבור עול הגויים מעל צוארנו ותוליכנו מהרה קוממיות לארצנו", יצא מגדרו והתלהבותו הגיעה לשיאה. כמה פעמים חזר מתוך דבקות עילאית על כל מלה ומלה של ו„שבור" ו„תוליכנו" בהדגשה יתירה.

עמדנו כל הזמן כמרותקים ולא יכולנו לזוז ממקומנו.

את המקום עזבנו אחרי שר' מ"ב שצוב גמר את תפלת שמונה־עשרה מתוך התייפחות חרישית ואנחות, ומפיו מתמלטות מדי פעם בפעם: „אבוי, אבא יקירא וגמר: „פתח לבי בתורתך ואחרי מצוותיך תרדוף נפשי". כה התעלה יהודי זה בתפילתו הזכה והנשגבה לעולמות העליונים עד כי לא הרגיש בנו. „תפילתו השאירה עלינו רושם גדול עד שכעבור 17 שנה בערך, נזדמנתי ל„פונדק" אחד עם מר משה ווייצמן במרתפי הוו. צ. ק. (ג. פ. או.) שברחוב לוביאנקא במוסקבה, מספר 11, הידועים לדראון, הזכירני הלה את האיש ואת תפלתו הנשגבה. ואני, מדי זכרי בו, היום, כעבור 43 שנה, מתמלאת נפשי געגועים לרבי מנשה ברוך שצוב החבד"י.

חדשים אחדים אחרי הפרעות ביקר מר ליאון מוצקין בעירנו. הוא בא לחקור את הדברים במקום המעשה ולגבות עדות מפי עדי־ראיה על פרטי הפרעות שעברו על העיר וסביבותיה. נעניתי לבקשתו לסייר אתו במקומות נגועי הפרעות ובמשרדי הלוואה וחסכון פונה חדר מיוחד לעבודתו, ושם אסף וערך את כל החומר, שנתפרסם אחר כך בספרו, שנדפס בשנת 1910 בשם: "Die Juden Pogromen in Russland".

בעוד שהומל שרויה כל הימים, מאז הפוגרום בספטמבר 1903 באימת מות, ולפרעות אין קץ, הנה בעיירה בליצה החדשה, שרק הגשר אשר מעל נהר סוזש מפריד בינה ובין הומל, לא אירע דבר ופוגרומים — מאן דכר שמם. לכאורה, חידה סתומה, במה אתרע מזלה של הומל? אלא שלא במזל תלוי הדבר. "נס" גדול היה שם: היהודים תושבי בליצה ברובם פועלי בתי חרושת, בעלי מלאכה, קצבים, עגלונים, ועוד בעלי אומניות כאלו, שהצטיינו באומץ לבם וקנו להם שם על תבונות כפיהם במלאכת "שוק על ירך" העבירו במחשבה תחלה שמועות בין שכניהם הנוצרים, לאמר: היהודים בין כך ובין כך אין להם מה להפסיד ולכן — שמור וזכור! ופן יפתה לבב אנוש לשלוח יד ביהודי — בליצה זו שרף תשרף באש, היא וכל אשר בה, לא תשאר אבן על אבן! שפה ברורה זו, עשתה לה כנפים בין כל חוגי התושבים הנוצרים שבעיירה וצינגה את היצר הרע. עד כי כולם נעשו מאליהם ערבים זה בזה ו"גוי" על גוי שמר מכל דעה נפסדה והרהורים רעים. מעתה אך שלום ושלוה היה בין השכנים היהודים והנוצרים, והכל תוהים ותמהים ושמחים כאלו נקודה שכנה זו היא מחוץ לתחום מושב היהודים, העקוב מדם ישראל.

אחרי הפרעות פירסמה הממשלה בעתון "פראויט. וויעסט" (העתון הרשמי) על דבר הפרעות בהומל כדברים האלה:

"ביום 29 באוגוסט בערב פרץ ריב בשוק בעיר בין אכר אחד וחנוונית עבריה אחת. הריב גדל מהרה, ויהי להתנגשות כבדה בין היהודים והנוצרים. על שוטרים שבאו להשקיט את המהומה השליכו רבים מן היהודים אבנים ויורו בהם מקני רובה. השוטרים החלו גם הם לירות באויר. בעת המהומה נפצע פצע אנוש נוצרי אחד בסכין על ידי יהודי ויהודי אחד נפצע קל בכדור אש, ושבעה אנשים נפצעו באבנים. ביום 1 בספטמבר בצהרים נתחדשו הפרעות. הפועלים הרוסים אמרו לנקום ביהודים, על המכות שהוכו ביום 29 באוגוסט ויחלו להכות ביהודים, להרוס את בתיהם ואת חנויותיהם. בהתנגשם עם היהודים נפצעו עשרות אנשים משני הצדדים. למען השיב את הסדרים נקראו אנשי צבא והיהודים ירו בהם מקני רובה. הדבר הזה הכריח גם את אנשי הצבא לירות בהם בכדורי אש. ואז נפזרו הפורעים והמנוחה שבה. על פי הידיעות שנאספו על ידי שר הפלך מוהילוב שבא שמה אחרי הפרעות — נמצאים בבתי החולים העירונים חמשה נפצעים נוצרים ותשעה יהודים. מתים — נוצרים ארבעה ויהודים שנים".

יצויינו כאן אפיזודות שיש בהן כדי ללמד על אמתת "הטוב שבגויים".

א. איבן רומנוביץ יילינסקי מושל מחוז הומל הישיש — ולפני כן גם שר

השוטרים בעיר, היה מעורב מאוד עם יהודי הומל, שדגיהם הממולאים נעמו לחיכו, ואף לא בחל בתשורותיהם שפיארו את מעונו. יילינסקי זה היה קרוב ליהודים כל כך, שלא הדיר עצמו מן ההנאה לשחק בקלפים עם הפלוטוקראטיה היהודית, שבזכות הכבוד לשבת על יד השולחן הירוק, שיכלה תמיד את ידיה שכבוד איבן רומנוביץ לא יכסיד חלילה במשחק... מה שנעם לו מאד.

ביום המר והנמהר, כשהתחוללו הפרעות בעיר, הציצה הגברת שפרה בתיה הכהן, אשתו של ר' מרדכי בן הלל הכהן, מבעד חרכי חלון ביתה ברחוב זאמקאוא ההוצה, והנה לפניה מחזה מחריד: חייל רודף אחרי יהודי לרצחו נפש והמושל יילינסקי מתהלך לו ברחוב לתומו עם שוטריו ועיניו רואות את הקרבן מפרפר בידי מכהו ואיננו מוחה בידו, כאילו אין הדבר מעניינו כלל. הגב' הכהן לא יכלה להבליג על סערת רוחה וחרדתה והתפרצה החוצה אל איבן רומנוביץ, ידיד בית אביה ר' נתן פבזנר, בצעקה גדולה ומרה: מדוע אין הוא מציל את היהודי מידי רוצחו נפש? בתשובתו על חרדתה וצעקותיה יעץ לה "הג'נטלמן" "ידיד" היהודים לחזור הביתה ולא להתערב בעניינים לא לה... ותוך כדי כך הציע להעמיד שוטרים אחדים על יד ביתה, והיא דחתה את הצעתו בשאט־נפש. מקץ שנה, בעת בירור משפט הפוגרום ההומלי ישב מרדכי בן הלל הכהן אל שולחן העתונאים, כבא כוחה של הסוכנות הטלגרפית הרוסי, ואשתו — הגב' שפרה בתיה יושבת על ספסל העדים. דבר המובן מאליו שיילינסקי לא ישב על ספסל הנאשמים, ויד בית המשפט הזה לא פגעה בו, אולם פושע זה בא על עונשו ממקום אחר. בימי התסיסה של סתיו 1905 נמצא "אוהב ישראל" זה מוטל מת מירית אקדח באותו רחוב זאמקאוא. במקום הרשע שם המשפט...

ב. וזה תוכן דברי שר הפלך קלינגנברג שהשמיע באזני המשלחת היהודית בבית "מועצת העיר" בהומל ימים אחדים אחרי הפרעות, כפי שבאו בכתב־העת "זנאמייא":

אני באתי הנה רק בשבילכם. צר לי מאוד על הקרבנות האומללים והנקיים, כי אמנם רק אנשים נקיים ועניים סבלו מהפרעות. מה הן הסיבות שגרמו למשטמה כזו מצד בני דת אחרת? בארצנו שורר חופש הדת במלוא מובן המלה הזאת. את הדבר הזה יודעים היהודים יותר מכולם. למען מצוא את הסיבות של העובדות האחרונות עלינו להעמיק חקור. אנכי יודע את פלך מוהילוב זה עשרים שנה. אז היו יהודים ישרי דרך, לא השתתפו בתנועות המדיניות, עם שונים לא התערבו — ואז גם פרעות לא היו. לפרעות שהיו בשנות השמונים היה אופי מיוחד; הם היו חוצאות הלחץ והדחק שסבלו הנוצרים מידי היהודים; אבל עתה שונה הדבר לגמרי. עתה היו היהודים המנהיגים מהמחוללים בכל התנועות שכנגד הממשלה. כל "הבונד" והסוציאל־דימוקרטים כולם יהודים הם. אמת הדבר כי ביניהם נמצאים גם בני דתות אחרות, אך האחרונים הנם רק מוסתים על ידי אחרים — המסיתים כולם יהודים. בבתי הגימנסיות משפיעים היהודים על הצעירים לשחית דרכם. באוניברסיטה אספה — יהודים. ראו נא, אדוני, הנה הנמוכים בנושאי משרה לא נכבדו כלל בעיניכם, אינכם שמים לב לנו כלל. תמיד ובכל מקום היהודים מביעים רגשי

בוז ומשטמה לנוצרים. הנה לפניכם מעשה שהיה: בימים אלה פגע באשתי ברחוב איש נוסע על אופניים; מי הוא? יהודי. תלמיד בגימנסיה הולך לקראתי וסיגרה בפיו ואינו אומר לי שלום; מי הוא? שוב יהודי. תלמידת הגימנסיה בפשטה את בגדה נגעה בשרוולה באשתי, וכששאלה אותה אשתי: מדוע לא תבקש סליחתה? ענתה. „לא הרגשתי בדבר". מי היא? שוב יהודיה.

זהו, אדוני מקור הרעה. אתם לבדכם אשמים בכל המקרים האחרונים. הממשלה לא תכיר פנים לאיש וגם אני כמוה, ובהיותי מחזיק במידתי זאת הנני מחוייב להגיד לכם: אתם לבדכם אשמים! אתם אינכם מחנכים את בניכם כראוי אתם אינכם יכולים להשפיע עליהם,אבל בידכם לגלות עוונם, להסגירם לידי הממשלה. אבל אתם אינכם עושים כן ולא עוד אלא גם מלמדים זכות עליהם. והנה עתה לפניכם פרי דרככם ומעלליכם. אתם מטיפים להתמון הנבער אי־משמעת, למלחמה עם הממשלה, אבל התמון הרוסי איננו חפץ בדבר הזה, לכן קם עליכם. ועתה הביטו עד היכן הגיעו הדברים! זכרו נא! הנשמע כדבר הזה, כי היהודים ידידינו יורו באנשי הצבא הבאים להגן עליכם? הנה כי כן, לא עליכם להגן אנו צריכים, אך להגן על עצמנו מפניכם. צר לי מאד; לבי יכאב בקרבי על הקרבנות האומללים החפים מפשע. אבל אדוני, אתם עצמכם אשמים בדבר. עליכם מוטלת חובה ואחריות מוסרית לפני אחיכם בני דתכם על כל המעשים שנעשו". המבין יבין כמה השפיע באום זה על שומעיו היהודים מצד אחד והנוצרים מצד השני, וכיון שלפי דבריו, היהודים הם שפרעו ברוסים, לא ראה צורך לאשר מוסד מיוחד לעזרת נגועי הפרעות. ומשום כך נצטמצמה העזרה בתוך כתלי החברה לתמיכת יהודי הומל העניים.

לכירבה הזועות והמגור שהשתרר על האוכלוסיה היהודית מסביב, אסרה המשטרה 60 יהודים מאשר באו לידה, בהאשימה אותם דוקא במעשה הפוגרום ברוסים כנקמה על מעשה קישינוב. קצתם שוחררו, ושלושים ושתה נשארו במאסר ונמסרו לדין.

הנאשמים ברובם היו אנשים תשושים וחלשים, שתפסום ברחוב בטיילם לתומם במקלות טיול בידיהם, ועל סמך זה האשימום, בהשתתפות בהגנה העצמית.

זמן רב חיפשו את המורה שיבליב שבא מסמולנסק לבקר בבית ספרו של יש"י אדלר כי טפלו עליו עון רצח. עובדא נקלית, טפשית ושחצנית זו המריצה את ההגנה המשפטית, לא רק להתקיף את שלטון הרשע, הפורע, אלא גם להתגונן מפניו.

בארגון ההגנה העצמית, תמיכתה והנהלתה, השתתפו, מלבד הציונים וה„בונד" גם ההסתדרות הפוליטית ס. ד. („איסקר"א"), שבה הצטיין במיוחד אנדריי שוסטוב, נוצרי פועל בבית חרושת למתכת של פרומין בהומל.

מתוך הציונים השתתפו:

ר' נתן פבזנר (א"י); מרדכי בן הלל הכהן (א"י); ד"ר זאב זכרין (א"י); י. ל. חייקין; יחזקאל וחיה שרה חנקין (א"י); יהושע ענטין (א"י); האחים יהושע מרדכי זיליגמן (א"י); משה קרנדל (א"י); האחים מאיר ואיסר שולמן (א"י); זאב

כרמלי — רוצקין (א"י); האחים יל"ג ואהרן כהנוביץ (א"י — אוסטרליה); וואהל; ליב סברדלוב (א"י); א. צייטלין (א"י); זלמן פייגין (א"י); קריצבסקי הצעיר — נהרג בפרעות נובוזיבקוב בשנת 1905; — לייב בליאכר — נהרג אז בפרעות הומל; זלמן רהנסקי — נהרג אז בפרעות הומל; שמואל מניביץ; נתן אלקין; מיכאל קרמין (א"י); אריה שפירא, ועוד.

ישראל שפירא — אחיו של אריה הנ"ל נהרג בפרעות בשנת 1905. מר יצחק ברוידס בספרו „וילנה הציונית ועסקניה" (ת"א ת"ש עמ' 128) כותב:

„הגבור־הקדוש ישראל שפירא למד בוילנה בתור אכסטרון והיה אחד מראשוני מיסדי האגודה הציונית „התחיה" בירושלים דליטא. בזמן ביקורו של הד"ר הרצל בוילנה ספג מכות מידי הקוזאקים על שהשתתף בההפגנות לכבוד הד"ר הרצל. אחרי זה חלה והרופאים פקדו עליו לעזוב את וילנה ולנסוע לעיירתו להבראה. אז עזב את וילנה ונסע לאחותו, מרת בריינה מנוחין, לעיר הומל והשתתף שם בהגנה העצמית. הוא עזר בהרבה להגנה העצמית בהומל, הואיל ולאחותו הנ"ל היתה חנות למכירת נשק וכדורים ברשיון הממשלה וזה עזר בהרבה לציוד חברי ההגנה העצמית. בשנת 1905 חזר לוילנה, התראה עם חברו יצחק ברוידס וסיפר לו שהוא נוסע לאודיסא ומתכוון להיכנס שם כחבר להגנה העצמית, ותוך כדי דבורו, הוציא מתוך כיסו אקדוח. הראה לברוידס והוסיף: „זה בשביל המנוולים, אנחנו צריכים להגן על כבוד עמנו היהודי". ואכן בזמן הפרעות באודיסא בשנת 1905 עמד בראש חוצות להגן על כבוד אחיו ונהרג על קידוש השם ע"י הקוזאקים בשעת מלוי תפקידו. יהא זכרו ברוך בקרבנו ושמו ינון לנצח בין גבורי ישראל וקדושיו.

בתמונה של הרוגי הפוגרום היהודי באודיסא שצולמה שם בבית הקברות והוחרמה אח"כ ע"י הממשלה הצארית ברוסיה גופתו של הגבור־הקדוש ישראל שפירא הי"ד בתמונה זו היא השלישית מצד שמאל.

כן השתתפו בהגנה העצמית אנשים מתוך עסקני הצבור.

על שמואל מנביץ, הנזכר בין העסקנים הציוניים שהשתתפו בארגון ההגנה, מספר מר סעדיה פז כלקמן:

שמואל מניביץ

„בילדותו עזב שמואל את העיירה הקטנה בסביבות הומל ובא להומל. למד את מקצוע המסגרות וכאשר החלה פעולת ה„בונד" היה שמואל בין הראשונים שהצטרפו לתנועה. היה נער ער, בעל לב חם, חבר טוב ונאמן, איש המשמעת למופת, מילא כל שליחות שהוטלה עליו. עם ייסוד אגודת „פועלי ציון" בהומל היה שמואל בין המעטים מחברי ה„בונד" שעברו לתנועה החדשה. את לבו משכה ביחוד קבוצת ג"ץ. שנוסדה לשם תפקידים מיוחדים בשעת שביתות ובהתנגשויות עם השלטונות. חברי ג"ץ היו מבחירי החברים, לא אברכי משי, אלא בחורים חסונים וזריזים, המוכנים לספוג מכות, אבל יודעים גם לתת מכות, המוכנים להתמודד עם פרובוקאטורים, בלשים או שוטרים. בלשון סגי נהור היו קוראים לעבודה זו: „עבודה נקיה".

היה בעל קומה בינונית, צבע שערותיו צהוב, גופו חסון. במהירות תנועותיו התבלט בין חברי ג"ץ. לפי הצורך היו מעבירים אותו ממקום למקום. תכופות הטילו עליו להעביר נשק ודברי דפוס בלתי חוקיים מעיר לעיר וממחוז למחוז. צנוע היה האיש ובחייו הפרטיים הסתפק במועט. החברים היו מתלוצצים ואומרים כי שמואל יכול לנסוע „בנאכנאמע".

אחרי הפוגרום בקישינב נשלח מניביץ לשם ביצוע התנקשות בחיי הצורר קרושיוואן. במשך שלושה ימים עקב שמואל אחרי קרושיוואן עד שקבע את המקום, אשר בו יתנפל על צורר היהודים וינקום את דם אחיו. פנחס דשבסקי הקדים אותו ושמואל חזר הביתה מדוכא על אשר לא עלה בידו לעשות מה שהוטל עליו. שמואל ראה את עצמו בודאי מוכשר יותר מדשבסקי למלא שליחות זו.

החלו ימים אי־שקטים גם בהומל ושמואל מופיע כאחד החברים הפעילים בהגנה. בשעת קטטות עם פורעים נאסר שמואל פעמיים, אולם החברים הצליחו לשחררו מידי השוטרים. בפעם השלישית נתפס על ידי השוטרים בהיותו פצוע ואם כי הצליחו לשחררו שוב מידי השוטרים, לא יכלו להשאירו יותר במקום, כי היה זקוק לריפוי והמשטרה חיפשה אחריו במרץ. חברו לוקובסקי העביר אותו למינסק ושם טיפל בו בריפוי בית הרופא הציוני הידוע ד"ר חורגין. מניביץ ולוקובסקי נועדו לקבוצה הראשונה מבין החברים שיעלו לארץ. לאחר שנתרפא שמואל מפצעיו נעשו כל הסידורים לעלית השנים לארץ.

שמואל וחברו לוקובסקי לא יכלו לצאת את הארץ דרך אודיסה כשאר שמונת החברים שהיו בקבוצתם, כי המשטרה חיפשה אחריהם ולא יכלו להשיג עבורם כל תעודות נסיעה. שמואל גם לא נרפא באופן יסודי ונשאר צולע, וסימן זה היה יכול להיות בעוכריו. הם עלו דרך קראקא — טריעסט. בחנוכה 1903 הגיעו לארץ.

בהגיעם ארצה מצאו כבר את חברי קבוצתם מסודרים בעבודה ברחובות. כמו שקרה בהרבה קבוצות לפניה ולאחריה, לא הסתדרו הענינים ולא התאימו החברים אחד למשנהו, כמו שתיכנו זאת בהומל. חברים אחדים מהקבוצה יצאו מן הארץ ונסעו לאמריקה. שמואל נותק מהקבוצה. כשנתיים עבד בטחנת קמח בכפר ערבי. אחר כך קיבל עבודה ביקב בזכרון־יעקב, אשר מנהלו היה אז נחום מילר. בשנת 1906 פוטר מילר מהיקב וכפיצויים קיבל חלק מהמכונות. מילר עבר לחיפה ולקח אתו את שמואל, שעבד אתו בבית מלאכה למכונות. כשלוש שנים עבד שמואל אצל מילר. ביניתים נשא אשה, בשנת 1912 עבר שמואל לעבוד ברכבת. בתאונה בעבודה אבדה לו עין אחת וגם העין השניה היתה בסכנה. בעזרת חברים הצליחו על ידי ריפוי ממושך להציל את העין השניה. שמואל הועבר מעבודתו בחיפה לעבודה ברכבת ביפו. עם פרוץ המלחמה בשנת 1914 עזב מניביץ את הארץ יחד עם יהודים רבים מן הישוב. בזמן המלחמה מת במצרים. אשתו ובני משפחתו נשארו שם".

בתי העסקנים שימשו מקלטים ותחנות ראשיות למפקדת ההגנה בשעת הפעולה. ימים אחדים אחרי הפרעות חזר העו"ד דוב גיסין ממוהילוב מהקונגרס הציוני הששי (האוגנדאי) מבזל. הוא היה מן המתנגדים להצעת אוגנדה, אולם בהתהלכו על חורבות הרחובות ההרוסים נתחמץ לבו מכאב, בראותו בעיניו מה

עוללה החיה שבאדם לאדם, וכשהשמיע לו הלל צייטלין את זעקתו, בפגישה שנערכה מטעם הציונים, שלא רק לאוגנדה צריכים אנו לברוח, אלא אל הרי החושך, ובלבד שנצא מארץ הדמים הזאת, התחיל גיסין להסס, אולי חטאו השוללים לעמם בדחותם הצעה זו; אלא שמיד נתיישבה דעתו, אחרי שרוב המשתתפים השמיעו את דבריהם ואמרו שלמרות הכל לא יאבו ולא ישמעו להחליף גלות רוסיה בגלות אוגנדה, אלא יאזרו כוח לעבוד ולפעול לטובת ישוב הארץ, ואם יאחר יום הגאולה, סוף סוף בוא יבוא! ומאז התפלגה התנועה הציונית בהומל. הרוב: „לציוני־ציון" ומיעוט בלתי ניכר עם הלל צייטלין בראשם ל„מגיני ההסתדרות". הלך הרוחות בין יהודי הומל והסביבה בימים ההם מצא את בטויו במכתב, שאת העתקתו הואיל הארכיון הציוני המרכזי בירושלים להמציא לכותב הטורים האלה.

„הומל, 8 באוקטובר 1903.

לכבוד האיש המורם מעם הובב עמו וארצו ושפתו מו"ה אברהם מנחם אוסישקין, יזכהו ה' לראות בנחמת ציון וירושלים,

שלום. הננו באים במכתבנו זה לפני כבודו להתרפס לפניו ולהשיג ממנו מענה נכונה בעדנו ובעד עשרים משפחות העומדות אחרינו, ומיחלים לתשובה מכבודו, ולכן הננו מאמצים את לבנו לבקש את כב' להודיענו את הדרך אשר נלך בה. הננו מבקשים לא בעד הפרט ורק בשם המשפחות אשר הרשו לנו לחוות את רחשי לבם, חפצנו לצאת מחושך לאור, ומעבדות הנמבזה לחרות רוחני, אל ארצנו הקדושה.

כידוע לכב' כבר מצב חיינו עתה בעירנו אחרי הפרעות, הננו חיים עתה חיים של פחד, חיים שיש בהם בושה וכלימה. הננו פוחדים מקול עלה נדף, התמונה המפחידה עודנה מרחפת לפנינו, נהרסנו עד היסוד, באין מציל ובאין מליץ יושר בעדנו, נתונים למכים ואין אומר השב, וגם עתה רפתה רוחנו להחל את עסקינו, כי מה בצע אם ניסד את עסקינו ובעוד עת קט יהיו לשלל בפני שודדי צהרים. אשר יעשו את מעשיהם לעיני השמש.

שלש דרכים לפנינו עתה: אמריקה, קנדה ועוד אחת אשר עומדת לפנינו בראש, היא הדרך המוליכה לארצנו היפיפיה. ובאמת איך נמיר את הארצות הזרות לנו בעד אמנו, אשר בעדה הננו סובלים חרפות ונדודים, לה הקרבנו כל ימי חיינו, אבל הן שדי אמנו צמקו ואין בכחם להניק אותנו, קוראים שונאינו מנדינו, ולכן נבקש את כב' להודיענו בקרוב אם נוכל להשיג שם איזה מחיה לנפשות ביתנו, אף בדחקות, כי אז בודאי נעלה לארצנו.

פניתי אל כב' יען כי התמהמה שם ירחים ובודאי נהירין לו שבילי ארצנו הקדושה. בין המשפחות האלה ישנם בעלי בתים אחדים אמידים, חפצם לקנות שם אדמה לעבודה והנם מסוגלים לעבודת אדמה, או ליסד איזה בית חרשת. אנא כ' להודיענו, אף כי לא טוב הדבר, אם תהיינה אמיגרציות כאלה במעט מזעיר בלא עת, אבל, כבודנו! גם בלתי זאת לא נשאר פה בארץ... יצא נצא, ולמה זה נצא לארץ זרה אשר לא לפי רוחנו, הלא לה הקדשנו את מבחר ימינו, כאשר יעיד עלינו מורשה גלילנו הד"ר ברוק. הודיענו נא בבירור, אם בכסף נעשה איזה

דבר, או איזה בית חרושת או להשיג כברת ארץ לעבודת האדמה. וגם יודיענו נא כ' אל מי עלינו לפנות לדעת את כל זאת. אנא יחוס נא כ' על נפשות האמללות אשר רוחם בגלות ונלחמים הם לא עם החמר ורק עם הרוח. רוחנו נעכרה בראותנו את מצבנו האמלל, אמללים אנחנו, דרכנו גדרו בגזית ואין לצאת. ואם לא יעשה דבר עתה עבור משפחות רבות, יודיענו כ' אם יוכל איש צעיר לימים אשר כח נעוריו אתו להשיג את מחיתו, ורק לחם לאכל, אבל הלחם יאכל בשקט ובמנוחה ולא בדאגה ובפחד. טוב ארוחת ירק ושלוה, אמר החכם שלמה המלך ע"ה.

עוד הפעם נבקש את כ' מהר להשיב לנו תשובה נכונה, ואז לא נמיר בעד כל הון את רגשותינו המקדשות לארצנו האהובה. הננו עומדים על אם הדרך ועינינו צופיות אל ארץ הקדם. אבל אם לא באה עודנה העת, אז נסור לארץ נכריה, אשר לא לפי רוחנו, ועוד הפעם עלינו להיות אסורים בכלא. ויצא נצא. כי קול המכים באזנינו.

וגם מבקשים אנחנו את כ' להודיענו בכמה כסף תעלה הנסיעה שמה, בקירוב. ואל יפחד כ' כי נהיה שם למעמסה על בני החלוקה, אל תדיחנו בשתי ידים, היה לנו למושיע והורינו את הדרך אשר נלך בה, כי עוד מעט ונגוע פה לא מרעב. אבל מפחד ודאגה. האם יוכל לבלות את ימיו פה איש אשר רגשות אישים בו, בראותו את החיות הטורפות, כי בשכבנו נאמר מי יתן בקר, ובבקר נאמר מי יתן ערב. זה הוא מצבנו עתה בהומל, השנאה תגבר מיום ליום, ובלתי ספק תפרוץ ותעשה פרצים, חפצנו לא להיות נביאים נואמים לרע, אבל לבנו יכאב מאד.

נקצר הפעם וניחל כאל מלקוש למוצא פי כ' אשר בודאי ישמיענו חדשות ויבשרנו בשורות טובות, כי אמנו חלצה שדה להניק את בניה. ובזה הננו נושאים נפשנו אל תשובת כ' אשר בלתי ספק תהיה בקרוב, כי שעותינו ספורות, ואין לך דבר העומד בפני הרצון, אמר כ' לפני כבר.

בברכת ציון וירושלים

(—)ישראל זעליג גאלדבערג

(—) יעקב אהרון גאלדבערג".

והנה שתי רשימות של ג. שופמן כעד ראיה:

א. אחרי הרעש

„בצד הרחוב לאורך המדרכה החוורת מנוגה הירח קבועים בשורה „תישים־תישים" קני־הרובים של הגדוד השמיני אשר ללגיון המקודוני. בצלע הבית הסמוך, שתריסי הלונותיו סגורים, רוחשים, מספרים ומתלחשים אנשי הגדוד — כארבעים איש, לבושים מעילים שחורים מעל לכתנותיהם, כתנות־הקיץ הלבנות. על המדרכה, שמעבר הרחוב מנגד, מתהלך יחידי הלוך ושוב, מפקד־הגדוד, הקפיטן דנילבסקי ואדרתו הצחורה על שכמו. הלילה ליל אלול, ליל ירח קריר. דממה.

— למי, אחים, יש סכין? — שואל האחד בלחש, בהתגנבו מעבר השוק, ואבטיח לבן גדול מבצבץ מתחת כנף מעילו. כרגע הוא נתון באמצעיתה של כנופיה, והוא חותך את האבטיח עגולים וחצאי־עגולים ומחלק על ימין ועל שמאל. קרבי

האבטיח המתוקים מבהיקים לעין הירח ומרווים את החכים והלשונות, שנשתו בצמא, בטלטול, באבק ובצמרות נוצה. לרגעים מופיעים אחרים, טעונים אבטיחים אחרים, וגם מסביב לכל אחד מאלה מתהוות בן־רגע כנופיות — כנופיות. נשמעות הפצרות, חתוך־אבטיח ולעיסה, שחוק כבוש, לחש...

— את קני הרובים תפיל, לאט לך! — מזהיר וחוזר ומזהיר בתוך כך זאב סרדינסקי — היהודי היחידי שבגדוד זה, שהעמד לפקח על הנשק, זה היה יהודי קצר־קומה בעל פנים כחושים, ועיניו הטרוטות עם חטמו הגבנוני קצת שוו לו קלסתר של יהודית זקנה, מרת נפש, סבלנית. בכל איש שעבר עתה בינות לקני־הרובים היה גוער בנזיפה בקולו הקלוש:

— ומסביב אינך יכול ללכת;

או:

— יפיל את קני־הרובים ואחר־כך פרע אתה בעדו!

או:

— נדחק דוקא בינתים!

— א־א־אה, חס הוא על „היהודונים" שלו — מישיב לו הלז ונבלע בתוך אחת הכנופיות.

— אותו היהודי, — מספר חיל צעיר, „אפור" מתוך לעיסה, — שהכהו סגן־האופיצר בקנה־רובו...

— כשאתה מספר! — משסעהו דניסקו במבט בוז. זה היה חיל „זקן" העומד להשתחרר בעוד שבוע ושהיה חביב ביותר על כל בני הגדוד על מעשיותיו ה„נפלאות" שהוא מרבה לספר בעתות־הבטלה, והכל ענו עתה פה אחד:

— יספר־נא דניסנקו!

— התבינו? — החל הוא — אנכי הלכתי אז במערכה בשורה אחת עם סגן־האופיצר וראיתי את הדבר מתחל ועד כלה. אך עברנו את גשר הרחים, והנה מחנה מול מחנה. אלה במקלות, באבנים ובמטילי־ברזל ואלה—באקדחיהם, והרתולות היהודיות פורשות כפיהן, צעקות ומתיפחות: אי, אי, אי! „לפודם"! נשמעה הפקודה, ואז ירק סגן־האופיצר ישר מול היהודי, שעמד לפני ביתו, ויך בכח קנה רובו על קדקדו, כך, במלוא התנופה, ויכרע היהודי, נשען על הקיר, ולא זע... ו„פורע" אחר עוד בא ושנה לו במקלו, ויט היהודי את ראשו הצדה.. והמספר העמיד את עיניו בעינים קמות, עיני מת, בעצמו ויט את ראשו הצדה וישתתק.

— ואחר־כך — הוסיף לספר — הלך מאתו פסיעות אחדות. נמלך בדעתו ושב על עקביו, הציץ לתוך עיניו, ויך על ראשו שנית מן הצד, ויט היהודי את ראשו כלפי הצד השני, הוא הכה מצד זה, והוא חזר והטה את ראשו כלפי צד זה...

— או־ו־ו! אלה לא גנו את עצמם!

— צחוק היה לראות, איך שהיהודים ירו מתוך אקדחיהם! יורים ויורים ולא גם הרגו אף אחד.

ובתוך כנופיה אחרת ספר סגן־האופיצר דיקוביץ', שפני יהודי לו, את דבר דקרו בכידונו את העלמה היהודית שם בבית.

— התבינו? מופיעה מאחורי הזוית ומידה אבן במפקד־הגדוד! לוּ נתנה לי הרשות, כי עתה דקרתי את כולם מקטן ועד גדול!

יכל השומעים נזכרו ברגע זה, איך שהוא, דיקוביץ', קפץ ויצא אז מן החלון, חוור בעינים משופלות, לא כמנוצח אף לא כמנצח, וימח את כידונו בדשא התל.

התנועה והלחש הלכו ופחתו מעט מעט. התחילו שוכבים לישון בשורה על הארץ סמוכים לקיר. עברה עוד שעה קלה ונשמעה רק נחרת שנה בלוית פסיעות הקפיטן מהמדרכה שכנגד. ורק פטרנקו, זה החוחול המקבל את מנתו פי־שנים מחמת רעבתנותו שאינה מצויה, עוד ישב ולחך קלפות האבטיחים.

ובאויר השוקט והקריר רחפו הדי־היום, הדי־הרעש. סרדינסקי כרך ועשן פפירוסוֹת זו אחר זו, ישב על האבן הגדולה שבצלע הבית, קם וילך אילך ואילך וחזר וישב וחזר וקם. מקצות העיר עוד כמו נשמעו נאקות רחובות, אנקות אנשים, נשים וטף, ועוד כמו נפצו החלונות הסמוכים נפצים תכופים, שאננים... היום בשעה שבקע הגדוד בהמון הפרוע, התירא הוא להביט לצדדין, בעד צמרות הנוצה שמלאו את כל חללו של החוץ, פן יראה גויות נשחתות, גולגלות מרוצצות, שדמן שותת, תינוקות קרועים לחצאין, ולעיניו רפרפו אך הנוצות הזכות שתחת רגליו, מחם ממורט מעוסה, שברי ראי צלולים, סדור פתוח ב„שומר ישראל"... לכל שנוי שבמערכה היה שוכח את עמדתו הראויה לו, וזבירוב, מי שחי עמו תמיד בידידות יתרה ושמטותיהם בקסרקט מצורפות זו לזו, הדפו מאחור מאגרופו, וכשהפך סרדינסקי את פניו לראות מי הוא, התנכר אליו זה והתחצף לעומתו:

— מה אתה „יהודי", מטלטל עצמך אליך ואילך ואת מקומך אינך יודע?! בכידוני אדקרך!

נפתחה הדלת של הבית הסמוך, ונערה מעוטפת במטפחת יצאה בחשאי ותשב על המעקה.

— מפני מה אינכם ישנים עדין, בשעה מאוחרת כל־כך? — קרב אליה סרדינסקי.

— הי גם יהודים ישנם בזה, ואנכי לא ידעתי!

— אחד אני.

— זהו כבר הלילה השני, שאין אנו ישנים. עכשיו, כמובן, הפחד אצלנו כבר אינו גדול ביותר, משום שאתם חונים בזה, אבל אמש, כשישבנו פה, אני ואחותי, היה נדמה לנו לרגעים שאנו שומעים יללות ובכיות מאותם הבתים שבקצה הרחוב, ובתוך־כך שרט וטפס חתול על אותו הכותל, והרי כמעט שמתנו מפחד.

— היהודים בעצמם אשמים בכל! — ענה סרדינסקי, הוציא את קופסת הטבק והתחיל כורך פפירוסה. כשהעביר את שפת לשונו לאורך הניר אילך ואילך, הציץ בפטרנקו, שלעס עוד את שארית האבטיחים, ואמר:

— רב לך לכרסם את האבטיחים. גפרור יש לך?

— יש — ענה הלז, וכמדבר לעצמו הוסיף:

— נבהלו היהודים, ויעזבו את האבטיחים באמצע השוק.

סרדינסקי הצית את הפפירוסה, ישב על האבן ויחל לעשן.

בקצה הרחוב מזה ומזה שרקו דלתות ושערים שריקות קטועות ורשרשו גדרי־התזמורת; שם התגנבו אנשי צבא ערים אל קני השפחות. עברה מרכבה משתקשקת, התעכבה מעט, ונשמע קול רם:

— קפיטן דנילבסקי!

—אהה?!

— הבאתי לכם פקודה. עליכם להתעכב פה עד צהרים של יום־מחר. ביחוד עורו לפנות בוקר, אחרי שכפי השמועה תתחדש אז „אנדרלמוסיה" זו ביתר עוז.

— נו, כלום לא תעשה! עת מלחמה!

והמרכבה השתקשקה לה הלאה.

פסיעות הקפיטן נשתתקו. כנכר, ישב על הסוללה.

— מי הוא שם העומד „ער" על־גבי קני־הרובים? — נשמע קולו מתוך פהוק.

סרדינסקי הזדרז וקם, שם כף־ידו תחת מצחת קובעו, ויען בקולו הקלוש:

— סרדינסקי, רום־הוד־מעלתכם!"

ב. בנות־הערלים

„הכתף השמאלית בראש! פקד מאחרינו שר־הרוטה שלנו, הקפיטן אושקוב, בקולו המכוער (בו שמעתי תמיד מעין צריחת חמס על זנוני אשתו הידועים לכל), ואנחנו חניכיו, כארבעים חילים במספר, מזוינים ברובינו ובשתי קופסות פטרונים לאיש, פסענו על־גבי נוצות, שברי רהיטים, ספרים עברים. מתונה ובלתי מובנה היתה הקומנדה של הקפיטן, שלפיה עשינו קפנדריות משונות ופסחנו על כנופיות הפורעים, שבינתים עשו את שלהם במנוחה — לעינינו.

את חברי למערכה שמימיני ומשמאלי חדלתי להכיר — כל־כך נשתנו פרצופיהם. אפילו הטובים שבהם, שבחיי הקסרקטין הם נוחים ביותר, נתלהטו עכשיו באש זרה, ופעורי־פה התענגו, התענגו על כל הנעשה מסביב.

— אי „חיטשקי", היאך הן צורחות!

כי צעקו, צעקו אז הבתולות שלנו וקרעו רקיעים.

— רע, בארישני, מה? הבה נדבר עכשיו רוסית קצת!

את הטמטום הנפשי, אין לכחד, לוה גם איזה צדוק־הדין. בדיעבד לא יזיק. ורק מומנט אחד, זכורני, הרעיד סוף סוף את המפרקת והדמיע את עינים, בקרן אחד הרחובות קעקעו ונצלו הבריונים הנות מכולת ו„השקסות" „עטו אל השלל". פצלו סוכריות וצחקו אגב־כך בקול, בראותן כיצד מתעללים הללו ביהודי זקן אחד. „פן תעלוזנה בנות הערלים" —

חלף אותי רעד־הדורות, ועיני רטבו מתוך התרפקות פנימית על דוד. „וימדדם בחבל, השכב ארצה, וימדד שני חבלים להמית".

דוד, דוד שלנו!..."

מיד אחרי הפרעות נתארגנה העזרה המשפטית ע"י העו"ד והעסקנים המקומיים, וכעבור זמן קצר נמסר כל החומר לעורכי־הדין: זרודני, גנפמן וסליוזברג, שבאי

לשם כך מפטרבורג. הם קבעו במלון „הצפוני" לשכה משפטית מיוחדת, שטפלה במשך קרוב לשנה, עד בירור המשפט, בהנהלתו של עו"ד גנפמן, בעיבוד החומר והכנתו למשפט. הרבה מאות אנשים עברו דרך הלשכה הזאת לשם גביית עדות על כל מה שעבר עליהם.

ביום 11 באוקטובר 1904 נפתח בהומל מושב מיוחד מטעם לשכת המשפט בקיוב לבירור הפרעות בהומל בימי 29.8 ו־1.9 1903. הרכב בית המשפט היה:

ה נ ש י א: קוטליאריווסקי יו"ר הדפרטמנט ושלשה חברי הלשכה המשפטית; סאוויצקי נשיא אצילי המחוז; ראש העיר רומנוב וזקן האכרים.

ה ק ט י ג ו ר י ם: ריזוב מטעם הלשכה המשפטית בקיוב וקולנקו — מטעם בית המשפט הגלילי בקיוב. המשפט נתברר בדלתיים פתוחות בפני באי־כוח העתונות הכללית והיהודית מערי הבירה, סוכנויות טלגרפיות והציבוריות הפרוגרסיבית הרוסית, שעקבה כל הזמן אחרי מהלך המשפט. בין הקורספודנטים היהודים היו מרדכי בן־הלל הכהן, ק. י. סילמן, אברהם קונין ואחרים. ובין באי כוח העתונות הרוסית היה באכמעטיעוו מ„העת החדשה", הסופר טאן־בוגראז ואחרים.

על ספסל הנאשמים ישבו 36 יהודים ו־44 נוצרים, חלק מהיהודים נאשמו בעריכת פוגרום, כביכול, ביום 29.8 על הנוצרים וחלק, בהשתייכות (כביכול) להגנה העצמית.

כ־1000 עדים הוזמנו משני הצדדים. על היהודים הגנו הע"ד: גנפמן, קרול, סוקולוב, בזונוב, ווינבר, זרודני וסליוזברג מפטרבורג. קופרניק, רטנר ומרגוליז מקיוב, מנדלשטם ממוסקבה, קלמנוביץ מסרטוב, קרסילשציקוב ואלישוב מהומל.

על הנוצרים הגנו: מעטאקסא, פוגושזיב והצורר הידוע שמקוב ממוסקבה, ברינקמן מהומל ופנטיילייב כמנוי מטעם הממשלה.

אבל מה דלה ועלובה היתה, אפילו בעיני בית המשפט, — סניגוריה זו של הפורעים, לעומת כליל התפארת והזוהר של הסניגוריה היהודית, שהיתה מפורסמת לשבח ולתהילה בכל רחבי המדינה!

לכאורה, היה הכל מוכן ומסודר כל צרכו: שופטים ושוטרים, נאשמים ומאשימים, קטיגורים וסניגורים, הכל כמנהג המדינה, אלא האשם והנאשם לאמיתו, המשטר הממשלתי שערך את הפרעות, נעלם. ולשוא התאמץ בית הדין להסתירו, כי „אי אפשר להסתיר מרצע בשק", ביחוד מפני עורכי־הדין, תפארת היוריספרידנציה ברוסיה, מיטב הכוחות והכשרונות שהיו אז במדינה.

המשפט הזה הרעיש גם את לבות הציבור הרוסי המתקדם, שעמד סמוך „לאביב" ההולך וקרב במדינה. רבה היתה ההתעניינות במהלך המשפט והרבה מעסקני הצבור הרוסי המפורסמים השתדלו להיות באולם בית המשפט.

כדאי לציין שראש המשטרה דמיטרי ראיעווסקי, העיד לטובת היהודים. על עדותו זו שקל למיטרפסיה מאת הממשלה שהדיחה אותו ממשרתו, והעמידה אותו בראש משטרת סטברופול, שלשם העבירוהו כעונש מיד אחרי הפרעות בהומל. אולם בהשתדלות עסקני היהודים בפטרבורג נתמנה כסוכן ראשי לחברת בטוח החיים „עוגן" בהומל. ובאחרונה נבחר לראש העיר וכשעברה בשנת 1917 הנהלת העיר

למועצה בת 101 איש, נתמנה הוא על ידה למנהל הבנק העירוני בהומל.

50 ישיבות עברו בבית המשפט במשך חדשיים בהתלבטויות והתחבטויות נוראות בין הסניגוריה היהודית ובין בית משפט־משפח זה, וביום 21.12.1904, בישיבה ה־51, בזמן חקירת העד אנדרי שוסטוב ס"ד (פועל בב־הח"ר פרומקין) מצד הסניגוריה, כששוסטוב התחיל לספר על מה שקרה ביום הששי 29.8 הפסיקהו מיד נשיא בית המשפט בהערה שאין זה מענינו, ועליו להצטמצם בעדותו רק על מה שקרה ביום 2.9 ולא לנגוע כלל וכלל בענין 29.8. על זה השיב לו שוסטוב, שהוא יוכל לתת עדותו רק מהתחלת המאורעות ולא מאמצע, — אחרת איננו יכול. הנשיא עמד בכל תוקף על דעתו ושלל ממנו את הזכות הדבור. כאן נתערב בדבר העו"ד סוקולוב ודרש בתוקף מאת הנשיא שלא לשלול מאת העד את זכותו. הנשיא הכריז הפסקה לשם התיעצות ואח"כ הודיע את החלטת בית המשפט לוותר על עדותו של שוסטוב ולהרחיק את העו"ד סוקולוב מאולם בית המשפט.

החלטה זו הרעידה את חבר הסניגורים, ואחרי התיעצות קצרה, בהסכמת שולחיהם הנאשמים היהודים — הכריזו והודיעו לנשיא בית המשפט, שלשם מחאה על אופן הנהלתו את המשפט, סילוק הצדק וכסולידריות עם חברם סוקולוב הם עוזבים אתו את בית המשפט לגמרי (פרטי הדברים האלה נתפרסמו בשעתם במכתב גלוי בעתון „פראבו") ומטעם זה נפסקו ישיבות בית המשפט לשבועיים וחודשו ב־7 לינואר 1905 ונמשכו עד 20 בו.

בישיבות אלו השתתף רק הפרקליט מ. קריל מפטרבורג — סניגורם של פולסמן, קרנדל וברוק שדינם התברר במיוחד.

וזהו קטע מנאומו בבית המשפט:

„ובכן, על איזה רקע נתארגנה בהומל ההגנה העצמית? בין הברברים עמי־אסיה המרכזית קיים חוק כזה, שמי שראה כי גזלנים מתנפלים על תייר והוא לא יחיש לעזרתו — אחת דתו — עונש מות. החוק הזה החמור מאד נובע מתוך רגשות אנושיים. מפני שבמקומות שאין שם משטרה או צבא; בשטח של עשרות קילומטרים שלא נראה בן אדם בו, הרי העזרה ההדדית היא האמצעי היחידי לשמור על חיי־האדם מרוצחים ורכושו — משודדים. בארצות הנאורות הזכות להגנת חיי האזרחים ורכושם נמצאת בתורת מנופוליון רק בידי השלטון הממלכתי. זכות התגוננות אישית נמצאת בידי האזרח רק במקרים יוצאים מהכלל. כגון אם האזרחים משוללים יכולת לפנות לעזרת המשטרה או לשלטון אחר לשם הגנתם. ולבסוף — הוא שואל — איך ירגיש את עצמו אדם, קבוצת אנשים ובאחרונה — עם שלם, שבא לידי הכרה, על סמך הנסיון המר, שהשלטון, לא בלבד שאיננו מגין עליו, אלא שהוא עצמו גם מעודד את האלמים ואת הפורעים לידי מעשי אלמות נגדו?..."

נ ש י א ב י ת ה מ ש פ ט: הריני חוזר שוב, ה' סניגור, שעל ענינים כאלה אינני מרשה לך לדבר.

ה ס נ י ג ו ר: „הפסיכולוגיה של אדם שהחליט להגן על עצמו, אחרי שהכיר לדעת כי אין לו לצפות לעזרת השלטונות, חמורה מאד. הרי בשביל היכנסו לשורות ההגנה העצמית עליו להיות מוכן, לא רק לסכן את חייו בשביל הקרובים לו אלא

גם למות עבורם. חבר הגנה עצמית הריהו, איפוא אישיות מוסרית נאצלה, שכן הוא מוכן למסור נפשו בכל שעה. וכיון שהפרעות, כפי שהוכיח הנסיון המר בשנתיים האחרונות, עלולות לפרוץ במשכנות היהודים כל רגע — הרי אין להוכיח שההגנה העצמית בהומל, בלא לחכות לפרעות ביהודים, — „התנפלה על הרוסים וערכה בהם פרעות". הוכחה מוטעית כזו יש בה מסילוף המציאות והכחשת מהותה המוסרית של ההגנה העצמית ויסודה הפסיכולוגי. ההגנה העצמית היא קודם כל, כמחאה נגד אלמות האיומה שנעשתה ביהודים בשנים האחרונות ע״י כנופיות חוליגנים ומשרתיהם — רוצחים שכורים, שממשיכים את פעולתם השטנית באין מפריע, ובלי שיבואו על ענשם. אדם תרבותי סבור שחייו, שלומו וכבודו צריכים להיות בלתי נפגעים ע״י זולתו, ומחובתו הקדושה של השלטון הממלכתי לשמור מכל משמר על נכס־האדם החשוב הזה. אם השלטון איננו מקיים את חובתו האלמנטרית הראשונה הזאת, הרשות בידי כל אזרח להגן ביד מזוינת על חייו וחיי הקרובים לו ורכושם. כיון שכן, הרי ההגנה העצמית במדינה נאורה מחאה חיה היא כלפי האלמות המוגנת ע״י הממשלה; ההגנה העצמית היא בניגוד גמור לאותו רגש החיה שבאדם הבלתי מרוסן, שדוחף את החוליגן לפרעות; פלוגה של הגנה עצמית לא תהפך לעולם לכנופיה של פורעים, כמו שבן אדם תרבותי איננו יכול להפך לפרא ולרוצח, זוהי המסקנה מתוך נקודת השקפה נכונה על הגנה עצמית בהומל. ועל כן אני עומד בכל תוקף על זה, שביום 29 לאוגוסט אירעה בשוק העירוני בהומל תגרה רגילה, אבל בכל אופן — לא פרעות של יהודים ברוסים"...

נשיא בית המשפט: מפסיקו ומתרה בו שלא לנגוע במאורעות של 29 לאוגוסט, שטיבם נקבע כבר ע״י פסק־דין של בית המשפט, ומשום כך איננו יכול להרשות לסניגוריה הערכה חדשה למאורע זה.

הפרוצס ההומלי, שנעשה לפרוצס היסטורי, היה שונה בהרבה ממשפט הפרעות בקישינוב. המשפט התברר בדלתים פתוחות והמוני אנשים עקבו אחרי מהלך פעולותיו ורשמו את הפרטים שנשמעו בישיבות בית המשפט, וביחוד הצטיין הפרוצס בהומל מפרוצסים אחרים כדוגמתו גם בזה, שעל ספסל הנאשמים ישבו בשורה אחת עם 44 פורעים, שרצחו חמסו ושדדו — 36 יהודים, מהם שהחליטו להתגונן ולהגן על חייהם וחיי קרוביהם, כבודם ורכושם, ומהם גם חפים מפשע.

מרדכי בן הלל הכהן הזמין את הפרקליטים לסעודת צהרים לביתו. ובראש שולחן האורחים החשובים האלה ישב, כזקן החבורה, העו״ד המפורסם קופרניק מקיוב; אגב שיחה, העלה קופרניק זכרונות מ„המשפט הקוטאיסי" הידוע, שהעלילו על היהודים עלילת דם. בין השאר סיפר, כשזוכו הנאשמים מעלילה מחפירה זו, ערכו סעודה לכבודו וראשי העדה הגישו לו מתנה חליפת בגדים קאווקאזית, השמורה עמו לזכרון נעים עד היום. בתשובה על ספורו זה העיר בעל הבית, מתוך חיוכו הרגיל, כי חליפות־שמלות מעדת הומל לא יקבלו האורחים הנכבדים, מפני... שלא זכו בדין, אולם לעומת זה יש בידו מתנה בשבילו. בהושיטו לקופרניק (המומר) מכתב של אביו, ר׳ אברהם קופרניק, עסקן ידוע בשעתו בקיוב, כתוב עברית.

קופרניק, בקבלו את מכתב אביו קם על רגליו ומתוך התרגשות הודה לבעל הבית על מתנה זו, היקרה לו מכל המתנות שבעולם.

גם העדה היהודית ערכה נשף פרידה חגיגי לכל חברי ההגנה המשפטית במלון „גראנד הוטל". שם נישאו נאומים על המצב המדיני בארץ ועל התמורות המתרחשות ובאות בחיי העם הרוסי ובמשטרו, מתוך בטחון שממשלת זדון זו כעשן תכלה מן הארץ. אחרי שהסניגוריה עזבה את אולם בית המשפט באה הפסקה לשעה בישיבות. המשא ומתן קרב לקצו, ולבסוף הוצא פסק הדין של עונש קל ושווה לכל הפורעים, לחברי ההגנה ולחפים מפשע, ובסופו של דבר טשטשוהו ובטלוהו.

למרות כל הנגישות והרדיפות מצד הממשלה, הלכה תנועה החופש וגברה. הנוער־היהודי היה מתאסף לעיני המשטרה ברחוב הנפחים ונואמיהם ומטיפיהם היו נושאים מדברותיהם על... ו„על ננתקה", ולא חתו אפילו מאימת הקוזאקים, שהוזמנו לאותה שעה, ואף השוטרים לא העיזו לנגוע בהם. תבוסת המלחמה עם יאפאן ורוח ה„אביב" שהחל לנשב בכל רחבי המדינה נתנו אותותיהם. אף היתה סכנה בדבר, כי בימים ההם רווחות היתה הסיסמא: „אויף יעדער שפאיי — איין ענטפער מיט בלאיי" — „בעד כל יריקה — מעופרת שריקה"...

פרחי „האביב" הרוסי בשנת 1905 ומנת חלקם של היהודים

נצני ה„אביב" הרוסי שהבשילו בסתיו 1905 הביאו בעקבותיהם את „הקונסטיטוציה" האוקטיאברית, קונסטיטוציה — נפל, שצפנה בקרבה ריאקציה איומה, והביאה בכנפיה שוד ורצח, פרעות ופורעניות — בראש וראשונה כמובן, וכמנהג המדינה, על מאות קהילות ישראל והומל המזומנה לפורעניות גם היא לא נפקד מקומה בקרב קהלות הקודש.

בערב שבת 12 ינואר 1906 עם חשכה פרצה פתאום בערה איומה ברחוב רומיאנצבסקי, הרחוב הראשי בהומל, במקום שם מרוכזים כל המחסנים הראשיים החנויות הגדולות, הבנקים וכל בתי המסחר. ברור היה כי מעשה הפורעים הוא. היהודים, — גרי טבור העיר, נדהמים ומזועזעים מהרו להמלט על נפשם ממקום הבערה. מבעד לחלונות הבתים נראו אנשים ונשים רצים בבהלה, כורעים תחת משאם, פליטת רכושם. „כעיט על הפגרים" עטו הפורעים אל השלל ואין מוחה בידם ואין מעכב: הותרה הרצועה...

האש מתלקחת ותמרות העשן שעלו מרחובות העיר באפלת הלילה, היו איומות, הלהבות געשו ואין מכבה: מכבי האש העירוניים לא זזו ממקומם; כאילו לא קרה כלום בעיר. פלוגת מכבים מתנדבים, ובראשם צעירים יהודים, שניסו לבוא למקום התבערה — גורשו משם, אף על המכבים של מסילת הברזל אסרו לצאת למקום הבערה שאחזה בינתים בכמה מחלקי העיר.

החורבן שעולל במרכז העיר, במיטב בניניו ומחסניו במשך ליל העברות, — היה נורא ואיום. יותר מ־7000 משפחות נהרסו; הרבה מהן עשירות, אך לא מעט גם עניות, כי האש פרצה ועברה גם אל השוק העירוני, מקום המסחר הזעיר —

הכפרי. אל תוך בתים פרטיים, אל הדירות פנימה, כמעט לא חדרו הפורעים, אף על פי כן, לא כל התושבים יצאו בשלום. אל ביתו של הד"ר א. זלקינד פרצו השודדים — אבל הוא הצליח להמלט על נפשו בעוד מועד. גם אל ביתו של הד"ר זאב זכרין פרצו, ואחרי שבזזו כל אשר בו התנקשו גם בחיי בעליו, ורק ב„זכות" המשטרה שאסרה אותו באותו מעמד היתה לו נפשו לשלל. שני אישים אלה היו מן הבולטים ביותר בעסקנות הצבורית המקומית ולפיכך חלקו להם הפורעים „כבוד" ובקשו לרצחם נפש.

כל שעת הדליקה וגעש הלהבות שמרו הקוזאקים, רכובים על סוסיהם שלא יאונה כל רע לשודדים, ומצד שני השגיחו בשבע עינים שהיהודים לא יצילו כל מאום. יהודים אחדים שחרפו נפשם להציל את רכושם ממאכלת אש נרצחו נפש.

והנה הדברים שרשם מרדכי בן הלל הכהן בזכרונותיו: נפלא ומוזר היה היחס של השלטון המקומי אל אשר קרה אמש, ולמחרת היום לא היה כל יחס, כאילו לא קרה דבר. השלטונות לא נראו בחוץ. מספר השוטרים בעיר כאילו הוקטן עוד. מסביב לערמות האפר ועל יד המפולת של הבנינים ההרוסים והשרופים התהלכו בני העיר היהודים דומם, אבלים ושחוחים, התהלכו כצללים מבלי דעת אם כבר נגמרה המערכה או אינה אלא ראשיתה. התושבים הנוצרים בושו להביט בפני היהודים גם שלא ממכריהם. בושנו ונכלמנו להרים פנינו גם אנו, הרי עשרות אלפים יהודים בעיר, ואיך היינו פתאום לבז ולמשסה בידי פורעים מספר! בושנו מאד, אבל ידוע ידענו, כי כל חפצם של הפורעים היה למשוך החוצה את חברי „ההגנה העצמית" ואז היו הקוזאקים והצבא המזוין מרבים את חלליהם. התהלכנו קדורנית כל יום השבת מסביב לבנינים השרופים ונדמה לנו כאילו מתים מוטלים לפנינו... וגם בצאת השבת לא התאספו עסקני העיר למועצה, כי נפל פחד הפורעים עליהם, בלהות הלילה שעבר טרם חלפו והלבבות שבורים ומדוכאים. במשך היום נודע לנו, כי את ה„עבודה" אמש עשו ביחוד „אורחים" שהובאו לשם כך ממרחקים. גם במשטרה המקומית לא הכל ידעו מי אלה, וכשם שלא ידעו מאין באו כך גם לא ידעו לאן נעלמו. עורכי הפרעות היו להם מלאכי חבלה מיוחדים, מזומנים לעת הצורך ומשגמרו הללו את „מלאכתם" הושבו למקומם. ראשי השלטון בעיר רק אחת ידעו, כי אין להניא את האורחים האלה מעשות את שליחותם, כי לכך נוצרו...

גם הממשלה, כפי הנראה, הרגישה, כי על ידי השערוריה הנוראה של הפוגרום הצבאי הזה נגדשה הסאה. ותיכף לפרסום דבר הפוגרום שזעזע את הצבוריות הכללית בשחצנות הזדונית הבולטת, נשלח בפקודת שר הפנים דורנובה, הגנרל סאוויטש להומל לחקור, כביכול את מעשה הרשע במקום הפשע. השליח מצא הרבה סימנים שעל פיהם אפשר היה להוקיע לעיני השמש את האשמים במעשה הפרעות. השליח גילה, בין יתר הדברים, כי בלשכת הזנדרמיה המקומית חלקו אקדוחים לאנשים אלמונים, שבאו להומל לשם מעשה הנבלה. לא היה ספק, כי יד המשטרה באמצע ובעיקר המשטרה החשאית, הזנדרמיה המדינית, שהיתה מקבלת את פקודותיה והוראותיה דרך צנורות מיוחדים, בלי להזקק ל„עצת" המושל. הובהר כי מלבד השלטון בארץ, קיימים עוד שליטים במדינה, שליטים העושים על דעת

עצמם ללא אחריות וללא מוסר לב והם השופכים את ממשלתם על התושבים ועל הפקידים בערי המדינה.

באוקטובר בזמן הכרזת השביתה הכללית במדינה, היו פועלי הרכבת בהומל ופקידי הדואר והטלגרף מן הראשונים שהצטרפו לשביתה. אותם האלמנטים, שרק לפני שנתיים הצטיינו כל כך בנאמנותם ל„אבא־הצאר", מושל יחיד ונערץ, בערכם פרעות ביהודי הומל — הצטיינו גם עכשיו בהשביתם את תנועת הרכבת והדואר בקו — הומל. הגנרל אורלוב הידוע, שהיה משוטט בכל רחבי רוסיה בראש משלחת־עונשין, הוא שעל ידו חוסלה השביתה, בא להומל להשיב את הסדר ולעשות שפטים בנאשמים — כדרכו, ללא דין וללא דיין... את הנאשמים חפש אורלוב בחלקי העיר שיושביה הם... יהודים.

שרידי ההגנה העצמית, שנפגעה קשה בזמן הפרעות באלול תרס"ג (ספטמבר 1903), לא הניחו בכל זאת את נשקם מידם, והיו שומרים איתו במקומות שונים. חלק מן הנשק היה גנוז בתוך הרהיטים במחסן הנגרים של הלואה וחסכון במרכז העיר. כשמלאכיו עושי דברו של אורלוב הקיפו כמה חלקים בעיר לשם חפוש נשק, היו פקידי המחסן בסכנה גדולה כי אורלוב השקיט את המרד במדינה על ידי שהיה תולה את הנאשמים על גבי ארובת קטר הרכבת. זה מנהג גדול נהג אורלוב. ולא זו בלבד: סכנה גדולה היתה צפויה גם למנהלי הלואה וחסכון. אולם באותו יום זועה קמו אחים לצרה, הלא הם האחים אברהם יעקב, צבי ואהרן משה בילינקוב, ציונים מסורים ונאמנים, ששמו נפשם בכפם והצילו את חיי כל הנוגעים בדבר, בהעבירם בחשאי בעצם היום את כל ה„כבודה" הרבה: אקדחים, פצצות ורמוני יד, לבתיהם, מחוץ למרכז העיר ושמרו על ה„אוצר" הזה עד בוא שעת הכושר להחזירה לתעודתה. יזכרו לטובה ולברכה שלושת האחים הגבורים האלה שהרפו נפשם על קדושת הרעיון הציוני, הגנת כבוד עמם וחיי חבריהם וחברת הלואה וחסכון — מכליון.

חפושיו של הגינרל אורלוב בין היהודים יצאו לבטלה, אבל השאירו בין האוכלוסיה הרוסית את הרושם הדרוש להם, שלא אחר להביא את התוצאות הרצויות, לו ולשולחיו מפטרבורג...

כיון שאחרי כל החקירות והדרישות לא נמצא החייב בפרעות, נטשטש כל הענין, והיהודים הנזוקים שמחו, שלפחות לא גוללו את האשמה עליהם. לא האשימו אותם בהצתת בתיהם ובהרס עסקיהם בידי עצמם...

מיד אחרי הפרעות נוסד ועד־העזרה ובראשו מרדכי בן הלל הכהן, ד"ר זאב זכרין, ד"ר אב. ברוק, פישל דובקין, יעקב צייטלין, הרב מטעם מאיר מאיאנץ ואחרים ו„השמיעו על השקלים". הלב היהודי הער והדווי נענה מיד, ואל הועד המרכזי לעזרת נגועי הפרעות בפטרבורג זרמו סכומים עצומים מכל תפוצות הגולה, ויהודי הומל קוממו במקצת, בכספים אלה, את הריסותיהם וחבשו את פצעיהם והתחילו לחדש ימיהם כקדם. גם העיירות הקטנות שבסביבת־הומל, שסבלו, אם במישרין ואם בעקיפין, מתגרת יד הטירונים שנקראו לצבא, „שכטוב לבם ביין" שלחו את ידם בחנויות הקטנות של עניי היהודים, באין מוחה בידיהם.

כלומר: „ישחקו הנערים לפנינו", גם נגועים אלה נסתייעו על־ידי עסקני־הצבור בהומל בסכומים שהוקדשו לקרנות לשם ייסוד קופות מלוה וחסכון במקומותיהם. ואחרי שהקופות נוסדו באה גם יק"א לעזרתן בהלוואותיה לשם הון חוזר.

נחשול הפרעות שהציף את הקהילות היהודיות המריץ את עסקני פטרבורג להתכנס לועידה עם העסקנים אשר בערי השדה, ועפ"י החלטת ועידה זו התיצבו מרדכי בן הלל הכהן, ד"ר זאב זכרין מהומל, הרב שלמה הכהן אהרונסון מניעשזין אחר־כך רבה הראשי של ת"א), הד"ר ש. ז. לוריא — הרב מטעם בקיוב, הרב מטעם מרומני והעו"ד ג. ב. סליוזברג מפטרבורג — לפני וויטה, ראש המינסטרים אז. שליחי הומל השרופה והשדודה דברו עם וויטה דברים קשים כדרבונות, בהוכיחם לו שהפרעות בהומל נערכו על־ידי השלטונות, בהשתתפות החיילים והקוזאקים. וויטה שדל את המשלחת שתתיצב לפני הקיסר, אך היא לא קבלה את הצעתו, בחששה פן תצא מפני הקיסר, שונא ישראל זה, וידיה על ראשה...

חרף הדכאון שהשתלט ברחוב היהודים מפני הריאקציה השחורה שהרימה ראש וחרף איומי הכנופיות של „המאה השחורה", ששלטונו של הצאר ניקולי נשען עליהן, השתתפו יהודי הומל השתתפות פעילה בבחירות לדומה הממלכתית, חוץ מן ההסתדרויות הריבולוציוניריות שהחרימוה. בבחירות המחוזיות לדומה הראשונה נבחרו, על אפה ועל חמתה של הריאקציה, כל שלושת הצירים־היהודים: מרדכי בן הלל הכהן (ציוני), ד"ר אלכסנדר זלקינד (אז קדט) והד"ר אברהם ברוק (עסקן עמלני). גם בבחירות לדומה השניה נצחו היהודים. אז השתתפו גם אנשי האגף השמאלי, והנבחרים היו שוב שני יהודים: הד"ר זאב זכרין (ציוני) וליביש צייטלין (ס. ד.), אבל בבחירות בפלך מוהילוב לא עלה בידי היהודים לבחור אף ציר אחד משלהם.

מעז יצא מתוק

הפרעות והפורעניות שתכפו על יהודי הומל למן הפרעות באלול תרס"ג ועד הפרעות הצבאיות בתרס"ז ובאמצע „השכנת הסדרים" ע"י הקוזאקים ועלילותיהן של המאה השחורה ותוצאות ה„משפטים" של מחוללי־הפרעות והזוועות שהראו בעליל עד כמה הותר דם ישראל ועד כמה רכושו הפקר — כל אלה חישלו את רוחם של היהודים, הגבירו ביניהם את רעיון התחיה ואת רצונם ושאיפתם לגאולה על אדמת ישראל. שאלת אוגנדה, „מרידת־חרקוב" הידועה, ובאחרונה — האסון הלאומי הגדול, — פטירת הרצל —, כל אלה יחד החדירו והעמיקו בתוכם את רעיון הציונות הצרופה, וציוני הומל ברובם המכריע, חוץ מאחדים יוצאים מן הכלל, לא סטו משיבת־ציון ולא נפתו אחרי אוגנדה והטריטוריאליזם שבא בעקבותיה.

אף כי הציונות היתה אסורה ברוסיה בתקופה ההיא, ועינא בישא של הבולשת היתה קפדנית ביחוד בהומל הריבולוציונרית, והשלטונות המקומיים לא הבחינו בין „סיוניזם" וסוציאליזם, ורדפו את שניהם כמידה שוה, לא די שלא נפסקה

העבודה הציונית, אלא נמשכה במחתרת ביתר שאת וביתר עוז: כל חובה ציונית אם כספית ואם תרבותית, נתמלאה בעין יפה וביד רחבה; למן הפצת שקלים, מפעלי קרן הקיימת לישראל, מניות אוצר להתישבות היהודים, מפעלי הועד האודיסאי לישוב א"י, מניות חברת "גאולה", הכשרת הישוב, הגימנסיה "הרצליה", אגודת "גטעים", "עתיד" ושאר מפעלים תרבותיים מיוחדים, ועד הפצת הספרות העברית והציונית. במסוה של הסניף אגודת חובבי־שפת עבר מיסודם של ד"ר י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) והד"ר מרקוז בפטרבורג — סניף זה שהציונים עמדו בראשו על ידי שבחרו ליו"ר ועד הסניף את המהנדס א. מ. ליסקוביץ — אישיות בלתי חשודה בציונות וכשרה במובן הלויאליות והגב' שיינה ליובין לבית חייקין (כיום הגב' קרלין בת"א) האשה היחידה שדיברה בהומל עברית, ושלט הועד האודיסאי לישוב א"י שראשי הציונים היו מורשיו — נעשתה עבודה ציונית כבירה, מקומית ומרכזית לכל ענפיה.

משהתחילה המשטרה להצר את צעדי הציונים, החליטו הללו להקים בחצר בית־הכנסת הגדול, בחזית, קיוסק למכירת תשמישי קדושה, ספרי רומל ומכשירי כתיבה ברשיון הממשלה. נמצאו בתוך חברי הנהלת ביהכ"נס מתנגדים לכך מטעמים אסתיטיים, אלה טענו שהקיוסק יפגום במראה ביהכנ"ס ויטיל מוט בקדשים, ואולם חובות הלבבות גברו על חובות ה"אסתיטיקה", כביכול, ובעזרת הגבאי הראשי ר' נתן פבזנר, יהודי מאנשי שלומנו, הוקם בין לילה הקיוסק על מקומו ועליו מתנוסס שלט בשם אבא מרחסין, יהודי כשר, שקבל עליו מטעם הציונים את הנהלת העסק, והציונים במסוה וזשמישי קדושה ריכזו בו אותה הספרות הציונית והלאומית בעברית, יהודית ורוסית מהוצאות "מוריה", "אחיאסף", "תושיה" ואחרות, שלא נמצאה למכירה בשני בתי־מסחר הספרים של צבי רומנובסקי ואפשטין, שכן אלה היו מוכרים בעיקר ספרי רומל ותשמישי קדושה. הקיוסק הקטן והצנוע שימש מרכז לעתונות הלאומית ולפגישות חברים. מכאן פשטה העבודה הציונית בעיר ובסביבה בכל תקפה, באין מפריע, ואבא מרחסין מצא בו את מחיתו. כך נתקיים הקיוסק עד מהפכת פברואר שאז החליף מרחסין את משלח ידו, והציונים לא היו זקוקים לו עוד.

בשנת תרס"ו פרסם הועד המרכזי הציוני בהומל את מחברתו של מר אליעזר יצחק שיינבוים (אילנאה) "הציוניות והמטריאליות", הרצאה שנקראה על ידי המחבר באספה ציונית בהומל בחג השבועות תרס"ה.

מלבד חוברת זו הוציאו ציוני הומל לאור גם מעין עתון לתעמולה באידיש בצורת ביוליטין, ערוך בידי ר' שלמה ברמן. רושם גדול ביותר על ההמונים עשה הפיליטון שלו: "גימפעל דער אונטערשטופער". פיליטון זה עורר עליו את חמת ה"בונד", של"כבודו" נכתב.

חוץ מהפצת העתונות והספרות העברית היה סניף חובבי שפת עבר עורך גם הרצאות בעברית, בין המרצים היו: ראי"י אילנאה (שיינבוים), מרדכי בן הלל הכהן, שאול טשרניחובסקי, ש"י איש־הורביץ, שלמה ברמן, הרב ר' חיים הלוי, זליג שיינבוים, ד"ר ל. נימצוביץ, המורים חיים ברייל, גלס ואחרים. גם ספריה עברית

גדולה עם אולם לקריאה נוסדו בהומל ע"י הציונים — חברי חובבי שפת עבר. בראשה עמד הד"ר א. ד. שיינבוים, בנו של רא"י אילנאה — ברא כרעיה דאבוהי.

בכספי הקרן ע"ש צבי בן יעקב ברוק נרכשו ספרים עבריים מן הספרות הקלאסית שלנו.

באותו פרק רב־פעלים של חבת ציון וציונות נערכו בהומל, נשפים לאומיים, שבהם השתתפו מלבד הכוחות האמנותים המקומיים גם כוחות מן החוץ: החזי. גוזמן ממוסקבה, וכן הרצאות על נושאים ציוניים ולאומיים — בעברית, יהודית ורוסית. בין הנואמים היו: המטיפים צבי מסליאנסקי, יהודה ליב יבזרוב, יצחק ניסנבוים, אברהם אברמסון, יהודה ליב לוין (שכינה את עצמו בשם "יהל"ל השני"). הלל רומנובסקי ואחרים, וכמו כן המרצים המפורסמים לשם ולתהילה: אחד העם, ד"ר י. בוכמיל, ד"ר צבי ברוק, ד"ר חיים ווייצמן (אחרי הקונגרסים הראשונים), זלמן אפשטיין (שלמה האלקושי), מ. שיינקין, שאול טשרניחובסקי, זאב זבוטינסקי, ד"ר ד. מאסמניק, ד"ר ב. מוסינזון, העו"ד ד. גיסין, העו"ד ש. רוזנבוים, ב. בורוכוב, הלל צייטלין, נ. ביסטריצקי, אברהם־יעקב סלוצקי (איסי הבבלי מקרתגא הצפונית), אריה סימיטיצקי, אלכסנדר גולדשטיין, ד"ר יחזקאל וואַרטסמן, יצחק ברגר, יש"י אדלר, לייב גורביץ, ליאון גורפינקל, אברהם בן־יצחק אידלסון, מנחם רודניצקי, מ. גרשמן (כיום עו"ד בת"א), מאיר גרוסמן, ד"ר קורלניק, א. מ. ברוכוב (ברכיהו) חיים תנעזר (ירושלים), יעקב קליבנוב (חיפה), הרב אברמוביץ (מראסיען־ליטא), שמואל צ'רנוביץ (ספוג), חיים גרינברג, לצקי־ברתולדי, ברל קצנלסון, יוסף ברגמן, האחים נתן וליב גורביץ, יוסף שפרינצק, צבי הירשקן, נתן גרינבלט, ב. יודין ואחרים. גם שלום אש קרא פעם בחוג צר את יצירותיו באידיש.

הסיסמא של "כיבוש הקהלות" שהיתה שלטת בתקופת הרצל ו"עבודת ההווה" שנתקבלה בתכנית הלסינגפורס (1906) המריצו את ציוני הומל להשתתף בעבודת כלל ישראל, מלבד עבודתם הציונית ב־7 אגודותיה עם ועד מרכזי בראשן ששימש גם ועד גלילי בשביל הסביבה. הציונים לקחו חלק בראש בכל המפעלים הציבוריים המקומיים, למן ענפי "הצדקה הגדולה" שבעיר ועד הסניפים להפצת השכלה בישראל, הועד לעזרת נגועי הפרעות, נגועי המלחמה והפליטים, "אורט", "אזע" וכו' וכו'. לא היה מוסד ציבורי מרכזי אחד בפטרבורג, שלא היו לו סניפים בהומל ושהציונים לא היו ראשי המדברים בו, העושים — והמעשים.

גם בהפצת רעיון הקואופרציה האשראית בין המוני ישראל יד ושם לציוני הומל. כיון ש"הבונד" משך את ידו מכל עזרה, חס ושלום, ל"בורגנות" הזעירה, מצאו הציונים גם כאן מקום להתגדר בו ויסדו "קופות מלוה וחסכון" בערים ובעיירות של התחום. אלא מלבד ערכם הרב כשהם לעצמם, מלאו תפקיד גדול גם כמפעלים ציוניים. ו"הלוואה וחסכון" שבהומל, שהיתה אחת מהגדולות והמפורסמות במפעליה הקואופרטיביים, הרבים והשונים למיניהם, ובסדריה למופת, שימשה דוגמא להרבה מוסדות אחרים, שממנה ראו וכן עשו, ועל ידה נסתייעו במישרין ובעקיפין.

מפאת חשיבותו של מוסד זה הריני מביא כאן פרטים על אודותו הראויים, לדעתי, שייקבע להם מקום מיוחד במאמר זה.

הלואה וחסכון בהומל

הלואה וחסכון לאומנים וסוחרים זעירים בהומל (הרביעית למנין בתחום המושב. הראשונה נוסדה בשנת 1898 בעירה פאריטש פלך מינסק ואחריה—בוילנה, קישינוב, בוברויסק), שתפסה בשעתה מקום בין האגודות הקואופרטיביות לאשראי בחבל הצפוני־מערבי, ראויה בזכות פעולותיה המגוונות שתרשם לזכרון בתולדות הקואופרציה העברית.

אגודה זו החלה את פעולותיה בשני באפריל 1901. חובלי היצירה שעברו עליה בראשית התהוותה הלא הם כתובים במאמרי על ר׳ מרדכי בן הלל הכהן — כעסקן קואופרטיבי (ראה לקמן מאמרי: אישי הומל).

כבר בשנים הראשונות לפעולותיה הכירה האגודה, שבאשראי קואופרטיבי־קונסטרוקטיבי בלבד, — ואפילו הוא ניתן לזמן ארוך, ובריבית קטנה ובתנאים נוחים ביותר, — מן הנמנע לבסס את משקי האומנים ביסוס של ממש. הקואופרציה האשראית מסוג זה הוכיחה בעובדות בולטות שבכוחה להקל רק במקצת, הקלה פורתא, את מצב האומנים. אמנם, אופיו של אשראי זה נראה פרודוקטיבי בראשיתו, אבל הוא משתנה לצרכני באחריתו, ואיננו משיג את מטרתו. העובדה, שהאומנים ברובם הגדול, כיון שנכנסו לחובות שוב לא יחלצו מהם על נקלה, — מאשרת דעה זו.

האגודה מצאה, שמקור הרע במצב האומנים הוא המבנה הסוציאלי שלהם וביחוד של בעלי המלאכה היהודים, מחמת תעשייתם הפרימיטיבית וההתחרות הנפרזה שביניהם לבין עצמם. ואם תתווסף על כל אלה צרת חוסר־העבודה המצוייה לעתים מזומנות — מובן יהיה, מדוע זעום שכר עבודתם כל כך ואינו מספיק אף לתשלום צרכיהם ההכרחיים, כל שכן — לתשלום חובות ברבית. אמנם האומניב מתאמצים לדייק בתשלומי הלוואותיהם, אלא שעל ידי כך הם מרבים על עצמם חובות חדשים, וכך הם מסתובבים במין מעגל־קסמים ללא סיכויים לשנות את תנאי קיומם שנוי מוחלט וללא זיק של אורה לחיים נוחים יותר.

הפרובלימה של האומנים העסיקה את הנהלת האגודה, ואחרי עיון רב באה לידי מסקנה שיש דרך יחידה לתקן את מצב האומנים, והיא: יצירת תנאי־עבודה, שיכניסו שינוי נמרץ בתעשייתם, וממילא גם במצבם. לדעת המומחים שהאגודה נמלכה עמהם, צריכה האגודה להנהיג בין חבריה האומנים עסקי תווך, שתכליתם לאחד את התעשיה — למקצועותיה ולשכללה באמצעים אלה: א) קנייה משותפת של חמרים גלמיים ממקור ראשון; ב) ריכוז התעשייה ושכלולה על ידי מכשירי עבודה מודרניים והשגחת בעלי־מקצוע מומחים; ג) ארגון שווקים רחבים להפצת התוצרת. על ידי כך תשוכלל התוצרת מכל בחינה, גם מחירה יוזל; וגם ההתחרות תחלוף והעובדים יבואו על שכרם ויראו ברכה בעמלם.

מטעמים אלה התחילה האגודה, מקץ שלש שנים להוסדה, לטפל (מלבד מתן הלואות רגילות לחבריה, כי לא התעסקה בנכיון שטרות וגם הלואותיה היו לא נגד שטרות־חוב רגילים — וועקסעל בלע״ז — אלא כתב התחייבות — ראספיסקא בלבד — שאין בה אופי מסחרי) גם בפעולות תווך בין חבריה הנגרים והסנדלרים, ובסוף 1904 נפתחו המחסנים לנגרים וסנדלרים — חברי האגודה. הקף הממכר

של תוצרת הסנדלרים עלה מ־67 רובל בשנת 1904 עד 16,489 רובל בשנת 1912, ושל הנגרים — מ־2,490 רובל בשנת 1905 עד 8,584 רובל בשנת 1912.

בשנת 1912 נתקבלה תוצרת מ־76 סנדלרים ו־26 נגרים. אמנם מחזור הפעולות גדל, אך ההפסד היה מרובה על השכר, הסיבות הן: רבוי ההוצאות לעומת סיכום המחזור. בעיקר נתרבו ההוצאות ממכירת התוצרת המיכנית של הסנדלרים בערי קאווקאז, שהעסיקה, אמנם, עשרות משפחות סנדלרים בעבודה קבועה, אך המכירה במרחקים גרמה הוצאות מרובות. מחסן הנגרים נסגר בסוף שנת 1912, מאין לו זכות קיום, ומחסן הסנדלרים המשיך את קיומו בהצלחה עד שנת 1920, עד שהוחרם על־ידי הממשלה הסובייטית.

התפתחותו של מחסן הסנדלרים הוגדלה לרגל הכנת התוצרת בהשגחת מדריך מומחה מברלין שלימד את הסנדלרים פרק במלאכה להלכה ולמעשה, ועל־ידי כך נדחתה משוקי הומל תוצרת „טומשוב" שבווארשה ו„סקורוחוד" שבפטרבורג, שהיתה מצויה עד כאן במסחר המקומי בשפע רב. עודף הרווחים שהכניס המחסן משמש היה למתן פרסים חמריים ליצרנים. ואחרי שהאגודה הבטיחה את עצמה בקרנותיה מחשש הפסד במפעלים הללו, באה יק"א בהלוואתה המיוחדת בסך 12,500 רובל למטרה זו, ולא היה לאגודה כל צורך להשתמש באמצעיה היא. השם שיצא למחסן הסנדלרים בהומל ובסביבה גרם לכך, שבזמן המלחמה נמסרה לאגודה הזמנה להכנת נעלים ומגפים בשביל הצבא. עבודה זו העסיקה במשך 4 שנים למעלה מ־350 סנדלרים, אנשי הומל ועיירות בסביבה, שהיו פטורים משום כך מעבודת הצבא והשתכרו יפה בעבודתם. בשביל הנהלת המפעל החדש הזה הקציבה ה„זמסטבו" מפרעות גדולות; נוסדו על ידי האגודה בתי־מלאכה לבורסקאות ותפירת מגפים לרבבות. שר הפלך וראשי הגדולים היו מבקרים בבתי המלאכה של האגודה והתוצרת הצטיינה באיכותה ודיוקה, עד כי כל פקידי האגודה, אפילו אלה שלא היתה להם שייכות למפעל זה, היו פטורים מחובת הצבא. בימים ההם היתה בזה משום הכרה והערכה יפה מצד הרשות ותגמול טוב לעובדי האגודה, שרובם היו צעירים בגיל הגיוס.

הצלחת שני המפעלים הללו יצרו עוד מפעלים מיוחדים, שהאגודה טפלה בהם להנאתם של חבריה.

א) בית מלאכה לתפירת בגדים בשביל הצבא. מפעל זה אף כי לא נתן ריוח חומרי, הרי העסיק בעבודה תופרים ותופרות, ביחוד — ממשפחות המגוייסים.

ב) בזמן זרם הפליטים מליטא, פולניה וכדומה, השיגה האגודה הלואה מחברת „אורט" בפטרבורג, ובתוספת מחצית ההלואה מכספי האגודה המצאה לנזקקים חמרים שונים, מכונות תפירה, מכשירי עבודה בתנאים נוחים ביותר ובזה הצילה רבים מחרפת רעב והתגוננות.

ג) בזמן המלחמה היתה תומכת, — ע"י עבודה והלואות — בידי מאות משפחות של המגוייסים.

ד) הריוח הנקי מבתי המלאכה הנ"ל למגפים, שעלה לסך 198.000 רובלים, שימש לביטוח משפחות החברים שנספו במלחמה וסיוע לבסוס החברים האינבאלידים.

ה) עוד בהתחלת המלחמה, כשמחירי צרכי אוכל האמירו, פתחה האגודה שני מחסנים וסיפקה לחברים קמח, סוכר, שמנים, דגים, מלח, סבון וטבק במחירים נמוכים, מפני שעלה בידה לקבל את הסחורות הללו מאת ועד ההספקה שעל ידי עירית הומל בתנאים נוחים. אף הקימה מאפיות של מצות, וגם סיפקה לחברים עצים בימות החורף. בסתיו של 1918 נשלח כותב הטורים, על־פי המלצת עירית הומל, לחרסון לשבור בר ולא בלי קושי עלה בידו להביא ששה קרונות חטה בשביל מחסני ההספקה של האגודה.

ראויה האגודה לשבח שחבריה לא היו להוטים אחרי דיבידנדים, וכל הרווחים היו מוקדשים לקרן שמורה ולקרנות מיוחדת אחרות. אמנם העסקניב בצרכי צבור התאוננו עליה שאין היא מפרישה מרווחיה לצרכי צדקה, ואולם האגודה לא וותרה על עקרונותיה; כי לא לשם מעשים פילאנטרופיים בלבד נוסדה, ואת כל רווחיה הקדישה לקרנותיה. בפרוץ המלחמה עמדו קרנותיה על סכומים אלה:

1)	הון יסודי עצמאי (חוץ ממניות החברים בסך 32,2000 רובל)	12,500 רובל
2)	קרן שמורה	4,500 "
3)	קרן למתן הלואות לחברים בלי רבית	5,487 "
4)	קרן בלי מטרה קבועה	8,670 "
5)	קרן לחובות מסופקים	519 "
6)	קרן לבנין בית בשביל האגודה	2,000 "
7)	קרן למפעלי־תווך בין הנגרים	1,838 "
	ס"ה	35,514 רובלים

סכום זה הוא מלבד הסך 198,000 רובל—עודף הריוח של בתי־המלאכה למגפים שקבעו לעצמם קרן מיוחדת. ומשום כך לא היה כמעט מקצוע כלכלי או חברתי אחד בעיר שהאגודה לא תמכה בו, במישרין או בעקיפין: בסיועה נבנו כמה עשרות בתים והיא יסדה מועדון באולם רחב־ידים עם ספריה קואופרטיבית, שבה היו החברים עוסקים בערבים בשיחות ובמקרא ספרים. האגודה הפיצה בין חבריה ספרות קואופרטיבית פופוליארית באידיש (הוצאות — יק"א) וברוסית (הוצאות המוסדות הקואופרטיביים המרכזיים בפטרבורג ובמוסקבה); האגודה נתנה הלואות בלי רבית לחברים אינבאלידים; היא טיפלה גם בפיתוח הביטוח ההדדי של החברים ואף היה בדעתה לפתוח בית־ספר מודרני למלאכה לילדי האומנים — חבריה, לולא מבוכה זו שבאה על רוסיה והרסה את האגודה. גם בית קנתה לה בשביל משרדיה.

חברי האגודה היו בני חוגים שונים של אוכלוסי הומל היהודים, אך גם אחוז ניכר של נוצרים היו בין חבריה. צורת ארגונה העלתה במדה מסוימת את הכרת עצמם של בעלי המלאכה ופיתחה בהם את החוש הציבורי ואת השאיפה לחיים חברתיים מתוקנים. ובזכות החינוך החברתי הזה, שקבלו בעלי המלאכה מן האגודה, יסדו להם החייטים והסנדלרים הברות מקצועיות מיוחדות מאושרות ע"י הממשלה, ופתחו מחסנים לצרכי חייטות וסנדלרות (צודאטן), מכונות וכלי־עבודה שרכשו ממקור ראשון בתנאים נוחים. בעודף הרווחים היו משתמשים לצרכיהם הכלליים.

כדאי לציין שסכום החובות האבודים של אגודה במשך זמן קיומה עלה

לאחוז בלתי ניכר כלל (אחוז הפיגורים בתשלום ההלואות היה 3%—2), מפני שעם כל היותה נוחה וותרנית במתן הלוואות לחבריה היתה זריזה ומקפידה על הגבייה במועדה. עובדא זו המריצה את החברים גם הם להקפיד על פרעון ההלואה בזמנה.

העקרונים הקואופרטיביים, שהיו חופפים על כל פעולות האגודה, עשו להם שם טוב וקנו להם אמון מצד הציבור המקומי ומצד השלטונות למן שלטון הצאר, הממשלה הזמנית בימי קרנסקי, ההיטמן האוקראיני, ועד שלטון הבולשיביקים. בזכות היחסים הללו תפסה האגודה מקום ניכר בחיים הכלכליים והחברתיים, ומאין בימים ההם בנק מרכזי קואופרטיבי עברי היתה היא מעניקה עפ"י המלצות יק"א, סכומים לאחיותיה הצעירות, האגודה בפלכי מוהילוב, מינסק, צ'רניגוב, קיוב ואפילו עד פודוליה ובסרביה־הרחוקות ממנה — הגיעה רשת פעולותיה. על ידי כן הגבירה את האמון מצד תושבי המקום לאגודותיהם בראשית התהוותן. כללו של דבר: הכל היה נעשה באגודה זו על־ידי החברים ובשבילם, לפי הכלל הידוע: „הפרט למען הכלל והכלל למען הפרט", שהוא יסוד היסודות בקואופרציה.

במשך עשרים שנות קיומה נתרגשו הרבה פורענויות וזעזועים קשים על יהודי הומל וגם על האגודה: הפרעות ב־1903—1906, מלחמת רוסיה—יאפאן ב־1904, מהפכת אוקטובר ב־1905, שריפת המחסן של הסנדלרים ב־1910, מלחמת העולם והמהפכות ב־1917 ושוד עשרות אלפים רובלים מן הקופה ומלחמת האזרחים שלאחריהן. ואחרי כל אלה לא נפגעה האגודה, ולהפך: הנסיונות הקשים שנתנסתה חשלו את כוחה והיתה למשגב ולמבצר עוז לחבריה בכל התקופות, החליפות והתמורות שעברו עליה בימי קיומה.

מלבד וועדת הביקורת, שהיתה מבקרת את פעולות האגודה במידה יסודית, ביקרה אותה גם האינספקציה הפלכית לאשראי זעיר מדי שנה בשנה. פעם ביקר את האגודה המבקר הראשי מהועד המרכזי לאשראי זעיר בפטרבורג. היחס היפה מצד השלטונות הקואופ' לאגודה פיטר אותה מהנהלת הפנקסים עפ"י השיטה הרשמית וגם איפשר לה, כיוצא מן הכלל, לקבל כספים בחשבון עובר ושב על־פי צ'קים, פעולה שהיתה אסורה במוסדות שתופים לאשראי זעיר.

כאן מקום להזכיר לטובה ולברכה את חברי ההנהלה, מיסדיה ומחולליה: ר' מרדכי בן הלל הכהן, שהיה ממניחי אבן פינתה, ואת ד"ר אברהם בן יעקב ברוק, שנהל בכשרון ובדעת את מפעליה המיוחדים במשך עשרים שנות קיומה, טרח ויגע ולא פסק מתוך אהבה כבירה ומסירות נאמנה להמוני ישראל העמליב ומתוך שקידה על תקנתם ורווחתם, ואת שמואל לוריא, נחום אפשטיין, אליעזר חרל"פ, יוסף אוטבסקי, שמואל לגונוב, יעקב צייטלין, זלמן ברכין, מרדכי לוין, דוד כספין, משה שגס, יעקב יאצמיניק, ראובן רימירמאן, פייביש כיפער, יואל מאיאנץ, צבי ליברמן, יהושע הייליגמן, נתן פבזנר וצבי מינדל — חברי הנהלתה ומועצתה.

במשך עשרים שנות קיומה של הלואה וחסכון בהומל, ביקרוה כמה פעמים ב"כ יק"א מפטרבורג: ד"ר משה זילברפרב, ד"ר ח. ד. הורביץ, ל. ס. זק, פ. מ. קלינשטין, יוסף בלום, ל. ויגודסקי, נ. ל. אהרונוביץ, ישראל ייפרויקין, משה

בוטובסקי, יוסף ישונסקי, שבא ממינסק על מנת ללמוד וללמד. כן ביקר את המוסד ריזשב, המבקר הראשי מטעם השלטון המרכזי בפטרבורג. גם מר וואלפגאנג אברבוך בא כח י"ק מפאריז, ביקר פעם את המוסד. ביחוד עניינו אותו ארגון המחסנים ליצרנות ולשווק.

עם פלישת הגרמנים בקיץ שנת 1915 לליטא הוגרו להומל סניף י"ק (באופן רשמי סניף בית הבנק של מ.א. וורשבסקי) ובראשו העסקן הידוע ד"ר משה זילברפרב, והחברה ההדדית השניה לאשראי ובראשה הא' קשוק ויצחק ברודני שקבעו מקומם במשרדי הלואה וחסכון והמשיכו את פעולותיהם מתוך יחסי חברים ושכנות טובה.

מלבד ההלואה וחסכון, שהיה המוסד היהודי בה"א הידיעה, כי רק אחוז קטן— משום דרכי שלום — של גויים היו חברים בו, יסדה ה„מאה השחורה" הלואה וחסכון שניה של חברים גויים בלבד והעמידה בראשה אחד הכמרים והוא ניהל את המוסד בבית הספר ע"י הכנסיה הספאסית ברחוב זאמקאווע. למרות העזרה החומרית הרבה והרוחנית שניתנה למוסד זה מכל המקורות הרשמיים, לא יכול המוסד הזה להמשיך את קיומו העלוב אלא שנים אחדות, כי בלי חסכונות עממיים לא העילה לו העזרה הרשמית ומלחמתו על קיומו וסופו שנתנוון ועבר ובטל.

בין הקואופרטיבים הצרכניים אפשר לציין את הצרכניה של עובדי בתי החרושת של מסילות הברזל הליבוי־רומנית והפוליסית. בזמן המלחמה נוסדה גם צרכניה נוצרית אזרחית שלא היתה בה דריסת רגל ליהודים. עובדא זו נתנה דחיפה לעסקני־ציבור היהודים ליסד צרכניה יהודית בשם „עזרה עצמית־ Самопомощь שמינתה רבבות חברים יהודים והתפתחה בהצלחה מרובה. עד אשר הולאמה ע"י הסובייטים ונהפכה לקואופרטיב כללי של הפועלים Рабочий Кооператив פנקסנים ראשיים בקואופרטיב הזה שימשו: א. בוברוב, א. כהנוביץ, שיפרין, פרדקין ואחרים.

בשעתה התפתחה יפה בהומל הצרכניה המחוזית ועבדה בעיקר בשביל הצרכניות שבמחוז. כעין סניף של אחוד הצרכניות במוסקבה. צרכניה זו היתה מעניקה לאוכלוסיה הכפרית סחורות משובחות במחירים נוחים, וגם בשטח התרבותי הקואופרטיבי עשתה גדולות בין אנשי הכפר, היא הפיצה עלונים, כרוזים וספרות פופוליארית בזיל הזול ופעמים גם חנם אין כסף. מנהל הקואופרטיב בוגדנוב היה מכנס לעתים אספות מתוך הכפריים ומרצה לפניהם על הרעיון הקואופרטיבי להלכה ולמעשה. גם האינסטרוקטורים ואינספקטורים שלו היו מבקרים במחוז ומפיצים את רעיון הקואופרציה להלכה ולמעשה.

היתה בהומל התאחדות קואופרטיבית גויית, מעין ברית פקוח, שטפלה בארגון וייסוד קואופרטיבים במחוז, מחוץ לצרכניים. התאחדות זו היתה מעניקה לקואופרטיבים היצרניים חמרים שונים ואף היתה מלוה להם כספים. בראש התאחדות זו, עמדו מלבד נושאי־משרה של כבוד, מומחים מקצועיים, שהוזמנו לכך מע"י הבירה והם שהורו והדריכו את הקואופרטיבים במקומותיהם וחיבבו את הקואופרציה על הכפריים בהרצאותיהם הפופוליאריות.

אחרי שנתאשר ביום 20 מרץ 1917 ע"י הממשלה הזמנית החוק הקואופר־טיבי החדש, שביטל את כל ההגבלות הקודמות, שפגעו ביחוד ביהודים, כמו יסוד התאחדויות קואופרטיביות יהודיות, שנאסר עליהם באורח אדמיניסטרטיבי — החליטה הנהלת הלואה וחסכון לאומנים וסוחרים זעירים בהומל לייסד התאחדות כזו בשביל האגודות העירוניות, ז. א. היהודיות, שתעודתה היתה: לארגן קואופר־טיבים לאשראי ולתעשיה ולספק להם את האמצעים הדרושים.

ב־18 ביולי 1918 נרשמו תקנותיו ע"י כותב הטורים האלה בבית המשפט הגלילי במוהילוב, אך המוסד לא זכה לראות אור. בעצם הכנותיו הארגוניות קפצה המהומה הבולשיבית והלאימה והחרימה את המוסדות ומהתאחדות זו נשארו בידי כותב הטורים רק תקנותיה בלבד.

בני־הומל — למען ציון

בכנסיה הציונית השניה במינסק (אלול תרס"ב) השתתפה משלחת גדולה מטעם ציוני הומל: ה"ה יש"י אדלר, מרדכי בן הלל הכהן, צייטלין, מאיר לסניק, יהושע היליגמן, משה אפרתי, ועוד. באותו זמן נתקיימה, על־פי יזמתו של מרדכי בן הלל הכהן, ועידת סופרי ישראל, שבה הונח היסוד לאגודת הסופרים העברים בעולם. בראש האגודה והעבודה נבחר מרדכי בן הלל הכהן, וכותב הטורים היה מזכירו. כל חליפת המכתבים והפנקסים נמצאים בארכיונו של מרדכי בן הלל הכהן בירושלים. לא היה אף קונגרס ציוני אחד או ועידה ציונית ארצית אחת, שלא השתתפו בהם צירים מהסתדרות הציונית בהומל.

ואלה הם הצירים מהומל שהשתתפו בקונגרסים עד הקונגרס הי"ב בקרלסבד ועד בכלל: מרדכי בן הלל הכהן, נחום הלל קופילוביץ, ש"י פבזנר, שלום אלכסנדר רייבקין, ד"ר צבי בן יעקב ברוק, הרב רפאל מרדכי ברישנסקי, נתן פבזנר, הלל צייטלין, יהושע היליגמן, ק. י. סילמן, שלמה רביקוביץ (חיפה), שמעון ליפמן, ד"ר זאב זכרין, זלמן אפשתיין מחולמי, ש"י איש הורביץ, נחום יודיליוביץ, שניאור אהרונוב, יהושע הפץ וציוני חוץ שהיו מיצגים את הסתדרותנו.

הכנסיה הציונית השלישית ברוסיה שנתקיימה בכסלו תרס"ז בהלסינגפורס, חלה „בין־המצרים". בין דומה לדומה, בתקופה של מהומה ומבוכה בחיי רוסיה בכלל ובחיי יהודיה — בפרט; בזמן שהצירים המתקדמים, מתוך צירי הדומה הראשונה באו על „שכרם" על „מעשה־ויבורג" וממשלת סטוליפין התכוננה ל„סדור" הבחירות לדומה השניה; בשעה טרופה זו, כשקול התחיה העברית כאלו נדם כלפי־חוץ, לקול צחצוח החרבות של כנופיות „המאות השחורות" שבתחום המושב — בשעה זו מצאה הצ. ב. (הלשכה המרכזית) הציונית בווילנה לנחוץ לכנס ועידה כללית — מחוץ לתחום מדינת רוסיה; פעולה זו עודדה קצת את הרוחות המדוכדכות של הציונים, שהתלבטו בין תקוה ויאוש.

כשהגיעה להומל ההזמנה הקצרה והחשאית להשתתף בכנסיה, הוטל על כותב הטורים האלה תפקיד חשוב ונעים זה.

הומל הצבורית והלאומית פרשה את רשתה גם מחוץ לגבולותיה וגם בישוב הארץ תפסה למעשה מקום ניכר. כבר בתחילת שנות תר"ן ביקר מרדכי בן הלל הכהן פעמיים בארץ־ישראל. ביקוריו אלה, בסיבת המשבר שפרץ אז בתקופת טיומקין, — לא הביאו לידי תוצאות ממשיות, בכל זאת יצרו קשרים קרובים ביותר — לא רק בהומל בלבד — בין חובבי ציון ובין הישוב בא"י.

העליה הראשונה נפתחה בשנת תרמ"ב מחמת הפרעות, שהשתוללו אז בנגב רוסיה. ה„סופות בנגב" הן שעוררו את תנועת חבת ציון והן שעודדו אז את ההגירה מתחום המושב היהודי למדינות הים. לא מעט השפיעו אז על תנועת חו"צ השירים העממיים ביהודית ובעברית שרווחו ברחוב היהודי, כמו „אין דער סאכע ליגט דער מזל און ברכה" (במחרשתי כל אשרי ירשתי) לאליקים צונזר, השיר „השושנה" שמחברו בלתי ידוע:

עַל אֵם הַדֶּרֶךְ שָׁמָה מְתֻגּוֹלֶלֶת
שׁוֹשַׁנָּה חַכְלִילַת עֵינַיִם ...

וגם השיר „ציון, ציון" למרדכי הלוי עורר את הלבבות לציון:

צִיּוֹן צִיּוֹן, עִיר אֱלֹהֵינוּ
מַה גָּדוֹל שִׁבְרֵךְ, מִי יִרְפָּא לָךְ! ...

הומל עירנו תפסה מקום מכובד בעליה הראשונה ובהקמת הריסות ארצנו ואחדים מטובי בניה נחלצו ועלו בשנות תרנ"א והיו בין מיסדי חדרה: ואלה שמותיהם: אריה סמסונוב (בניו אהרן ויצחק), זלמן ליובין (בנו צבי), שלום וילנסקי (בנו אריה) ומשפחותיהם. יואל בן נחמן ליובין עלה לארץ בשנת 1892, נפטר בשנת 1900, נקבר בזכרון יעקב. זלמן בן יוסף ליובין עלה לארץ בשנת 1890. חזר להומל ועלה לארץ עם בני ביתו בשנת 1903, אשתו חימה. שני בנים משה ונחמן, שמונה בנות: רבקה, אסתר, שרה, טובה, מרים, חביבה, נעמי, עדה, מהן נישארו בחיים שלוש, ואלו הן: רבקה, שרה ועדה. וחמש בנות מתו משך שש שנים בחדרה. (זלמן ליובין ואשתו מתו בשנות המלחמה הקודמת).

מתוך מכתבו של מר אהרן סמסונוב ממיסדי חדרה ואזרחיה:

„בראשית אזכור את בית אבי אריה ליב סמסונוב אשר בהומל. אריה ליב היה עובד בתעשיות לוביאנוב גיסו, שהיו לו בתי חרושת של נייר בסורז וכן בית־חרושת לחמרי סוכר. ליתר ברור: לוביאנוב נשא לאשה את אחותו של אריה ליב, ברכה שמה, ואמנם כשמה כן היתה; צדקנית מבורכת, מרבה חסד עם כל עני ונצרך, בעלת לב רחב ונפש רחומה וידה פתוחה תמיד. ההצלחה והברכה האירו פנים ללוביאנוב, עד שהיה לעשיר גדול ובעל נכסים רבים. על ברכה מספרים, כי במותה השתתפו בהלויתה אלפים (2,000) „טליתות". כך קראו לבנות עניות שנשאו לבעליהן בעזרתה. הדרך מהבית ועד לבית העלמין היתה מרופדת באריגי בד, שחולקו אח"כ לעניים.

אני מזכיר כאן את לוביאנוב, כי גם לו חלק בבנין הארץ. בשנת 1938 נהרג נכדו היחידי הנושא את שם לוביגוב פה בארץ. היה מעולי גרמניה (עלית הנוער), שהביאה אותם הגב' סולד ונכנס לקבוץ חולתה. הקבוץ שלח אותו בתור נהג לחברת האשלג בים המלח (בזמן המאורעות) ונורה ונהרג ע"י ליסטים ולא נשאר עוד נצר למשפחת לוביאנוב.

אף בבית אריה ליב סמסונוב שרויה היתה הברכה וההצלחה האירה לו פנים. 6 בנים נולדו לו ולאשתו מלכה ולכולם סיפק חינוך טוב, אולם בראש וראשונה דאג לתת להם חנוך יהודי. רק דאגה אחת הציקה לו לעלות לארץ ישראל, ואחרי מחשבות רבות החליט לעשות כך.

בשנת תר"נ (1890) קנה אבי 300 דונם מאדמת חדרה ע"י שלום וילנסקי אשר היה בארץ מזמן שיהושע חנקין קנה את אדמת חדרה ואשר נמכרה לארבע אגודות: אגודת קובנה; אגודת ריגה; אגודת וילנה; ואגודת יחידים.

משפחתנו נחשבה על "אגודת היחידים", אשר בא־כחה היה באמת שלום וילנסקי עצמו. אתנו רכש מהומל נחלה בחדרה גם זלמן ליובין ועוד באותה השנה נסע בנו בכורו של אריה ליב (הוא נחום סמסונוב), והוא בן 23 שנה, יחד עם ליובין הנ"ל — לא"י. אחינו הבכור נחום היה הראשון אשר נכנס לשכון כבוד בהיכלה של חדרה בימים ההם — ב"חאן" הידוע. בתחילת שנת 1891 שלח אריה ליב עוד שנים מבניו: את זלמן ואת אהרן סמסונוב; הראשון בן 14 והשני בן 12 שנים, ואתם נסעה גם אשתו של נחום, רבקה. לא ארכו הימים ובסוף שנת 1891 העתיקה ביתה המשפחה כולה ועלתה לארץ: אריה ליב ורעיתו והבנים יעקב ויצחק. בנם הששי יוסף נשאר ברוסיה עד מלחמת רוסיה־יפאן, ואח"כ נסע לאמריקה.

הנסיעה לארץ הנה היא פרשה בפני עצמה. אזכור את נסיעתי יחד עם אחי זלמן. את הכסף ששלחו אתנו ההורים תפרו בכיסי מעילנו, בכדי שאם חלילה יגנב הכסף כאחד עוד יספיק הכסף שיש עם השני על כל צרה שלא תבוא.

ראשית ימיה של חדרה והחיים ב"חאן" המפורסם ועוד מלפני ה"חאן", סבל הקדחת הממארת, יסורי המחסור והקרבנות הקדושים אשר הוקרבו על מזבח המקום — כל אלה הנם פרק לעצמו, אחד הפרקים המפוארים ביותר בדברי ימי הישוב החדש בארצנו. אך מכוס התרעלה הזאת שתתה משפחתנו כולה עד תומה, הורינו וגם כולנו הבנים נשאנו את חלקנו באהבה ובאמונה ובידינו חפרנו קברות למתינו־קדושינו היקרים.

רק לעתים רחוקות עלה בזכרוננו הבית שם בהומל: אבל חדרה שלנו יקרה ומתקה לנו כפליים. את געגועינו לחיי הנוחות וההרוחה בהומל השקענו בתקוה העזה לחיי היצירה שרקמנו בחדרה שלנו. ואם הומל היתה לנו תחנה ראשונה למולדת החיים, הנה חדרה היתה לנו התחנה האחרונה למולדת חיים שאנו יוצרים ועל כן נשאנו הכל באהבה, בגבורה ובאמונה.

ארבעה אחים היינו שעבדנו ביחד את אדמתנו, כעין קבוצה קטנה (אחינו הצעיר יצחק עוד לא היה בגיל המסוגל לעבודה ואבי שלח אותו ליפו ללמד בביה"ס "כל ישראל חברים") וארבעתנו עבדנו בשקידה ובהתמסרות. אמנם סבלנו בזמן

הראשון, לפעמים כשהיינו באים מהשדה אחרי יום עבודה קשה ולא פעם קרה הדבר שלא מצאנו לחם בבית, מסיבה זו או אחרת והיינו צריכים לחכות כמה שעות עד שהוציאו את הלחם מהתנור; ואעפ"י כן לא התרעמנו וקבלנו הכל באהבה ועבדנו את אדמתנו בחיבה, זרענו חיטה, שעורה, פולים, חומצה, אבטיחים וכו'. גם כרם ענבים נטענו וראינו ברכה בעמלנו וככה המשכנו את עבודתנו במשך עשר שנים בערך.

אבינו אריה ליב, עוד זכה לראות את חדרה הבנויה, אמנו מלכה זכתה עד שיבה טובה ותקצור גם נחת מבנים ומצאצאים. הם, הורינו היקרים, אשר השרישו בארץ כגזע חזק, גדלו ענפים נאים. כזאת היתה המשפחה אחת מהראשונות שהניחו יסודות לחדרה והמשפחה הסתעפה והלכה. והזמן עשה את שלו: האחים גדלו ביתים והתחילו לחשוב אודות בנין עדי עד. זלמן אחי נשא אשה בזכרון יעקב ועכשיו ישנם בזכרון־יעקב ארבע משפחות סמסונובים, כלם אכרים חרוצים וישרים, אחד מהם אריה סמסונוב ע"ש אבי ז"ל, מזכיר ועד המושבה ז"י וגם קולמוס־סופרים בידו. נחום ויעקב לא עזבו את חדרה במשך כל השנים שחיו בה ונפטרו בחדרה; כל אחד מהם השאיר משפחה, בנים ובנות ומשק.

החתום מטה הנני בחדרה מיום הוסדה ולא עזבתי את מושבתנו מיום בואי. יש לי בה"ש בנים ובנות ומשק, אם נביט על חדרה של היום הגדולה במושבות השומרון, בנויה ונטועה לתפארת, אוכלוסיה של למעלה משבעת אלפים נפש וכן ירבו, חלק לא קטן בזה יש ליוצאי הומל. ביתנו — הראשון בחדרה קודם ב"חאן", ואח"כ הבית הגדול, שמש אכסניה לכל עובדי המושבה ולכל אלה שבאו לבקר את המושבה מהמתנחלים הראשונים, לראות ולהתיעץ מה יש לעשות בה, הבית שלנו היה גדול ופתוח לכל דכפין ואמנו טרחה והשתדלה לקבל את כולם בסבר פנים יפות לא חס ושלום על מנת לקבל פרס, אלא אך ורק למען שהאנשים ימצאו את המושבה שלא חסר בה כלום ושיבואו להתישב. יעידו על כך כל אלה הזוכרים את ביתנו הפתוח לכל והמשמח את כל מי שנכנס בצל קורתנו. והנה הסכום של יוצאי הומל ממשפחת סמסונוב וממיסדיה הראשונים של חדרה: שתי משפחות סמסונוב בחיפה, האחד הצעיר שלמד בביה"ס כי"ח ביפו, גמר אח"כ את ביה"ס של מקוה ישראל ואח"כ נסע לצרפת וגמר וטרינר; ועבד אצל הפיק"א והממשלה ויש לו משקים חקלאיים בחדרה ובבנימינה ומשפחה שניה של בן־זלמן ס. שלוש משפחות סמסונוב בזכרון־יעקב, אכרים מוכשרים ומוצלחים, ושלוש משפחות בחדרה.

עלי עוד להזכיר את אחינו יוסף. אחרי המלחמה העולמית חזר מאמריקה לארץ מושלם כמהנדס־טכנאי ורוקח, וביחוד הצטין במקצוע המטמטיקה, ואף פרסם־ המצאה מיוחדת רבת ענין. הוא האח היחיד שנשאר בחיים רווק ועירי ומת עירי ובחדרה מצא את מנוחתו הנצחית בצד ההורים.

לי יש סיפוק רב מאד שהגעתי לזמן כזה שחדרה, כיום בת חמשים ושתים פורצת את גבולותיה מעל לחמשים אלף דונם, עם שטחיה הגדולים והפוריים, בעלת אקלים בריא ובעלת חן ויופי למופת.

אחת אוסיף, כי חדרה אין לה להתביש מיוצאי הומל, כשם שיוצאי הומל

בחדרה אין להם להתביש מהמושבה חדרה, שלקחו חלק גדול ביצירתה ובבנינה."

מלבד השאיפה הכבירה להגשמת הרעיון הציוני בפועל, — אירעו אז בשילהי תרס"ג שני מאורעות והם: "הומל" ו"אוגאנדה", שנזדמנו יחד והם השפיעו במישרין על העליה השניה, שנפתחה בחנוכה תרס"ד. הקבוצה ההומלית עלתה לארץ כשידיה נשואות למעלה ושירת השבועה מתפרצת מפיה:

יָדֵינוּ מְזֹרָחָה נָרִים וְנִשְׁבָּעָה
בְּצִיּוֹן, בְּדִגְלָהּ וּבְאַרְצָהּ הַיְקָרָה ...

מיד אחרי הפרעות (תרס"ג) עלו ארצה מהחלוצים הראשונים: יחזקאל חנקין (ממיסדי ההגנה העצמית), זאב רוצקין כרמלי (ממיסדי עין גנים), נתן אלקין, מיכל קרעמין, יהושע אנטין, משה קרנדל, (באר יעקב), יש"י אדלר, האחים מאיר ואיסר שולמן, אהרן־ניסן כהנוביץ (בר־כהן, נפטר במלבורן), אברהם כהנוביץ (חקלאי בבנימינה) ואחרים, וכל אחד מהם הכניס את חלקו הצנוע בכל ענפי חיי־הישוב. אחריהם באו עוד רבים, כמו: יהושע סורקין, זלמן דבורקין, אריה מאירסון, צבי אוזרסקי, רבקה פעסעליב ובניה ואחרים.

היתה זאת "שנת אוגאנדה", נאמני ציון ברוסיה ראו בהחלטת הקונגרס מעין בגידה בנאמנות לא"י כארץ התחיה היחידה לעמנו, צעירים אחדים הרגישו, כי הגיעה השעה להציל את הרעיון הציוני על ידי הגשמה עצמית, ומראשית 1904 התחילו עולים ארצה מרוסיה חניכי בתי־המדרש והישיבות, תלמידי בתי־הספר וגימנסיות. בין היחידים הללו היה מרדכי בן הלל הכהן וביתו, וא. ד. גורדון, שנעשה לרבה של העליה השניה. ומלבדם יהודה לייב בן בר"ב יוסף רבינוביץ ז"ל, אשתו מרת צירה פייגה בת ר' נתן כהנוביץ ז"ל, בניהם, נתן, שמואל, יהושע, יעקב ובתם רחל. הם יצאו מהומל והגיעו ליפו בשנת 1905 מיד לאחר הפוגרום שנערך בשנה ההיא בהומל.

עם עלייתו של מרדכי בן הלל הכהן ובני ביתו, בחורף תרס"ה, הונח יסוד לעליה החלוצית של אנשים אמידים שנמשכו אחריו, והם הם שהיו ממניחי היסוד לתל־אביב, להקמת התעשיה ולהרחבת המסחר והתרבות העברית בישוב.

גם בעליה השלישית לא היו בני־הומל אחרונים בשורה. הצי מנין צעירים שבזו לחיי־חנופה והשפלה לאומית, העפילו ועלו, למרות המכשולים המרובים שעמדו בדרכם, והם היו הראשונים שפתחו במצות העליה מהומל והסביבה בשנת תרפ"א ועלו בשירת:

הָעֲבוֹדָה הִיא חַיֵּינוּ
מִכָּל צָרָה תַּצִּילֵנוּ...

ואלה שמותיהם: שלמה ברישנסקי, אליהו כהנוביץ, יצחק רוזין, מרדכי שגלוב, יעקב קופמן (משחקני ה"אהל"), נחום מליצוב, חסיה ואביעזר קופרמינץ. ואחריהם נמשכו ועלו מאות משפחות.

וכן נתחדשה בשנות תר"ף העליה לארץ מכל שדרות הציבור בהומל, עד כי

בשנת תרפ"ד היה צורך ליסד בתל־אביב „התאחדות עולי הומל וסביבותיה", בעזרת הקרן של יהודי הומל בארצות הברית בסך למעלה מ־750 לא"י שנאסף ע"י מ. בנימין פין, ראש אגודת אחים של בני הומל בניו־יורק ובעזרת רבנו הרב רפאל־מרדכי ברישנסקי שבא אז לניו־יורק. כסף זה נמסר לרשות הועד הציוני בהומל שעלה ארצה, ה"ה: ראי"י אילנאה, ד"ר ז. זכרין וכותב הטורים האלה. מטרת הקרן היתה לעזור לעולים הנמצאים בדרך — לארץ וביסוסם — אחר כך בבואם ארצה. ע"י הועד הזה שנכנסו אליו ה"ה אליהו קליוטש, מאיר ואיסר שולמן, חיים קונין, יצחק ויעקב סימקין, עקיבא פלוטקין ואחרים נעשו פעולות חשובות בין העולים, סייעו להם בעצה ובמעשה מיום עזבם את הומל, בהיותם בדרך ועד עלותם ארצה, כאן היו באי־כח הועד מקבלים את פניהם, ממציאים להם דירות ארעי, עוזרים להם בהלואות, ערבויות, עזרה משפטית ועזרה רפואית ע"י עו"ד ורופא מיוחד. העולה מהומל לא היה בודד, לא במועדיו אף לא ביום חולו. תמיד היה מרגיש, כי בתוך עמו הוא יושב. כשנפסקה העליה מהומל, ואחרי שעולי הומל הסתדרו זה בכה וזה בכה, נפסקה פעולת התאחדות מאליה לפי שעה, עד אשר תתחדש שוב פעולתה על ידי עלית אנשי עירנו ממקומות נדחים בגולה. קיים „מנין" וקצת מאנשי הומל מתפללים בו בשבתות ומועדים. גבאי ביהכ"נ זה כיום: א. בוברוב, ז. יפה, ש. קולבובסקי, ב. לויצקי, א. ש. רויטר והשו"ב י. חורגין.

וכיום כמעט שאין נקודה חשובה בישוב שלא יהיה בה ממתישבי הומל: הנה מרדכי בן הלל הכהן ומשפחתו שקבעו וקובעים ברכה בישוב לעצמם; הגב' איידלה גולדין ז"ל יסדה את בית המושב לזקנים גלמודים שבעלה מר אברהם גולדין מטפל בו גם כיום; הגב' דבורה כהנוביץ יסדה את האגודה לעזרת חולי רוח ואת המעון העממי לילדים בבני־ברק; הפירמה פלקוביץ את גולדין, הגדולה ביותר בארץ למסחר מנופקטורה אף היא מוצאה הומל. האחים חיים, אהרן ויצחק פלקוביץ, אברהם גולדין ויוסף קירפיצניקוב חתנו וב"ב כולם עלו בשנת תרפ"ה מהומל וכאן פרץ מסחרם בתל־אביב, ירושלים וחיפה. הסוחרים: יצחק פבזנר, אלמן הלמן, ליפמן שאול ובניו ומאיר שולמן אף הם מהומל.

גם ביסוד הבנק למלאכה בתל־אביב היו אנשי הומל ראשוני חבריו, פקידיו ולקוחותיו.

גירוש היהודים בזמן המלחמה בשנת 1915 ומפלת ניקולאי השני

ביום השני לחג השבועות תרע"ה הגיעו להומל טלגרמות מחרידות ממינסק ובוברויסק על קרונות־משא שבהם מובלים המוני יהודים שגורשו מליטא ומהפלכים הבלטיים לפנים המדינה בפקודת הצורר המצביא הראשי ניקולאי ניקולייביץ, ונושא כליו האכזר ינושקעוויץ, ועדת הומל מתבקשת לקדם אותם בתחנת הרכבת בצרכי אוכל.

הידיעה המדהימה הזאת פשטה בעיר במהירות הבזק, הומל היהודית נזדעזעה כולה והחג נהפך לחגא. המונים־המונים נהרו אל קרונות הרכבת ובידיהם צרורות

מזון ומחיה שהכינו לכבוד החג ומתוך כלות הנפש עמדו מאז הבוקר עד בוש בערב ברחובות שעל יד תחנת הרכבת, כדי לקדם את אחיהם האומללים. סוף סוף הגיעה הרכבת ומה נדהמו, בראותם כי השלטונות אינם מתירים להם להאכיל את אחיהם הרעבים והיגעים מעמל הדרך ולנחמם מיגונם. רשעי אדם אלה ראו אותם, אחרי עלילת קוזי הידועה, כפושעים, אולם הלב היהודי לא יכול להסכים לעריצות האכזרית של השלטונות, וגדודי צעירים יצאו לתחנות הסמוכות להומל, המזון בידיהם ודברי תנחומים בפיהם.

בעבודת עזרה מהירה זו הצטיינה ביחוד הסתדרות „צעירי־ציון", שכל חבריה התמסרו לה בכל לב ונפש. הוחלט לקדם את הפליטים בתחנות שלפני הומל וללוותם עד התחנות שמאחרי העיר. על ידי כן קצרה יד המשטרה של מסלת הברזל למנוע עזרה מן הפליטים. מאחר שהגרושים לא פסקו תוכנה העזרה יפה בשיטה וסדר בהנהלת ה„צדקה גדולה" ו„צעירי־ציון" היו שליחי מצוה. ביחוד הצטיינו אז הצעירה אסתר בת משה לייקין, שניאור אהרנוב (ת"א), יהושע חפץ (ת"א) ואחרים, במסירותם הנאמנה לאחיהם בצרה ועשו לילות כימים בארגון העבודה הקשה הזאת, וכך נמשכה עבודה זו עד אשר החלה בתחילת החורף נדידת היהודים מפלכי־פולין, שמצאו להם מקלט בהומל גופה, והומל לקחה חלק פעיל ביותר בעזרת אחים זו. בועד הציבורי עבדו 180—200 מתנדבים, ורובם המכריע ציונים שעשו הרבה לשיכונם והתערותם בעיר.

את הפליטים היו מקבלים ומשכנים בתחילה בדירות ציבוריות ובבתי־כנסיות. מי שהשיגה ידו שכר לו מיד דירת קבע או מצא לו דירת ארעי כשכן, ולא היה מי שיאמר: אין לי מקום ללון בעיר, אף כי שאלת הדירות היתה חמורה מאד, התושבים הצטופפו וישבו הם והפליטים, שבת אחים יחד.

בהמשך הזמן הסתגלו הפליטים למקומם החדש ורבים מהם נכנסו לעבודה, אי עסקו במלאכה ובמסחר, ומהם עשו בסופם גם עסקים טובים, ומשקמה הבולשי־ביזיה בשנות תרע"ח—תרע"ט חזרו, עם צרורות כסף ושוה כסף בידיהם איש לעירו ולמקומו, אך היו אשר קבעו מושבם בהומל.

* *
*

בימי מלחמת העולם הקודמת ונדידת היהודים ממקומות מערכות המלחמה התיישבו בהומל, ישיבת ארעי, גדולי התורה והמדע מליטא ופולין, ביניהם הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי מווילנה, הגאון החוקר ר' חיים הלויר מלומז'ה, ד"ר ליאון נימצוביץ מלובלין ואחרים, שרישומם היה ניכר בעירנו, ולא מעטים הם שהתחממו לאורם.

באותה תקופה התארגן והתאמן בהומל ובסביתה קורפוס צבאי לכל ענפי הנשק ובטרם יצא הקורפוס הזה לחזית, שממנה לא שב, — קדם את פניו ונפרד ממנו בברכה המצביא העליון הנסיך הגדול ניקולי ניקולייביץ.

היתה גם שעה של סכנה גדולה בשביל האוכלוסיה היהודית בהומל. בזמן שניקולי קיסר נהיה למצביא עליון, עלה בדעת המפקדה הצבאית העליונה (שחנתה

אז בבראנוביץ) הרעיון להעתיק את מקומה להומל — בריחוק מקום קצת ממערכות האויב, אולם על פי עצת חכמה וישועה של ר' נתן פבזנר, ור' אלתר שור, דחו השלטונות המקומיים הצעה זו, וטעם נתנו לדבריהם שהומל האדומה אינה ראויה ל„כבוד" גדול כזה, „כבוד" שיש בו גם משום חשש... ל„כבוד" זה זכתה מוהילוב עיר הפלך, והעיר הומל צהלה ושמחה... ברוך שעשה לנו נס במקום הזה.

נפלתו של ניקולי השני וממשלתו בפברואר 1917 עוררה, כמובן מאליו — שמחה רבה והתלהבות עצומה בקרב יהודי רוסיה, שיצאו מעבדות לחרות ומאפלה לאור גדול, והם לא פללו. ביחוד רבה היתה ההתלהבות במחנה הציונים, שמעתה נפתחו לפניהם אופקים רחבים לעבודה לאומית בתוך המוני היהודים ובשביל הציונות. אחרי שהמתבוללים מימין ומשמאל כבר ספדו להם, באמרם, — מתוך שמחה לאיד: נפלה, נפלה הריאקציה הציונית ולא תוסיף קום; שהרי לדעתם אין הציונות ניזונה אלא מצרות היהודים, ואם הצרות חלפו לבלי שוב. — ע"י שיוון היהודים עם שאר אזרחי המדינה, — הרי השכל מחייב שבא הקץ גם לציונות, כלומר לסיבה ולמסובב גם יחד. אך האדונים הללו טעו טעות מבישה, ונהפוך הדבר: עם מיגור הצר וממשלתו הצוררת יצאה התנועה הציונית מן המחתרת למרחב, מחושלת ומחודשת בכוחות רעננים ופרשה כנפיה על כל חוגי הציבור, ובמרץ שלא שערו מראש. מעתה נתעורר והלך וגבר הרגש הלאומי, ו„הנקודה" היהודית שהיתה חבויה במסתרים, התפרצה פתאום ותהי לשלהבת בוערת, מתוך שאיפה לחיים לאומיים שלמים ברשות עצמם על אדמת המולדת, „ככל הגויים — בית ישראל"!

המוני היהודים הבינו יפה מתוך הרגשה שבלב ומתוך הנסיונות בקורות היהודים בתפוצות הגולה, שבלי חיים לאומיים על קרקע מולדת — גם הזכויות בגולה כמעט כאין הם, כי סוף סוף הגלות לעולם גלות היא. ואם גם מתובלת קצת בזכויות אזרחיות, — שברוב המקרים אינן אלא להלכה, דבר, שלא ידעו ולא רצו להבין המתבוללים למיניהם, עד שבאה המציאות המרה גם ברוסיה המשוחררה וטפחה על פניהם.

העבודה הציונית המקיפה לפי נוסח הלסינגפורס ונוסח אודיסא ותגובתם של הציונים על כל התופעות בחיי העם המריצו אפילו את המלאכים הרעים מימין ומשמאל לענות בעל כרחם, „אמן", כי לא היתה עבודה ציבורית כל שהיא, שהציונים לא הלכו בראשה: לועדי־הקהלות ולכנסיה היהודית־הכל־רוסית, לדומות העירוניות ואפילו לאספה המכוננת הכלל־רוסית, ואין צורך לומר, שבחברות יהודיות לתרבות ולהשכלה או מוסדות הצדקה והעזרה הסוציאלית, הוו הציונים את הרוב המכריע והתוסס, והגבירו בהם את כוח השפעתם הלאומית. יש להודות, שההפגנות הציוניות המרובות בקרב האוכלוסין השאירו רושם גדול גם כלפי חוץ: האזרחים התמימים מצאו בציונות תנועה טבעית בריאה הראויה לשבח וליהס של כבוד ולסיוע למען הגשמתה.

בחודש מאי 1917, שלושה חדשים אחרי המהפכה, יצאה משלחת ציונית מהומל: ד"ר י. חוין, מ' בלמן (ת"א), ל. גורביץ, לוי יצחק וילנר וכותב הטורים האלה ומ„צעירי ציון" ש. אהרונוב, בן־ציון־לייקין ו. חפץ, ובראשה הרה"ח ר' א"י

אילנאה (שיינבוים) לכנסיה הציונית השביעית בפטרוגרד. בכל תחנה ותחנה בדרך לפטרוגרד היו הולכים ונוספים צירים לכנסיה, עד שהקרון שלנו נהפך למעין „קבוץ גלויות" והתרוממות הרוח של החברים־הצירים הגיעה לשיאה עד אשר מלא „שחוק פינו ולשוננו רינה" על הגאולה ועל התמורה שבאה על רוסיה ואנו לא פללנו וביחוד — על יהודיה, שנשתחררו מתחת עולו של הצר הצורר ועקת שלטונו.

בערב בשעה הקבועה נפתחה הכנסיה ע"י מר א. ד. אידלסון — ראש המרכז הציוני; באחד האולמים הגדולים והמפוארים של ה„דראמה", בניין ענקי במרכז הבירה, שהיה מקושט השני דגלים ענקיים, משתלשלים מן הגג ועד הקרקע, אחד הדגל הלאומי שלנו והשני — של רוסיה המשוחררת. הכנסיה נפתחה במעמד של 500 צירים ומעלה שהתכנסו מכל רחבי רוסיה; ביניהם „גיניראלים" ותיקים, אנשי מעשה מתקופת חבת ציון וצעירים שאך עתה החלו לצמוח להם כנפים וצירים שבאו במדיהם מחזית המלחמה; כמו הד"ר צבי ברוק, ד"ר יוליוס ברוצקוס ואחרים, ואורחים רבים מסלתה ומשמנה של הציבוריות העברית בעיר הבירה, כמו מ. ורשבסקי—ראש העדה, הישיש החכם אברהם אליהו הרכבי, שאול טשרניחובסקי, ההיסטוריון ש. דובנוב, העו"ד ג. ב. סליוזברג, נ. פרידמן מקובנה — הציר היהודי בדומה הממלכתית אז ועוד ועוד מאלופי ישראל.

בין כל ההרצאות והנאומים שהושמעו בכנסיה זו הצטיינו במיוחד נאום הפתיחה של הד"ר י. צלנוב ז"ל — נשיא הכנסיה ושל מ. אוסישקין — ז"ל, שני כוכבי לכת אלו — בתנועתנו, שהאצילו מהודם על הכנסיה. נאומו של הד"ר צלנוב היה מוקדש לשאלת המדיניות הציונית לאחר המלחמה: עבודתנו ברוסיה המשוחררת וארגון היהדות הרוסית על יסוד של אבטונומיה לאומית רחבה ונאומו של אוסישקין — לשאלת עבודתנו בארץ ישראל. כל הנאספים — הקשיבו לנאומים קשב רב וענו לעומתם בתשואות סואנות.

הצירים המרובים והמון האורחים שבאו לכנסיה מכל קצוי רוסיה וביחוד מצב רוח מרומם זה ששרר אז ביהדות הרוסית, והסיכויים הגדולים לחיים חפשיים ולעבודה לאומית מקיפה במדינה המחודשת, כל אלה שיוו לכנסיה דמות הוד של קונגרס לכל פרטיו. יותר משבוע ימים נמשכה עבודת הכנסיה ורישומה היה ניכר גם מחוץ לכתלי בנין ה„דראמה".

אמנם גם הכנסיה השניה במינסק באלול תרס"ב היכתה בשעתה גלים בחיי יהודי רוסיה הצארית עד שבאו הפרעות בקישינוב (ניסן תרס"ג) והקדירו את הודה, אבל מה גדול ההבדל בין הימים ההם — תקופת ניקולי־פליבה, והימים האלה — תקופת הנסיך לבוב־קרנסקי, ורק מרחק של 15 שנה מבדיל ביניהן...

ככלות הכנסיה נתפזרו כל הצירים למקומותיהם מתוך התרוממות הרוח וחדות העבודה הציונית בתנאים של חופש ודרור.

כדאי לציין, שמטעם הנהלת הרכבות ניתנו הנחות לצירי הכנסיה ואף נתגבו דעתם להכין מקומות בשבילם בקרונות הרכבת, שהיו צפופים מאד מרוב נוסעים, והימים ימי מלחמה...

תנועת „צעירי ציון", „החלוץ" ומפלגת צ. ס. בהומל

המהפכה הרוסית הראשונה נסתיימה בשנות 8-1907. סיומה הטראגי שעלה גם ליהדות רוסיה באלפי קרבנות, בחורבן כלכלי עקב הפרעות ונקמת „המאה השחורה", הביא גם תמורות חברתיות חשובות ברחוב היהודי. המפלגות המהפכניות: בונד, ס. ס. וי. ס. וגם „פועלי ציון" התחילו יורדות ופוחתות הן בכמותן, הן במרצן, והשפעתן על המוני העובדים היהודים קטנה מאד.

גם במחנה הציוני הורגש אז חסרונו של נוער, אותו הנוער, הער והתוסס, שמאז מעולם הכירו בו את היסוד האנושי החשוב ביותר בכל תנועה ציבורית וביחוד בתנועה — כציונות, שדגלה בשם תחית העם וחדוש מבנהו על יסודות אחרים — סוציאליים, פוליטיים, תרבותיים ולאומיים.

בשנים 8-1907 לא נשארו בשורות ההסת' הציונית בהומל אלא הקשישים בלבד, אלה שנתנסו אמנם בעבודה הציונית, אבל יחסם לתעודות הגדולות של הציונות, התגברות החולין על הקודש וההשראה שבמטרה הציונית הטביעו את חותמם עליהם והשפיעו הרבה להתרחקותם מהמוני העמלים, והנוער שנשא נפשו לפעולות ומעשים הציע את שרותו להרחבת הפעולה הציונית בעיר. בחנות העתונים ומכשירי הכתיבה שע"י בית הכנסת הגדול שהיתה אז שייכת למעשה לציונים, ולהלכה למר מרחסין, נקבע מקום לקיבוץ נדחי הציונים והנוער שהיו קרובים במידת מה לציונות ולספרות העברית. בחנות זו היו מוצאים את העתונות העברית והציונית וגם את השבועונים „הפועל הצעיר" ו„אחדות של פוע"צ בארץ ישראל".

זמן מה היה מר ש. אהרונוב בבחינת „בן-יחיד" לציוני הומל. מתוך עבודה מאהבה עלה בידו לארגן מקרב הנוער והפעולים קבוצה גדולה, נאמנה ומסורה לציונות וקשור בתנועת הפועלים בארץ-ישראל.

ב-1909 היו באגודת „צעירי ציון" בהומל מספר גדול של חברים שרבים מהם תפסו מקום ניכר בתנועה הציונית, „צעירי ציון" ברוסיה, הלא הם הח"ח יהושע חפץ, מנדל וילנסקי (חבר „עין חרוד" וכיום רופא וטריני במושב ב„הדרגה" ע"י פתח-תקוה) וה' ב. צ. לייקין, חיזובר ז"ל, נוטקין, פרנקל, החברה פינסקי ואחרים (אלה האחרונים ממיסדי נהלל) כל העבודה הציונית המעשית והתרבותית בהומל התנהלה בעיר ע"י „צעירי ציון" ולא היה אף מפעל ציוני אחד שלא השתתפו בו. המנוח ר' אליעזר יצחק (אילנאה) שיינבוים הוא שהיה משרה מרוחו הטוב והנדיבה על הנוער ולפעמים קרובות היה מדריך אותו בידיעותיו העמוקות ביהדות, הציונות והפילוסופיה היהודית.

בסתיו שנת 1910 השתתפו „צ. צ." בהומל בועידה הכל-רוסית של „צעירי ציון" בלודז ובא כוחם — מר שניאור אהרונוב נאסר יחד עם רוב חברי הועידה וישב כמחצית השנה בבית הסוהר המפורסם בלודז ברח' מולשה 29. מאסרו של הח' ש. אהרונוב הביא לידי חשד על שמש הועד שהיה לבלר בהלואה וחסכון בהומל, ואחרי המהפכה הפברוארית 1917 נתברר כי האיש עבד כסוכן הזנדרמיה הצארית בהומל. אמנם מאסר חברי הועדה של „צ. צ." בלודז גרם לא מעט להחלשת

העבודה הציונית גם בהומל, אבל ב־12—1911 נתחדשה פעולת „צ. צ." ואלה נעשו במדה רבה היוזמים והמשתתפים בכל כינוסי „צעירי ציון" ברוסיה.

ב־1913 השתתפו כבר „צ. צ." ע"י בא כוחם (ש. אהרונוב) בקונגרס הי"א בווינא ובזכות מרצם הרב „ניתז מנדט" גם לא. ד. גורדון.

אחרי הקונגרס הי"א התפתחה תנועת „צ. צ." בהומל ובסביבתה. מר ש. אהרונוב נבחר בועידת ווינא לחבר ומזכיר המרכז של „צ. צ." ועבר לביאליסטוק ולווארשה.

באותו זמן עלו כמה חברים פעילים לארץ (נוטקין, פרנקל, פינסקי — אח ואחות). לפני כן שחרר שליח „צ. צ." שנים מחבריהם ששרתו בצבא במבצר אבגוסטובו (Августово) על גבול רוסיה־גרמניה והעבירו אותם על חשבונם לא"י (מ. א. וז. מ־ל).

ביחוד גדלה הסתדרות „צ. צ." עם פרוץ המהפכה הרוסית השניה במרץ 1917. מאות חברים מן הנוער, פועלים ובעלי מלאכה הצטרפו אל „צ. צ.". בראשם עמדו אז: יהושע חפץ, ב. צ. לייקין, גורפינקל (אח"כ עבד כעו"ד וחבר הסיים בקובנא), קזרנובסקי, דוב שמואלוביץ ואחרים. הועד הגלילי היה מטפל בעשרות סניפים שבסביבה ופעולותו הלכה וגברה מאוד.

בסוף 1917 נוסדה הסתדרות „החלוץ" בהומל. „צ. צ." ו„החלוץ" וארגנו קבוצות „החלוץ" בכל הערים והעיירות שבגליל. בעיקר הושם לב בהומל להכשרה חקלאית. ב־1919 נתקיימה מועצה כל־רוסית של „צ. צ." בהשתתפותם של הח"ח י. מרמינסקי, ש. אהרונוב ואחרים. אחרי איחוד אוקראינה ורוסיה הגדולה במאי 1922 נתקיימה ועידה גלילית של ה„חלוץ" בהשתתפות חברי המרכז: זלמן ווילקו־מירסקי וש. אהרונוב. רוב הצירים נאסרו יחד עם חברי המרכז הנ"ל, והג. פ. או. אסר עליהם לצאת מהומל במשך 4 חדשים. רק בפקודת השלטונות המרכזיים במוסקבה הותר לחברים לבוא למוסקבה.

בשנות 26—1920 התפתחה עבודתה של מפלגת צ. ס. בהומל. בעשרות אספות פומביות היו באים חברי צ. ס. להתווכח עם אנשי היבסקציה במעמד המוני העמלים והפועלים היהודים בדבר דרישות הציונות העובדת, התישבות יהודית, לשון העברית, ועל קביעת קשרים עם ארץ ישראל וכד'. הרבה עשרות חברים נאסרו בהומל וגם כיום, עשרים שנה אחרי כן, מתענים עוד הרבה חברים במחנות הריכוז בבתי הסוהר בעוון נאמנותם לציונות העובדת.

מעשי הציונים בראשית ימי הבולשיביות

תחת ידו של כותב הטורים האלה נתמנה מר בן־ציון קלאצקין, צעיר רב כשרון מפליטי ליטא, שארו הקרוב של הד"ר יעקב קלאצקין — הסופר, למזכיר. רא"י שיבובים והד"ר זאב זכרין נבחרו אז לחברים נכבדים של ההסתדרות הציונית בהומל.

אחרי שהועד הציוני העירוני נתארגן מחדש על יסוד ההחלטות של הכנסיה

האחרונה, התחילה מלחמת הבחירות לדומה העירונית ולועד הקהלה. מבין 6 רשימות הבוחרים היהודיות, (מחוץ ל„בונד", שהלך ברשימה כללית עם הס. ד. הרוסים), ניצחה הרשימה הציונית ולדומה נבחרו 7 חברים: ר"י אילנאה (שינבוים), ד"ר י. חוין (רב העדה), ליאון גורפינקל (עו"ד וחבר הסיים היהודי בליטא), יוסף סורין, מנדיל קרול, מנדיל זינץ, יהושע חפץ, (ת"א) וכותב הטורים האלה. מטעם „דת ומסורת" נבחרו: הישיש ר' שמואל יצחק לוריא, דוד־אליעזר חוין ואהרן שור, שהציגו מאחרינו את הצד — ה„ימין". מרשימות אחרות נבחרו: ד"ר יעקב סקורוחורודוב, הרץ פייגנברג, בר שמערביץ גורביץ (ציוני) שמואל מעטריקין (ציוני), דוב נובקובסקי, א. ביחובסקי, שבכל השאלות הלאומית הלכו שלובי יד אתנו.

למרות מספרם הקטן, ניכרת היתה השפעתם של הנבחרים הציונים בין 101 הברי המועצה יהודים ונוצרים — כי אלה שלא נגררו אחרי השמאל, הן מצד ב"כ „מסורת וחרות" והן סתם יהודים ונוצרים בלתי מפלגתיים, הלכו אחריהם. גם „בסניורום קונבנט" היו הציונים פעילים ביותר ובכל הועדות: למשל כותב הטורים עבד בועדות לתקנת הנהלת הפנקסים שהתנהלו בעיריה לפי הוראות שנת 1869 — ימי מלכותו של אלכסנדר השני — שנתישנו והיה צורך לעשות ראורגניזציה מעיקרה; הוא היה בא כוח הדומה בועד המפקח של הבנק העירוני. מלבד זה הוטל עליו בחודש אוגוסט 1918 ללכת כציר הדומה לחרסון לקנות צרכי אוכל בשביל האוכלוסים העניים, ואמנם לשמחת סיעתו הצליח במשלחתו הקשה, מה שלא עלה בידי שליחים אחרים שקדמו לו.

בראש מועצת הדומה עמד פיטר אלקסייביץ בוגדנוב (ס. ד.) וסגניו ד"ר אברהם ווינשטין וד"ר נוצרי־פולני. לראש העיר נבחר המורה הנוצרי יוסף חריסנפוביץ בובוריקין (ס. ד.) ולסגנו: משה כהן (ס. ס.).

כשפלשו הגרמנים להומל באביב 1918 האשימו את בוגדנוב בנטיה לקומוניזם ועל סמך זה אלצוהו לעזוב את הומל ולעבור למוסקבה ושם נתמנה לראש משק המדינה, „Всепромхоз" והיה שומר אמונים לאנשי־הומל כשפנו לעזרתו במוסקבה. אגב, מר צבי שפירא, סוכן של בתי־מסחר (נפטר בתל־אביב), מרוב שמחתו על הצלחת הריבולוציה הרים תרומה 5000 רובל, לרשות הדומה העירונית הראשונה החפשית.

בזכות הפעילות היתרה של הציונים במלחמת הבחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית נבחר הרב יעקב בן ישעיהו מז"אה, רבה של מוסקבה, לבא־כח היהודים באספה זו מטעם יהודי פלך מוהילוב. ז. א. — רוסיה הלבנה, אף ש„הפולקיסטים" ה„דובנוביים" התחרו בהם במרץ ומועמדם היה ה' נ. קריינין — אישיות חשובה ועסקן מפורסם בפ"ב (נפטר בירושלים). גם לכנסיה היהודית המכוננת שלא נתקיימה, נבחרו רוב נציגי הומל היהודית — מבין הציונים.

בחורף תרע"ח, זמן קצר לאחר הכרזת בלפור, תפשו הבולשיביקים את השלטון בידיהם והתחילה ההלאמה וההחרמה שמתחילה היתה נוחה יותר לעומת הימים שבאו אחריהם: השתדלו שלא להקניט הרבה את האוכלוסין, ואף הירשו

למקופחים לערער על שעור הקונטריבוציה שהטילו עליהם לפני ועדה מיוחדת, שחבריה היו שלושה מחברי הדומה: סולומון אשפיז (ס"ד) מנדל קרול (ציוני בלתי מפלגתי) וכותב הטורים (ציוני). חברי הועדה היו בהרכבה ממתנגדיה הקיצוניים של הבולשיביות, ובכל זאת התיחסו אליה באמון מלא גם השלטונות וגם האוכלוסין.

ג'ילין הקומיסר הסובייטי הראשון שנשלח ממוסקבה להומל להשליט את השלטון הסובייטי בעיר, היה „שייגץ" צעיר הגון. הוא קבע מושבו בארמון הנסיך פאסקביץ־ערייבנסקי ומשם נהג את שלטונו בכל האוכלוסיה. הוא היה מתהלך עם אנשים באדיבות ולפניו, היו מובאים כל המעשים, ואפילו דברי ריב בין אנשים וחלוקי־דעות שבינו לבינה, והחבר ג'ילין טפל בכל העניינים ועל פיו יקום דבר.

בזמן של חלופי רשויות, כשערך הבנקנוט ירד עד לאפס, הוציאה הדומה העירונית בנקנוטים משלה, שהיו עוברים לסוחר בתוך האוכלוסים העירוניים והכפריים, ועל ידי כן הצילה בשעתה את האוכלוסיה העירונית מרעב. כי הכפרייב העדיפו את הנייר היפה של הדומה העירונית על הנייר האוקראיני.

אולם שלטונם לא האריך ימים, ואחרי „שלום בריסק" שכרת טרוצקי עם הגרמנים, פלשו הגרמנים והאוסטרים לתוך תחומי המדינה ונכנסו גם להומל. כניסתם היתה מעין כניסת „גואלים" שבאו לפרוק את עול הבולשיביקים, שכן הללו התחילו להכביד על התושבים בעיקר בזמן עזבם את הומל; כל חילוף משמרות, כל העברה מרשות לרשות, הביאה עמה „פוגרומציק" קטן, יריות, שוד וביזה. קרבנות בנפש לא היו, רק מעט רכוש נשדד מן היהודים פה ופה. אכן כאין היו אלה לעומת הפוגרומים הקודמים ויהודי הומל ששאפו רוח ברכו שהחזינו, בראותם לפניהם את הצבא הגרמני נכנס לעיר מעבר מזה וצבא הבולשיביקים נסוג אחור מעבר מזה.

זמן קצר אחרי פלישה זו: „המליכו" הגרמנים את הגינירל סקורופדסקי להטמן של אוקראינה בקיוב הבירה, והומל נותקה מפלך מוהילוב ונספחה — לצ'רניגוב, ותחת השלטון הגרמני הצבאי העליון, שהפיק את רצון התושבים, קמה הנהלה אזרחית כפופה לאוקראינה. לפאָוויאַטובי סטארוסטה נתמנה יעווגעני וואסיליוויץ סטאש, מי שהיה ראש האצילים האחרון בהומל בימי ניקולי, אדם ליברלי ואיש הגון שהיה אהוד על היהודים.

בקיץ ההוא, אחרי השינויים הרבים שנתהוו בשלטון המדינה, ואשר עברו במהירות הבזק כסרט־קסם על התושבים, ובעיקר בזמן המעבר של חילופי רשויות הוטב המצב הכלכלי של רוב אחב"י, והבנקנוטים תוצרת קרנסקי היו מצויים לרוב, אז עלה בחוגי הציונים הרעיון להשתמש בשעת כושר זו בשביל להקים להם „בית־נאמן", בנין בר קיימא בשביל כל מוסדות התנועה. אמרו ועשו: החברים ראי"י אלנאה, ד"ר ז. זכרין, משה־יעקב ליפשיץ, מרדכי בלמן, יהושע פלק דובקין, אליהו קליוטש, נחום יודילביץ, ירמיהו בוכמן, מנחם ווינץ, אריה שפירא וברוך יודין קיימו וקיבלו עליהם להגשים החלטה זו ובסוף הקיץ הוקם הבנין שעלה קרוב ל־80,000 רובל, ולחנוכתו החגיגית בא מפטרבורג הד"ר אלכ. זלקינד מטעם המרכז הציוני ברוסיה. בבנין זה שניקרא „בית עם" התרכזו כל המוסדות הציוניים:

שני גני־ילדים, גימנסיה „תרבות" תחת יד הד"ר י. חוין, הספריה ואולם הקריאה, המועדון הציוני ששימש בשבתות ומועדים בית־תפלה, והחזן אליהו גירשין מווארשה היה מנעים זמירות. בבית הזה הוקצה מקום גם לחברה הקואופרטיבית העמלנית „קדימה" שבראשה עמדו: העו"ד ד. גיסין, א. קליוטש, י. ל. הייקין, י. חפץ (ת"א), ב. לייקין וכותב הטורים האלה כנשיא הנהלתה.

בבית הזה נוסדו גם החברות („האחוזות") לרכישת קרקעות בא"י. ב ר א ש ה א ח ו ז ה ר א ש ו נ ה ע מ ד ו: אריה שפירא — יו"ר, צבי אינדמן (כיום בת"א) מזכיר, ואלה שאר חבריה: 1) סארין, יוסף בר' יקותיאל, 2) קליינר בצלאל בר' דוב, 3) אלטשולר, אברהם דוב בר"ר נפתל הירץ, 4) פאזין, דוב בר' אברהם, 5) אלטשולר, שלמה זיסקינד בר' נפתלי הירץ, 6) פיסאריווסקי, מנחם מנדל בר' זלמן אליה, 7) הזרחי, זלמן בר' שמעון, 8) ראבינוביץ, שאול בר' משה אליעזר, 9) פארבירוו, מרדכי בר' יוסף, 10) יפה, יחזקאל בר' יעקב, 11) קאלבאווסקי, שמואל בר' משה חיים, 12) ברוק יעקב בר' יוסף, 13) צירנוב, ישראל בר' שמריה, 14) לייקין יוסף בר' אברהם, 15) באחדאה, הלל בר' דוד, 16) צירניאווסקי, ישעיהו בר' גרשון, 17) סלאווין, זאב בר' שמעון, 18) וועלין, אברהם בר' דוד, 19) גילגוף, חיים שמואל בר' אוריה, 20) לייבין, אברהם בר' אהרן, 21) פערלין, מנחם מנדל בר' יעקב, 22) פראטוב, ישראל בר' יוסף, 23) אברהמוביץ, צבי יהודה בר' אליקום יעקב, 24) הזרחי, ישעיהו בר' אליהו, 25) אבן־טוב שמואל בר' צבי חיים, 26) קאלבובסקי, מענדל בר' משה חיים, 27) לעסניק, מאיר בר' מאיר, 28) ראבקין, אריה לייב בר' דוד, 29) מאחלין, יהודה לייב בר' שניאור זלמן, 30) גלאטשטיין, פסח יהודה בר' שרגא פייוש, 31) וועלקין, יוסף בר' אברהם, 32) מערין, צבי בר' אייזיק, 33) מערין, אברהם יעקב בר' אייזיק, 34) זעלמאנאוו, חיים בר' ישראל, 35) טענקין, יצחק יעקב בר' מאיר, 36) פעווזנער, מאיר בר' זאב ובנו אברהם לייב, 37) לעוויטש, חיים בר' אהרן, 38) סטאלמנער אהרן, 39) בוזין פסח, 40) קירפיצניקאוו אליהו בר' דוד, 41) ליפזיץ, מנחם מענדיל בר' זלמן, 42) שארקין, אליהו בר' צבי, 43) העלפאנד, מרדכי, 44) שארף, זאב, 45) לאריצקע, שאול, 46) קוריצקי, דוד, 47) לוריע, אייזיק בר' יוסף, 48) ראבקין, מנחם מענדל בר' ישראל, 49) פינסקי מיכאל בר' יעקב, 50) לעוויצקי, ברוך בר' אברהם, 51) קאברינציק, אהרן, 52) לוין, אברהם צבי בר' יצחק דוב, 53) טעלישעווסקע, יהודה, 54) פארבירוב, יוסף בר' אברהם, 55) ליפשיץ, חיים בר' אליהו, 56) ליפשיץ, יצחק בר' אליהו, 57) לויבמאן, אברהם חיים, 58) ריזיקאוו, ישעיהו בר' יהודה, 59) ברכין, זלמן בר' נחום, 60) סירקין, אברהם יהודה, 61) הורעוויץ, אברהם יוסף בר' אריה, 62) רייכ'יל, זאב וולף שו"ב מווינראנאק, 63) ראבינוביץ, יהושע בר' יעקב, 64) סערין, מיכאל בר' יוסף.

ואלה הן תעודות המרכז הציוני על הכספים שקבל מאת בעלי האחוזות בהומל:

העתקות

הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה פטרוגרד 12.5.1919 יום י"ב אייר שנת תרע"ט מס. 1198 נתקבל מאת הועד של האחוזה הראשונה בעיר הומל רוב' 32,000 על חשבון אחוזה זו שלשים ושנים אלף רוב'.

חותם (מנהל החשבונות ש. אברמי

הסתדרות (הגזבר נ. שכנוביץ

הועד המרכזי המחלקה הפלשתינאית של ההסתדרות הציונית ברוסיה פטרוגרד 29.5.19 יום כ"ט אייר שנת תרע"ט מס. 1323 נתקבל מאת הועד של האחוזה הראשונה בהומעל בעיר הומיל רוב' 10.000 על חשבון אחוזה זו עשרת אלפים רובל.

חותם (מנהל החשבונות ש. אברמי

הסתדרות (הגזבר נ. שכנוביץ

(י. ברוצקוס

הועד המרכזי המחלקה הפלשתינאית של ההסתדרות הציונית ברוסיה פטרוגרד 2.6-19 יום ד' סיון שנת תרע"ט מס. 1326 נתקבל מאת הועד של האחוזה הראשונה בעיר הומיל רוב' 8.000 על חשבון האחוזה הזאת שמונת אלפים רובל.

חותם (מנהל החשבונות ש. אברמי

הסתדרות (הגזבר י. ברוצקוס

הועד המרכזי המחלקה הפלשתינאית של ההסתדרות הציונית ברוסיה פטרוגרד 3.6-19 יום ה' סיון שנת תרע"ט מס. 1328 נתקבל מאת הועד להנהלת האחוזה הראשונה בעיר הומיל ע"י ה. חורגין רוב' 100.000 על חשבון אחוזה זו מאה אלף רובל.

חותם (מנהל החשבונות ש. אברמי

הסתדרות (הגזבר י. ברוצקוס

בראש האחוזה השניה עמדו: אהרן אליעזר אהרונסון — יו"ר, חיים קונין — סגן יו"ר; עזרא אלתרמן (נפטר בתל־אביב), אריה קונין ומשה צבי גורביץ.

בחיסול חשבונות האחוזות כאן עם המרכז הציוני הרוסי בפ"ב בפרוק טפלו: צבי אינדמן, דוד פוזין (נפטר בת"א), אברהם יוסף הורביץ (נפטר בירושלים), צבי מרין (נפטר בת"א), חיים קונין, יחזקאל יפה (נפטר בת"א), ברוך לויצקי (כיום בת"א) ואחרים.

הבית הזה אשר השם „בית יוצר לנשמת האומה" נאה לו, היה תל תלפיות בשביל הזרמים שבתוך התנועה הציונית והלאומית והיה חביב על האוכלוסיה היהודית בעיר ובסביבה.

באותה תקופה בערך ביקר בעירנו מר אליהו מזאה מטעם החלוץ ואירגן כאן מתוך חברי „צעירי ציון" סניף „החלוץ" שבראשו עמד דוד קולדובסקי, צעיר שעבד לפני המלחמה הקודמת זמן מה בארץ ישראל בפועל.

כשהתחיל השלטון הסוביטי להתבסס בהומל והתחילה ה"הלאמה" המפורסמה, נרשם „החלוץ" המקומי, כעשרים חברים, במחלקה החקלאית בשם „פיונר".

המחלקה החקלאית נתנה לבה ביותר לממוש משק משותף, מפני שראתה בנסיון הזה חזות הכל בשביל הקולוקטיביזציה של החקלאות, משום שעבודתה בכוון זה בין האכרים בכפרים נתקלה אז במכשולים רבים (האכרים סירבו להסתלק מצורת משקיהם וחייהם שנקבעו במשך דורי־דורות) והיא קיותה לירות בעזרת ה„פיונר" הזה אבן פנה קולקטיבית, שממנו יראו וכן יעשו, ומשום כך לא חסה על כל עמל וקצבה סכומי כסף לקבוצה ביד רחבה.

המדריך יעקובוב מטעם המחלקה החקלאית — קומוניסט ותיק, שהיה מסור לרעיון המהפכה בחקלאות, היה מבקר בישיבות „החלוץ" שהיו מתכנסים ב„בית־העם" הציוני, משכנו של החלוץ, כדי להכיר את טיב החומר האנושי שנכנס לקבוצה זו, לקבוע את סעיפי התקנות ולהדריכם בעבודתם.

במרחק שני קילומטרים מהעיר, אחרי בית־הקברות שע"י כפר "וואלאטובה", במקום אורוות ה„זעמסטבו" בשביל סוסים גזעיים, השתרע גן עזוב על שטח של 2 הקטר, ואחריו שדה כדי 25—30 הקטר, התארגנה עבודת הקבוצה תחת יד אהרן צירלין, לפירוב וקולדובסקי הנ"ל.

המחלקה לחקלאות נתנה לה כטף לקנית סוסים, עגלה, מספוא וכלי עבודה והעבודה החלה והתקדמה. במשך הזמן קיבלה הקבוצה מן המחלקה הנ"ל גם כמה פרות ועגלות, והעבודה נעשתה מתוך התלהבות ואמונה בהצלחת המפעל. נשלחו גם שני חבריה אליהו כהנוביץ ובונדיק להכשרה ולהתמחות בחקלאות בחוה החלוצית באודיסה, תחת יד האגרונום הידוע אברהם זוסמן (נפטר בנחלת יהודה), אבי הרעיון ליסוד חווה זו. אולם בעצם התפתחותה הוכרזה הקבוצה לעזוב את המקום מחמת הבהלה שאחזה את התושבים לרגל התקדמותם המהירה של חיילות דניקין לצד הומל. ואחרי שעברה הסכנה והקבוצה חזרה למקומה ולעבודתה, קפץ עליה רוגזו של מנהלי הטרנספורט הסוביטי בעיר, שקבעו מושבם באורוות הזעמסטבו שע"י משק הקבוצה והעגלונים עשו שמות בגן הירקות ובעצי הפרי, בסביבת העיר.

כשנתיים התלבטה הקבוצה ונלחמה על קיומה ולבסוף, מחמת שכנות העגלונים ומפני שקצת מחבריה עלו ארצה וקצתם מצאו עבודה במוסדות שונים בעיר, נתחסלה הקבוצה ומשקה עבר מידיה לקבוצת יהודים מתושבי הומל, שנתארגנו לשם המשכת מפעל ה„פיונר" במקום אחר על יד העיר. בין מנהלי המפעל החדש היו ה"ה אליהו בוברוב (ת"א), אליהו כהנוביץ (נפטר בצפת), שיפרין ועוד מעובדי הקואופרטיב הצרכני האזרחי "עזרה עצמית" "Самопомощь" שהולאם ונהפך לקואופרטיב של הפועלים והתקיים שנה אחת ונתחסל, מפני שהאלימנטים הפועלים בהנהלתו נתפזרו לכל עבר: מי לבית הסוהר על ציונותו ומי למוסקבה ומי שעלה לארץ.

מפאת חשיבותו המיוחדת של המוסד „קדימה" כקואופרטיב מורכב, מן הראוי להרחיב קצת את הדבור על השתלשלות העניינים בו מיום הוסדו, על פעולותיו במשך זמן קיומו הקצר ועל חיסולו.

LES ARMES DU GRAND CHASSEUR

LES ARMES DU GRAND CHASSEUR

"קדימה"

בימים ההם, סוף שנת תרע"ח, בשעה שרוסיה הלבנה נכבשה ע"י הגרמנים והומל היתה "מתגלגלת" מרשות לרשות (משלטון ההטמאן סקורופאדסקי לשלטון הבולשיביקים) התחיל המשטר הסוביטי להכביד את אכפו על התושבים. שאלת הכלכלה, פשוטה כמשמעה, הועמדה ברומו של עולמנו היהודי. השאלה "ואם תאמר מה נאכל" היתה לשאלת השאלות. ואז, רק אז, הבינו יהודינו את מאמר החכם: "מלך לשדה נעבד", והתחילו לחשוב איך להחלץ מן המסדר הקלוקל ולהתקשר עם אמא־אדמה, שתחלוץ את שדיה גם לעובדיה היהודים, ולא יהיו תלויים עוד בחסדי הכפריים, שלא רצו למכור את פרי יבולם בשטרות כסף חסרי ערך; אלא תמורת חפצי־בית.

הציונים היו מראשוני המעפילים שחתרו לעבודת אדמה, כי מלבד ההכרח שבדבר ראו בעבודה זו גם דרך להכשרה חקלאית בשביל עתידם בארץ־ישראל, שנשאו אליה את נפשם. הם קוו שבעזרת שנוי־ערכין זה בחייהם, על־ידי שיעזבו את המסחר הקלוקל ואת חיי הבלימה של העיר, תצמח ליהודים ישועה, ו"מעז יצא מתוק". אולם כיצד ניגשים להגשמת רעיון זה, באין כוחות אדם, ובאין כסף ומכשירים? — חשבו ומצאו שדבר זה יוכל לקום רק על־ידי איחוד הכוחות, ועל כן החליטו ליסד קואופרטיב שיקבל שטח אדמה בחכירה ויארגן את העבודה באופן קולקטיבי. החיים הכלכליים התרכזו אז ברוסיה רק בקואופרטיבים אלה, שהיו מחלקים את צרכי האוכל, שקיבלו מאת העיריות ומאת המועצות המקומיות, בין האוכלוסים — חברי הקואופרטיבים, לפי שמחוץ לקואופרטיבים היה מן הנמנע כמעט להשיג צרכי אוכל, בגלל היוקר המופרז, שלא כל אדם מישראל היה יכול לעמוד בו.

וכדי שהקואופרטיב יהיה ראוי לשמו ולתפקידו הגדול וגם יזכה ליחס הוגן מן החוץ, מצאו לטוב לייסד קואופרטיב מעורב, שירכז בו את צרכי החברים ויוכל להענות לדרישותיהם ההכרחיות. על סמך החלוקה הקואופרטיבית של הממשלה הזמנית מיום 20 למרץ 1917, הקימונו את החברה הקואופרטיבית העמלנית "קדימה", שהסתעפה לשש מחלקות: — א) לאשראי; ב) להספקה; ג) לחקלאות; ד) ליצרנות; ה) לתרבות; ו) לסדור ההגירה לא"י. קודם כל השתדלנו להכניס את האגודה לרשת התאחדות הקואופרטיבים הנוצריים, כי התאחדות קואופרטיבית יהודית עדיין לא היתה אז ברוסיה. אחרי השתדלות מרובה הכירה ההתאחדות בזכות קיומה של "קדימה", אישרה את תקנותיה, — מפני שמוסד משפטי אחר לאישור קואופרטיבית לא היה בעיר, — והכניסה אותה תחת כנפיה. ההתאחדות הזאת, יחד עם הועד להספקת צרכי אוכל ע"י העיריה, היו מספקים צרכי אוכל לחברי הקואופרטיבים במחירים קבועים, למטה ממחירי השוק.

לא מיעט עמל ויגע כותב הטורים האלה כדי לשכנע את חברי "קדימה" כי אמנם יש מקום ותקנה לקואופרטיב מעורב. מעטות מאוד דוגמאות כאלו היו אז ברוסיה, אבל הוא האמין באפשרות כזו וביחוד, כשעיקר הרעיון קשור בישוב ארץ־ישראל, כלומר — בענינים של חיי עולם. הוא היה טוען ש"קדימה"

זו יכולה לשמש בבחינה מסוימת בבואה לקואופרציה הא"י שצריכה להיבנות שם על יסודות כאלו.

והפרוגנוזה של כותב הטורים נתקיימה אז:

„קדימה" התקדמה והתפתחה יפה, והמחלקות היסודיות שלה החלו בעבודתן: כל הציונים לזרמיהם נכנסו כחברים, הן מניותיה גדל מיום ליום וגם פקדונות לא חסרו. נפתח הלב היהודי ואתו גב הכיס וכל דאגת החברים היתה נתונה לביסוסה של „קדימה", שנתחבבה על כולם בזכות תפקידיה המגוונים, הקרובים כל כך ללב היהודי. לאשראי לא נתנו לבם אז, כי המסחר התחיל לרדת, ועיקר עבודתם היתה: הספקה, חקלאות והכשרה להגירה. „קדימה" יסדה „אחוזה שניה" בהומל ואספה לשם זה עשרים אלף רובל, שנמסרו בשעתם למרכז הציוני בפטרבורג. היא באה במשא־ומתן עם המחלקה הא"י שע"י ה„מרכז" הנזכר, שבראשה עמדו: ב. גולדברג והד"ר א. זלקינד, בדבר אירגון ההגירה: החברה באה בקשרים גם עם השלטונות המקומיים בדבר חכירת קרקעות, השייכות לעיריית הומל, ובכל מקום מצאה אוזן קשבת ויחס של אהדה. כשהשלטון עבר בעיר לה„רבקום" (הועד המהפכני), מהרו מנהלי „קדימה" להתיצב לפניהם ולקבל מהם אישור נוסף, וזה שהגדיל את כוחה. קומיסרוב־הורביץ נשיא ה„רבקום", צעיר הגון (שמו הקודם הורביץ, „מצעירי ציון") נתן דעתו על מוסד זה והחשיב אותו מאוד בגלל המטרות שלו: להפוך את מעמד הבורגני־זעיר לאלמנט פרודוקטיבי, השואף להתפרנס מיגיע כפיו. הוא הבטיח לסייע לאחדים מן החברים למצוא עבודה חקלאית באחד מפרוורי הנסיכה פסקביץ, על יד הומל, שהולאמו ע"י הסוביטים עם כניסתם העירה.

יחס ער זה עודד את הנהלת „קדימה", והעבודה החלה בכל תקפה: התחילו להתארגן על ידה האופים, הקצבים, הדייגים וסוחרי המזונות, מתוך הקוה שע"י „קדימה" יקבלו את הרשיונות הדרושים להובלת קמח, דגים וכו'; נערכו על ידה גם הרצאות על ארץ־ישראל והמנוח אילנאה (שינבוים) ז"ל היה בין ראשי המדברים. וכך נגשר הגשר בין ההמונים המסתגלים לאכרות ומשתוקקים לעלייתם ארצה. „בית־העם" הציוני, שבו מצאה גם „קדימה" מקלט, ריכז בתוכו את טובי כוחות עסקנינו ו„קדימה" התחילה צועדת קדימה בכל המובנים.

ואולם, לא ינום ולא יישן שונא ישראל. ה„יבסקציה" הבוגדת לא יכלה לסבול את קיומה של „קדימה", ובליל חושך אחד הסתערו על משרד החברה ועל הנהלתה: החרימו את הכספים ואת הפנקסים שהיו בקופה, ובבתי חברי ההנהלה ערכו חיפושים בהכריזם שזהו מוסד קונטרריבוליוציונרי אסור ופסול. כל השתדלותנו ב„רבקום" לא הצליחה, כי יד הבוגדים היתה אז רוממה. אמנם נשיא ה„רבקום" התנגד למעשה תעתועיהם של היבסקים, אבל תש כוחו להועיל לנו, יען כי מרשיעי ברית אלה, מצאו ב„קדימה" שלנו גם אמתלה פורמלית והיא, שהתקנות אינן כשורה, הואיל והן רשומות ע"י ההתאחדות הקואופרטיבית, וזו הרי נתחסלה על ידם, וכן גם הטילו מום באישורו של ה„רבקום" שאין זה בגדר תפקידו כלל וכלל. נשיא ה„רבקום" יעץ לנו לפנות ל„נארקומפין" (מינסטריון לכספים) במוסקבה.

מזויין ומצוייד בתזכירים ובנתוחי מספרים של טבלאות יצא כותב הטורים

ל„גרקומפין" במוסקבה, ואחרי משא ומתן עם בעלי השלטון מבני־ברית ושאינם בני־ברית, אחרי באורים והסברים רבים נתקבל שוב הרשיון לפעולות „קדימה" שתכנית עבודתה רבת הענפים מצאה לה מצדדים בין אלה שהשלטון בידם, והתקנות נתאשרו ונחתמו בגושפנקא של ר. ס. פ. ס. ר. כדת וכדין.

שמח בנצחונו על היבסקים חזר כותב הטורים ממוסקבה עם פתשגן הכתב לשלטונות־המקומיים, ש„קדימה" כשרה ואין בה שמץ של קונטרריבולוציה, ועל כן מציעים להחזיר את הפנקסים והכספים שהחרימו. ואולם מה רב היה צערו כשראש היבסקציה לוברטו, נוכל ומומר להכעיס, הודיע לו, ש„השלטון המקומי בידו הוא" ואין הוא משגיח על פקודות „המרכז", ועצתו לכותב הטורים הוא שיעזוב את „קדימה" הקונטרריבולוציונית המוחרמה ויבחר לו דרך ל„פלשתינה שלו", בטרם יתבקש לצאת למקום אחר, וד"ל...

הצלחת מפעלי הציונים לא ארכה זמן רב. בסתיו 1918 נעלמו הגרמנים פתאום וכנופיות פטליורה הלכו וקרבו לגבולות פלך צרניגוב, הגובלת עם מחוז הומל. נתמנה שלטון ארעי של „דירקטוריון" מבאי־כוח הדומה העירונית (2 יהודים ונוצרי אחד) ובמשך ימים אחדים חזרו הבולשיביקים והשלטון עבר לידיהם. הועד המהפכני היה רובו — בחורים יהודים, מהם — מי שהיו „צעירי־ציון", והחל „הסדר" בעיר: מאסרים, נישולים מן הבתים, חרמות ונקמות ושדידת נכסים וגרוש „הבורז'ואזיה", כלומר הסוחרים והחנונים היהודים. הופיעה גם ה„יבסקציה" הפושעת שקנאתה אכלה את „בית־העם" ובתחילת הלמודים בבתי הספר הסתערה עם ה„ציקיסטים" בראשם: את הבנין הפכו לקסרקטין; את המורים גייסו, את הילדים פזרו ואת הספרים וכל אשר בתוך הבית שדדו ולבסוף עלה הבנין באש.

כך נסתיימה פרשה מזהירה של העבודה הלאומית בהומל ובגליל, ונכנסה שוב למחתרת, שלעומתה היינו מזכירים מתוך געגועים את העבודה הציונית במחתרת של שלטון הצר הצורר...

הללי חרב ורעב

באביב תרע"ט פרץ הקצין סטריקופיטוב עם קבוצת חיילים שהתמרדו נגד השלטון הסוביטי בהומל ובמשך 4 ימים נתצו בתותחיהם חלק ממלון „סאבוי", שבו התבצר השלטון המהפכני הפלכי, ברובו המכריע — יהודי.

בימים ההם נפלו „שלא במתכוון", גם מספר קרבנות מתוך יהודים סתם, שכדורי המתמרדים „החטיאו", כביכול את מטרתם. בינתים שלחו אנשי הקצין את ידם ברכוש יהודי ולבסוף אסרו את השלטונות, והוציאום להורג באכזריות איומה. ואולם בהגיע הצבא הנאמן לסוביטים נסוגו המתמרדים, והומל שאפה רוח. זה היה הפוגרום, — אם אפשר לכנותו בשם זה, האחרון בהומל עד פלישת הנאצים.

המהפכה הבולשיבית ו„סדרי" שליטיה: נישול האמידים מבתיהם, החרמת נכסיהם ומאסרם—הביאו אתם גלי־גלים של פורעניות לאוכלוסיה. באותו קיץ עוד הספקנו לכנס כינוס ציוני גלילי, שבו השתתף מר נחום שכנוביץ, מזכיר המרכז"

מפטרוגרד. מספר המשתתפים בכינוס היה מועט, מחשש ה„יבסקציה", שהשתוללה אז ברחוב היהודים במטרה לעקור את הציונות והציונים משרשם.

בחורף תר"ף, לרגל צפיפות התושבים, מפאת צמצום מזון, חיי נפש וחסרון חמרי הסקה בחורף הרוסי הקשה, ועל כל אלה בגלל רכוז מחנות צבא בעיר, לקתה העיר הומל במכת מצרים השלישית... ומגפת טפוס הבהרות פשטה במידה מבהילה, לא היה בית כמעט שלא היה בו נגוע, ואך מעטים יצאו בשלום. ידי יוסף הקברן — „יאשע קברות" היו מלאות עבודה וגם אברהם בנו, בחור עלוב זה שעלה לגדולה בשלטון ה„צ'יקא" (ג. פ. או) גם הוא — לא היה מחוסר עבודה: הבן פשט את עורם של החיים והאב לא הספיק לקבור את המתים המרובים, עשרות בכל יום, עד כי בני־המשפחה הוכרחו בעצמם להביא לבית העלמין את מתיהם והשאירום שם ברשותו של „יאשע קברות", שהיה מניחם ערמות ערמות קפואות ופתקא עם שם הנפטר על כל גופה. גם השלגים המרובים שנערמו על אדמת חצר־המות הקופאה הפריעו מלהביא בזמנם את הנפטרים לקבר ישראל. זקנים ונערים, טף ונשים למאות נעדרו בחורף הנורא ההוא בהומל.

אחרי שהיבסקים מרשיעי הברית הרסו את מוסדות הציונים, התחילו לרדוף כל ציוני בשצף קצף ע"י חיפושים המוניים ולהפריעם בעבודתם הלאומית. אולם הציונים לא התיאשו ועמדו על משמרתם, כאמור, במחתרת, מתוך תקוה שיבואו ימים טובים מאלה. ואמנם תוחלתם לא נכזבה, וכעבור זמן קצר המציא להם ה„מרכז" הציוני הפטרבורגי העתקה מישיבת ה„וציק" (הועד הפועל המרכזי של הממשלה), חתומה ע"י מזכירו יענוקידזא, בה נאמר: ש„ממשלת הסוביטים אינה רואה צורך להתנגד לתנועה הציונית, כל זמן שתנועה זו לא הוכרה לקונטררבו־ליוציונית". על סמך תעודה זו עלה בידי הציונים בהומל לקבל ממנהל ה„גוביוסט" (מחלקה היורידית הפלכית) בחור יהודי מפוצ'יפ (סנדלר לפי מקצועו), חוזר ערוך ע"י עוזרו, הוא חברנו העו"ד דוב גיסין ז"ל, שהיה מנהל המחלקה הזאת, כתוב וחתום בגושפנקא של הממשלה כדת וכדין, לכל ערי המחוז בפלך הומל, שאין להפריע לעבודה הציונית. אז הרגשנו כי באה הרוחה, אף כי לבנו ניבא לנו כי גם היבסקציה הבוגדת, זו הממלאה אצל השלטון הסוביטי את תפקידו של „היהודי המלומד" מהמין הגרוע שבממשלה הצארית, לא תנוח ולא תשקוט. ומה גדלה שמחתנו בקבלנו את הזמנת ה„מרכז" להשתתף בועידה הציונית, שנועדה לאפריל 1920 במוסקבה. אמרנו לנו: הנה סוף סוף הגיע הקץ ליבסקציה המרשעת המשתוללת, ברחוב היהודים, ולציונות יעמדו ריוח והצלה. לבנו נתמלא בטחון, שהקומוניסטים מבין הגויים — יבינו בודאי את מטרות הציונות ויעריכו כראוי את צדקת דרישותיה כתנועת שחרור של עם נדכא, מה שאין כן „היבסקציה", השואפת להטמע בין הגויים ולהכחיד את זכר ישראל. על כן תלינו הרבה תקוות בועידה זו, בחשבנו, שמכאן תצא בודאי אגרת הלגליזציה של התנועה הציונית ברוסיה, לפי הפרינציפים של חופש המצפון, שויון הלאומים, חירותם ועוד, שבהם דגלו ההכרזות הבולשיביות... ועל כן קבל עליו כותב הטורים הללו, בשמחה מיוחדת, ללכת לועידת מוסקבה מטעם — ציוני הומל והגליל. אביו, חולה בימים ההם, לא מנע ממנו את חפצו.

תנועת הרכבות ברוסיה לא היתה אז כתיקונה כלל וכלל, הדרכים היו משובשות ובחזקת סכנה, מחמת מחלת הטפוס שפשטה אז ברוסיה. ומלבד זה לא היתה כל אפשרות לאנשים סתם, להשתמש ברכבת שנועדה אך ורק בשביל השלטונות ופקידיה. בעמל רב עלה בידיו להשיג את הרשיון „מגובזדראוו" (מחלקת הבריאות הפלכית. שנקראתי על ידה לנהל את מחלקת הכספים והחשבונות במוסד זה) ואת האישור של ה„צ'יקא" ללכת למוסקבה, באמתלא לשם בדיקת החשבונות ב„נארקאמ־זדראוו" (הקומיסריון לבריאות העם) ועוד ענינים כאלה, שאי אפשר לבררם ע"י חליפת מכתבים, ואחרי שנתארגנה קבוצה של נוסעים, שעמדו ללכת למוסקבה השגנו קרון משא מיוחד שהתנוססה עליו הכתובת הידועה: „8 סוסים 40 איש", עשינו בקרון חיטוי כהלכה וסדרנו לנו משברי לוחות מקומות לישיבה, הצטיידנו בצרכי־אוכל ובנפטלין — תריס בפני המכה השלישית, ש„נתברכה" בה אז רוסיה הסובייטית — ויצאנו לדרכנו.

תריסר אנשים היינו: בתוכם משפחה נוצרית מפנים רוסיה, כומר שנתפקר, פרחוז יהודי, קומונאי בטרם נתבגר, בונדאים אחדים, צעירה שנסעה לנסות את מזלה בבירה האדומה, ובתוכם אני — הציוני היחידי. למרות ההשקפות השונות של הנוסעים שררה ביניהם מעין ידידות של עוברי־דרך, בחינת „אחים לסכנה". בלילות היינו משרכים את דרכנו כל עוד היה כוח בקטר להזיז את הרכבת, וביום—שובתים ושואפים אויר אביב ולעתים דנים ומתוכחים על אורח החיים הסובייטי וסדריו. ככה נמשכה נסיעתנו למוסקבה כשבוע ימים, תחת יום אחד לפני כן.

בבואי למוסקבה נרשמתי במשרדי הממשלה, כמנהג המדינה בימים ההם, והשתתפתי בשתי ישיבות של הועידה, שנתקיימה באולם צר בסימטה הקוזמודימי־אנאווית, סימטה זו הקרובה לסוליאנקה 8 (מקום המרכז הציוני והמוסדות התרבותיים העבריים) נתקדשה אצל הציונים בערי השדה, מפני שמילא אותה אוירה דארץ־ישראל. ובישיבה השלישית לבואי, ביום הששי 23.4.20 בבקר, נלקחנו „אחר כבוד" ע"י „בנים סוררים" משלנו וסוכני „הוציקא" משלהם לחצר המטרה של „הוציקא" בלובינקא מס. 11 בשיר וברננה מוקפים שרשרת של כידוני־הצ'קיסטים ועמם המוני סקרנים. נכנסנו לחצרות הוציקא, — שלא ראו מחזה כזה מימיהם, ושם הסביר לנו לציס, רב הטבחים, את מהותה של המסורת הבולשיבית — ההלכה אצלם לחוד ומעשה — לחוד...

„שבע שבתות תמימות" ספרתי לי בישיבה: כשלש — במרתפי לוביאנקא המפורסמים וארבע במגדל הצפוני שבמצודת בית הסוהר „בוטירקי" הידוע, בתוך קהל חברי לדעה, לאידיאה, למעשה ולמאסר...

במרתפי ה„וציקה", לקול צחצוח חרבות של „שומרי־הסף" שלנו, היינו מתוכחים ודנים בשאלות הועידה ובכל הענינים של התנועה הציונית בכלל, ו„במגדל הצפוני" הנעימו לנו את ישיבתנו הרב יעקב סגלוביץ בספורי המעשיות שלו, חברינו פרופ. צבי בלקובסקי בזכרונותיו משחר הציונות, ד"ר י. ברוצקוס ומר ראובן רובינשטיין בהרצאותיהם, סעדיה גולדברג, ש. ז. פוגצוב ואחרים בזמירותיהם. יזכר לטוב חברנו מר משה עוזיאלוב (עוזיאלי) ה„סטרוסטה" (זקן העדה) שלנו,

שמלא את תפקידו באמונה, אף כי נהג נשיאותו ברמה, עד כי עורר לפעמים „רינון" מצד ההמונים מתוך „השדרות הרחבות" שלנו בבוטירקי. היו ביניבו שהביטו „אחרי משה" וחשדוהו כאלו תפס את רסן השלטון לא ע"י בחירות שוות, חשאיות וכו', כמו שנהוג בעולם החוא, מעבר לכתלי הבוטירי... ומי יודע אולי שם בבוטירקי עלה הנבט הרביזיוניסטי?

לא אתעכב כאן אלא על מומנטים אחדים: על „שומרי ראשינו" בלוביאנקה. בעלי הותק הצ'קיסטי הידוע, שעוררו מגור וזועה בלב כל רואיהם, ועל התאים שהעמידו לרשותנו „במגדל הצפוני". המגדל בנוי בשלש קומות ותאים צרים לצדדיו, בכל תא מטת ברזל ואצטבא קטנה מצומדות אל הקיר, ולחדרים „המרווחים" הללו הכניסו ארבעה אנשים מ„אסירי ציון". שכני בקיטון שלנו היו המנוח ל. סליצן ז"ל ויבדלו לחיים, פ. שפירא וג. גוברמן. את המטה העמדנו לרשותו של מר סליצן, הזקן שבחבורה, ואנו שלשתנו השתטחנו על מזרני קש על הרצפה, ואי אפשר היה להגיע יד או רגל בלי לפגוע איש ברעהו. קיטון אחד שימש מחסן לצרכי־אוכל, ספריה וגם מקום תפילה בציבור. את תפקיד הגבאי והשמש מילא חברנו א. ל. נוביקוב מנובוזיבקוב (כיום שמו ישראלי, בעל בימ"ס „עין הקורא" בחיפה).

ימים אחדים אחרי כניסתנו ל„מגדל אופל" זה הכריזו האסירים, אזרחי בוטירקי מקודם, „תענית ציבור". הצטרפנו אליהם גם אנו כאחים לצרה ויומים לא בא אוכל אל פינו.

כדאי לציין שני מאורעות שזעזעו אותנו קצת: התפוצצות מחסני אבק־השרפה ב„חודינקה", הידועה מזמן הכתרתו של ניקולי־קיסר, שעלולה היתה לגרום גם לנו רעה רבה, מפני שאין השטן ב„סובדפיה" מבחין בין צדיק לרשע, ובעידנא דריתחא הכל חייבים בקונטרריבולוציה; ופרסום כתב האשמה בעתון הרשמי, נגדנו, שהכיל המון דבות שפלות ועלילות טפלות מפי „היבסקים". אמנם באותו עתון הרשמי באה מיד תשובה כהלכה, מידי ה„מרכז" הציוני ע"י ד"ר יוליוס ברוצקוס נשיאה, שגילה בעובדות ובראיות מוכיחות את נוולותם וזדונם של אנשי ה„יבסקציה".

כשהשתחררתי מחקירתו של ברנר הצ'קיסט — החוקר, — לאחר שחרורי ממאסר, — נכנסתי ל„נארקומזדראוו" (המיניסטרים לבריאות העם) ושם, במקום קבלת פנים זועפים — שציפיתי לה — האירו לי פנים כלמעונה, והתיחסו אלי בכבוד כלבן אדם שסבל בעד רעיונו. על תמיהתי; מנין להם כל זה? — ספרו לי שענין מאסרי עורר מבוכה גדולה בהומל: מ„גובזדראו", מקום עבודתי, נתקבלו המון טלגרמות ואף הד"ר אברהם ברוק בא במיוחד למוסקבה עם המלצות משלטונות הומל בגדון שחרורי. „הנארקומזדראוו" מצדו, על סמך הדרישות מהומל, השתדל אצל ראשי הוו. צ. ק. א. שישחררו אותי על אחריותו. אולם לציס רב הטבחים והצ'קיסט ברנר — עוזרו, עמדו על דעתם לבלי לשחרר ודעתם, כמובן, הכריעה.

רק בהשפעתם של פישר ומקס פין, שליחי הג'וינט מאמריקה, שהיו אז במוסקבה, והתערבותם הנמרצה בסקאנדאל צבורי זה, ובעזרת חברינו הרב יעקב מזאה, אליעזר צריקובר, פרופ. דוד שור ז"ל ואחרים שהרבה יגעו וטרחו להוציאנו

ממחנק לרווחה, יצאנו קבוצות קבוצות, בלי כל תוצאות שליליות בשבילן. זכרה להם אלוה לטובה!

בימי שבתנו במאסר הגיעתנו הידיעה בדבר פעולותיהם של "חיים" (ויצמן), "נחום" (סוקולוב) ו"מנחם" (אוסישקין) בסן־רימו. שירה אדירה פרצה מפינו, והרגלים נשאו מאליהן ויצאו במחול מעין "הקפות", של שמחת תורה, מסביב לסולם המדרגות הוליניי שבפנים המגדל, עד כדי בטול היש. אמנם שומרי־ראשינו העירו לנו שלא נסיח את דעתנו, ואל נשכח כי בבית הסוהר אנו ולא בתיאטרון...

בשובי ממוסקבה חדשנו את הפעולה הציונית שנפסקה. הח. א. צריקובר ז"ל ויבדל לחיים הפרופיסור צבי בלקובסקי, היו ממציאים לידי עפ"י כתובת ה"גובזדראוו", מקום עבודתי, את ה"ביולטינים" הידועים מכל הנעשה בעולם הציוני ובארץ ישראל. ב"גובזדראוו" היו הביולטינים הללו מועתקים במכונות כתיבה ונפוצים בין החברים בכל אשר הם.

ב"גובזדראוו" לא עבדתי בשבתות ומשום כך דחיתי את עבודתי ליום הראשון. ליום זה נועדו במשרדי ה"גובזדראוו" ישיבות הועד הציוני שבהם השתתפו אחדים מפקידי המוסד הזה, עוזרי במחלקה, שהיו גם חברי הועד הציוני המקומי, ואחדים שהיו באים מן החוץ. הארכיון הציוני היה שמור בארונות משרדי ה"גובזדראוו". אין לומר שאלה שעמדו על גבי הסיחו את דעתם מ"חטאי", הם אמנם "הביטו" אחרי, אך סלחו לי בזכות שאינה ידועה גם לי.

וכך נמשכה העבודה הציונית בהומל, למרות הכל ואף על פי כן, עד אשר זיכני השוכן בציון להשתחרר משם, ובראש חודש ניסן תרפ"ג עזבתי את עירי האהובה ואת חברי וידידי הטובים ועליתי לארץ־ישראל.

*

בפרוץ המפלצת המנאצת לתוך רוסיה הלבנה, היו בהומל קרבות איומים ולפי ידיעות העתונים נמחקה העיר מעל פני האדמה, מבלי השאיר לה כל זכר. תשמש רשימה צונעה זו זכרון לעיר ואם בישראל — רבת סבל ורבת פעלים, ואל נתיאש מתקוה, כי בבוא הקץ על רשעי עולם תבנה ותכונן ותחדש ימיה כקדם.

הומל בצפרני הנאצים

מי ימלל ומי יתאר את אשר עבר על העיר הומל בתקופת הכובש הנאצי. עד עכשיו לא נודע לנו מלבד פרטים מזעזעים אלה:

בעתון "פראבדה" גליון 319 מיום 29 דצמבר 1944 באו הידיעות שנתפרסמו באספת המונים שכונסה בהומל מ־26 לדצמבר, מיד לאחר שחרור העיר מידי הכובש.

במשך 28 חדשי הכבוש שדדו המרצחים את התושבים, בהם זקנים, טף ונשים. התעללו בהם ועינו אותם בצינוקי הגיסטפו בעינויים נוראים: המונים גדולים רוכזו במחנה הסגר על המגרש שע"י בית־היראה הצבאי ברחוב הסוביטי. שם, מאחורי גדר התיל, מתו ברעב וביסורים נוראים. הומל, העיר היפה, שמספר

אוכלוסיה הגיע ל־150 אלף, נתרוקנה מתושביה. יותר מ־50 אלף איש הוצאו מאחורי העיר ושם נורו וניתלו, ו־30 אלף איש הוגלו לגרמניה לעבודות כפיה, עינויים זמות. הפראים המטורפים החריבו רחוב אחרי רחוב, בית אחרי בית, בית־חרושת אחד אחרי השני. מ־31,000 בנינים בעיר נהרסו ונשרפו למעלה מ־5100, הבנינים הטובים ביותר, שתפשו שטח למעלה מ־400 אלף מטרים מרובעים. נשמדו כל בתי החולים והאמבולטריות, כל בתי־הספר, אינסטיטוטים לפדגוגיה וליערות, טכניקום למסלות־הברזל. הספריה הגלילית נשדדה ונשרפה, גם תיאטראות, בתי קולנוע, כל בתי־חרושת למיניהם, תחנות־ההשמל והעלת המים. נשרף המוזיאון ההיסטורי העתיק והמפואר של הנסיך פסקביץ־ערייבנסקי, שהיה מפורסם בכל רחבי המדינה, ומצבות הזכרון יקרי המציאות שהיו בתוכו ועל ידו, נהרסו עד היסוד. צמתי מסלת הברזל, הגמל שעל נהר סוזש, הדואר והטלגרף, בית־חרושת לקטרים „גאמסעלמאש", בית חרושת לזכוכית ע"ש סטאלין נחרבו. נעקרו גני העיר, מקומות של תרבות ואמנות, נשדדו אפילו הברזל של הבנינים, וכל המשק העירוני נהפך למעי מפלה. אבל בראש וראשונה השמידו הנאצים את הקהילה היהודית באכזריות ובהנאה סאדיסטית, כדרכם בכל המקומות שמצאו שם יהודים.

ההפסדים בבתי־דירות מגיעות ל־600 מליון רובל, וההפסדים של המוסדות הממשלתיים והקואופרטיביים לששה מיליארדים רובל.

אמנם האויב האכזרי אף הוא טעם טעם גמול ועונש מידי קבוצות פרטיזאנים שמספרם הגיע ל־20 אלף איש ועמם עשרות אלפים כחיל מלואים. ואלו הן פעולותיהם:

א) הורדו מעל הפסים 769 רכבות של צבא וציוד.

ב) הועלו באש 757 מכונות אוטומאטיות משל האויב.

ג) הושמדו פסי רכבת לארך של 149 קילומטרים.

ד) נהרסו 418 גשרי־נהר וכבישים.

ה) הוחרבו 33 מחסנים עם ציוד מלחמתי ורכוש צבאי.

ו) הושמדו 6812 קצינים וחיילים של האויב, מלבד אבדות עצומות של צבא האויב על ידי חבלות ברכבת הברזל ורציחות מן המארב.

הדים מהומל

א) מ ת ו ך מ כ ת ב שנתקבל מהומל מחודש יולי 1944, מיהודי שחזר לשם מטומסק (סיביר), אשר הגלה שמה בקיץ 1941, בזמן פלישת הנאצים לרוסיה הלבנה:

„המוני יהודי הומל, שלא הספיקו להמלט על נפשם מצפרני החיה ההיטלריסטית הרעה, נרצחו על ידה וילדיהם נקברו חיים בבורות, שהשליכום שמה הרוצחים הטמאים.

העיר נהרסה ברובה וכל בתי־הכנסיות על ספרי התורה ושאר ספרי הקודש העלו הרוצחים באש.

הואיל ובבית־הכנסת בטומסק, מקום גלותו של הכותב, נתרכזו הרבה ספרי תורה, עלה בידו להביא אתו ספר תורה בשביל שרידי־החרב בהומל. ספר התורה היחידי הזה הוא נחמתם היחידה של יהודי הומל שנשארו לפליטה. בקושי אפשר לסדר מנין בשבתות מעשרה גברי, בשכונת „אמריקה" בעבורה של העיר שנשארה לפליטה, כי ברחובות העיר נראים זעיר שם, זעיר שם, יהודים.

הכותב מבקש בכל לשון לשלוח לו מיד — ויהי מה! — לוח ומחזור לימים הנוראים המשמשים ובאים, שאינם שם במציאות כל עיקר".

ב) מ כ ת ב ה „ב ט ר ם" מהודש אב תש"ו (ח) עמוד 28:

„בכתבה מהומל מדובר שהחוזרים מוצאים את בתיהם הרוסים. „יושביב כאילו על נהרות בבל — מוסר מאיר קרקוז, סנדלר מהומל — מצאתי איזה פינת־מחסן ונגשתי לעבודה". במאמץ ידוע מתחילים להסתדר. אך מכל שורה מבצבצים הצער והבדידות; כשמתאספים יחד יושבים ובוכים".

תוספת

חלק גדול תפסה הומל היהודית בעולם היהודי ע"י בניה־בוניה מכל הסוגים והמפלגות שהוציאו לה מוניטין של עיר ואם בישראל. נציין ברשימה זו כמה מהם, את אלה שהתבלטו במיוחד, מלבד אלה שנזכרו במרוצת הדברים ברשימה זו:

א. מתוך היהדות החרדית:

הרב רפאל מרדכי ברישנסקי — רבם של האשכנזים, כיום רבה של ברונקס בניו־יורק ואת הרב ר' שניאור זלמן שניאורסון, — רבם של החסידים, בנו של האדמו"ר ר' צבי־דוב מרציצה, שלוקח אחד כבוד ממקום כהונתו בסטרודוב ועלה לשבת על כסאו של הרב ר' צבי־דוב לאטקער ז"ל, חתן נכדתו של הצדיק ר' איזל ז"ל, ששימש למעלה מיובל שנים בכתר הרבנות בהומל; את הרב חוין שעבר לעת זקנתו מוויעטקא להומל; הרב אדמו"ר פרלוב מאברוטש, שהתישב בהומל, את החסיד ר' מרדכי־יואל דוכמן — תלמידו של הצדיק ר' „איזיל האמליער" ז"ל, שהיה מפיץ את תורת החסידות ברבים, את הרב צבי מאיזעש ברחוב הוואגזאללני, את ר' יצחק בן הלל הכהן, את ר' שמואל יצחק לוריא (נפטר בת"א), ר' אלתר קרסיק, ר' שמואל לוריא (נפטר בירושלים), האחים ר' אהרן ור' גדליה דסלר, ר' חיים ליב טריינין, ר' ליפמן שאול פייגין (ת"א), ר' מאיר פבזנר, האחים ליב ושלמה הרשין, (שהוכתרו בתואר ה„מלאכים"), ר' שמעון אליעזר טומרקין (חסיד זקן זה היה פקח וממולח, ולמרות גודל חסידותו לא הדיר עצמו מבדיחה נאה. לרגל מסחרו במנפוקטורה היה נוסע לפרקים למוסקבה. במוסקבה גר סוחר גדול יהודי וכרוב גדלו בפרקמטיא, כן גדלו בתורה ובחסידות והיה נוהג לערוך „שולחן" בשביל קוניו ולהנות אותם גם במילי דשמיא וארעא. הישיש טומרקין היה אומר: טוב ליהנות מסעודתו ואף מתורתו של יהודי זה ואולם סחורה צריך לקנות אצל

הגוי איבן פעטרוויטש ניבורצילאוו), ר' יצחק שולמן (וועקסענניק — אבי האחים שולמן בת"א), ר' יעקב מזל (שמש ביהכנ"ס הגדול) שהיה למדן גדול, ר' ישעיה מלמד — חסיד נלהב.

מלבד הנוער הלאומי והסוציאליסטי היתה בהומל גם בחרות חרדית בשם „תפארת־בחורים", שנוסדה בשנת תרס"ו וקבעה שעורים לתורה וגם מנין מיוחד לתפילה היה לה באחד האולמים הגדולים בעיר. יצחק סימקין (ת"א) היה הגבאי — המוציא והמביא את כל עניניה. בביה"כ של עולי־הומל בת"א נמצא ספר־תורה שלהם, שהביאוהו ארצה בשנת תרפ"ו.

ב. מתוך מפלגת השמאל :

ברוך סטולפניר (יליד „העמק" המפורסם) ; פילוסוף, שמרוב ידיעותיו קראו לו: „אנציקלופדיה מהלכת". הוא סטולפניר שתרגם מגרמנית לרוסית את ספרו של הגל ב־9 כרכים ובשכר זה קבל את התואר ד"ר לפילוסופיה. שלום סנדר באהם (בעל הוגה דעות פילוסופיות ידוע — ידידו של י. ח. ברנר, „אוריאל דוידובסקי" ב„מסביב לנקודה", ראזע גינזבורג־זלקינד (מחלוצות התחופש הראשונות), גריגורי אהרנסון (סופר, ממנהיגי הבונד), ראזע כהן־רבין (נפטרה בת"א) ואחיה יעקב (אף הוא נפטר בת"א) הוא — יעקב כהן וברוך מרדכי (מאטקע ווירגלי) — מחסידי ה„בונד" ומנהיגיו, האחים נתן ושמעון גזעצבי (בונדאים), יצחק (פיצע) זכרין (ס"ד) (אשר לרגלי עינויי הזנדרמיה יצא מדעתו. ומעשה בזכרין זה, שנכנס פעם לבית מרקחת לקנות משהו. בראותו את תמונת הקיסר התלויה על הקיר, התחיל לצוות: „הסירו את המנוול הזה מעל הקיר וזרקוהו החוצה"! הרוקח וכל אלה שנמצאו שם אותה שעה נבהלו מאד לקול הקריאה הזאת, אולם לאשרו של הרוקח, לא היו אז בין המבקרים בבית־המרקחת משאינם בני־ברית). ליבוש צייטלין (ס. ד.), שלום אשפיז (ס. ד.), גניה אהרנסון (בונדאית), לייב רגונסקי (ס. ד.) ראזע קורובוצקין, ברוק (בונדאית), ד"ר אב. ווינשטיין (בונדאי), מאיר פייגנברג (בונדאי, ת"א) ישראל עוזין (בונדאי), לייב סטראדאליץ (בונדאי), שלשתם השתתפו בהגנת העיר רציצה בזמן הפרעות בשנת 1905, לראשון נקטעה רגלו ושני האחרונים נפלו חלל בידי הפורעים. נחום אופריכטיג (ס. ס.) הוא היחידי שהיה נואם, כחבר הדומה, בישיבות המועצה ב א י ד י ש. הלל באם (בונדאי), גב' ד"ר בלטר (בונדאית). מחמת קשריה עם שרי מעלה היתה דירתה שעל יד המשטרה, בית גניזה לנשק וספרות בלתי ליגלית), מוניש חבקין (ס. ס.), אייזיק זלטקין (ס. ס.), יצחק ליבוביץ זלוטניק (ס. ס.), שהיה זמן ידוע מנהלה של מחלקת הבריאות הפלכית ומנהל סניף עזרה ליהודים „יעוואבשצעסקאם", אסטרחן (ס. ר.), יוסף מאיאנץ („בונד"), שמריה ולפסון (ס. ד.).

ג. בין אוטודידאקטים נחשבו:

ר"א אילנאה (שיינבוים) מחבר של: „הציונות והמטריאליות", „יסודי המציאות וההכרה", „מעבר לחושיות" ומתרגם של „מבוא לתורת הפילוסופיה" לפרופ. ירושלם בהוצאת „מוריה" ו„דביר" (ברלין) ובנו אברהם דב שיינבוים רופא עינים בהומל. יעקב אהרנסון (ת"א) יליד וועליז בקי בש"ס ופוסקים, פילוסוף להלכה ולמעשה מחבר ספרי „הערות והארות על האדם — והעולם" בעברית ו„הסתכלות על חיי האדם" (ברוסית), ד"ר עזריאל (ארקדי) רטנר, מיסד ומנהל הגימנסיה הפרטית לבנים, אליעזר ברישנסקי — סופר ומורה (ת"א), יצחק אלתרמן — המורה והמחנך יליד אוברוביץ (נפטר בת"א), יצחק חוין, הרב מטעם בהומל, פרופ' פישל בהרב שניאור זלמן שניאורסון (ת"א), הצייר המפורסם יהודה אפשתיין (בן־משה סלוצקר), בעל התמונות הידועות „שאול ודוד", „יהודים משחקים בשחמט", „איוב", „המכבים" ועוד. הוא עסק גם בביקורת האמנות והיה מידידי הרצל, השחקן המפורסם אריה לעבעדיעוו, ויגודסקי, הפרופ' לפסיכו־אנליטיקה במוסקבה, ווילאם צייטלין, ביבליוגראף שקנה לו שם במלון הביבליוגראפי „קרית ספר" (ביבליותיקה היבריאקה) שלו, אדולף מרקוביץ ליסקוביץ, מי שהיה מהנדס בימי הצאר בביח"ר האבוחובי בפטרבורג ובזמן שלטון הסוביטים — דירקטור טכנאי בביח"ר לנייר הדוברושאי של הנסיך פסקביץ־עריבנסקי, החזן אליהו גירשין בורשה. המשוררת יוכבד שזליזניאק (בת־מרים), החזן ברוך־דוד קרונהויז.

ד. עסקניות ועסקנים:

ציפה צייטלין למשפחת שבד מוילנה, אסתר בת לוי יצחק זכרין, נעמי שיינבוים, אננה יעקובליבנה סירקינה, מייסדת ומנהלת הפרוגימנסיה לבנות, שהקדישה את חייה להשכלת בנות ישראל. ראזע זלקינד־גינזבורג, שרה צירעס־חפץ, הישישה גענזעלעוו, דבורה בלומה פבריקנט ואחרות. בין עסקני הצבור כדאי לציין מלבד הנזכרים לעיל, את ה"ה צדוק נחמקין, יעקב גינזבורג, הרץ פיגנברג, משה קורובוצקין, ד"ר יעקב סקורוחודוב, מאיר סקוטלסקי, אהרן נמצנקא הישיש, יעקב גינזבורג, יעקב יאצמעניק ואחרים.

ה. משפחות עשירות:

על המשפחות העשירות והאמידות בהומל נחשבו לפני המלחמה הקודמת ובזמנה: יעקב צייטלין, פישל דובקין, משפחת המאיאנצים, דוב־אליעזר סלזינגר (ת"א), האחים שקולניקוב, אהרן שור ומשה לוויאנט, ליב ומניה שבליב, שמואל חיים ליפשיץ, שלמה מרגולין, שאול, משה־אביגדור ומתתיהו ביחובסקי, נתן פבזנר, מרדכי בן הלל הכהן, נחום הלל קופילוביץ, האחים הייליגמן (יהושע הייליגמן פרדסן כיום בבני־ברק), יעקב לאויאנוב, משה יעקב ליפשיץ, משה לייקין, האחים

ש"י איש־הורביץ וצבי טוביה, אייזיק הלפרין, בר בן שמעיה הורביץ, עוזר שצוב, בן־ציון גרינבלאט, האחים יצחק־שאול ושמעון יהודה סלבין (האחרון בת"א; אבי המהנדס סלבין, מנהל תחנת החשמל „רידינג" בת"א), אלתר קרסיק, יוסף אוטבסקי, אייזיק הלפרין, אלכסנדר אטינגר, הוכמן־טברסקי, צובינים, יעקב גינצבורג, זכרינים, ליובינים, ברכין, אפרים־איסר ויעקב רביקוביצים, לייב ושמואל הולדץ, האחים שמואל ויוסף שנוביץ ואחרים.

שמואל אוטיבסקי (המומר אוטין) בנקאי מפורסם, המנהל הראשי של בנק להלואות ולנכיון בפ"ב; מורו ורבו של קוקובצוב — מיניסטר הכספים וראש מועצת המינסטרים, יוריסטן גדול וחכם כלכלה, שהיה מצטלב בדחילו ורחימו עם כניסתו להבנק אשר מול הקתדרלה הקאזאנית בפטרבורג — הוא היה יליד משפחת אוטעווסקי, משפחה חשובה בהומל. מר ישראל רוזוב מספר, שלמרות אדיקותו הנוצרית היתרה כלפי חוץ, לא דעך בו הניצוץ היהודי מבפנים. מר רוזוב איקלע פעם אצלו לרגל עסקיו בבנק, בקשהו אוטין להכנס אליו, אחרי שעות העבודה, בעניין פרטי אחד חשוב, וכשהלה בקרהו גילה לפניו המומר את התעניינותו היתירה בישוב א"י. עפ"י השדתלותו בחוגים הגבוהים, עלה בידו בזמן המלחמה הקודמת לקבל ויזה בשביל בן אחיו היהודי, שמצא לו אז עבודה ברכבת בחיפה.

ו. צעירי ציון

מבין „צעירי־ציון" ראויים להזכר: המורה יעקב פלקוביץ, משה צילוב, אהרן יוסף ביאלי, שמואל קזרנובסקי ודוב שמואליביץ. שלושה האחרונים ציונים טובים היו ולבסוף הציצו ונפגעו, נספחו אל התנועה הקומוניסטית; שניאור לנדא (ת"א), גרשון גורביץ (עו"ד בחיפה), חיים חנלס (פ"ת).

הסתדרות הסס"ים בהומל, שמוצאה משל זאטוטי „צעירי ציון" ומשל מאוכזבי ה„בונד", לא היתה בולטת ביותר. בראשה עמדו: מוניש רבקין, נחום אופריכטיג, אייזיק זלטקין, דוד לוין (מי שהיה ציוני ובאחרונה עבר לקומוניזם). המנהיג היה „איסאק" צ'רניחוב (אח"כ עו"ד בוילנה), בעל לשון חלקלקות ודימאגוג ממדרגה ראשונה.

רבני הומל

א. ר' יצחק אייזיק הלוי אפשטיין ז"ל

הרב הגאון והחסיד המפורסם מוהר"ר יצחק אייזיק הלוי עפשטיין נ"ע אב"ד ומו"צ דק"ק האמעל, המפורסם בשמו „ר' אייזיק האמלער", נולד לערך בשנת תק"ם לאביו הר"ר מרדכי בהרב הגאון מוהר"ר דוד הלוי עפשטיין ז"ל מו"צ ומ"מ דק"ק הלוסק. משפחת ר' אייזיק היא משפחה מפוארה בישראל, זקנו הנ"ל היה ש"ב של האחים הנכבדים ה"ה הרב הגאון המקובל מו"ה אריה ליב הלוי עפשטיין אב"ד דק"ק קאניסבערג בעל „הפרדס" „אור השנים" וכו' והרב ר' יהושע הלוי

עפשטיין מהוראדנא. מהגדולים האלה נסתעפה אח"כ משפחת עפשטיין הנכבדה אשר לא פסקו ממנה עד עתה עשירים, חכמים וגאוני התורה. ר' דוד הנ"ל הניח אחריו עשרה בנים והקטן מכלם היה ר' מרדכי אבי רבי אייזיק האמלער. בין בני בניו של ר' דוד נודע לשם ולתהלה בצדקתו ויראת ה' הגביר האדיר בדורו ר' זימל הלוי עפשטיין מווארשה נ"ע — אחד מהגבירים "הקבלנים" מדור העבר. גם בדורות שקדמו הרבה לר' דוד התנוססו כאבני נזר בין בני המשפחה הרמה הזאת אנשי שם גאונים מקובלים ופרנסים, כן היה הרב בעל "קצור של"ה" אחד מבניה ובתקנות המדינה מועד שצ"ו מוצאים אנחנו אחד ר' אברהם ב"ר מאיר הלוי עפשטיין בא על החתום על תקנות הפנקס בק"ק סעלץ בתור ראש הפרנסים.

בנעוריו למד ר' אייזיק בבית זקנו ר"ד הנ"ל וישקוד בתלמוד ופוסקים ובכתבי הקודש ובדקדוק הלשון, כפי מנהג ליטא מאז. אולם כאשר נתפרסם שמו של הגאון החסיד רש"ז ז"ל מלאדי ויתאוה גם ר' אייזיק תאוה לקחת תורת הקבלה מפיו, ויסע אל הרש"ז למרות פי זקנו אשר מנעהו מבא אל אנשי "הכת" ולהספח אל חברתם, ויחל ללמוד את תורת החב"ד אשר הטיף לו רבו החדש בשקידה נפלאה ויעש גם בה גדולות.

מכאן ואילך הקדיש את מבחר עתותיו רק ללמוד הקבלה, וישרוף את כל כתבי ידו בפלפול וחריפות אשר כתב בעודנו באבו, כי חשב בהתלהבותו היתירה את חדושיו אלה ללא אמתיים פן ואולי היה בלבבו בעת כתבם איזה שמץ יהירות, אולם לעת זקנתו התחרט מאד ונחם על הרעה אשר עשה לרובי תורותיו, כפי שנראה מהמקרה הזה.

בהיותו נדרש מאלופי העיר האמעל בימי חרפו לקבל עליו משרת הרבנות בעיר הזאת, בקשוהו אחדים מתופשי התורה ולומדיה להראות להם עד כמה גדול כוחו בתורה, ויכתוב למענם קונטרס גדול ובו פלפול עמוק בהלכות חלה, וישלחו את הקונטרס לעיר וויעטקא הסמוכה לעיר האמעל וימצא הפלפול חן בעיני מבקריו, וישימו את עטרת הרבנות על ראשו. אולם במשך הימים שכח ר' אייזיק על דבר הקונטרס ותוכנו, ויהי לעת זקנתו כאשר ישב לפניו תלמידו הרב המאה"ג מו"ה אריה ליב זיוואוו ז"ל מו"צ דק"ק האמעל ודינאבורג ויפלפל עמו בהלכה ההיא, השמיע ר' אייזיק דברים מתנגדים לדעותיו אשר חוה בקונטרסו הנ"ל כחמשים שנה לפנים, ולא יכול תלמידו להתאפק ויאמר לו: "כמדומני שכת"ר בעצמו יתנגד להדעה הזאת" — ומתי אמרתי לך ההפך מזה — שאלהו רבו. ויראהו רא"ל הנ"ל את הקונטרס אשר במקרה בא לידו. ר' אייזיק לקח אותו מיד תלמידו ויעיין בו כל הלילה ולמחר אמר לתלמידו באנחה: "עתה אדע עד כמה גדול היה כוחי בתורה בימי עלומי". וכן התאונן הרבה פעמים באזני תלמידיו ויוצאי חלציו על אשר היה פחז כמים לשרוף את באוריו והגהותיו בנגלה.

כפי שנראה מתשובותיו האחדות אשר נשארו ממנו לא היה תלמיד הגאון רש"ז מלאדי כי אם בנסתר, אבל בנגלה דרך אחרת היתה לו והיא ההיתר, ומרגלא בפומיה: "כחא דהיתרא עדיף", תחת אשר הרש"ז בשו"ע שלו ותלמידיו: חתנו

הגאון החריף מו"ה נחמיה ז"ל מדובראוונא בשו"ת „דברי נחמיה" ונכדו הגאון רבן של כל חסידי חב"ד ר' מנחם מענדיל מליובאוויץ בשו"ת „צמח צדק" החמירו על כל שעל ושעל, ובכל שאלה קשה הבאה לפניהם פוסקים הם לחומרא, כנגד זה הורה ר' אייזיק עפ"י רוב להיתר אם אך מצא גדול אחד מהקדמונים אשר כדאי לסמוך עליו להיתר. פעם אחת מת איש אחד בשכונת רעהו ובבית האחרון שכחו לשפוך את המים, ויבשלו מן המים האלה מאכלי שבת. אחר תפלת הערב בשבת נזכרו אנשי הבית כי המים היו פסולים, ויביאו את השאלה לפני הרב ר' אריה ליב זיוואו, ואשר היה אז מו"צ בעיר ההיא, ויורה לשפוך את המאכלים החוצה, אך כששמע ר' אייזיק את הדבר הזה מיד הורה להיתר ויגער בתלמידו זה, והרבה ימים אח"כ לא שכח את המקרה הזה, ובבוא אליו המיוחד שבתלמידיו ה"ה הגאון החריף מו"ה מנחם נחום גלאטמאן ז"ל אב"ד דק"ק טשערניגוב ספר לו את כל זאת וישאלהו: „ומה עשית אתה לו באה לפניך שאלה כזאת?" — „אז הכשרתי את המאכלים" — ענהו הרמ"ן — „והוא פסק לחומרא" — הוסיף ר"א בהראותו באצבעו על תלמידו מהרא"ל אשר עמד לפניו בעת ההיא — „ויאבה לגרום צער ונזק לעברים בהשביתו את משוש שבתם, ומה דמה בלבבו? האם באמת ירא היה לבל יבוא חלילה מלאך המות וישחטהו כעוף של כפרות?"

מרוח ההיתר האציל גם על רוב תלמידיו. כן געד ר' מנחם נחום הנ"ל בתלמידו ה"ה מו"ר הרב המאה"ג מו"ה חיים מו"צ דק"ק טשערניגוב אשר סמך על הפרי מגדים לאיסורא, ויקצוף עליו רמ"נ וישאלהו: „מה היתה מלאכתו של בעל הפמ"ג?" — „הוא הורה הוראה בישראל", ענהו ר' חיים. „ואתה מה מלאכתך? — הוסיף לשאלהו רמ"נ — האינך גם אתה מורה הוראה בישראל? הלא אם היה כוח ועוז להפמ"ג לאסור, האין לך משפט וצדקה להתיר אם תמצא איזה סמך לקולא?" וכמוהו היו כמעט כל תלמידי הגאון ר' אייזיק.

ביתר שאת הרעיש את עולם הרבנים הדבר אשר היה עם הדג הטמא שטהרו הגאון ר' אייזיק עפ"י ראיות נכוחות וצודקות, בהראותו לדעת כי יש לו סנפיר וקשקשת, ובבקיאותו הגדולה הראה לכל הרבנים כי כל גדולי הפוסקים הראשונים חשבוהו לדג טהור. הרמ"מ מליובאוויץ בשו"ת „צמח צדק" התאמץ לשים לאל את היתרו, אך כבר שקל למטרפסיה מרעו ודודו הגאון ר' נחמיה מדובראוונע בתשו' „דברי נחמיה" בסתרו את כל ראיות הרמ"מ. גאוני אשכנז ומהם הכי נכבד הגאון הגדול פאר הדור מו"ה אלעזר הלוי הורוויץ ז"ל אב"ד דק"ק וויען בעל „יד אלעזר", הסכימו לדעתו, והגאון רשכב"ה רבינו עקיבא איגר זצלל"ה אב"ד דק"ק פאזען התפלא על רוחב בינת האדם הגדול הזה בתלמוד ובפסוקים ואמר שלא האמין כמעט לשמועתו שכוכב מאיר כזה יאיר בשמי רוסיה הלבנה, וכבוד גדול חלק להרי"א. אולם לרוב בקשות הגאונים נתרצה ר' אייזיק לבטל את היתרו, כדי שלא יבאו אחריו איזה רבנים לטהר גם את השרץ בק"ן טעמים בפלפוליה של הבל, ואחרי עשותו את בקשתם ויבטל את רצונו מפני רצון חבריו כתבו כל הגאונים הנ"ל וביניהם גם הגאון הרמ"מ: „אשרי הדור שהגדולים נשמעים להקטנים"

סגנונו בשו"ת היה קצר מאד ולא אהב להרבות בחריפות ובקיאות שאינם נוגעים להענין אשר לפניו. מתשובה אחת שלו הנדפסה בתשו' "דברי נחמיה" הנ"ל נראה את שכלו הישר ואהבתו להגיון.

עבותנותו היתה גדולה עד למאד, ויקר היה בעיניו כבוד חבריו ככבוד רבו, ולא חפץ לעשות לו שם עולם ויהי נחבא תמיד אל הכלים. אחרי מות רבו הרש"ז מלאדי בשנת תקע"ג היתה מריבה גדולה בין זקני החסידים ובין צעיריהם. הזקנים בחרו בהרב ר' אייזיק לאלוף לראשם, אך יד הצעירים היתה עם הר"ר דובער בן הרש"ז אשר היה גדול מאד בנסתר, וגם אחרי מות הר"ר דובער בשנת תקפ"ט החליטו כמעט רוב החסידים לבחור עוד הפעם בהר"ר אייזיק אך הוא משך את ידו מרבנות כזאת, ויבחר להיות מו"צ בעירו מהיות "יהודי־טוב" התל שהכל פונים אליו, ויוותר על זכותו לטובת הרמ"מ חברו.

בשנות תרי"ב ותרט"ו נבחר הגאון ר' אייזיק לשבת באספת הרבנים בספ"ב בסוד היועצים, לבקשת חברו הרמ"מ אשר לא הסכין לעמוד בפני גדולי הנוצרים ולא ידע לדבר לא בשפת רוסיה ולא בשפת פולין. הרר"א ידע היטב את שפת פולין וגם הבין מעט את שפת רוסיה, בהיותו יושב בעיר האמעל מקום משכן הנסיך הגאור מפקד כל צבא רוסיא פאסקעוויץ וחצר הנסיך הזה היה תמיד מרכז לרבי המלוכה ושריה הגדולים, והר"א היה מעורב עם הבריות וע"כ בטח בו הרמ"מ כי הוא יצלח יותר להיות נבחר העם ממנו, ולא יהיה כאיש נדהם בשבתו בסוד שרים כמו שקרה להרמ"מ באספת הרבנים בשנת תר"ט.

מלבד צדקתו ותורתו היה הרב ר' אייזיק חכם גדול לענות לשואליו דבר בכל ענין ועסק. לשונו היתה שנונה וחדה וחדודיו הנפלאים אשר יצאו מפיו מניה וביה שגורים בפי כל יושבי האמעל וסביבותיה גם עתה אחרי עבור יותר משלשים שנה מיום מותו. כל איש אשר דבר אתו פעם אחת לא יוכל לשכוח את הרושם הנעים אשר עשתה בו חברתו של ר"א. תהלוכותיו היו נעימות, בגדיו נקיים ושמרם מאד לבל יטנפם ולא יתבזה בשבילם. הוא היה רם הקומה. יפה אף נחמד במראהו. ולדאבון לבבנו לא יכלו מעריציו להשיג את תמונתו כי לא נתן לצייר את תמונתו בשרד ומלאכת הפוטוגראפיה טרם נודעה אז בארץ רוסיא.

במותו הניח אחריו עשרה ספרים בחכמת הקבלה. מהם נדפסו אחרי מותו: "מאמר השפלות והשמחה" אשר בו הלך בעקבות רבו הרש"ז לצרף את החקירה העיונית אל חכמת הקבלה ויפליא מאד לעשות, וכמעט לא נופל חבורו זה מס' "התניא" לרש"ז רבו; ועוד ס' "מאמר יציאת מצרים" ושמונה ספרים בקבלה מונחים בידי יורשיו, ויתר ספריו בנגלה ובנסתר נשרפו בדליקה הגדולה שהיתה בעיר האמעל, וחבל על דאבדין. ביותר אבדה גדולה אבדנו בהשרף פסקי תשובותיו אשר יכלו היות לעינים לבעלי ההוראה בדורנו בדינים סבוכים אשר לא ימלאם לבם לדונם לקולא, בעוד אשר הגאון ר"א שם לבו לבלי חת להקל עד כמה שידו מגעת.

הוא העמיד תלמידים הרבה ומהם הכי נכבדים: הגאון מו"ה מנחם נחום ז"ל אב"ד דק"ק טשערניגוב, הגאון מו"ה אריה ליבוש עפשטיין ז"ל מו"צ דק"ק

לאייעוו, הגאון מו"ה משה ז"ל מאריאמיו מצערניגאוו והרבנים המאה"ג ר' אלעזר ד"צ דק"ק מאזיר ובנו ר' אריה ליב זיוואוו מו"צ דק"ק האמעל ודינאבורג ועוד הרבה.

הגאון ר"א מת בשיבה טובה זקן ושבע ימים לערך בשנת תרט"ז ורק לא הניח אחריו בנים כמותו, ורק בעל נכדתו הרב המאה"ג מו"ה צבי דוב נ"י לאטקער הוא מכהן פאר כעת בתור אב"ד ומו"צ דק"ק האמעל. על קברו של הר"א נבנה אהל קטן אשר בו יתאספו יוצאי חלציו להתפלל ביום מותו והמונים המונים ינהרו להשתטח על קברו. ה' יחונן עפרו וינוח על משכבו בשלום.

שלמה ב"ר אברהם ליב ז"ל בערמאן *

אני הכרתי יפה את נכדו ר' נחום אפשטיין שהיה גבאי בביה"כ ליובביץ גדול בהומל וגזבר הכבוד של הלואה וחסכון בהומל במשך הרבה שנים. היה לו בן יחיד ושמו אייזיק, כשם אבי זקנו הגדול. היו גם לו בנים ובת. הם היו אמנם אנשים תמימים וסוחרים ישרים, אבל שום מדות מיוחדות מהסבא הגדול לא ירש אף אחד מהם.

ב. ר' ליפמן שאול בן אלכסנדר סנדר הלוי פייגין ז"ל

שמו העיקרי היה ליפמן שאול על שם אבי אביו ואבי אמו. נולד בעירה צ'צ'רסק פלך מוהילב בערב ראש חדש תמוז כת"ר (תר"ך). היה בן יחיד להוריו ושתי אחיות לו. אביו היה ממשפחה מיוחסת ומפורסמת בתורה, מידות טובות ובעשירות (עסקיהם של כל משפחת פיגין היו עסקי אקסיז עם הממשלה והיו נדיבים). אביו היה למדן גדול בעל מדות נעלות, ויתר תמיד על "העולם הזה" וחי בקדושה ובטהרה. הסבא, אבי אביו, היה חתנו של הרב הצדיק ר' שניאור זלמן זשמיר, רבו של האדמו"ר ר' הילל מפריץ זצ"ל, ותלמידו של הרב הזקן בעל התניא זלה"ה, ונין ונכד של בעל הש"ך זלה"ה. בידי בעל הש"ך היה ספר היוחסין מגדולי ישראל עד אהרן הכהן והעתקה מספר היוחסין הנ"ל נשמרה אצל הרב ר' שניאור זלמן זשמיר. בזמן שרש"ז היה רב בעיר קובנו אצל חב"ד, נכנסו המתנגדים "בגנבה" לביתו של הרב והוציאו ממנו את הספר ושרפו אותו. אבי זקנו של הסבא ר' ליפמן (מוטל) פיגין היה בנו של האדמו"ר סנדר שנפטר בעיר יורביץ ועל קברו נמצא אהל ועולים על קברו כמו על קבר צדיקים עם "פתקאות". ר' מוטל הנ"ל ואשתו חיו מאה ועשרים שנה. בנו הבכור ר' ניסן פיגין מרצ'יצה צריך היה לצאת מבית הכנסת ל"יזכור", בן תשעים. מסופר בזכרונותיו שהם סדרו לחתונת אחד מבני המשפחה "רקוד" עם יוצאי ירכם חוץ מהחתנים והכלות, והתאספו כשלש מאות איש.

מצד אמו קונא בת ר' שאול גינצבורג — ממשפחת הברון גינצבורג. אביו ר' שמעון גינצבורג דיין של העיר אמטיצ'לאב היה ממשפחת רבנים גדולים, דור תשיעי להקדוש בעל השל"ה ונין ונכד לר' שמעון הגדול (הנזכר בספר צמח דוד)

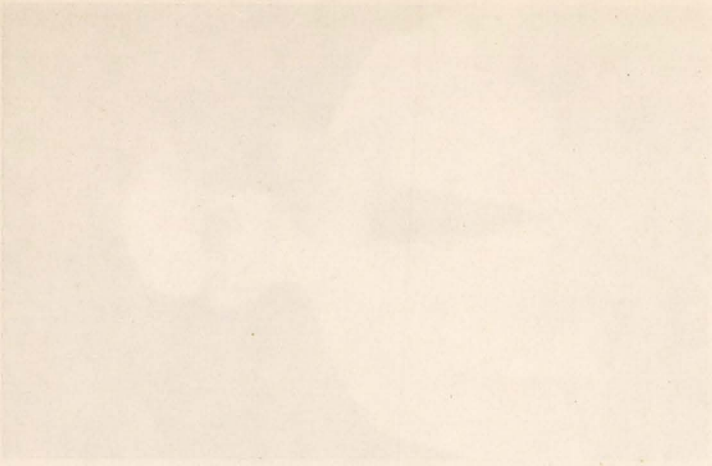
---

* בעה"מ "מגבורי האומה", "רבותינו" ועוד. הרשימה הזאת הועתקה מ"כנסת הגדולה" לסובלסקי.

ኒዩ ሄንሊ ሰሚዝ ፕሬዝደንት

ኮ. ሄንሪ ሰሚዝ ሊሳ ሬክተር

ኒዩ ጄሲሲ ፕሬስ ጄኔራል ሱፐሪንቴንደንት (ሰውነቲ)

ושאר בשרו של ר' יעקב עמדין, בנו של בעל "חכם צבי" זצ"ל. הסבתא — אם אמו רבקה היתה ממשפחת פויזנר — ש"ב האדמו"ר הרב ר' שניאור זלמן מלאדי, נין ונכד של מהר"ל מפרג (כידוע בימי האדמו"ר הר"מ בעל "צמח צדק" החליפו את שם המשפחה פויזנר לשם שניארסון).

בהיותו ילד בן שלש־ארבע הפליא את כולם בתפיסתו ורציונותו. הוא פתר שאלות מאתימטיות בקלות, לא לפי גילו. בן $4\frac{1}{4}$ נכנס ל"חדר" ובשנה השביעית כבר התחיל ללמוד גמרא עם רש"י. בזמן קצר העבירו אותו לכתה הגבוהה בין בחורים בני 15—17 ולמד את הגמרא עם כל המפרשים עד "בר־מצוה". אחרי זה למד שנה באופן פרטי עם ה"חריף" הידוע ר' הילל טעביל מוויטקע ועוד ארבע שנים עד חתונתו — עם אחיו של ר' הילל — הרב ר' ל. טעביל; בניהם של דודתו — אחות אמו — גמרא ו"חשן משפט". הרב לא נתן לו להתכונן להיות לרב בישראל אלא רצה שיהיה למדן גדול וסוחר מכובר.

את הלמודים החיצוניים רכש לו מילדותו לבדו בלי עזרת מורה ו"בגנבה" כי מחנכיו לא נתנו לו ללכת בדרך של השכלה חיצונית, ובעירה קטנה אז קשה היה גם להשיג מורה ללמודים חיצוניים. הוא מספר בזכרונותיו שקנה "בגנבה" את הדקדוק "צהר התיבה" בארבעים קופיקות, שקבל מאחותו בתור מתנה בשביל מכנסים וכן קנה בפרוטות שצבר, כל ספרי דקדוק היותר חשובים וספרי למוד אחרים כגון: חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה בעברית ורוסית, שלמד גם כן לבדו בצנעא, (במקום גלובוס ואטלס שלא היה בנמצא בעירה עשה בידיו את הגלובוס על תפוח אדמה על כל המרידיאנים) ונתפרסם מהר בתור משכיל גדול בעל דקדוק ולמודים חיצוניים, והספיק ללמוד גם גרמנית וצרפתית. הוא שאף בנגוד לרצונו של הרב מורו, לשבת על כסא רבנות וכמו־כן לקבל תואר של "הרב מטעם", אחרי שיעמוד לבחינה של שש מחלקות הגימנסיה שהיה דרוש לזה בתור "אקסטרן" ושהיה כמעט מוכן לזה. אבל, כאמור, לא נתנו לו לבצע את מחשבתו ורצונו בפועל. כל ימיו הצטער על זה וסבל יסורי נפש על שלא הצליח ללכת לפי יעודו הטבעי ולפי כשרונותיו הבלתי רגילים.

בן 19—20 התחתן עם בתו של ר' דוד זיוון, בעל תורה ואמיד מכפר סוועטילוויץ לא רחוק מצ'יצ'ירסק. אחרי חתונתו ישב כשנתיים על שולחנו של חותנו ושקד בלמודיו בתורה ובחכמה ומדי פעם בפעם היה מביא ספרי לימוד וקריאה מעיר הומל הסמוכה ושאב בלי הפסק ממקור המדע, הפילוסופיה והשכלה כללית, כהוספה ללמודי התורה שהיתה בשבילו כמעין המתגבר עד יומו האחרון. חוץ מזה היה כמדומני היחידי בכפר שקיבל את העתונים "המליץ", "הצפירה" וגם עתון רוסי והתפרסם בכל הסביבה ובין כל בני משפחתו בכל מקום שהם, בתור למדן, משכיל, פוליטיקאי ובעל מידות נעלות.

את אישיותו הרב־גונית התחיל לפתח רק אחרי שעקר את דירתו הקבועה לעיר הומל, שנשאר שם במשך 30 שנה עד עלייתו לארץ. בהומל היה לו כר נרחב לתורה, מדעי היהדות והשכלה כללית, וגם סביבה של אנשי רוח, ובמשך זמן קצר התקרב והתקשר אתם בידידות, ועם אחדים — בקשרים נפשיים.

חוג מכיריו וידידיו היה רחב מאד בין היהדות הדתית והחפשית כאחד. כשם שהיה מקורב אל הרב החבד"י ר' ש. ז. שניארסון, ושאר הרבנים שהיו בהומל והסביבה, כך היה רעו וחברו של החוקר ר' א. י. שינבוים (אילן־נאה) ובן בית אצל מרדכי בן הלל הכהן ועוד, ומכובד מאד בין כל נכבדי הומל מכל השכבות. וכשם שהיה ידיד נפשו של המקובל ר' מרדכי יואל, ובעיקר של המקובל המפורסם בעל ה"לשם שבו ואחלמה"—ר' שלמה־בר אלישב משאוויל, שהיה גם רבו בקבלה, כך היה מקושר בקשרי אהבה ומקורב קרבה נפשית אל הגאון ר' חיים הלר יבדל לחיים, ואחרי נסעו לאמריקה עמד אתו בקשרי מכתבים גם בימי המלחמה הנוכחית בארץ־ישראל. בכלל היה מכובד מאד בין כל החוגים בהומל, גם בחוגי הסוחרים, כי כל שנותיו בהומל התעסק במסחר עצים, וגם בזה הראה כשרונות ויזמה גדולה והתיחסו אליו בתור סוחר, באמון גדול, שלא רבים זוכים לכך. מתחילת עליית הבולשיביקים לשלטון הזמן ע"י הבולשיביקים לויכוח פומבי דתי ביחד עם הרבנים ר' שניארסון וברישאנסקי הנ"ל, אבל לאשרו נפל למשכב ולא יכול היה להשתתף, וגם הרב ר' שניארסון מצא "סיבה מספיקה" שלא להופיע ורק הרב ברישאנסקי הלך יחידי, ובא על ענשו (נאסר וישב בכלא).

את תורתו הרביץ לאחרים בין יחידים איש איש לפי סוגו ולפי רמתו הרוחנית, מכיון שלא יכול להרצות בפומבי מפני שהיה כבד־פה, וחוץ מזה היה נחבא אל הכלים ולא רצה לעשות לעצמו פרסום, ותמימותו וענותנותו לא ידעו גבול. הוא היה מסדר הרצאות בביתו בשביל ידידיו, יחידי סגולה, והיה מרבה שיחה עם כל החוגים בשיחת חולין. גם בארץ־ישראל היה מסדר הרצאות בבתי כנסיות "חב"ד", "יבנה" ו"לודזיה" שהיה מתפלל בהם, לפי קרבת דירתו, וגם בביתו בשביל חוג אנשים מצומצם. לעתים תכופות מאד היה מסדר הרצאות בפני בני משפחתו. את שיחותיו עם בני משפחתו היה ממשיך גם במחלתו הקשה עד יומו האחרון.

במשך ימי חייו הספיק לסיים עשרות פעמים את ששת סדרי משנה, וידע גם מאה ושמונה פרקים בעל פה. עשה שלשה סיומים על תלמוד בבלי ופעם אחת על תלמוד ירושלמי ולא הספיק לסיים עוד פעם את שני השס"ים שהתחיל בהם עוד לפני 5 שנים בערך. על התנ"ך והתהלים היה חוזר תמיד כי זה היה לחם חוקו כל יום לפי סדר קבוע. עוד לפני כששים שנה קבע לו יום התנ"ך, עד שגמר את התנ"ך בכל שנה.

געגועיו לארץ־ישראל היו לאין גבול. עוד מבחרותו התחיל לחלום על עלייתו לארץ־ישראל, ולמד וחקר ושאב מכל המקורות על ההיסטוריה של ארץ־ישראל ממקורות עתיקים וחדשים, ועל ישוב ארץ־ישראל בכל התקופות.

אהבתו לארץ־ישראל היתה עמוקה, ועוד בתקופת "חבת ציון" חזה את עתידה של ארץ־ישראל בחוש, והאמין באמונה שלמה בשיבת ציון הקדושה במהרה בימינו, ועם הופעתו של הד"ר הרצל נעשה לציוני גלהב, והלהיב את הלבבות בכל הסביבה לתחית ישראל, ארצו וגדולתו ולרעיון המשיחי. בהסתדרות הציונית לא לקח חלק פעיל בתור חבר מאורגן כי לא מצא את מקומו הנכון וגם התרחק מפומביות וממפלגתיות. בכל זאת התחשבו אתו בחוגים הציוניים האחראיים ולפני

נטיעתו של מר אילנאה הצטלם ביחד עם כל הועד הציוני ובתוכם גם הרב ברישאנסקי. בשנת תרמ"ה, כשש שנים אחרי חתונתו, התכונן כבר לדרך לעליה לארץ־ישראל ביחד עם ר' אבא פבזנר מכפר בולמון לא רחוק מכפר סואטילוביץ וגם התחיל למכור כמה חפצים מביתו — אבל מסיבות משפחתיות נאלץ היה לחזור בו מהחלטתו וכל שנותיו כאב לבו על זה. רק בשנת 1924 בזמן שלטון הבולשביקים גמר אומר לעלות תחילה בעצמו עם אשתו ולהעלות בהדרגה את כל בני משפחתו, כי הם היו קשורים במסחר, שהוא עמד בראשו, ועשו רווחים גדולים. מטרתו היתה להגדיל עד כמה שאפשר את ההון ברוסיה, שגדל מיום ליום, ולהעביר אותו לאט לאט בכל מיני דרכים לארץ־ישראל לשם השקעה. משאת נפשו היתה בעיקר עבודת אדמה בדרך של אבותינו הקדושים, לאחד את הרעיון של תורה ועבודה.

את הסרטיפיקט שלח לו הרב קוק ז"ל לפי בקשתו של ידידו המקובל ר' שלמק"ה אלישב — רבו בקבלה גם של הרב קוק ז"ל, אחרי שנתן ערבות אישית לנציב העליון הרברט סמואל. לאחר שקיבל את הסרטיפיקט התקנא בו גם רבי שלמק"ה ובקש מהרב קוק ז"ל לשלוח גם לו סרטיפיקט, והוא גם כן עלה ארצה.

את חזונו הגשים עם שיבתו לציון, אבל את מטרתו לא השיג במילואה. ממשפחתו העביר רק 6 נפשות — שלשה בנים ושלש בנות ועוד שלשה בנים נשארו אז ברוסיה, וביניהם גם בן זקונים שלו, מרצה באקדמיה למדעים במוסקבה (לא הגיע לתואר פרופיסור בעוון אי מפלגתיותו), מחבר ספרים ובעל המצאות בחימיה, ובצוואתו הוא מבקש וגוזר על בני משפחתו להעלות את כולם בהזדמנות הראשונה. גם במובן החמרי לא הצליח בארץ־ישראל. זרם הכסף מרוסיה נפסק כעבור זמן קצר, עם הגברת שלטון הבולשביקים, וגם בארץ־ישראל לא האירה לו ההצלחה פנים, וכל ההשקעות הגדולות בארץ־ישראל לא נשאו פרי.

הוא נטע פרדס בן 85 דונם, ובידיו נטע את העץ הראשון, גם נכנס עם בניו בשטח התעשיה בענפים שונים ובתעשיות יסוד—תעשיית שמורי דגים ותעשיית בירה (עוד לפני 18—20 שנה) ונכשל בנסיונותיו מסיבת המצב הכללי בארץ בשטח התעשיה בתקופה ההיא ובעקב האמון הבלתי מוגבל שנתן לשותפיו "המומחים" המדומים. עם עליית ילדיו לארץ־ישראל הסתלק כמעט לגמרי מעסקים ומעבודה והתמכר כולו לתורה ולעבודת הבורא, וביחוד בשנותיו האחרונות. הוא לא פסק פומיה מגירסא — פשוטו כמשמעו, ורק בשנתיים האחרונות הפריעה לו מחלתו "בלמודים נוספים" ולפעמים ב"סדר יומו", ובחדשים האחרונים אחרי שהפסיד לגמרי את ראייתו, שהיתה גם בלאו הכי חלשה מאד, למד רק בעל פה, וגם עם "רבי" ועם נכדו אלכסנדר טורקניץ בן 15 יליד הארץ ועוד הספיק לסדר סיום אחרון על משנה בביתו. כל שאר הסיומים היה מסדר בבית הכנסת. בשנת תרצ"ה, אחרי שמצב בריאותו התחיל לעורר בו דאגה, החליט סוף סוף להעלות על הנייר את דעותיו ואת תורתו והספיק לכתוב, בעיקר בהיותו בירושלים בשנת תרצ"ח אצל חתנו הד"ר היזלברג, רק כ־750 עמודים קצרים במאמרים על קבלה, חסידות ופילוסופיה וכ־300 עמודים בזכרונות. בחדשים האחרונים ניסה כמה פעמים

גם להכתיב את מאמריו לנכדו דוד, בנו של הרב ז. ביחובסקי, אבל גם זה היה קשה לו, וחוץ מזה אי אפשר היה להמשיך בזה היות ונכדו נסע לטכניון, בניו היו עסוקים ואי אפשר היה להשיג אדם אחר מתאים לזה. הוא היה ממיודעיו של הרב רבי שלמה אהרנסון הכהן ז"ל והרב קוק ז"ל ומזמן לזמן היה עולה ירושלימה להפגש אתו, ועם רבי שלמקה המקובל. עם הרבנים הראשיים בזמן האחרון הרב הרצוג והרב עמיאל נפגש רק פעמים מספר, כי מצב בריאותו נתרופף מאד. אהבת האדם ואהבת הבורא היה שביל הזהב שלו. אפייני הוא פרט אחד מאורח החיים שלו. עוד מנעורותו ועד יומו האחרון היה מתפלל תפלה מיוחדת תיכף אחרי ברכת השחר: „הריני מקבל עלי מצות „ואהבת לרעך כמוך", והנני אוהב את כל אחד ואחד מישראל בגופי ובנפשי, והנני כולל את תפלתי בתוך תפלת עמך בית־ישראל המתפללים אליך בלבב שלם".

מידותיו היו מידות חסידים, קשה היה לכעוס ונוח לרצות, מצדיק ולא מרשיע, מלמד זכות על כל עובר על פשע בין אדם לחברו אפילו במזיד. סבלן וכלחן, וסלח גם לאלה שירדו לחייו ממש.

פרט אפייני: הוא היה מסכן את עצמו בעברו מביתו לצד השני של הרחוב ל„מנין" של הרבי שהיה מתפלל שם, אחרי שאבד לו כבר כושר ראייתו, ולא נתן למי שהוא לעזור לו, באמרו כי הוא הולך לעבודת הבורא, ולא יאונה לו כל רע. בכלל לא אהב ולא נתן לשמש אותו גם בבית וגם מחוץ לביתו, רק במקרים הכרחיים.

רצונו האחרון היה — כפי שצוה בצוואתו שלא לפרסם בעתונות או במודעות ואפילו לא בעל פה על יום פטירתו, להעבירו בסוד לירושלים לקבורות על הר הזיתים, שלא לסדר אזכרות, לא להספידו ולא לכתוב בעתונות כל 30 ימי האבל ולחרות על המצבה רק תוארים פשוטים כמו לכל האנשים הפשוטים.

את כל בגדיו, הכרים והשמיכות וגם את אדרת השער (פרוה) היקרה צוה לחלק לעניים יראי שמים, או לפדות את היקרים מהם בכסף ולחלק את הכסף למוסדות צדקה חרדים.

הוא נפטר אור ליום ד', י"א לח' טבת, פרשת ויחי. יום ד' הוא היום שאמר בו את הקפיטל פ"ה בתהלים לפי מספר שנותיו, שהיה נוהג להגיד עוד מבחרותו, והקפיטל הזה נגמר בפסוק: „צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו", ולפניו יש פסוק שכדאי לחרותו על קברו: „חסד ואמת נפגשו, צדק ושלום נשקו".

הרב ר' רפאל מרדכי ברישנסקי

ויהי כי זקן הרב צבי דוב לוטקר ז"ל, רבה של עדת הומל (בקלסתר פניו היה דומה להגאון רבי נפתלי צבי ברלין, הנצי"ב ז"ל ר"מ דולוזין) שלחה עדת מתפללי נוסח אשכנז מבית הכנסת „חומה גדולה" כתב רבנות להרב ר' רפאל מרדכי ברישנסקי, יליד העירה רובישזעוויץ פלך וילנה, אדם צעיר שהיה למדן גדול, נואם מעולה ועסקן צבורי חשוב, ויהי להם למורה הוראה.

בילדותו למד בישיבות מיר ואיישישוק שהיו מרכזים לתורה ולחכמה ובהיותו בן 22 נסמך להוראה מהגאונים ר' יצחק אלחנן, ר' יעקב־דוד, ר' מאיר יונה ור' שמואל מוהליבר.

מלבד ש"ס למד הרב ברישנסקי בעיון ספרי חוקרי עמנו, מורה נבוכים, „הכוזרי", האמונות והדעות לר' סעדיה גאון וכמה ספרי השכלה ותולדות עם ישראל.

הרב ברישנסקי השתתף בראשונה בשנת תר"ס, בועידה הציונית הגלילית בוילנה, ואח"כ, באותו קיץ, בקונגרס הציוני הרביעי בלונדון כבא־כוח ציוני הומל.

בשנת תר"ף, אחר מאסר משתתפי הועידה הציונית במוסקבה וחורבן ה„מרכז" הציוני בפטרבורג ע"י היבסקציה הפושעת, החלו הג. פ. או. והיבסקים משרתיה להצר את צעדי הציונים ע"י המון פקודות גלויות וחשאיות. הרדיפות האלה מצאו הד רחב בערי השדה והיבסקים הבוגדים בשמחם לאיד הציונים, מצאו כאן מקום לגבות את חובותיהם הנושגים מאת הציונים־שנואי נפשם, על כל המפלות שהנחילום הציונים ברחוב היהודים — ולמצוא חן ע"י כך בעיני השליטים הגויים. מה עשו? ערכו אספות־וכוחים פומביות, כמו הישועיים עם הרבנים בימי הבינים, על מהות היהדות הבורגנית והציונית האימפרליסטית וישליכו שקוצים על קדשי ישראל מתוך זלזולים גסים ושפלים.

באחת מהאספות הללו, שנערכה מטעמי פרובוקציה, בחג מתן תורתנו תרפ"ב, קידש רבנו רפאל מרדכי ברישנסקי את השם ברבים בצאתו להגן על כבוד ישראל ותורתו מאת „יהודים מחרפי מערכות ישראל", ובדברים נמרצים ונמלצים, כיד ה' הטובה עליו, גילה את כל השקר של נושאי דגל הקומוניזם, שרוממות אידיאלים בגרונם וחרב פיפיות בידם, והוכיח להם את מוסר היהדות בימי שבת עם ישראל על אדמתו, והסנהדרין שהיתה מוציאה פסק־דין של מות פעם בשבעים שנה, היתה נקראת סנהדרין קטלנית, ואתם — אמר, בפנותו אליהם — זאבי ערבות בעור של כבשים, המוציאים יום יום להורג רבבות אנשים, — אתם מעיזים עוד בחוצפה כזו לזלזל בדת האומה ובקדשיה?! בזמן שאתם מבטלים את קניני הפרט ומתירים אותו לכם, למדינה, אוסרים אתם על הציונות, מפני שהיא לדבריכם „אימפריאליס־טית", לרכוש קרקעות שוממות בארץ ישראל, בשביל עם מחוסר קרקע. להלאים ולהחרים את קרקעות בעלי־האחוזות בשביל האכרים, מותר; לרכוש בכסף מלא קרקעות שוממות בא"י מאת האפנדים „המסכנים" בשביל עם עני, בזוז, שסוי — אסור. זהו היושר הקוזאקי שלכם וזוהי האמת הקומוניסטית של בנים סוררים מתנכרים לעניני עמם במסוה רמיה של חופש ו„אנושיות". בזים אתם לאבותיכם שהיו שרים „מה יפית" לפני הפריץ, ולאמיתו של דבר היו בתוך תוכם בני חורין והיו מבטלים כעפרא דארעא את הפריץ ואת תעלוליו. ואתם העבדים השרים „מה יפית" מודרני ומבטלים את עצמכם בטול גמור כלפי „הפריץ" החדש, בהתחנפות בזויה כל כך. לא תועלנה לכם כל תחבולותיכם לכבות את נר ישראל. אנטיוכוס ואדריינוס שהיו גדולים מכם ורשעים כמוכם נפצו את ראשם אל חומת היהדות הבצורה ולא הצליחו לאבד את עם ישראל ולהכחיד את תורתו, כל שכן אתם, עבדים נרצעים, השואפים למכור את כל האומה וקדשיה בעד גזיר עדשים (פאיוק)

ורק בשביל למצוא חן בעיני אדוניכם החדשים, לא תקום ולא תהיה כזאת, והדבר הזה לא יעלה בידכם! תורתנו — תורת חיים, עניה במקום זה ועשירה במקום אחר, וכל כלי יוצר עליה לא יצלח, והיא תתקיים בכל הזמנים ובכל התנאים, כי ימיה כימי עמנו על "הארץ"? "יבקע הפטיש וישבר הסדן והספיר לא יפגע".

הדברים יצאו מפי הרב ומפי כל הקהל הגדול פרצה תרועת נצחון לעומתו, והיבסקים, עורכי האספה, כבשו את פניהם בקרקע, מבלי מצוא פתחון פה לתשובה על דברי הרב הנמרצים. למחרתו בא הרב, כמובן, על שכרו: הוא נאסר וכעבור כמה חדשים של ישיבה במרתפי הג. פ. או. ערכו לו משפט פומבי, אך גם בבית המשפט לא הרכין הרב את ראשו לפני שופטיו מעניו וקיבל עליו את גזר דינו לחמש שנות מאסר, תוספת על הימים שהתענה בכלא עד המשפט. פסק דין זה עשה, כפי הנראה, רושם לא־נעים בחוגי השלטון המרכזי במוסקבה ועפ"י השתדלות מרובה, ע"י הפרופ' דוד שור ז"ל (נפטר בתל־אביב), האחים יהושע ומרדכי הייליגמן (בני־ברק) ואחרים, נמצאה עילה לחנינה מטעם ה"ווצ'יק" (הועד הפועל) והרב ברישנסקי עזב את ארץ הדמים מקץ זמן קצר לשחרורו, והלך לארצות הברית, במקום שם הוא מכהן עכשיו בכתר הרבנות, בברונקס הסמוכה לניו־יורק.

בזמן שנוי ערכין יסד הרב בהומל חדר מתוקן גדול ללמודי היהדות בעזרת־נשים של ביהכ"נ הגדול, המורים היו ש. ז. זלטקין, וא. רחלין וסמסונוב.

למרות ריחוק המקום לא ניתק הרב ברישנסקי את קשריו עם בני־עדתו הקודמת שעלו ארצה. ולא זו בלבד, אלא משתדל הוא עד כמה שידו מגעת לעזור בעצה ובמעשה לכל אלה מבני עדתו ב"התאחדות עולי הומל והסביבה בא"י בתל־אביב" — שהיו זקוקים לעזרה, כזכור בהרצאת הדברים של מאמרנו זה. ומשום כך אין תימה בדבר אם הקבוץ ההומלי בארץ־ישראל מעלה תמיד את זכרונו מתוך יחסי כבוד וחיבה לטובה ולברכה.

לאות תודה והוקרה נטעה השנה התאחדות עולי הומל וסביבותיה ח"י עצים ביערות קרן הקימת על שמו.

הרב ר' אליעזר יצחק שיינבוים ז"ל *

כדאי להביא פה את האדריסה, שהגיש הועד של ההסתדרות הציונית בהומל ** להרב רא"י שיינבום בעלותו לארץ ישראל בשנת תרפ"א.

"ומה נאה אילן זה על הרי ציון" לפרט

לכבוד הרב החכם הכולל והשלם

מר **אליעזר יצחק שיינבוים** שלום וברכה,

איש יקר רוח וטהר לב! עשרות שנים ישבת בתוכנו, פעלת בקרבנו פעולותיך הצבוריות והלאומיות, כוכב מזהיר היית בעדתנו כל הימים, אורך הגעים הגיה

* תולדותיו ורשימות לזכרו — בספרו "מעבר לחושיות", הוצאת "דרום", ירושלים תר"ץ.

** מחבר האדריסה הוא הסופר ר' שלמה ברמן, מחבר "מגבורי האומה" ועוד.

עלינו וילונו בדרכנו הלאומית ודרך הקדש יקרא לה, דבריך המחכמים עודדו רוחנו ומעשיך המועילים עזרונו לשאת את דגלנו ביד רמה לבל נלכד במכמרת היאוש, מאוייך היו מאויינו ותקוותיך — תקוותינו.

עתה נשאך רוחך לשוב אל ארץ אבותינו, הנתעצב על הפרדך ממנו? לא! סע לשלום אל הררי ציון, שתול נטיעיך הנעמנים: תורה, חכמה ועבודה צבורית, ואנחנו ביונים נעופה אחריך, ושם לא נפרד ממך עוד שנים רבות, רבות מאד, ושמחנו יחד לראות בשוב גאון יעקב אליו לכבוד ולתפארת לעיני כל העמים,

ברוך אתה בצאתך מאתנו וברוך אתה בבואך ארצה ישראל!

היה שלום וחיה בטוב כחפץ אוהביך ומוקיריך

חברי הועד של ההסתדרות הציונית בהומל.

הומל, בחדש זיו תרפ"א

אתתנ"ב לגלות — כ"ד לתחיה.

ר' יצחק כהן ז"ל

ר' יצחק כהן — אחיו בכורו של ר' מרדכי בן הלל הכהן — היה חסיד אדוק שניהל בעצמו בביתו בשבתות „שולחן" ורבים מהחסידים היו מאוכלי שולחנו וחוטפי־שיריים כמנהג אנ"ש. במוצאי שבתות היתה הילולא וחינגא בביתו, מלוה בריקודים שהחסידים, הוא ובניו יעקב ומאטקע הבונדאים, היו יוצאים שלובי זרוע במעגל.

כחסיד חב"ד התנגד לציונות, במצאו בה מעין דחיית הקץ, וביחוד כשהאדמו"ר מליובאוויטש היה ממתנגדיה. בכל זאת, כשהגיעה אליו הידיעה המרעישה על מות הרצל הצטער מאד מאד ואמר: „שר וגדול נפל היום בישראל" ודמעות נוצצו בעיניו.

הוא היה סוחר מובהק, ולעת זקנתו היו לו עסקים גדולים עסקי יער עם חצר הנסיך הגדול אלכסנדר מיכלוביץ, גיסו של ניקולי — קיסר. גם שם במשרד מסחרו, שהיה בא בקשרים עם רבי הממלכה, לא הדיר את עצמו ממנהגיו החסידיים: תפלה בקול רם מתוך התלהבות ודבקות כדרכו בקודש בביתו. ולא זו בלבד אלא אף התקין לו מקוה לטבילה. בלשכה הראשית של יערות הנסיך הגדול, בספירות הגבוהות האלה, ידעו יפה שמחצות יום הששי עד יום הראשון אין לבוא אתו בשום משא־ומתן ואסור לצלצל אליו אפילו בטלפון. התיחסו אליו בכבוד גדול כאל איש קדוש, ובשם זה כנוהו.

ר' מרדכי יואל דוכמן הלוי ז"ל

נולד להורים בלתי אמידים ביותר אבל אנשים שקטים ויראי שמים אמתיים ונדיבי לב. בהיותו ילד קטן התענין בחסידות ובחסידים וכשמלאו לו י"ג שנה רץ ברגל להאדמו"ר בעל ה„צמח צדק" לליובאוויטש. בלכתו החליט על שלשה דברים:

לראות את הרבי לא ע"י המשרת, לשמוע חסידות מהרבי בעצמו ובהגיעו שמה ללכת ישר לחצר הרבי. ושלשתם עלו בידו. המאמר ששמע מפי הצמח צדק ג"ע זכר בעל־פה מלה במלה כל ימי חייו. הוא היה אוהב כל יהודי ותמיד אמר בזה"ל: „אויף אידען טאר מען ניט ריידען". פעם ספרו לו שבהומל יש הרבה מחללי שבת והוא לא רצה להאמין בשום אופן ואמר שיש אולי מעט והם מסתובבים ממקום למקום בשביל זה חושבים שהם הרבה. הוא קיים „והגית בה יומם ולילה" ו„לא פסק פומיה מגירסא", אפילו בזקנתו לא הפשיט את בגדיו, ושינתו היתה תמיד ארעית. הוא היה מעין הנובע, היה יכול להגיד חסידות ביום אחד פעמים אין מספר ועל נושאים שונים כגון השכלה ועבודה וכו'. היה תלמיד מובהק של ה„צמח צדק" ושל ר"א אפשטיין מהומל שאהבו מאוד ואת אחיו רש"ז זצ"ל הרב מקורמה וקרא אותם בחבה „הלויים שלי". כשהיה בן י"ח נשא את בתו של ר' יצחק הכהן מהעירה מנה פלך צרניגוב וכשמינו אותו לרב בלא ידיעתו עזב את העיירה בתור מחאה והשתקע בהומל עיר מולדתו ללמוד וללמד ברבים את תורת החסידות שקיבל מרבותיו הקדושים זי"ע.

ר' מרדכי יואל היה תמיד, קיץ וחורף, מעוטף באצטלא מקטיפה שהצהיבה ונתרפטה מרוב ימים וחבוש כובע כזה לראשו. למרות הליכתו המרושלת שהיתה מציינת אותו משאר בני־אדם התיחסו אליו בהדרת כבוד, כי זקן ומכובד היה האיש הזה בעיני כל.

בשנת התרע"ט חמשה ימים בחודש מר חשון נפטר לבית עולמו. בבתי הכנסיות הכריזו על זמן הלויה וטפלו בו רק אלה שהלכו קודם למקוה. לפני הסתלקותו צוה שטהרתו יעשו על לוח משלחנו שלמד עליו ואח"כ לסדר מזה ארון בקברו, ולשים את דף השער של התניא בקברו ואמר שלא יחזיקו אותו בבית הרבה זמן אחרי יציאת נשמתו: „וואס גיכער און אהן פאראד". במכתב תנחומים שנתקבל מהרבי ג"ע מרוסטוב היה כתוב: כדאי לבנות בית כנסת וישיבה על קברו של חסיד זה.

ר' קלמן ריפע ז"ל

ר' קלמן רחלין (המכונה קלמן ריפע) היה טפוס נדיר במינו. יהודי זה עזב בשנות העמידה את אשתו ואת בני ביתו והתמכר בלבו ונפשו לעזרת חולים נכים חשוכי מרפא, שהגורל התאכזר עליהם באין להם קרובים שיכלכלו אותם. ומכיון שיכלתו החמרית לא התאימה לרצונו הכביר להושיט את העזרה הדרושה, אימן את ידיו לפרוט על כנור והיה מסתובב בערים ועיירות, בשוקים וברחובות בחלוק הקטיפה שלו שהצהיב מרוב ימיו עם כנורו והיה מוציא מכנורו צלילים נעימים מנגוני חב"ד ושירים יהודיים עממיים והקהל היה מושיט לו נדבות בעין יפה.

בכספים שצבר ובעזרת נדיבים אחדים רכש לו בעיבורה של העיר בית מיוחד שתקנהו לבית מחסה בשביל חוליו האומללים; תמיד היו פוגשים אותו כשהוא הולך עם כנורו מתחת לחצנו כשהוא מוליך בידו השניה או נושא על כתפיו

איזו בריה עלובה שהשה ה׳ דעה וכך היה עושה כל הימים, עד כי בימי האנדרל־מוסיה נעלם מן העיר וכפי שנתברר נרצח האדם יקר הרוח וטהר הלב הזה באחד מהכפרים שבסביבה. תמים היה ר׳ קלמן ריפע בדרכיו וישר בהליכותיו ומכובד על הבריות שהעריכוהו ואת פועל חייו כראוי לו, לאדם בעל נפש בלתי מצויה כזו.

בזכרון תודה אני מזכיר את הסופר מר אריה סימיאטיצקי ז״ל שהעביר את קולמסו על מאמרי זה.

ספרות

א. עברית

יון מצולה — לנתן הגובר.

שארית ישראל — לר׳ מנחם בר׳ שלמה הלוי.

כנסת הגדולה — לסובלסקי.

מעבר לחושיות — לרא״י אילנאה.

החלוץ בכור המהפכה — לדן פינס.

עולמי — למרדכי בן הלל הכהן.

עלים לזכר צבי ברוק.

כתבי ג. שופמן ב־1900.

ב. אידית

אין מאמע לשון — למרדכי בן הלל הכהן.

ג. לועזית

Гомель, Виноградов

Еврейская Енциклопедиа т. 6.

Речи по погромным делам, Киев, 1908.

Encyclopedia Judaica, Rd 8, 8. 136—137

Die Juden Pogromen in Rusland

ד. עתונות

„הזמן", „המליץ", „הבקר", „הציוני־הכללי", „הציוני הותיק", „קואופרציה", „חדשות", „דער פריינד", „המליץ", „הצפירה".

Dr. Bloch's Wochenschrift, Wien 1903, № 40 2/10

יוחנן פוגרבינסקי

נמירוב

(פלך פודוליה, אוקראינה)

א

העיר נמירוב, שעל חורבנה הודיעו עתה בעקיפין אחדיב משרידי הפליטה מן הערים הסמוכות, נעשתה בשנים האחרונות לקיומה אחת הערים היפות והחשובות בשטח הבוג הדרומי. העיר מוקפת כמעט משלושה צידים נהר רחב ועמוק — הנמיר. רחובותיה היו ישרים ורחבים ורובם מרוצפים. הרחוב היפה ביותר, שנקרא רחוב השוק, היה ישר ונמשך מן הגשר האחד, המוביל לויניצה, בירת פודוליה, עד הגשר השני בקצה העיר הדרומי, המוביל לברצלב יטולטשין. השוק עצמו היה מסודר בצורת עגיל רצוף אבנים ובו עמדו מאות רוכלים יהודיים ולא יהודים. הנקיון בשוק היה מופתי וכן באטליזים. ליד השוק, בטביר העיר, התנוסס בנין ענקי, ובתוכו חנויות רבות ונאות, שבהן היו הקצבים מוכרים את הבשר ללקוחותיהם. בבנין היה מרתף ענקי, מסודר כוכים כוכים — מזך לקצב. גם בית מרחץ מודרני היה בעיר שנבנה במיוחד על־ידי הנסיכה מריה שצ׳רבטובה, בשביל העדה היהודית.

רוב תושבי העיר היו יהודים, שהתרכזו בעיקר ברחובות הראשיים הנוצרים גרו ברובם בקצווי רחובות אלו ובפרברי העיר. העיר היתה מוקפת גנים וגינות עצי פרי. בנמירוב היה גם פארק עירוני גדול, שהשתרע על כמה קילומטרים מרובעים והיה שייך לבעלת העיר — הנסיכה שצ׳רבטובה. הכניסה לפארק זה היתה מותרת לכל אלה, שתשלום מסי־התכירה שלהם היה בסדר.

הנסיכה שקדה כל ימיה על שיפור העיר והנהיגה מאור חשמלי עוד קודם שסודר הדבר אפילו בויניצה, וריצוף הרחובות נעשה על ידה עוד בתחלת המאה העשרים, אף שילמה מכיסה בעד נקויים.

ב

הישוב היהודי בעיר זו הוא מן העתיקים ביותר. אין להציל מכל ספרי ההיסטוריה היהודיים והכלליים את התאריך המדויק בו התחיל הישוב היהודי לצמוח. אך כמעט ברור הוא, כי ראשית צמיחתה של הקהילה היהודית מתיחסת למאה הי״א או הי״ב למנין הכללי, כלומר: אותו פרק זמן שבו באו היהודים מפולין לשטחי אוקראינה ורוסיה, או מקוקז וקרים דרך קיוב. לפי מקורות פולניים

עתיקים היה שם העיר, בראשית הווסד הקהילה היהודית בה, מירוב. במאה הי"ב נכבשה העיר על ידי הטאטארים ובשעת הכיבוש נחרבה כליל.

לאחר כמה עשרות שנים, בשנת 1331, שיחרר הנסיך הליטאי אולגרד את העיר מעול הטאטארים, אבל העיר היתה עיי מפולת, וכשבאו להקים את חורבותיה הוברר, שהמקום לא התאים לתכנית שסידרו והעבירו את העיר למרחק שלושה קילומטר — ליד הנהר נמיר, ואז קראו לעיר המחודשת בשם נמירוב (מירוב פירושה: עיר שלום; נמירוב — עיר של אי־שלום).

לאחר שנבנו ההריסות, התחילו מתלקטים בתוכה מחדש תושביה היהודיים שנשארו בחיים, לאט־לאט נוצרה שם קהילה יהודית חשובה, עשירה ועטורת אוכלוסים הרבה.

העיר היתה מלאה חכמים ולמדנים. התקיימה בה אז ישיבה גדולה, שבה היו לומדים בחורי ישיבה גם מן הערים הרחוקות, כי שם הישיבה הנמירובית יצא למרחקים. בראש הישיבה והעיר עמדו רבנים גדולים ומפורסמים, שמהם יש לציין את ר' יום טוב ליפמן העליר, בעל ה"תוספות יום־טוב", ור' יחיאל מיכל בן אליעזר, שנפל שדוד לפני הרוצחים האוקראינים בשעת גזרות ח"ח ות"ט.

ר' יום־טוב ליפמאן העליר, שנולד בבוריה בשנת השל"ט ומת בשנת תי"ד (1654), היה מגדולי הרבנים בתקופה ההיא. פירושו המקיף למשנה "תוספות יום־טוב" נחשב אחד הפירושים הטובים ביותר. הוא היה תלמידו של המהר"ל מפראג ושימש רב בכמה קהילות עד שהגיע לנמירוב. בנמירוב לא שהה אלא שנים אחדות ואחרי־כן עבר לוולדימיר־וואהלינסק ומשם לקראקא. בהיותו בעיר זו היה הטבח בנמירוב ואז חיבר קינה מיוחדת על חורבן נמירוב וגם נוסח מיוחד של "אל מלא רחמים". ב"מגילת איבה" הוא מזכיר גם את שנות שהותו בנמירוב.

ג

מצבם הכלכלי של יהודי נמירוב היה באותה תקופה טוב בכללו. העיר נמצאת על פרשת דרכים, על־יד הנהר בוג, והיתה למרכז מסחרי חשוב. הנה כי כן הלכה הקהילה היהודית והתפתחה מכל הבחינות עד שבאה שנת הדמים — שנת ת"ח.

כדאי לציין בקיצור את סיבות המרד המפורסם של חמלניצקי ימ"ש ומשום מה מיהר להתפשט כל־כך. יש היסטוריונים לא יהודים הטוענים, שהתפרצות המרד באה בעטים של החוכרים היהודים והתנהגותם המחוצפת, שלקחו בחכירה אפילו את הכנסות הכנסיות שלהם. ההיסטוריון הרוסי קוסטומרוב מספר, שההסתה התנהלה בסיסמאות אלו: נולד ילד — שלם לחוכר היהודי כמה שירצה; צריך להביאו לטבילה — שלם; צריך להביאו לקונפירמציה — שלם שוב; הולך הצעיר להתחתן — שלם תשלם, וכשהוא מת — שלם ליהודי כמה שישית. מובן מאליו, שתעמולה ממין זה עשתה את שלה. אבל יש היסטוריונים אחרים הקובעים, שבראשית המרד לא הוזכרו כלל החוכרים היהודים בכל התעמולה של חמלניצקי.

לאמיתו של דבר היה המצב באוקראינה בראשית המרד כזה: הפולנים שלטו ביד רמה ובזרוע נטויה וההמונים האוקראיניים סבלו סבל לא יתואר, אך הם לא ראו לפניהם על־פי רוב את ה„פאן" הפולני, אלא את החוכר היהודי והלה הצטייר במוחם כנוגש וכמוצץ דם. כשמת ולאדיסלאב הרביעי, מלך פולין, והתחילה בפולין התקופה הידועה של „בין מלכא למלכא", השתמש בזה בוגדאן חמלניצקי, קודם מעבדי הנסיך הפולני טשאפלינסקי, שסבל מאוד ממנו וברח למרכז הקוזאקים מעבר לדניפר ופירסם קריאה למרד והתקוממות. קריאתו עשתה רושם ועד מהרה התלקטו אליו כמה רבבות ריקים ופוחזים, שעיניהם תמיד לרצח, לשוד ולביזה. בוגדאן חמלניצקי ארגן מהם צבא מתקוממים אדיר. חילק אותו לכמה יחידות צבאיות והתחיל בגירוש הפולנים מאוקראינה ובהשמדת היהודים. הודות למבוכה הגדולה ששררה בפולין ולמריבות בין המצביאים והשרים על כסא המלוכה החדש — התקדמו גדודי חמלניצקי מערבה ללא מעצור ועד מהרה הגיעו לעיר המבוצרת והגדולה שעל־יד הבוג — נמירוב.

ד

נמירוב השתייכה באותו פרק זמן לאחד מגדולי המצביאים הפולנים — לנסיך ירמיה וישנביצקי. כשפרץ המרד וקלגסי חמלניצקי פרצו לעבר נמירוב, היה הנסיך בווארשה. מכיון שנמירוב היתה מבוצרת מאוד נהרו אליה כל היהודים מן הסביבה, שפחדו מפני הרוצחים.

המגינים על העיר לא היו פולנים בלבד. גם פלוגות יהודיות מזוינות עמדו על המשמר יומם ולילה וכשהתקרבו הקוזאקים בראשותו של לסטים אחד בשם גאנזה לחומות העיר, הבינו, כי לכבוש את העיר בסערה לא יצליחו, מחשש אבדות חמורות, והחליטו להערים על המגינים. מפקד זה מסר לקוזאקים את דגלי הצבא הפולני. ובאופן סודי שלח שליחים אל התושבים הלא־יהודים והציע להם לפתוח את שערי העיר, כדי שיוכלו להשמיד את היהודים באין מפריע. הללו הסכימו ולפתע פתאום הופיעו לעיני הגדודים היהודיים העומדים על החומה גדודי־צבא במדים פולניים עם דגליהם וסמליהם והתקרבו לבצורי העיר. התושבים הפולנים הוציאו כרוז, שהגיעה תגבורת גדולה של הצבא הפולני ודרשו לפתוח את שערי העיר. כשנפתחו השערים והקוזאקים המוסווים נכנסו העירה, זרקו מעליהם את סימני הצבא הפולני והתחילו בטבח האיום, שנמשך שלושה ימים ושקרבנותיו עלו ליותר ממשת אלפים נפש.

רק יהודים בודדים מאלה שנשארו בעיר ניצלו מן הגורל האיום, אף אלה שברחו מגיא ההריגה נתפסו על־ידי הרוצחים ולא נמלטו אלא אותם שנתפתו לרוצחים והמירו את דתם.

בין אלה שנהרגו על קידוש השם היה גם הרב הגאון ר' יחיאל מיכל מנמירוב, שהיה מפורסם בכל התפוצות כגדול בתורה. מספרים עליו, כי ידע את כל התורה בעל־פה. ו„בקי היה בכל חכמות שבעולם". כפי שמספר ר' נתן האנובר ב„יון מצולה" אסף הרב יחיאל מיכל בשבת שלפני הטבח את היהודים לבית הכנסת

ושם „דרש להם — — והזהיר העם שאם יבוא השונא שיקדשו שם שמים ולא ימירו דתם. וכן עשו העם הקדוש, ואף הוא קפץ לתוך המים להציל נפשו ולשוט. ותפסו יון אחד ורצה להרגו, ובקש הגאון ממנו שלא יהרגהו ויתן לו כסף וזהב לרוב, ושמע לו היון והוליכו לביתו אל המקום אשר כספו וזהבו היה טמון שם, ופטרו זה הקוזק, והניחו בחייו, והלך הגאון משם עם אמו, ויחבאו שם בבית אחד כל הלילה עד אור הבוקר, ולמחרת ביום כ"ב סיון היו היונים מחפשים גם כן בבתים שמא נחבא שם איזה יהודי וברחו הגאון עם אמו עד „בית החיים", כדי שאם יהרגום יהיו על „בית החיים" ויבואו לקבורה. ויהי כאשר הגיע סמוך ל„בית החיים" רץ אחריו יון אחד מאנשי העיר והוא תופר מנעלים ומקלו בידו, והכה לגאון במקלו פצעים ובקשה ממנו אמו של הגאון שיהרוג אותה תחת בנה. ולא שמע אליה והרג מתחילה להגאון הנ"ל ואחר־כך לאמו, השם ינקום דמם".

כששקטו קצת הרוחות הביאה אשת הגאון את בעלה לקבורה בבית העלמין. לאחר זמן הוקם כעין ציון על קברו. ציון זה נשמר עד היום „בבית הקברות הישן" של נמירוב ומסביבו עצי פרי גדולים, שצמחו, לפי האגדה, מזקנו של הרב הנ"ל.

יהודי נמירוב קיימו את דברי רבם הגאון וקידשו את השם ורק מעטים מאוד המירו דתם והצילו על־ידי כך את חייהם.

לאחר כמה שנים, בשנת ת"מ, לאחר ששקטה במקצת הארץ, הביא בן אחיו של הרב ר' יחיאל מיכל לדפוס את כתבי־היד שלו שניצלו. כך נדפס בלובלין ספרו „שברי לוחות", שבו בא ביאור לכמה פרשיות שבתורה וגם ל„אל תקרא" שבתלמוד.

ה

מלבד העובדות ההיסטוריות מתהלכות בנמירוב אגדות הרבה על הטבח שיש להן גם יסוד בכרוניקות השונות מאותה תקופה. אגדות אלו מראות כמה גדולה היתה ההקרבה העצמית מצד היהודים ובפרט מצד הנוער היהודי באותם הימים.

אגדה ראשונה מסוג זה מובאת על־ידי חיו"ג (חיים יונה גורלאנד) בהלק ו מ„לקורות הגזרות בישראל": „בשעה שנבקעה העיר נמירוב על־ידי הקוזקים ותהי למאכלת אש, התנפלו פוחזים אחדים על בית יהודי אחד ויבזו בו עד למרבה, ואחרי אשר הכריעו לטבח את כל בני הבית, חמל אחד הקוזקים על עלמה אחת יפת־תאר ויפת מראה, בת בעל הבית הזה, ויקח אותה בחזקה וידבר על לבה, כי תהי לו לפלגש, אולם בראותו, כי לשוא שיחת את דבריו ותאותו לא נהיה, אז חרה אפו למאד וישלוף את החרב מתערה ויאמר: „עבריה ארורה, אם אהב תאהבני אז טוב לך, ואם לא — ענה אענך כאחת השפחות, ואחרי כן אתן את בשרך למאכל כלבים". פלצות אחזה את העלמה האומללה הזאת ותען ותאמר: „טוב, אם באמת ובתמים עזה אהבתך אלי, קדשני כדת וכדין, כי אם אהיה לך לזונה טוב מותי מחיי, ורצוני כי הקדושין יהיו בבית תפלתך, העומד מעבר לנחל נעמירוב, שם על הגבעה". הדברים האלה מצאו חן בעיני המעגב וישק את רגלה ויאמר: „טוב דברת, יונתי תמתי, אעשה

כדבריך, אך בתנאי כי לא תוסיפי עוד להוריד דמעה על אבותיך אשר מתו, יען כי דמעותיך דוקרות כליות לבי כחרב חדה". — כפנות היום והקאזאק והעלמה שחו בסירת־דוגה על מי־מנוחות נעמירוב, ויהי בהיותם בחצי הנחל ותשא העלמה את עיניה השמימה ותתפלל: „אנא אלהי אבותי! סלח לי, מחל לי, כי אטרוף נפשי בכפי, בהיות טוב לי המותה, ונעימה לי אם נפשי תשוב לשמי הרקיע מחיי עם האיש האכזר אשר הכריע לטבח את אבותי היקרים", וכדברה התנפלה אל שטף המים ותצלול כעופרת במים אדירים. הקאזאק אשר ישב על יד תמתו, תפוש ברעיונותיו וצפוי אל בית התפלה אשר שם יבוא בברית הנשואין עם העלמה שאהבה נפשו, הקיץ מחלומו אשר חלם — ויתפלץ, עיניו עוד ראו את כנף שמלת אהובתו, אשר חצתה את פני המים, דמי לבו רתחו כמרקחה, אך לפתע פתאום אחזהו השבץ — וידם".

כשנכנסו הקוזאקים לעיר החלו להרוג אנשים, נשים וטף, אבל את הצעירות נטו להשאיר בחיים. אך הצעירות הללו הבינו יפה איזה מחיר יידרש מהן תמורת חייהן והחליטו לא לשלם את המחיר בשום פנים ואופן. הן לחמו באנסים בחרף־נפש ובגבורה יוצאת מן הכלל והצליחו אפילו במקרים מיוחדים להרוג אותם, או לכל הפחות לפצעם, ואם ראו כי כלו כל הקצים, היו בוחרות לאבד את עצמן לדעת ולא ליפול בידי מעניהן.

אגדה אחרת מספרת על „ה ח ת ן ו ה כ ל ה" (גם אגדה זו מובאת ב„לקורות הגזרות בישראל" לחיו"ג, חלק ה—ו; אוצר הספרות, כרך ד, עמ' 443—444).

„איש יהודי, אחד מנכבדי קהילת עיר נעמירוב, עשה משתה גדול ביום אשר אחת מבנותיו באה בברית הנשואין עם בחיר נפשה, בן לאחד מגדולי העיר. ביום שבת קודש (פרשה „בהעלותך") נקרא החתן לעלות לתורה, כפי מנהג אבותינו בידינו, והחופה היתה מיועדת ליום ה ר ב י ע י בשבוע, הוא י ו ם כ' ס י ו ן ש נ ת ת" ח. — ויהי ביום ג', י"ט סיון, והמתקוממים כשד משדים באו אל העיר וילכדוה ויעשו בה כרצונם. החתן מיהר לבוא לבית הכלה להציל את אהובת נפשו מאסון ומפגע רע, ויצלח בידו להמלט עמה דרך רחוב קטן עד הנחל נעמירוב, אשר על שפתה התנוסס אז לתפארת בית הכנסת הגדול, מקום מקלט להמונים המונים מבנ"י, באשר כי סביב הבית הזה התנשאה בעזוז הסנה חומה בצורה ונשגבה מאד; אבל אהה! גם פה לא מצאו מנוח לכף רגלם, כי הקוזאקים אשר הקיפו את החומה מכל פנותיה ועבריה, התפרצו אל הבית פנימה ויעשו בו שמות; ויתנכלו הנאהבים האומללים האלה, להמלט על נפשם אל שפת הנהר, ומצאו שם סירת דוגה ויקפצו אליה וישחו בלי משוט ומפרש על פני המים. המתקוממים לא נחו ולא שקטו גם הם: אחדים מהם ירו וידו בהם אבנים ואחדים קפצו אל המים וישחו ויתאמצו לתפשם חיים; והכלה בראותה גם היא, כי כפשע בינה ובין הרודפים, התאזרה עוז ותפתח פיה ותאמר לבחיר נפשה: „אהובי יקירי! הלא עיניך הרואות, כי עוד מעט קט והננו בידי העריצים, לוא ידעתי, כי היטיב ייטיבו גם לך בגללי וחיית, הלא אז בחרתי בחיים וטוב לנו, אבל יראתי אני מאד מאד, אותך יהרגו ואותי יחיו למען ענותני כאשר עינו המון נשי עמנו, המוצאות חן בעיניהם, לכן טוב לי המותה

עמך גם יחד מחיי חרפה עמהם, ואם אהבתך לי עזה ותמימה באמת, אל תשיב פני ריקם, נקדש נא שם שמים יחדיו, וטוב לנו לטבוע בתהום רבה מנפול בידי הצרים...״ עם כלותה לדבר, חבק החתן את זרועות הכלה ויקפצו שניהם כתאומי צביה אל שבלת הנהר — ויטבעו! לשוא עמלו הרודפים להעלות את הנטבעים ממצולות המים, לריק היתה כל יגיעתם, הנאהבים והנעימים בחייהם גם במותם לא נפרדו. — ויהי ביום השלישי בצאת המתקוממים את העיר, וימצאו יהודים אחרים שנשארו עוד לפליטה בין החיים, את גופות הנטבעים מתגוללות על שפת הנהר, ויקברו אותם על יד בית הכנסת ויעשו גל, על כן קראו שמו „גלעד״, ועדה המצבה אשר הקימו אחב״י על המקום הקדוש הזה״.

ואכן, ליד בית המדרש הישן העומד על גבעה, לא רחוק מן הנהר „נמיר״, נמצאת מצבה ועליה חרותות השורות הללו:

„הנאהבים עוללים ויונקים נשים כאנשים.
והנעימים חתנים וכלות נפשות צדיקים
בחייהם לא חסרו דבר גאה
גם הכינו למוליכין לחפה נאה.
במותם יסוד הנחל קטון מהכילה
לא נטבחו רק נטבעו לעולה
נפרדו הגויות והנפשות נצררו סלה״.

(„אוצר הספרות״, ד, עמ׳ 445).

והרי אגדה אחרת: כשפרצו הקוזאקים לבית אחד מצאו שם צעירה יפה־פיה. מחמת יפיה החליט המפקד להביאה לאטאמאן בעצמו, כלומר למפקד גאניה. הנערה מצאה כל־כך חן בעיניו של זה עד שהחליט לקחתה לאשה. ביום הראשון הסמוך צריכה היתה ללכת לכנסיה, כדי להמיר דתה ואחר־כך להנשא לו. היא בקשה מאת ג א נ י ז ה לעשות עמה חסד וליתן לה לעבור לכנסיה דרך הגשר הצר שעל הנהר נמיר, כדי שתוכל להשקיף משם על בית הקברות ולראות את קבר אביה. ג א נ י ז ה נעתר לבקשתה וכשהגיעה לאמצע הנהר קפצה מן הגשר וטבעה במצולות הנהר.

ועוד אגדה אופינית: צעירה אחת מצאה חן בעיני מפקד האידמקי. היא כאילו נענתה לדרישותיו ואגב שידלה אותו, שהיא יודעת מין „כישוף״, שאין הכדור שולט במבושף. ומכיון שהיא אוהבת אותו אהבה עזה, רוצה היא למסור לו סוד זה. כדי שלא יחשוד בה שהיא רוצה להמיתו, הודיעה לו, שהיא מוכנה לכך, שהנסיון ייעשה בה. הקוזאק נפתה לשדוליה וירה בה מרובהו והצעירה נפלה מתה. וכהנה רבות הן האגדות על קידוש השם והגבורה היהודית בנמירוב.

ו

על חורבן העיר נתחברו קינות וסליחות מיוחדות על־ידי גדולי הרבנים והפייטנים, אם כי נמירוב לא היתה הראשונה לטבח וגם לא האחרונה. כמו כן נקבעה תענית מטעם הרבנים לזכר הריגות ת״ח ות״ט וזו נקבעה להיות דוקא ביום הטבח בנמירוב — כ׳ סיון — עד כדי כך עשה טבח נמירוב רושם על הגולה

היהודית במזרח אירופה. בין אלה שחיברו קינות, סליחות ונוסחאות של „אל מלא רחמים" היו הרבנים הגאונים ר' יום טוב ליפמן העליר, הש"ך, ר' שפטיל סג"ל, ועוד.

כידוע לא נמשך הרבה שלטון ההידמקים באוקראינה. הנסיך ירמיהו וישנביצקי אסף צבא רב ועלה על אוקראינה ובאותה התקפה חזרה גם נמירוב לידיו. הנסיך וישנביצקי אציל הרוח נקם נקמה מלאה ושלימה ברוצחי היהודים. פגרי ההרוגים האוקראינים התגוללו ימים רבים בחוצות קריה, עד שנקברו על גבעה אחת. בית־קברות זה נמצאה עד היום בטבור העיר, לא מגודר ולא שמור. אם חפר מישהו שם היה מוצא עצמות וגם חלקי גולגלות אדם. במשך מאות שנים נתקיים הצו של וישנביצקי, שקבורת חמור יקברו כל רוצחי היהודים והפולנים...

הנסיך וישנביצקי נתן את הזכות ליהודים, שלא עמדו בנסיון והמירו את דתם, לשוב לצור מחצבתם, אבל רק בשנת תנ"ב (1672) היתה שוב בעיר קהילה יהודית חשובה. בשנה זו נכבשה העיר, בין שאר ערי וכפרי פודוליה, על־ידי הטורקים, ותחת חסותם שבה כאילו לאיתנה. אבל הטורקים משלו בנמירוב לא יותר מ־27 שנה, עד שנת 1699. בזמן שלטונם קרה מקרה כזה: נציב העיר מטעם הטורקים היה יורי חמלניצקי, בנו של האטמאן אוקראיני אחד, והוא הטיל מס על המתחתנים ביום חתונתם, בין יהודים ובין נוצרים. והנה נשא אשה בנו של עשיר אחד בשם אהרון, שהיה חשוב אצל הטורקים, והלה לא רצה לשלם את המס הזה. שלח יורי את עבדיו ושרפו את בית אהרון, גם הרגו את אשתו, כי אותו לא מצאו בבית. אהרון התאונן על כך בפני המושל הטורקי שגר בקמניץ־פודולסק וזה העמיד את יורי לפני משפט ודינו יצא למוות.

ז

לאחר שנמירוב חזרה לשלטון הפולני, נבנה בה בית־הכנסת הגדול, שהתקיים עד ימינו. האגדה מספרת, שבמקום שנבנה עליו בית־הכנסת היו עיי מפולת ואיש לא ידע, שבמקום זה עמד פעם בית כנסת יהודי. והנה רצה בעלה החדש של נמירוב — הנסיך פוטוצקי — להעמיד במקום זה כנסיה נוצרית וציוה לחפור יסודות עמוקים, אבל כל העובדים שעבדו בחפירות אלו שקעו באדמה. כשמסרו על כך לנסיך פוטוצקי, הבין כי דברים בגו והתחיל מחפש בארכיון שבארמונו ומצא, שבמקום זה עמד בתקופת חמלניצקי בית כנסת יהודי. הוא בא לרבני העיר וסיפר להם את הדבר וגם ביקש מהם שיתפללו לאלהים ויבקשו את סליחתו על העלבון שנגרם לו בשגגה, והוא, הנסיך, מוכן לכפר על עוונו ולהקים על חשבונו את בית־הכנסת היהודי מחדש. הרבנים הלכו למקום בלוית „מנין" והתפללו תפילות מתאימות. ואחר החלו הרבנים לחפור ובעומק של כמה מטרים נמצאו הקירות של בית הכנסת היהודי. הנסיך פוטוצקי קיים את הבטחתו ועל חשבונו הוקם בית הכנסת הזה, המפתיע אף בימינו ביפיו ואיתנותו.

ח

במאה שעברה שימשה נמירוב מרכז לחסידי בראצלב ור' נתן הנמירובי היה המקורב היחידי לר' נחמן מבראצלב. ר' נתן זה הוציא לאור אחר מותו של ר' נחמן את ספרי הרב כגון: „ספר המדות" „לקוטי מוהר"ן", „פירושים על התורה בדרכי החסידות ושיטתו", „אלפא ביתא", „ספורי מעשיות", „מעגלי צדק" ו„לקוטי הלכות".

אבל מלבד חסידי בראצלב היו בעיר גם חסידים רבים לצדיקים אחרים. ופעם, מספרת האגדה, לקתה נמירוב מידי הצדיק ר' יעקב יוסף מפולנאה — „המוכיח", ששימש זמן קצר בתורת רב בנמירוב. לר' יעקב יוסף היו בנמירוב מתנגדים הרבה, ופעם אחת, וזה היה בערב שבת לפני הצהרים, לקחו המתנגדים את הרב והושיבוהו על עגלת זבל והוציאוהו מחוץ לעיר. הרב הוכרח לשבות בשדה, אבל כשחזר ביום הראשון לעיר, התעמד ליד השוק וקילל את העיר — ובעיקר את השוק, שהיה עד לעלבונו הגדול, — שעשבים יעלו בו מאין יוצא ובא. ואמנם עד מהרה בא הקץ לימי השוק הגדולים שנמירוב הצטיינה בהם ושהיו נמשכים שבועות שלמים והיו מושכים אליהם רבבות קונים מכל ערי פודוליה ווהלין. האגדה מוסיפה, שאחר־כך, למראה החורבן הכלכלי של העיר, נסעה משלחת שלימה של טובי העיר אל הרב ר' יעקב יוסף, שהיה אז רב בעיר שאריגראד, וביקשה ממנו מחילה ולאחר שיחה ארוכה מחל הרב על כבודו והקללה הוסרה מן העיר, אבל ימי היריד, שפירנסו את העיר לא חזרו לקדמותם ועד היום עולים בפינה אחת של השוק, מעין זכר לקללה זו, בימות הקיץ עשבים בגובה רב בין אבני המרצפות והאכרים כשהיו מגיעים למקום זה היו מתעמדים, מצטלבים ואומרים, כי כאן עמד „הראבין" וקלל את תושבי העיר.

אגב, קללה זו גרמה, שאנשי הקהילה מינו על העיר „מגיד" מצדיקי הסביבה, שתפקידו היה להיות ה„מגין" על העיר והשומר עליה מכל צרות ומרעין בישין, שיכולים לירד על העיר ותושביה. ה„מגיד" האחרון של נמירוב היה ה„צדיק" משפיקוב (פודוליה), ר' מ ו ט י ל י, הוא אביו של הסופר הידוע יוחנן טברסקי.

בסוף המאה שעברה הוקמה בהשתדלות הנסיך שצ'רבטוב גם גימנסיה.

ט

כאשר התגברו בסוף המאה הקודמת הדינאסטיות הסאדיגוראית והסקביראית הוכרז כעין חרם על חסידי בראצלב. הם הוכרחו לעזוב את כל בתי התפילה ובתורת חסד ניתן להם להתפלל ב„בית המדרש הישן", שידעו להפכו במרוצת הימים, לאחד מבתי התפילה היפים ביותר בנמירוב. ליד בית מדרש זה נמצא מגודר גם הקבר של החתן והכלה, כזכור למעלה.

לבית מדרש זה היתה אסורה הכניסה לשאינם חסידי בראצלב. האיסור לא בא, חלילה, מצד חסידי בראצלב. אלא מצד חסידי שאר ה„רביים".

כשעברה העיר לרשותה של משפחת סטרוגנוב־שצ'רבטוב השתדלו הבעלים החדשים ליפותה ולשפרה. העיר הפכה אחת הערים המאוכלסות ביותר בפודוליה.

מ־3000 יהודים, בשנת 1896 נתרבה המספר הודות לגימנאסיה המפורסמת שבעיר מצד אחד והודות לבתי החרושת לסוכר, שהיו בסביבות העיר, והגיע בשנת 1917 לשמונה עד עשרת אלפים נפש.

ו

בימי המהפכה הראשונה, בשנת 1905, נעשה נסיון על־ידי הריקרוטים (החייבים בעבודת הצבא) לפרוץ פרעות ביהודי העיירה, בהשפעת התעמולה של „המאה השחורה", אבל הנסיכה שצ'רבטובה, אחת מחסידות אומות העולם, הצילה על־ידי קשריה והשפעתה הכבירה אצל השלטונות את היהודים.

גם בשנות 1918—1921, כשנמירוב היתה למרכז ההתקוממות האוקראינית, לא היו פרעות בעיר. זקני העיר היו אומרים, כי באחד מימי הזכרון של כ' סיון, קם ר' נתן מנמירוב ונשבע, שהעיר לא תחרב יותר על־ידי שודדים ורוצחים. עובדה היא, שהעיר שעברה שמונה עשרה פעם משלטון לשלטון, לא סבלה כלל ועיקר מכל אותם חלופי שלטון.

עם פרוץ המהפכה בשנת 1917 היו בנמירוב כמה בתי־כנסיות ובתי־תפילה ו„קלויזים". מלבד בית הכנסת הגדול הנ"ל היו: „בית המדרש החדש" (שבעצם היה ישן ומט לנפול), „בית המדרש הישן" (שהיה למעשה חדש), ובו התפללו חסידי בראצלב, קלויז סאדיגוראי, קלויז סקביראי, בית הכנסת „לינת צדק", קלאפ־שילעכיל" (שבו התפללו בעיקר אנשי האינטליגנציה שבעיר, ונקרא כן על שום שבכל שבת היו נואמים שם ולפני כל דרשה היה „השמש" מכה על השלחן, כדי להשתיק את הקהל).

מלבד בתי הכנסיות הנ"ל היו כמה מוסדות ציבור: „בית ההקדש" (כלומר בית חולים לחולים עניים), „בית הכנסת אורחים", „תלמוד תורה" מודרני ומוסדות מיוחדים ל„מעות עצים" (חלוקת עצים בחנם לעניים) ול„מעות חטים".

באותם הימים היו בעיר ארבעה רבנים: האחד שהיה בבחינת רב ראשי: ר' אלתר רבינוביץ, השני שהיה תלמיד חכם גדול ועשה ימים כלילות בלימוד התורה: ר' חיים אפרים, גיסו ר' דניאל רויטמן היה הרב השלישי, והרביעי — ר' דוד מלמד.

בעיר היתה אגודה ציונית, ששלטה בכל מוסדות הקהילה הדימוקראטית, אשר נבחרה בשנת 1919.

הספריה הצבורית של העיר הכילה כעשרת אלפים ספר. רוב חבריה היו יהודים, אבל בראשה עמדו נוצרים. בשנת תרע"ז נוסדה על־ידי קבוצת ציונים ספריה ציבורית יהודית, שבמשך זמן קצר הצליחה לרכז כששת אלפים ספר, רובם בעברית ומועטם רוסית על נושאים יהודיים. בשנת תרע"ח החליטה האספה הכללית של חברי הספריה לשנות את שמה ונקראה מאז בשם „ספריה עברית על שם ח"נ ביאליק". אך עם השתלטות הבולשביקים נחרב הכל.

יא

העיר ניצלה בשנות האימים 1918 — 1921 הודות לעסקנים המסורים, שהשליכו את נפשם מנגד ולא היססו לילך בלילות חושך ואפילה לגוב האריות של מפקדת הפארטיזאנים וליקח עמהם דברים. כך באו לידי הסכם אתם, כי העיר תמציא להם מזונות והלבשה בשביל הצבא שלהם והם מצדם התחייבו להגן על העיר.

לטוב ייזכרו שגים מן העסקנים האלה. האחד היה ראש הקהילה היהודית הדימוקראטית, לשעבר רב העדה — רפאל פינקלשטיין, יליד העיירה חשצ'בטה, תלמידו של מ. שיינקין ואחר כך של א. ד. גורדון. הוא היה בעל השכלה מרובה, יהודית וכללית, וניהל את העיר בתבונה רבה ובמסירות יוצאת מן הכלל. היה ציוני נלהב, הרצלאי, ועמד בראש הציונים במקום.

השני, אברהם צ'רקסקי, היה יהודי מתבולל, רופא, אבל הצליח ליצור קשרים עם האוקראינים וכוחות ההרס האחרים והיתה לו עליהם השפעה עצומה. הצטיין במידות תרומיות, ריפא חולים עניים בחינם. גם הוא השליך לא פעם את נפשו מנגד, כשהיו פורצים לנמירוב גדודים מתקוממים וסתם רוצחים. בתור רופא החצר (של הנסיכה שצ'רבטובה) היתה לו השפעה עצומה גם על הנסיכה הזקנה וגם על הצעירה והודות לשתי הנשים הללו הצליח לא פעם להסיר את חרב דמוקלס מן העיר.

בין האישים החשובים שבעיר בדור האחרון הצטיין ה„מנקר" הזקן ר' ישראל מייבורד ז"ל. התפרנס מ„ניקור", אבל כל זמנו החפשי היה מוסר לביקור חולים פשוטו כמשמעו. שמו יצא למרחקים ולפי עדותו של ר' אברהם כהנא (ב„כתובים", שנה א) תיאר י. ל. פרץ את המנקר הזה בסיפורו החסידי היפה: „אם לא למעלה מזה" (הצדיק מנמירוב).

לאחר ששקטה הארץ מעט, התחילו המונים יהודים בורחים בבהלה מן העיר, כי רבים הבינו, שנס לא יקרה פעמיים. בכל זאת לא נתמעט מספר התושבים, מכיון שהעיר, שהיתה כאילו מחוסנת כלפי האוקראינים, משכה אליה את תושבי הסביבה שנחרבה, כגון שרידי העיירה פיצ'ובה, ריגורוד, בראצלב וכדומה, ומספר התושבים היהודים הגיע לעשרת אלפים נפש. המצב הכלכלי היה קשה מאוד בתקופת שלטון הבולשביקים. רובם חיו על העזרה שנשלחה אליהם מקרוביהם בארצות הברית או בארץ־ישראל.

יב

כאלה היו פני העיר עם פרוץ מלחמת העולם השניה. מכיון שהעיר נמצאה רק כמאתיים קילומטר מן הגבול הפולני, הנהר זברוץ', הצליחו הגרמנים עם בני בריתם הרומנים לתפוס את נמירוב עוד בשבוע השלישי של המלחמה. רק יהודים בודדים הצליחו לברוח עם התקרבות האויב.

הסוף של קהילה מפוארת זו הוא לפי מכתב שבא מרוסיה בשלישי לנובמבר 1946 מאת אחד מתושבי העיר שהיה באיבאקואציה וגר כעת באודיסה, על שם אחותו — יפה מלניק — כזה:

ראשית פעולת הגרמנים בבואם לנמירוב היתה בבית הקברות. המנוולים הללו הורידו את כל אבני המצבות וריצפו בהן את מדרכות העיר. באיזה אורח פלא נשאר בכל בית הקברות החדש והעתיק שלוש מצבות.

הטבח הראשון היה בד' כסלו תש"ב (24.11.1941). הטבח התחיל בעשר בבוקר ונסתיים בשעה 2 אחרי הצהרים. באותו יום נהרגו, נטבחו ונשרפו אלפיים ושמונה מאות קרבנות. הטבח השני היה ב־י"א בתמוז תש"ב (26.6.1942) והשלישי היה ב־י"ט אייר תש"ג (24.5.1943). הנרצחים נקברו ב־17 קברי אחים. באופן כללי נפלו בידי בני עולה הגרמנים כששת אלפים נפש תושבי העיר ועוד 2000 יהודים שהגיעו לנמירוב מבסאראביה.

בקבר אחד נקברו על־ידי הרוצחים הטמאים 600 ילדים חיים. לפני שנזרקו לקבר הגדול הפשיטו הגרמנים את הילדים ערומים ושדדו כל מיני סמרטוטים. כל מיני דברים יקרי ערך שהיו בבתים ואצל ההרוגים שדדו הקצינים והחיילים הגרמנים.

על הקברים הונחו מצבות ועליהן כתובת זו בעברית וברוסית: „תנצב"ה. הנהרגים והנשחטים שמסרו את נפשם על קדושת השם נהרגו על־ידי הרוצח היטלר.

בעיר גופא נשארו חיות שתי נשים יהודיות. העיר נהרסה כמעט כליל. באחד הרחובות המרכזיים — רחוב השוק — נשארו שני בתים מתנוססים — בתי אבן בעלי שתי קומות. כל בתי־התפילה נחרבו עד היסוד. בשאר רחובות העיר נשארו בתים בודדים. ניצלו רק שני רחובות: ליפקובאיא וקוסטיולניה, שבהם גרו על פי רוב מעורבים נוצרים ויהודים. ה' ינקום דמם.

תעודות וקינות

מהסליחה להגאון ר' יום טוב ליפמן העלירר — בעל „תוספות יו"ט" עפ"י סדר א"ת ב"ש כפול ובסופה שם המחבר.

אלה אזכרה בדמעות שליש, צעקה מרה גדולה,
אבוי, אוי, אללי! בזכרי שנתים, לא היו כהנה לרע מיום שגלינו בגולה.
תיו חי"ת זאת[1] שנה גן ה' השבונה איש איש לנחלתו יהא עולה
תיו טית אחת היא שנה דמי נשפך לא זו אף זו רעה חולה.

בהתאסף יחד בני יון בני קדר,
באין מלך אז בארץ פרצו פרץ והרסו כל גדר.
שבר על שבר, הוה על הוה, אימתה בחוץ, פחד בחדר,
שמו שמים על זאת, עיפתה כמו אפל צלמות ולא סדר.

1 מחשבי הקץ היו אומרים בשנת היובל הזאת זוהי ה' אלפים תיו־חית.

גם מחדרים אימה, ומחוץ פחד חרב תשכל ותכלה.
גרש גורש נסתרים במבצרים; אוהב נהפך לאויב מודיע ומגלה.
ראשית כעמלק הקיר[2] היורה, הוא העיר נמירוב הגדולה;
רבו כמו רבו עירות למאות שתים ושלש כאלה וכאלה.

דמים בדמים נגעו, דמים שפכו ודמים גזלו וחסמו;
דמי אותו ואת בנו לא כסו, הבנות והנשים אנסו.
קלע יקלעו ברגלי העוללים, את ראשיהם בקירות נפצו ומוחם רפסו
קלו מני ארג ובאפס תקוה יכלו וימסו.

האוחז ביד המאכלת לטבוח טבח והכן באין בו פגם וסדק,
החזות פתח והריאה הוציא ואותה משמש ובודק,
צעק ולעג: זו כשרה קום אכול, זו טריפה לא תצדק.
צלי אש עשות בעודו בחיים כשפוד תחב ואדק.
— — — — — — — — — — — — —

זריזים היו אנשים ונשים ליחד שם המיוחד;
זה לזה וזו לזו קרא ואמר: ה׳ אלהינו ה׳ אחד.
„עלינו לשבח" בשירה וקול זמרה עָנו ואמרו כלם כאחד —
עד ספו תמו לא נשאר בהם עד אחד.

חתולים הכניסו בבטן שקרץ ותפר אחר אשר קרבו חוצה השליך;
חלבמו סכרו בפימו אחרי הרתיחו לשם התיך.
סנדלים לרגלים מיריעות הספרים עשו וברצועות תפלין אותם הכריך,
סחי ומאוס תנ״ך גמרא ופוסקים ברגלים עליהם רמס והדריך.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —

כרסי ההריות בקעו וישמיטו מהן הולדות.
כחש באלהי ישראל אנסום וכן כפרו ויצאו מכלל היהדות
לא עליכם כל עוברי דרך אם יש כזאת המרדות,
להעבידם בפרך ובכל עניני עבדות.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —

הלא על כי אין אלהים בקרבי מצאוני אלה הרעות,
על אלה אני בוכיה ועיני זולגות דמעות,
לא ימנו לרב כמה מאות אלף ממותי הרב, ר׳עב, דבר ושאר מחלות
ראה ה׳ והביטה ועשה עמנו אות לטובה.

---

2 צינן.

חנם נמכרתי ולא בכסף תשובבי,
זכור עניי ומרודי ועצם כאבי
קנא לציון קנאה גדולה קדושי ואבי.
קים הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא.

(נדפס ב„ספר הדמעות" לד"ר ש. ברנפלד, כרך ג, עמ' 173-176).

מתוך „קינה" לר' יעקב בר' נפתלי מגנזין.

אף לזאת יחרד לבי ונשמה לא נותרה בקרבי.
נבהלתי מראות, נעויתי משמוע, וכל עין תדמע דמוע.
יפרצני פרץ על פני פרץ, על דם צדיקים כי נשפך לארץ.
ארץ אל תכסי דמי מה שקרה לי מאנשי חרמי.
פלצות אחזוני ובעתה, נפל עלי פחד ואימתה.
רגשו גוים עם יון בחדש השלישי ירח סיון.
יערימו סוד על עם סגולה בק"ק נעמירוב הגדולה.
מלאה תשואות חכמים וסופרים, בעשר וכבוד מוכתרים.

(שם עמ' 176).

נוסח של „אל מלא רחמים" לר' שפטיל סג"ל ז"ל על הרוגי נמירוב ושאר ק"ק שנהרגו על קדושת השם בחדש סיון ת"ח לפ"ק.

„אל מלא רחמים שוכן במרומים המצא מנוחה נכונה למעלה מכנפי השכינה, הנאהבים והישרים והנעימים, שנהרגו בקרתא קדישא נעמראווי ואגפיה על קדושת השם האדיר באדירים, ואשר הלכו שמה להציל נפשם מידי רשעים הארורים, ושאר קהלות במדינת פולין בק"ק לבוב וחוצה לה שנשפך דמן כמים הנגרים, ושכל אותם חרב בחוץ ואימה בחדרים; אנשים ונשים בחורות ובתולות כלם כאחד כצאן לטבח פשטו צוארם ולא חסו על נפשם להציל עצמם בעבודת זרים, במיתות משונות הרגו והמיתו אותם האכזרים, נהרגו ונשחטו ונטבעו ונקברו חיים בקברים, ובתוכם גאוני ארץ ראשי הישיבות המה המורים, באורם האירו ליושבי ארץ ולדרים, וחסידים וחסידות ואנשי מעשה אחזום חבלים וצירים, ולשונם עט מהיר לחכו עפרים, ועל הקהלות הקדושות אשר נהרגו לעת כזאת במדינת פולין וקדשו כלם שם המיוחד, על זאת יספדו הסופרים בתמרורים, על קריעת ספרי תורה ושאר ספרים, ומהגוילים עשו האויבים סנדלים מסוימים, והשמות הקדושים נמחקו כבמים המארירים, ירא ה' ויביט לנקום נקמת דם עבדיו השפוך כנחלים וכיאורים, ויערב לנו זביחתם כדם אלים ופרים, על כן בעל הרחמים יזכור נשמתם ובצרור החיים

יהיו צרורים, וזכותם לדור דורים יהיו שמורים, ומשוד עניים ומאנקת אביונים יציל הנשארים, ענו כל ישראל בלבות נשברים, ואמרו אמן".

(לקורות הגזרות בישראל — חיו"ג; אוצר הספרות לש. א. גראבער, שנה ב, קראקא תרמ"ח, עמ' 160-161).

ס פ ר ו ת

א. עברית

אוצר ישראל בעריכת י. ד. אייזינשטיין, כרך ז, עמ' 86.

גרץ-שפ"ר: דברי ימי ישראל, כרך ח, עמ' 112, 125, 134-135, 139, 146.

ש. דובנוב: דברי ימי עולם, כרך ז עמ' 11, 18, 68.

ח"י גורלאנד: לקורות הגזרות בישראל, חוב' א—ו. נתפרסמו בארבעה קובצי „אוצר הספרות" לש. א. גראבער, כרכים: א—ד.

ד"ר ש. ברנפלד: ספר הדמעות, כרך ג, עמ' 116—118, 133—135, 158, 173—176.

מ. נ. ליטינסקי: ספר „קורות פודוליא וקדמוניות היהודים", עמ' 25, 43, 46—50.

רשמות, כרך ג, עמ' 195—208.

ר' נתן הנובר: יון מצולה, עמ' 20—23.

ד"ר אפרים שמואלי: תולדות עמנו בזמן החדש, 1, עמ' 91—92.

שבחי הבעש"ט, ברלין הוצ' „עיינות".

ב. לועזית

Костомаров: Богдан Хмельницкий, I, III

Регесты т. I П (II т. стр. 1258)

Архив: Юго-западной России, ч.V. т. II.

Болшой энциклопедический словарь Брокгауза, т, 40 стр. 873

Еврейско-русская энциклопедия т. XI. стр. 667—668

Проф. Н. И. Нестеров: Подолия (историческое описание)

The Jew. Encyclopedia, vol. IX. p.p. 223

צבי קארל

קראקא

יהודי קראקא מתחילת התיישבותם שם עד זמן גירושם לקזימיר (1494)

לפי ההשערה ישבו יהודים בקראקא כבר במאה השלש עשרה. על חיי היהודים שם במאה הארבע עשרה רבות הן הידיעות. ידוע אז הרחוב היהודי במקום המכונה כעת רחוב הנה הקדושה, הגובל מצד אחד במרכז העיר ומצד השני בחומותיה (כיום הספריה היגילונית ושדרות העצים). במקום שתופסת היום הספריה היגילונית עמד בית הכנסת הישן. הרחוב היהודי התפשט עד חומות העיר ובהן נמצא שער הנקרא „השערון היהודי". דרך השער הזה היו יוצאים הוצה לעיר. ממול החומות, הרחק קצת מהן, השתרע בית הקברות היהודי. הוא בית הקברות היהודי העתיק ביותר שבעיר והשתמשו בו עד שנת 1495. ברחוב היהודי גרו יהודי קראקא. כאן היה, כאמור, בית הכנסת וגם המרחץ שלהם. אבל על ידם שכנו גם נוצרים, שהיו בעלים לבתים ומגרשים של הרחוב המדובר; ביחוד ישבו שם בעלי מלאכה. מצד לאומיותם היו השכנים גרמנים וגם פולנים.

יהודי קראקא הקדמונים נקראו מקצתם בשמות מקראיים ומקצתם בשמות סלאביים, כגון דוברנסקו, סבונקא, קשיצ'א וכיוצא באלה. מוזכר יהודי עשיר קוסלין בשנות השלשים למאה הארבע עשרה.

קרוב לשער, שרדיפות היהודים, שאירעו בשנות 1348—1349 ופרצו בעקבות המגפה השחורה, פגעו גם ביהודי קראקא.

בשנת 1334 היתה גם קהילות קראקא בין המשתדלים אצל המלך, שיאשר להם את ספר הזכיות הראשי, שניתן ליהודי פולין הגדולה, על ידי בולסלב מקליש בשנת 1264. בספר זה ניתנה ליהודים רשות להשאר במדינה, להחליף את מקום המושב, להלוות על משכנתאות בנכנסי דניידי ודלא ניידי וגם לסחור ועוד. היהודים מוצאים ממסגרת השיפוט העירוני ונמסרים לשיפוטו של הבויבודה ולשיפוטו של המלך במשפטי מות.

בשל הזכיות האלה יכלו יהודי קראקא לרכוש נכסי דלא ניידי. ברם התקנון לפולין הקטנה משנת 1347 אוסר על היהודים להלוות על אגרות חוב לנוצרים ומתיר להם הלואה על משכון המיטלטל בלבד. אך יהודי פולין וביחוד יהודי קראקא השתדלו להשיג אישור נוסף של ספר הזכיות הראשי והשיגו את מבוקשם בשנת 1367. אישור זה מרשה ליהודים בפירוש להלוות על אגרות חוב ומשכנתאות בקרקעות. יהודי קראקא עוסקים במאה הארבע עשרה במקח וממכר ובהלואה ברבית. בין המלוים האלה ישנם בנקירים עשירים, שעושים עסקים גדולים גם עם המלכים. בין אלה מוזכרים לבקו, בנקיר החצר של קזימיר הגדול (שמינה

אותו לאדון מכרות המלח בוליצ'קה ובוכניה וגם מסר לו טביעת המטבעות בקראקא), יוסמן ושמואל, סמרלין ויחזקאל. גם אשת לבקו עסקה בהלואה וכמוה בתה. אחרי מותו של סמרלין התנצרה אשתו ושני ילדיה עמה.

ההלואה ברבית עוררה כלפי היהודים את שנאת העירונים והאצילים גם יחד, אבל מאמציהם אצל המלך להגביל את זכיות היהודים לא עשו פרי. אך השנאה הולכת וגוברת. העובדה, שהיהודים הולכים ורוכשים קרקעות היא לצנינים בעיני הנוצרים שכניהם. בשנת 1392 מכרה נוצרית אחת ליוסמן הנזכר את ביתה ברחוב היהודי והתנתה עמו, שאם הוא או צאצאיו ירצו למכור את הבית הזה, ימכרו אותו רק לנוצרי קראקא, ולא ליהודי. הסימנים למלחמת הנוצרים ביהודים העתידה לבוא כבר נראו באופק בסוף המאה הארבע עשרה.

בשנת 1400 יסד ולאדיסלב יגילו את האקדמיה הקראקאית ברחוב היהודי. ההיסטוריון באלאבאן מעיר, שכאשר רצו הישועיים בתחלת המאה הי"ז ליסד קולגיום בלבוב, יעדו לצורך זה גם כן את הרחוב היהודי. יסוד האקדמיה גרר אחריו קניית כמה בתים מיד היהודים בשבילה ובשביל משמשיה. הרת סכנות היתה העובדה, שהמתלמדים היו מצויים עכשיו בקרבת היהודים.

בתקנון של האקדמיה הוכנס סעיף, שלנוחיותם של הסטודנטים, יש לבחור בבנקיר יהודי בקראקא, שילוה להם מעות למצרכי בית אולפנא על משכונות ברבית קבועה. יהודי כזה, שנבחר על ידי הריקטור, ניתן לו התואר servus privilegiatus (=משרת בעל זכות). יהודים כאלה שימשו תכופות באמצעות תשורות שתדלנים בקרב אנשי האקדמיה, כדי לשכך את חמת הסטודנטים, שהתנפלו על היהודים הנקבצים בשוקים בקראקא.

בשנת 1406 נתפס יהודי בעוון זיוף מטבעות, ואחרי שהוליכו אותו במרכז העיר וכתר מטבעות מזויפים בראשו כדי להראות קלונו ברבים, שרפו אותו באש. לא עברו ימים מועטים והנה העליל הכומר בודק על היהודים שרצחו ילד נוצרי וזרקו אבנים על הכומר, שהלך בסמל הנצלב אל החולה. תוצאת הדבר היתה התקפת הרחוב היהודי. אמנם חשו לעזרה הסטארוסטו והבורגגרף, אבל ההמון עט על בתי היהודים ורכושם. אלה נמלטים לכנסית חנה הקדושה, אך התוקפים מבעירים בה אש. היהודים נכנעו וכמה מהם הצילו את חייהם על ידי המרת דתם (1407). השלטון ביקש אחר כך לענוש את המשתתפים בפרעות ופתחו בבירור המשפט, אבל אינו ידוע מה היה בסופו של כל הענין.

סמוך לשנת 1423 נערכו שוב בקראקא פרעות ביהודים, אך הבויבודה גמל לאשמים כמעשה ידיהם.

בשנת 1420 נועצו הכמרים באספתם, שבה ישב בראש ניקולי טרונבי, על אודות היהודים ונערך התקנון של טרונבי, ובו נאמר, שעל היהודים לגור ברובעים מיוחדים מוקפים חומה, חפירה או מחיצה, ולא לבוא עם נוצרים יחד למרחץ או למסעדה, ולחבוש מצנפות המבדילות אותם משכניהם הנוצרים ולשלם מס בתיהם לכמרים. בהשפעת טרונבי הוציא ולאדיסלב יגילו פקודה (התקנון הברצקי) האוסרת על היהודים להלוות על משכנתאות של קרקעות ואגרות חוב, ולא הותר

להם אלא על משכון המיטלטל בלבד. רדיפות אלה החלישו את כוח הפינאנסי היהודי לזמן ממושך. על ידי התקנון האמור של יגילו הוחמרה קנית קרקעות, שרגילים היו להשיגה בדרך מישכונם, אף על פי שיש מקרים של עבירה על התקנון.

אנטישמי מובהק ביחסו ליהודים היה הקרדינל וההגמון הקראקאי זביגניב אולשניצקי. הוא והקאנוניק מקראקא יוחנן דלוגוש מביאים את הנזיר קפיסטרנו, רודף היהודים, לקראקא, כדי להשיב את לב המלך מן היהודים, בשעה שאלה השתדלו שהמלך יאשר להם את זכויותיהם. המלך אישר באמת את הזכיות בראשונה ליהודי פולין הגדולה ואח"כ ליהודי פולין הקטנה (1453) וקפיסטרנו הגיע לקראקא לאחר המעשה. אז התחיל להוכיח את המלך ולגנות את מעשהו כלפי היהודים והוא ואולשניצקי דרשו ממנו, שיפר את הבטחתו ויבטל את זכיות היהודים. המלך עמד על דעתו זמן רב ולא שם לב להסתותיהם. ברם לא עברו ימים מועטים ופרצה מלחמה בין פולין ובין המיסדר הפרוסי והפולנים נגפו בפני אויביהם. לא קשה היה אז להוכיח למלך, שעוונותיו, היינו הענקת זכויות ליהודים, הם היו בעוכריו ובגללם נחל מפלה במלחמה. סופו של דבר היה, שהמלך ביטל את זכיות היהודים, שהעניק להם. שינוי חוקי זה של מצב היהודים הביא בעקביו שוב את האיסור, שלא להלוות אלא על משכונות מיטלטלים והחוק שחובותיהם המגיעים להם אינם ניתנים לגבות אחרי שלש שנים. וכאשר נפלה דליקה בקראקא בשנת 1454, שבה היו יותר ממאה בתים למאכולת אש וביניהם ארבע כנסיות וגם קופחו חיי כמה אנשים, האמינו הרבה, שהפורענות באה כעונש על מעשה המלך, שנתן זכיות ליהודים.

בינתים נוצרה קהילה יהודית מיוחדת בקזימיר. באמצע המאה החמש עשרה יש לקהילה זו בית כנסת, מרחץ ובית קברות. מסופר לנו על דבר סכסוך בין הקצבים היהודיים ואגוד הקצבים הנוצרי בקזימיר בתקופה הנידונית. היהודים היו מוכרים בשר לא ליהודים בלבד אלא גם לנוצרים. נגד אלה קמו אנשי האגוד, שטענו, שהרשות להמית בהמות ולמכור בשרן נתונה אך ורק להם. הסכסוך נגמר בפשרה שלפיה נתחייבו היהודים, שמספר קצביהם לא יעלו על ארבעה ושלא ישתמשו בשוליות בכלל ושכמות הבהמות הנשחטות לא תעלה על צורך יהודי המקום בבשר ואסור להם למכור בשר לנוצרים. נקבע עונש על עבירה על כל אחד מסעיפי הפשרה. בעשית חוזה זה ייצגו את היהודים ארבעה פרנסים, ביניהם משה פישל חותן ר' יעקב פולק, מבעלי ממון היותר גדולים שבזמנו. אשתו, שניהלה עסקים על חשבונה היא, היתה בעלת חוב של המלכים הפולניים קז'ימיר היגילוני ויוחנן אלברכט. את חובותיהם שילם אלכסנדר וכשחסר לו כסף מזומן הרשה לבעלה חוב לטבוע מכספה היא מטבעות בסכום כזה, עד שתרויח בזה מאה זהובים על חשבון הקרן ושש מאות זהובים בתור רבית.

נחזור לעניני יהודי קראקא. האפיפיור קרא בשנת 1463 את הנוצרים למסע הצלב. ההמון התאסף בפולין ובתחילה לקחו נקם בבעלי דתות אחרות. תקפו בארץ הרוסים את הרוסים ואת היהודים ושדדו אותם ויצורו על לבוב ודרשו הסגרת

היהודים. העיר לא נשמעה להם, אז הסכימו לקבל כופר ונסעו לקראקא. כאן הכניסו אנשי העיר את האספסוף ואלה התנפלו על בתי היהודים וחנויותיהם ושדדו ורצחו ומספר ההרוגים עלה לשלשים איש. המלך קז'ימיר היגילוני שם אחר כך עונש ממון על מועצת העיר. וגם ערבות בסכום 10000 זהובים הוטלה על העיר, שלא תישנינה פרעות נגד היהודים.

אחרי עבור זמן קצר המיטו הנוצרים על יהודי קראקא אסון אחר. היו להם ליהודים בזמן ההוא ברחוב חנה הקדושה שני בתי כנסיות, הישן והחדש, מרחץ ובתי חולים. לפני השער השתרע בית הקברות שלהם, כשדחקו העירונים את רגליהם ברחוב האמור, נדחו דרך רחוב יגילו לרחוב השבדי והשפיגלרי. כאז נוסד עוד בית כנסת. ומאחר שהאקדמיה היתה זקוקה לבנינים נוספים, הוחלט לקבל אותם מיד היהודים שברחוב חנה הקדושה וקמה אמנה בין היהודים ובין יוחנן דלוגוש, הקאנוניק הקראקאי, שלפיה הועברו לרשות האקדמיה שני בתי כנסיות, בית הקברות, בתי חולים והמרחץ וכל הבנינים והמוסדות הדתיים ברחוב האמור תמורת מגרש ברחוב השפיגלרי סמוך לבית הכנסת ושמה הביאו את החפציהם הדתיים וכלי הקודש (1469).

אך לשגאת היהודים לא היתה כל גבול. אלה המתחרים בעירונים הקראקאים בשדה הכלכלה היו לצנינים בעיניהם וכל חפצם של העירונים היה לשתק את פעולתם הכלכלית המזיקה להם. הפוגרומים והשוד לא פסקו. בשנת 1485 הוכרחו היהודים לעשות חוזה עם שכניהם הנוצרים, שעל פיו הם מוותרים על הזכות לסחור ולעסוק במלאכה המחיה את בעליה. רק משכונות, שהוחלטו בידם, רשאים הם למכור. הנתפס במכירת דברים אחרים יוטל לבית הכלא והסחורה תוחרם. ליהודים עניים הורשה למכור צוארונים וכפות מעשי ידי עצמם. לא קשה לתאר, עד כמה גרם מעשה זה למכשולים ותלאות ליהודים, שאי אפשר היה להם לוותר על המסחר, שמצאו בו מחיתם. סחרו במטמוניות וכשנתגלה הדבר היו התוצאות חמורות ביותר.

ברם עוד צרה קשה יותר היתה ממשמשת ובאה. ביוני שנת 1494 נפלה דליקה בעיר, שהתפשטה על כמה מרחובות העיר ותאכל גם את הכנסיה על שם מרקוס הקדוש, והאספסוף מצא הזדמנות להתנפל על בתי היהודים ולשדוד. היהודים התגוננו וכמה מהם נפלו חללים. היהודים פנו בתלונה אל המלך. אבל גם מועצת העיר הגישה עצומותיה על היהודים. המלך לא מצא מוצא אחר מן הסכסוך, אלא לגרש את היהודים מקראקא אל קז'ימיר.

חיי היהודים בקזימיר עד שנת 1648

השטח, שתפס מקום מגורי היהודים בקזימיר היה מרובע מוקף מרחוב יוסף, קראקא, וחומות העיר קזימיר. בסוף רחוב יוסף סמוך לחומת העיר עמד בית הכנסת ולפניו התפשט מגרש המכונה רחוב הגדול, ששם התרכז מסחר יהודי קזימיר. כאן היו אטליזים וחנויות סחורות שונות ובאולם בית הכנסת או באחד מבנינים אחרים, שנספחו לו, היה מקום ועד הקהל ובית הדין. מעבר לרחוב הגדול

היה בית הקברות מוקף חומה. המרובע הזה היה מובדל על ידי מחיצה וחומה משטח הקזימיר, ורק דרך כמה שערים אפשר היה להגיע אליו. לאותו המרובע קראו בתעודות „עיר היהודים" או „קזימיר עיר היהודים".

תוספת אוכלוסין יהודיים גרמה לסכסוכים בקרב היהודים עצמם. אנו שומעים על דבר סכסוך בין יהודי פולין ויהודי צ'כיה, שהוא במקצת סכסוך כלכלי ובמקצת התחרות בין הצדדים בנוגע לשלטון בבית הכנסת, בבית הספר ובבית הדין.

בינתים באה צרה מן החוץ על קזימיר. בשנת 1499 התאספו שוב נוסעי הצלב והתנפלו על יהודי קזימיר ושדדו ורצחו ותושבי העיר לא מיחו בהם ואדרבה אספסוף העיר היה בעצה אחת עם הפורעים. היהודים הגישו עצומותיהם לבית הדין, אבל לא השיגו כלום.

אך הסכסוכים בין היהודים עצמם לא פסקו ושני הצדדים התרו תמיד להזיק זה לזה, עד שהמלך התערב ביניהם וחייב אותם, שיגישו עצומותיהם לפני כס המשפט ולא תכריע האלימות. אבל זה לא הועיל הרבה. — אנו שומעים בעת ההיא על דבר שני בעלי ממון צ'כיים פרנצ'ק מקזימיר ואברהם יהודי צ'כי. שניהם נתמנו על ידי המלך זיגמונד הראשון לגובים ראשיים של מס היהודים, הראשון בפולין הקטנה והשני בפולין הגדולה ובמזוביה. מצודתו של פרנצ'ק היתה פרושה מלבד על קהילות אחרות גם על קהילות לבוב וקראקא (היינו קזימיר) ושתי הקהילות האלו התקוממו ודרשו הוצאתן מתוך סמכותו של פרנצ'ק, והמלך נענה לבקשת קראקא ודחה את דרישות לבוב. לא עברו ימים מועטים ופרנצ'ק הודח ממשרתו ובמקומו נתמנה אברהם הנזכר ונעשה לגובה מס היהודי לכל פולין. משרה דומה היתה למיכאל איזופוביץ בליטה אבל יהודי קזימיר היו חוץ לגדר סמכות אברהם, רק איזה סכום של מאתים זהוב היה עליהם לשלם לו וגם זה סרבו לשלם. כאשר השתמש אברהם באמצעים חריפים, כדי להשיג את המסים, הגיבו הקהילות בהטלת חרם עליו. גם הלשנה עליו אצל המלך לא חסרה. סוף סוף נאסר על הרבנים להחרימו ועונש ממון היה צפוי למחרימים.

מסוף המאה החמש עשרה היה ראש ישיבה בקזימיר ר' יעקב פולק, בעל החילוקים. הוא היה קודם רב בפראג. אבל נאלץ לעזוב את העיר הזאת והתישב בקראקא (לדברי דמביצר ב„כלילת יופי" א, ב, היה ר' יעקב פולק ראש ישיבה בקראקא, לפני שהיה אב"ד וראש ישיבה בפראג). לפי באלאבאן מינה אותו המלך אלכסנדר לרב בקראקא. בשנת 1522 נתבע יהודי לדין לפני בית הדין של המלך על ידי יהודי אחר, שחשדו באשת איש. ר' יעקב נקה את התובע, אבל בסופו של דבר הוכרח לעזוב את קראקא (1522) ועלה לארץ ישראל.

זמן קצר לפני זה פרצה מריבה בין העדה הצ'כית והפולנית. שתי העדות יש להן כל אחת רב שלה, הראשונה רבה הוא ר' פרץ והשניה מתנהלת על ידי ר' אשר למל אבי־זקנו של מהר"מ מלובלין. שני הרבנים רוצים לפרוש מצודתם על כל הקהילה שבעיר מה שמביא לידי חכוכים וסכסוכים. המלך התערב בריב

וקבע, שלכל אחד יש רשות להשתייך לשיפוטו של הרב, שיבחר בו, ואין לרב אחד רשות לחדור לתוך סמכותו של השני. אך לפי שהיה בקזימיר רק בית כנסת אחד, רצתה כל אחת משתי העדות להשתלט עליו ועל כן לא חדל הריב ושוב הכריע ביניהן המלך בהודותו בזכיות הרב ר׳ אשר למל ועדתו בבית הכנסת ורשות הכניסה בו לעדה הצ׳כית תלה ברצונה של העדה הפולנית. השלטון בקזימיר היהודי צריך היה להתחלק בין שתי העדות וכל אחת היתה זכאית לבחור לה שני פרנסים ושמש אחד (1519). — אחרי מות ר׳ אשר למל מינה המלך זיגמונד (1532) לרב העדה הפולנית את ר׳ משה פישל הרופא. אביו של זה, אפרים, היה סוחר חשוב ואמו שימשה לפני המלכה בונה. חכמת הרפואה למד ר׳ משה בפאדובה וקבל שם את התואר דוקטור, ואחר כך התישב בקזימיר. בריב שפרץ בין ר׳ יעקב פולק, שהיה מורו וקרובו, ובין ר׳ אברהם מינץ, שהגיע לידי כך, שר׳ יעקב פולק הטיל חרם על מתנגדו, חתם על כתב החרם גם פישל. פישל היה גם רופאו של הארכי־הגמון מפוזן, פטר. המלך שחרר אותו ממסי היהודים ונתן לו את הרשות לענוש את היהודים בעד עבירות דתיות. בשנת 1541 נבחרו פישל ור׳ שלום שכנא, תלמיד ר׳ יעקב פולק, לרבנים ראשיים (seniores) לפולין הקטנה, והיינו שמצודתו של ר׳ שלום שכנא תהיה פרושה על שלשה חלקי הארץ ושל פישל על החלק הרביעי. בחירת הרב בכל עיר היתה תלויה מאז ברצונו של הרב הראשי, וגטין וקדושין היו מסודרים אך ורק על ידו או על ידי מיופה כוחו. הרשות להחרים נמסרה גם כן לרב הראשי בצירוף האיום, שהמוחרם לא ישתדל להשתחרר מן החרם, ואם לאו ייתבע לדין על ידי הבויבודה וישלם קנס. בית הדין של הרבנים הראשיים ישב בלובלין, ששם נקבצו לירידים היהודים מכל ערי פולין וביחוד מקראקא. זיגמונד ו הוציא פקודה בשנת 1540 שיורכב בית דין יהודי־מדיני משני צירים של כל אחת משלש הקהילות פוזן קראקא ולבוב. זה היה ראשית התהוות הועד של ד׳ ארצות. הרבנות הראשית נתבטלה בזמן קצר, כי לא היתה לפי רוח הקהילות, ביחוד של קראקא.

דר. פישל היה מעורב בסוף ימיו במשפט עלילת דם ומת על קדוש השם (1542). מזכירים את שמו בצירוף התואר „קדוש״.

בו בפרק גדלה קהילת קזימיר על ידי מתישבים חדשים, שבאו שמה אחרי גירושם מפראג. היהודים היו אנוסים לחדור לקזימיר הנוצרי, מה שהביא לסכסוכים עם העיריה של הקזימיר. בשנת 1539 שרפו בקראקא את קטהרינה מלכיור, שהאשימו אותה כנתפסה ליהדות ועובדה זו החריפה את היחסים הרעים שבין הנוצרים והיהודים וגברה ההתנגדות להרחבת שטח מגוריהם. לבסוף הגיע הענין לידי פשרה בין הצדדים והורשה ליהודים להרחיב את שטח מגוריהם על חשבון קזימיר הנוצרי (1553). אז השיגו היהודים גם זכיות אחדות בתחום המסחר.

באותה שנה נבנה בית הכנסת עשוי עץ על ידי ישראל איסרלס אביו של ר׳ משה איסרלס לזכרון אשתו המנוחה. לא היו ימים מועטים ונפלה דליקה בעיר ותאכל חלק העיר היהודית ובית הכנסת בתוכו. אז נבנה במקומו בית הכנסת עשוי אבן (1557). בית הכנסת הזה נקרא על שם רמ״א (ר׳ משה איסרליש).

אותה שנה היא גם שנה של אסונות. התלמידים הנוצרים מכינים ליהודים מטבח (בלבול של שילר=שילר גיליק). גם מעלילים עליהם עלילת דם. בשנת 1560 התנפלו שוב הסטודנטים על היהודים והכום ופצעום, אבל היהודים משיבים מלחמה ופצועים היו גם במחנה האויב. עד מהרה התפשרו הלוחמים. בשנת 1564 נאסר על הנוצרים לגור בקזימיר היהודי.

במאה הט"ז נמצאים בקראקא רופא המלכים אלברט, אלכסנדר וזיגמונד I, יצחק מאספמיה ורופא המלך זיגמוד I ד"ר שלמה אשכנזי מאודינה.

בשנת 1583 נעשה שוב חוזה בין היהודים והעירונים, שהרחיב את שטח מגורי היהודים. אבל גם השטח, שתפסו עכשיו, לא הספיק להם ופעם בפעם עברו את הגבול שנקבע לעירם. נולדו טענות ומענות עד שבשנת 1608 אישר המלך את ההרחבה החדשה של קזימיר היהודי.

על ידי חוזה משנת 1615 השיגו היהודים כמעט זכות מלאה לסחור בכל סחורה בקזימיר חוץ מזכות המזיגה והמסחר בחשש ובשבולת שועל. מספר הקצבים הועלה לששה עשר. רק עשית מלאכה רצו אגודות בעלי מלאכה לאסור על היהודים והתירו לחייטים היהודים לעבוד בשביל היהודים בלבד. היהודים לא שמרו על כל סעיפי החוזה, כי לא יכולו, מה שגרם שוב לסכסוכים.

במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה קיימים בקזימיר חוץ מבית הכנסת של רמ"א, בית הכנסת של הכיפה, בית הכנסת הגבוה ובית הכנסת של פופר, שמיסדו היה — וולף פופר, אחד הסוחרים והבנקירים היותר חשובים שבזמנו (מת 1525) וגם בית הכנסת של ר' איזיק ר' יעקלש, על שם מיסדו, שהיה גם כן סוכן עשיר.

*

כשנדחו היהודים לקזימיר לא יכלו לוותר על המסחר בקראקא והיו ממשיכים לסחור שם ורק בערב ולשבת שבו לקזימיר. העירונים סמכו על החוזה משנת 1485 בנוגע לסחר היהודים ולא רצו לוותר אף על קוצו של יו"ד שבאותו חוזה והשיגו גם אישורים פעמים ושלש מצד המלך. אבל למעשה לא נכנעו היהודים להגבלות שבחוזה וסחרו בקראקא כחפצם, השיגו גם שחרור ממסים שונים על ידי זיגמונד I. בשנת 1532 קבלו היהודים ע"י זיגמונד I רשות לסחור בכל מדינת פולין. אך מועצת קראקא השיגה שוב בשנת 1533 את זכות הגבלת המסחר היהודי במסגרת החוזה משנת 1485. שוב אנו שומעים על סכסוך בין היהודים ואויביהם. אלה מגישים תלונה עליהם למלך והיהודים עונים בחוברת, שנקראה בשם: "Ad querlam merca tori cur adcoviensium responsum Judaeorum de merca tura MD XXXIX" (=לתלונות סוחרי קראקא תשובת היהודים על המסחר 1539). בחוברת זו מוכיחים היהודים שמספר סוחריהם עולה לאין ערוך על מספר סוחרי הנוצרים והם מביאים תועלת למדינה בהכניסם כסף הרבה לתוכה ובנוגע להתחרות שהנוצרים אין עומדים בה, הם מגלגלים את האשמה על הנוצרים עצמם, שהם בעלי מותרות ואינם רוצים

למכור במחירים נמוכים, כי במקרה כזה בודאי יקנו אצלם. ברם יד אויבי היהודים הנוצרים היא על העליונה. הסיים והכנסיה הם על צדם בהחלטותיהם נגד היהודים. קרוב לזמן הנידון החליט הסיים להגביל את המסחר היהודי ולהטיל חובה על היהודים לקיים את החוזים שבינם ובין הערים.

כמו כן הוחלט, שהיהודים יחבשו לראשם מצנפות כתומות, כדי להבדילם מן הנוצרים. גם הכנסיה קבעה הגבלות למסחר היהודים. היהודים, שהובילו את סחורותיהם מקראקא לירידים ומשם חזרה, נתקלו במכשולים מצד העירונים. מלבד זה היו היהודים צפויים להתקפת הסטודנטים ובעלי המלאכה. מקדמת דנא הוטל עליהם לשלם מס מכל עגלה נושאת סחורה העוברת על פני בית הספר או כנסיה, מס המכונה „קוזובלץ". חוץ מזה היו אנוסים לשלם כופר לאקדמיה והכנסיות, כדי למצוא חן בעיני הפרופסורים. ואף על פי כן לא פסקו הצעירים מלהדריך מנוחתם. זיגמונד אבגוסט הטה להם בתחילה חסד, אבל מאמציו לטובתם לא נשאו פרי. בשנת 1564 הוציא המלך פקודה, שבה הוא קובע, שהיהודים שוכרים מקדמת דנא חנויות ומחסנים בקראקא וסוחרים במינים ממינים שונים; והנה הוא אוסר על העירונים שם להפריע אותם מעבודתם המסחרית ומצוה עליהם לבטל את ההחלטה, שהחליטה בינתים המועצה, האוסרת על העירונים להשכיר ליהודים חנויות ומרתפים.

גם המלך באטורי הטה חסד ליהודים ובפקודה משנת 1576 קבע, שמותר להשכיר ליהודים חנויות ומחסנים ומותר להם להוציא את סחורותיהם אל טבור העיר קראקא ולא העיריה ולא המוכסים רשאים לגבות מן היהודים מסים מיוחדים או יותר גבוהים משל העירונים הקראקאים והקזימירים.

בשנת 1587 שוב החליטה המועצה הקראקאית על איסור להשכרת חנויות בקראקא. ובשנת 1888 נאסרה על היהודים קנית צרכי אוכל. לבקשת היהודים קבע זיגמונד III שאמנם אסור ליהודים לצאת מן העיר, כדי לקנות צרכי אוכל, אבל בתוך העיר הם שווי זכיות כאחרים ואינם חייבים להמתין עד שאחרים יקנו את צרכיהם. אמנם בנוגע לאיסור השכרת החנויות בקראקא דרש המלך מפעם לפעם את בטול האיסור הזה, אבל דבריו לא נשמעו. החכוכים לא פסקו. אמנם היהודים סחרו, אבל המכשולים והעניים מצד העירונים לא חדלו. בשנת 1618 הופיע ספר בשם „אספקלרית הממלכה" (speculum regri), שכתב הפילוסוף וויצ'ינסקי, המכיל האשמות שונות בעיקר בנוגע למסחר כלפי היהודים. ובשנת 1619 יצאה פקודת המלך שלא לטובת היהודים. אבל היהודים לא נכנעו למעשה, והוא שהביא להתקפות ופרעות מצד שכניהם. השנאה ליהודים הלכה וגברה. בחוברות שונות מסיתים את העם נגד היהודים והמאמצים האלה נשאו פרי. היהודי אשר אנשיל בר מרדכי העלילו עליו עלילת דם ונידון למיתת שרפה ופסק הדין בוצע בשבת הגדול בקראקא בשנת אנשי"ל (שצ"א). בשנת 1635 נתפס הנוצרי פטר יורקביץ בגנבת כסף של הכנסיה. בשעת העניים ספר, שלרגלי פתויו של היהודי יעקב תחב לחם קדוש לתוך פיו ומכרו לאותו היהודי. ועד הקהילה נדרש להסגיר אותו היהודי. אבל הועד ענה, שאין ביכלתו למלאות דרישה זו, מפני שאותו יעקב (חייט) ברח

ואין איש יודע לאן. אז חפשה העיריה עצמה אחריו ואסרה בבית הכלא יהודי אחר עם אשתו וילדיו. ההמון התחיל מאיים על היהודים. בינתים נתבררה הטעות בנוגע לעצורים ושוב פנו אל ועד הקהילה, שיסגיר להם את המבוקש. ושוב ענה הועד, שאין הוא יכול למצאו, אף כי הכריזו חרם על המסתירו. הנוצרי יורקביץ נדון לשרפה ופסק דין כזה הוצא גם על החייט יעקב שלא בנוכחותו. לפני מותו הודה יורקביץ, שלא נתפתה ע"י היהודי יעקב וגם לא גנב את הלחם הקדוש, אלא כסף, אלא שבשעת העינויים הכריחו אותו להעיד דברי שקר. בכל זאת נמסר יורקביץ לשרפה ואחרי שלא האמינו השופטים להודאתו, לא פסקו מלדרוש הסגרת החייט יעקב. לבסוף הוכרחו אנשי ועד הקהלה להשבע, שלא ידעו על דבר בריחתו של החייט ולא עזרו לו בכוון זה ובזה נגמר הענין. אך בקרב ההמון נולדה האמונה, שהיהודים עשו כשפים ליורקביץ ועל ידי זה הביאו אותו לידי אותו פשע. הרוחות הנתונות להשפעת אמונה זו, קלות היו להתפרצות והנה פרצה (1637) מריבה פרטית בין מוזג יהודי וסטודנטים, שסרבו לשלם לו את המגיע לו. ההמון חש לעזרה לסטודנטים והתחילו במכות ומהלומות ביהודים, עד שהתערבו אנשי צבא, שהשתמשו בנשקם והמיתו שני סטודנטים. המעשה עורר חמת ההמון וממחרת התנפלו על יהודי קזימיר ותפשו כמה עשרות מהם וסחבו אותם אל הנהר וטבעו שבעה מהם (בשבת לפני שבועות) והשאר ניצלו משום שהבטיחו להתנצר. הפרעות הללו עשו רושם נורא על היהודים. לזכרון טיבוע שבעת היהודים קבעו אבל לעתיד לבא בכל ערב שבת שלפני שבועות, שיהא אסור ברחיצה והחלפת בגדים לכבוד השבת הבאה.

בשנת 1639 שוב אנו שומעים על פרעות מכוונות נגד היהודים מלוות שפיכות דם ובעקבן באה הכרזה מאיימת על המתחילים בפרעות. מאידך גיסא מציקה העיריה ליהודים בעכבה אותם לצאת לירידים וגורמת להם היזקות עצומים. הפרעות של חמיל בשנת ת"ח (1648) הביאו הרבה פליטים גם לקראקא.

אירגון הקהילה היהודית עד מחצית המאה הי"ז

הקהל או ועד הקהילה היו לו שלושה תפקידים: א) אדמיניסטרטיבי—כספי, ב) שיפוטי ו־ג) דתי וחינוכי. בהתאם לזה היה ועד הקהילה המתווך בין ממשלת המדינה ובין היהודים, השלטון המשפטי והשלטון הדתי והחינוכי.

שלטון הקהל התפתח לאט לאט ממדרגה נמוכה עד למדרגה גבוהה בערך.

כתב הזכיות של קז'ימיר הגדול משנת 1334 מוציא את היהודים מתחת יד השופט העירוני ומכניסם במסגרת שיפוט המלך או בא כוחו הבויבודה. בעניינים פליליים שופט המלך בעצמו. בעד פציעת יהודי משתלם קנס לבויבודה. המצב הזה מהווה זה של „הקאמרקנכטשפט", הנהוג בימי הבינים, זאת אומרת שהיהודי הוא קנינו של המלך. על כן על היהודי לשלם מס למלך והוא נחשב חפץ מסחרי. המלך יכול למשכן את היהודים, למכרם, לגרשם ולהחזירם. המלך חייב להגן עליהם. מכאן גובע שיפוטו הוא או של פקידו עליהם, להוציא שיפוטן של הערים. מושג

זה חדר גם לפולין למרות שנויים בפרטים. ביחוד נוגע היה הדבר לערי המלך ולאלה השתייכו קראקא וקזימיר. בכתב זכיות אחר נאמר, שסכסוכים של היהודים בינם לבין עצמם מיישבים הזקנים היהודים, רק אם אלו מסרבים או אינם יכולים, יובא הדבר לפני כס המשפט של הבויבודה. לאלה הזקנים חייבים כל היהודים לציית והמסרב ישלם קנס לבויבודה. בכתב זכיות הקראקאי נאמר, שבעניני משפט אזרחיים מכריעים זקני היהודים ובפליליים מכריע הבויבודה או ממלא מקומו יחד עם זקני היהודים. אך רשות נתונה לצדדים לערער על פסק הדין לפני המלך והבויבודה חייב להעביר את הענין הנדון למלך. וכן מכריע המלך בסכסוכים שבין היהודים והבויבודה, אם שני הצדדים דורשים זאת. כתבי זכיות מזכירים פקיד אחד יהודי, שעליו להזמין את היהודי לדין (szkolnik, שמש). מקום המשפט הוא בית הכנסת (szkoła). על יריית אבנים בו משלמים קנס לבויבודה.

חוץ מכתבי זכיות כלליות סיגלו להן הקהילות כתבי זכיות פרטיות, הכוללות באורים והרחבות של הראשונות.

במחצית הראשונה של המאה הט"ז ממנה המלך או הבויבודה פרנסים (seniores) ורבנים. קיים רב גלילי ממונה על ידי המלך. לפולין הקטנה מינה זיגמוד ו שני רבנים ראשיים, כאמור למעלה. את שלמה שכנא מלובלין ואת הרב מקראקא ד"ר משה פישל. במחצית השניה של המאה הט"ז נשתנה הדבר. בשנת 1551 ויתר זיגמונד אבגוסט על זכותו למנות senior (סניור=רב ?) ראשי לטובת זקני היהודים. הרב הראשי נבחר עכשיו על ידי הגליל, שהיה מצויד בזכיות רבות ערך, שהוגבלו במשך הזמן עם גידול האבטונומיה של ועד הקהילה, שהגיעה לשיאה בשנת 1580, היא השנה, שבה מתאסף הועד הראשון של יהודי פולין בלובלין.

קראקא קבלה כתבי זכיות פרטיות דלקמן :

1) של זיגמונד ו משנת 1519 החולק את הקהילה הקראקאית לצ'כית ולפולנית. בראש כל אחד מהן עומד רב ושני פרנסים ושמש. השלטון העיקרי הוא ביד הרב ונושא משרה זו הוא בקהילה הפולנית אשר למל ובקהילה הצ'כית — פרץ, שנזכרו למעלה.

את המסים של הקהילה ושל המדינה גובים הזקנים. תלונות רבות מצד דלת העם על קיפוח מביאות להוצאות פקודת המלך, מ־1537, שכל אחת משתי הקהילות האמורות תבחרנה שנים או שלשה שמאים מושבעים, שעליהם להעריך את כל אחד מהקהילה, כמה מס עליו לשלם.

2) של זיגמונד אבגוסט משנת 1551 (היא העתקה של כתב זכיות לפולין הגדולה). לפיו יש רשות לבחור דיין. היהודי, שאינו מציית לפסק דינו, אם יאשימוהו בבית דינו של המלך, אחת דתו להמית ולהחרים רכושו. אותו דיין זקוק אך ורק לשיפוטו של המלך ולא לשיפוטם של אחרים.

3) של זיגמונד אבגוסט מ־1554, שניתן בלובלין, הקובע חוקים אלו : אין לקבוע זמן בירור המשפט ליהודים לשבת או יום טוב שלהם. השופט חייב לדון

רק בסיועם של שני עוזרים יהודים ופסק דינו בטל, אם עבר על זה. את היהודי יש להזמין לדין שלוש פעמים ורק אם לא יופיע אחרי ההזמנה השלישית, יצא חייב בדינו ורק הבויבודה, שבמחוזו יושב היהודי המוזמן לדין, רשאי לדונו ולא בויבודה ממחוז אחר. את ההזמנה יש למסור ליד המוזמן ולא להשאירה בביתו. אם השופט חולק בדין על העוזרים, מכריע הבויבודה. תעודות המשפט יופקדו ברשות ועד הקהילה במקום סגור על מסגר שמשני מפתחותיו יקבל השופט אחד והשני נמסר ליד הפרנסים. גם הוא וגם אלו אסורים לפתוח בהם זה בלא זה. בעל חוב רשאי לעקל רכושו של פושט הרגל, אבל אין לדרוש פריעת החוב מאשתו או ילדיו של החייב, אלא אם כן ערבו בכתב לחייב. אין רשאים לאסור את החייב אלא במקום שהוא גר ורק עד שיפרע חובו או יעמיד ערב מותר לעצרו. אסור להסגירו לידי בעל חובו או לעצרו במאסר פרטי או להכריחו בבית הסוהר לקיים מצוות דת אחרת.

4) של זיגמונד אבגוסט משנת 1564.

5) של סטיפן באטורי משנת 1578. לפיו יש ליהודים זכיות שוות לשל העירונים, אבל זקוקים הם רק לשיפוט הבויבודה. מותר להם לבנות בתים. השופט ישפוט רק בסיוע שני עוזרים יהודיים. קבלת סופר היהודים זקוקה לאישור על ידי פרנס הקהילה. מותר ליהודים לעסוק במלאכה. אם ימיר יהודי את דתו בדת הנוצרים וישא אשה קאטולית, ויוליד בנים, אין לבנים הקאטוליקים חלק יותר גדול בירושת אביהם מאשר לבנים היהודים מאשתו הראשונה. דברים ממושכנים צריכים היהודים לרשום אצל הבויבודה. אסור להכריח את היהודים להשבע כמנהג היהודי (More Judaico) על עור חזיר, אלא היהודים נשבעים בתורה או בפתח בית הכנסת. נדונית האשה קודמת לכל חובות בעלה בגביית נכסי בעלה כשימות.

ראויות לתשומת לב הן גם פ ק ו ד ו ת המלכים, שהוצאו בשביל יהודי פולין בכלל, כגון של סטיפן משנת 1585 ושל זיגמונד III.

אותם כתבי זכיות הפרטות ופקודות מהווים יסודות השיפוט והאדמיניסטראציה של היהודים והם באורים והרחבה לכתבי הזכיות הראשיים. כולם יחד נקראים סדרי היהודים. על אלה נסמכו ההסדרים של הבויבודים, שנקבעו לקהילות מסוימות וביחוד לקהילת קראקא.

הסדר כזה משנת 1527 קובע:

1) שישפוט את היהודים ממלא מקום הבויבודה יחד עם עוזרים יהודיים, שיבחר הבויבודה ויצרפם לו.

2) על פסק דין של אלה ועל זה, שיוציאו הזקנים בסכסוכים בין יהודי ליהודי אפשר לערער בפני הבויבודה.

3) בדין ודברים שבין יהודי ליהודי מכריעים רבנים (doctores) או הפרנסים (seniores).

4) את היהודי מזמינים לדין בכתב.

5) את היהודי עונשים ואוסרים רק ברחוב היהודי ובבית הכלא היהודי.

עם הרחבת האבטונומיה בוחרים היהודים עצמם את הפרנסים והעוזרים (הדיינים) והבויבודה רק מאשר את פעולתם.

הסדר הבויבודה משנת 1620 קובע:

1) שמשכונות שעליהם הולוו יותר מעשרה זהובים יש לרשמם בתוך התעודות לשם פיקוח.

2) אחרי שנה ושׁשה שבועות מותר ליהודי למכור את המשכון והיינו אחרי מסירת הודעה לשופט היהודים, כששויו של המשכון עולה על עשרה זהובים.

ההסדר מ־1640 קובע הסדר בחירות הקהילה וקובע הרכב ועד הקהילה. בשנת 1595 נקבע תקנון על ידי שבעת זקני הקהילה הקראקאית.

ועד הקהילה

בקראקא היה ועד הקהילה מורכב: מארבעה זקנים, חמשה טובים וארבעה עשר הנבחרים קרואי עדה. חוץ מאלה היו שלשה בתי דינים ושלשה בעלי חשבון, על יד הטובים.

ה ז ק נ י ם נקראים גם ראשים או פרנסים; בשעת בחירתם הם נשבעים על נאמנותם למלך ולמדינה בזמן מלוי תפקידם. הם מתחלפים בתפקידם בכל חודש, היינו שבכל חודש מושל איש אחר בקהילה והוא נקרא פרנס החודש. הוא היה מפקח על בתי הדינים, לו היתה השפעה בועדות השמאים, הוא מסר לעירית קזימיר ולעירית קראקא רשימת שמות הסוחרים ובעלי מלאכה, קבע את התקציב לזמן שלטונו, לוה ופרע חובות הקהילה. פרנס החודש היה רשאי להזמין את כל אחד מחברי הקהילה וזה היה מחויב להופיע מיד. בלי רשות פרנס זה אסור היה למי שהוא מן הועד לשלם או להבטיח משהו והוא אישר את כל ההוצאות בחתימתו. בשעה שמוסרים לו השלטון הוא מתחייב לקיים את תקנון הקהילה ולהעניש את העוברים עליו והשמשים מודיעים בבתי הכנסת, שהשררה נמסרה לפרנס החודש החדש והחזן אומר מי שברך. על הפרנס הנדון לעיין בתקנון כדי להכיר חובותיו:

1) שאת הרב והפרנסים יש לבחור רק בעיר היהודים בהתאם לזכיות, שניתנו ליהודי קראקא על ידי המלכות. מי שירצה לשנות דבר מה מזה, הרי הוא בחרם וצפוי לעונש, שנקבע בועד היהודי בטישאווצה 1583.

2) שפרנס החודש חייב להעניש את המוסרים המודיעים לשלטון על דבר רכוש היהודים ומעשיהם וכל יהודי חייב להודיע לפרנס על מעשה המלשין, ואם לאו הוא צפוי לעונש החרם. את שם המלשין יש לרשום בפנקס המוחרמים ואז לא ימולו את בניו ולא יסדרו להם קידושין.

3) שעל הפרנס לשים לב על גנבות ושוד והשגת גבול.

4) שפרנס החודש ישא ויתן בעניני מסי הנוצרים.

5) בחול המועד של פסח ושל סוכות יודיעו כל זה על ידי הכרזה בבתי כנסיות ויאיימו בחרם על העבריינים.

6) פרנס החודש יפקח על קבלת הרבית שלא תחרוג ממסגרת שהותרה. על שמירת התקנון ע"י פרנס החודש יפקחו יתר הפרנסים.

תפקיד ה ט ו ב י ם דומה כמעט לתפקיד הפרנסים. הטובים הם העוזרים בבתי דין של הבויבודים.

ה נ ב ר ר י ם ק ר ו א י ע ד ה הם המהוים את הועדות, כגון של צדקה, של חינוך, של סדרי העיר וכו'. עשרים ושלשה איש הנזכרים הם מהווים עיקר ועד הקהילה ומספרם מתאים לבית דין של כ"ג או סנהדרין קטנה.

הועדות

ה ו ע ד ה ש ל צ ד ק ה, המטפלים בה הם הגבאים הגבוהים או גבאי צדקה. בתחילה היו מוטלים עליהם גם תפקידי בית הכנסת. במשך הזמנים נמסרו אלו לאנשים מיוחדים, וגבאי צדקה מפקחים על הברה קדישא, מטפלים בעניים, מפקחים על השוחטים, מנקרים וקצבים. להם נמסר הפיקוח על ההקדש ועל בית החולים. הם משתדלים להמציא נרות לתלמוד תורה ועושים חשבון עם הנשים המטפלות בתמיכת יולדות עניות והכנסת כלה. גם פיקוח על המרחץ מוטל עליהם. עליהם למנוע יהודיות, שלא תתרחצנה במרחצאות של נוצרים. כשאשה חולה והיא זקוקה להשתמש במרחץ של נוצרים צריכה לקבל רשות, תמורת כסף, מפרנס החודש.

ה מ מ ו נ י ם. להם משתייך הפיקוח על כשרות היין, החמאה והגבינה הנמכרים בעיר היהודים. עליהם למנוע מכירת יין בחביות שלמות או בחצאי חביות לערים אחרות, לפקח על מדה ומשקל ולקנוס את המזייפים, לפקח על שומרי לילה ומנקי העיר, שלא יעשו מלאכתם רמיה. אסור לשפוך שופכין מעבר לחומה או בין הבתים ולחומה או על הגגות בין ביום ובין בלילה והעבריין צפוי לקנס. אסור להשהות יהודי זר בבית, אם אין לו ענין בקראקא, יותר משלשה ימים. אם יהודי מעיר אחרת בא להתישב בקראקא, אסור להשכיר לו דירה, אלא אם כן יש לו רשיון מפרנס החודש (לפני נתינת רשיון חוקר היטב פרנס החודש, אם דורשו אינו משחק בקלפים או בקוביא). הפיקוח על כל זה נמסר גם כן לממונים. הממונים מפקחים על זה, שלא ינגנו בלילה ולא יעוררו רעש ברחובות. גם על המלמדים ישימו עיניהם, שלא יעמיסו על התלמידים לימוד יתר על הקבוע לכל שבוע.

ה ש מ א י ם. שלושה הם. משנת 1580 קיבל ועד היהודים על עצמו לשלם את מס הגולגולת של כל היהודים שבמדינה. הועד חילק את הסכום לפי מספר הגלילים וחייב את כל אחד מהם בתשלום חלקו. הגליל אסף את הסכום, שהטילו עליו, מבין הקהילות השייכות לו והקהילה מכל אחד ואחד מחבריה. השמאים העריכו את כל אחד וכפי יכלתו קבעו את חלקו במס. גובה המסים תבע בראשונה את המס מן הפרנסים והטובים ויתר בעלי השררה ואחר כך מיתר חברי הקהילה. מי שאחר לשלם את מסו, הכריז עליו השמש בבית הכנסת, שהפסיד את זכותו לכיבודי בית הכנסת ושאין להתפלל במעמדו. ואם לא רצה לעזוב את בית הכנסת, הושיבו אותו בבית הסוהר בזרוע. עד שלא פרע את חובו, אסור היה לשוחח עמו. הסכומים הנגבים נמסרו לרואי חשבון. אלה האחרונים קבעו את התקציב של החודש, ורבע־שנתי והשנתי של הקהילה.

היתה גם ועדה לשמור על מוסר בני הקהילה, ללחום במותרות, לפקח על הלימוד בבתי ספר הצבוריים. היו גם אנשים המטפלים בפדיון שבויים ושמטפלים באוסף כספים בשביל ארץ ישראל ועוד.

כל פנקסי הקהילה וכתביה היו כתובים בעברית. הכרזות בשביל העם היו כתובות באידית. כמעט כל פקידי הקהילה היו מכונים בשם שמשים (szkolnicy).

הבחירות לועד הקהילה

הן מתקיימות בחול המועד של פסח ובאופן זה: השמש זורק לקלפי פתקאות, שעליהן רשומים שמות כל משלמי המסים ומוציא מתוכן תשע פתקאות. אם בעלי השמות של אותן הפתקאות אינם קרובים זה לזה, הם בוחרים בחמשה אנשים היודעים את היחסים והאנשים בקראקא ואלה החמשה בוחרים בראשים וטובים וארבעה עשר הנזכרים וגבאי בית הכנסת (הויפט לייט) ואלופים על היתומים והממונים על „הקעסטיל של שטאפאווי" (מס ידוע). הראשים, אחרי שבחירתם נתאשרה ע"י הבויבודה, התיצבו לפניו ולפני פקידים אחרים ובאו בשבועה לנאמנות. גם עורכי הבחירות וגם תשעת הנגררים צריכים לישבע עובר לעשית פעולתם, שיעשוה באמונה. נגד המנהג לבחור בכל שנה באותם 5 הבוחרים, שנבחרו פעם אחת, הוציא הבויבודה לובומירסקי פקודה, שבכל שנה יבחרו בבוחרים אחרים (1640). בו בזמן נדרש, שלועד הקהילה יבחרו אנשים, שפרקם נאה והם בעלי רכוש ובעלי גיל הראוי. למעשה הגיע לבסוף הדבר לידי כך, שרק משפחות ידועות, היינו הם ובניהם ובני בניהם, זכו במשרות של ועד הקהילה. גם התפתח במשך הזמן המנהג, שרק פרנס אחד נעשה ליושב ראש והחילופים של פרנסי החודש נתבטלו. במאה הי"ח כבר קובעים הבוחרים מי מן הנבחרים ישב בראש.

השלטון בפולין החליט במשך הזמן להטיל תשלום סכום קבוע על כל יהודי המדינה ולגבותו כולו מיד נציגותם. לשם כך התאספו בפעם הראשונה בשנת 1580 בלובלין נציגי הקהילות השונות שבמדינה, וביניהם נציגי קראקא, כדי להתיעץ על דבר חלוקת המס בין הקהילות השונות. באספות האלו שחזרו ונשנו דאגו הנציגים גם לטובת הקהילות בין בכוון החמרי ובין בכוון הרוחני. עוד לפני שנת 1580 הביא הצורך להושיב בלובלין בית דין, שידון בריב ומשפט של היהודים הסוחרים, שבאו לשם מכל ארץ פולין. בית דין זה נצטרף לועד האמור (היינו הנציגים), שהתאסף בלובלין פעם בפעם. מבין נציגי קראקא, שהשתתפו בועד או בבית דין בלובלין כדאי להזכיר את מהר"ם מלובלין, ר' יואל סירקיס בעל הב"ח, ר' יהושע בעל מגיני שלמה, ר' יום טוב הלר בעל תוספות יום טוב. מבין ההחלטות, שהוחלטו שם כדאי להזכיר את האיסור לחכור מסי שלטונות המדינה, שעליו הוחלט כבר בועד הראשון ואת דין הפושט את הרגל. גם על שאלת היתר הלואה ברבית שקלו וטרו שם ואישרו את ההיתר בתנאים מסויימים. בשנת 1583 נאסר בצוע בחירות לועד הקהילה מחוץ לעיר היהודים והשימוש בבעלי השפעה בלתי יהודיים לשם השגת משרת הקהל בכלל והרבנות בפרט. בשנת 1647 הוצא חוק נגד המותרות.

הצירים ששנלחו לועד קבלו את התמורה בעד הוצאותיהם ויושב ראש הועד וסופרו קבלו משכורות תדיר.

עניני צדקה

כשבא אורח לקראקא ממקום אחר היה השמש מכניס אותו לבית אחד מבני הקהילה. בני העיר היו חייבים זה אחר זה להכניס אורחים כאלה והמסרב הוכרח לשלם סכום לקופת הצדקה ומלבד זה נקנס. בשביל הכנסת כלה היו אוספים כסף מאנשי הקהילה. בתחילה עשו עבודה זו נשים ואחר כך אנשים. חזנים ומגידים הבאים מן החוץ היו מנצלים את קופת הצדקה, והדבר הגיע לידי כך, שהוחלט, שלא ליתן כלום לחזנים אורחים וגם נאסר לקבץ במיוחד כסף בשבילם. תשומת לב מיוחדת הוקדשה להמצאת „קמחא דפסחא" לעניים. היו תקופות, שראשי הקהילה לא הספיקו למלאות אחרי הדרישות המתגברות מצד הזקוקים לצדקה והיו אנוסים לקבל הלוואות על משכונות.

תשומת לב מרובה הוקדשה גם להקדש. ההקדש היה מחציתו בית החולים ומחציתו מעון לאנשים חסרי דירה ולנכים ולעניים, ששימשו את החולים בשעת הצורך. כמעט אין מספר למגפות, שפרצו מפעם לפעם בקראקא ועצומים היו הקרבנות בין היהודים, אשר בלע המות האיום הזה. בעיר היו רופאים יהודים. אלה לא קנו להם ידיעות מקצועיות בקראקא, כי האקדמיה בקראקא לא קיבלה תלמידים יהודים ועל כן הוכרחו יהודים לנסוע לאיטליה וביחוד לפאדובה, כדי לסגל להם חכמת הרפואה. אך בקראקא שימשו בתור רופאים חוץ מיהודי פולין גם יהודי ספרד ואיטליה ואלה מצאו גם משרות כבודות בחצר המלך או בחצרות גדולי המדינה. דבר זה עורר את קנאתם של הרופאים הנוצרים, שגרמה לתעמולה מסוכנת בספרים נגדם. קראנו למעלה בשמות כמה רופאים. כדאי עוד להזכיר: שמואל כ"ץ בן ברוך במחצית הראשונה של המאה הי"ז ודר. דוד מורפורגו בן דורו, שניהם למדו בפאדובה, ושניהם היו גם פרנסים בקראקא וכן גם אהרן מורפורגו, ששימש רופא בסוף המאה הנזכרת. יש גם רופאים לפצעים ושברים (בלבירר — Barbier) בשנת 1640 היתה בקראקא החבורה של האומנים בלבירר. גם בתי מרקחת היו שם. מזכירים את משפחת קלהורה, שכמה דורות של רוקחים יצאו ממנה.

חזקה

ברשות ועד הקהילה היתה גם החזקה, היינו הרשיונות, שניתנו לאנשי העיר. כל מי שרצה לסחור או לעשות מלאכה או לקנות בית או לעסוק במלמדות ועוד היה זקוק לרשיון, שנתקבל בתשלומין. ההקפדה על קבלת חזקה היתה חמורה כל כך, עד שבתקנון הקהילה משנת 1595 נמצאת ההערה: אם יבוא איש מקהילה אחרת לקראקא ומבלי שהשיג החזקה ירצה להתישב בעיר, יהא מוחרם משני עולמות,

בניו לא ימולו ואותו לא יביאו לקבר ישראל. אסור להשכיר לו דירה בעיר היהודית והעבריין צפוי לקנס במזומנים וביתו יופקע לטובת הקהילה.

כשהורע המצב הכלכלי של הקהילה גבו מס מכל בהמה שנשחטה.

ועד הקהילה השתדל למנוע בפני ניצול ממינים שונים ומשום כך קבע סדרים לקצבים, לשוחטים, למנקרים ולמשרתות. בנוגע לאלה קבע חובת הודעה זמן מסוים מראש על פיטורין, שחלה בין על המעבידים ובין על העובדים. גם אסרו בדרך כלל שימוש במיניקות נוצריות. כן אסרו בדרך כלל להלין בבית יהודי משרתת נוצרית. תקנון הקהילה אסר לקנות בהקפה אצל גדולי פולין או עירונים עצים ואבנים, תכשיטים, קרקעות ותבואה וכדומה וגם לתווך בהלוואות ובמכירת קרקעות, לפי שבעקבות עסקים כאלה באו צרות על היהודים. בעד עבירה על התקנה האחרונה והלוואה ברבית למעלה מן 21 אחוז איים התקנון בחרם. הוטל איסור על משחק בקלפים. לנשים הותר המשחק הזה בחול המועד של פסח וסוכות ובפורים וכשהן שומרות בלילה על היולדת.

מי שנודע לו, שיהודי הלשין על יהודי או על רכושו אצל השלטונות, הוטל עליו להודיע הדבר לפרנס, כדי שיטילו עליו חרם. ואם אותו המלשין הוא גבר אלם רושמים את שמו בפנקס, למען לא ימולו את בניו, לא יסדרו לו קידושין וכדומה.

כל הצורפים נתחייבו לישבע, שלא יקנו כסף מיד הנשים והנוער, שלא הגיעו לגיל עשרים ומאנשים חשודים כגנבים. העבריינים היו צפויים לקנס של חמשים אדומים.

במקרה גנבה היה הולך השמש מבית לבית והודיע, שזה וזה נגנב.

חבורות מקצועיות

לעסוק במלאכה מקצועית אסור היה בדרך כלל ליהודים. האגודות המקצועיות של הנוצרים שמרו על איסור זה בהקפדה יתרה. ואף על פי כן הרי למעשה עסקו היהודים באומנויות שונות. גם יצרו להם חבורות של אומנים שונות. אנו שומעים על קיום חבורה של אומני בגדי עור עם תקנון מאושר על ידי ועד הקהילה בשנת 1613, חבורת מנקרים, „חבורא קדישא דעפעטליצר ושמוקלר", שחילקה חזקות, „חבורא קדישא פלאטקר מכיר ובענדר מכיר וקרעמר". כל אלה במאה השבע עשרה. גם הקצבים התאגדו לאגודה. מענין הוא איך העריכו את הקצבים והמנקרים שבקראקא בסוף המאה הט"ז: „גלוי הוא ומפורסם לכל מי שהיה בקהילת קראקא, שכל הקצבים ומנקרי הבשר המה רבנים, חכמים, יודעים ספר, מלומדים במלחמתה של תורה, שכן המנהג עוד בכל ארץ אשכנז, בואימיין, פולניאה ורוסיאה, לבלתי למנות שוחטים ובודקים וקצבים, כי אם בעלי תורה ויראת ה'" (בנציון כ"ץ: לקורות היהודים ברוסיא, פולין וליטא עמ' 25).

קיימת גם חבורת הצורפים. נגד עסקם בכסף וזהב לא פסקו הנוצרים מללחום. הנוצרים מאשימים את היהודים, שמוכרים כסף וזהב מזוייפים. אגודות הצורפים

הנוצרים אוסרות על חבריהן לגלות סודותיהם המקצועיים ליהודים. יאן III סוביסקי מתיר ליהודים למכור כסף וזהב.

סוחרים

להלן נזכיר כמה יהודים בקראקא שהגיעו לידי חשיבות מיוחדת, בשדה הכלכלה. פליקס צורף זהב הוכתר על ידי המלך בשנת 1572 בתואר "משרת החצר". היה חוכר מכסים. גם בנו משה עוסק במשא ומתן. סוחר חשוב הוא ד"ר שלמה קלהורה (או קליפארא), בן דורו של רמ"א, שהיה גם כן רופא החצר. הוא אבי משפחת רופאים ורוקחים. בן משפחה זו יצחק אהרן קולהרי, חבר ועד בני הברית הישנה בקהילה הקראקאית. מת 1843. שלמה קלהורה מנצל יחד עם שותפים שכבות מלח, שנגלו בקרבת פלשטין בגליציה. בנו משה קנה בתור פרנס עם משה בן פייבוש קרקעות ובתים ממועצת קזימיר לשם הרחבת העיר היהודית. דוד בנו של משה, היה רוקח ורשאי היה למכור אמצעי רפואה רק ליהודים. בית מרקחתו עובר לבנו מתתיהו. גם לאחיו של זה היה בית מרקחת.

בימיו של מלך באטורי נתישב בקראקא ר' שאול ואהל, שהאגדה עשתה אותו למלך פולין. בידו היו מכרות המלח בסביבת קראקא. בנו ר' מאיר ואהל היה רב בבריסק ונשא את נכדתו של ר' ישראל איסרלש, אבי רמ"א.

סוחר חשוב היה יעקב עזרא, ספק אבנים טובות לבאטורי. לשם החזקת חצר המלך מקבלים מלוה מיעקב עזרא על משכון. הוא סיפק גם 11 החרבות המיועדות לשם מתנה לשולטן הטורקי, שהוביל עמו שליח המלך לחצר הטורקית.

סוחר חשוב הוא ר' אייזיק ר' יעקלש, שהיה פרנס בקראקא ארבעים שנה. היה גיסו של ר' אברהם בעל "איתן האזרחי" מלבוב. עסק בהלואה בריבית על משכונות וסחר בזהב וכסף ומשי ומת בש' 1653. בנו משה מלוה גם כן ברבית על משכונות. במכתבים מכבדים אותו הלווים בתואר "פאן". גם כמה בתים הוא קונה. משה היה גם הוא פרנס בקראקא משנת 1647 וציר לועד ד' ארצות.

דודו משה אחי אביו היה גם כן חבר ועד הקהילה הקראקאית וחתם על החוזה עם מועצת קזימיר בדבר המסחר (בשנת 1609). הוא יסד בית זקנים. מת 1650.

סוחר בממדים גדולים הוא וולף בוציאן או פופר. הוא סחר במיני סחורות שונים וגם עסק בהלואה. בנה בית כנסת ובית מדרש. גם חותנו יהודה ליב לנדוי, שהאריך ימים אחריו, היה סוחר חשוב. מזכירים גם את לבק מרקוביץ', העוסק בעסקי הלואה והיה פרנס בקראקא כמעט מתחילת המאה הי"ז עד 1635. וכן מוזכר הסוחר שמואל בן יעקב, הלווה הרבה כסף מן הנוצרים. בעסקיו הוא עושה שותפות עם אחרים.

רוב הסוחרים היו להם חנויות בקראקא למרות האיסורים שתכפו עליהם בכוון זה.

כאשר הוטל מכס על סחורות, שהובאו מחוץ לארץ, הבריחו עצמם יהודים מן

המכס. כדי לשים קץ לדבר הכריחו השלטונות את יהודי קראקא המביאים סחורות מחוץ לארץ לישבע, שלא יתחמקו מבתי המכס.

השיפוט

הזכרנו למעלה, שמלך פולין הוציא את היהודים משיפוטם של העירונים והכניסם למסגרת שיפוטו. ושיפוט זה ביצע בתור ממלא מקומו הבויבודה. בתחילה היה הבויבודה מיופה כוח לשפוט את היהודים בכל מיני סכסוכים. לאחר זמן הוגבל כוח שיפוטו ונקבע, שבעניינים שבין יהודי ליהודי שופטים דייני הקהילה. לפי זה כשמדברים על שיפוטם של היהודים יש להבדיל בין א) השיפוט בעניינים שבין יהודי ליהודי ובין ב) השיפוט בענין, שהנוצרי הוא תובע והיהודי הוא הנתבע ובין ג) השיפוט בענין, שהיהודי הוא תובע והנוצרי הוא הנתבע.

העניינים מסוג א נכנסים, כאמור, במסגרת השיפוט של דייני הקהילה. אלה מסוג ב נכנסים במסגרת סמכותו של הבויבודה ופקידיו, ואלה מסוג ג תלויים בתנאים שונים. אם הנתבע הוא אציל, היהודי מזמין אותו לבית דין הנקרא grodzki, ואם הוא עירוני — לפני מועצת העיר. ואם הוא כומר — לפני בית דין של ההגמון, ואם הוא אכר — לפני אדון הכפר.

בנוגע לדייני הקהילה אין אנו יודעים כלום על אודותם במאות הי"ד והט"ו. רק מתקנון הקהילה של שנת 1595 אנו למדים כמה דברים הנוגעים להם. קיימים שלשה בתי דינים, שנבחרים בעת ובעונה אחת עם יתר הממונים שבקהילה. הדיינים לא קבלו שכר בעד שיפוטם. שני בתי דינים הנמוכים היו מקבלים שכר קצוב בעד רישום פסק הדין בפנקס וסדור העתקה. בית דין העליון לא קבל שום שכר, לפי שהדברים שנתנו ליכתב נמסרו לסופר העיר, שעמד לפניהם. בית דין הנמוך ישב בדין כל ימות החול חוץ מערבי שבתות וימים טובים. לסמכותו של בית דין זה שייכים: א) כל ענינים, שהטענה הוא לא יותר מעשרה זהובים, ב) עלבונות וחשדות ורמאות. קנסות שבית דין זה קונס משתלמים לבדק בית הכנסת. לפי פקודה משנת 1527 חייב בית הדין למסור פסקי דינין לתשלום קנס למשרד הבויבודה לשם גביה. מי שנתחייב בדין לשלם לבעל דין חברו, חייב לפרוע את אשר הוטל עליו עד שני ימים, ואם לאו, מכריזים עליו בבית הכנסת, ואם יאחר עוד שלשה ימים, אז נכנס השמש לביתו וממשכן אותו ואם לא ימצא משכון, מכניסים את המסרב לבית הכלא. אחד הדיינים כותב את פסק הדין בפנקס. הסכום, שיש לשלם בבית דין, משלמים שני הצדדים חלק כחלק. אמצעי ההוכחה הם: עדים ושבועה. לפעמים נשבעים בפתח בית הכנסת ולפרקים בפתיחת הארון.

לפני בית הדין השני באים ענינים, שהטענה בהם היא עשרה זהובים או יותר עד מאה זהובים. גם לפני בית דין זה באות טענות על עלבונות וחשדות וכיוצא באלה. גם כאן הקנסות משתלמים לבדק בית הכנסת. את פסק הדין יש להוציא לכל המאוחר אחרי חמשה ימים, ואם בית דין מאחר, רשות לצדדים להגיש תלונה עליו לפרנס החודש וזה רשאי לקנוס את כל אחד מהדיינים בחצי טלר

לנקוי בית הכנסת. גם בית דין זה יושב בדין בימות החול חוץ מערבי ימים טובים (בודאי גם חוץ מערבי שבתות, מה שחסר אצל באלאבאן).

בית דין העליון דן על ענינים, שערכם עולה על מאה זהובים ויושב בדין פעמים או שלש פעמים בשבוע, גם בפני בית דין זה מובאות טענות על עלבונות וחשדות וכדומה. הזמן הקבוע להוצאת פסק דין דומה לזה של בית הדין הבינוני.

אם הצדדים בוררים להם בית דין, חייבים לקבל את פסק דינם ופרנס החודש הוא המוציא אותו לפועל בשעת הצורך. בית דין זה חייב גם כן להוציא פסק הדין בזמן שנקבע לבתי דינים אחרים.

הצדדים מופיעים בעצמם בבית דין. בשביל אלמנה ויתום וחסרי דעה ממנה בית דין מיוחד כוח. שלשה פנקסאות יש לבית דין: לרישום פסק דין, לרישום העדאת העדים ולרישום הקנסות.

אפשר היה לערער על פסקי דינין של בית הדין העליון בפני הבויבודה.

השיפוט בענינים של סוג ב׳

בנוגע לשיפוט בענין של סוג ב, היינו שהתובע הוא נוצרי והנתבע יהודי, הרי מוסמך לו הוא הבויבודה, שמבצע אותו על ידי ממלא מקום. לזה ניתן התואר שופט יהודי (index Judaeorum). שופט כזה בשביל יהודי קראקא נזכר בין אחרים בשם ירזי (Jerzy). השופט גורסקי (Górski) מכריע במשפט ר׳ יעקב פולק. בבית דין הנידון היה גם סופר בלתי יהודי, שנתמנה בהסכמת הפרנס היהודי. כעוזרים משתתפים בבית דין זה זקני היהודים (seniores Judaeorum), שמתמנים על ידי הבויבודה לפי הצעת הקהילה היהודית. השופט אינו רשאי להוציא פסק דינו עד שישמע חוות דעת העוזרים. אם היו חילוקי דעות בין השופט והזקנים, עבר הענין להכרעת הבויבודה. לפקידי בית הדין הנדון משתייך גם השמש (szkolnik), שלפי הצעת הקהילה נתמנה על ידי הבויבודה, והיו משביעים אותו. הוא היה מוסר הזמנות בכתב, קבע את יום הדין, היה מחויב להודיע לשופט על ביצוע גנבות, על הופעת יהודי זר בקראקא כדי לגור שם, ועל מכירת בתים שלא בפני השלטון. הדיון התקיים באולם בית הכנסת או בחדרי הקהילה. מסופר גם על עבירה על החוק הזה. בית הדין היה יושב פעמים בשבת, בב׳ ובה׳, במקרים יוצאים מן הכלל ישב גם ביום אחר מימות החול.

תעודות הדיון נטמנו בתיבה, שנגעלה בשני מפתחות, שאחד מהם היה ביד השופט ואחד ביד הזקנים העוזרים. במשך הזמן הופקדו התעודות ביד הסופר.

מי שלא הופיע בבית הדין לאחר הזמנתו פעמיים נענש בממונו ואם הוזמן הנתבע בפעם השלישית ולא בא, יצא חייב בדינו. ההזמנה צריך היה שתמסר ליד המוזמן. בית הדין הנדון היה מכריע לפרקים גם בענינים שבין יהודי ליהודי, אם שני הצדדים הסכימו לכך. אך לרגלי השתדלות הקהילה נאסר בשנת 1659 על השופט דנן ליישב סכסוכים בין יהודי ליהודי. חוזים וצוואות וכדומה נרשמו גם להבא אצל בית הדין הנדון. משנת 1620 נרשמו ברשימות מיוחדות משכונות,

שקבלו היהודים מאת הנוצרים. השופט דנן היה מבקר גם את תקציב הקהילה והיה זמן, שהוא היה מרשה או אוסר לקבל הלואה הנחוצה על ידי ועד הקהילה.

שיפוט הבויבודה

הבויבודה היה מפקח על בית הדין והוציא פקודות בסדר בשעת הצורך. הוא היה מכריע בעניני ערעור על פסקי דין של בית הדין היהודי או של השופט ממלא מקום הבויבודה.

המלך כשופט

המלך דן בעניני היהודים, שהוצאו מתוך סמכות בית דין אחר. הוא רשאי להביא לפני כס משפטו כל ענין, שכבר פתחו בדינו בבית דין אחר. לשיפוטו של המלך השתייכו כל העניינים, שבית דין הסיים היו מוסמך לדונם. משנת 1557 קבע המלך, שהאשמה ברצח דתי או בגנבת לחם הקדוש צריך שתובא לפני בית דין של הסיים. לפי ההסדר משנת 1633 מורכב בית הדין לעניינים האמורים מבית דין הרגיל ופקיד הממונה לאותו דבר על ידי המלך. המלך דן גם בעניני ערעור על פסקי דיני הבויבודה. ענינים כאלה נדונו בבית דין שהמלך ישב בו בראש. להכרעת המלך פנו גם המועצה הקראקאית ושל הקזימיר בריב עם היהודים, והמלך מינה מדי פעם פקידים לחקירת הענין במקום ואלה מסרו לו את הצעותיהם.

חוץ מאלה בתי הדינים הרשו להם בתי דינים נוצריים שונים לטפל לפרקים בעניני היהודים.

מסים

הקהילה צריכה לשלם מסי מדינה רגילים ובלתי רגילים. לרגילים שייכים מס עמידה (stacyjne) מס קרקעות, ומס גולגולת. לבלתי רגילים שייכות תרומות להכתרה, לתשלומי חובות המדינה, למלחמה ולכופר לאויבי המדינה.

חוץ מזה מעניקה הקהילה שכר לפקידים שונים, משלמת בעד אוכל לחיות היער. לתלמידי בתי ספר שלמו מתנות בשם „קוזובלק" וכן העניקו לרקטור ולפקידים אחרים של האקדמיה. שלמו כסף גם לכמרים בעד בית הקברות שלהם, שלדברי אלה השתייך פעם המגרש להם, גם לעיריות של קראקא וקזימיר שלמו היהודים סכומים מסויימים בעד הזכות לסחור ברחבת תחום המושב ועוד. חוץ מן ההוצאות האמורות היו הוצאות שאין להן קצבה במשפטים ושלמו גם רבית בעד מלוות.

הכנסות הקהילה

באו: א) ממס גולגולת של חברי הקהילה, ב) ממס של בעלי הבתים. כל

מס מדינה שהוטל על הקהילה נתחלק התשלום בין חברי הקהילה. חלוקה זו בוצעה על ידי ועדת שומא. בשנת 1537 ניתנה הרשות לועדה זו להשביע את חברי הקהילה בנוגע ליכלתם להשתתף בתשלומי מס. השמשים (szkolnicy) היו גובים את המסים. אלה נגבו בראשונה מן הפרנסים ויתר חברי ועד הקהלה. מי שלא שלם את המס היה צפוי לחרם ולבטוף לכלא. ענשו של המוחרם היה גם בזה, שלא היו מלים את בניו בשעת הצורך.

היו גם מסי עקיפין. מזכירים מסים כאלה, שהטילו על הבשר, על החלב, על היין ועל מי דבש ומסים אלו החכירה הקהילה לאנשים פרטיים. למסי עקיפין קראו קרופקא (krupka), למסי ישירים — סימפלא (simpla).

מקור הכנסה לקהילה היתה גם החזקה, שדברנו עליה למעלה. מי שלא שלם את התשלום הקבוע של החזקה או מי שעבר עבירה, איבד את זכות החזקה. קופת הקהילה קבלה גם מסים מחתונות, מנדוניא, מקבורה וכדומה, גם מקבלת התוארים „חבר" ו„מורינו".

תלמוד תורה בקזימיר

נוסדה חבורה „תלמוד תורה", שתפקידה היה לפקח על למוד התורה ולהחזיק בתי ספר לתלמידים עניים. חברי החבורה חייבים היו לבקר את בתי הספר, לקבוע את מידת התקדמות התלמידים ושיטת הלמוד.

את התורה יש לתרגם רק על פי הספר „באר משה" הכתוב בשפת אידיש ואת התלמידים המבוגרים יותר יש ללמד מבין הפירושים את פירוש רש"י בלבד. מלמד תינוקות אינו רשאי ללמד יותר מארבעים תלמידים ומלמד גמרא לא יותר מעשרים וחמשה תלמידים. הראשון חייב להעזר על ידי שני רישי דוכנא בלימוד ונער אחד, שיביא ויחזיר את תלמידי בית הספר; והשני חייב בסיוע של אחד בלימוד ושל אחד בשביל ההבאה והחזרת התלמידים. במשך הזמן (=מחצית השנה, מפסח עד סוכות או מסוכות עד פסח) אסור למלמד אחד להוציא תלמיד מבית ספר של אחר, ואסור למלמד לבקר בין הזמנים את הורי התלמידים, כדי שימסרו לו את בניהם לבית ספרו, אלא ימתין עד שההורים יפנו אליו לשם כך.

בין עניני הלימוד לתינוקות אנו מוצאים גם מוסר והתנהגות טובה וקריאה באידיש באותיות עבריות וכתיבה בכתב רש"י (?) ולעניני הלימוד למבוגרים יותר שייכים גם ארבע דרכי החשבון.

אם יגיע התינוק לשנת הארבע עשרה, רואים, אם הוא מחונן כשרונות בלימודו, אז מוסרת אותו החבורה „תלמוד תורה" ללמוד בישיבה, ואם לאו—למסחר או למלאכה.

הכנסות החברה באות מנדרים בשעת קריאת התורה, ממשתתפים בברית מילה ובחתונות ומקופסאות בבית הכנסת. לאחר זמן נוספו עוד מקורות הכנסה.

זמן הלימוד לתינוקות—12 שעות ליום או עשר שעות, כשהמלמד אינו תושב קראקא, ותלמידי גמרא 11 או 8 שעות, בזמן שהמלמד אינו קראקאי. המלמד

העובר על תקנת הקהילה, אם הוא זר, מגרשים אותו, ואם הוא קראקאי, סוגרים את בית ספרו.

ראשי ישיבה בקראקא בזמן הנדון

אחד מראשי הישיבה בקראקא היה ר' משה איסרלש (רמ"א). על אביו ר' ישראל איסרלש דברנו למעלה. ר' משה היה תלמידו של ר' שלום שכנא, שהזכרנו כבר, ונשא את בתו לאשה. אבל מתה לאחר זמן קצר והתחתן עם ר' יוסף בן גרשון כ"ץ, מחבר שו"ת שארית יוסף, בקחתו את אחותו. אחיו של ר' משה היה חתנו של ר' שלמה לוריא (מהרש"ל). מספריו יש להזכיר: תורת העולה, תורת חטאת, דרכי משה על הטור והגהות על שלחן ערוך בשם מפה ופירוש על הזהר. גם על ספר יוחסין כתב הוספות, ודוד גאנז, בעל החבור ההיסטורי „צמח דוד" היה תלמידו. רמ"א מת בל"ג בעומר בשנת של"ג (על מצבתו — של"ב), בהיותו בן ל"ג שנה. על מצבתו חרות: ממשה ועד משה לא קם כמשה.

אחריו היה ראש ישיבה ר' מרדכי ב"ר יעקב סבא.

אחריו ישב על כסא ראש ישיבה ר' יוסף בן גרשון כ"ץ, גיסו של רמ"א. מת ג' שבט שמ"א. בתו היתה נשואה לר' שלמה הריף אב"ד בלבוב.

אחריו מלא תפקיד ראש ישיבה ר' משה מרדכי בן שמואל מרגליות אב"ד בפוזן. הוא חיבר את הספד חסדי ה' לי"ג מדות, זהר חדש עם מדרש הנעלם וסליחה על מות הקדושים משה ויהודה בני יקותיאל.

ובא אחריו הוא המקובל ר' נתן נטע שפירא בעל מגלה עמוקות. בתו היתה נשואה לר' ישעיה בן נתן הילדסהיים, שהיה דיין בקראקא.

ממלא מקומו אחריו הוא ר' משה בן מנדל, שהיה כבר ראש ישיבה ואב"ד בכמה מקומות מחוץ לקראקא. לבסוף עזב את מקומו גם בעיר זו.

על כסאו ישב ר' יהושע ב"ר יוסף. הוא היה תלמידם של מהר"ם מלובלין ושל ר' יהושע ולק מחבר הסמ"ע והיה אב"ד בטיקטין והורודנא ופשמישל ובלבוב. מכאן עבר לקראקא להיות ראש ישיבה וזה היה עוד בימי חייו של הב"ח, וכשנפטר הב"ח בשנת ת' מלא הוא את מקומו בכל עניני הרבנות. בשנת ת"ד נתקבל גם ר' יום טוב ליפמן הלויר, בעל תוס' יו"ט, לשמש ראש ישיבה בקראקא ובאותה שנה נתמנה גם לאב בית דין בקראקא והגליל ור' יהושע נשאר כראש ישיבה. הוא לא קבל פרס מהעדה, מפני שנתברך בנכסים וכל הכנסות הרבנות נפלו בחלקו של בעל תוס' יו"ט. מתלמידיו יש להזכיר את בעל הש"ך, את בעל עבודת הגרשוני ואת בעל עטרת זקנים. הוא כתב מגיני שלמה על מסכתות הש"ס ושאלות ותשובות פני יהושע וחדושים צל טור יורה דעה. בנו ר' משה היה דיין בקראקא וחתנו ר' אברהם הלוי היה ראש ומנהיג בקראקא והוא הדין לחתנו השני ר' שלום שכנא הכהן. ר' יהושע מת בשנת ת"ח בקראקא ובעל איתן האזרחי, שהיה מחותנו, הספידו. אחרי מותו לא היתה משרת ראש ישיבה נפרדת ממשרת אב בית דין.

רבני קראקא בזמן הנדון

הזכרנו כבר למעלה שמות רבנים אחדים. אחרי מות הקדוש ד"ר משה פישל נעשה לאב בית דין וראש ישיבה ר' יצחק בן דוד כ"ץ שפירא, רבו וחותנו של מהר"ם מלובלין, מת בשנת שמ"ב.

מן הבאים אחריו יש להזכיר את ר' מאיר ב"ר גדליה (מהר"ם מלובלין). נולד בלובלין (?) ולמד אצל ר' יצחק שפירא. נעשה אב בית דין בלובלין וניהל שם ישיבה, (באלאבאן, צונץ ובובר אין מזכירים בספריהם, שמהר"ם היה אב בית דין וראש ישיבה בלובלין לפני שהיה אב בית דין בקראקא), אף על פי שהיתה שם ישיבה תחת הנהגת ר' וולף אוירבך. בין תלמידי שתי הישיבות היו מחלוקות עד כדי כך, שועד הקהילה אסר על תלמידי שתי הישיבות לבוא במגע אלו עם אלו ואיימו על עוברי האיסור הזה בחרם. מהר"ם עזב אחר כך לרגלי מריבה עם ר' וולף את לובלין ונעשה אב בית דין וראש ישיבה בקראקא. וגם את קראקא עזב ונעשה אב בית דין בלבוב. לבסוף עזב את לבוב ועבר לובלינה, ששם נתמנה לאב בית דין ושם מת בשנת שע"ו.

אחרי מהר"ם היה אב בית דין וראש ישיבה בקראקא ר' ישעיה מנחם בן יצחק, שהיה כבר אב"ד בלודמיר. אחריו הציעו את הרבנות לר' ישעיה הורביץ בעל שני לוחות הברית, אך זה לא קבל את ההצעה. על כן בחרו ברב מבריסק ר' פיבוש בן ישראל שמואל רבו של ר' יואל סירקיש בעל הב"ח, להיות אב בית דין וראש ישיבה. אחרי מותו בשנת שע"ח ישב על כסאו תלמידו ר' יואל יפה סירקיש. הוא היה גם תלמידו של ר' שלמה מלובלין ונעשה אב בית דין בכמה מקומות וגם בבריסק ולבסוף בקראקא. כתב ספר בית חדש על הטורים והגהות בש"ס. חתנו הוא ר' דוד בעל טורי זהב.

לר' יואל סירקיש היו הרבה אויבים. עורר התנגדות מצד חכמים אחרים בהתירו חדש של גוים בזמן הזה. וכן התנגדו לדעתו, שרשות נתונה לראש ישיבה ליהנות ולהתפרנס על ידי מתנות ומותר לו לקבל עד שיתעשר, כדי שיהיו דבריו נשמעים, כמה שאמרו: והכהן הגדול מאחיו, גדלהו משל אחיו. ריב היה לו לר' יואל עם איזה חזן (לפי השערה בקראקא), שהשתמש בכל הזדמנות כדי לקנתרהו, והקטטה ביניהם הגיעה פעם לידי כך, שר' יואל נידה אותו והוא נידה את ר' יואל ונמצא רב, שהוציא פסק דין, שאין החזן מחויב לקרוא את האב בית דין ר' יואל לספר תורה, לפי שנדויו היה שלא כדין וממילא נדוי החזן כדין היה.

בספרו ב"ח (יו"ד סי' קפז) העמיד ר' יואל כלל, שאין לנו אלא מה שאנו מוצאים בתלמוד. לא ניתן להכתב בספר להורות בו לדורות הבאים ולהחמיר מדעתו, אם לא שיביא ראיות ברורות מן התלמוד. הוא גם לא נתן לקבלה להשפיע על ההלכה. אין אנו נוהגים — הוא אומר — על פי הקבלה כל שהוא נגד הדין. על הפילוסופיה הוא אומר, שהיא דברי מינות. אבל הוא דורש, שהאב ילמד את בנו בשכר גם נביאים וכתובים, אפילו בשעת דחקו. הוא צווח על כמה מנהגים, שלדעתו הם פוגעים בהלכה, כגון על המנהג ללבוש גבר שמלת אשה ולהפך בפורים.

לפי בעל כלילת יופי ח"ב נא התעשר ר' יואל בסוף ימיו, כי נתן את כספו בנשך (כמובן על פי ההיתר המקובל).

עוד בחייו היה ר' יהושע בעל מגיני שלמה ראש ישיבה בקראקא. ר' יואל מת בשנת ת'.

אחרי מותו מלא מקומו בתור אב בית דין בדרך ארעי ר' יהושע האמור. אחר כך נתמנה לאב בית דין ר' יום טוב ליפמן הלויר, בעל תוס' יום טוב. הוא היה תלמידם של מהר"ל מפראג, של ר' יעקב גינצבורג ושל ר' שלמה אפרים אב בית דין בפראג. לפני שבא לקראקא היה אב בית דין בניקולשבורג, וינה ופראג, וכאן נבחר גם לראש ישיבה. לרגלי מלשינות, שכתב נגד הנצרות הושלך לבית כלא בוינה, אך תודות להשתדלות אוהביו שוחרר בכסף פדיום. מכל מקום נאסר עליו להשאר בכל ארצות הקיסר. עבר איפוא לפולין וכאן נתקבל לאב בית דין בנמירוב ואחר כך בלודמיר. גם כאן הלשינו עליו והוכרח לעזוב את משרתו ואת העיר, אך לאחר זמן יצאה לאור צדקתו והותר לו לשוב ללודמיר. מכאן נקרא להיות אב בית דין בקראקא בש' ת"ד ואחרי מות בעל מגיני שלמה נעשה גם לראש ישיבה שם. חיבר צורת הבית ותוספות יום טוב על משניות ופלפולא חריפתא ומעדני מלך ולחם חמודות על הרא"ש ותי"גם לאידיש את ספר המוסר ארחות חיים וכתב השגות בס' מלבושי יום טוב על הלבוש. בימיו התקיימו הרדיפות של שנת ת"ח. מת בשנת תי"ד.

בישיבות למדו הבחורים. הנערות למדו קרוא את התפלות העבריות ואת השפה האידית באותיות עבריות. היתה ספרות עשירה בשפה זו: תפילות, פירוש לתורה, ואגדות וגם חבורים בעלי תוכן חילוני. מזכירים אשה ריזיל אלמנת פישל שתירגמה עם משה סטנדל את תהלות דוד לאידיש.

בשביל אנשים הוקצו גם תארים מחוץ לאב בית דין וראש ישיבה. הנשוי שש שנים יכול היה לקבל את התואר „חבר" והנשוי עשר שנים — התואר „מורנו". מי שיש לו תואר יכול להתמנות לגבאי בית הכנסת, אחר כך למנהל בית החולים ואחר כך אפשר היה לו להכנס לועד הקהילה.

גם מומרים היו בקראקא. בסוף המאה החמש עשרה חי המומר סטיפן פישל, קרוב למשפחת ר' יעקב פולק. במאה השש עשרה המיר את דתו יאן הרצוגה, שתירגם את האוונגליון לאידית. במאה השבע עשרה אנו שומעים על המומר מרדכי מורדוס, ששינה את שמו ליאן קומניצקי ועל מיכל רבינסקי.

בתי דפוס לספרי היהודים נפתחים גם בקראקא. בית דפוס עברי קיים בקראקא כבר בשנת 1530. בשנת 1534 פותחים כאן שלשה אחים הליץ בית דפוס חדש. בו בזמן פותחים שני נוצרים בית דפוס ומדפיסים שם ספרים עברים. כאן הדפיס הרצוגה את התרגום האמור. מוזכר גם בית דפוס של יצחק מפרוסניץ בשנות 1569—1626. בשנת 1631 פתח מנחם מיזלס (בן משה שמשון) בית דפוס. בתי הדפוס בקראקא סבלו מן ההתחרות מצד הסוחרים שבחוץ לארץ, שהכניסו ספרים למכביר בפולין. האיסורים להכניס ספרים מחוץ לארץ, שהכריז ועד ד' ארצות, לא גדר בעד הצפת פולין באותם הספרים וזה היה בעוכרי בעלי בתי דפוס בארץ.

הפלישה השבדית לפולין הביאה שואה על קהילת קראקא. המוני יהודים נרצחו וביניהם גם אלה, שנמלטו הנה מחרב חמיל.

מפלישת השבדים (1655) עד 1682

בשנת 1655 פלשו השבדים לפולין. אף על פי שלא ידעו אלה עד הזמן ההוא את היהודים, בכל זאת שפכו חמתם עליהם. הקהילה הראשונה שנפגעה על ידם היתה קהילת פוזין, שניתנה לשוד ולמשיסה, מלבד כסף הפדיון שהיה עליה לשלם לפולש, יחד עם יתר תושבי העיר. מכאן נסעו השבדים לקורטשין ושם רצחו 350 משפחות יהודיות. על הצרות האלה נוספו באותה שנה קור גורא ודבר וגם עלילת דם, שלרגלה נשפך דם יהודים רבים, עד שהוכרחו היהודים לפנות לחסדי האפיפיור אינוצנץ X, שיושיעם מיד אויביהם.

הצבא השבדי פנה אחרי הקרב על יד ווארשה, שארך כמה ימים, לקראת סנדומיר, מקום שם עמד לנגדו גדוד פולני, שהכיל כפי המסופר גם פלוגה יהודית. הפאטריוטיות הזאת היתה בעוכרי יהודי סנדומיר, שנענשו קשה על ידי האויב. משם נסע האויב לקראקא.

לשמע התקרבות השבדים אחזה רעדה את יהודי קזימיר ובחפזה העבירו את רכושם לחנויותיהם ומרתפיהם בקראקא. מקצת יהודים לא רצו לבטוח גם בקראקא וברחו עם כל נכסי דניידי, שהיה סיפק בידם להוביל עמם, לארצות מהרין ושלזיה. בין הנכסים האלה היו נמצאים אדומים, שעליהם היתה כתובת של שם הויה. אשה אחת מאלה הבוריחות מספרת, שעליה ועל המתלוה עמה התנפל אחד הפולשים בכפר בוברקא ולקח מהם הכל וגרש אותם ערומים ויחפים. גם הבנקירים היהודיים עזבו את קראקא ואת הקזימיר וכמה תלמידי חכמים כמו הרב יהושע השיל וראש הישיבה ר' חיים בוכנר הלכו בעקבותם. הראשון הגיע אחרי טלטולים רבים לוינא, מקום שם גרו כמה תלמידי חכמים פליטי ערי פולין.

הנשארים בקזימיר וקראקא התאמצו לבצר את קראקא והיהודים נדרשו להכניס לקופת העיר מאה זהובים בכל שבוע ולספק מספר אנשים לשם שפיכת טוללות.

אמנם דאגו לקראקא, אבל התרשלו בהכנות להגנת קזימיר. וכשהתקרב האויב כבש עד מהרה את קזימיר והתפשט בעיר הרג ושוד. הנוצרים נמלטו לכנסיה שלהם והיהודים חכו לגורלם בבתיהם ובבתי הכנסת שלהם. הורשה לצבא לשדוד שלשה ימים ולבסוף שילמה העיר קזימיר לצבא השבדי סכום כסף ונוסף על זה נתקבל מן היהודים לחוד סכום כסף. העיר היהודית בקזימיר הוצגה ככלי ריק. כל מי שיכול לברוח נמלט לכפרי הסביבה או התגנב לקראקא, שהיתה סגורה בפניו והדבר רדף אחרי הבורחים.

לא עברו כמעט שבעה ימים מיום כבוש קזימיר ותושבי קראקא הנוצרים שעינם היתה צרה ברכוש היהודי, שהוטמן בחנויות ובמרתפים, התנפלו על מקומות אלו ושדדו את כל הבא בידם. קרה הדבר בזמן שצרו השבדים על קראקא. מגיני העיר ההיא עשו אמנם מאמצים לשמור עליה מפני האויב, אבל לא עלה בידם

קראקא. המראה הפנימי בבית כנסת הרמ"א

והוכרחו לבסוף למסור את העיר ביד השבדים. בין התנאים, שעל יסודם נכנעו המגינים, היתה הדרישה להגבלת סחר היהודים במסגרת החוזה, שעשו עמהם הקראקאיים בשנת 1485. וכאשר עמד חיל ההגנה לצאת את העיר התנפל הצבא על חנויותיהם ומרתפיהם של היהודים ושדדום ואת הרכוש הגזול העלו על עגלות ממשלתיות והוציאוהו מן העיר. לפי אומדן מזמן ההוא הפסידו אז היהודים מליון זהובים. אמנם הכובש קארל גוסטאב שלח אחרי השודדים קצינים, אבל החיילים העמידו פנים, כאילו אין להם שום ידיעה על הדבר.

השבדים השתכנו בקראקא ובקזימיר וכאן שמו החיילים משכנם בבתי כנסיות ובבתים העזובים. כשחילק מפקד השבדים ויטנברג את התפקידים בקראקא מסר גבית מסים מסויימים למשומד אחד, הנקרא בשם יאן אנטוני די רוזנשטין— רוז'נובסקי, איש ויליצ'קה, כל חוגי התושבים וביניהם היהודים השתדלו אז למלאות רצונו של המפקד האמור, כדי לישב בשלוה. ברם אך בהתנהגות היהודים בלבד מצאו כותבי העתים שבזמן ההוא עוון בגידה במולדת. בפני המלך יאן קז'ימיר האשימו את יהודי קראקא, „שהם הראו לשבדים את הליקויים שבביצורים ויחד עמהם שדדו את הכנסיות ומכרו את הכסף להיתוך". המלך נתן אמון בדברים אלה ובצו שנתן בפברואר 1656 נתן במתנה ללובומירסקי ולמזכיר סטיפן קוריצינסקי את העיר היהודית בקזימיר „עם כל בתי הכנסת, בתי עץ ואבן, סחורות ומעות ותכשיטים, שנשארו אחרי יהודי קראקא, שבימי השלטון השבדי בגדו במולדת". סוף סוף הצליחו הפולנים לכבוש שוב את קזימיר ואת קראקא והמלך יאן קז'ימיר נכנס לקראקא. אחרי הרפתקאות שונות עלה בידי היהודים להופיע על ידי נציגיהם לפני המלך ולתאר לו את הדברים, שהיו מונים אותם בהם, כהווייתם ונתבדו על ידי זה עלילות השקר. גם מנחה של 60000 זהובים הגישו למלך. אך המלך לא נתפייס ואגרת גירוש היתה צפויה להם. ורק הודות לעובדה, שהיו חייבים מעות לכמרים, הגנו אלה עליהם מפני הגזירה. אך שנאת הנוצרים כלפיהם לא פסקה, שנאה שבאה לידי בטוי נמרץ בהתנפלות ופוגרומים, שחזרו מפעם לפעם.

המלך הטיל על היהודים תשלומי 200 זהובים בכל שבוע להחזקת שומרי הארמון ותשלומי 100 זהובים לשבוע להחזקת שומרי העיר. וכאשר השיגו הנחה אחרי השתדלויות רבות, עשה שלטון העיר מאמצים לבטלה בטענה, שהיהודים השיגו אותה ברמיה על ידי אינפורמציות בלתי נכונות. בעונה אחת יצאה פקודה מאת מועצת העיר, שיהודים העוברים מקזימיר לקראקא חייבים לשלם גרוש לגולגולת ליום לתקן הגשר על נהר ויקסל ויחד עם זה סגרו אותו הגשר וכמה שבועות לא הרשו ליהודים ליכנס לקראקא באמתלא, שהם נגועי דבר בבואם מקז'ימיר. מחמת התנהגות זו שלחו היהודים את פרנסיהם לשם השתדלות לווארשה, אבל השעה לא שיחקה להם, כי יום יום נוספו עלילות על התנהגותם בימי פלישת השבדים. למלך ספרו, שהיהודים גילו לשבדים את המקום בבית הקברות של הכנסיה, ששם הוטמן שולחן הקטורת, שניתן לכנסיה על ידי המלך זיגמונד I והשולחן נמצא ונמכר ליהודי פנחס מקזימיר. נמסר הדבר לחקירה ובעקב חקירה זו נאשמו יהודי קראקא בשדידת השולחן האמור ונדונו שלא בפניהם לאי כבוד

ולהפסד רכושם. נציגי הקהילה הקראקאית ברחו, כדי שלא לקבל את פסק הדין. הענין עבר לבית המשפט בלובלין, וזה דן את הקהילה הקראקאית לתשלומי 10000 זהובים בעד הביאה את השבדים לידי מציאת אותו השולחן ושבירתו.

בעונה אחת התקיים משא ומתן בין אלה, שניתנה להם עיר היהודים בקזימיר במתנה ובין היהודים בדבר פדיית אותה מתנה על ידי היהודים. בינתים נתן המלך, מבלי לשים לב למתנה האמורה, בית כנסת אחד לכומר סטניסלב דזיאנטוב לשם כנסיה ובית חולים לילדי עניים. נגד זה מחו מקבלי המתנה הקודמים והמלך ביטל את המתנה השניה וצוה ליהודים, שהם יתפשרו עם הכומר הנזכר ונעשה באמת חוזה, שבו התחייבו היהודים לשלם לכומר 3100 זהובים. מה היה סוף ענין המתנה הראשונה אינו ידוע.

ימי הפלישה השבדית עברו, אבל קימום ההריסות קשה היה ליהודים. קשה היה, מפני שהרבה מהם יצאו נקיים מנכסיהם, ומאידך גיסא דרשו מהם השלטונות תשלומי חובות של מסים והפריעום במאמציהם להתרומם משפלותם. אלה, שברחו לחוץ לארץ, פחדו לשוב לארץ בשמעם על המצב השורר שם. גם בדרכים חסר הבטחון מפני הגזל והשוד. אמנם המלך דרש, שיעזרו ליהודים להחזרת הונם, שנגזל מהם, וליתן להם בטחה בדרכים ושלא לדכאם במסים. אבל דרישותיו לא הועילו להם הרבה. השנאה להם גוברת מיום ליום והתקפות והתנפלויות עליהם מצד שכניהם הנוצרים מתקיימות יום יום. מקפחים את חייהם ובוזזים את רכושם. התקפה כזו התקיימה בקראקא ב־4 למאי 1660, שבה ניסו השלטונות להגן על היהודים.

בו בזמן פרצה מגפה בקראקא ובקזימיר בעיר היהודים והנוצרים השתמשו בהזדמנות זו לאסור על יהודי קזימיר לבוא לקראקא. גם על עלילת דם, שהעלילו על יהודי צורף זהב, יוסף שמו, אנו שומעים בימים ההם (1662). לאשרם של היהודים נגמר הדבר בשבועת הרבנים והפרנסים, שהנאשם חף מפשע.

במקרה אחד האשימו את הרופא והרוקח היהודי מקזימיר מתתיהו קלהורה, שהשאיר באיזו כנסיה פתקה, שהכילה גדופים כלפי ישו הנוצרי ואמונתו, והוא נדון למיתת שריפה בעניים נוראים לפני מותו והעונש הוצא לפועל בפיוטרקוב ב־13 לדצמבר 1663 (י"ד כסלו תכ"ג), ומה שנשאר מן הגויה נקבר בבית הקברות שעל־יד בית הכנסת רמ"א בקראקא. בין עדי הקטיגוריה היה יהודי מומר בשם רובינקובסקי, שגר פעם עם הנאשם בבית אחד. בזמן בירור המשפט התקיימו התנפלויות על היהודים, שבהן נשפך דמם של הרבה יהודים והונם היה למשיסה. ותופעות אלו נמשכו גם אחרי ביצוע פסק הדין.

בינתים קמה תנועת השבתאות, שנתנה אותותיה גם בקראקא. המקובל ר' ברכיה שפירא, דרשן ודיין בקראקא, הוא וקבוצת יהודים נסעו 1666 (תכ"ו) לטורקיה, כדי להפגש שם עם שבתי צבי. משם שלח מכתב לקראקא, שבו תאר את גדלו ותפארתו של משיח השקר. בעיר התרבו השבתאיים, ביניהם היה הרב ר' אריה ליב בן זכריה מנדל, שהוציא בשנה הנזכרת ספרו „תיקוני תשובה" בשפה האידית ועמד בחילוף מכתבים עם קושטא, מקום מושב שבתי צבי. בבתי כנסיות שבקראקא התפללו בשבת תפילה מיוחדת על משיח השקר. בכל ארץ פולין נערכו

תהלוכות, שבהן היתה תמונת ה„משיח" נשואה לתהלה. גם בתנועה זו מצאו שכני היהודים הנוצרים הזדמנות לפרוע פרעות בישראל. בש' 1668 גנב גוי בכנסית הדומיניקנים בקראקא ושלח אותה באש. בשעת החקירה נתברר כביכול שהקהילה היהודית ידה היתה עם הפושע וביחוד נאשם בזה היהודי חיים סוקוביטש. ואם אמנם העיונים, שזה נתענה בהם בחקירה, לא הביאו אותו לידי הודאה, יצא חייב בדינו. הוא ניסה לערער על פסק דין ולא עלה בידו. לעומת זה הצליח לברוח מכלאו. אז האשימו הדומיניקנים את ועד הקהילה, שידו היתה במעל הזה והם המציאו לבורח בגדים והקילו עליו לבצע מעשהו.

בו בפרק יצאה פקודה מהקיסר ליאופולד I, שיהודי וינא ואוסטריה בכלל יעזבו את ארץ אוסטריה. סוף הזמן שנקבע לזה היה 4 ליוני 1670. הרבה מאלה המגורשים באו לקראקא. אחד מאלה, פרנס לשעבר בקהילה הוינאית, יעקב רייס שמו, המליץ עליו הקיסר בפני מיכאל מלך פולין וזה עשהו למנהל עסקי החצר.

מלחמת פולין בטורקים הביאה עמה את החשד ביהודים, שהם היו הגורמים לה. המלך עצמו הכחיש את החשד הזה, ברם תש כחו להביא בטחה ליהודים בארצו. הונם ניתן לשוד ולמשיסה. החיילים, הסטודנטים והפועלים מתאחדים כולם לאגודה אחת, בשעה שיש הזדמנות לשלול שלל ולבוז בז על חשבון היהודים. בשנת 1676 הכריז הסיים בווארשא על „קונסטיטוציה", שעל פיה מותר למארשאל לדון ולהעניש את פורעי הפרעות ביהודים בקראקא ובקזימיר בלי כל ערעור.

בשנת 1677 פרצה מגפה בקראקא ובקזימיר, שארכה שלש שנים ועשתה שמות בתושבים. אמדו את קרבנות המחלה ל־21.572 איש וביניהם 1.100 יהודים. הרבה יהודים נמלטו למקומות אחרים. שוב אסרו על יהודי קזימיר את הכניסה לקראקא. כמעט אחרי ששככה המגפה מכריז שלטון קראקא, שלפי שהמגפה פרצה בקרבת היהודים יש להרחיקם מן העיר. ובכן הועמדו שומרים על יד השערים והגשרים ורק נגד רשיונות יקרים הורשו היהודים ליכנס העירה. למרות שמיטת כספים זמנית, שניתנה ליהודים בימים ההם, מישכנו תושבי העיר אז את היהודים בעד חובותיהם. גם התערבות המלך יאן III לטובת היהודים לא יכלה להועיל להם.

בשנת 1680 פסקה המגפה לגמרי והחיים התרבותיים בקרב יהודי קראקא, שהופרעו, התחילו לחזור לישנם.

לא עברו ימים מועטים והנה פרץ פוגרום בקראקא. במקור יהודי מסופר, שהמעשה שהיה כך היה. יהודי קראקאי אחד, שכנא שמו, קנה כסף גנוב מכנסית. הוא הושלך לבית כלא יחד עם שני גנבים ואחרי עינויים נוראים נידון למיתת תליה. היהודים בקשו, שלא להוליך את הנידון דרך קזימיר למקום התליה (כדי שלא להסעיר את הרוחות נגד היהודים). אך זה לא הועיל הרבה, כי אך ביצע התלין מלאכתו והנה התנפלו הסטודנטים על היהודים במקלות ובגרזנים. גוית התלוי לא הורדה במשך שבוע, עד שבלילה אחד גנב אותה יהודי וקברה בבית הקברות היהודי. זה גרם שוב לפרעות. הסטודנטים התנפלו על חנויות היהודים בקראקא ופצעו והרגו את בעליהן.

מקורות נוצריים אין מזכירים את תלית היהודי, אלא מספרים על הפוגרום

שהתחיל ב־13.3 1682, שבו נשדדו ונהרגו יהודים. אמנם התערבה הגנת העיר, אך בקושי עלה ביד מגיני היהודים להתגבר על התוקפים.

למחרת הפרעות הכריזה מועצת העיר ואיימה בעונש מות על כל אשר יקח חלק בפרעות וצותה להודיע את מקומות החפצים השדודים באיימה בעונש מות גם על היודעים איפה נמצאים אלה, ואינם מגלים. כשנודעו המאורעות למלך כעס על השלטונות, שלא מנעו את הפורעים מלבצע את מעשיהם והושיב ועדת חקירה, שתקבע את גורמי הפרעות ותדון את האשמים. מסקנת החקירה היתה, שמכל הנאשמים הנאסרים שוחררו רובם, אחדים נדונו לאינפמיה (=אי כבוד) ואחרים לחצי שנה מאסר ואחד לעונש מיתה, אבל בתנאי, שהיהודים ישבעו, שהוא הוא היה הגורם העיקרי לפרעות. ומאחר שהיהודים לא נשבעו, הוחלף פסק דינו במאסר עולם. בהזדמנות זו אסרה הועדה על היהודים ליכנס לקראקא ביום ראשון ובחגי הקטוליקים. היהודים השדודים לא היה סיפק בידם לשלם את חובותיהם והמלך קבע בשביל כמה יהודים הארכת זמן פרעון חובותיהם. הפרעות האחרונות, נחרתו בזכרונם של היהודים בשם „דר גרויסר שילר גיליף".

המלחמה לזכיות מסחר ומלאכה במחצית השניה של המאה הי"ז

הזכרנו את תנאי תושבי קראקא, שהתנו עם הכובש השבדי, כשמסרו לו את העיר, היינו להגביל את מסחר היהודים במסגרת של החוזה מ־1485. נסיון זה לא הצליח ועל כן מיד כששב חיל הפולנים (1657.22.9) מצווים העוסקים באריג להכריז, שאסור לכל איש לעבד ולמכור אריג חוץ מאנשי אגודת בעלי האריג. לאחר זה הזכירו לסוחרים זרים, שעליהם להניח את סחורותיהם במחסני „סוקיניצה" ולמכרן בשעת היריד בסיטונות וזה נוגע גם ליהודים. בשעת חידוש כתב האגודה מקבלים העוסקים באריג אישור המונופולין למסחר „נגד מוכרי חפצים ישנים ויהודים המרוקנים את השוק מצמר בקניותיהם הבלתי חוקיות". גם הכובעיים מתאוננים על היהודים. ב־17.9 1663 מכריזים, שלא יעיז שום יהודי בקראקא למכור בד, לשכור חנויות ולפתחן, כמו שנהגו עד עכשיו. היהודים מתגוננים מפני ההתקפות עליהם ומבקשים חסותם תחת כנפי המלך. מרקוס נקל, מנהל עניני המלך, משתדל אצלו בעד היהודים ולרגלי מאמציו מוכיח יאן קז'ימיר את שלטון קראקא, שהיהודים שברחו בשעתם אינם חוזרים הביתה מתוך פחד מפני רדיפות והוא פוקד על השלטון, שיעזור לשבים הביתה בהכרת חפציהם שנגזלו מהם, ובהחזרתם. החפצים הם סחורות, רהיטים וכדומה. המלך מגנה את מעשי תושבי קראקא, שמונעים את היהודים מהוציא את סחורותיהם מן העיר ואין שמים לב למוראטוריום וכתב הבטחה של המלך. בשנת 1659 מוצאים יהודי קראקא שוב מחסה במלך, המאריך זמן פרעון חובותיהם לשתי שנים ונותן להם „כתב ברזל", שיגן עליהם מפני בעלי חובות נוגשים. בשנת 1661 מאשר המלך את זכיותיהם, שהיו להם לפני הפלישה השבדית, ביניהן זכות המסחר גם בבתי מזיגה; ובשנת 1665 הוא נותן להם תעודות זכיות ביחוד בנוגע למסחר בהמות; ואשר לשאר זכיות נאמר שם, שמותר להם לסחור בכל מיני

סחורות, שהיו מותרים בהם לפני המלחמה. הזכיות שקבלו מיד המלך עזרו ליהודים להתפתחות מסחרם. אבל עוררה תגובה בקרב הסוחרים הנוצרים, שהיתה להם השפעה מכרעת במועצת העיר. בשנת 1670 אוסרת מועצת העיר על היהודים מוכרי הפצים ישנים לקנות סחורות חדשות או ישנות של מלבושים ולבנים ולמכרם. אבל מותר להם לסחור בחפצים ישנים בימי היריד עד הצהרים. בשנה שלאחריה הטילה המועצה על היהודים מס חדש בשם „שטוקובה". היהודים פונים בקובלנא אל המלך יאן III וזה אוסר לגבות את המס „הבדוי" הזה ומגנה את העיר על היחס הרע כלפי היהודים, יחס המחזק את ידי אנשים ידועים לפרעות ולשוד.

בשנות השמונים למאה הי"ז מכניסה אגודת החנונים בתקנותיה המחודשות את האיסור על היהודים לסחור כרוכלים, הנושאים למכירה בעיר מחטים, חוטים, מטפחות, סרטים וכדומה. בו בזמן מכניסה המועצה קובלנא על היהודים לבית המשפט, שבה נאמר, שהיהודים חורגים ממסגרת החוזה מ־1485, שהם עוסקים במלאכה בנגוד לזכיות האגודות השונות ושעל ידי זה גרמו נזק למלאכה הנוצרית, שעולה לפי אומדנא ל־300.000 זהובים ושלא שלמו את כל המגיע מהם — לכסף ענושים, שהכובש הטיל על העיר, באופן שעם הסכום הנזכר הם חייבים 700.000 זהובים. גם הטענה, שאינם מכניסים את הסחורה למחסנים, כאמור למעלה, נמצאה בקובלנא. היהודים מצדם ענו על הטענות הללו, שיש להם תעודות זכיות הנותנות להם זכות מסחר חפשי והם משלמים מסי המלך ומסי העיר וגם משלמים מס, שאינם מחויבים לשלם. הם מוחים נגד זה שמכנים אותם בשם מזיקים לעיר. הם, לרגלי אסונות המדינה ופרעות, הוצגו ככלי ריק ואין ביכלתם לשלם יותר. הסכסוך בא לידי בירור לפני כמה בתי משפט ולא הגיע לקצו. בשנת 1698 ניתן ליהודי קראקא מוראטוריום על ידי המלך אבגוסט II, והמלך העיר, שהיהודים רשאים למכור, לפתוח חנויות וכו'. ברם המוראטוריום לא עכב פשיטת רגל של כמה פירמות יהודיות, שנגרמה על ידי פשיטת הרגל של הפירמה הנוצרית פורבס. בינתים פרצה המלחמה הצפונית והקפיאה את המסחר בפולין.

גם מקומות מושבם הביאו את יהודי קזימיר לידי סכסוכים עם שכניהם הנוצרים.

היהודים, שנקבע להם מקום מגורים בעיר היהודית בקזימיר, לא יכלו להסתפק במקום הזה ופעם בפעם חרגו ממסגרתם וקבעו דירותיהם בפרברים שונים של קראקא, כגון סטראדום, סמולנסק וכדומה. עובדה זו היתה למורת רוחם של הנוצרים שכניהם וגרמה לסכסוכים, שטפלו בהם השופטים.

מלחמת הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים בקראקא עם הנוצרים בני מקצועותיהם

מלחמה קשה נלחמו קצבי יהודי קראקא עם חבריהם למקצוע הנוצרים, שרצו להגביל את מספרם לארבעה, אבל לא יכלו להם. ברם מסים שונים הוכרחו לשלם וביניהם גם מס לקהילה בשם „קרופקה". מלחמה דומה נלחמים עם חבריהם

למקצוע הנוצרים המוזגים היהודים הקראקאים, שאין להם לדברי יריביהם רשות ליצור ולמכור שכר. היהודים אינם שמים לב לזה. הם עוסקים גם במסחר היין שהובא בעיקר מהונגריה. מכל אלה המשקאות שלמו היהודים מסים. גם הקהילה קבלה מסים ממשקים אלו.

גם מוכרי עורות וחייטי בגדי עור נלחמו בהתנגדות שכניהם הנוצרים, והוא הדין סוחרי סבון ונרות.

סחר מלח היה בעיקר בידי היהודים ויהודי קראקא בכללם. חברות יהודיות סוחרות גם בטבק. השמוקלרים (עושי ציציות וסרטים) ייצרו את תוצרתם ומכרוה גם כן מתוך מלחמה עם הנוצרים שכניהם. גם הצורפים היהודים נתקלו בקשיים בעבודתם. חשדו בהם, שמוציאים כסף מן הארץ שלא כחוק ושהם מזייפים את המטבעות. מצד אחר היו יהודים, שנמסר להם התפקיד לספק כסף לטביעת המטבעות. גם בבדיל ועופרת סוחרים היהודים.

*

העסקים היו נעשים בירידים. לירידים באו הסוחרים ממקומות שונים למכור את סחורותיהם או לקנות סחורה. שם בוצעו הלוואות, חכור מפעלים שונים ואפילו שדוכים. גם ועדי הקהילות סדרו שם ענינים צבוריים, גם לוו כסף בשביל הקהילה. כישום כך היו נוהגים לסמן את התאריך ביריד פלוני. בקראקא התקיימו ירידים, אבל יהודי קראקא היו נוסעים גם לירידים אחרים, כגון לרישא, יארוסלב, לובלין וגם דנציג. כועדי הקהילות של ערים גדולות אחרות, כן גם ועד הקהילה בקראקא שולח שמשו ליריד, שיפקח על עסקי יהודי קראקא, שיעזור לנפגעים ויכריז על אבדות וגנבות ופסקי דין על פושטי רגל. בשעת היריד ישבו בדין בתי דינין מיוחדים ליריד, שהורכבו מדייני קהילות שונות. אלה הוציאו אל הפועל פסקי דינים של בתי דין בקראקא וערים אחרות.

ענף כלכלה חשוב היו ההכנסות מרבית והיהודים היו מלוים זה את זה או את הנוצרים, אבל גם לווים מאחרים. ההלואות ניתנו על משכונות. גם סחורות קבלו או נתנו בהקפה נגד שטרות או ממרמות. לפעמים נגנבו או שודדו אלה התעודות. אז הכריזו על אותן הגנבות או השוד והזהירו, שלא ירכשו אותם. היו גם מקרים של פשיטת רגל. תכופות היו משתדלים להתגונן בפני ירידה כזו על ידי השגת מוראטוריום מיד המלך. המוראטוריום לא היה מגן על היהודי בפני אציל פולני. משום כך היו נוהגים אנשים, שאינם אצילים להקנות את תביעותיהם על היהודי לאציל פולני. אמנם אסרו אחר כך לעשות מעשים כאלו, אך האיסור לא הועיל הרבה, מפני שלא תמיד התחשבו בו. — אפשר היה ליהודי להתמנות לסקטור (מנהל עסקים) של המלך ואז הוצא משיפוט הכללי ונמסר לשיפוטו של המארשאל. ולפי שקשה היה להביא עצומות לפני בית דין זה, היה אז היהודי יותר מוגן. במחצית השניה של המאה הי"ז היה היהודי הקראקאי ברוך מרקוביץ הסרביטור (=פאקטור) של המלך יאן קזימיר. בשנת 1676 מינה המלך יאן III את היהודי הקראקאי בנס אברהמוביץ לפאקטור שלו ושל חצרו והכניסו למסגרת שיפוטו. גם גרמן סלומונוביץ, ופיסק לבקוביץ, יהודי קראקא, הם פאקטורים של מלך זה. גם

הסוחר והבנקיר הקראקאי חיים פצנובסקי היה למעשה פאקטור המלך, אף כי לא נשא תואר זה. בשנת 1675 נתמנה על ידי יאן III לסרביטור. מספרים עליו, שלוה כסף על משכון אצל נוצרי בשם מדרני. זה מת ויורשו לא רצה להחזיר לו את המשכון. וכשהגיש תביעה נגדו העיד לטובת הצד שכנגדו היהודי שלמה בנטורה. וכאשר חלה בנטורה מחלה מסוכנת, הודה, ששקר ענה באחיו ושהסיתו בעל דינו של פצנובסקי. בכל זאת כשהבריא חזר על עדותו הראשונה ונשבע עליה.

בין הסוחרים והבנקירים היהודיים בקראקא במחצית המאה הי"ז מצטיין בנו של ר' איזיק ר' יעקלש, בונה בית הכנסת שנקרא על שמו. יש לו כמה בתים בעיר היהודית בקזימיר ופתח כמה חנויות בקראקא ונתמנה לראש הקהילה. בכוח התמנות זו השתדל בהזדמנויות שונות אצל השלטונות לטובת היהודים. לרגלי המלחמה השבדית ותוצאותיה נתמעטו נכסיו, בכל זאת פעל בתור פרנס בלי הרף לטובת היהודים. היה גם ציר לועד ד' ארצות. הוא נשא שלש נשים זו אחר זו. הראשונה היתה בת ר' אברהם שרנצל מלבוב בעל "איתן האזרחי", השניה בת נחמן ו„רויזה המוזהבה" והשלישית היתה בת זכריה מנדל, כנראה, מקראקא. גם בנו של משה, נתן פיטל, היה פרנס בעירו. מצאצאיו של פיטל מזכירים את האחים משה ומנדל יעקלש. הראשון היה פרנס הקהילה בקראקא, השני היה עשיר חוכר שדות ומלוה כספים.

סוחר ידוע בקראקא היה יששכר בר, בנו של ר' יהושע השיל הרב מקראקא. נבחר גם לפרנס הקהילה והיה ציר בועד ד' ארצות ביארוסלב וחתם על הסכמה לתרגום התורה של ר' יוסף עטיאש מאמסטרדם. הסכים על ספר זה גם בלובלין והסכים אז גם על עין יעקב עם פירוש יצחק מאיר פרנקל. אחיו ר' שאול היה רב בכמה מקומות וגם בקראקא. אחת מאחיותיו היתה נשואה לאברהם, שמת מות קדושים, ואחת קריינדל השאירה קרן לתמיכת שני בחורים. גם יששכר בר כתב בצוואתו 500 זהובים לקהילה על מנת שמן הרוחים ישלמו בכל יום ששי סכום מסויים לעניים. שני בני יששכר בר היו רבנים. אחד בטרלוב והשני בברודי. נכדו היה ר' בריש אשקלש, רב במגנצא ומקומות אחרים. שהיה חתנו של הבנקיר של ההבסבורגים ר' שמשון ורטהימר.

גם אברהם חבש הוא סוחר ידוע בקראקא. הוא חתנו של הראש ישיבה בקראקא ר' יהושע בן יוסף. אברהם נבחר לפרנס והיה ציר לועד ד' ארצות ביארוסלב. שם הסכים גם הוא על עין יעקב הנזכר. המלך עשה אותו לסרביטור עם כל הזכיות הקשורות בתואר הזה. השאיר שני בנים שאחד מהם, מרדכי, טיפל בעסקי אביו והשני, שמואל, היה רב במקומות שונים.

מזכירים גם את הסוחר צודק (כנראה, צדוק), שהיה פאקטור החצר של המלך מיכאל. את עסקיו הוא עושה בשותפות עם חותנו הירש פוצ'ט. הם עוסקים בין השאר גם בסחר כסף. בקהילתו היה צודק גם פרנס. בנו הוא נחום וחתנו הוא מאיר בן יצחק מלבוב. בנו של נחום הוא זליג צודק, שהסתבך בסכסוכים עם אנשים פרטיים ועם הקהילה. כאשר בא השלטון בטרוניא עם ועד הקהילה והשליך אחדים מהם לבית כלא, חשדו בזליג, שהוא הלשין עליהם. בנו נחום היה פרנס בקראקא וחתם

על החרם, שהוטל על החסידים שבעירו. אחיו המיר את דתו.

ידועה גם המשפחה אשכנזי, שכמה מבניה עסקו במסחר. חיים בן טודרוס וגם יואל ממשפחה זו היו פרנסים בקראקא.

יהודי קראקא היו להם הרבה עסקים עם הנוצרים ולא זו בלבד שהם הלוו לנוצרים, אלא גם אלה הלוו לעתים ליהודים. ומענין הדבר, שפעם לוה ועד הקהילה הקראקאית מן הנוצרי קריסטוף קראנץ איזה סכום ושעבד לו את הכנסות הקהילה מן הבשר. כיוצא בזה הלוה הנוצרי הבנקיר פורבס לועד הקהילה נגד שעבוד הכנסותיה.

היהודים היו גם חוכרים מקורות הכנסות שונים בין פרטיים בין צבוריים. יש חוכרים ייצור שכר, טחנות, משקים והכנסות צבוריות. לפעמים היו צפויים בעסקים אלו לתלאות מתוך שרירות לב המחכירים. כן מסופר, שהירש ולפוביץ' חוכר ייצור השכר של רסביץ' בגרבוביץ, כשסרב להאריך את חוזה החכירה לזמן הבא, לקח ממנו המחכיר את חפציו והשליכו לבית הכלא והעליל עליו עלילת גנבה וסוף הדבר היה, שהירש חזר וחכר את ייצור השכר.

חוכר הכנסות צבוריות הראשי היה יעקב בן אברהם, שהיה שנאוי על הנוצרים ומכל צד באו עליו קובלנות.

בקראקא חיו גם יהודים, שבאו מאיטליה, ממורביה ומוינה. הרבה מיהודי איטליה שבו לאיטליה ומצינו אותם שם בימי ר' משה חיים לוצטו. בפולניה היו האיטלקים מובדלים בתחילה מן היהודים הפולנים במנהגיהם. לבסוף בטלו הבדלים אלו. לעתים מכירים בשם את מוצאם של אותם היהודים, נושאי השם הזה. אומרים, שהשם „בלוך" נשתבש מן המלה הפולנית וולוך־איטלקי ומורה איפוא על מוצא המשפחה המכונה בשם זה, שהוא מאיטליה. כיוצא בזה מורים השמות ויגר, אויסטריכר על מוצא המשפחות המכונות בשמות אלו. מבין היהודים המהגרים שהזכרנו מזכירים גם כן סוחרים גדולים, שהיו גם פרנסים בקראקא.

תקופת המעבר ממאה הי"ז למאה הי"ח. הנהלת הקהילה בקראקא

הפרנסים בקראקא לא היה תפקידם קל. בכל הזדמנות הוכרחו להשתדל אצל המלך והשרים לשם השגות הקלות או זכיות בשביל עדתם. מצד אחד אנו שומעים, שלפעמים היו דורשים תגמול בעד יגיעתם לטובת הקהילה או שזו בעצמה זיכתה אותם במתנה חלף עבודתם. אך גם מסופר לעתים, שהמנהיגים היו מנצלים את מעמדם לטובת עצמם והיו משיגים הקלות במסי הקהילה לנזק הקהילה. קופת הקהילה היתה על הרוב בכל רע וההנהלה היתה זקוקה ללוות תמיד, וגם אצל נוצרים, ולא תמיד היה ביכלתה להפיס דעתם של בעלי חובות הקהילה. ואם אמנם ההלוואות נתקבלו בהדגשה, שעל חשבון הקהילה הן מתקבלות, עשו בעלי חובות את המנהיגים אחראים לחובותיהם ומשום כך היו אלה צפויים לכל מיני צרות ותלאות. תכופות היו משליכים אותם לבית הסוהר. אך לא בגלל חובות הקהילה בלבד היו צפויים לסבלות, גם כשבאים הנוצרים בטרוניה עם אנשים

פרטיים, דרשו ממנהיגי הקהילה עזרה בבצוע העונש באותו פרט ואם סרבו או לא היה סיפק בידם למלא אחרי דרישתם, נענשו קשה על חוסר פעולה.

ניהול הפנקסים היה ברגיל מחוסר סדר וזה מצד אחד מפני שלא תמיד עמדה ישרותם של המנהיגים על הגובה הדרוש, ומאידך גיסא סבכו דרכי ההנהגה את החשבונות ושללו את האפשרות לברר כהוגן את ההוצאות וההכנסות של הקהילה. לא זו בלבד שלפרקים היו ממשכנים את ההכנסות למלוים באופן שלא שולמו המסים השונים לקהילה אלא ישר למלוים על חשבון החובות, אלא גם התחייבויות אחרות נתמלאו בדרך זו. לפקידים שונים שלמו את המגיע להם על ידי זה, שנקבע שמס פלוני יגבה פקיד פולני לצורך עצמו. הוראות שונות ניתנו מטעם השלטון, כדי להכניס סדר בפנקסאות. אך לא הועילו הרבה. מענין הוא גם כן, שראשי הקהילה בקשו פעם מן הבויבודה, שלשם בטחון הגובים יתן להם לעזרה כמה חיילים בשעת גביתם את המסים. בקשו גם כן, שהבויבודה יאסור על חוכרי מסי הקהילה להבחר בין זקניה ושיהודים זרים לא ישלחו כצירים לועד ד' ארצות.

אם אמנם ועד הקהילה הטיל מסים שונים על בני העיר היהודים, לא הספיקו כל ההכנסות כדי למלאות את כל התחייבויותיו. התשלומים השונים שהוטלו על הקהילה, הקבועים והארעיים, הגיעו לסכומים, שעלו על הכנסותיה ועל כן הוכרח הועד כאמור לקבל הלואות, כדי לכסות את הוצאותיו. אך ההלואות גררו כמובן אחריהן תשלומי רבית והגדילו את התחייבויותיו והקשו עליו מדי פעם יותר ויותר להשיג את שווי המשקל בתקציבו. התרבו מקרי השתמטות מלפרוע את החובות בזמנם ובעלי החובות הנוצרים, כשמאמציהם להשיג את המגיע להם עלו בתוהו, תפשו יהודים פרטיים והשליכום לבית הסוהר ולא שחררום, עד שפדו אותם בסכומים מסויימים. או שקופת הקהילה סיפקה להם כספים על חשבון חובותיה. מן הראוי לציין, שיש שבית הדין הממשלתי נתן רשות למלוי הקהילה למשכן יהודים, שלא היה להם שום ענין בועד הקהילה. בין בעלי חובותיה הנוצרים היו חילונים וגם מיסדרי כמרים, כגון הישועיים. ההבדל בין שני מיני מלוים אלו היה בזה, שהאחרונים לא דרשו ברגיל בחזרה את הקרן שהלוו, אלא הסתפקו בתשלומי רבית. בכל זאת אנו שומעים על תביעות משפטיות, שהוגשו לבית המשפט נגד הקהילה גם מטעם הנוצרים החילונים וגם מצד המיסדרים.

בין האנשים שקבלו עליהם עול הנהגת הקהילה הקראקאית תופס מקום השוב בזמן המדובר זכריה מנדל קנטורוביץ'. הוא היה חתנו של הפרנס שלמה שכנא הכהן, חתנו של בעל מגיני שלמה, ועסק בהלואה ברבית ונבחר גם לפרנס הקהילה עוד בימי צודק וישכר בר. פעם אחת הוזמן לישיבה ושם כפו אותו להתחייבות בכתב לתשלום 7000 זהובים ובכתב זה השתמשו לכסוי אחד החובות. זכריה מנדל יצא במחאה נגד מעשה זה, ובהיותו פאקטור פרטי של הסטארוסטא הקראקאי וילופולסקי השיג ממנו „מכתב ברזל", שאסר לעקל את אשר לו בעד חובות הקהילה וגם אסר על פקידי הקהילה והממשלה להתגרות בו ולעצרו בירידים; אז התחיל שולט ביד חזקה בעניני הקהילה, מוציא הוראות וכתבי התחייבויות בשם הקהילה, נושא ונותן באופן עצמאי עם בעלי החובות, מקבל הלואות חדשות ונותן

הכנסות הקהילה במשכון; ואם איזה זמן פרעון היה ממשמש ובא ואי אפשר היה להשיג הלואה, שתאפשר הפרעון, נהג בעשירי הקהילה, כדרך שנהגו בו, וכפה אותם להתחייבויות בכתב והשתמש באלה לפרעון החוב. דרך שליטתו עוררה התנגדות ובראש מתנגדיו עמד הפרנס שמעון זרכוביץ'. הלה האשים אותו בשעת ישיבה פומבית בשימוש ברכוש הקהילה לצורך עצמו. ממחרת לאותה הישיבה הזמין זכריה מנדל את הפרנסים והטובים לישיבה ובה נתקבלה ההחלטה, שלרגלי התנהגותו הבלתי הגונה של שמעון זרכוביץ', שצוינה ע"י פירוט מעשים שונים, חושבים הנאספים לנכון, שהאיש הזה לא יחד כבודו עמהם ושלא ימנה עם יהודי קראקא. שמעון גר מן העת ההיא בקראקא (לא בקזימיר) ורק מפעם לפעם נראה בעיר היהודית. אז נצטוו השוערים כשיפגשו בו לתפשו ולענשו כגנב, יען אשר גנב שטרי הקהילה והשתמש בהם לטובתו. לא הסתפקו בזה, אלא ערערו אמונו המסחרי ולא הרשו לו להכנס לבית הכנסת ועשו ציד עליו בקזימיר וקראקא. הוא נתפס והושלך לכלא ויצא משם רק אחרי שהתחייב לשלם סכום כסף. נגד התנהגות אויבו ערך מחאה חריפה בקראקא. המלחמה בין שני הפרנסים גררה אחריה חלוקת העם לשני מחנות, שעשו מלחמה ביניהם בכל הזדמנות, עד שלבסוף התערב הביבודה ומינה ועדה להכרעה בין האויבים. סופו של דבר שזכריה מנדל נשאר השליט בקהילה. בו בפרק הצליח לדחוק את רגלי רב העיר שאול, אחי הפרנס יששכר בר, שהוכרח לעזוב את רבנותו, שהשיג בשנת 1700 בקראקא, ועבר לברסלוי. את הרבנות הציע זכריה מנדל להרב מהלישוי ר' אלעזר איטינגר, אך הלה מת בדרך לקראקא. אז החליטה הקהילה להציע את הרבנות לבנקיר חחצר של ההבסבורגים ואבגוסט II ורב המדינה בהונגריה ומוריביה ר' שמשון ורטהימר. כתב הרבנות בצורה יפה נמסר ליד משלחת, שבראשה עמד זכריה מנדל, שנסעה לווינה לורטהימר להזמינו בתור רב לקראקא. ברם ורטהימר דחה את ההצעה. בשובו לקראקא השתדל זכריה מנדל להעלות על כסא הרבנות שם את שארו ר' יהודה ליב הרב משידלוב וחפצו הצליח בידו. זכריה מנדל היה עוד לפני המאורעות האלה ציר לועד ארבע ארצות. היה גם כן marszałek generalności. בשנת 1712 היה נשיא הועד ביארוסלב ובשנה הבאה השתתף בועד שם כסגן נשיא. ברם גם לשלטונו בא קץ. הלחץ, שלחץ את בני הקהילה בגבית המסים, הביא סוף סוף לידי מרד, שפרץ בקהילה. ההמון התנפל עליו ועל פקידיו המגינים עליו והכה ופצע אותם. הם נמלטו לבית הכנסת וסגרו את השער בפני המתקיפים. אחרים צרו על בית זכריה מנדל ושברו את השמשות. רק שומרי הארמון, שנקראו לעזרה, פזרה את התוקפים ואסרה את מחוללי המרד. אחדים מהם הושלכו לבית הסוהר, אחרים נאסרו ב"קונה" בבתי הכנסיות. אך ממחרת למאורעות הללו הוצאו בחזקה הנאסרים מן הכלא וה"קונה". זכריה מנדל ראה עצמו ברע, על כן מכר את ביתו בחשאי וחיסל את עסקיו וברח לפינצ'ב. שם השיג באמצעות שוחד את משרת הרבנות. בבריחתו לקח עמו את פנקסי הקהילה. אז התאספו זקני הקהילה וערכו מחאה חריפה נגד הפרנס לשעבר ובה מאשימים אותו, שעשה הרבה נזקים לצבור, שלחץ אותו, שלוה כסף לא לשם כסוי חובות הצבור אלא לצורך עצמו, ובכלל ניצל את הכנסות הקהילה לטובתו,

ובמשך 25 שנים היה שולט לבדו מבלי שאול את פי אחרים, וכשדרשו ממנו דין וחשבון ברח ולקח עמו כסף וזהב ומשכונות וכדומה, ששוים מגיע למיליון.

אז שלח הוויבודה ועדה שזכריה מנדל יתן דין וחשבון לפניה מכספי הקהילה הקראקאית. אבל הוא לא הופיע בפני הועדה, שהוציאה איפוא פסק דין לחובתו. אחדים מן הפרנסים שבקראקא התפשרו עמו, אבל אחרים לא רצו להסכים לפשרה זו. אך בעוד שהסכסוך נמשך חלה זכריה מנדל ומת, בהשאירו הונו לאשתו ולאחיו שמואל וזה מכר לרב העיר את חלקו בבית שירש בשנת 1717.

המצב הכספי בקהילה הקראקאית היה מיואש. העקולים מצד בעלי חובותיה התרבו. הגסיונות מצד השלטון לעזור לקהילה לא הועילו הרבה. בשנת 1726 הוחלט לגבות מבני הקהילה מס רכוש בגובה של 5 אחוזים. אך גם תרופה זו לא איפשרה לצאת מן המבוכה הכספית שבקופתה.

קראקא והגליל במאות הי"ז והי"ח

הקהילות הקטנות בגליל קראקא היו בתחילה כפופות לקהילת קראקא. סיבת הדבר היתה העובדה, שאותן הקהילות הקטנות התהוו מיהודי יוצאי קראקא, מה שגרר אחריו יחס הכבוד של אותן הבנות אל האם קראקא. גם רבניהן היו כפופים לרב הקהילה — האם, שהיה גם כן רב גליל קראקא. אך כשירד המצב הכספי של קהילת קראקא והיא שקעה בחובות, שהעיקו עליה ללא נשוא, היה טבעי הדבר, שהשתדלה להטיל חלק מעומס החובות על אותן הקהילות הקטנות, דבר שהביא לידי חכוכים בין אלה ובין הקהילה — האם, ולבסוף לידי התפלגות. באמצע המאה הי"ז אנו רואים את הגליל קראקא נחלק מבחינת תשלומי מסים לשני מחוזים או איגודים: העליון או הקראקאי והתחתון הסאנדומירי. הועדים הטילו סכומים מיוחדים של מסים על שני המחוזים, שחלקו ביניהן הקהילות המשתייכות לאותו המחוז. במחוז העליון היתה יד קראקא על העליונה ומכאן נבעו שוב התנגשויות בין חברות המחוז, עד שלבסוף יצאה קהילת קראקא מן האיגוד ויתר הקהילות התאחדו עם המחוז התחתון. באופן זה נוצר בסוף המאה הי"ז הגליל הקראקאי—הסאנדומירי נפרד לגמרי מקהילת קראקא. הפירוד גרר אחריו, שגם מן הקהילות הקטנות נשלחו צירים לועד בלובלין, שישבו שם על יד צירי קראקא. מספרים, שבשנת 1666 לא שלחה קהילת קראקא צירים לועד וגרמה לבטול ההתיעצות ונדונה לתשלום קנס של 600 זהובים.

לפי השערת באלאבאן עורר השתתפות הצירים של הקהילות הקטנות, שהיו כפופות קודם לכן לקראקא, את חמת אנשי קראקא ולא שלחו לועד את צירים. גם לועד בטארנוגרוד, שנקבע לשנת 1667, לא באו צירי קראקא והקהילה נקנסה לשלם 1200 זהובים. אך בשנים הבאות חכמו והשכילו מנהיגי קהלת קראקא והופיעו בועד וישבו על יד צירי אותן הקהילות שבגלילם.

מסופר גם על משפטים שהיו לקהילת קראקא עם קהילות אחרות בנוגע

לראשות על קהילות קטנות ידועות, ביחוד המשפט עם קהילות וודזיסלב בנוגע להגמוניה על קהילת קשיונז׳ גדול.

בנוגע לרב הגליל הקראקאי היו בדרך כלל במאה הי״ז רבני קראקא גם נושאי משרת רב הגליל הקראקאי. אחד מאלה היה ר׳ יום טוב ליפמן הליר בעל תוספות יום טוב ובשנות 1676-77 שימש במשרה זו ר׳ אהרן קיידנובר. ברם אחריו ישב על כסא רבנות זו ר׳ יצחק חריף מקרוטושין, הרב מאפטא, והקהילה בקראקא ברצותה לקיים את ההגמוניה בגליל, הציעה לרב זה גם את הרבנות בקראקא. כאשר מת ר׳ יצחק חריף, עברו כמה שנים, עד שנבחר בקראקא ר׳ אריה יהודה ליב נכד בעל הב״ח (1696). אבל בגליל נבחר לרב שוב הרב מאפטא ר׳ שאול בן ר׳ השיל. וכדי לקיים את ההגמוניה שלה על הגליל העבירה קהילת קראקא את ר׳ אריה יהודה מרבנות (1700) ומסרה את הרבנות לר׳ שאול. אך כבר בשנת 1704 עזב ר׳ שאול את קהילתו וכידוע בא במקומו ר׳ יהודה ליב הרב משידלוב. בנו ר׳ דוד שמעלקי נבחר אחרי מות אביו (1731) לרב בקראקא וגם לרב הגליל בפולין הקטנה. בינו ובין אחיו ר׳ יהושע, שהיה רב בשידלוב אחרי אביו, פרץ סכסוך נבזה. ר׳ יהושע האשים בערכאות של גוים, שר׳ דוד שמלקי זייף צוואת אמו והגיע הענין עד לידי תגרת ידים ופציעה בין האחים. ר׳ יהושע טען, שאחיו פצעו וזה טען, שיהושע פרץ לחדרו וסכין בידו ולולא משרתו היה בעזרתו ונפצע על ידי זה, היה נרצח. גם לאחר זמן הכריז, שיירה באחיו. ר׳ דוד שמלקי קובע, שאמו ערכה צוואה במעמד בניה כולם ובמעמד פרנסים ידועים ויהושע מסר כתב, המאשר ידיעתו את הצוואה. אך הוציאה האם את נשמתה, הוריד מן הגוויה בעודה חמה שרשרת זהב ומכיס שמלתה הוציא התכשיטים, שהיו עמה. אחרי כל זה עזב יהושע את משרתו ואת עירו והסתובב בעולם ואחיו שחשבו, שמת, מסרו את הונו ליתומיו. אך אחרי עבור איזה זמן הוזמנו אחי יהושע לדין בפני הועד ביארוסלב בשם „האציל יאן יעקב שידלובסקי, רב לשעבר בשידלוב״, שהמיר את דתו בינתים. בעונה אחת הוא מאשים את אנשי הועד, שהתנקשו בחייו ושלא נתנו אותו להתדיין עם אחיו. נגדו מחה בשם היהודים שמש (סינדיק) הקהילה הקראקאית בהכחישו את טענות המאשים. ברם הלה היו לו תומכים בין הישועיים. אז השתמשו אחי יהושע בהשפעתם הם וכפי המסופר הביא הענין לידי פציעת יהושע.

ההיסטוריון באלאבאן בספרו את המאורעות שלמעלה מעיר, שיש סתירות במקורות בענין המסופר, המביאות לידי ספק במסורת על דבר המרת הדת של יהושע ולידי הנחת האפשרות, שאיזה רמאי השתמש בשמו של יהושע לשם נכליו.

היחסים שבין הרב דוד שמלקי ואחיו ערערו את מצבו בקראקא והוא התחיל דואג ומגן על רבנותו מפני מתנגדיו. לשם כך השתמש בהתנגדות, שקמה בקהילה נגד פרנסים אחדים והתקשר עם אנשים מסויימים למגר את הפרנסים האמורים. ברם הקשר נתגלה. הענין הגיע לפני הבויבודה והלה מינה ועדה לחקירת ההאשמות משני הצדדים ותוצאת החקירה היתה, שהרב דוד שמלקי נמצא חייב יחד עם חבריו בקשר, שבראשם עמד זליג צודק והוא וצודק ויתר חבריו נקנסו, שישלמו סכומים שונים, ונוסף על זה נדון צודק למאסר.

הסכסוכים האלה הביאו ליד כך, שר' דוד שמלקי הועבר מרבנותו ובמקומו נבחר הרב מסלוצק ר' יוסף יונה תאומים פרנקל, תחילה כרב בקראקא ואחר כך כרב הגליל. עברו ימים רבים עד שהנבחר, שישב בברסלוי, עבר לקראקא. היה צורך בכמה כתבי בטחון מצד השלטונות לפני שהסכים לקביעת מושבו שם. ברם אך בא העירה שוב פרצו סכסוכים בקהילה ואחרי זמן קצר עזב הרב את העיר וחזר לברסלוי. אז ביקר דוד שמלקי מפעם לפעם בקראקא, שלא ויתר עד כה באופן רשמי על רבנותו וחתם כאב"ד מקראקא, והוציא שם כמה פסקי דין. אחרי מותו שימש בתחילה שם כממלא מקומו הרב מראקוב ר' אליקום גץ ואחר כך נבחר לרב העיר ר' יונתן איבשיץ יליד קראקא, אבל זה סרב לקבל את הרבנות ואז נתקבל לרב בקראקא ר' יצחק לנדא, הרב מז'ולקיב וגליל רייסן.

השלמה ל„רבני קראקא" (מן המאה הי"ז — המאה הי"ט)

אחרי מות ר' יום טוב ליפמן הליר ישב על כסאו ר' אברהם יהושע העשיל ב"ר יעקב אב בית דין בלובלין, שבא לקראקא אחרי שישב כבר על כסא אביו בלובלין. הוא נודע בעולם לחריף עצום. מתלמידיו היו ר' שבתי כהן בעל הש"ך ור' אהרן שמואל קאידנובר בעל ברכת הזבח. מת בש' תכ"ד. כתב הגהות על ספר מצות גדול, חדושי הלכות על קצת סוגיות ב"ק, ב"מ וב"ב ותשובות לשואלים.

אחר מות ר' העשיל נתקבל לאב בית דין וראש ישיבה ר' אריה ליב ב"ר זכריה, שנקרא בימיו "זכריה הנביא". ר' אריה ליב היה נקרא "ר' ליב הגבוה" וגם "ר' ליב ר' פישלס" על שם חותנו ר' אפרים פישל. אחיו ר' צבי הירש היה אב בית דין בלבוב ואחר כך בלובלין. אחד מבניו השנים הוא ר' זכריה מנדל מחבר באר היטב על שלחן ערוך ובתו היתה נשואה לר' שמואל בעל בית שמואל על אה"ע, מסופר עליו, שעלה לתורה בשבת חזון גם כשלישי וגם כמפטיר מת בש' תל"א.

אחריו נבחר לאב בית דין וראש ישיבה בקראקא ר' אהרן שמואל קאידנובר הנזכר, ב"ר ישראל. מוצאו מוילנא והיה בין הגולים לרגלי מהומות חמילניצקי ושתי בנותיו נהרגו ואבד הונו ולפני בואו לקראקא היה אב בית דין בפיורדה ומקומות אחרים, כמו פרנקפורט על מיין, בריסק ועוד. הוא מזלזל בפוסקים האחרונים כמו הש"ך וט"ז והוא אומר כי "האחרונים מבלבלים הדעת והזכרון" ידיו רב לו גם בחכמת הקבלה והיה גם בקי במקרא ומפרשיו. מת בש' תל"ו. ספריו הם ברכת הזבח, תפארת שמואל, ברכת שמואל ואמונת שמואל.

אחריו ישב על כסאו ר' יצחק חריף ממשפחת לנדא, שהיה קודם לכן אב בית דין באפטא. מתלמידיו הוא ר' אברהם ברודא. מת בש' תמ"ג.

אחריו נקרא לאב בית דין וראש ישיבה הדרשן ר' אהרן תאומים, בן ר' משה תאומים בן ר' שמעון תאומים, שנתגדל אצלו, אחרי שאביו מת עליו בילדותו. עוד בהיותו צעיר לימים נעשה למגיד מישרים בפראג. אחר כך נבחר לאב בית דין בוורמיזא וכשהותקפה העיר על ידי הצרפתים בשנת תמ"ז נענה לדרישת עיר קראקא לקבל שם משרת רב. אבל לא בא לשם אלא בשנת ת"נ ואחרי ארבעה

חדשים כשנסע לועד הגליל בחמלניק, נתפס ע"י חיל, שהכהו והרכיבהו על הסוס, שנפל ממנו שלש פעמים, מה שגרם למותו. נקבר בפינטשוב. ריב היה לו לבעל חוות יאיר אתו והוא הטיל עליו חרם. ספריו הם: מטה אהרן על הגדת פסח, בגדי אהרן, דרושים על סדר התורה, וחשן אהרן על סדר ארבעה טורים.

אחרי ר' אהרן תאומים נבחר ר' אריה יהודה ליב ב"ר שמואל צבי הירץ ונכדו של ר' יואל סירקיש בעל הב"ח לאב בית דין וראש ישיבה. אביו מת עליו בימי נעוריו ואמו נישאה אחרי מותו לר' דוד בעל ט"ז ואצלו למד. אביו חורגו שלח אותו יחד עם בנו ישעיה אל שבתי צבי לתהות על קנקנו. עוד בימי נעוריו נעשה לאב בית דין בסוירז, אחר כך נתקבל לאב בית דין בבריסק דליטא ומשם נקרא לקראקא. שנת מותו אינה ידועה. השאיר תשובות.

עוד בימי ר' אריה יהודה ליב נבחר ר' שאול ב"ר העשיל לאב בית דין וראש ישיבה. הוא נולד בלובלין והיה בתחלה אב בית דין בלאקטש ואחר כך בבריסק דליטא ומשם נקרא לקראקא. כאן רדף את בני כת שבתי צבי. בסוף ימיו נבחר לאב בית דין באמסטרדם. מת בדרך ונקבר בגלוגא בש' תס"ז.

שנים מספר אחרי מות ר' שאול נבחר ר' יהודה ליב ב"ר יצחק אייזיק לאב בית דין וראש ישיבה. קודם לכן היה אב בית דין בשידלוו ונבחר למבורר בועד ד' ארצות מטעם עדת קראקא בשעה שעדיין לא שימש שם רב. אחד משני בניו הוא ר' דוד שמואל שמעלקא, שישב על כסאו בקראקא אחרי מותו. מת בין ת"ץ לתצ"ב.

כפי שאמרנו ישב בנו ר' דוד שמואל שמעלקא על כסאו. הוא ואחיו חתמו על החרם נגד ר' משה חיים לוצטו. מת בש' תק"א.

עוד בחייו נבחר במקומו ר' יצחק יוסף ב"ר חיים יונה תאומים (שנקרא אחר כך ר' יוסף יונה תאומים). אך אחרי שבתו ארבע שנים בקראקא נקרא בש' תק"ה לברסלוי לשמש שם אב בית דין במקום אביו ונענה לדרישה זו.

כאמור, נבחר אחריו (סביב לש' תקי"ד) ר' יצחק לנדא, הרב מז'ולקיב וגליל רייסן, לאב בית דין וראש ישיבה בקראקא. הוא תמך במכתב בר' יונתן איבשיץ, במלחמתו עם ר"י עמדן. מת בשנת תקכ"ח.

על מקומו ישב ר' אריה ליב ב"ר שמואל מטרנאוו, שמת בש' תקל"ו.

על כסאו ישב ר' יצחק הלוי מלבוב, בן ר' מרדכי אב בית דין בלבוב. קודם לכן היה אב בית דין בחלם. אחד משני בניו ר' צבי דוד היה אחר כך לאב בית דין בקראקא. מת בשנת תקנ"ט.

אחריו נבחר לאב בית דין ר' שלמה זלמן מוורשא, שבא לקראקא ודרש דרשתו הראשונה וכאשר שב לווארשה לשם סדור עניניו לא שב לקראקא. ור' צבי דוד שהזכרנו מלא מקומו עד יום מות ר' שלמה זלמן. מספרים, שנתן לאוצר עדת קראקא חמש מאות אדומים בעד בחירתו לרב, על כן לא רצה לוותר על התואר אב בית דין מקראקא, אף על פי שלא שימש שם כאב בית דין.

אחרי מותו נתקבל לאב בית דין ממלא מקום ר' צבי דוד. אמרו עליו, שידע לדבר בשפת הארץ והיה אהוב על השלטונות. בכלל היה בעל נפש טובה, "היה משגב לדל ומנוס לרוח נשברה". מת בשנת תקצ"ב.

יהודי קראקא במאה הי"ח

בשנת 1722 אורגן איגוד הסוחרים (הנוצרים) בקראקא מחדש. פעולה זו היתה מכוונת בעיקר לדחוק את רגלי היהודים מן המסחר. בכל זאת אין אנו שומעים במשך עשרים שנה על דבר צעדים חשובים מצד האיגוד לרעת היהודים. רק בשנת 1742 באה התקפה רצינית על מסחר היהודים. יהודים, שחוזרים עם סחורות שונות מחצרות הסביבה הותקפו על ידי סוחרי האיגוד, הוציאו את סחורותיהם מידם והניחום בבית מועצת העיר. כדי להצדיק את המעשה הזה הסבירה העיריה, שלפי החוזה משנת 1485 מסכימים היהודים עצמם, שיעוקלו אצלם סחורות, שנאסרו עליהם לסחור בהם. היהודים מצדם קובלים על העיריה, שהיא מתירה לעקל את סחורותיהם בסמכם על חוזה חתום על ידי ארבעה אנשים פרטיים, ששלוש מאות שנה לא שם איש לב אליו. ברם שונאיהם לא הסתפקו במה שעשו להם, אלא השתדלו והשיגו מאת המלך פקודה האוסרת על היהודים את המסחר בכלל. ברוח זה ניתן להם זמן למכור את אשר בידם ואת אשר ישאר מן הסחורות כעבור הזמן וכמו כן סחורות חדשות, שיובאו—יוציאו מידם. היהודים מתגוננים בטענה, שהמלך אבגוסט II התיר להם בשנת 1701 מסחר חפשי בקראקא ובקזימיר. גם הבויבודה ועוד פקידים הגנו עליהם ולא הרשו לעשות עיקולים על סחורות היהודים או לעצור את סוחריהם. העיריה פנתה אז שוב למלך אבגוסט השלישי וזה חזר ואסר את סחר היהודים וצוה לעקל את הסחורות שהובאו על ידם. עכשיו עשו גם המה מאמצים בחצר המלך והלה ביטל את שתי הפקודות הקודמות, שהוצאו לפי דבריו לרגלי הטעאתו באינפורמציה ואסר להניח מכשולים ליהודים במסחר ובמלאכה. ברם העיריה לא שמה לב לפקודה זו, אלא ערכה עיקולים חדשים ובינתים חזר בו המלך מן הפקודה האחרונה ונתן תוקף לפקודות הראשונות וצוה לפקידיו לעזור לשונאי היהודים. הענין עבר לאינסטנציות שונות ולבסוף לאסיסוריה. בית הדין הזה קבע, ששום איש אינו רשאי בלי רשות העיריה לסחור בעיר (קראקא). ובפרטות הזכיר את החוזה משנת 1485 ואת פקודות המלך משנות 1533, 1619, ו־1746, שלפיהן צריכים היהודים להתנהג ולא יעשו מסחר ומלאכה בעיר (קראקא) ופרברי העיר לנזקם של הסוחרים ובעלי מלאכה בקראקא והסחורות והתוצרת לא יובילו לחצרות ולבתים ולמנזרים, שאז יהיו צפויים לעיקולים ועוד. פסק דין זה היה מלא סתירות וקשה היה להתאימו למעשה ומשום כך שלחה העיריה שוב תזכירים לווארשה בענין הנדון. מאמצי אויבי היהודים הצליחו וברביעי ליוני 1761 השיגו החלטה, שבה אישר המלך את איסוריו הקודמים, שהטיל על מסחר היהודים.

כשבאה אותה החלטה ליד מנהיגי העיר, אחזו בצעד נועז וב־17 ליוני בלילה, כאשר סגרו היהודים את חנויותיהם בקראקא, יצאו אנשים ופתחו את החנויות והוציאו את הסחורות והניחום בבית העיריה. כארבעים חנויות שודדו בדרך זו, עד שגדוד חיילים שם מעצור לעבודה זו. בבוקר כשנכנסו היהודים לעיר, מנעום השומרים ליכנס לאותן החנויות, שלא שודדו.

היהודים פנו לבויבודה ברניצקי לעזרה וזה הוציא פקודות שונות. מן העיריה

דרש, שיחזירו ליהודים את אשר גזלו מהם. אך אין לקבוע, אם דרישותיו הוצאו אל הפועל. אבל היהודים השיגו את האפשרות לפתוח שוב את חנויותיהם. כדי לפייס את הנוצרים, הציעו להם את ההבטחה, שלא לסחור ביין, באריג צרפתי ואריג אחר עשיר. ברם העיריה לא רצתה להשלים אתם ושוב פרצו התקוממויות כלפי היהודים ופעם סגרו בפני היהודים את השער המוליך מן הקזימיר לקראקא. אחר כך נפתח השער ושוב שרר שקט בקראקא והיהודים פתחו את חנויותיהם, אבל עניניהם נידונו בבית הדין ובו בפרק הגישה גם עיריית קזימיר קובלנא עליהם. עיריית קראקא הפצירה גם בסיים הפולני לעזור להם במלחמתם ביהודים. צעדים כאלה עשו גם ערים אחרות וסופו של דבר היה, שהסיים קבע חוקה, שעל פיה הרשות נתונה ליהודים לסחור רק במסגרת החוזים שעשו עם העיר, שנמצאים בה, ובמקומות שאין חוזים, עליהם לערוך חוזים דומים לאלו של ערים אחרות, ואם הערים יסרבו לבוא בברית אתם, ימונו אנשים, שיתווכו ביניהם. ברם בלי חוזים אסור ליהודים לסחור גם לעשות מלאכה. החלטה זו היתה חסרת בהירות מבחינות שונות ובעוד ששני הצדדים יגעו לבוא לידי בהירות בשאלה הנידונת נוצרה (1768) הקונפדרציה הבארית בפלך הקראקאי, שכבשה את קראקא בלי תנופת חרב. ואחרי צבא הקונפדרציה, באו הרוסים והחלו לירות על העיר.

*

תקופת הקונפדרציה הבארית, שנמשכה ארבע שנים (1768—72) היתה הרת תלאות וצרות ליהודים בקזימיר וקראקא. העיר נפלה פעם ליד בעלי הקונפדרציה ופעם לידי הרוסים וצבאות אלה ואלה שדדו חנויות, שלחו באש את הפרברים וגם בתי העיר, תלו את הנוהים אחרי אויביהם באמת או החשודים בזה והטילו מסי כובשים על הסוחרים ובעלי מלאכה והכמרים ואנסום לספק להם את צרכיהם. במצב הזה היה גורל היהודים יותר מסוכן, כי בעיני אלה ואלה היה היהודי חשוד כאויב ותלו אותם ללא רחם. שני הצדדים דרשו מהם, שיספקו להם לחם ובשר, ויזכום באכסון ועזרה בחרב ביד ושרות רגול.

עוד לפני שנוצרה הקונפדרציה הבארית, טרם החליט הסיים ליתן שווי זכיות לזולת קאטוליקים, רצו המתנגדים לשווי זה לסכל בדרכים שונים החלטה כזו. הכמרים דחו את הרעיון של שווי זכיות כמזימת השטן והשתמשו במלחמה זו בכתבי פלסתר. ממין זה הוא ה„מניפסט של האצילות הישראלית המאוגדת של ממלכות זרות, של היורשים הירושלמיים לשעבר", שהעתקותיו נמסרו מיד ליד. בו כאילו מתאוננים היהודים, שעכשיו מזכים באצילות בריונים שונים ובני הדת היוונית ופוסחים עליהם, אם אמנם הם מהוים את האצילים עתיקי יומין הירושלמיים, העתיקים יותר מכל האצילים האחרים. להלן הם מתאוננים על מצבם האומלל, על היחס שלַ בוז, שמראים כלפיהם וכדומה. זו היתה סטירה, שהרשו להם הנוצרים כלפי היהודים. אבל מה שתואר שם בדרך כלל בא לידי בטוי במעשים איומים בתקופות הקונפדרציה הבארית. יהודי קראקא בטרם באו עליהם צרותיהם כבר שמעו על דבר המטבח, שהכינו הנוצרים ליהודי אומאן, שבו באה כליה על כל יהודי העיר. אחרי שלכדו „הבאריים" את העיר, הלך אחריהם, כאמור, הצבא הרוסי והתחיל לירות על העיר. לשם זהירות סוגרו

שערי העיר מבוא ורק מי שזכה ברשיון, אפשר היה לו ליכנס לעיר. והיהודים שבאו מקזימיר רק אחדים מהם קבלו רשיונות ועל כן רבים מהם לא יכלו זמן רב לפתוח את חנויותיהם. העיר באה במצור, שנמשך שמונה שבועות והציר הרוסי שהאיץ בצבא, שיגמור את עבודתו, יעץ להשתמש במרגלים יהודים ואת אלה יעץ להכריח לציות באיום, שישלחו אותם למרחקים ברוסיה או שיתלו אותם על עץ. המצב בעיר נעשה ללא נשוא וקרובה היתה לנפול ואז ראו את הגורם למצבם בבגידה ותלו כמה אנשים וביניהם יהודים. הפולנים השולטים בעיר דרשו מן היהודים, שימסרו להם שש מאות איש לעזרתם וכאשר בארו להם, שבכל העיר היהודית לא נמצאים יותר מ־1500 נפש, הטילו עליהם מס של שמונים אלף זהובים, שישולם במשך השבוע. היהודים עמדו על המקח, אז אחזו באחד הפרנסים פיבוש גיסר וגלחו את ראשו ופאותיו ואת זקנו ואיימו, שכך יעשו לאחרים, אם תחסר פרוטה מסכום הנקוב. היהודים נתנו כמה אלפים זהובים. מתשלומי השאר שוחררו על ידי כבוש הרוסים את קזימיר ועמה את העיר היהודית. מכאן הם לוכדים את קראקא והיהודים מוכרחים לעזור להם בשפיכת סוללות וקבורת המתים וגם באכסון חיילים. היהודים התקרבו למפקד הרוסי בקראקא לוברי. הם ספקו לו את הסחורות שדרש, ושתדלנות בשביל בני דתם מצאה אצלו אוזן קשבת. אהרן ארונוביץ', הספק לסדנת המטבעות, היה הפאקטור שלו. ממנו קבל הלואות בסכומים גדולים, הוא והבאים אחריו, והכל על חשבון הקהילה הקראקאית. כשעזבו הרוסים בשלישי לספטמבר 1769 את קראקא דרשו מן היהודים תשלומי 7000 זהובים בעד המזונות שהשאירו בוואול. מזונות אלו ספקו יהודים ולא קבלו את תמורתם, עכשיו שלמו היהודים בעדם בפעם השניה והמזונות נלקחו על ידי אנשי הקונפדרציה.

כששבו אלה החלו בעיקולים ובדרישות לאספקה באריגים ובתבואה ועצים.

לא עברה השנה והרוסים שבו לעיר אחרי שעזבוה אנשי הקונפדרציה. העיר נאלצה לפרנס את הצבא הרוסי ועם זה סבלה מן ההתקפות, שנתחדשו מדי פעם על העיר מצד אנשי הקונפדרציה. בהזדמנות אחת ההתקפות הללו בנובמבר אותה שנה שודדו חנויות ומחסני היהודים. תופעה זו חזרה ונשנית כמה פעמים. לפרקים נגמרו אותן התקפות בהולכת היהודים שבי וכמה מאלה תלו. מבין השבויים, ששוביהם דרשו בעדם כסף פדיון רב, נזכר בשם הפרנס גוטמן רקובסקי, שמת כקרבן המכות והמהלומות, שחלקו לו שוביו ואשתו פדתה אותו מידי מרצחיו.

נמצאו גם יהודים, שניצלו את צרת השבויים לטובתם ולרעת הנפגעים. על אחד בשם אהרן ווילימשקר הטילה קהילת קראקא חרם.

בינתים נחלקה פולין (1772) ומקראקא קבלה אוסטריה את הקזימיר ואת העיר היהודית וקראקא נשארה בידי הפולנים. היהודים הגישו את חשבונות הפסדיהם והוצאותיהם, שהוטלו עליהם משני הצדדים הלוחמים, לפני השלטון החדש האוסטרי.

בתקופת הקונפדרציה הבארית פרצה מריבה חמורה בקהילה הקראקאית. בזמן ההוא עמד בראש הפרנסים משה יעקלש ואחריו החזיק גוטמן רקובסקי, ד"ר מנדל קלהורה וגם פיבוש גיסר וישראל ארונוביץ', שהזכרנו למעלה, שנקרא מנשה"ס. זה האחרון היה בעל השפעה רבה, השתדל לטובת בני עמו, אבל

בתור פרנס לוה הרבה והטיל מסים כבדים על חברי הקהילה, מפני שראה צורך לבזבז הרבה ממון, כדי לפייס את רבי הצבא. אבל מעשיו עוררו נגדו חמת חברי הקהילה. ובעובדה זו השתמשו כמה אנשים ובראשם פיבוש אברהמוביץ, הספק לסדנת המטבעות, להעביר את האנשים הנזכרים וביחוד את ישראל ארונוביץ, מפרנסותם. על ידי תחבולות שונות ושיחוד השלטונות עלה בידם להעביר בחירות חדשות, שבהן נבחרו פיבוש אברהמוביץ, וסיעתו במקום ישראל ארונוביץ, וסיעתו. הפרנסים החדשים התחילו את עבודתם בבדיקת פעולותיהם של הפרנסים לשעבר מבחינה הכספית. ופיבוש אברהמוביץ, הציק לישראל ארונוביץ, על כל צעד ושעל; צוה לכלאו ב"קונה" שבמסדרון בית הכנסת כמה פעמים ואחר כך השליך אותו לבית הסוהר. כשקבל כופר נתפייס פיבוש ושחרר את אויבו מבית כלאו. אך כאשר נודע לו, שהלה אחז בצעדים, כדי לנקום נקמתו ממנו, הכריז עליו חרם בבית הכנסת במעמד אשתו. ארונוביץ, מצדו לא חסך כסף ויגיעה, כדי לקחת נקם מאויבו ובאמצעות כסף והשפעתו השיג מהשלטון צו לערוך חקירה בריב שבין שתי הסיעות בקהילה. לועדת החקירה נספחו שני רוסים ושני פולנים, ואם אמנם פיבוש אברהמוביץ, לא חס על כספו בנתינת שוחד לחברי הועדה יצא חייב בדינו ונידון לשלם לארונוביץ, 200 אדומים ולקהילה מאה אדומים. כפו אותו לשלם את הסכומים הנקובים וגם אחר כך שמרו אותו בבית הסוהר וחיכו להוראות מצד השלטון הגבוה. בעלי השלטון נתחלפו במשך הזמן והוא עבר לבסוף ליד האוסטרים. פקידם מנסך פקד לערוך בחירות חדשות, שבהן נחלו הפרנסים מסיעת אברהמוביץ, מפלה ונבחרו רובם מסיעת יעקלש. לא הועיל הממון, שבזבז אברהמוביץ, לשם שוחד. כשהוצא פיבוש מכלאו, נקט בצעדים חדשים, כדי לסכל את אשר פעלו אויביו והסכסוך בא שוב לידי חקירה.

בינתים התקיימה חלוקת פולין הראשונה והקזימיר שנפל בחלקם של האוסטרים נפרד מקראקא באופן שהיהודים היו להם דירותיהם בקזימיר האוסטרי ואת חנויותיהם בקראקא הפולנית והיהודים הפצירו בשלטונות האוסטריים להרשות להם לסחור בקראקא. בעיר היהודית אוכסנו צבא אוסטרי וקציניהם והיהודים נכנסו עמהם בעניני מסחר. קנו מהם מלבושים ונשק והחליפו מטבעות, עד שיצאה פקודה האוסטרית את העסקים הללו.

בדצמבר 1772 יצא צו לפקוד את התושבים ובשנה הבאה נאסר על היהודים להתחתן בלי רשיון הגוברניום ובשנת 1774 הוכפל מס הגולגולת, ששלמו היהודים קודם לכן לפולנים. היהודים, שסבלו קשה מאותן הפקודות, השתדלו להשיג הקלות על ידי שוחד. ביחוד עשו כך בשעת המפקד כשהוצרכו לרשום את רכושם, ונתקבלו רשימות, שעוררו חשדות, והועברו ממשרותיהם כמה פקידים, שהוכיחו להם, שקבלו כתנות. גם את הרשיונות לנשואין רכשו להם היהודים באמצעות כסף.

בנוגע למסחר לא הקפידו השלטונות האוסטריים, כשעברו היהודים לקראקא לסחור. ניתנה להם גם הקלה ביחס לחובותיהם, כי ועד הקהילה קבל הארכת זמן בפרעון חובותיו עד עשר שנים. אך בעונה אחת ניתנו הוראות: 1) לקבוע את הון הקהילה ואת הון כל אחד ואחד מהיהודים מבחינת זכויותיהם וחובותיהם. 2) לבדוק

את רשיונותיהם וארכיוניהם. 3) לערוך מפקד בקרב היהודים. בינתים נשרפו התעודות שבכתב והשלטונות הוכרחו להסתפק בגבית עדות מאנשים שונים, שנתאשרה על ידי שבועה.

בקרב הקהילה לא שככה סערת הריב בין הסיעות השונות שהזכרנו, גם כשעברו היהודים תחת שלטון האוסטרים. שלמה רבינוביץ', חתנו של משה יעקלש, שלח בקשה לקיסר יוסף השני לסלק את הפרנסים שבחרו את עצמם בשעת קיום הקונ־ פדרציה הבארית ושסיגלו לעצמם את מס הגולגולת ובזבזו מאה וחמשים אלף כסף הקהילה. הבקשה מצביעה על פיבוש אברהמוביץ', הירש שטובניצקי, שמעון בס ומשה ברציובקה כעל הפושעים העיקריים, «שרוצים לעשות אותנו כולנו לקבצנים בהקיפם את עצמם בכנופיה מורכבת מרמאים הדומים להם». הבקשה דורשת, שהקיסר ידרוש מהם ערבות או יסגור אותם על מסגר, למען לא יעבירו את רכושם לפולין ושימנה במקומם 6 אנשים הנקובים בשמותם. לבסוף מאשימה הבקשה את הפרנסים, ששיחדו את פקידי הממשלה, ושבשעה שהקיסר היה בקזימיר, אסרו הפרנסים על היהודים תוך איום חמור למסור לקיסר ידיעה על מצבם הירוד מאד. הקיסר פקד לערוך חקירה מדויקת בענין זה. במשך החקירה הועבר פיבוש אברהמוביץ' וסיעתו מפרנסותם והיהודים נצטוו לבחור להם פרנסים אחרים. אך כאשר בא הענין לפני אורבינו בלבוב מצא את פיבוש אברהמוביץ' זכאי והוציא פסק דין על רבינוביץ' וסיעתו, כלקמן: שהוא יפסיד את כל הונו, שיעבור לקהילה, וחוץ מזה יושלך לבית הסוהר. חבריו ישלמו סכומים שונים שנקבו. פסק הדין נתאשר לבסוף על ידי הקיסרית מריה טרזיה ורבינוביץ' נמלט בינתים לקראקא, אבל פיבוש גילה אותו והביאו לבית הסוהר ושם ישב אחד עשר חודש, עד שהקיסר יוסף קרא את חומר התעודות המטפלות בו והכיר, שהצדק עמו. ובכל אופן יש לזקוף לזכותו, שהודות להשתדלותו נתגלו פשעי הפרנסים והפקידים האוסטרים. הקיסר דרש אפוא להושיב ועדת חקירה חדשה וראשית כל לשחרר את רבינוביץ'. וכאשר נודע לו, שפקודתו זו לא נתמלאה, צוה, שהגוברנטור יתן דין וחשבון, מפני מה לא נעשה הדבר ואחר כך ייעשה השאר כשורה. בינתים חזרה העיר קזימיר לפולין.

*

הריב בין העיריה הקראקאית ובין היהודים, שבכל האמצעים רצתה הראשונה לשלול מהם את האפשרות לסחור, נמשך. נעשו נסיונות משני הצדדים לבוא לידי פשרה, ברם התנאים הפוליטיים מנעו את התגשמותה. בינתים הגיעו יהודי קזימיר תחת שלטון האוסטרים ואז התאזרו התושבים הנוצרים בקראקא ביתר עוז למלחמה במסחר היהודים, אחרי שזו היתה מלחמה בנתיני מדינה אחרת. והנה פנו סוחרי העיר הנוצרים לסיים, שיעזור להם במלחמתם. העיריה מצדה פנתה למזכיר המדינה בטענה, שהיהודים הם נתיני חוץ ועם כל זה הם סוחרים בקראקא. כשלא קבלו המבקשים תשובה, התחילה העיריה בעיקולים על סחורות היהודים, אבל נתקלה בהתנגדות האוסטרים. העיריה חזרה על בקשתה ושלחה משלחת לווארשה, שתתמוך בה. והיא הגישה בקשה למועצה התדירית, וכשבאה לפניה הבקשה, הכריעה את הדבר לטובת המבקשים. המשלחת השתדלה להעלים את נסיעתה לווארשה מן

היהודים. ברם עוד לפני הגיע ההכרעה האמורה לקראקא נודע ליהודי קזימיר מה שקרה בווארשה: ישבו יהודים מקראקא, שלא נתקו לגמרי את הקשרים עם היהודים בקראקא והיו משרתים אותם בשעת הצורך. אחד מאלה דוד פיטל (פיליפ) כשנודע לו על דבר פעולות תושבי קראקא בווארשה בנוגע לענין הנדון, הודיע את הדבר לאחיו היהודים בקראקא וגילה להם שגם הוא בעצמו עשה כבר צעדים לטובתם, ודרש מהם שישלחו משלחת לווארשה. ברם השלטונות לא הרשו להם לשלוח את המשלחת והדבר הגיע עד וינא ושם נמצא עושה דברם יצחק קריגסהבר. אליו שלחו יפוי כוח בעברית (כדי שלא יוודע הדבר לשלטון, שהתנגד לכך) שנתרגם בוינה לגרמנית, והודות להשתדלותו התערבה הממשלה האוסטרית בדבר ועשתה על ידי נציגיה מאמצים נמרצים אצל השלטונות בווארשה לטובת היהודים בקזימיר. בינתים יצאה גם משלחתם של אלה, שלא בידיעת השלטונות, לווארשה ופנו לבעלי השפעה שונים לטובת הענין. הושג, שעירית קראקא לא מיהרה להוציא את הכרעת המועצה התדירית אל הפועל וגם צותה לפתוח את חנויות היהודים, שכבר סגרה. מאידך גיסא הותר ליהודים לשלוח את נציגיהם עם תעודותיהם לווארשה, כדי לעמוד לפני בית דין האסיסורי, שעליו היה להוציא פסק דין בסכסוך הנידון. אך גם בית דין זה הוציא פסק דין לרעת היהודים, אסר עליהם כל מסחר ועשיית מלאכה בקראקא וחוץ מזה נידונו לתשלומי הוצאות המשפט בסך גבוה מאד. הודות להשתדלות השיגו הנחה בתשלומי ההוצאות.

במצב הזה פנו היהודים בראשונה לעירית קראקא וגם למזכיר המדינה מלודזיובסקי בבקשה, שייעשה חוזה עמהם, שיתיר להם לסחור בסחורות שנקבון בשם, אך בקשתם נדחתה. אז פנו לעירית קזימיר שירשו להם לסחור בקזימיר גם בחלק הנוצרי של העיר והצליחו לעשות חוזה עם העיריה, שעל יסודו הותר להם לסחור בכל קזימיר בכל הסחורות. נאסר רק הסחר הקמעוני בבשמים וברזל וכן המסחר במשקאות חריפים בחלק הנוצרי של העיר. היהודים מצדם התחייבו לתשלומים שונים. החוזה היה טעון לאישור המלך ונסעו יהודים לווארשה להשגתו. אז השתדלה עירית קראקא בכל מיני אמצעים לסכל את הדבר ולא עלה בידם והיהודים השיגו את האישור. בכן הגישה עירית קראקא קובלנא על עירית קזימיר על עבירות שונות וביניהן גם עשיית חוזה מסחרי עם היהודים. עשיית החוזה ואישורו התקיימו בשנת 1776.

בתחילה היו תושבי קזימיר הנוצרים שמחים באותו החוזה. אך אחרי עבור כמה שנים פרץ סכסוך בין היהודים והעיריה. הסוחרים הנוצרים התחילו קובלים, שאין היהודים מקיימים את החוזה וסוחרים בסחורות, שסחרם נאסר עליהם וסופו של דבר היה, שראש העיר הכריז איסור על סחר היהודים; וכשהיהודים לא שמו אליו לב, נאסרו כמה יהודים וגם נסגרו חנויות של כמה מהם. הענין בא לפני כס המשפט. שני הצדדים הגישו קובלנות. הצד הנוצרי קבל בין השאר על שהיהודים סוחרים ביום ראשון ובחגי הקטוליקים ואינם משלמים את חלקם לאיכסון הצבא והכל בניגוד לסעיפי החוזה. בינתים נספח קזימיר למחוז קראקא ואז התחילה העיריה הקראקאית בעיקולי סחורות היהודים על יסוד פסק דין, שהשיגו הקראקאים בשעתם.

כשעזבו הסוחרים היהודים את קראקא, עוד נשארו שם אלו, שאותו פסק הדין לא היה נוגע להם. ויש שנשארו בעמדם תחת חסות בעלי ההשפעה. היהודים האלה היו חלפנים, בנקירים, מוכרי חפצים ישנים, בעלי מסעדות כשרות וכדומה ובעסקיהם לא נגעה יד הנוצרים לרעה. מבין המלוים ברבית מזכירים את משה בן אברהם סקשיפק. הוא עושה עסקי הלואה יחד עם הירשל סטובניצקי. בנקיר שעסקיו הם בממדים גדולים, הוא הירשל סלומונוביץ'.

בזמן המדובר מזכירים גם ספקים לסדנת המטבעות. כזה הוא אברהם הירשוביץ', ישראל ארונוביץ', מנשה"ס. בשנת 1783 נתמנה אברהם סלומנוביץ' מקראקא לספק החצר והוא סיפק הרבה שנים כסף לסדנת המטבעות. כשהתעשר עסק גם בעיבוד עורות.

התמורות הפוליטיות שעברו במחצית השניה של המאה הי"ח על קראקא וקזימיר, ערערו את מצב המסחר והמפעלים השונים של היהודים, מה שהביא להרבה מקרים של פשיטת רגל.

הירידה הכלכלית והפוליטית בקראקא גרמה להגירה מעיר היהודית בקזימיר לערים שמסביב לה וביחוד לווארשה.

בשעה שקזימיר עברה מידי האוסטרים לידי הפולנים עמד בראש הקהילה הקראקאית פיבוש אברהמוביץ'. הוא החליט לרכוש לו את התואר „פרמיר יהודי". כלומר ראש הפרנסים. שלא יצטרך להבחר בכל שנה, אלא יהא ממונה על ידי הבויבודה ואת אשר רצה עלה בידו להשיג מן הבויבודה לובומירסקי, שנתן לו את התואר הנזכר וקבע את סמכותו בשורה של סעיפים. מנוי זה אישר הבויבודה סטניסלב דמבינסקי, שבא אחרי לובומירסקי. אחר כך כינס את נציגי הקהילה והראה להם כתבי מינוי של הבויבודים ודרש מהם, שיחתמו על תעודה, שהוא נבחר לזקן הראשי עם זכיות שונות, ותעודה זו, שנתרגמה מעברית לפולנית, נרשמה אצל השלטון. אחר כך עשה לו חותמת, שבה טבע את השמש והירח ואחת עשרה אלומות משתחוות לשמש (כך !) ועל דלתי בית הכנסת הדביק מודעה, המצוידת בגושפנקה האמורה, שהכילה כמה פקודות. ביניהן, שכל ההכנסות יכולות להיות מבוצעות רק בידיעתו ושכל מכתבי הקהילה אין להם תוקף בלי חתימתו ושרק הוא יוכל ליתן פקודות לתשלומי משכורת ותמיכה ולאשרן. אחר כך התחיל מציק לחברי הקהילה בסחטו מהם ממון בתחבולות שונות שלא כדין ושמשים, שבחר לו, היו בעזרו. מעשה השוד והנבלה של האיש עוררו התנגדות מצד כמה מבני הקהילה, שבראשם עמד שמואל לנדא, בנו של הרב שאול מפשדבורז'. הוא יצא את העיר והגיש עצומות לבויבודה וגם הפרנסים הגישו קובלנא על פייבוש בטענם, שמעולם לא היתה בקהילה משרת זקן ראשי וההסכמה לקביעתה הוצאה במרמה ובחזקה מבני הקהילה, את הקובלנא תמכו במתנת יד. צעדים אלו הביאו לידי קביעת ועדת חקירה. בעקב חקירה זו נאסר פיבוש. צעדים אחרים של יהודים הביאו לידי עיקולים רבים על רכושו. לבסוף הוצא פסק דין עליו, שהעביר אותו לימי עולם מכל משרה של הקהילה ושדן אותו לשלם לקהילה ולאחרים כל ההפסד, שגרם לה ולהם. כאשר שוחרר מן המאסר, התקיף אותו ההמון והוכרח להתחבא במסדרון של איזה בית.

שם ישב כל הלילה ולמחרת ברח מקראקא לווארשה. היהודים מישכנו את ביתו בעיר היהודית והרב החרימו. נגד מעשה זה ערך פיבוש מחאה והבויבודה נתן פקודה לבטל את החרם והרב נענה לדרישתו.

ממלא מקומו בקהילה היה הירשל סטובניצקי. אדם, שסורו רע ומעשיו לא היו טובים משל קודמו. היתה לו סיעה המורכבת ביחוד מקרוביו, שתמכה בידו ועל ידי נכלים ותחבולות הצליח להתחמק מליתן דין וחשבון כספי שנים על שנים. את בני הקהילה דכא במסים כבדים, והתיחס אליהם בשרירות. פעם פרצה מריבה בין שלמה הירשלוביץ' והחתנו, שהיה אחד ממצדדי סטובניצקי. הלה פנה לעזרה לסטובניצקי ופרנס החודש אברהם זלמנוביץ' מסיעת סטובניצקי שלח אחרי חצות הלילה את חייליו להירשלוביץ' והביאו אותו לבית כלא. ממחרת הוציאו עליו פסק דין, שיעמוד תחילה ב„קונה" ואחר כך יגרשו אותו ואת אשתו ובניו מן העיר. ופסק הדין הוצא אל הפועל. רק אחרי שניתן לפרנס סכום חשוב הורשה לאשתו וגם לו לחזור הביתה. — חובות הקהילה העיקו על חבריה ללא נשוא, כי הפרנסים לוו וחזרו ולוו מפעם לפעם ברבית גבוהה מאד. עד שכדי לשלם את הריבית בלבד הוכרחו להעמיס מדי פעם מסים כבדים על בני קהילתם. לבסוף הגישו חמשה עשר יהודים קובלנא לרשות, שבה דרשו בראש וראשונה, שיכריחו את הפרנסים לנתינת דין וחשבון מפעולותיהם לפני ששה בעלי בתים; שלא יחכירו הפרנסים את הכנסות הקהילה בלי הסכמת הקהילה וכן לא יוציאו כספים בלי הסכמתם ולבסוף שהזקנים לא יוכלו לקבל שום משרה, כל זמן שלא יעשו חשבון. כדי להגשים דרישות אלו נשלח לווארשה מיופה כוח אברהם איזקוביץ' ובמאמציו עלה בידו להביא את הרשות לקביעת סדר בחירות חדש. ברם, אברהם איזקוביץ' שלם מחיר יקר בעד העזתו. כי מבלי שים לב להארכת זמן הפרעון, שנתנה לאיזקוביץ' על ידי המלך, הכריז עליו סטובניצקי, שפשט את הרגל וצוה להחרימו כרמאי, לגרשו מבית הכנסת ומן העיר היהודית והרס בזה את מצבו לגמרי. סדר הבחירות החדש לא דחה את סטובניצקי ממעמדו. רק בשנת 1792 נבחרו פרנסים חדשים, והתחילה חקירת פעולות קודמיהם. ברם גם הפרנסים החדשים לא השביעו במעשיהם את רצון חברי הקהילה והגישו קובלנא נגדם והם התגוננו. התמורות הפוליטיות הביאו בינתים תוהו ובוהו גם בעניני הקהילה.

דברים אחדים על התרבות היהודית בקראקא

ר' משה איסרלש שפעל בתחלת המאה הרביעית לאלף הששי, לא הסתפק בלימוד התלמוד והספרות הרבנית, אלא עסק גם בספרי חקירה של ימי הבינים וגם בקורות עם ישראל ובמטמטיקה. תלמידו ר' דוד גאנז מפראג חיבר ספר היסטורי בשם „צמח דוד". ר' נתן שפירא עסק בקראקא בקבלה. כשהופיע שבתי צבי היו גם כמה מיהודי קראקא נוהים אחריו. ר' ברכיה ברך שפירא נסע אליו (1666) לטורקיה. והרב ר' אריה ליב גמר, עליו את ההלל. בנו של הרב ר' אהרן שמואל קידנובר, ר' הירש, כתב ספר קב הישר ברוח הקבלה. בשעת רבנותו של ר' שאול (סמוך לש'

1700) באו אנשים, שכנו אותם בשם חסידים, לקראקא, שחשדו בהם שהם שבתאים, ור' שאול אחרי שנמלך עם חכם צבי חכריז עליהם חרם חמור ובעקבותיו הלכו רבנים אחרים. החסידים ראו עצמם ברע והיגרו תחת הנהגת ר' חיים מלאך ור' יהודה החסיד לארץ ישראל. בו בזמן חי בקראקא ר' הירש, שכתב בשפת אידיש את הספר נחלת צבי, עיבוד של הזהר וגם פירוש לתקוני זהר בשם חמדת צבי. כאשר החרים הועד ביארוסלב בשנת 1722 את האנשים, שקראו לעצמם בעלי שם, הוכרז חרם זה גם בלבוב ובקראקא. במחלוקת שבין ר' יונתן איבשיץ ובין ר' יעקב עמדין עמד בצד איבשיץ הרב מז'ולקיב ר' יצחק לנדא, שהיה אחר כך רב בקראקא. על פי דרישתו הכריז הרב מלובלין חרם על ר' יעקב עמדין וחזרו על הכרזה זו בקראקא (1751). ולפי שבאותה שעה היה פנוי כסא הרבנות בקראקא הציעו פרנסי קראקא את הרבנות לר' יונתן איבשיץ אבל הלה לא קבלה ואז נבחר ר' יצחק לנדא לרב בקראקא. הוא הוסיף לפעול לטובת איבשיץ במחלוקתו ובשנת 1753 ניקה הועד ביארוסלב את איבשיץ מן החשד של שבתאות וספרי עמדין נשרפו ביארוסלב בפומבי.

בינתים הופיע יעקב פרנק וסיעתו בפולין וגם הוא מצא חסידים בקראקא. הוא ואחריו חבריו כתבו מכתבים לקראקא, האחרונים בשנת 1800.

גם החסידות הכתה שרשים בקראקא. בימי שלטונו של הירש סטובניצקי נוצר החוג החסידי הראשון, שהתכנס לתפילה בדירה פרטית של אחד מחבריו, ר' קלמן אפשטין שמו, מחבר הספר „מאור ושמש". הוא היה תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק. בו בפרק היה רב בקראקא ר' יצחק בן מרדכי הלוי מצאצאי ריצס, שנשרף על קדוש השם בלבוב. חותנו של אביו היה חכם צבי. ר' יצחק נלחם בחסידים עוד בהיותו רב בחלם והסכים לחרם נגד החסידים, שהוכרז בוילנא ובברודי. כאשר נודע לו, שבקראקא מצאו החסידים קן להם, קם הוא ובית דינו והכריזו חרם עליהם. נוסף על ההכרזה בעל פה הודבקו מודעות שבכתב על חרם זה על קירות העיר היהודית. המטרה לא הושגה, כי החסידים התאספו לתפלות מיוחדות מחוץ לעיר, ובכלל התפתחה החסידות מדי פעם יותר ויותר בין יהודי קראקא. ובשנת 1797 ראו בקראקא צורך להטיל חרם על כל אלה שיקראו את צוואת הריב"ש וספרים כיוצא בה. וכעבור שנים מועטות יסד בנו של ר' קלמן אפשטין הנזכר, אהרן אפשטין, בית תפלה לחסידים (קלויז), שהיה ידוע עד הזמן האחרון בשם „רבי אהרן קלויז".

תרבות חילונית הכניסו בקראקא הרופאים היהודים. בראשונה למדו אלה את אומנותם באיטליה ועל הרוב גם באו משם. עוד במחצית השניה של המאה הי"ז באו משם רופאים לקראקא. בסוף המאה פסקה הגירה זו. בו בפרק פתחה פראנקפורט על נהר אודר את שערי האוניברסיטה שלה ליהודים והיהודי הראשון, שנרשם שם, הוא יהודי מפולין, טוביה הכהן, מחבר מעשה טוביה, שבסוף ימי חייו היה רופא השולטן. מיהודי קראקא למד בו בזמן את תורת הרפואה באוניבר־סיטה הקראקאית אהרן קלהורה בן ד"ר מיכאל קלהורה בן בנו של מתתיהו קלהורה, שנהרג על קדוש השם. אבל אהרן לא הצליח להשיג תעודה רשמית על כושר

ידיעותיו ברפואה, אלא הוכרח להסתפק בתעודות פרטיות שהעניקו לו הפרופסורים והריקטור. הוא טיפל לא רק בחולי היהודים אלא גם בחולים נוצריים אף משכבות הגבוהות. חוליו הגנו עליו מפני שיפוטו של ועד הקהילה, שידו הקשה היתה בו פעם כשהתחבר לאופוזיציה נגדו. המורדים נדונו אז לתשלומי כסף וגם למאסר. אהרן שלח את בנו מנדל לפראנקפורט על נהר אודר ללמוד את תורת הרפואה באוניברסיטה שלה ושם השיג את התואר דוקטור וישב בקראקא. הרבה מיהודי פולין הלכו בעקבותיו ונרשמו באוניברסיטה האמורה לתורת הרפואה. חוץ מעבודתו הרפואית, עסק מנדל גם בעסקי הלואה. בנו יצחק אהרן קולהרי היה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה חבר ועד בני הברית הישנה (Komitet staro-zakonnych) של הקהילה הקראקאית.

אחרי מות מנדל קלהורה אנו שומעים על משה צירוליק, ברך כירורג, הרשל כירורג. ואחרים העוסקים ברפואה. אך הקהילה לא הסתפקה באלה וקבלה בשנת 1781 כרופא העיר היהודית את ד"ר שמעון סמואלסזון. מוצאו של זה הוא מפראנקפורט על נהר אודר. שם למד באוניברסיטה את תורת הרפואה וקיבל את התואר ד"ר. מבין התנאים, שיהודי קראקא התנו עמו, כדאי להזכיר: את העניים ירפא בחנם. בחנם יבקר את בתי החולים. רשות נתונה לו לעסוק גם בעסקי הלואה, אבל לא במסחר. הוא חפשי ממסים. כמעט בעת ובעונה אחת התישב בעיר היהודית גם ד"ר פיליפ בונדי. בונדי מוצאו מפראג, ששם שימש אביו במקצוע הרפואה. פיליפ למד רפואה בפראנקופרט על נהר אודר וכתב גם חיבור מקצועי. שני הרופאים בקראקא לא היו נוחים זה לזה. הדבר בא לידי חכוכים, שהשלטון ראה צורך להתערב בריבם. עוד מזכירים רופא אחד בשם ד"ר מרדכי שפשוביץ' מהורודונקה, ששימש בו בזמן כמה חדשים בעיר היהודית בקזימיר ובעונה אחת דרש בבתי כנסיות שונות שבקראקא.

*

סיים ארבע השנים הפולני התחיל עובד בווארשה באוקטובר 1788 והיהודים הפולנים וביניהם יהודי קראקא תלו בו את התקוה, שישנה את מצבם לטובה. ביחוד היה זה משאת נפשם של היהודים המתקדמים בעיר שנמצאו אז בתקופה, שהקיסר יוסף השני הוציא את כתב הסבלנות. מסביב לקראקא נוסדו בתי ספר יהו"דיים־גרמניים, שבהם לימדו יהודים מבוהמיה ובאוריה, שבראשם עמד הירץ הומברג תלמידו וידידו של מנדלסזון. רוח ההתקדמות, ששררה באותם בתי ספר, חדר גם לתוך יהודי קראקא. הגירת בעלי בתי חרושת יהודים מגרמניה לשם וגם הרופאים, שנולדו או חונכו שם ובאו לקראקא, חזקו אותו רוח ההתקדמות והשפה הגרמנית מצאה פעם בפעם יותר מהלכים בקרב יהודי העיר למורת רוח החרדים, שכפי המסופר שרפו פעם בשוק העיר היהודית את התורה בהוצאת מנדלסזון. באותו זמן יצאו היהודים בהצעת תיקונים לטובת עמם. אחדים מאלה כמו של שלמה מימון ושל זלקינד הורביץ הופיעו בדפוס. בסיים הגזכר עלתה על הפרק גם הבעיה היהודית ובין אחרים חוו דעתם עליה קולונטי, בוטרימוביץ, טשצקי, אך תקות היהודים שתלו בסיים לא באה. הסיים החליט לספח לקראקא את העיירות

שמסביב לה וביניהם גם את קזימיר ועל יסוד זה ועל יסוד זכויותיה שקיבלה כבר אסרה מועצת קראקא על היהודים לסחור חוץ לגבולות העיר היהודית בקזימיר וגם כאן רק במסגרת החוזה הידוע משנת 1485. היהודים התחילו במלחמת התגוננות. פנו לאנשים בעלי השפעה וגם למלך, אבל לא הועילו הרבה. הוחלט אפילו להכניסם לשיפוטה של העיר. ברם הבויבודה התנגד לזה, ובטרם הוברר הענין פרצה מרידת קושצישקו (1794).

המרידה הביאה את קושציושקו לקזימיר ושם נשא נאום בבית הכנסת הישן והכריז, שהוא שואף לאושר כל תושבי המולדת והיהודים ביניהם. ועד הקהלה בקזימיר החליט לתרום סכום חשוב למטרות פאטריוטיות. יהודי פולין התגייסו גם כן למלחמה באויבי פולין. אם גם יהודי קראקא הלכו בעקבות היהודים המתגייסים לא נמסר לנו. ידוע רק שדרשו הפולנים מן היהודים, הרוצים להשתחרר מגיוס להגנת העיר, שימסרו כל נשק שיש בידם, וכן ימציאו בשביל העניים חרמשים וכדומה על חשבון עצמם. לעבודות סוללות הם חייבים להספיק שמונים איש עם כלי עבודה בכל יום חוץ משבתות. והנה ב־15/7 נכבשה קראקא על ידי הפרוסים. נציג הממשלה הפרוסית הוים התיחס ליהודי קזימיר באופן הומאניטרי. מנע את ה„וויט" הקזימירי מלהתערב בשיפוטם, הרשה להם לסחור בטבק, אבל דרש מהם כספים. בינתים עברה העיר לידי האוסטרים (5/1 1796).

יהודי קראקא אחרי חלוקת פולין השלישית

חלקי פולין, שנפלו בידי האוסטרים בחלוקה השלישית כינו אלה בשם גליציה המערבית, שהכילה בין שאר המחוזות גם את המחוז הקראקאי ושם, היינו בקראקא, היה גם מושב הגוברנר. תפקיד זה היה בתחילה ביד מרגליק ואחריו ביד טראוטמנסדורף וראש מחוז קראקא היה די באום. אפשר היה ליהודים לקוות עכשיו, שתנאי חייהם ישתנו לטובה. אבל טעו. החוקים האוסטריים הוציאו את היהודים מידי שיפוטם של הרבנים ויחד עם זה קיימו את הגיטו, צמצמוהו לפעמים עוד יותר וגרשו אותם מן הכפר אל העיר. לפי החוק מוטל היה על היהודים לקרוא לעצמם שמות משפחה, לעבוד בצבא, ועל הרבנים בפרט הוטל לקבל חינוך חילוני ואפילו פילוסופי ועליהם היה לנהל כתיבת פרוטוקולי בתי דינים וכדומה בשפה הגרמנית. וכן היתה חובת סוחרי היהודים לנהל פנקסי מסחר בשפה האמורה. גם מסים כבדים הוטלו על היהודים, כלליים ויהודיים (מס בשר כשר ומס הנרות) ואת הפרנסים עשו אחראים להם. על ידי הכבדת סדור הנשואין של היהודים ועל ידי קביעת מספרם בערים הגדולות אחת לתמיד, השתדלו השלטונות לעכב את הרבוי הטבעי שלהם. שיטה זו, שהונהגה בתחלה בגליציה המזרחית, הועברה עכשיו לגליציה המערבית ולקראקא בפרט.

תחת הממשל החדש עברו זכויות וחובות שופט היהודי למגיסטראט הקראקאי וביחוד ליושב ראשו, שנתמנה על ידי הגוברנר. בחירות הקהל, שנקבעו עכשיו אחת לשלש שנים התקיימו בפני יושב ראש זה. בתחילה בחרו בפניו רק חמשה

נציגים (פורשטהר) ולשררות אחרות בחרו באופן פרטי. לאחר זמן בחרו בפני היושב ראש או סגנו גם שנים עשר חברי הועד (אוסשוסמנר), שנים עשר מנהלי בית החולים וחמשה עשר חברי ועדת הבקורת. הנציגים טיפלו רק בעניני בית הכנסת וצדקה. מכל מקום עשו אותם אחראים למסי היהודים, למספר המתגיירים, שלמסירתם הוטלה חובה על העיר היהודית בקזימיר, ולחובות אחרים של היהודים.

מסי בשר כשר ונרות הוחכרו ליהודים. זכות הבחירות לקהל, האקטיביות והפסיביות, נתלתה במספר הנרות, שמסיהם נשתלמו על ידי כל אדם פרטי במשך השנה. חוכר מס הנרות צריך היה למסור לפני הבחירות אישורים על תשלומי המס ועל ידי זה היה הוא שולט על הבחירות. וכשרצה נבחר הוא.

בפנקסאות הקהילה מופיעה השפה הגרמנית. מכתבי הקהילה לשלטונות העיר ולרשות נכתבו בגרמנית והוא הדין הגושפנקא אשר עליהם. לאחר זמן נחרתה החותמת בשפה הפולנית.

בנוגע למסים כבר אמרנו, שמסי בשר כשר ונרות הוחכרו ליהודים. בשנת 1808 חכר ברונשטין, חוכר מס הנרות, גם את מס בשר כשר בכל גליציה המערבית והחכיר את המס הזה, עד כמה שהוא נוגע לעיר היהודית בקזימיר, ליואל כמידס. בשנה הבאה טיפלה הממשלה עצמה בגבית המס הזה. גם מס הנרות החכיר החוכר העיקרי לעתים לחוכר משנה. בקראקא מזכירים חוכרי משנה בשם ברל לוקסנבורג וסנדר מהל, שקבלו עזרה צבאית מצד המגיסטראט כנגד חייבי מסים מרדנים ולשם בדיקה בבתים בלילי שבת ויום טוב, אם וכמה נרות הודלקו בתשלומין. והבודקים היו או מכבים את הנרות, שהודלקו באיסור או ממשכנים כר או חליפה, שמצאו בבית.

חוץ ממסים אלה היה בקראקא מס נשואין פרוגרסיבי. אך תשלום מס זה לא הספיק לקבל רשיון לנשואין. היה צורך להוכיח, שהחתן הוא בן 24 והכלה היא בת 20 לכל הפחות, וגם אם החתן יש סיפק בידו לזון את אשתו, וגם אם גמרו המתחתנים בית ספר גורמאלי עם ציון טוב. כאשר בוטלו בשנת 1806 בתי ספר היהודיים־הגרמנים מחויב היה הזוג המתחתן לעמוד לבחינה בדת בפני ועדה במשרד המחוז. נישואין, שנעשו בלי רשיון השלטון, גררו אחריהם מאסר בני הזוג. המצב הזה הביא לסידורי נשואין חשאיים.

נוסף על המסים האמורים שלמו היהודים מס קרקעות וגם מס איכסון.

לקהל שלמו מסים, כדי לכסות את הוצאותיו והיינו מסים במישרים וגם מסי עקיפין.

הממשלה האוסטרית גרשה את יהודי קראקא מכמה חלקי העיר וקבעה מקומם כמעט בעיר היהודית, שהורחבה קצת, בלבד. רק למעטים נתנה רשות לקבוע דירתם מחוץ לתחום העיר הזו. לבושת כמה יהודים יש לציין, שכאשר גזרת הגירוש האמורה גרמה בעיר היהודית לדוחק והתיקרות הדירות, וכמה סוחרים פנו לשלטון להרשות להם לגור חוץ לעיר זו, השתדלו כמה יהודים לסכל עצתם, אך ללא הועיל.

הממשלה האוסטרית פקדה גם כן, שיעמידו בעיר היהודית משגיחים, שיפקחו

על הנקיון ועל הסדר. עליהם היה גם להשגיח על יושר משקלות הקצבים, ושבכל בית יהיה ביב לבית הכסא, ושמזמן לזמן ינקו את הבארות ועוד.

הממשלה האוסטרית זקוקה היתה לאנשי צבא. בנוגע ליהודים ניתנה להם בתחילה הרשות לפדות את חייבי הגיוס בכסף או להעמיד ממלא מקום. לאחר זמן בוטלה הפדיה ונשארה רק הרשות של מלוי מקום, ומספר מסוים של ממלאי מקום חייב היה ועד הקהלה לספק. אך משנת 1804 בוטלה גם הזכות להעמיד ממלא מקום. ובשנת 1806 הועברה החובה לספק מגויסים יהודים מועד הקהלה למגיסטראט הקראקאי.

בשעת מלחמות אוסטריה עם נפוליון הנהיגה הממשלה תפילה לשמירת המונארכיה והצלחת כלי נשקה. תפילה זו נאמרה בשפה פולנית בכל בתי כנסיות שבקראקא.

בשנת 1809 נספחה העיר קראקא וכל גליציה המערבית וחלק מגליציה המזרחית לנסיכות הוורשאית ובמאי 1810 בקר בעיר הנסיך הוורשאי פרידריך אבגוסט עם אשתו, ועם שאר התושבים הביעו גם היהודים את שמחתם במחולות לרגלי הבקור הזה. מזכיר הקהלה שמואל באום נשא נאום בפולנית ומסר לנסיך תרגום פרק על „אהבת הרע" מתוך ספר הברית של פנחס אליהו מוילנא.

בנסיכות הוורשאית היה ליהודים להלכה שווי זכיות עם שאר התושבים. ברם זכיותיהם נדחו לעשר שנים „בתקוה, שבמשך זמן זה ימחו היהודים מקרבם את הסימנים המבדילים אותם מאד מאחרים". ולפי זה הוטלו על היהודים הגבלות שונות.

בקראקא, שנעשית לבירת הדפרטאמנט הקראקאי, נתמנה לפרפקט וודזיצקי, שונא היהודים. כאשר השתדלו כמה יהודים להשיג רשיון לגור בקזימיר הנוצרית ומיניסטר הפנים הסכים לזה, מחה נגד זה וודזיצקי והמיניסטר נכנע והסביר, שהרשה רק לעשירים היהודים לגור ברחוב אחד בקזימיר הנוצרי משך שש שנים, עד שיבנו להם בתים מתאימים בעיר היהודית. מענין הוא, שגם בעלי הבתים בעיר היהודית ערכו מחאה נגד ההשתדלות האמורה והוכרז גם חרם על כל יהודי, שיעיז לשכור חנות מחוץ לתחום העיר היהודית. וכמה יהודים הוכרחו לישבע, שלא יעזבו את העיר היהודית. מאידך גיסא התרעמו בעלי הבתים בקזימיר הנוצרית, שמזמן שהוצאו היהודים משם בתיהם עומדים ריקים מדיירים. עובדה זו הביא לידי כך, שהמגיסטראט פקד על ועד הקהלה, שיבטל החרם ושיתיר את השבועות האמורות. ובאמת בוטל החרם בפומבי בבית הכנסת הישן. ברם בעלי הבתים הזכירו אותו לדיירים, שרצו לעזוב את בתיהם. סופו של דבר היה, שכמה יהודים התישבו בקזימיר הנוצרית, מבין התנאים, שעל יסודם הותר להם הדבר, כדאי להזכיר: א) שידעו לקרוא ולכתוב פולנית או גרמנית. ב) שישלחו את בניהם לבתי ספר צבוריים. ג) שילבשו מלבושים אירופיים.

בנסיכות הוורשאית בוטל מס הנרות, אבל נשאר מס הבשר הכשר, שהוחכר ליהודים. וכן מס „טשופובע" (מס אוכלים ומשקים) הוחכר ליהודים. שומעים אנו גם על מס גיוס מאותם הימים. המס הזה הונהג במקום חובת גיוס, שהיהודים לא רצו לקבלה. היו עוד מסים ששלמו יהודי קראקא. באותם הימים (1813) שטפו

מי ויסלה את הקזימיר וביחוד את הקזימיר היהודי. ויהודי קראקא סבלו מזה קשה. פנו לשלטונות לעזרה ולהקלה מן המסים, והקלה זו ניתנה להם לזמן קצר. לא עברו ימים מועטים והמצב המדיני נשתנה שוב. הקונגרס הוינאי עשה מקראקא והסביבה מדינה חפשית ובלתי תלויה ונייטראלית, תחת חסות שלש המעצמות שחילקו את פולין. מדינה זו נקראה בקצרה: קהיליה קראקאית.

יהודי קראקא משנת 1815

במדינה החדשה נתבטל מוסד הקהל והיהודים נמסרו להשגחתו ושלטונו של ה„ווית" (wójt). להשגחה על ענינים דתיים, עניני צדקה, תלמוד תורה ובתי חולים וכדומה הושיבו „ועד בני ברית הישנה" (Komitet starozak.) המורכב מיושב ראש נוצרי, הרב ושני חברים מתוך בעלי בתים. הועד הזה צריך היה לעבד בראשית השנה את התקציב, הטעון אישור מצד ה„סינאט". את גבית התשלומין היהודיים מבצע משרד המסים הממשלתי והוא משלם לועד לכסוי התקציב במסגרת התשלומין, שגנבו.

לפי התקנון החדש נבחר הרב לשלש שנים ויכול להבחר שוב. הרב הראשון צריך להוכיח, שהוא יודע לקרוא ולכתוב פולנית או גרמנית וגם כללי חשבון הראשונים. אחרי כל תשע שנים יצטרך המועמד לרבנות למסור תעודת גמר גימנסיה שבמדינה או מחוץ לארץ. פסקי דינים של הרב צריכים להיות כתובים עברית ופולנית ויסתייע בזה ע"י תורגמן.

הרב צריך לדאוג, שיהיו פרטיכולים כתובים מכל הפעולות הדתיות, הנעשות בקהילה, בשעת הלידה, נישואין, גירושין. הוא מפקח גם על מורי דת ביתיים. חוץ מזה חייבים פקידים חילוניים לנהל פנקסים על דבר לידות, נישואים וגירושין.

לכל אבי המשפחה תנתן תעודה (paszport), שהוא תושב הקהילה. יהודים זרים יכולים להתישב בקראקא רק בתנאי, שרוצים לעסוק בחקלאות או שהם אמנים, פרופסורים וכדומה.

רשות להתחתן יקבל רק מי שהגיע לגיל מסוים ובתנאי שהגבר יש לו נכסים דלא ניידי או הוא בעל מלאכה או סוחר או בן סוחר או בעל כספים או שהוא מתפרנס ממלאכת יד או חקלאות. חוץ מזה יצטרכו בני הזוג הצעיר אחרי עבור שש שנים להוכיח, שהם יודעים קרוא וכתוב פולנית או גרמנית וכללי החשבון הראשוניים.

אחרי זמן מסוים (סביב לשנת 1818) יש לבטל את החדרים ובתי תלמוד תורה ומותר יהיה ללמוד לילדים למודי הדת בבית הוריהם. לעומת זה יהיו פתוחים כל בתי הספר הנוצריים לנוער היהודי.

אסור ליהודי לגור בכפר, אלא אם כן הוא עצמו עובד את האדמה. בעיר קראקא רשאים יהודים לגור בקזימיר היהודית והקאטולית ושם לסחור בכל מיני סחורות וגם לקנות בתים. חוץ לתחום קזימיר תלוי הדיור בתנאים מסויימים. הותרו בו גם אמנים, שיצאו לה מוניטין בעולם וגם ממציאים.

אסור ליהודים לסחור בקראקא במרכז העיר ובפרברים. כאן רשאים הם לעסוק בחלפנות ולסחור בחפצים ישנים. בירידים השבועיים מותר להם למכור צרכי אוכל בלבד, אבל רשאים למכור הכל בשני הירידים הראשיים. הגבלות אלו אינם נוגעים ליהודים הרשאים לגור בקראקא עצמה.

מזכיות אזרחיות ופוליטיות יוכלו ליהנות פרופסורים פומביים ודוקטורי אקדמיה, אמנים, המתמסרים לאמנויות יפות ויודעים לקרוא פולנית או גרמנית וכבר ישבו בין הנוצרים זמן מסוים ופרקם נאה, והוא הדין לממציאים וסוחרים ובעלי בתי חרושת מסויימים.

בנוגע לועד בני ברית הישנה נתמנה כרב הראשון, שהשתתף בו, ר' הירש דוד הלוי וכיושב ראשו הראשון היועץ מידלרסקי, שאחרי זמן קצר פנה מקום למטשי מיונצ'ינסקי. במשך הזמן דרשו השלטונות, שלועד יבחר חוכר מס הבשר. מבין מזכירי הועד אנו שומעים את השם שלמה בילדהאויר ואחריו שמואל באום ואחריו שמואל רוזנפלד. על המזכיר היה לכתוב את הכתבים הפולניים. לרגלי תלונות הועבר רוזנפלד עם יושב הראש מונצ'ינסקי ממשרותיהם, אך הוחזרו לאחר זמן. אחרי רוזנפלד שרת כמזכיר מוריץ קשפיצקי. אנו שומעים גם על תורגמנים על יד הועד. אחד מהם הנקרא בשם דומיניק קז'ימירז' דוברובולסקי היה יהודי מומר, שסורו רע, שביצע כמה זיופים ועליו היה לפקח על הרב. ר' הירש דוד לוי התיחס לאיש הזה בסבלנות. ברם אחרי מותו, כאשר עברה משרת הרבנות לר' דוב מיזלש, התלונן זה על התורגמן הנזכר והודות להשתדלותו הועבר דוברובולסקי ממשרתו ובמקומו נתמנה כתורגמן קשפיצקי הנזכר.

מפעולות הועד יש להזכיר, שקנה בית גדול עם גן ברחוב סקבינסקה ועשה ממנו בית חולים חדש, מאחר שבית החולים הישן נחשב ללא יצלח למטרתו. כשהיה צורך ברופאים לבית החולים והועד המליץ על פיליפ בונדי הנזכר למעלה, לא הסכימו השלטונות לזה ומינו לרופא את פרופסור האוניברסיטה ד"ר יולין סביטש־בסקי, ובשנת 1826 מלא את מקומו ד"ר גוטקובסקי. המנתח בבית החולים נעשה שלמה וולף והבא אחריו (1826) היה מיבסקי.

מספר המיטות בבית החולים הוגדל מפעם לפעם. משנת 1836 קבלו עניי היהודים עזרה רפואית חנם מידי ד"ר יולין כמילצקי, פיזיק בית החולים „האחים הרחמנים", שקבל את חוליו באמבולטוריום של המנזר „בוז'יגוצ'יאלה".

בשנת 1839, הוצא בית החולים מתחת יד הועד הנדון ונמסר לפקוח למועצה אפוטרופסית מיוחדת, שהופרדה מתוך המועצה האפוטרופסית לכל בתי חולים שבקראקא. לאותה מועצה נתמנו יהודים וביניהם אחדים מן המתקדמים, מה שעורר רוגז רב בחברה קדישא, שהיתה לה השפעה על הנהלת בית החולים עד הזמן ההוא.

ועד בני הברית הישנה קיים על חשבונו בית ספר בקזימיר. משנת 1920 שילם ועד זה את משכורת מורה דת יהודית בבתי ספר הבין־דתיים.

תרבות יהודי קראקא במחצית הראשונה של המאה הי"ט

בשנת 1800 הגיע לקראקא מכתב מן הפרנקיסטים באיומים על יהודי קראקא, אם לא יודו בשליחות ה"משיח" ולא יסתפחו אל "אדום". המכתב עורר רעש אצל השלטונות, אבל לא עורר שום הד בקרב יהודי קראקא. לעומת זה בערה כאן המלחמה בחסידים. אך למרות הרדיפות מצד המתנגדים וביחוד מצד המגיד מנובגורוד ישראל ליבל, שהגיע בימים ההם לקראקא, השתרשו החסידים בעיר והתאספו ב"קלוזים" שלהם. שוב יצא חרם נגד העורכים מניינים מיוחדים והמתפללים שם. אך ברל לוקסנבורג אחד מחוכרי המסים, שנספח לכת החסידים, הגיש תלונה לשלטונות על המחרימים והם נצטוו לבטל את החרם (הכרזת החרם היתה אסורה באותו זמן לפי החוק הממשלתי). השלטונות התערבו במחלוקת שבין היהודים והביאו לידי פשרה בין הצדדים, שלפיה הותר לחסידים לקיים את ה"קלוזים" שלהם מחוץ לתחום העיר היהודית הקדומה עד שרבנים נבררים משני הצדדים יכריעו אם ועד כמה מזיקים אותם הקלוזים לדת היהודית או לא. לא נודע לנו דבר על דבר בחירת בית דין כזה. עובדא היא, שהחסידים מתקרבים מדי פעם יותר למרכז ה"גיטו". ממול בית הכנסת הישן יסד ר' אהרן אפשטין בן ר' קלמן אפשטיין, מחבר הספר "מאור ושמש", קלויז. גם ר' שאול רפאל לנדא נטה לחסידות. הוא היה לומד תורה לפני ציבור מסויים ברוח החסידות. אחרי מות ר' דוד הירש לוי, אחד מאויבי החסידים, היה לנדא מועמד לרבנות בקראקא, אך נצח אותו המועמד ר' דוב מיזלש, שנבחר לרב. אמנם מיזלש היה בן הרב מקמינץ פודולסקי, אך התחתן עם יהודי עשיר, זלמן בורנשטין, מה שאיפשר לו לפתוח באנק בקוזימיר הנוצרית בשם "מיזלש את הורוביץ". על ידי זה בא במגע עם נוצרים בעלי השפעה ונעשה בשנת 1831 לנאמן הגרף מורשטין, ציר ממשלת הממלכה הפולנית וסיפק לידו נשק בשביל המורדים. מיזלש היה לפי החוק חסר הכשרה לרבנות ועל כן נתמנה רק לרב זמני. הוא רכש לו אהדה מצד בני עדתו על ידי מתן צדקה הרבה. את כל המשכורת, שקבל בתור רב (2000 זהוב) הוציא לצדקה. גם על ידי שתדלנות אצל השלטונות התאמץ להקל על בני דתו. בשנת 1833 הושב ועד בוינה לריאורגניזצית הקהילה הקראקאית. אז הופיע שם גם מיזלש וחבר ועד בני ברית הישנה יעקב אדלר והשתדלו לשנות את גורל היהודים לטוב, אבל דבריהם לא נשמעו. מיזלש דורש בהזדמנות האמורה ביטול בית הספר הנורמאלי בשביל הנוער היהודי, שחושב אותו למיותר, אבל נתקל בהתנגדות. מאידך גיסא הגישו יהודים אחדים ובראשם ד"ר בונדי תזכיר לאותו ועד הוינאי ובו דרישות שונות בנוגע ליהודי קראקא וביניהן את הבקשה לרשיון לפתוח בית ספר מקצועי יהודי על חשבונם הם. בהשתדלותו של מיזלש, נשתנה חוק הבחירות לועד בני ברית הישנה, שמנע מן המתקדמים את האפשרות להבחר לועד.

בזמן, שאנו מדברים בו, ידועים הם בקראקא וולף שיף, לבלר בבנק מיזלש את הורביץ, כמחבר "מנחת זכרון" ופנחס אליהו בן מאיר אוטור מוילנא, כמחבר "ספר הברית", כעין אנציקלופדיה של כל החכמות, ושמואל באום הנזכר למעלה,

כיהודי הקראקאי הראשון, שפירסם חבורים בפולנית. על כתב פלסתר אנטישמי, שהופיע בעילום שם, כתב באום תשובה חריפה.

כשנוצרה הקהילה הקראקאית רצה השלטון לבטל את בתי תלמוד תורה ודרש, שהנוער יבקר את בית הספר הנוצרי בקזימיר ולשם למוד הדת היהודית לנוער הזה מינה את יוליוס שנבורן למורה דת. נגד מינוי זה וגם נגד המזימה לבטל את בתי תלמוד תורה יצאו החרדים למלחמה והרב דוד הירש לוי בראשם, שהגיש כתב מחאה. דעתו לא נתקבלה על ידי השלטון, אך החבורה תלמוד תורה לא סגרה את בתי הספר שלה. חלק של הנוער בקר בבית הספר הנוצרי, אבל חלק יותר גדול למד בבתי תלמוד תורה. גם הרב מיזלש הגן על בתי ספר אלה, עד שההתקפה עליהם עלתה בתוהו.

השלטון חשב להשביע את רצון היהודים בפתחו בית ספר נורמאלי מיוחד ליהודים. את ההנהלה מסר ליהודי מפוזן אדולף לביצקי, אך חוץ משלשה מורים יהודים נתמנו מורים נוצרים. שמענו, שהרב מיזלש השתדל לבטלו, אך ללא הועיל. במשך הזמן נוסד גם בית ספר למלאכה ולמסחר עם מחלקות מיוחדות לנערים ולנערות. בית ספר זה חובר לבית ספר בינוני ולימדו שם חוץ מענינים חילוניים הומר רב ממקציע היהדות. מבקרי בית ספר זה עלו למספר הגון. גם הרב מיזלש, כנראה, לא היה מתנגדו, כי שמענו, שבבחינה הראשונה הפומבית (1836) הוזמן הרב לחלק פרסים לתלמידים המצוינים.

קשרי הנישואין נתקלו בזמן ההוא במכשולים שונים מצד השלטונות, שדרשו הוכחות מצד הגבר הבא לינשא, שיש ביכלתו לפרנס את אשתו וגם תעודות המעידות על דרגת אינטלגנציה מסויימת של בני הזוג ויש שדרשו מן הגברים המועמדים לנישואין, שיספרו את פאות הראש והזקן וילבשו בגדים אירופיים. הקשיים האלה, שרוב היהודים בקראקא לא יכלו להתגבר עליהם, הביאו לזה, שהיהודים התחתנו שלא בפני הרבנים הרשמיים או חוץ לתחום המדינה.

במרידה הפולנית בשנת 1831 השתתפו גם יהודים. מבין יהודי קראקא שהשתייכו לאלה מזכירים את קזימירז' גרינפלד ומוריץ ובר.

גם ל„גוורדיה מיעיסקה", שנוסדה עוד בשנת 1830, השתייכו יהודים. בראש פלוגות היהודים עמד נתן אדלר. את מקומו תפס אחר כך נתן רוזנפלד. אחרי התפטרותו היו מפקדים: בנימין הורביץ, משה קורנגולד ומשה פלורנץ. ה„גוורדיה" פורקה בשנת 1832.

*

פעולות המתקנים בקרב היהודים בגרמניה עוררו הד חזק גם בקרב היהודים בחלקים שונים של ארץ פולין. בקראקא יסדו המתקדמים בשנת 1840 „חברה דתית־ציביליזטורית", וזו פתחה במגרש „נובי" — „טמפל" עם מקהלה והטפה. הרוח החיה בחברה וב„טמפל" היה אברהם גומפלוביץ' בן חוכר מסי הקהילה ומסי הממשלה. מבין יתר המתקדמים בקראקא מזכירים את הרופאים ד"ר בונדי, ד"ר יונתן ווארשואר, ד"ר איטינגר, שכנא מרקוספלד, יועץ המגיסטראט ויהושע פיק. בין מטרות החברה האמורה היה חינוך הנוער והכנסתו לגימנסיות, כדי ליצור שיכבה

רחבה של אינטליגנציה. חוסר אמצעים לא איפשר להביא ל„טמפל" מטיף קבוע בשכר. משום כך דרשו שם בסירוגין י. קירשנר, א. בריק ואחרים. הדרשה נאמרה בגרמנית.

כשהתחילה המרידה הפולנית בשנת 1846 הובטח ליהודים במאניפסט ביטול ההבדלים הפוליטיים והכלכליים בין היהודים והנוצרים. אבל דרשו מהם שיתוף פעולה במרד. ובאמת אחזו כמה יהודים בנשק להגנה על העניין הפולני. אך אחרי זמן קצר דוכא המרד. וקשפיצקי ווארשואר, שתמכו בו, הושמו במאסר. לא עברה שנת 1846 והקהיליה הקראקאית סופחה לאוסטריה. שוב התלבטו היהודים בהגבלות שונות, שמהן שוחררו בשנת 1848.

*

המאורעות בווינא במרס 1848 עוררו הד חזק בבירות שונות של המונארכיה האוסטרית וביניהן גם בקראקא. התנועה לשחרור, שנתעוררה שם, הביאה לידי בחירת משלחת לוינה, שלתוכה נכנס גם הרב מיזלש. על משלחת זו היה להספח למשלחת מטעם כל גליציה, שהיוותה עמה יחד קבוצה של 16 אנשים. מיזלש נבחר למשלחת המצומצמת, שנתקבלה על ידי הקיסר פרידיננד I. על ידי הפטריוטיות הפולנית שלו מצא מיזלש חן בעיני חבריו אנשי המשלחת. כאשר הופיעה בווינה משלחת פולנית שניה, שנשלחה על ידי סטאדיון, הציע מיזלש, שיכריזו על חביריה, כעל בוגדים, אחרי שהם מעיזים להחשיב את פקודות סטאדיון יותר מרצון העם וטובת הארץ.

בינתים הוכרז על ה„קונסטיטוציה" והשמועה עליה הגיעה ב־27.5 לקראקא וגרמה לפרעות בקרב היהודים. ההמון התנפל על בתי זונות והתחיל הורסם ומפזר את דירותיהם. אחר כך פנו אל בית טורבה, חוכר מס הבשר הכשר, וערך לו „הלויה". שברו את החפצים שבמשרדו, הורידו את השלטים מחנותו, העמידו נרות בחלונות הדירה והמשרד ועם השלטים על כתפיהם נהרו אל בית הקברות. שם קברו חלק מן השלטים וחלק אחר תחבו בקרקע כעין מצבה. לאחר מכן פנו למקום ועד בני ברית הישנה, שטורבה היה אחד מחבריו, כדי לדרוש את התפטרותו ולבטל תשלומי היהודים. באו שמה בשעת התיעצות, שבה היה נוכח טורבה. נוכח העמדה של ההמון ברח טורבה וההמון הגיש לועד בקשה המצוידת בהרבה חתימות של חשובי הקהילה. בבקשה זו הם דורשים, שיחכירו תשלומין מעופות, שהעשירים נהנים מהם, והכנסות אלו צריכות לכסות את הוצאות הועד; יותר מסכום ההכנסות האלו אין להוציא. על הועד להשתדל לשחרר את הקהילה מתשלומים שונים. משכורת הפקידים הדתיים אסור שתעלה על 5000 זהובים. בית החולים צריך שיעבור לרשות הועד והמטפלים בחולים צריכים להיות תלויים בועד ולא בחברא קדישא. את בית הספר למלאכה ולמסחר יש לבטל ובמקומו יש לפתוח בית ספר יסודי.

הדרישות הללו עובדו על ידי האנטליגנציה הקראקאית, שהתרכזה מסביב ל„טמפל" והחברה הדתית־הציביליזאטורית.

באותה שנה (1848) נוסד בעיר היהודית בקזימיר „מועדון להשבחת

האינטרסים הרוחניים והחמריים של בני ישראל", שבראשו עמדו גומפלוביץ' וד"ר איטינגר. תכנית המועדון היתה: הרמה תרבותית של היהודים, הרמה חמרית של אלה, השפעה כוסרית והסברה פוליטית. חברי המועדון השמיעו הרצאות בפולנית ובגרמנית. בכלל הצטיין המועדון בפאטריוטיות הפולנית וראשי המדברים בכוון זה היו קשפיצקי ווארשואר. הם גם עיבדו את הכרוז, שבו פנו יהודי קראקא ליהודי פוזן בדרישה, שיתמכו בענין הפולנים במלחמתם בגרמנים להשיג חירותם. יהודי פוזן לא שמו לב כלל לקריאת בני עמם. הם נטו לענין הגרמנים ולא היו מעונינים לעזור לפולנים, מה שהעיר עליהם חמת הפולנים. לעומת זה השביעו יהודי קראקא את רצון הפולנים בהפגנותיהם הפאטריוטיות. שכחו לגמרי את התלאות והסבלות והלבטים, שבאו עליהם מאות בשנים בגלל יחס אחיהם הפולנים כלפיהם. למרות יחסם המצוין האמור נהלו היהודים בקראקא בבחירות לפארלאמנט ב־1848 מפלה, שלא נבחר מהם שום איש. נגד מיזלש, שהיה מועמד היהודים, הצביעו גם יהודים מתקדמים. בכלל ישב אז בפארלאמנט רק ציר יהודי אחד, שנבחר בגליציה בברודי, והוא המטיף הוינאי יצחק מאנהיימר.

לפני פתיחת הפארלאמנט התכנסו בלבוב שליחי הקהילות של גליציה ושלחו תזכיר לפארלאמנט בוינה, שבו מתלוננים בעלי התזכיר על ההגבלות השונות ועל המסים הכבדים ועל הכבלים, ששמים על מנהיגי דתם ודורשים חופש הדת ובדרך כלל אמאנציפאציה. יהודי קראקא הגישו בקשה מיוחדת, מעובדת על ידי המועדון הנזכר, ובה נאמר בין השאר: „בשם אל שדי, בשם הצדק, השולט בכל מקום ולעולם ועד, אנו דורשים בקול רם ובאופן דחוף, שנתקבל בחיק מולדתנו הפולנית האהובה אהבה עזה והמשותפת לנו ולאחינו הבלתי יהודים — כבנים אמתיים ונאמנים. אנו דורשים לקחת חלק בלתי מוגבל בכל החיים הפוליטיים... בכוחות האחרונים של מעונה אנו קוראים לכם לבטל לגמרי את כל החוקים המיוחדים מלאי רוח שנאה מימי הבינים, שלהזכרתם בלבד מזדעזע כל לב רגיש".

מה שהושג אז בפארלאמנט בשביל גליציה זהו בטול חוק הנרות וחוק הבשר הכשר. בוכוח על זה הצטיין מאנהיימר בנאומו. בינתים נכבשה וינה, הפארלאמנט עבר לקרמזיר והקיסר פרדיננד I התפטר ועל כסאו עלה הקיסר פראנץ יוסף.

בשנת „אביב העמים" (1848) נוצרו בלבוב, קראקא וביתר הערים הגדולות שבגליציה מועצות העיר שנקראו „וידזיאל מיעיסקע" וכמעט בכל אלו המקומות נכנסו לתוך המועצות יהודים מהאינטליגנציה. בקראקא נכנסו שנים עשר במספר. בדצמבר של אותה השנה נתפנה מאנדאט לפארלאמנט ובקראקא השתדלו היהודים להשיגו. אבל העם היהודי נחלק לשנים. המתקדמים נטו אחרי ד"ר יוסף איטינגר והחרדים אחרי מיזלש. שני המועמדים פרסמו את תכניתם ומן העתונים, שהופיעו אז, היתה ה„יוטשנקה" בעד איטינגר וה„טשאס" בעד מיזלש. בבחירות נצח מיזלש. בחירתו לא היתה רצויה לסמולקה יושב ראש הפארלאמנט, שכתב עליו: „זהו יהודי, שאינו יודע לדבר לא פולנית ולא גרמנית ואינו יודע איך ייצג את הבירה הפולנית". ובאמת לא התבלט מיזלש בפארלאמנט בנגוד למאנהיימר, שנחל שם כבוד גדול. ברם הפארלאמנט לא האריך ימים, כי פורק אחרי זמן קצר ובמרס 1849 פורסמה

קונסטיטוציה חדשה, שבה ניתן שווי זכיות לכל הנתינים בלי הבדל דת.

על יסוד הקונסטיטוציה החדשה התחילו יהודי קזימיר לעבור בהמון לסטראדום מבלי לשנות את תלבשתם ושם פתחו את חנויותיהם ומחסניהם. המגיסטראט דרש סגירת החנויות, אך היהודים לא שמו לב לפקודתו ופנו למיניסטריון, שיעזור להם; ואחרי הרפתקאות השיגו חוות דעת יפה לעניינם מצד המיניסטר למשפטים שמרלינג. ברם המלחמה ביהודים מצד הנוצרים שכניהם לא פסקה, עד שבשנת 1851 בוטלה הקונסטיטוציה והיהודים הוחזרו למצבם הקודם. נגד זה יצאו יהודי וינה. יושב ראש הקהילה שם יוסף ריטר די ורטהימר הדפיס מחאה בשם „עמדת היהודים" ועל יסוד זה עיבד ועד בקשה, שהיתה מיועדת להשלח לכל הקהילות היהודיות במדינה עם הדרישה לצייד אותה בחתימות רבות ככל האפשר ולשלחה למיניסטריון הפנים בוינה.

בו בזמן יצא יהודי מהונגריה איגנץ דייטש בחוזר, ששלח לכל הרבנים, שבו מנה את כל ההפסדים, שזה 25 שנה גורמים להם המתקדמים. זה חמש שנים (1848—1853) עוזבים היהודים את הגיטו ומסתדרים במקומות שנוח להם. על ידי זה נפקדו מן הקהילות הרבה חברים ואין ביכלתן לקיים את המוסדות, לפרקים גם הנחוצים ביותר, ומזניחים גם את החינוך הדתי של הנוער. היה זה הזמן, שהריאקציה הרימה ראש והנציבות הגליציאית אסרה על היהודים לסגל להם משרתים נוצריים ובקראקא אסרו על היהודים ליכנס לעיר ביום ראשון ובימי אידיהם, וכן חייבו אותם להסוג אחור מפני תהלוכות דתיות נוצריות. אחרי שרוב הגימנסיות קבלו בו בזמן למנהלים כמרים, לפיכך פחת בקור הגימנסיות על ידי הנוער היהודי.

בקהילה היהודית בקראקא היתה קיימת, מזמן מנויו של מיזלש לרב, מחלוקת בינו ובין ר' שאול רפאל לנדא הנזכר, שמסביבו התרכזו החסידים. לנדא לא רצה להודות ברבנות של מיזלש, קבע לו בית דין מיוחד, מינה שוחטים ופסל את השוחטים, שמיזלש סמך ידיו עליהם. מיזלש הכריז מצדו על שחיטת השוחטים של לנדא, שהיא פסולה. המחלוקת הגיע לידי כך, שאחד משני החולקים סידר גט למי שהוא והשני פסלו, אף על פי שהמגרש נשא כבר אשה אחרת. לבסוף מאס מיזלש בעמדתו העלובה בעירו וקבל הזמנה לרבנות לווארשה, אחרי מות הרב ר' חיים דוידזון. עוד לפני זה מת לנדא וכשהתפטר מיזלש נמסרה הרבנות לבנו של בעל מחלוקתו ר' אלכסנדר לנדא. אך אחרי כמה שבועות הלך לעולמו (1856).

במקומו נבחר ר' שמעון סופר, בנו של ר' משה סופר, הרב מפרסבורג. בתחילה לא רצה ר' שמעון סופר, שהיה רב במטרסדורף, לקבל את הרבנות בקראקא מתוך פחד, שלא יוכל להתגבר על המתקדמים, שמספרם היה רב בקראקא, וזמן רב עבר עד שנכנע בשנת 1860 ללחץ של הקראקאים ועבר לקראקא.

בינתים נשתנה הקו הפוליטי באוסטריה ועמו גם היחס ליהודים. פקודה מנובמבר 1859 בטלה את כל ההגבלות הנוגעות לנישואי היהודים. הפאטנט מדצמבר באותה שנה נתן רשות ליהודים לנהל באופן עצמאי סדנאות שונות, אבל אסר עליהם לעסוק ברוקחות ובניהול טחנות, בתי מזיגה וייצור שכר בכפר. ברם גם הגבלות אלה בוטלו בתחילת השנה הבאה ובעונה אחת בוטל האיסור על היהודים

לגור בכפר בגליציה ובבוקובינה וההגבלה לגור בלבוב וקראקא בשכונה מיוחדת. למעשה השתדלו עוד השלטונות לקיים את הגבלות הדיור בשתי הערים האלה.

לפי הפאטנט מפברואר (1860) ניתן לנתיני אוסטריה לבחור להם צירים לבתי נבחרים ארציים, שמהם צריכים היו להבחר הצירים לפארלאמנט האוסטרי. לבית הנבחרים הגליצאי הראשון נבחרו שלשה יהודים : מרדכי דובס מלבוב, מאיר קליר מברודי וד"ר שמעון סמלזון מקראקא. על אלה נוסף אחר כך ד"ר לעזר דובס, שנבחר בקולומאי. במקומו בא אחרי מותו (1865) ד"ר מקסימיליאן לנדסברג. סמלזון היה עורך דין ואסימילאטור ברוח הפולני, מה שהתבטא גם בתלבשתו הפולנית. בתור ציר דרש יחד עם צירים יהודים אחרים שווי זכיות מלא בשביל יהודי גליציה. הצעה דומה הגיש גם הציר זימילקובסקי. ברם שתי ההצעות הוסרו מסדר היום.

„המרידה היאנוארית" הפולנית עוררה תנועה גם בקראקא וגם יהודים נגררו אחריה. הנוער היהודי הופיע ב„כנסיה המריאצקית" בשעת התפילה. בו בזמן היה שב לקראקא הרב מיזלש, שנרדף על השתתפותו במרד הפולני (בהיותו רב בוארשה השתתף במרד הפולני ובעבור זה הושלך על ידי המשטר הרוסי לבית הכלא. אחר זמן קצר יצא לחפשי, אבל הוטל עליו לעזוב את הארץ. גזירה זו נתבטלה והורשה לו שוב לשבת על כסא הרבנות. מת בשנת תק"ל. כתב ביאורים לספר המצוות של הרמב"ם). נוער האוניברסיטה והגימנסיה החליט להקביל פניו בבית הנתיבות ונאספו 1000 זהוב, כדי למסור אותם אליו כמתנת כבוד. למטרות פאטריוטיות מכרו את תמונתו בעיר. לפי הודעת המשטרה לוינה היה בדעת הנוער לערוך לכבודו מחולות עם לפידים. אך מיזלש הוכרח לפי פקודת המשטרה לבוא לקראקא בשם זר ואוכסן כאן על ידי גיסו ועיני המשטרה פקוחות עליו. בכל זאת בקרו אצלו עסקנים פוליטיים פולנים, כגון הגראפים פוטוצקי, ואדזיצקי ומיצילסקי וגם סטודנטים, כמו קזימיר סטראשבסקי, יוליאן ונזיק. ב־7.6 1862 דרש בבית הכנסת הישן, אחר נסע לבובה ושם מסר לו הנוער הפולני מכתב הערצה חתום על ידי עסקנים ועורכי עתונים פולניים. מבין החתומים נזכרים גם שני יהודים. בקראקא הורכב ועד המרד הפולני ובו עבדו גם יהודים. נקראים בשם בין השאר הרופא ד"ר יעקב דרובנר, שנתפס ונדון למאסר שתי שנים ואברהם גומפלוביץ', ששני בניו עבדו כחיילים בצבא המרד. ההשתתפות בתנועת המרד מצד היהודים שינה לטובה את יחס הפולנים ליהודים והביא ליסוד „אגודת אחים של בעלי מלאכה מכל הדתות", שיוצרה היה אברלי בורוצקי, אבל האגודה לא האריכה ימים. אחרי דכוי המרד נתחדשו בקראקא כלפי היהודים ההגבלות הישנות בנוגע למקום מושבם, שבוטלו רק בקונסטיטוציה משנת 1867.

היהודים השיגו בקראקא את הזכות להבחר למועצת העיר. נקבע גם כן שמבין חברי היהודים יהוו 21 איש ועד לעניני היהודים. אם מספר חברי המועצה היהודים לא יגיעו למספר 21, יהא צורך למלאות את המספר ע"י ספוח יהודים שמחוץ למועצה. לפני הועד הזה בא ענין המשכורת למטיף ב„טמפל", שהיה בה משום הגדלת תקציב ועד בני הברית הישנה.

בנוגע ל„טמפל" הרי המעוניינים בו אספו כסף לשם קנית בית חדש והקימו „טמפל" חדש במקום הנקרא „פודבו׳ז׳ה" ובפברואר שנת 1862 נחנך הבית בחגיגיות יתרה ויהודי קראקאי יצחק מיזס נשא נאום. בלי משכורת מלא האיש הזה תפקיד מטיף זמן מסוים. אח״כ קבעו בשבילו משכורת זעומה של 200 זהוב. לבסוף עזב את קראקא ואת תפקידו מלא ד״ר קרויז מאושבינצ׳ים. אך גם זה לא יכול להתקיים בקראקא. בעלי ה„טמפל" לא היה סיפק בידם לשלם למטיף משכורת הגונה וועד בני הברית הישנה, שחבריו היו ברובם חרדים, לא רצה לקבל את המשכורת על חשבון תקציבו. אך כאשר נוסד במועצה הועד לעניני היהודים הובא הענין לפניו והוא, שהיה מורכב ממתקדמים, קבע משכורת המטיף. בו בזמן ישב בקראקא שמעון דנקוביץ׳, מגיסטר לפילוסופיה, שהשיג גם דרגת ד״ר פילוסופיה באוניברסיטה הקראקאית. את האיש הזה החליטו למנות למטיף ב„טמפל" וכך עשו למורת רוחם של החרדים. וכאשר דנקוביץ׳ סדר פעם חופה וקידושין ב„טמפל", פנו החרדים בקובלנא אל השלטונות, שהועד לעניני היהודים פגע בזכויות ועד בני הברית הישנה. הסכסוך לא סודר עד שיצאה הקונסטיטוציה החדשה בשנת 1867 וביטלה את תקנון העיר קראקא, שעל פיו התקיים הועד לעניני היהודים.

הקונסטיטוציה משנת 1867 הרשתה ליהודים לגור בכל חלקי העיר קראקא וגם במרכזה וממילא בטלה העיר היהודית שם וגם בא אז קץ לועד בני הברית הישנה. ועד, שנקבע עוד לפני ההכרזה על הקונסטיטוציה לעבד תקנון להנהלת עניני היהודים, הוכרח אחרי אותה ההכרזה לגמור את עבודתו ועל פי סדר בחירות חדש, לפיו נחלקו הבוחרים לשלש קוריות ולקוריה הראשונה השתייכו כל העובדים הרוחניים — נבחרה בשנת 1870 המועצה הדתית הראשונה, שיושב ראש שלה היה שמעון סמלזון וסגנה שלמה דיכס. סמלזון המשיך בתפקידו עד מותו בשנת 1882. במקומו נבחר אלברט מנדלסבורג. ניצחו כאן המתקדמים.

אחרי ההכרזה על הקונסטיטוציה, שהעניקה שווי זכויות לכל הנתינים, התרו היהודים להגשמת שווי הזכויות בחיים, מה שלא בנקל עלה בידם. משנת 1869—1879 מימן ד״ר סמלזון יחד עם הנסיך ספיהא עתון יומי דמוקרטי „קריי", שעורכו היה היהודי ד״ר לודביג גומפלוביץ׳. זה הוציא בשנת 1867 עבודה מדעית בשם: „חוקי הפולנים ביחס ליהודים". על יסוד עבודה זו ועבודות אחרות קיוה להשיג את הרשות להרצות באוניברסיטה היאגילונית בקראקא, אך תקותו נשארה מעל. לעומת זה הצליח ד״ר יוסף איטינגר, מנהל בית החולים היהודי, להשיג את הרשות להרצות שם, והוא היה היהודי הראשון, שהרצה באוניברסיטה היאגילונית.

*

בעוד שהמתקדמים ריכזו את כל מאמציהם בהגשמת האמאנציפאציה היהודית בחיים והתרחקו פעם בפעם יותר מן היהדות המסורתית, הכירו החרדים, שבראשם עמד הרב ר׳ שמעון סופר, שהגיעה השעה, להגן על היהדות בפני הזרם החדש, שפרץ פרצים בחומתה. אמנם בימים ההם היו מפולגים לחסידים ולמתנגדים, ברם כולם הכירו את הצורך להתאחד למלחמת ה׳. ובעוד שהמתקדמים בגליציה התרכזו בחברה „שומר ישראל", שנוסדה בלבוב, התאחדו החרדים בחברת „מחזיקי

הדת", שמרכזה היה בבלז, מושב אדמו"ר ובראשה עמד ר' שמעון סופר. המלחמה בין שני המחנות סובבה ביחוד על ההשפעה בהנהלות הקהילות או הרכב חבריה בתוכן. בשנת 1882 התקיימה אסיפת החרדים בלבוב, שבה הוחלט על תקנון בחירות להנהלת הקהילה, שהיה עשוי להרחיק את המתקדמים מכל השפעה עליה. ברם הממשלה לא אישרה את התקנון הזה, אלא קבלה בשנת 1890 תקנון ליבראלי, שתקפו נמשך עד שנת 1927. כשחדרה התנועה הציונית לחוגי היהודים, הציגו להם הציונים למטרה את כיבוש הקהילות.

בימים ההם חי בקראקא ר' חיים נתן דמביצר, שהיה ראש בית דין שם ועסק גם בחקירות היסטוריות, שפרסמן בספרו „כלילת יופי". בשנת 1892 יסד יעקב שמואל פוקס בקראקא את ה„מגיד החדש", שבועון עברי, שהתקיים עד שנת 1898. העורך וקבוצת משכילים יסדו את אגודת „שפת אמת", שמטרתה היתה הפצת התרבות העברית. פוקס היה הדבר הראשי של קבוצה זו. ברם אך מעטים מן המשכילים השתייכו לאגודה זו. התנועה הציונית, שהכתה שרשים בגליציה כבר בשנות השמונים לא השפיעה על הנוער היהודי בקראקא, שהיה שקוע בתנועות פולניות. אך קריאתו של ד"ר הרצל מצאה הד בלב הנוער האקדמאי. נוסדה האגודה הציונית הראשונה „לבנון", שלא האריכה ימים, מחמת קטטות שבין החברים. ברם הסטודנטים הילפשטין ווארהאפטיג, יסדו בשנת 1897 אגודה חדשה בשם „השחר", שהצליחה בתעמולתה הציונית. בשנת 1899 בא לקראקא בתור מטיף ד"ר יהושע טהון, שפעל בהצלחה להתפשטות הרעיון הציוני. הוקם הועד המחוזי לגליציה המערבית ובראשו עמדו ד"ר הילפשטין, ד"ר פלדבלום, ד"ר ווארהאפטיג וד"ר סירוף. נוסדה גם אגודת נשים ציוניות „רות", אגודת ציונים דתיים „בית ישראל" וגם חברת עובדים במסחר „אחדות". הנוער שבגימנסיות התארגן באגודות חשאיות והתמכר ללמוד השפה העברית ותולדות ישראל.

ב„טמפל" בו כיהן ד"ר טהון היה החזן הראשי יוסף פישר בעל בית דפוס, ששימש במשך תקופה מסויימת אכסניה ספרותית עברית. פישר וחתנו העתונאי והסופר יונה קרפל הוציאו לאור כמה עתונים בעברית ואידיש, שלא האריכו ימים. ברם שמעון מנחם לאזר יסד שבועון עברי „המצפה", שהתקיים עשרים שנה ושפעל ברוח הציוני. שלמה לאזר יסד בית ספר עברי במטרה לתת לילדי ישראל חינוך עברי. מהתחלה צנועה זו התפתח הרעיון ליסוד בתי ספר עבריים ונולדה רשת של בתי ספר לגן הגן ועד הגימנסיה ובית הספר למלאכה. בין המורים שבבתי ספר אלה היה משה ראטה, בנציון רפפורט, שבח ולקובסקי ואחרים.

יש עוד להזכיר, שבזמן המדובר חי בקראקא שלמה רובין הפילוסוף וההיסטוריון ווטשטיין.

בשנת 1902 התחיל הבונד בתעמולתו בתוך הפועלים והסטודנטים. לקראקא בא מאחת העיירות שבגליציה וילהלם פלדמן ונעשה ראש המבקרים של הכוון החדש בספרות הפולנית, שלשמו יסד את הירחון הספרותי־הפוליטי „קריטיקה".

אחרי כשלון המהפכה הרוסית (1905) שימשה קראקא עיר מקלט לכל מיני מהגרים פוליטיים, שנמלטו לכאן ממדינת הצאר הרוסי. כאן ישב פילסודסקי

ולנין וגם יהודים, שהשתתפו במהפכה נמלטו לכאן. אחד מהם היה יוסף קוויאטק, ידידו של פילסודסקי, שאירגן את ההפגנה על כבר גז'יבוב שבוורשא. הוא לא האריך ימים, כי איבד עצמו לדעת ונקבר בקראקא.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשהופל השלטון האוסטרי וקם לתחיה הממשל הפולני והאוכלוסיה הפולנית רווית שנאת ישראל ניסתה ברחבי גליציה להעיר חמתה ביהודים על ידי פרעות בצורת ביזה והרג והשפלת כבוד, התארגן בקראקא גדוד להגנה יהודית, המורכב מחיילים, שחזרו מהצבא האוסטרי ומבני הנוער שבעיר. מדיהם מדי הצבא האוסטרי ועל כובעם מלבין־מכחיל סרט בד. המארגנים היו הקציניים ביליג ואדלר וחבריהם. הרבה יהודים ניצלו על ידי הגדוד הזה מחמת האויב. בתחילה לא התנגדו השלטונות הפולניים לקיום הגדוד הזה. אך לבסוף צוו לפרק את נשקו. בו בזמן נוסד העתון היומי הראשון בשפה הפולנית „נובי דז'ינניק", בעריכתו של ד"ר ברקלהמר. ביזמתו ותמיכתו של ד"ר הילפשטיין הוקמה רשת החינוך של בתי ספר עממיים, גימנסיה עברית ובית ספר למלאכה. קיימים אז בעיר: „מכבי", „אקדמאים השחר", „השומר הצעיר", „צעירי ציון", נוער „פועלי ציון" ונוער ה„בונד". גם הסתדרות „החלוץ" הוקמה אז והדבור העברי אף הוא נפוץ היה בעיר.

גם תיאטרון באידיש היה בעיר. מנהלו משה יאקוב היה מורה דת בבתי ספר ממשלתיים ויחד עם זה אמן צייר. התיאטרון שלו לא התרומם לגובה חשוב. שירים באידיש חבר מ. גיבירטיג.

בימי מלחמת העולם השניה

באחד בספטמבר 1939 פרצה מלחמה בין גרמניה ופולניה ובששי לחדש פלשו גייסות היטלר לקראקא. לפי הצעתו של סגן ראש העיר הרכיבו כמה יהודים ועד של קהלת היהודים שבעיר בתור נציגות. ועד זה העמיד בראשו את מארק ביברשטין, שהתחיל את פעולתו בבנין הישן של הקהלה. באמצע החודש אושר הועד ע"י הגיסטאפו ומאז נקרא „מועצת היהודים" (יודנראטה, אלטסטנראטה). המועצה היתה בת 24 איש.

היחס העוין ליהודים מצד הפולש בא לידי ביטוי ללא איחור. הגרמנים הצהירו: „באנו לקראקא כמנצחים ולא כדי לעזור לכם, אנו מכירים ביושב ראש וסגנו ואין אנו מכירים במועצה כמוסד. היושב־ראש הוא האחראי לביצוע הפקודות. בעניני היהודים מטפל אך ורק הגיסטפו ואין רשות לשום אדם לתווך אצל איזה שלטון שהוא של המדינה או שלטון אוטונומי". פעולת המועצה הצטמצמה כמעט רק בביצוע פקודות הגיסטפו. במרס 1940 קבלה הנשיאות פקודה לערוך מפקד של גברים מבני תשע עד בני ששים שנה לשם עבודת כפיה לפי אומדן הרופא. המפקד הזה שימש לגיסטפו אמצעי לפקוח חמור על כל יהודי קראקא. כבר בתחלת השנה אסר המפקד קריגר על היהודים לעזוב את מקום מגוריהם בלי רשיון מיוחד. כעבור זמן מה נאסר ראש ועד הקהלה ובמקומו בא ד"ר רוזנצוייג, אשר

בחדש יוני שנת 1942 נשלח יחד עם משפחתו לבלזץ לשם חיסולם בתאי הגזים. מן הזמן ההוא רודה בקהילה הקומיסר דוד גוטר יחד עם מנהל שרות הסדר שמחה שפירא, שהיוו כלי שרת לפקודות הגרמניות מבלי שים לב לנזק שנגרם ליהודים. להנהלת שרות הסדר נמסר ג"כ בית הכלא בגיטו, בו חכו הנעצרים תחת שמירה מעולה של אנשי שרות הסדר היהודים לחיסולם ע"י עונש מוות. דוד גוטר ושמחה שפירה חוסלו ע"י הגרמנים כעבור זמן. הרדיפות והעינויים כלפי היהודים ע"י הגרמנים התחילו מיד עם פלישתם. עוברים ושבים יהודים בחוצות העיר הוכו, את היהודים הוציאו מבתיהם לעבודות בלתי נחוצות ומשפילות, שדדו את דירותיהם. יום יום נקטו באמצעים חדשים כדי להכאיבם. את החנויות, בתי קפה ומסעדות הוכרחו לסמן במגן דוד. כן גם את בגדיהם, למען יבליטו את לובשם היהודי. נאסר עליהם לנסוע בטראם, ללכת בגנים בככר הראשית. מחייבים אותם למסור ידיעות על רכושם, למען יהא רשום לעיקול. בתקופה הראשונה נישלו הגאצים המוני יהודים משלזיה ולודז והעבירום לקראקא והגדילו את מספר התושבים היהודים ששים אלף לשמונים אלף. הצפיפות גורמת לעונש. הכנסות היהודים פסקו מלזרום, כי את מקורות הפרנסה הוציאו הגרמנים מידם, וחלק גדול מהם חי על עזרה סוציאלית בלתי מספקת. גדלה והתפתחה העזרה הדדית, שהוגשה לא פעם תוך חרוף נפש.

עוד בחמשי לדצמבר 1939 הקיפה הגיסטפו במשך שני ימים את רובע היהודים, בדקו את כל בתי המגורים ושדדום, גזלו תכשיטים, בגדים וכל דבר ערך. את היהודים שפגשו ברחוב הכניסו לחדר ובדקו אותם בדיקה אכזרית. אנשים רבים נורו ואחרים עונו. את החפצים השדודים הוכרחו היהודים עצמם לטעון על מכונות־משא.

ב18 במאי 1940 פקדו על נשיאות ועד הקהלה להעביר את רוב יהודי העיר למקומות אחרים. הותר להשאיר בעיר רק חמשה עשר אלף איש. בעקב פקודה זו השתדלו יהודים רבים להשיג רשיון להשאר בקראקא. המונים עזבו את העיר, אחרים הסתתרו בה בלי רשיון והשלטונות התחילו בחטיפות. מספר הנשארים בעיר מגיע ל16 אלף איש.

בתחלת מרס 1941 קבלה המועצה פקודה להעביר תוך עשרה ימים את היהודים לגיטו בפודגורז'ה, רק לשנים עשר אלף איש, אשר בידם כרטיס־הכרה (קנקארטע), שהוציא השלטון, היה לעבור שמה. הפקודה בוצעה, אך הצפיפות בגיטו הביאה לידי כך, שנשארו אנשים בלי קורת גג על ראשם. את הגיטו הקיפו בחומה, שנתנו לה צורת מצבות. היו שם כשלש מאות בתים, שבחלקם הדירות היו רטובות, בלי רצפות ובלי צינורות מים. התושבים הנוצרים שבגיטו הוכרחו לצאת משם וקבלו דירות אחרות. בהזדמנות זו מוכרים יהודים מטלטליהם במחירים ירודים. בסוף שנת 1941 עולה מספר התושבים בגיטו הצר ל20 אלף, לאחר שעברו לשם יהודים גם מערים אחרות.

„הגירוש" (אויסזידלונג) הראשון, שהנפגעים הגיעו עד שערי מות, התקיים בגיטו ב1, 4 ו8 ביוני 1942 ואז הוציאו משם למעלה משבעת אלפים איש. הפעולה נשנית ב28 באוקטובר 1942, שבו שולחו מן הגיטו כחמשת אלפים איש. ב13

במרס 1943 חיסלו את הגיטו של פודגורז׳ה. בו ביום נורו ושולחו לתאי הגזים באושבינצ׳ים אלה היהודים שגרו בגיטו ב׳ ברחוב ירושלים, המיועד למחוסרי עבודה ואלה מן הגיטו הקדום הועברו לרחוב ירושלים.

החיים הדתיים בימי הכיבוש הגרמני בקראקא

לא חל כל שינוי בחיים הדתיים בגיטו. יהודים חרדים חיו לפי המסורת שלהם. היו כמה בתי כנסיות, שאפשר היה להתפלל בהם. כמעט בכל בית היו אומרי קדיש. בצוק העתים ובימי הזכרון למאורעות טראגיים הכריזו על צומות. ולפי שהתעניות נאסרו מצד השלטון בראותם בזה סימני מחאה וקשר, הכריזו על הצום בבית הכנסת ומפה לפה הודיעו על הדבר לאחרים. בין יהודי קראקא הדתיים מצטיין אז אלעזר פנצר כבן חמשים. לפני המלחמה היה מנהל בית הספר החרדי „יסודי התורה" בקראקא. בגיטו ניהל למודים בתורה ויהדות. הלמוד היה כמוי מעיני השלטון. בלמודים השתתפו כמה מאות תלמידים מבני חמש עד שמונה עשרה. — מפליא באומץ לבו אלתר קורצמן, עסקן משכבר הימים, כבן שבעים, השתייך לפני המלחמה להנהלת בית היתומים. כששולחו היתומים בשעת „הגירושים" לשערי המות, לא רצה להפרד מהם ונלוה עליהם בדרכם.

הרב קלינגברג הידוע בחוגי החרדים הוצא להורג בפלשוב, לפני מותו אמר וידוי ו„שמע ישראל" ואח״כ השמיע בראשונה בעברית ואחר זה באידית את הדברים האלה: ולואי שאהיה הקרבן האחרון בעד העם היהודי". ראויה לשבח התנהגות הרבנים באותם הימים השחורים. הם הרגיעו את העם בדברי נחמה ועשו כל מה שבידם, כדי להעביר את השואה המרחפת על בני עמם. אף כי הגרמנים גזרו על התווך באיום עונש מות, לא חתו ולא זעו הרבנים ומשלחת מביניהם הלכה לארכי־הגמון ספיהא בבקשה לתווך לטובת היהודים ולהצילם מן „הגירוש" הצפוי להם. כשנודע הדבר לגרמנים שולחו כל אנשי הדלגציה לאושבינצ׳ים. ביחוד התגבר הרגש הדתי בקרב הנוער החסידי. מבלי שים לב למה שהתרחש מסביב להם התעמקו במרתפים ובעליות וכיוצא באלה בלמוד התלמוד. חיו חיים קולקטוביים ועזרו איש לרעהו וגם לאחרים. כשחוסל הגיטו שולחו לפלשוב, שם הועמדו בשורה ונורה זה אחר זה. בלי מורא ופחד הלכו לקראת המות ובקריאת „שמע ישראל" נפחו את נשמתם על קדוש השם.

מחוגי הרבנים בקראקא, שמתו או נהרגו בימי השואה ההיטלרית יש להזכיר עוד: ר׳ משה פרידמן, ר׳ שמלקה קורניטצר (נספה באושבינצ׳ים), ר׳ שבתי רפפורט (נספה באושבינצ׳ים), ד״ר שמואל שמלקש (שולח לבלזץ), ר׳ מרדכי שפירה, ר׳ חיים טיטלבוים (שולח לבלזץ), ר׳ משה וכסברג (נספה במינדזיז׳צי).

מבין עסקני הסתדרות „המזרחי" שבקראקא נפלו בימים השחורים. שלמה ביגלאייזן, שמעון בוימינגר, יעקב בוכווייטץ, יהושע דרזנר, קלמן הפנר, הרב משולם קלוגר, ד״ר אליהו מרקוס, ראובן מהלר, אהרן שוורץ, שמעון שפיטצר. אף ראשי ה„אגודה" משה דויטשר, סנטור לשעבר, ופיבל סטמפל, ציר לסיים הפולני לשעבר, נספו בקהילתם.

מבין עסקני קראקא אחרים, שמתו או שנספו בימי השואה מבין הציונים הכלליים מזכירים את:

ד"ר היינריך אפטה, מרק ביברשטיין, שבח ביגלאייזן, היינריך בוהרר, ד"ר דויד בולבה, מהנדס עקיבא בוכנר, שלמה דרנגר, שמעון דירסטנפלד, יעקב פרד ועוד, מבין "התאחדות" ו"גורדוניה", שמתו, מזכירים:

מגיסטר חיים אלטבך, ד"ר ברל אקסלרד, יוסף ברן, ד"ר הירש בזן ועוד.

מבין פועלי ציון שמאל הקראקאיים, שמתו, מזכירים את:

לייבק שמרלר, יצחק ברגבוים, בנימין בינוביץ, ועוד.

מבין אנשי ה"בונד" בקראקא, שמתו, מזכירים בשם:

דר' וילהלם אלכסנדרוביץ, דר' יעקב ברוס, דר' שע פנסטרבלוי, דר' ארתור גלסנר, דר' רודולף גולדפינגר ועוד.

מבין חבר מורי הגמנסיה העברית בקראקא, שנספו, נזכור:

וולף ברש, ד"ר לפילוסופיה (נספה בצ'נסטוחוב), מאיר ברוין (נספה בקוסטופול), חנה ברוסוב, ד"ר לפילוסופיה, מחברת כמה עבודות בהיסטוריה (נספתה בקטמינץ), ישעיה דרייבלט, פיסיקן, יצר פצצות בשביל הקושרים היהודים נגד הגרמנים (נורה), יוליוס פלדהורן, ד"ר לפילוסופיה, משורר ומחבר ספורים, מתרגם ומבקר (נורה), מיכאל פרידלנדר, ד"ר למשפטים, מחבר כמה עבודות במקצוע הפדגוגיקה ומתרגם קלסיקים גרמניים (נספה בברודי), בנימין ירוזלמסקי, מחבר מחזות בשביל תיאטרון בית הספר (נספה בנייסנדץ), הירש מרמינסקי קוסובסקי, גיאוגרף, מחבר הרבה חבורים מדעיים במקצוע הביולוגיה בפולנית, גרמנית, עברית ורוסית (נספה במחנה בגרמניה), הרב ד"ר הירש פפיפר, השתתף במאמרים ב"נובי דזינניק", מטיף בקראקא (נספה בלבוב), בנציון רפפורט, מחבר ספרים פילוסופיים, שטמנם לפני מותו בקרקע וצוה למסרם לאוניברסיטה בירושלים (נספה בנייסנדץ), שמואל שטנדיג, מנהל בית הספר למסחר, עורך ה"אוגניב" אנציקלופדיה ארץ־ישראלית (נספה במחנה היאנובי) ועוד.

מבין חבר מורי סמינריון "בית יעקב" בקראקא מזכירים את:

אסתר גולדשטוף, חנה גרוספלד, יהודה ליב אורליאן.

מבין הציירים והפסלים שבקראקא מזכירים את:

אברהם ניימן, זיגמונד זיידן, שמעון מילר, ליאון לבקוביץ, היינריך ובר, אמיל שינגל, מלה שמרצק ועוד.

כדאי להזכיר ביחוד את המשורר האידי מרדכי גבירטיג שנספה, שאת שירו "זה מכאיב", שחבר בימי הכבוש הגרמני, הביא אדם פולבקה במאמר אחד (W 3cią rocznicę Zagłady Ghetta W. Krak. Kraków 1946) בתרגומו הפולני. תכנו הוא: לא שנאת האויב ומכותיו ומגן דוד על הזרוע מצערים, כי חרפה זו תשוב על פניהם לדור דור, אבל זה מכאיב, שזה, שנמצא בשביה כמונו, הצעיר הפולני והנערה הפולנית, לועג ליסורינו וכו'.

השמדת בתי כנסיות ובתי הקברות

בחמשי בדצמבר 1940 ערכה הגיסטאפו בקורת כללית אצל יהודי קראקא. הקהילה היהודית נדרשה למסור את כל החפצים של כסף ושל זהב ודברים המשתייכים לבתי תפילה ולבתי כנסיות. פעולה זו היתה מלווה בקרבנות אדם, שנהרגו קצתם במקרה וקצתם בכוונה כעונש על סרובם להעלות את בית הכנסת באש. בם20 לחדש מרס 1941 נמסרה לקהילה היהודית פקודה למסור ל„טרייהאנדשטלה" את מפתחות כל בתי־התפילה ובתי הכנסת. ספרי תורה, ספרי קדש וספרי זכרון בעלי ערך יקר הוצאו מארכיון של „בית הכנסת הישן" ומשאר בתי התפלה והועברו לבית הקהילה שברחוב לימנוב 2. ברם הזמן הקצר, שנקבע על ידי השלטון לעבודה זו לא איפשר להעביר את כל הרכוש של בתי הכנסת. אך דברים בעלי ערך ארכיוני הצליח יעקב שטנדיג להכניס לגיטו בכללם ולבטחם. את בתי הכנסת ובתי התפילה הפך האויב למחסנים. בית הכנסת הישן נעשה למחסן של מדי חיילים. המנורות התלויות בתקרה ובקורות בית הכנסת הוציאו משם, כפי שאמרו, כדי לקשט את בתי האויב הגוברנטור פרנק. בבית הקברות „רמ"א" (שם קבורים הרמ"א ומשפחתו ובעל הב"ח ובעל מגלה עמוקות) נהרסו המצבות, וכן נהרס בית הכנסת בשם „ברגל", בו למד המקובל רבי נתן שפירא. בבית הקברות ברחוב מיאודובה 55 הוקצה בשביל מסילת הברזל תלם בן עשרים מטר רוחב לאורך כל בית הקברות וכל המצבות החדשות והיקרות ביערו משם ובמקומם בנו צריפים. כשבא יעקב שטנדיג פעם אחת ממחנה פלשוב בלוית שומר לבית הקברות הזה מצא קברים פתוחים. מראשי המתים הוצאו שיני הזהב. בית הקברות הישן ברחוב ירושלים 25 נחרש ונבנו עליו צריפים וגם כאן הוצאו מפי המתים שיני־הזהב. המחנה המרכז בפלשוב סודר על שטחי בית הקברות ברחוב אברהם 3 ובית הקברות ברחוב ירושלים 25. בנין אולם המתים פוצץ. בבנין זה היו טמונים ספרי תורה וגם פרוכות, שנמצאו לפני הפיצוץ. אילו מהם נשרפו וחלק מהם הוצא מן המקום. מבית הכנסת הישן ברחוב שרוקה 24 הוציאו שני עמודים וההמון הפך אותו לבית־כסא.

הנוער היהודי בימי הכיבוש בקראקא

בקראקא עצמה, בשעה שנפתח הגיטו, לא היה גדול מספר צעירי היהודים. הם נפוצו על פני הכפרים והעיירות. במסיבות אלו קשה היה שיתאחדו לקבוצות. אך בכל זאת קמו קבוצות המוכנות להתנגדות למעשי האויב. מבין הלוחמים, שלא חשכו ממות נפשם מוזכרים לתהלה: דולק ליבסקינד ואחותו מרים, לבן (ליבוביץ) שמעון דרנגר וגוסטא דרנגר, אדוין וייס, יהודה טננבוים, זיגמונט מהלר, הירש בוימינגר, גולה מורר, חנה שפריצר וברנרד הלבריך, כולם מסרו את נפשם על קדושת שם עמם. כמה מהם יכלו להנצל באמצעות ניירות אריים, אחרים — אולי במחנות, אך לא נאחזו באפשריות החיים, יצאו למלחמה באויב האכזרי ומתו מות גבורים.

עזרת הסוציאליסטים והדימוקרטים ליהודים

במרס 1943 הורכבה „ועדה בין מפלגתית לעזרת היהודים" (שמה בקצרה K. Ż. = Komitet pomocy Żydów), שעמדה תחת דגל „המועצה הראשית לעזרת היהודים" בווארשה ונקראה משום כך: R.P.Ż. = Rada pomocy Żydom. את היהודים ייצגה בועדה מרים הוכברג. עוד לפני הקמת ועדה זו טיפלה ההסתדרות הסוציאליסטית בחברי ההסתדרות הסוציאליסטית היהודית הנמצאים בסכנה, ספקה להם דוקומנטים בלתי לגליים. בנסיונותיה השתמשה R. P. Ż. בקראקא. ועדה זו קבלה תמיכה בכסף מידי המרכז בווארשה, היא ספקה ליהודים האומללים צרכי אוכל, בגדים וגם דוקומנטים. אותם הדוקומנטים עשה בתחלה ולאדיסלב, מנהל „משרד הלגליזציה" של המפלגה הדמוקרטית, אח"כ סיפק את הצורך בית חרושת אמתי לדוקומנטים בלתי לגליים מנוהל ע"י פ. פ. ס. הסוציאליסטים השתדלו גם להמציא מקלט ליהודים הנרדפים על צואר וזקוקים למחבוא וכמאה וחמשים יהודים מצאו בעזרתם מחבוא כזה. גרו בכפרים בעליות וכיוצא בהן בחסותם של אכרים. אכר אחד, פרנצישק זאיונץ שמו, הטמין בביתו יהודית. כשגילה אותה קובלה, פולני משרת הגרמנים, הרג אותה והאכר שולח לדכאו, בה עונה ומת. אכר אחד גיטרה מסטארי וישניצה שמר על ילד יהודי. כשנודע הדבר — נורה ע"י הגיסטפו. על אנטוני סורה מספרים, שהטמין את בני שטינר ממסטוב ונודע הדבר ונאסר. כשנשתחרר, הטמין שוב איזה יהודי במשך כמה חדשים. היו מקרים, שפולנים מנוולים פנו ליהודים, שהתחבאו, בדרישה שיתנו להם כסף, באיום, שיגלו את מקום המצאם אם לא יענו, וגם מקרי בגידה, שגרמו לנפילת יהודים ביד האויב. נגד מעשים כאלה נלחמה תנועת ההתנגדות ע"י בתי דין, שהוציאו פסקי דין של מוות על פושעים כאלה. אח"כ הושיבו „פסי" (Placówki Exozyt, Śledczej = Pesy), שעליהם היו להרוג את הפושעים בלי בית דין. הסוציאליסטים עזרו גם לכמה יהודים לצאת מפולניה ולאפשר להם להגיע דרך סלובאקיה להונגריה, בה רדיפת היהודים לא היתה שם חמורה כל כך באותו זמן.

שם רשעים ירקב

אלה הם משרתי היטלר ועושי רצונו במחוז קראקא בימי הכיבוש. ד"ר וכטר, גוברנטור המחוז מ־12.X. 1939, הנס פרנק גנרלגוברנטור. שמידט, רוברט, פבלו, פישבך, רודלר, אנשי האדמינסטרציה. קלינגבייל, סקודה (אשה), קנוסלה (אשה) פקידי משרד העבודה (ארבייטסאמט). שרנר, הורסט פילרזיק, ויקטור ריטשק והאזה אנשי ס. ס. ומשטרה. תיאודור היינמיר, קרנר ופויל מללוטקה, רפרנטים של גסטפו, בכר, זיברט, ברנרד, וילהלם קונדה והרמן היידריך, רפרנטים לעניני היהודים במשטרת הבטחון. גת — המפקח בגיטו.

יהודים משרתי הכובש

שמחה שפירה, ארתור לפלר, מיכאל פצנובר, יולין אפל, נתן ויסמאן, שמעון רוזן ומרין רוטקופף. דוד גוטר, סטפניה ברנדשטדטר, מרטה פורץ, שמעון שפיץ, פרסטר, ויינינגר, לעזר לנדוי, מרצל גרינר, זלינגר.

מה היתה עמדתם של הפולנים נוכח מעשי התועבה ששליחי היטלר עוללו ליהודים? במאמרו של אדם פולבקה הנ"ל אנו קוראים דברים אלו: „יודע אני, שהיו הרבה פולנים יקרים ואצילים בתוך האינטלגנציה, הכמורה, הפועלים וגם אכרים, אשר בחרוף נפש הצילו יהודים, ברם חלק חשוב של החברה הפולנית היה אדיש לנוכח הפעולות השטניות ולא אחד מהם קדם אותן בשביעת רצון, שבאה לידי ביטוי בדברים: אמנם אין אנו משבחים את האופנים, אך מוכרחים להודות, שמלאכתנו נעשתה ע"י היטלר, כי אנו לא היינו מוכשרים לבצע זאת באופן כך יסודי". אמרה זו מצאה לה מהלכים בקרב הפולנים: „על קבר היטלר יידו הגרמנים אבנים והפולנים פרחים, כי אבד את הגרמנים ואותנו שחרר מן היהודים". דברים אלו, שיצאו מפי פולני הגון מפיצים אור בהיר על עמדת אחיו בימים השחורים.

ספרות

א. עברית

צונץ: עיר הצדק 1874.

דמביצר: כלילת יופי, ב.

ווטשטיין: קדמוניות מפנקסאות ישנים; דברים עתיקים; דברי חפץ; לתולדות גדולי ישראל 1904, 1909, 1913.

פרידברג: לוחות זכרון, ב, 1904; הדפוס העברי בקרקוב.

ב. אידית

שיפר: קולטור געשיכטע פון די יוד אין פולין אין מיטלאלטר, 1926.

ג. לועזית

Balaban: Die Krakauer Judengemeinde-Ordnung aus dem Jahre 1595 u. ihre Nachträge JJLG, X — XI.

Próchnicki: Kodex dyplomatyczny miasta Krakowa, II

Idem: Prawa, przywileje i statuta m. Krakowa 1507—95, III.

Krzyżanowski: Księgi ławnicze krak. z lat 1365 — 1376 i 1390—1397.

Helzel: Zapiski sądowe ziemi krak.

Piekoszinski — Szujski: Najstarsze Księgi i rachunki m. Krakowa 1300—1400 k. 1878.

Chmiel: Acta consularia casimierieusia 1369 — 1381, 1385—1402, 1932.

Schorr: Krakowski swod statutów i privilegje. Jewr. Starina כרך ב 1909.

Idem: Die Hauptprivilegien der poln. Judenschaft, — Festschrift Schwarz.

Wisłocki: Incunabula typogr. Bibl. Unwersitatis Jagiellonicae Crac. 1900.

Idem: Katalog rękopisów bibl. Uniwersitetu Jagiellonskiego k. 1881.

Korzeniowski-Kutrzeba: Catalogus codicum manuscriptarum Musaei principum Czartoriski 1887—1913.

Ułanowski: Najdawniejsze księgi sądowe Krak. 1886.

Kutrzeba: Zbiór aktów do Hist. Ustroja sądów prawa polskiego i kancelarji Wojew. Krak. 1909.

Idem: Katalog Archiwum aktów grodzkich i ziemskich w Krakowie 1907.

Idem: Katalog archiwum akt dawnych m. Krakowa, I-II, 1907—1915.

Czubek: Katalog rękopisów Akademji Un. w Krakowie 1907.

Kutrzeba-Ptaśnik: Obrazki z przeszłości Krakowa 1903.

Idem: Nowe szczegóły do drukarstwa i księgarstwa w Krakowie, kwart. hist. 1924.

Idem: Miasta w Polsce.

Müller: Żydzi w Krakowie w drugiej połowie XIV w. 1907.

Gelber: Zur Geschichte d. J. in der Republik Krakau (aus zwei Jahrhunderten) 1924.

Idem: Szkice do hist. Z. w Rzeczypospolitej Krak. 1924.

Idem: Die Juden u. der poln. Aufstand 1923.

Balaban: Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304—1868. I 1304—1655 k 1912; II 1655—1868 k 1936.

Idem: Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krak. 1916.

Idem: Zur Geschichte d. hebr. Druckereien in Polen.

Idem: Umysłowość i moralność żydostwa polskiego w okresie renesansu kultury staropolskiej k. 1931.

Schipper: Studia, 1911.

Rocznik Krakowski, Biblioteka Krakowska.

Dokumenty Zbrodni i Męczeństwa, Kraków 1945

W 3cią rocznicę Zagłady Ghetta w. Krak. Kraków 1946